

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XXII No. IV

2023

GASUN JSS

GAZIANTEP UNIVERSITY

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Archaeology, Art, Business, Economics, International Trade, Communication, Geography, History, Law, Literature, Philosophy, Political Science and International Relations, Sociology and Theology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open access to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accessible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS

27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

ISSN: 1303-0094

e-ISSN: 2149-5459

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHOST Academic Search Complete

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi

EBSCOHOST MLA International Bibliography

Directory of Open Access Journals

Gaziantep University
Journal of Social Sciences
GAUN-JSS

Owner

University of Gaziantep
Rector Prof. Dr. Arif ÖZAYDIN

Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Yavuz Sinan ULU

Assistant Editors

PhD. Candidate Cansu YASAV
Res. Asst. Zümrüt BELLUR MÜBAREK

Section Editors

Prof. Dr. Atilla ENGİN
Prof. Dr. İbrahim Halil EKŞİ
Prof. Dr. Mehmet EROL
Prof. Dr. Senem KURTAR
Prof. Dr. Atınc OLCA Y
Assoc. Prof. Ayhan ÖZER
Assoc. Prof. Mehmet Akif DESTEK
Assoc. Prof. Mesut ŞÖHRET
Assoc. Prof. Mustafa CAN
Assoc. Prof. Mustafa DOĞANOĞLU
Asst. Prof. Ela İpek GÜNDÜZ
Asst. Prof. Mehmet Ali GÖNGEN
Asst. Prof. Muhyettin İĞDE
Asst. Prof. Ragıp KALELİOĞLU
Asst. Prof. Gülşah Gaye FİDAN
Asst. Prof. Meltem MUŞLU
Asst. Prof. Eray Sinan DEMİRHAN

Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
Prof. Dr. Mehmet ÇELİKEL
Prof. Dr. Nuri YAVAN
Prof. Dr. Mustafa Burak GÜRBÜZ
Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Assoc. Prof. Erol ERKAN
Assoc. Prof. Burhan KILIÇ
Assoc. Prof. Meltem KARADAĞ
Assoc. Prof. Naile ASKER
Asst. Prof. Hamidreza SOHRABIABAD
Asst. Prof. Dr. İsmail YILMAZ

Vol. 22, Issue 4, October 2023

Web: <http://jss.gantep.edu.tr> <http://dergipark.gov.tr/jss>

E-mail: editor@gantep.edu.tr

Vol. XXII Issue IV, 2023

Reviewers List

Prof. Dr. Adnan TÖNEL	Assoc. Prof. Mehmet Akif GÜNDÜZ
Prof. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ	Assoc. Prof. Mehmet AYTEKİN
Asst. Prof. Ahmet ÖZPAY	Assoc. Prof. Mehmet BARDAKÇI
Asst. Prof. Ahmet Selman YİĞİT	Assoc. Prof. Mehmet Emin BARS
Assoc. Prof. Ali BİLGENOĞLU	Prof. Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN
Assoc. Prof. Ali ÖNCÜ	Prof. Dr. Mehmet ÖZMEN
Assoc. Prof. Asuman GÖKSEL	Asst. Prof. Mehmet SAĞLAM
Assoc. Prof. Ayhan KARAKAŞ	Prof. Dr. Metin YÜKSEL
PhD. Candidate Bekir KARATAŞ	Assoc. Prof. Mikail KOLUTEK
Asst. Prof. Beyza GÜLTEKİN	Prof. Dr. Murat Cem DEMİR
Asst. Prof. Bülent KAYA	Dr. Mustafa ARSLAN
Asst. Prof. Caner SOLAK	Assoc. Prof. Mustafa KARAGEÇİ
Prof. Dr. Cemal ÇAKIR	Assoc. Prof. Müge MANGA
Asst. Prof. Ceren GÜRSELER	Assoc. Prof. Nil ÇOKLUK
Res. Asst. Cihan DABAN	Assoc. Prof. Nursel ASLANTÜRK
Asst. Prof. Defne TUTAN	Assoc. Prof. Özcan DEMİR
Asst. Prof. Emine Gözde ÖZGÜREL	Prof. Dr. Özkan DAŞDEMİR
Assoc. Prof. Erhan SOLMAZ	Assoc. Prof. Savaş BİÇER
Assoc. Prof. Erkan IŞIKTAŞ	Assoc. Prof. Selim TEZCAN
Asst. Prof. Fatma İdil BAKTEMUR	Asst. Prof. Sezgi ÖZTOP HANER
Assoc. Prof. Ferda NAKİPOĞLU ÖZPAY	Assoc. Prof. Sibel AKOVA
Assoc. Prof. Ferihan AYZAZ	Asst. Prof. Şafak BOZGUN
Asst. Prof. Gökhan AK	Assoc. Prof. Şengül DEMİREL
Dr. Gülhan DURAN	Assoc. Prof. Teceli KARASU
PhD. Candidate Huriye Yıldırım ÇINAR	PhD. Candidate Tolga OTABATMAZ
Asst. Prof. Hüseyin PARPUCU	Assoc. Prof. Vahit GÜNTAY
Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR	Prof. Dr. Yasemin ARIKAN
Res. Asst. İlker KOÇ	Lec. Dr. Yasin AFŞAR
Assoc. Prof. İlyas KAYAOKAY	Prof. Dr. Yüksel ÖZTÜRK
Assoc. Prof. Levent Ersin ORALLI	Asst. Prof. Zafer SEVER
Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK	

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Vol. XXII Issue IV

2023

CONTENT

Editör'den / From Editor

Yavuz Sinan ULU

THEOLOGY

- Velilerin Gözünden 4-6 Yaş Kur'an Kursları Üzerine Bir Meta-Sentez Çalışması** 1078-1093
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Münir ECER

SOCIOLOGY

- Erken Yaşta Evliliklerin Kadınlar Üzerindeki Bedensel, Duygusal ve Sosyal Etkileri** 1094-1112
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Fulya DOĞRUEL
- Sympathizing with Gen-Z: Reflections of Social Media Culture in TikTok** 1113-1136
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Muhsin SOYUDOĞAN & Rime Hanane ABDALLİ

COMMUNICATION

- Z Kuşağı'nın Sosyal Medya Haberlerini Tüketim Motivasyonları ve Tatminleri: YouTube ve Instagram Örneği** 1137-1155
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Fırat ATA

Covid-19 Pandemi Süreci İçin Üretilen Çalışmaların Görsel Algıya Etkisinin Kavramsal Tasarım Yaklaşımıyla Değerlendirilmesi 1156-1174
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Emel BİROL

ART

The Effect of Greek And Rum Identities Living in Anatolia Geography on Greek Music 1175-1187
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hakan ARYOL & Elvan KARAKOÇ

TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE

Kadın Konulu Karikatürlerde Beden Estetiği: Mizahın Modernizm Eleştirisi Mi? 1188-1202
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Cevdet AVCI

Dede Korkut Anlatılarında “Mal/Eşya/Varlık” Üzerinden Şiddet 1203-1210
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Adem BALKAYA

Hatay’ın Kurtuluş Mücadelesini Anlatan Roman: *Asi’nin Çocukları* 1211-1229
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ali POLAT

Bilinmeyen Bir Divan Şairi ‘Adlî ve Gazelleri 1230-1246
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Musa TILFARLIOĞLU

ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE

A Microcosm of American Exceptionalism: Eighth-Rocks in Ruby as Chosen People in Toni Morrison’s *Paradise* 1247-1259
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Pınar SÜT GÜNGÖR

HISTORY

Çıldır’daki Tarihî ve Arkeolojik Merkezlerle İlişkin İlk Gözlemler 1260-1275
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Göknil ARDA

- Osmanlı Subaylığından Modern Suriye Devleti Savunma Bakanlığına:
Yusuf Azma, Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri** 1276-1295
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mustafa ASLAN
- Hitit İnanç Dünyasının Temel Yönleri ile Toplumsal Yaşamdaki Yansımaları** 1296-1308
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Nazan BAŞ & Yasemin ARIKAN
- Hitit Metinlerinde Kutsal ^(GIS)zahurti-Nesnesi** 1309-1321
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Şafak BOZGÜN

ECONOMICS

- Gümrük Birliği Anlaşmasının Türkiye'ye Etkileri: Geline Aşamada
Devam mı Tamam mı?** 1322-1342
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ramazan ASLAN
- Economic Virus in Our Body Cells: To What Extent Are Gold Prices Immune
Against Sectoral Stock Indexes?** 1343-1360
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Sera ŞANLI

BUSINESS & FINANCE

- Perakende Marka Deneyiminin Marka Tatmini, Marka Bağlılığı ve
Ağızdan Ağıza İletişime Etkisi: Decathlon Markası Örneği** 1361-1379
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Adil BİCAL
- The Impact of Supply Chain Strategies on Logistics Performance:
A Study in the Post Covid-19 Pandemic Period** 1380-1393
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Evrin Burcu KÜLLÜK ABDAN & Ahmet ÇETİNDAS
- Bibliometric Analysis of Academic Studies in the Field of Internal
Audit and Determination of Factors Affecting their Citations** 1394-1408
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Nazan GÜNGÖR KARYAĞDI & Kaan Ramazan ÇAKALI
Gürol BALOĞLU & Kadir GÖKOĞLAN

POLITICAL SCIENCES AND INTERNATIONAL RELATIONS

- İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Almanya Göç Politikalarının Dönüşümü** 1409-1423
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hale Nur ALTAN & Muhammet Musa BUDAK
- Güvenliğin Dönüşümü Kapsamında Özel Askerî Güvenlik Şirketleri** 1424-1445
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Suat DÖNMEZ
- Uluslararası Barış ve Güvenliğin Korunmasında Birleşmiş Milletlerin Rolü: Bağımsızlıktan Bölünmeye Sudan Örneği (1956-2011)** 1446-1465
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Levent Ersin ORALLI & İskender KARAKAYA
- Siber Güvenlik Açısından Savaş Yönetim Sistemleri ve Türkiye** 1466-1481
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Elif GÜRDAL LİMON

LAW

- Rus İlhakı Sonrasında Kırım Tatarlarına Yönelik İnsan Hakları İhlalleri: Toplanma ve Örgütlenme Hakları Üzerine Kapsamlı Bir Analiz** 1482-1502
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Osman ERCAN & Hakan KOLÇAK

TOURISM, HOSPITALITY AND SPORTS

- Marka Deneyiminin Davranışsal Niyet Üzerindeki Etkisi** 1503-1518
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Kazım DAĞ

LINGUISTICS

- Intercultural Competence and Intercultural Sensitivity Levels of EFL Preparatory Students: Insights from a Turkish Context** 1519-1537
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gülşah TIKIZ ERTÜRK & Hakan DEMİRÖZ & Murat ATA

WORLD LANGUAGES, LITERATURES AND CULTURE

The Image of China in Turkish Secondary Education History Textbooks

1538-1554

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Sema GÖKENÇ GÜLEZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100., Gaziantep niversitesinin ise 50. yln kutladğmz 2023 ylnn, gelecek hafta yayımlanacak olan özel sayı hariç tutulacak olursa, son saysn çıkararak bu özel ve anlamlı seneyi kapatyoruz. Gerek yaşanan deprem felaketi gerekse dergideki yoğn yazı trafiğyle yoğn, yorucu ancak bir o kadar da verimli bir seneyi geride bıraktık. Bu ve bundan önce yayımladğmz Ocak, Nisan ve Temmuz sayılarında toplam 94 makaleyi bilim dünyasına kazandırdk.

Bu saymzda Tarih, Türk Dili ve Edebiyat ve Siyasi Bilimler'den dörder; İşletme-Finans'tan ; İletişim, İktisat ve Sosyoloji'den ikişer; Hukuk, Sanat, Dilbilim, İlahiyat, İngiliz Dili ve Edebiyat, Dünya Dilleri, Edebiyatları ve Kültürü, Turizm, Otelcilik, Konaklama ve Spor'dan birer tane olmak üzere toplam on dört alandan yirmi sekiz makale yer almaktadır.

İlahiyat'tan Münir Ecer "Velilerin Gözünden 4-6 Yaş Kur'an Kursları zerine Bir Meta-Sentez alışması" başlıklı çalışmasında kurslarda verilen eğitimin içeriği ve öğrencilerin edindiği kazanmlarla ilgili bulguları, velilerin görüşleri ekseninde değerlendirmiştir. Sosyoloji alanında Fulya Doğruel çalışmasında, ocuk yaşta evliliğin kız çocuklarına yönelik bir "şiddet" biçimi, insan ve "ocuk hakları ihlali" olduğunu, dolayısıyla "normal" kabul edilemeyeceğini, kadınların eşitsiz konumunu pekiştiren bir uygulama olduğunu ortaya koyarak Türkiye'de ve dünyada bu olgunun bir sorun olarak anlaşılması ve çözümüne yönelik bir farkındalık yaratılması yönünde verilen çabalara ve yapılan çalışmalara bir katkı sunmayı amaçlamıştır. Muhsin Soyudoğan ve Rime Hanane Abdalli, Tiktok uygulaması araclğyla sosyal medyanın Z kuşağı üzerindeki etkilerini irdelemişlerdir. İletişim alanında Fırat Ata, sosyal medya ve habercilik arasındaki ilişkiye YouTube ve Instagram uygulamaları özelinde odaklandığı çalışmasında, Z Kuşağı'nın sosyal medya haberlerini tüketim motivasyonları ve doyumlarını konu incelemiştir. Emel Birol, Covid-19 Pandemi süreci için üretilen çalışmaların görsel algıya etkisini kavramsal tasarım yaklaşımıyla değerlendirmiştir. Sanat alanında Hakan Aryol ve Elvan Karakoç Anadolu coğrafyasında yaşamış olan Yunan ve Rum kimliklerinin Yunan müziğine olan etkisini incelemeyi amaçlamışlardır.

Türk Dili ve Edebiyat alanında Cevdet Avcı, "Kadın Konulu Karikatürlerde Beden Estetiği: Mizahın Modernizm Eleştirisini Mi?" başlıklı çalışmasında dijital kültür ortamında görsel mizah unsuru olarak kullanılan karikatürlerden hareketle mizahın eleştirel yanı üzerinde durmuş, modernizmin ideolojik tektipleştirmeciliğinin insanın bedensel estetik normlarına da yansdğı ve bunun kadın konulu karikatürlerde örtük bir şekilde eleştirildiği sonucuna ulaşmıştır. Adem Balkaya'nın makalesinde Dede Korkut anlatlarındaki şiddet olgusu irdelenmiş, anlatılarda ekonomik şiddetin hangi şekillerde karşımıza çıktığı tespit edilmiş, daha sonra bu tür şiddet olgusunun nedenleri ve sonuçları tartışılmıştır. Ali Polat, Emine zgen'in *Asi'nin çocukları* adlı tarih romann yapı ve izlek metoduyla incelemiştir. Musa Tlfarlıoğlu'nun çalışmasında, XVI. yüzyıl şairleri arasında yer alan ancak tezkirelerde adı geçmeyen Adli hakkında bilgi verilmiş, daha sonra şairin alt gazeli şekil, üslup, muhteva açısından incelenip transkripsiyonlu metni verilmiştir. İngiliz Dili ve Edebiyat alanında Pınar Süt Güngör, alışmasında Toni Morrison'un *Cennet* adlı romanında Amerikan İstisnaclğı ideolojisi ile seçilmiş insanlar olarak 8-kayalı aileler arasındaki bağlantıya genel bir bakış sunmaktadır.

Tarih alanında Gknl Arda, "Çıldır'daki Tarih ve Arkeolojik Merkezlere İlişkin İlk Gözlemler" başlıklı çalışmasında daha önce tescillenmemiş ve henüz bilim dünyasına tanıtılmamış tarih ve arkeolojik merkezlerin bilimsel tespitlerini gerçekleştirmiştir. Mustafa Aslan, XX. yüzyılın başlarında Arap bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynamış Türk kökenli şaml bir asker ve siyasetçi olan Yusuf Azma'nın doğumundan ölümüne kadar geçen süreçteki yaşam öyküsünü ve siyasi faaliyetlerini kronolojik bir şekilde incelemiştir. Nazan Baş ve Yasemin Arıkan, Hitit inanç dünyasının temel yönleri ile toplumsal yaşamdaki yansmalarn, şafak Bozgun ise Hitit Metinlerindeki kutsal (GS)zahrti- nesnesini irdelemişlerdir.

İktisat alanında Ramazan Aslan, Gümrük Birliği anlaşmasının Türkiye'ye etkilerini, Sera şanlı ise altın fiyatlarının, sektörel borsa endeksleriyle ilişkisini irdelemiştir. İşletme Finans alanında Adil Bical, perakende marka deneyiminin marka tatmini, marka bağlılığı ve ağzdan ağza iletişime etkisini Decathlon markası rneği araclğyla irdelerken Evrim Burcu Küllük Abdan ve Ahmet etindaş alışmalarında Gaziantep sanayi bölgesinde faaliyet gösteren üretim işletmelerinde, tedarik zinciri stratejilerinin lojistik performans üzerindeki etkisini belirlemeyi amaçlamışlardır. Nazan Güngör Karyadığı, Kaan Ramazan akalı, Gürol Baloğlu ve Kadir Gökoğlan, iç denetim alanında yapılmış olan akademik çalışmaların bibliyometrik analizini yapmış ve atıf alma olasılığını etkileyen faktörlerin tespitini gerçekleştirmişlerdir.

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanında Muhammet Musa Budak ve Hale Nur Altan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Almanya G Politikalarının Dönüşümü" başlıklı makalelerinde Almanya'nın ihtiyaçlarına göre g politikalarını değiştirerek dinamik bir süreç yönetimi benimsediği sonucuna ulaşmışlardır. Suat

Dönmez'in çalışmasında, güvenlik ortamının değişen yapısı içinde geniş bir yelpazede faaliyet gösteren özel askerî ve güvenlik şirketlerinin tarihsel gelişimi, bu kapsamda günümüzdeki yapıları ile tercih edilme nedenleri ile birlikte üstlendikleri roller ve mevcut uluslararası hukuk kapsamındaki yerleri incelenmiştir. İskender Karakaya ve Levent Ersin Orallı, çalışmalarında Birleşmiş Milletlerin uluslararası güvenlik ve barışı sağlama rolü Sudan örneği üzerinden tarihsel, hukuki, sosyo-kültürel ve güvenlik boyutları ile ele almışlardır. Elif Gürdal Limon, Siber güvenlik açısından Türkiye'deki savaş yönetim sistemlerini incelemiş ve Türkiye'nin savunma sanayinde yerli üretimlere yöneldiği ancak bunu saldırgan eğilimle değil savunmacı bir perspektifle uyumlu olarak yaptığı sonucuna ulaşmıştır.

Hukuk alanında Osman Ercan ve Hakan Kolçak Rus ilhaki sonrasında toplanma ve örgütlenme haklarına yönelik Kırım'daki Rus yönetiminin ihlallere sebebiyet veren uygulamaları tespit etmişler ve söz konusu ihlallerin tespiti ile Tatar Türklerinin mevcut sorunlarına ilişkin bölgesel ve uluslararası farkındalığın artırılabilirliğini ileri sürmüşlerdir. Turizm, Otelcilik, Konaklama ve Spor alanında Kazım Dağ, makalesinde tüketicilerin marka deneyiminin, davranışsal niyet üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlarken; Dilbilim alanında Gülşah Tıkız Ertürk, Hakan Demiröz ve Murat Ata, yabancı dille eğitim yapan hazırlık seviyesinde öğrenimlerine devam eden öğrencilerin kendi kültürlerarası duyarlılık ve yetkinliklerini nasıl algıladıklarını, iki değişken arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olup olmadığını ve bu değişkenlerin demografik özelliklerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini incelemişlerdir. Son olarak Sema Gökenç Gülez, Dünya Dilleri, Edebiyatı ve Kültürü alanında Türk ortaöğretim 9., 10. ve 11. sınıflar tarih ders kitaplarında Çin imajı ve Çin'in nasıl ele alındığını incelemiş ve Çin imajının dönemlere ve tarihî olaylara göre değiştiği sonucuna ulaşmıştır.

Bu sayının hazırlanmasında büyük emekleri olan editör yardımcılarımız Arş. Gör. Zümrüt Bellur Mubarek ve Cansu Yasav'a, yayın kurumumuzun muhterem üyelerine, değerli alan editörlerimize, kıymetli yazarlara ve makaleleri objektif olarak değerlendirerek görüş ve yorumlarıyla sayımıza destek olan saygıdeğer hakemlerimize teşekkürü bir borç biliriz. Ocak 2024 sayısında görüşmek ümidiyle...

Doç. Dr. Yavuz Sinan ULU
Baş Editör

From Editor

We are closing this special and meaningful year by publishing the last issue of 2023, in which we celebrate the 100th anniversary of the Republic of Turkey and the 50th anniversary of Gaziantep University, except for the special issue that will be published next week. We have left behind a busy, tiring, yet productive year, due to both the earthquake disaster and the intense article traffic in the magazine. We brought a total of 94 articles to the scientific world in this and the January, April and July issues we published before.

In this issue, There are twenty-eight articles from a total of fourteen fields. Four each from History, Turkish Language and Literature and Political Sciences; three from Business Administration-Finance; Two each from Communication, Economics and Sociology; one each from Law, Art, Linguistics, Theology, English Language and Literature, World Languages, Literatures and Culture, and Tourism, Hotel Management, Accommodation and Sports.

Münir Ecer from the Department of Theology, in his study titled "A Meta-Synthesis Study on Quran Courses for 4-6 Year Olds from the Perspective of Parents", evaluated the findings regarding the content of the education given in the courses and the achievements of the students, on the basis of the opinions of the parents. In the field of sociology, Fulya Doğruel reveals that child marriage is a form of "violence" against girls, a violation of human and "child rights", and therefore cannot be considered "normal", and is a practice that reinforces the unequal position of women. It aims to contribute to the efforts and studies carried out to understand it as a problem and raise awareness for its solution. Muhsin Soyudoğan and Rime Hanane Abdalli examined the effects of social media on Generation Z through the TikTok application. In the field of communication, Firat Ata examined the social media news consumption motivations and satisfactions of Generation Z in his study, focusing on the relationship between social media and journalism, specifically YouTube and Instagram applications. Emel Birol evaluated the impact of the works produced for the Covid-19 Pandemic process on visual perception with a conceptual design approach. In the field of art, Hakan Aryol and Elvan Karakoç aimed to examine the impact of Greek and Greek identities who lived in Anatolia on Greek music.

Cevdet Avcı from the field of Turkish Language and Literature, in his study titled "Body Aesthetics in Cartoons about Women: Is Humor a Criticism of Modernism?", focused on the critical side of humor based on the cartoons used as visual humor elements in the digital culture environment, and concluded that the ideological standardization of modernism is also reflected in the physical aesthetic norms of humans and that this is implicitly criticized in cartoons about women. In Adem Balkaya's article, the phenomenon of violence in the Dede Korkut narratives was examined, the forms of economic violence in the narratives were determined, and then the reasons and consequences of this type of violence were discussed. Ali Polat examined Emine Özgenç's historical novel Asi's Children with the method of structure and theme. In Musa Tılfarlıoğlu's work, Information was given about Adlı, who was among the poets of the 16th century but was not mentioned in the biographies, and then the six ghazals of the poet were examined in terms of form, style and content, and the transcribed text was given. In the field of English Language and Literature, Pınar Süt Güngör, in her study, offers an overview of the connection between the ideology of American Exceptionalism and the 8-rock families as chosen people in Toni Morrison's novel Heaven.

In the field of history, Göknil Arda, in his work titled "First Observations on Historical and Archaeological Centers in Çıldır", made scientific determinations of historical and archaeological centers that have not been registered before and have not yet been introduced to the scientific world. Mustafa Aslan chronologically examined the life story and political activities of Yusuf Azma, a Damascus soldier and politician of Turkish origin who played an important role in the Arab independence struggle in the early 20th century, from her birth to her death. Nazan Baş and Yasemin Arıkan examined the basic aspects of the Hittite belief world and its reflections in social life, and Şafak Bozgun examined the sacred (GIŞ) manifest object in the Hittite Texts.

In the field of economics, Ramazan Aslan examined the effects of the Customs Union agreement on Turkey, and Sera Şanlı examined the relationship between gold prices and sectoral stock market indices. In the field of Business Finance, Adil Bical examined the effect of retail brand experience on brand satisfaction, brand loyalty and word-of-mouth communication through the example of the Decathlon brand, while Evrim Burcu Küllük Abdan and Ahmet Çetindaş aimed to determine the effect of supply chain strategies on logistics performance in production enterprises operating in the Gaziantep industrial zone. Nazan Güngör Karyağdı, Kaan Ramazan Çakalı, Gürol Baloğlu and Kadir Gökoğlan made a bibliometric analysis of academic studies in the field of internal auditing and determined the factors affecting the probability of being cited.

In the field of Political Science and International Relations, Muhammet Musa Budak and Hale Nur Altan, in their article titled "The Transformation of Germany's Immigration Policies after the Second World War", concluded that Germany adopted a dynamic process management by changing its immigration policies according to its needs. In Suat Dönmez's study, the historical development of private military and security companies operating in a wide range within the changing structure of the security environment, their current structures in this context, the reasons for their preference, the roles they undertake and their place within the scope of current international law are examined. In their studies, İskender Karakaya and Levent Ersin Orallı discussed the role of the United Nations in ensuring international security and peace with its historical, legal, socio-cultural and security dimensions through the example of Sudan. Elif Gürdal Limon examined the war management systems in Turkey in terms of cyber security and concluded that Turkey turned to domestic production in the defense industry, but did so in line with a defensive perspective, not an aggressive tendency. In the field of law, Osman Ercan and Hakan Kolçak identified the practices of the Russian administration in Crimea that caused violations of the rights of assembly and association after the Russian annexation, and argued that regional and international awareness of the current problems of the Tatar Turks could be increased by identifying these violations. While Kazım Dağ aims to examine the effect of consumers' brand experience on behavioral intention in his article in the field of Tourism, Hotel Management, Accommodation and Sports; In the field of linguistics, Gülşah Tıkız Ertürk, Hakan Demiröz and Murat Ata examined how students studying in a foreign language at the preparatory level perceive their own intercultural sensitivity and competence, whether there is a statistically significant relationship between the two variables, and whether these variables show a significant difference according to their demographic characteristics. They examined whether it showed. Finally, Sema Gökenç Gülez examined the image of China and how it was handled in Turkish secondary school 9th, 10th and 11th grade history textbooks in the field of World Languages, Literature and Culture and concluded that the image of China changes according to periods and historical events.

I would like to thank our assistant editors, Research Assistant Zümrüt Bellur Mübarek and Cansu Yasav, who contributed to the publication process of this issue, the honorable members of our editorial board, our valuable field editors, valuable authors, and our esteemed referees who supported our issue with their opinions and comments by evaluating the articles objectively. Hope to see you in the January 2024 issue...

Assoc. Prof. Yavuz Sinan ULU
Chief Editor

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Velilerin Gözünden 4-6 Yaş Kur'an Kursları Üzerine Bir Meta-Sentez Çalışması

A Meta-Synthesis Study On The Qur'an Courses For 4-6 Years From The Perspectives Of Parents

Münir ECER^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı, Van / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0486-1460

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 16 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 9 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Din eğitimi,

Diyabet İşleri Başkanlığı,

4-6 yaş Kur'an kursu,

Veli,

Meta-Sentez.

ÖZ

Bu çalışmada Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak 2013 yılından beri faaliyet yürüten 4-6 yaş Kur'an kurslarına ilişkin veli görüşlerine yönelik çalışmaların merkeze alınarak meta-sentez yöntemiyle incelenmesi ve bu görüşlerin genel bir değerlendirmesinin elde edilmesi amaçlanmıştır. Türkiye'nin farklı bölgelerinde yürütülen veli görüşlerine dayalı 4-6 yaş Kur'an kursu çalışmalarında hem benzer hem de farklı bulgu ve sonuçlar elde edilmiştir. Çalışmada bilimsel yöntem olarak kullanılan meta-sentez, nitel araştırmalarda giderek araştırma sayısı artan bir konuya ilişkin bulgu ve sonuçları bir araya getirip analiz eden ve genel bir değerlendirmenin elde edilmesini sağlayan bir özellik taşımaktadır. Bu yöntemi kullanarak Türkiye'de 4-6 yaş Kur'an kurslarına çocuklarını gönderen velilerin görüşlerini içeren çalışmaların veri ve sonuçları ile ilgili genel bir panoramanın elde edilebileceği düşünülmüştür. Çalışma grubunda toplam 10 araştırma yer almıştır. Bunlar araştırmacı tarafından taranarak kodlandırılmış daha sonra da temalara ulaşılmıştır. Ulaşılan temalar; kursu tercih gerekçesi, içerik, kazanımlar, fiziksel koşullar ve öğretici yeterliğidir. Elde edilen sonuçlara göre veliler dini eğitim başta olmak üzere resmi kurum, tavsiye, sosyalleşme, örgün eğitime hazırlık gibi gerekçelerle çocuklarını bu kurslara göndermektedir. Kurslarda verilen eğitimin içeriği ve öğrencilerin edindiği kazanımlarla ilgili bulgular, velilerin genel anlamda memnuniyetini ortaya koymakla beraber çeşitli problemlerin de ifade edilmesini sağlamıştır. Kursların fiziksel koşullarına ilişkin verilen bir kısmı yeterli olduğu yönünde sonuçlar verirken elverişsiz ve iyileştirilmesi gereken yönlere de işaret etmiştir. Son olarak velilerin gözünden kursların öğreticilerinin alan bilgisi ve pedagojik donanımları genel anlamda yeterli görülümüş, bununla beraber bazı iletişim ve iş birliği eksikliklerine de temas edilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 16, 2023

Accepted: October 9, 2023

Keywords:

Religious education,

Presidency of Religious Affairs,

4-6 years Qur'an course,

Parent,

Meta-Synthesis.

ABSTRACT

In the study, it is aimed to examine the studies on the opinions of parents about the 4-6 age Qur'an courses, which have been operating since 2013 under the Presidency of Religious Affairs, by meta-synthesis method and to obtain a general evaluation. Studies carried out in different regions of Turkey on this subject have obtained both similar and different findings and results. Meta-synthesis, which is used as a method in the study, has a feature that analyzes the findings and results related to an increasing number of researches in qualitative research and enables a general evaluation to be made. By using this method, it is thought that a general panorama can be obtained about the data and results of the studies that include the opinions of the parents who send their children to Qur'an courses aged 4-6 in Turkey. A total of 10 studies were included in the study group. These were examined and coded by the researcher, and then the themes were reached. The themes reached; Why the course is preferred, the content of the courses, achievements, physical conditions and instructor proficiency. According to the results, parents send their children to these courses primarily for religious education, then official institutions, advice, socialization, preparation for formal education. Findings related to the content of the education and achievements revealed the satisfaction of the parents in general, and also enabled the expression of various problems. While some of the data on physical conditions were sufficient, they also pointed to unfavorable and areas that need improvement. Finally, the parents found their instructors' content knowledge and pedagogical equipment sufficient in general, but they also touched on some communication and cooperation deficiencies.

EXTENDED ABSTRACT

Qur'an courses for ages 4-6 is a unit that operates under the General Directorate of Educational Services of the Presidency of Religious Affairs and provides religious education services for early childhood. Although each of the educational institutions and Qur'an courses affiliated to the Presidency carry out unique activities within its own structure, there are some reasons that make the Qur'an courses for 4-6 years special for an academic study. As a matter of fact, these courses have the feature of being the first institution to provide religious education services to the early childhood period at an official level in Turkey. In other words, before these courses, the information of any official institution providing religious services or religious education to the mentioned age range could not be reached. On the other hand, these courses have a feature that gradually expands and enlarges their sphere of influence. These institutions, which have been actively providing education services since 2013, following the pilot implementation carried out for a certain period, increase the number of courses, students and instructors every year, based on the activity reports of the Presidency. This situation reveals that the courses are recognized, adopted and welcomed by the society. On the other hand, these courses have been and continue to be scrutinized by various academic disciplines, especially the literature on religious education. As a matter of fact, there are many researches and studies that center the courses. In this context, many academic studies focus on the general structure of the courses, the curriculum applied in the courses, the textbook given to the students here, the assigned teacher, the parent who sent their children, and finally the student who continues here, and these studies are increasing. In this study, it is aimed to examine the views of parents about the courses, such as postgraduate theses and articles, by using the meta-synthesis method and to reach a general evaluation of these views. Studies based on the opinions of parents regarding the courses were carried out with various sample groups from different regions of Turkey. When these studies are examined, it is possible to determine that both similar and different findings and results have been obtained. Meta-synthesis, which is used as a scientific method in the study, has an increasingly popular feature in the field of social sciences. As a matter of fact, meta-synthesis has a feature that brings together the findings and results related to an increasing number of studies in qualitative research and analyzes them and provides a general evaluation. Thus, it is possible to be aware of the studies that gradually turn into agglomeration on a subject and the content of these studies. By using this method, it is thought that a general panorama can be obtained about the data and results of the studies that include the opinions of the parents who send their children to the Qur'an courses aged 4-6 in Turkey. In the literature research, a total of 10 studies with 6 postgraduate theses and 4 articles containing qualitative patterns related to the Qur'an courses for the ages of 4-6 were identified. These studies were first subjected to content analysis by the researcher. The data obtained by the researcher in this process were first coded and then the themes were reached by combining these codes. The themes reached by the researcher as a result of the analyzes are as follows: why the parents prefer this course for their children, the general content of the education given in the courses, the achievements of the children, the physical conditions of the courses, and the field and pedagogical competence of the teachers working here. When the results are examined, some issues can be touched upon for each theme. In the theme of why parents send their children to these courses, the following emerged: providing a religious education here, having an official identity here, being recommended by others, providing socialization opportunities for children, and preparing children for formal education. There are differences in the findings related to the content of the education given in the courses and the achievements of the students. As a matter of fact, these findings not only revealed the general satisfaction of the parents, but also provided the expression of various problems. While some of the data on the physical conditions of the courses were sufficient, their unfavorable and need-to-improvement aspects were also pointed out. Finally, from the perspective of the parents, both the content knowledge and the pedagogical equipment of the instructors of the courses were generally considered sufficient. However, some communication and cooperation deficiencies were also touched upon.

Giriş

Okul öncesi çağ ya da erken çocukluk dönemi; bilişsel, sosyal, motor, dil ve öz bakım becerilerine yönelik gelişimlerin yanı sıra dinî gelişimin de aktif olduğu bir dönemdir. Zira dinî duygu, erken çocukluk döneminden itibaren başlar. Bu dönemde çocuklar aileden ya da sosyal çevreden din ile ilgili konu ve kavramları duymakta ve mahiyeti hakkında sorgulamalara gitmektedir. Dinî konuların soyut bir ağırlığa sahip olması çocukların bu konuları rasyonel düzeyde kavramasının üzerinde bir perde oluştursa da merak etme güdüsünün etkisi ağır basabilmekte, çocukların din ve inanç ile ilgili ilgi, yönelim ve sorgulamaları canlılığını koruyabilmektedir. Bu durum çocukları dinî içerikli kavramlara ve büyüklerden gördüğü yaşantıyı taklit etmeye yönlendirmektedir (Oruç, 2010, ss. 93-94). Uzmanlar, çocukların bu sorgulamalarını engellemenin uygun olmadığına, pedagojik ilkeler göz önünde bulundurularak uygun bilgilendirme ve yönlendirmelerin daha sağlıklı bir dinî gelişim için önem arz ettiğine vurgu yapmaktadır (Dam, 2013, ss. 53-63; Sağlam, 1998, ss. 561-563; Selçuk, 1990, s. 112).

Türkiye’de erken çocukluk dönemine yönelik din eğitimi hizmetleri, örgün eğitim kurumlarında yer almamaktadır. Bu anlamda okul öncesi öğretim programında dinî gelişim veya din eğitimi ile ilgili öğrenme alanı, kazanım veya etkinliklere yer verilmediği tespit edilmiştir (Koç, 2020, s. 25). Yapılan araştırmalar, bu programda din eğitimi ve öğretimine olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Nitekim okul öncesi öğretmenlerinin konu edildiği saha araştırmaları, genel anlamda çocukluk döneminin gelişim özellikleri ve dinî bilgilerin içeriğinin uygunluğu göz önünde bulundurulmak kaydıyla söz konusu dönemde çocuğun din eğitimi almasının gerekli olduğuna dikkat çekmişlerdir (Akto & Akto, 2017, s. 1118; Aybey, 2022, s. 950; Çınar, 2016, s. 38; Sürmen, 2021, s. 91). Çocukları okul öncesi eğitime devam eden velilerin de benzer görüşlere sahip olduğu görülmüştür. Bu anlamda velilerin de anaokullarında din eğitimi verilmesine yönelik beklenti içerisinde oldukları yapılan çalışmalarda ortaya çıkmıştır (Çınar, 2016, ss. 98-99; Erpay, 2020, s. 211).

Okul öncesi döneme yönelik din eğitimi ve öğretimi yaygın eğitim kapsamında, Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü’ne bağlı 4-6 yaş Kur’an kurslarında yürütülmektedir. 4-6 yaş Kur’an kursları, yaygın din eğitimindeki yaş sınırlandırılmasının kaldırılmasından sonra (DİB, 2018) açılmaya başlanmıştır. İlk kez 2013-2014 eğitim-öğretim yılında açılan bu kurslar, söz konusu tarihten bu yana faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu anlamda erken çocukluk döneminin dinî duygu gelişimine yönelik tespitlerle okul öncesi eğitiminin paydaşlarının ileri sürdüğü görüş veya beklentilerin 4-6 yaş Kur’an kursları ile nispeten karşılık bulduğunu ileri sürmek mümkündür. Nitekim okul öncesinde erken çocukluk dönemine yönelik arayışlar 4-6 yaş Kur’an kursları ile birlikte resmî bir statü elde etmiştir (Tosun, 2020, s. 224).

10 yıllık bir geçmişe sahip olan 4-6 yaş Kur’an kurslarının, etkisini ve tercih edilme potansiyelini giderek artırdığı görülmektedir. DİB tarafından yayınlanan faaliyet raporlarına göre 2014 yılında bu kursların sayısı 554, kurslarda görev alan öğretici sayısı 758 ve öğrenci sayısı ise 15.265’tir (DİB, t.y.). 2022 yılı verilerine göre ise kursların sayısı 5.651’e, öğreticilerin sayısı 10.886’ya ve kurslarda öğrenim gören öğrencilerin sayısı ise 168.439’a yükselmiştir (DİB, 2023, s. 155). Bu durum, söz konusu kursların ebeveynler tarafından tercih edildiği ve başkanlığın kursları geliştirmeye dönük arayışlara yoğunlaştığını ortaya koymaktadır.

DİB tarafından yürütülen çalışmaların yanı sıra akademik camiada da söz konusu kurslara dönük bir araştırma sahasının oluştuğu, burada ortaya çıkan birikimin bir literatür ortaya koyduğu görülmektedir. Nitekim söz konusu kurslara dair lisansüstü tez, kitap, kitap bölümü ve makale çalışmaları giderek artmaktadır. Yapılan bu çalışmaları kursların genel

yapısı (Bkz. Aybey, 2019; Genç, 2019; Korkmaz, 2019), uygulanan öğretim programları (Bkz. Aşkın & Er, 2023; Aşlamacı, 2020; Aydın & Budak, 2020; Gücen vd., 2016; Yüksel, 2022) ders kitapları (Bkz. Bulut & Sarı, 2021; Gelici, 2022; Sarı, 2019), öğretmenler (Bkz. Arıcan & Yalvaç Arıcı, 2022; F. Çelik & Çakmak, 2023; Diler, 2020; İpek & Öncü, 2022; Karasu, 2019; Korkmaz, 2020; Korkmaz & Çayan Yobaş, 2022; Öncü, 2021; Üzümcü, 2020; Yağcı, 2020; Yazıbaşı, 2020, 2022), veliler (Bkz. Akgül, 2020; Bayka, 2019; Demir & Camadan, 2019; Ecer, 2023; Gün, 2016; Kasar & Aydın, 2023; Kurt, 2017; Küçük, 2021; Özdemir Türk, 2019; Öztürk, 2022; Öztürk & Gün, 2022; Tüfekçi, 2020) ve öğrenciler (Bkz N. Çelik, 2019; Gül, 2019; Şen, 2018) olmak üzere altı kategoride sınıflandırmak mümkündür. Bu çalışmanın temel amacı; 4-6 Yaş Kur'an kurslarına çocuklarını gönderen velileri konu alan nitel desenli araştırmaları merkeze alarak bu araştırmalardan ortaya çıkan veli görüşlerinin genel bir panoramasını ortaya çıkaran bir meta-sentez çalışması yapmaktır. Literatürde 4-6 yaş Kur'an kurslarının öğretici görüşlerini konu alan araştırmalar üzerinde tasarlanmış bir meta-sentez çalışması mevcuttur (Ecer & Çakmak, 2021). Ancak veli görüşlerine yoğunlaşan araştırmalar için bu niteliğe sahip bir çalışmaya rastlanamamıştır.

Çalışmanın 4-6 yaş Kur'an kurslarına çocuklarını gönderen velilerin görüş, beklenti ve ihtiyaçları çerçevesinde genel bir değerlendirme yapmaya imkân tanınması dolayısıyla önem arz ettiği düşünülmektedir. Öte yandan DİB'in ilgili birimlerinin geleceğe dönük planlamalarında veli görüşlerini bir bütün hâlinde görüp değerlendirme yapma imkânı da bulunmaktadır.

Yöntem

Desen

Sosyal bilimler alanında nitel araştırmaların önemi ve sayısının giderek arttığı bilinen bir husustur. Bir konuyla ilgili yapılan nitel araştırmaların bir arada değerlendirilmesi, bu araştırmaların yöntem, kapsam, veri ve sonuçlarının karşılaştırılarak o konuya ilişkin genel bir fotoğrafın ortaya konulması bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak adına meta-sentez olarak bilinen yöntem geliştirilmiştir (Polat & Ay, 2016, s. 58). Meta-sentez yöntemi, sosyal bilimlerde yer alan bir konuyla ilgili nitel araştırmaların verilerinin karşılaştırılması, analiz edilmesi, yorumlanması ve sonuç elde edilmesine dayanan bir yöntemdir (Zimmer, 2006, s. 312). Meta-etnografi olarak da adlandırılan bu yöntemde araştırmacılar belli bir konuya, yapılan çalışmalar çerçevesinde bütüncül bakmaya ve yeni bir yorum geliştirmeye çalışmaktadır (Noblit & Hare, 1999, s. 93). Burada temel amaç, bir konuya dair giderek artan ve çeşitlenen literatürün genel anlamda neler söylediğini, ilgili konunun hangi noktalarına yoğunlaştığını, hangi noktaların eksik ve yetersiz kaldığını tespit ederek ortaya koymaktır. Bu açıdan bakıldığında meta-sentezin esasında bir içerik analizi olduğu ve nicel araştırmalardaki meta-analizin nitel bir versiyonunu sunduğu görülmektedir (Dinçer, 2018, s. 180; Polat & Ay, 2016, s. 54).

4-6 yaş Kur'an kurslarına çocuklarını gönderen velilere ilişkin çalışmalara bakıldığında bu çalışmaların büyük çoğunluğunun nitel araştırmalara dayandığı görülmektedir. Araştırmacılar velilerle yaptıkları görüşmelerde pek çok veri elde etmiş ve bu verileri farklı çalışmalarda ortaya koymuşlardır. Veliler üzerinde yapılan çalışmaların hangi konulara yoğunlaştığı, ne tür bulgu ve sonuçların elde edildiğine ilişkin genel bir fotoğrafın ortaya konulması için meta-sentez yönteminin işlevsel olduğu görülmüş, bu sebeple araştırmada bu yöntem kullanılmıştır.

Veri Toplama Süreci

Bu araştırmanın verileri, 4-6 yaş Kur'an kurslarını konu alan nitel çalışmalardan toplanmıştır. Çalışma grubuna ilişkin bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir:

Tablo 1: Çalışma Grubu

Yazar	Çalışma	Yıl	Tür	Yöntem
Ayşegül Gün	Veli ve Öğretici Görüşleri Doğrultusunda 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursu Eğitimi: Samsun İli Örneği	2016	Makale	Karma
İbrahim Kurt	Velilerin 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kurslarından Memnuniyet Düzeyleri ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma (Ankara Örneği)	2017	Yüksek Lisans Tezi	Karma
Ömer Demir	4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursları Ebeveyn Memnuniyeti: Bayburt İl Örneği	2019	Makale	Nitel
Rabia Camadan				
Havva Özdemir Türk	Çocuklarını Kur'an Kursu veya Anasınıfına Gönderen Ailelerin Tercihlerine İlişkin Bir Çözümleme	2019	Yüksek Lisans Tezi	Nitel
Hatice Bayka	Öğretici ve Veli Görüşleri Açısından Kur'an Kursları Öğretim Programı (4-6 Yaş Grubu)'Nin Değerlendirilmesi	2019	Yüksek Lisans Tezi	Nitel
Kevser Tüfekçi	Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 Yaş Kuran Kursları Eğitiminin Öğretici ve Veli Görüşlerine Göre İncelenmesi	2020	Yüksek Lisans Tezi	Nitel
Bahar Küçük	Diyanet Eğitim Kurumlarında 4-6 Yaş Çocuğunun Eğitim ve Dini Sosyalleşme Açısından İncelenmesi: Gaziantep İli Örneği	2021	Yüksek Lisans Tezi	Nitel
Tuğba Öztürk	Veli ve Öğretici Görüşleri Doğrultusunda 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursunda Verilen Eğitimin Yaşa Göre Yarattığı Etkiler	2022	Yüksek Lisans Tezi	Nitel
Gülcan Kasar Yusuf Aydın	Ebeveynlerin 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kurslarından Memnuniyet ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma: Muş İli Örneği	2023	Makale	Nitel
Münir Ecer	Velilere Göre 4-6 Yaş Kur'an Kursları (Van Örneği)	2023	Makale	Nitel

Tablo 1'de görüldüğü üzere çalışma grubunun oluşturulmasında çeşitli ölçütler göz önünde bulundurulmuştur. Bu kapsamda karma desenli çalışmaların nitel kısımları da araştırmaya dahil edilmiştir. Öte yandan nitel olmakla birlikte lisansüstü araştırmalardan üretilen çalışmalar dikkate alınmamış, sadece ilgili lisansüstü araştırma çalışma grubuna alınmıştır. Meta-sentez yönteminin sadece nitel çalışmalara yoğunlaşması dolayısıyla nicel desenli çalışmalar araştırmaya dahil edilmemiştir. Çalışmanın konusu ve amacı çerçevesinde yapılan literatür taramasında Haziran 2023 itibarıyla 6 yüksek lisans tezi ve 4 makale olmak üzere toplam 10 çalışma tespit edilmiştir. Elde edilen sayının 4-6 yaş Kur'an kurslarına ilişkin veli görüşlerine dair bir fotoğraf ve genel bir tablo ortaya koyabileceği düşünülerek araştırma sürdürülmüştür.

Veri Analizi

Çalışma grubunda yer alan araştırmalar belirlendikten ve tayin edildikten sonra analiz kısmına geçilmiştir. Veri analizi, nitel araştırmada bulgu, tartışma, yorum ve sonuçların elde edildiği önemli bir aşamadır (Büyüköztürk, 2002, s. 2). Meta-sentez yönteminde veri analizi, temel olarak şu basamaklardan oluşmaktadır: araştırma probleminin belirlenmesi, alanyazının taranması, araştırmaya dahil edilecek ve edilmeyecek çalışmalar için ölçüt ve kriterlerin belirlenmesi, çalışmaların okunarak kodlarla temaların elde edilmesi, çalışmaların sentezlenmesi ve araştırmanın tamamlanması (Polat & Ay, 2016, s. 56). Araştırmanın problemi, konusu, çalışma grubu ve ölçütlerinin belirlenmesinden sonra bu aşamada öncelikle çalışma grubu NVIVO programına yüklenmiştir. Araştırmacı, çalışma grubundaki her bir araştırmanın bulgular ve sonuç kısımlarını inceleyerek notlar almıştır. Bu notlar küçük bilgi paketleri hâlinde kodlandırılmıştır. Araştırma grubunda yer alan çalışmaların bazı kodlarının bu çalışmada da birer kod olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Bütün araştırmaların taranmasından sonra kodlar karşılaştırılmış ve gerekli düzenlemelerle değişiklikler yapılmıştır. Daha sonra bu kodlar belirli konu bütünlükleri çerçevesinde birleştirilerek temalar üretilmiştir. Temalar, birer bulgu başlığı olarak ele alınıp kodlar çerçevesinde tartışıldıktan sonra sonuçlar elde edilmiş ve çalışma raporlandırılmıştır.

Bulgular

Çalışmadan elde edilen bulgular; temalar, kodlar ve bu bulguların yer aldığı çalışmaların sayısına bağlı olarak Tablo 2’de verilmiştir:

Tablo 2: Bulgular

Tema	Kod	Yer Aldığı Çalışma Sayısı
Kursu Gerekeçesi	Dinî Eğitim Resmî kurum Tavsiye Öğretici etkisi Örgün eğitime hazırlık Okul öncesi eğitimi de tamamlama Sosyalleşme Ücretsiz	7
İçerik	Çocuklara verilen dinî eğitim yeterlidir. Seviyelerine ve gelişim dönemlerine uygundur. Öğrenciler harfleri birleştirme ve mahreç konularında sorun yaşamaktadır.	9
Kazanımlar	Kursta öğrenilen bilgiler gündelik hayatta uygulanmaktadır. Çocuklar Peygamber’i sevip örnek almaktadır. Sağlıklı bir dinî ve ahlaki gelişim gerçekleşmektedir. Çocuklar kendilerini ifade etme becerisi kazanmaktadır.	4
Fiziksel Koşullar	Fiziksel koşullar yeterlidir. Fiziksel koşullar yetersizdir. Fiziksel koşullar iyileştirilebilir.	8
Öğretici Yeterliği	Öğreticiler alan bilgisi yeterliğine sahiptir. Öğreticiler pedagojik formasyon yeterliğine sahiptir. Öğreticilerin iletişim becerileri geliştirilebilir. Öğreticilerin diğer paydaşlarla işbirliği geliştirilebilir.	7

Çalışma grubunun analizi sonucunda tabloda yer alan kodlar bir araya getirildiğinde 5 tema ortaya çıkmıştır. Bu temalar; velilerin kursları tercih gerekçesi, kursların verdiği eğitimin

içeriğine dair görüşleri, çocuklarının edindiği kazanımlara ilişkin görüşleri, kursların fiziksel koşul ve imkânlarına dair değerlendirmeleri ve öğreticilerin hem alan hem de pedagojik donanım yeterliğine ilişkin görüşleridir. Elde edilen her bir temaya dair bilgilerin yer aldığı çalışma sayısı tabloda mevcuttur. Bu bölümde temalar birer bulgu başlığı olarak ele alınmış, tartışılmış ve yorumlanmıştır.

Kursu Tercih Gerekçesi

4-6 yaş Kur'an kursları ile ilgili veli görüşlerini merkeze alan çalışmalarda mevcut olan önemli bir bulgu, velilerin bu kursları neden tercih ettiklerine ilişkin öne sürdükleri düşüncelerdir.

Çalışma grubunda yer alan araştırmalarda velilerin bu konu ile ilgili düşünceleri irdelendiğinde, kursun tercih nedenlerinin başında burada dinî eğitim verilmesine vurgu yapıldığı görülmektedir. Çocuklarının erken yaşlarda dinî eğitim almasını isteyen ve önceleyen ebeveynlerin 4-6 yaş Kur'an kurslarını dikkate aldıkları ve çocuklarının bu ihtiyacının karşılanması için uygun kurumun söz konusu kurslar olduğunu düşündükleri tespit edilmiştir. Demir ve Camadan'ın çalışmasında başvuru veliler, çocukların bulunduğu ve kursun kabul ettiği yaş aralığının dinî eğitim için bir fırsat niteliği taşıdığına işaret etmiştir. Bu veliler, okul döneminin başlamasından sonra dinî eğitimin ihmal edilebileceğini, dolayısıyla bu yaş aralığında söz konusu kursların elverişli imkânlar tanıdığına ileri sürmüşlerdir (Demir & Camadan, 2019, s. 14). Özdemir Türk ile Tüfekçi'nin çalıştığı veli grubu da 4 ve 6 yaş aralığında alınan dinî eğitimin önemine dikkat çekmiştir. Bu dönemde alınan dinî eğitimin ve değerlerin kalıcı bir nitelik taşıdığı ve hayatın sonraki aşamalarına da etki ettiğini savunmuştur (Özdemir Türk, 2019, s. 123; Tüfekçi, 2020, s. 67). Benzer bulguların Bayka'nın araştırmasında ve konuya ilişkin çalışma grubunda yer almayan bir nicel çalışmada da yer aldığı görülmektedir (Akgül, 2020, s. 36; Bayka, 2019, s. 35). Küçük tarafından yapılan araştırmada velilerin çocukların dinî eğitimine yeteri kadar vakit ayıramadığı, bu boşluğun doldurulması için 4-6 yaş kurslarının tercih edildiği tespit edilmiştir (Küçük, 2021, s. 45). Ecer'in çalışma grubunda yer alan veliler ise örgün kurumlarda dinî eğitimin beklentilerini karşılayacak düzeyde olmadığına, bu sebeple söz konusu eksikliğin bu kurslarla giderilmesi için çocuklarını gönderdiklerine yer vermiştir (Ecer, 2023, s. 158). Velilerin dinî eğitim yönündeki tercihlerini ne tür bir dinî eğitimin de şekillendirdiği dikkat çekmektedir. Kasar ve Aydın'ın çalışmasında velilerin dinî eğitime önem vermekle birlikte bu eğitimi doğru, sağlam ve güvenilir bir kaynaktan edinmenin de önem arz ettiğine vurgu yapılmış, velilerin bu kursları tercih etmelerinde bu hassasiyetin de yer aldığına işaret edilmiştir (Kasar & Aydın, 2023, s. 472).

Velilerin söz konusu kursları tercih gerekçelerinden biri de bu kursların resmî bir hüviyet taşımasıdır. Bu anlamda veliler, özel nitelikli kuruluşlardan ziyade DİB'e bağlı, resmî öğreticilerin istihdam edildiği kurumlara daha çok itibar etmiştir. Ecer ve Özdemir Türk'ün çalışma grubundaki veliler, bu kursların devlete bağlı olmasının kendileri için bir güven niteliği taşıdığını vurgulamıştır (Ecer, 2023, s. 158; Özdemir Türk, 2019, s. 101). Tüfekçi'nin çalışmasında da velilerin çocuklarını gönderme gerekçeleri arasında okula ve okul kültürüne hazırlık tespiti yer almaktadır (Tüfekçi, 2020, s. 67). Bununla beraber 4-6 yaş Kur'an kurslarının örgün eğitime çeşitli açılardan hazırlık niteliği taşıması ve bu anlamda okul öncesi eğitimin ihtiyaçlarını karşılaması da velilerin tercih gerekçelerini oluşturan bir diğer yönelim olmuştur. Özdemir Türk'ün tespitlerine göre veliler, çocuklarının henüz okula başlamadan önce bir okul kültürü kazanması, sosyal ve duyuşsal bazı temel becerileri elde etmesi ve okuldaki akademik gelişime bir ön adım atması için de çocuklarını bu kurslara göndermektedir (Özdemir Türk, 2019, s. 112). Ayrıca velilere göre çocuklar bu kurslarda bir akran dayanışması edinmekte ve sosyalleşmektedir (Bayka, 2019, s. 35; Ecer, 2023, s. 158; Küçük, 2021, ss. 44-45; Özdemir Türk, 2019, s. 139; Tüfekçi, 2020, s. 67). Bu da kendilerinin örgün eğitime hazırlığı için önem

taşımaktadır. Bayka, kursların ücretsiz olmasının da velilerin tercih gerekçeleri arasında yer aldığına vurgu yapmıştır (Bayka, 2019, s. 35).

Velilerin kursları tercih sebeplerini etkileyen önemli bir bulgu da tavsiye ve buna bağlı olarak öğretici etkisidir. Buna göre daha önce çocuklarını göndermiş olan ebeveynler, öğreticiden ötürü kursu çevresine tavsiye etmiş ve bazı veliler bu sebeple kursları tercih etmiştir. Ecer'in çalışmasında öğreticinin sosyal çevrede olumlu bir izlenim ve tesir bıraktığını, bu durumun dikkat çekerek kursların tavsiye edilmesinde rol oynadığı bulgusu elde edilmiştir (Ecer, 2023, s. 158). Bu bulguyu destekleyen başka çalışmalar da mevcuttur (Akgül, 2020, s. 36).

Velilerin kursları tercih etmeleri çalışma grubundaki araştırmaların yapıldığı yıllara göre incelendiğinde önemli çıkarımlar elde etmek mümkündür. Nitekim veli görüşleri ile ilgili çalışma grubundaki ilk araştırma 2016 yılında yürütülmüştür. 2023 yılına kadar yapılan çalışmalarda tercih nedenlerinin giderek çeşitlendiği ve arttığı dikkat çekmektedir. Bu durum öğretici etkisi ve tavsiye kodları ile de birleştirildiğinde, 4-6 yaş kurslarının toplumda yer eden ve giderek saygınlık kazanan bir statü elde ettiğini ortaya çıkarmaktadır. 2020 yılından sonraki iki çalışmada velilerin bu kursları tercih etmesinin tavsiyeye dayandığı vurgusu yer almaktadır. Bu durum kursların yaygınlaştığı, toplumsal tabanda fark edilmeye başlandığı ve deneyimleyen ebeveynlerin memnun kaldığını göstermektedir.

İçerik

4-6 yaş Kur'an kurslarına çocuklarını gönderen veliler üzerinde yapılan çalışmalar bir arada değerlendirildiğinde, ortaya çıkan bulgulardan biri de velilerin bu kurslarda verilen eğitimin içeriğine ilişkin görüşleridir. Veliler eğitim ve eğitimin içeriği ile ilgili yorum ve düşüncelerini öne sürmüş, bu içeriğin çocuğun üzerindeki etkisi üzerinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Velilerin eğitim içeriği ile ilgili değerlendirmelerinde burada verilen dinî eğitimin kendileri açısından yeterlik arz ettiği öne çıkmıştır. Veliler, çocuklarına verilen dinî bilgileri ve bilgilerin içeriğini yeterli bulmaktadır. Demir ve Camadan ile Kurt tarafından yürütülen araştırmada velilerin çocuklarına sunulan dinî eğitimden memnuniyet duydukları belirtilmiştir. Bu kapsamda çocuklarına yönelik Kur'an eğitimi ve dinî içerikli bilgi, veliler tarafından olumlu karşılanmıştır (Demir & Camadan, 2019, ss. 16-20; Kurt, 2017, ss. 59-60). Bu bulgu, velilerin çocuklarını kursa gönderme gerekçeleri arasında yer alan dinî eğitim ile karşılaştırıldığında birbiri ile uyumluluk arz etmekle beraber velilerin beklentilerinin de karşılandığını ortaya koymaktadır.

Eğitimin içeriğine ilişkin veli görüşleri arasında yer alan önemli bir husus da velilerin 4-6 yaş kursundaki eğitimin çocukların gelişim seviyesine uygun olduğuna yönelik değerlendirmeleridir. Gün, çalışma grubunda yer alan velilerin büyük çoğunluğunun (%89,3) çocuklarına yönelik eğitimi onların düzeylerine uygun bulduğunu ortaya koymuştur (Gün, 2016, s. 46). Kurt tarafından ortaya konulan çalışmada da veliler çocuklarının Allah'ı tanımaya dönük gelişme gösterdiğini, bu gelişmenin de kendi anlayış ve idrak hızlarına göre gerçekleştiğini dile getirmişlerdir (Kurt, 2017, s. 61). İçeriğin veya öğreti programının çocukların gelişim seviyelerine uygun bir düzeyde ilerlediği Öztürk ve Kasar ile Aydın'ın çalışmasında da ortaya çıkan bir husustur (Kasar & Aydın, 2023, s. 478; Öztürk, 2022, s. 56). Bu iki çalışma, DİB'in 4-6 yaş Kur'an kurslarına yönelik olarak 2022 yılında geliştirip uyguladığı yeni öğretim programına denk gelmektedir. Genel olarak bakıldığında velilerin eski ve yeni öğretim programı ile ilgili değerlendirmelerinin olumlu yönde seyrettiği ortaya çıkmaktadır. Ancak öğretici görüşlerini ele alan çalışmalar, 2022'den önceki programın çocukların gelişim seviyesi açısından hem yeterli (Arpacı & Soydemir, 2020, s. 124) hem de

yetersiz (Ecer & Çakmak, 2021, s. 816; Korkmaz, 2019, s. 65) olan yönlerine işaret etmişlerdir. Ancak programa ve eğitimin içeriğine dönük özellikle geliş seviyesine uygun olmama yönünde bir değerlendirme 2022 ve öncesi programlara yansımamıştır. Bu durum velilerin program ve içeriği sadece çocuklarının davranışlarına yansıyan istedik değişime yoğunlaşarak yorumladıklarını göstermektedir.

Veliler, çocuklarının dinî eğitim almalarına dönük memnuniyetlerini ve bu eğitimin kendilerinin gelişim seviyelerine uygun olduğunu belirtmekle beraber karşılaşılan bazı problemleri de dile getirmişlerdir. Bu problemler, çalışma grubunda yer alan araştırmalarda ortaya çıkmıştır. Gün tarafından yürütülen araştırmada velilerin çocuklarına yönelik bazı ezber etkinliklerinde zorlandıklarını ifade ettikleri yer almaktadır. Bununla beraber harflerin tanınması ve temel dinî bilgilerin bazı konularında da zorlanmaların yaşandığı yer almaktadır (Gün, 2016, s. 50). Öztürk'ün çalışma grubundaki bazı veliler de çocuklarının ezber, harf ve mahreç gibi konularda öğrenme güçlükleri yaşadığına işaret ettikleri görülmektedir (Öztürk, 2022, s. 60). Ecer'in çalışmasında da yöre halkının ağırlıklı olarak Şâfi'î mezhebini benimsemiş olmasından ötürü çocuklarının Hanefi mezhebi ağırlıklı bir program içeriğinden ziyade kendi kültürel ve mezhepsel dinamiklerine uygun olarak yetiştirilmeleri gerektiğine yönelik önerilere yer verildiği görülmektedir (Ecer, 2023, s. 162).

İçeriğe yönelik bulgular bir arada değerlendirildiğinde, 4-6 yaş Kur'an kurslarına devam eden çocukların velilerinin, bu kurslardaki dinî eğitim ve bu eğitimin içeriği ile ilgili olumlu ve memnuniyet ifade eden görüşlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber öğrencilerin bireysel farklılıklarından ve Kur'an derslerinin kendi yapısından kaynaklı olarak çeşitli öğrenme güçlüğü ve zorlanmaların da mevcut olduğu görülmüştür.

Kazanımlar

4-6 yaş Kur'an kurslarına çocuklarını gönderen veliler üzerinde yapılan çalışmalarda velilerin dile getirdiği hususlardan birinin de çocuklarının bu kurslardan elde ettiği kazanımlardır. Başka bir deyişle 4-6 yaş kurslarının çocuklara neler kattığı, hangi olumlu bilgi, duygu ve davranışları meydana getirdiği de velilerin değerlendirmeleri arasında yer almıştır.

Veliler tarafından ifade edilen en önemli kazanım, çocukların kursta edindiği bilgileri gündelik hayatta uygulaması ve davranışları üzerinde velilerin istek ve beklentileri doğrultusunda bir değişim meydana gelmesidir. Veliler, çocukları üzerinde gördükleri davranış değişikliğini bir kazanım olarak kabul etmiş ve ortaya koymuştur. Demir ve Camadan'ın çalışmasında çocukların elde ettiği bilgiyi günlük hayata taşıdığına vurgu yapılmıştır (Demir & Camadan, 2019, s. 22). Kurt, yürüttüğü çalışmaya katılan velilerin, çocuklarının gündelik hayatta görülebilir bir değişim yaşadığını ifade ettiklerine yer vermiştir. Buna göre çocuklar kursta elde ettikleri bilgileri gündelik yaşama taşımaktadır. Bu doğrultuda peygamber sevgisi ve peygamberin örnek alınmasının çocuklarda bir kazanım olarak ortaya çıktığına dikkat çekilmiştir. Böylece çocuklar gelişim seviyelerine uygun bir eğitim alırken aldıkları bu eğitimin sağlıklı bir dinî ve ahlâkî gelişimi de tetiklediği ve pekiştirdiğine işaret edilmiştir (Kurt, 2017, ss. 62-63). Kasar ve Aydın tarafından yürütülen çalışmada gündelik hayata yansıyan davranışlar daha somut olarak ortaya çıkarılmıştır. Buna göre çocukların dünyasında ibadetin bir yer teşkil ettiği gözlemlenmiştir. Öte yandan aile içerisinde temel değerlerin korunması, selamlaşma, yeme ve içme esnasında görülen muaşeret kurallarına uyum, velilerin dikkatini çekmiş ve bunlar birer kazanım olarak kabul edilmiştir (Kasar & Aydın, 2023, s. 474). Ecer de velilerin çocukları üzerinde gözlemlendiği davranış değişikliğine ilişkin bulgulara yer vermiş, değerlerin yanı sıra çocukların matematiksel sayım, şekil, kesme, boyama gibi bazı temel becerileri de elde ettiğinin veli görüşlerine dayandığını ortaya koymuştur (Ecer, 2023, s. 162). Bu durumu öğretim programının hedeflediği bir çıktı olarak da değerlendirmek mümkündür. Zira 2022

yılında uygulanan 4-6 yaş Kur'an kursu öğretim programı çocukların dinî ve ahlâkî değerlerle birlikte bazı temel becerileri de edinmesini hedeflemiştir (DİB, 2022).

Çalışma grubundaki araştırmalar, velilerin dinî değerler ve temel becerilerin yanı sıra çocukların bazı sosyal beceri ve alışkanlıkları da edindiğine değindiklerini ortaya koymaktadır. Buna göre 4-6 yaş kurslarına devam eden çocuklar sosyalleşmekte ve kendini ifade etme becerisi de kazanmaktadır. Bu durum olumlu ve beklentileri karşılayan bir gelişme ve kazanım olarak görülmüştür. Kurt tarafından yapılan araştırmaya katılan veliler, çocuklarının kursa devam ettikten sonra sosyal çevredeki konumunu güçlendirdiklerini ve bir konuya ilişkin duygu ve düşüncelerini ifade edebildiklerini ortaya koymuştur (Kurt, 2017, ss. 54-55). Bu durum velilerin kurslara yönelik beklentileri ya da bu kursları tercih etme gerekçeleri ile de uyumluluk arz etmektedir. Zira çalışmalar, velilerin çocuklarının sosyalleşmesi, bir akran grubu içerisinde sosyal ve duygusal bazı becerileri edinmesi için de bu kursları tercih ettiklerini ortaya koymuşlardır (Bayka, 2019, s. 35; Ecer, 2023, s. 158; Özdemir Türk, 2019, s. 112).

Velilerin 4-6 yaş kurslarına devam eden çocuklarının elde ettiği kazanımlara ilişkin görüşleri bir arada değerlendirildiğinde, bu kazanımların öncelikle manevî ve ahlâkî, daha sonra da temel becerilere dayanan bir boyut taşıdığı dikkat çekmektedir. Çocuklar dinî eğitimin ibadet, ahlak ve muâşeret kuralları ile ilgili boyutlarını gündelik hayata taşımaktadır. Bununla beraber veliler çocuklarının görsel, şekilsel ve uzamsal bazı temel becerilerle sosyalleşme ve kendini ifade edebilme alışkanlıklarının da güçlendiğini vurgulayarak tüm bunları birer kazanım olarak değerlendirmiştir.

Fiziksel Koşullar

4-6 yaş Kur'an kurslarını tercih eden velilerin konu edildiği çalışmalarda öne çıkan bulgulardan biri de velilerin bu kursların fiziksel koşullarına ilişkin yorum, değerlendirme ve önerileridir. Bu grupta yer alan çalışmaların bulgu ve raporları kursların fiziksel koşullarının yeterli, yetersiz ve geliştirilebilir olmasında kümelenmektedir.

Kursların fiziksel ortamının elverişli olup olmaması, çalışmanın yürütüldüğü bölge, koşul ve şartlara göre değişiklik arz etmektedir. Bu kapsamda kimi çalışmalar velilerin bu ortamları elverişli, yeterli ve uygun bulduğunu öne sürerken bir kısmı da bunun aksini raporlamıştır. Örneğin Gün, Kurt ve Öztürk tarafından yapılan çalışmalara katılım sağlayan veliler kursların fiziksel koşullarının yerinde ve yeterli olduğunu hem kendilerinin hem de çocuklarının beklentilerini karşıladığını ileri sürmüşlerdir (Gün, 2016, s. 53; Kurt, 2017, s. 54; Öztürk, 2022, s. 61). Buna karşılık Demir ile Camadan, Ecer ve Özdemir Türk'ün çalışmalarında velilerin kursların fiziksel ortamını yeterli bulmadığı ve iyileştirilebilir düzeyde değerlendirdiğine yer verilmiştir (Demir & Camadan, 2019, s. 29; Ecer, 2023, s. 165; Özdemir Türk, 2019, s. 142). Kasar ile Aydın'ın çalışmasında da oyun alanı, araç-gereçler ve temizlik alanına ilişkin fiziksel koşullar yeterli görülürken müstakil bir yemek ortamının olmaması, merdivenlerin çocuklar tarafından kullanılacak uygunluktan yoksunluğu ve ısınma imkânlarının sınırlılığı birer yetersizlik olarak öne çıkmıştır (Kasar & Aydın, 2023, s. 483).

Elde edilen bu veriler, kursların fiziksel açıdan elverişli düzeyde inşa edilmesinin henüz genel geçer bir standart hâlini almadığı, imkânlar ölçüsünde iyileştirme ve geliştirmelere gidildiği yorumunun yapılmasını mümkün kılmaktadır. Başka bir deyişle kursların fiziksel koşullarının çalışmanın yürütüldüğü örneklem bölge ya da kursa göre değişiklik arz ettiğini söylemek mümkündür. Bu yorumu destekleyen başka bir boyut da velilerin fiziksel koşullara ilişkin yeterlik ya da yetersizlik görüşlerinin yıllara göre düzenli bir değişim göstermemesidir. Örneğin kursların fiziksel açıdan yeterli donanıma sahip olduğu bulgusunu elde eden Gün'ün çalışması 2016 yılına ait iken kursların yetersiz yönlerinin olduğu ve iyileştirilmesi gerektiği bulgusunu öne süren Ecer'in çalışması 2023 yılına aittir. 2023 yılına ait Kasar ve Aydın'ın

çalışmasında da fiziksel koşulların yetersizliğine dikkat çekilmekte ve bu durum kursların henüz yeni açılmış olmasına bağlanmaktadır (Kasar & Aydın, 2023, s. 491). Aynı şekilde Demir ve Camadan'ın fiziksel koşulları yeterli bulmayan velilere ilişkin bulguları içeren çalışması 2019 yılına ait iken Öztürk'ün 2022 yılındaki çalışması velilerin bu koşulları yeterli bulduğunu göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında fiziksel koşulların iyileştirilmesine dönük çalışmaların yıllara veya aradan geçen zamana göre değil; bölgesel imkânlar ölçüt alınarak yürütüldüğünü ileri sürmek mümkündür.

Çalışma grubu incelendiğinde, velilerin ideal bir 4-6 yaş Kur'an kursunun fiziksel koşullarının nasıl olması gerektiğini de dile getirdikleri, bu bulguların da çalışmalara yansıdığı görülmektedir. Bayka'nın çalışmasında velilerin çocuklar için özgün bir açık oyun alanı, araç ve gereçlerin çocukların gelişim seviyelerine uygun bir şekilde hazırlandığı ya da temin edildiği bir ortam ve sınıflardan ayrı, bağımsız bir yemekhane önerdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca bu veliler kursların kalabalık olmaması, sınırlı sayıda öğrenci kabul etmesi gerektiğine de yer vermiştir (Bayka, 2019, ss. 48-49). Ecer'in çalışmasında da velilerin oyun materyalleri ile desteklenmiş bir açık alan ya da bahçenin söz konusu yaş aralığındaki çocuklar için gerekli olduğunu vurguladıkları görülmektedir. Bu fiziksel koşulları öneren veliler, kursun cami bahçesinin dışında olmaması gerektiğine de dikkat çekmiştir. Buna göre söz konusu kurslar uygun oyun araçlarıyla desteklenmiş, cami ile aynı avluda yer alan bir bahçeye sahip olmalıdır (Ecer, 2023, ss. 165-167).

Öğretici Yeterliği

4-6 yaş Kur'an kurslarına çocuklarını gönderen veliler üzerinde yürütülen çalışmalardaki bulgular arasında öğreticilerin yeterliğine ilişkin değerlendirmeler de yer almaktadır. Bu doğrultuda velilerin çocukları ile ilgilenen öğreticiler hakkında da görüşler ileri sürdüğü görülmektedir. Çalışma grubunda yer alan araştırmalarda velilerin öğretici yeterliği ile ilgili değerlendirmelerinin alan bilgisi, pedagojik formasyon bilgisi, iletişim ve iş birliği becerisine yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Kurt tarafından yürütülen araştırmada velilerin çocukları üzerinde gözlemlendiği olumlu değişim ve dinî eğitimdeki ilerleme, öğreticilerin yeterliği üzerinde yorum yapmalarına da yol açmıştır. Velilerin bu doğrultudaki yorumları, öğreticilerin yeterli ve çocuklarına gerekli bilgileri aktarmada donanımlı oldukları yönündedir (Kurt, 2017, s. 57). Benzer görüşler, çalışma grubunda yer almayan başka çalışmalarda da ortaya çıkmıştır (Akgül, 2020, s. 42).

Veliler, öğreticilerin alan bilgisine ilişkin yeterliklerinin yanı sıra pedagojik formasyon donanımını da değerlendirmiştir. Öztürk'ün çalışmasında yer alan bütün veliler, öğreticilerin pedagojik formasyon donanımını yeterli bulduklarını ifade etmiştir (Öztürk, 2022, s. 66; Öztürk & Gün, 2022, s. 206). Kasar ve Aydın'ın çalışmasında da velilerin alan ve pedagojik formasyon bilgilerinin yanı sıra öğrencilere rol model olma ve iletişim becerilerine sahip olma yönüyle de yeterli olduklarına yer verdikleri tespit edilmiştir (Kasar & Aydın, 2023, s. 488). Gerek alan bilgisi gerekse pedagojik formasyon donanımı ile ilgili veli görüşlerine yansıyan değerlendirmeler, velilerin kursu tercih gerekçelerini de etkilemiştir. Zira ilgili bölümde yer verildiği üzere bazı çalışmalarda velilerin kursu tercih etmelerinde öğretici etkisinin de baskın olduğuna yer verildiği ortaya çıkmıştır.

Çalışma grubundaki veriler öğretici yeterliği ile ilgili değerlendirmelerin genel olarak olumlu yönde seyrettiğini bildirirse de öğreticileri bazı alanlarda geliştirilebilir olarak görüp bu yönde değerlendirme elde edenler de mevcuttur. Bayka'nın çalışmasına katılan veliler, öğreticilerin yeterli olmakla beraber 4-6 yaş aralığındaki çocukların gelişim düzeylerini ve seviyelerini yakalayabilme ve bu seviyeye hitap etme konusunda bazı eksiklikler taşıdığına yer vermiştir (Bayka, 2019, s. 58). Bu veliler, öğreticilerin bu alandaki eksikliğinin giderilebilmesi

için çeşitli öneri ve beklentilerini de dile getirmiştir. Buna göre öğretmenler oyun ve etkinliklere ağırlık vermeli, öğrencilere şefkat ve merhametle yaklaşmalı ve çocuklar arasında mevcut bulunan bireysel farklılıkları göz önünde bulundurmalıdır. Öte yandan öğretmenlerin bu yönlerini takviye edebilmek amacıyla kurslarda pedagoğ ve rehber öğretmenler de istihdam edilebilir ve bu kursların pedagojik altyapısı güçlendirilebilir. Bayka'nın çalışmasında bu tespit ve önerilerle birlikte öğretici ve veli arasındaki iletişim ile iş birliğinin de geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir (Bayka, 2019, ss. 67-70). Kasar ve Aydın'ın çalışmasında görüş bildiren veliler de öğretmenlerin gelişim dönemine uygun etkinlik uygulayabilme konusunda eksiklik yaşandığı dile getirmiş, bununla beraber iletişim kurma konusunda da sorun yaşadıklarına yer vermiştir (Kasar & Aydın, 2023, s. 488).

Velilerin öğretici yeterliğine ilişkin görüşlerini bildiren çalışmaların bulguları bir arada değerlendirildiğinde, öncelikle alan bilgisi ve pedagojik formasyon konusunda önemli bir problemin mevcut olmadığı, öğretmenlerin genel anlamda yeterli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber çocukların gelişim düzeylerinin ve bireysel farklılıkların göz ardı edilmemesi gerektiğinin de üzerinde durulduğu görülmektedir. Ayrıca velilerin öğretmenlerle aralarında iletişim ve iş birliğinin güçlü olması gerektiğine de işaret ettikleri tespit edilmiştir.

4-6 yaş Kur'an kurslarında öğretici istihdamına yönelik olarak DİB'in çocuk gelişimi alanında lisans, ön lisans mezuniyeti ya da sertifika gibi kriterler araması (DİB, 2021, s. 7) ve bu kriterleri sağlayan öğretmenleri istihdam etmesinin velilerin öğretmenlere yönelik yeterlik görüşlerini olumlu etkilediğini ileri sürmek mümkündür. Ancak yeterlik konusunda çeşitli beklentiler ileri süren velileri de göz önünde bulundurarak öğretici yeterliğinin sadece bu kriterlere bağlı olmadığına da dikkat etmek gerekmektedir. Bu noktada velilerin öğretici yeterliğini değerlendirmelerinde öğrenim durumlarına göre hareket ettikleri düşünülmektedir. Dolayısıyla öğretmenlerin yeterliğine ilişkin görüş ileri süren velilerin bu görüşlerinin öğrenim durumlarına göre değişiklik gösterebileceği, bu hususun da araştırmalarda göz önünde bulundurulması gerektiği ifade edilebilir.

Sonuç ve Öneriler

4-6 yaş aralığında bulunan çocuklara DİB bünyesinde gelişim seviyesine göre pedagojik ilkeler göz önünde bulundurularak verilen din eğitimi her geçen yıl akademik çalışmaların dikkatini daha çok çekmekte ve bu alandaki çalışmalar giderek artmaktadır. Bu çalışmalar genel olarak kursların yapısı, öğretim programı, ders kitabı, öğretici, veli ve öğrenciyi merkeze almaktadır.

4-6 yaş Kur'an kurslarına çocuklarını gönderen velilere yönelik bilimsel çalışmalar da bu doğrultuda giderek artmaktadır. Velilerin görüşlerini ele alan çalışmalar farklı bölgelere ve örneklem gruplarına yoğunlaşarak çeşitlilik arz eden bulgu ve sonuçlar elde etmiştir. Bu araştırmada söz konusu çalışmalar meta-sentez yöntemiyle incelenmiş ve Türkiye'de 4-6 yaş Kur'an kurslarına yönelik veli görüşlerinin genel bir panoraması ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Yapılan analizler ve ortaya konulan bulgular çerçevesinde elde edilen sonuçlar şunlardır:

1. Velilerin bu kursları tercih etmesinde dinî eğitim verilmesinin önemli bir rolü söz konusudur. Öğrenci sayıları her geçen yıl artan kursları tercih eden velilerin öne çıkan gerekçesi, burada bilişsel, duyuşsal ve davranışsal düzeyde dinî eğitimin verilmesidir. Bu anlamda velilerin erken çocukluk döneminde din eğitimi önemsendiği ortaya çıkmaktadır. Dinî eğitimin yanı sıra kursların tercih sebepleri arasında resmî bir kimlik taşıması, öğretici etkisine bağlı olarak tavsiye edilmesi, örgün eğitime hazırlayıcı bir nitelik arz etmesi, sosyalleşmeye katkı sağlaması ve ücretsiz olmasının da yer aldığı görülmektedir.

2. Konuya ilişkin çalışmalar, velilerin çocuklarına sunulan eğitimin içeriğinin yeterli ve seviyeye uygun olduğunu savunduklarını ortaya koymaktadır. Buna göre çocukların aldığı dinî eğitim, bu kapsamda yürütülen etkinlik ve çalışmalar velilerin beklentisini karşılamaktadır. Öte yandan çocukların bireysel farklılık ve öğrenme hızının da etkisiyle bazı mahreç, ezber, harf öğrenimi konularında zorluk yaşadıkları da tespit edilmiştir.

3. Çocukların edindiği kazanım ve alışkanlıkların da veli değerlendirmeleri arasında yer aldığı görülmektedir. Buna göre çocukların söz konusu kurslar aracılığıyla öğrendiklerini gündelik hayata taşıdığı ve çocukların üzerinde dinî eğitim ve iletişim becerileri noktasında veli beklentilerini karşılayan düzeyde davranış değişikliğinin gerçekleştiği görülmüştür

4. Kursların fiziksel koşullarına ilişkin veli görüşlerinin yer aldığı çalışmalarda bu koşulların yeterliğinin yerel bazı olanaklara bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Bununla beraber kursların fiziksel koşullarının genel anlamda çocukların seviye ve ihtiyaçlarına uygun olmadığı, iyileştirme ve geliştirme çalışmalarının yapılması gerektiği tespit edilmiştir.

5. Kurslarda görev yapan öğreticilerin yeterliğini değerlendiren veli görüşlerinin yer aldığı çalışmalar, genel anlamda bir memnuniyet içermektedir. Buna göre öğreticilerin alan ve pedagojik formasyon donanımı velilerin gözünden yeterli bulunmuştur. Bununla beraber bazı çalışmalar da velilerin iletişim ve iş birliği girişimlerindeki eksikliklerini tespit ederek bu konudaki beklentilerine yer vermiştir.

Çalışmadan elde edilen veriler ve sonuçlar çerçevesinde çeşitli öneriler ileri sürmek mümkündür. Bu kapsamda DİB tarafından 4-6 yaş Kur'an kurslarına yönelik fiziksel koşulların belli bir sistemik çerçevesinde geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bu doğrultuda kursların merdiven, kapı, giriş gibi bölümlerinin söz konusu yaş aralığındaki çocukların kullanımına uygun bir şekilde oluşturulmasının yanı sıra bahçe, oyun alanı, yemekhane gibi bölümlerin oluşturulmasının beklentileri karşılayacağı düşünülmektedir. Öte yandan öğreticilerin hem temel Kur'an eğitimi ile ilgili yeterliklerinin artırılması hem de iletişim ve iş birliği becerilerinin geliştirilmesi için alan uzmanlarının katılımları ile zenginleştirilmiş hizmet içi eğitim seminerleri düzenlenebilir.

Kaynakça

- Akgül, M. (2020). *4-6 yaş grubu Kur'an kursu eğitiminin veli görüşleri doğrultusunda değerlendirilmesi (Amasya örneği)* [Yüksek lisans tezi]. Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.
- Akto, S., & Akto, A. (2017). Okul öncesi öğretmenlerinin din eğitimi hakkındaki görüşlerinin incelenmesi. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 1096-1121.
- Arıcan, S., & Yalvaç Arıcı, H. (2022). Kur'an kursu öğreticilerinin yetişkin eğitiminden 4-6 yaş kurslarına geçiş süreci hakkında fenomenolojik bir araştırma. *Diyanet İlmî Dergi*, 58(3), 1257-1300.
- Arpacı, Ö., & Soydemir, F. (2020). DİB'in 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarında din-ahlak-değerler eğitimi uygulamaları ve sorunları: Edirne uygulama örneği. İçinde M. Bayyığıt, M. Özkan, A. A. Çanakçı, & A. H. A. Abdelghany (Ed.), *Erken çocukluk dönemi din-ahlak-değerler eğitimi ve sorunları-2* (ss. 121-131). Konya: Palet Yayınları.
- Aşkın, B., & Er, H. (2023). Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş grubu Kur'an kursları öğretim programı değerlendirme ölçeği. *Dini Araştırmalar*, 26(64), 277-309.
- Aşlamacı, İ. (2020). 4-6 yaş Kuran kursları öğretim programının (2018) eğitim programı temel öğeleri açısından değerlendirilmesi. İçinde M. Bayyığıt, M. Özkan, A. A. Çanakçı, & A. H. A. Abdelghany (Ed.), *Erken çocukluk dönemi din-ahlak-değerler eğitimi ve sorunları-1* (ss. 138-148). Konya: Palet Yayınları.

- Aybey, S. (2019). 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarının eğitim-öğretim faaliyetleri ve problemleri (Zonguldak İli Örneği). *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 207-240.
- Aybey, S. (2022). Okul öncesi öğretmenlerinin okul öncesi dönemde din eğitimi hakkındaki görüşleri üzerine bir araştırma. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 8(2), 915-958.
- Aydın, M. Z., & Budak, E. (2020). Diyanet İşleri Başkanlığı 2013 ve 2020 yılları 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretim programlarının değerler eğitimi açısından incelenmesi ve öneriler. İçinde M. Bayyigit, M. Özkan, A. A. Çanakcı, & A. H. A. Abdelghany (Ed.), *Erken çocukluk dönemi din-ahlak-değerler eğitimi ve sorunları-1* (ss. 119-137). Konya: Palet Yayınları.
- Bayka, H. (2019). *Öğretici ve veli görüşleri açısından Kur'an kursları öğretim programı (4-6 yaş grubu)'nın değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Bulut, İ., & Sarı, B. (2021). Kur'an kursları öğretici kitabındaki etkinlik uygulamalarının öğretici görüşleri doğrultusunda incelenmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV(2), 408-428.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). *Sosyal bilimler için veri analizi kitabı*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Çelik, F., & Çakmak, A. (2023). Öğreticilerin gözünden 4-6 yaş Kur'an kursu öğretim programındaki soyut kavramların öğretimi üzerine nitel bir araştırma. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 21(45), 1-34. <https://doi.org/10.34234/ded.1182442>
- Çelik, N. (2019). *4-6 yaş grubu çocukların inanç esaslarını algılayış biçimleri* [Yüksek lisans tezi]. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.
- Çınar, F. (2016). *Öğretmenlerine ve velilerine göre okul öncesi dönemde din eğitimi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Dam, H. (2013). Çocukluk dönemi din eğitimi. İçinde M. Köylü (Ed.), *Gelişimsel basamaklarına göre din eğitimi* (3. Baskı, ss. 13-64). Ankara: Nobel Yayınları.
- Demir, Ö., & Camadan, R. (2019). 4-6 yaş grubu Kur'an kursları ebeveyn memnuniyeti: Bayburt il örneği. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 7-38.
- DİB. (t.y.). *Faaliyet raporu 2014*. Geliş tarihi 04 Temmuz 2023, gönderen <https://stratejigelistirme.diyane.gov.tr/Documents/2014%20Yılı%20Faaliyet%20Raporu.pdf>.
- DİB. (2018). *Kur'an kursları öğretim programı (4-6 yaş grubu)*. [https://egitimhizmetleri.diyane.gov.tr/Documents/Kur%27an%20Kurslari%20Ogretim%20Programi%20\(4-6%20Yas\)%20-%202018.pdf](https://egitimhizmetleri.diyane.gov.tr/Documents/Kur%27an%20Kurslari%20Ogretim%20Programi%20(4-6%20Yas)%20-%202018.pdf)
- DİB. (2021). *2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı Kur'an Kursları Uygulama Esasları*. DİB. https://webdosyasp.diyane.gov.tr/muftuluk/UserFiles/bursa/Ilceler/orhangazi/UserFiles/Files/2021-2022%20KURAN%20KURSLARI%20UYGULAMA%20ESASLARI_92f6e9a1-d32d-40f2-bf93-3e2b0a079230.pdf
- DİB. (2022). *4-6 yaş grubu Kur'an kursları öğretim programı*. <https://egitimhizmetleri.diyane.gov.tr/Documents/4-6%20Yas%20Grubu%20Kuran%20kurslari%20Ogretim%20Programi-2022.pdf>
- DİB. (2023). *Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 yılı idare faaliyet raporu*. <https://stratejigelistirme.diyane.gov.tr/Documents/2022%20Yılı%20Faaliyet%20Raporu.pdf>
- Diler, R. (2020). 4-6 yaş Kur'an kursu öğreticilerine göre mahremiyet eğitimi ve önemi. *Eskiyeni*, 41, 623-652.

- Dinçer, S. (2018). Content analysis in for educational science research: meta analysis, meta-synthesis, and descriptive content analysis. *Bartın University Journal Of Faculty Of Education*, 7(1), 176-190.
- Ecer, M. (2023). Velilere göre 4-6 yaş Kur'an kursları (Van örneği). *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 15, 151-172. <https://doi.org/10.53112/tudear.1229108>
- Ecer, M., & Çakmak, A. (2021). Bir meta-sentez çalışması: öğretmenlerin gözünden 4-6 yaş Kur'an kursları. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, XXI(2), 803-831.
- Ercan, İ. (2020). Okul öncesi eğitim kurumlarında din eğitimi: Erken dönem din eğitimine ilişkin ebeveyn görüşleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49, 179-215.
- Gelici, Z. (2022). 4-6 yaş Kur'an kursu etkinlik kitaplarının hikâye içeriği ve resimleme özellikleri açısından incelenmesi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(45), 85-115.
- Genç, M. F. (2019). Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı 4-6 yaş grubu Kuran kurslarında din eğitimi. *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)*, V(2), 506-521.
- Gücen, A., Çakmak, A., & Ay, M. F. (2016). 4-6 yaş Kur'an kursu öğretim programının öğretici görüşleri çerçevesinde değerlendirilmesi. İçinde M. Kıbrıs (Ed.), *Uluslararası erken çocukluk eğitimi kongresi bildiri kitabı* (ss. 752-765). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Gül, T. (2019). *4-6 yaş dönemi çocuklarda merhamet eğitimi* [Yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Gün, A. (2016). Veli ve öğretici görüşleri doğrultusunda 4-6 yaş grubu Kur'an kursu eğitimi: Samsun ili örneği. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 33-66.
- İpek, Y., & Öncü, A. (2022). 4-6 yaş Kur'an kursu öğretmenlerinin teknoloji yeterlilikleri hakkında bir karma yöntem araştırması. *Dini Araştırmalar*, 25(62), 111-148.
- Karasu, T. (2019). Kur'an Kursu Öğreticilerine Göre Okul Öncesi Dönemde Din Eğitimi: Muş İli Örneği. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, 51, 479-500.
- Kasar, G., & Aydın, Y. (2023). Ebeveynlerin 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarından memnuniyet ve beklentileri üzerine bir araştırma: Muş ili örneği. *Amasya İlahiyat Dergisi*, 20, 458-496. <https://doi.org/10.18498/amailad.1260171>
- Koç, A. (2020). Okul öncesi eğitim kurumlarında din ve değer eğitimi (mevcut durum— sorunlar- çözüm önerileri). İçinde M. Bayyigit, M. Özkan, A. A. Çanakcı, & A. H. A. Abdelghany (Ed.), *Erken çocukluk dönemi din-ahlak-değerler eğitimi ve sorunları-2* (ss. 20-32). Konya: Palet Yayınları.
- Korkmaz, M. (2019). *4-6 yaş grubu Kur'an kurslarında din eğitimi (sorunlar ve çözüm önerileri)*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Korkmaz, M. (2020). 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretmenlerinin eğitim-öğretim yeterlilikleri üzerine bir araştırma. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 53, 237-261.
- Korkmaz, M., & Çayan Yobaş, H. (2022). 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarında değer öğretiminde hikâye kullanımına ilişkin nitel bir araştırma. *Tokat İlmîyat Dergisi*, X(2), 657-682.
- Kurt, İ. (2017). *Velilerin 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarından memnuniyet düzeyleri ve beklentileri üzerine bir araştırma (Ankara örneği)* [Yüksek lisans tezi]. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Küçük, B. (2021). *Diyanet eğitim kurumlarında 4-6 yaş çocuğunun eğitim ve dini sosyalleşme açısından incelenmesi* [Yüksek lisans tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Noblit, G. W., & Hare, R. D. (1999). Meta-ethnography: Synthesizing qualitative studies. *counterpoints*, 44, 93-123.

- Oruç, C. (2010). Okul öncesi dönemde dini duygunun kökenleri ve gelişimi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 75-96.
- Öncü, A. (2021). 4-6 yaş Kur'an kurslarında öğreticileri etkileyen unsurlar (Denizli örneği). *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, IV(2), 259-282.
- Özdemir Türk, H. (2019). *Çocuklarını Kur'an kursu veya anasınıfına gönderen ailelerin tercihlerine ilişkin bir çözümleme* [Yüksek lisans tezi]. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Öztürk, T. (2022). *Veli ve öğretici görüşleri doğrultusunda 4-6 yaş grubu Kur'an kursunda verilen eğitimin yaşa göre yarattığı etkiler* [Yüksek lisans tezi]. Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.
- Öztürk, T., & Gün, A. (2022). Veli ve öğretici görüşleri doğrultusunda 4-6 yaş grubu Kur'an kursunda verilen eğitimin yaşa göre yarattığı etkiler. İçinde H. Yerkazan (Ed.), *Sosyal bilimler araştırmaları-1* (ss. 177-214). Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Polat, S., & Ay, O. (2016). Meta-sentez: Kavramsal bir çözümleme. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 52-64.
- Sağlam, İ. (1998). Okulöncesi eğitimde bulunması gereken hedefler nelerdir? *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII(7), 559-563.
- Sarı, B. (2019). *Kur'an kursları öğretici kitabındaki uygulamaların incelenmesi* [Yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Selçuk, M. (1990). Çocuk eğitiminde dini motifler (okul öncesi çağı). *İslâmî Araştırmalar*, IV(2), 105-117.
- Sürmen, S. (2021). *Okul öncesi öğretmenlerinin din ve değerler eğitimi hakkındaki görüşleri üzerine nitel bir araştırma* [Yüksek lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Şen, S. (2018). *4-6 yaş grubu çocuklarda Kur'an tasavvuru* [Yüksek lisans tezi]. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Tosun, C. (2020). Okulöncesi din eğitiminin psikolojik temellerinin önemi: 4-6 yaş din öğretimine gelişim ödevleri odaklı yaklaşım. İçinde M. Bayyigit, M. Özkan, A. A. Çanakcı, & A. H. A. Abdelghany (Ed.), *Erken çocukluk dönemi din-ahlak-değerler eğitimi ve sorunları-1* (ss. 224-228). Konya: Palet Yayınları.
- Tüfekçi, K. (2020). *Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş Kur'an kursları eğitiminin öğretici ve veli görüşlerine göre incelenmesi* [Yüksek lisans tezi]. Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- Üzümcü, M. (2020). Öğreticilere göre diyanet 4-6 yaş Kur'an kursları (Çorlu örneği). *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 7(1), 7-51.
- Yağcı, S. (2020). Öğreticilere göre Diyanet İşleri Başkanlığı ve müftülüklerin 4-6 yaş grubu Kur'an kursları çalışmaları. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 195-221.
- Yazıbaşı, M. A. (2020). Kur'an kursu öğreticilerine göre 4-6 yaş Kur'an kursu öğreticisi, öğrencisi ve öğrenci velisinin ihtiyaç ve beklentileri (Kırıkkale örneği). *Dini Araştırmalar*, 23(57), 95-116. <https://doi.org/10.15745/da.749609>
- Yazıbaşı, M. A. (2022). 4-6 yaş Kuran kursu öğreticilerinin online eğitim tecrübeleri üzerine nicel araştırma (Ankara örneği). *Journal of Analytic Divinity*, 6(1), 33-61. <https://doi.org/10.46595/jad.1081858>
- Yüksel, Z. (2022). *4-6 yaş Kur'an kursu öğretim programının değerlendirilmesi (Stufflebeam CIPP Modeli)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Zimmer, L. (2006). Qualitative meta-synthesis: A question of dialoguing with nexts. *Journal Of Advanced Nursing*, 53(3), 311-318.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Erken Yaşta Evliliklerin Kadınlar Üzerindeki Bedensel, Duygusal ve Sosyal Etkileri¹

Physical, Emotional and Social Effects of Early Marriages on Women

Fulya DOĞRUEL^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Balıkesir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9593-740X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 16 Haziran 2023

Kabul tarihi: 5 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Erken yaşta evlilik,

Çocuk gelinler,

Eril tahakküm,

Kadın ve çocuk sağlığı,

Aile içi şiddet.

ÖZ

Çocuk yaşta evlilik olarak da adlandırılan erken yaşta evlilik, dünyanın birçok ülkesinde hâlâ yaygın bir sosyal sorundur. Dünyadaki milyonlarca kız çocuğu henüz reşit olmadan evlendirilmiştir. Bu olgu, kız çocuklarının evlilik hakkında bilinçli kararlar vermek, evliliğin ve ailenin sorumluluğunu taşıyabilmek ve çocuk doğurmak için gereken fiziksel, duygusal ve psikolojik olgunluğa erişmeden, 18 yaşın altında evlendirilmeleridir. Sosyal krizlerle kendisini yeniden gösteren bu sorun bireyler üzerinde eğitimden mahrum kalma, sağlık riskleri, duygusal ve psikolojik zorluklar, özgüven ve temsil yetisi sorunu ve aile içi şiddete karşı artan kırılganlık gibi potansiyel olumsuz etkiler bırakmaktadır. Dolayısıyla erken yaşta evlilik olgusu aynı zamanda bireylerin çocukluğundan ve geleceğinden mahrum bırakılmasını da içermektedir. 2015-2018 yılları arasında 18 yaşın altında evlilik yapmış olan 18- 60 yaş arası 25 kadın ile Gaziantep'te derinlemesine görüşmeler yapılarak gerçekleştirilen bu nitel araştırma, çocuk yaşta evlilik olgusunun nedenlerini ve bu uygulamaya maruz kalan kadınlar üzerinde yaşam boyu sürdürdüğü gözlemlenen ağır bedensel, duygusal ve sosyal etkileri ortaya koymaktadır. Çalışma birçok kız çocuğunun, ataerkil geleneklerden beslenen toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açan sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler nedeniyle genç yaşta evliliğe itildiğini; yasaların uyumsuzluğu ve uygulamadaki aksaklıkların yanı sıra olumlayıcı kültürel bakış açısının çocuk yaşta evliliği çözülmesi zor bir sorun haline getirdiğini tespit etmektedir. Çalışma, çocuk yaşta evliliğin kız çocuklarına yönelik bir "şiddet" biçimi, insan ve "çocuk hakları ihlali" olduğunu, dolayısıyla "normal" kabul edilemeyeceğini, kadınların eşitsiz konumunu pekiştiren bir uygulama olduğunu ortaya koyarak Türkiye'de ve dünyada bu olgunun bir sorun olarak anlaşılması ve çözümüne yönelik bir farkındalık yaratılması yönünde verilen çabalara ve yapılan çalışmalara bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: July 16, 2023

Accepted: September 5, 2023

Keywords:

Early marriage,

Child brides,

Masculine domination,

Women and child health,

Domestic violence.

ABSTRACT

Early marriage, commonly referred to as child marriage, is still a prevalent social issue in many countries throughout the world. Millions of girls around the world have been subjected to underage marriage. This phenomenon is the marriage of girls under the age of 18, before they have the physical, emotional, and psychological maturity to make informed decisions about marriage, to shoulder the responsibilities of marriage and family, and to bear children. This problem, which manifests itself repeatedly with social crises, has lifelong detrimental impacts on women, including a lack of education, health risks, emotional and psychological difficulties, low self-esteem, a lack of empowerment, and increased vulnerability to domestic violence. Therefore, the phenomenon of early marriage also involves depriving individuals of their childhood and future. This qualitative research, which was conducted between 2015 and 2018 in the Gaziantep province through in-depth interviews with 25 women between the ages of 18 and 60 who were married under the age of 18, explores the causes of child marriage and its destructive and lifelong physical, emotional and social effects on women who are subjected to this practice. The study finds that many girls are pushed into marriage at a young age due to social, cultural, and economic factors that lead to gender inequality fueled by patriarchal traditions, and that the inconsistency of laws and failures in implementation, as well as an affirmative cultural perspective, make child marriage a difficult problem to solve. The study, demonstrating that child marriage is a form of "violence" against girls, a violation of human and 'children's rights', and therefore cannot be accepted as 'normal' and is a practice that reinforces the unequal position of women, aims to contribute to the efforts and studies in Turkey and around the world to understand this phenomenon as a problem and to raise awareness for its solution.

¹ Bu araştırmanın ön bulguları 28 Kasım 2019'da "Eril Tahakküm Kıskaçında Erken Evlenen Kadınlar: Gaziantep Örneği" başlığı ile Türk Sosyal Bilimler Derneği, 16. Sosyal Bilimler Kongresi'nde (ODTÜ, Ankara) sunulmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

Early age marriage is one of the most important social problems in many countries around the world. With the advancement of information and communication technologies, there has been a greater awareness of this phenomenon, which has gained international visibility in recent years, as well as measures to avoid it. However, in addition to factors such as war, migration, and poverty, millions of girls have been exposed to underage marriages during the coronavirus pandemic. Child marriage refers to any formal or informal union where one or both parties involved are under the age of 18. It means the marriage of girls before they are physically, emotionally, and cognitively ready to bear the responsibilities of marriage and having children. Although this phenomenon has started to decline within Turkey's modernization process, it continues to be a significant problem as in many developing countries. Therefore, it is necessary to find a global solution to the problem of child marriage, which manifests itself again and again in social crises.

This study, conducted in Gaziantep province, examines the causes of early marriage and its lifelong physical, emotional, and social effects on women's lives and health. The study was conducted using qualitative research methodology. This method allows for an insider's perspective on the thoughts, processes, sensitive inner worlds, and emotions of women who have experienced early age marriage by allowing them to speak on their own behalf. In this line, the data of the study was collected through in-depth interviews using the snowball sampling model with 50 women aged 18-60 who had been married under the age of 18 and live in the Gaziantep province. Given that Gaziantep is one of the provinces with the highest rate of early marriages of girls, receiving continuous migration from different regions of Eastern and Southeast Anatolia as well as Syria, it provides an important site to undertake a study on this issue.

The theoretical framework of this study is composed of gender theories and literature on early-age marriage, also known as child marriage. The phenomenon of female child marriages is fundamentally related to the characteristics of the patriarchal social structure and the social construction of patriarchy. Analyses of patriarchal relations (Millett, 1971; Firestone, 1971; Walby, 1991; Chodorow, 2021) that affirm child marriage and related analyses of "masculine domination" to which women are subjected offer important perspectives for understanding the conditions under which child marriages are performed and sustained. On the other hand, important studies have been conducted that reveal the negative social, physical, and psychological effects of early marriage on women and discuss the issue in the context of patriarchal traditions, individual and public health, and human rights (i.e. Anık and Barlin, 2017; Arslan, 2018; Shabbar and Manzoor, 2022; Sungurtekin Özkan, 2013; Boran, Gökçay, Devocioğlu ve Eren, 2013).

This study reveals that early age marriage is a significant and structural problem in terms of gender inequality, violence, domination and social inequality. It threatens women's well-being, health, and future of girls worldwide. By violating human and children's rights, it reinforces the unequal position of women. Traditional, patriarchal sociocultural structures, low income levels, limited access to education and health services, and lack of preventive laws are key factors contributing to early marriage. Domestic violence also plays a role in pushing children into early marriage.

The study, in line with other studies on this subject, demonstrates that this phenomenon is directly related to the phenomenon of development, as studies show that as countries' development levels increase, early marriages tend to decrease. As poverty and lack of education persist, early marriage continues through generations, leading to a vicious cycle. Families experiencing financial difficulties may find marrying off the female child, with traditional practices like 'bride price' and 'berdel' being a viable option. This reduces girls to a basic commodity with monetary value, and the lack of a formal marriage due to the bride being underage also creates disadvantages for women in both private and public field.

Girls who marry before reaching physical, cognitive, and psychological maturity for marriage and childbearing can suffer from mental and physical problems that can last a lifetime and result in infant mortality. Besides, women who do not obtain consent for early marriage or whose innocence is exploited to persuade them to marry early suffer significant setbacks throughout their lives, losing their right to education and vocational training. Children who are married off at an early age are exposed to sociocultural and economic risks, are excluded from participation in all areas of social life, and become more vulnerable to social pressure and violence.

Child marriage is not only a violation of human rights but also an obstacle to individual and social development and a healthy life. A multidimensional solution is needed to address this issue. In this context, the protection of girls' children's rights, their right to education, and most fundamentally, their human and citizenship rights requires the development of a holistic approach on legal grounds that will solve the problem together with the problems of sexism, poverty, education, and women's employment. For this purpose, there is a need for development of a social consciousness that will shape social policies and influence social culture must be instilled with the cooperation of public institutions, non-governmental organizations, and the media.

Giriş

Kız çocuklarının çocuk yaşta, erken veya zorla evlendirilmesi mevzusu günümüzde ülkenin olduğu gibi Türkiye'nin de önemli bir sorunudur. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle son yıllarda uluslararası görünürlüğü artan bu toplumsal soruna dair farkındalığın ve önleme çabalarının çoğaldığı görülmektedir. Dünya genelinde on yıl önce evlenen dört kadından biri çocuk iken bugün bu oran yaklaşık beşte bire düşmüştür (UNICEF, 2023a). Buna karşın, savaş, göç ve yoksulluk gibi faktörlerin yanı sıra koronavirüs pandemisi koşullarında da milyonlarca kız çocuğu daha reşit olmadan evliliğe maruz kalmıştır. Dolayısıyla çocuk yaşta evlilik halen dünya genelinde çözüm bekleyen bir sorun olmaya devam etmektedir.

Erken yaşta/çocuk yaşta evliliği, “eşlerden birinin ya da ikisinin birden 18 yaş altında” (KADEM, 2014) olduğu ve özellikle kız çocuklarının “fizyolojik ve psikolojik olarak evlilik ve çocuk sahibi olmak gibi sorumlulukları taşımaya hazır olmadan evlenmeleri” olarak tanımlanmaktadır (Aktepe ve Atay, 2017, s. 410). Türkiye'nin de taraf olduğu 1989 Çocuk Hakları Sözleşmesi çocukların medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel tüm insan haklarının korunması gerektiğini vurgulayarak çocukluğun yetişkinlikten ayrı olduğunu, 18 yaşına kadar sürdüğünü ve her çocuğun yaşama, korunma ve eğitim hakkına sahip olduğunu belirtmektedir. Birleşmiş Milletler 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi madde 16 (2) ise evlenmenin, ancak eşlerin özgür ve tam rızasıyla gerçekleşmesi gerektiğini belirtmektedir.

Dünyada erken yaşta evlenen kız ve erkek çocukların toplam sayısı 765 milyondur. Kız çocukları bu durumdan orantısız bir şekilde daha fazla etkilenmektedir çünkü dünyada genelinde 20-24 yaşları arasında bulunan beş kız çocuğundan biri 18 yaş öncesinde evlenmiştir (UNICEF, 2022). Dünya genelinde bugün hayatta olan 650 milyondan fazla kadın çocukken evlendirilmiştir ve her yıl en az 12 milyon kız çocuğu 18 yaşına gelmeden evlendirilmektedir (UNICEF, 2023b). Erken yaşta evlilik riski en yüksek olan kızlar fakir ailelerden, marjinal gruplardan veya kırsal alanlardan gelen genellikle ulaşması en zor olanlardır (UNICEF, 2022). Dünyadaki genel eğilime benzer şekilde, Türkiye'de de bu tür evlilikler daha çok “kırsal bölgelerde” gerçekleşmektedir (Anık ve Barlin, 2017, s. 1829). Erken yaşta evliliklerin diğer ülkelerdeki yaygınlığı incelendiğinde ise bu oranın ülkelerin gelişmişlik düzeyi arttıkça azalma eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır (Özcebe ve Biçer, 2013).

Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2018a verilerine göre, Türkiye'de 2002 yılında 16 ve 17 yaşındaki kız çocuklarının resmî olarak yaptıkları evlilikler tüm evliliklerin 7,3'ünü oluştururken 2018 verileri bu oranın %3,8'e indiğini göstermektedir. TÜİK 2018b verilerine göre kayıt altındaki kız çocuk evlilikleri azalmış olsa da bu sayı halen yüksektir. Öte yandan, Türkiye'de çocuk yaşta evlilik oranları ile birlikte adolesan doğurganlık hızı da yavaşlamış, 2013 yılında binde 29 iken 2018 yılında binde 19'a düşmüştür ancak bu oran gelişmiş ülkelerle karşılaştırınca hâlâ yüksek bir orandır (TÜİK, 2018b). Gaziantep kentinin bulunduğu Güneydoğu Anadolu bölgesi, kayıtlı 15 altı ve 15-17 yaş arası doğum yapan, anne olan kız çocuklarının sayısının en yüksek olduğu bölgedir. Türkiye'de kayıtlı erken doğum yapan kız çocuklarının %28'i (toplam 3312) Güneydoğu Anadolu bölgesinden ve %10,4'ü (toplam 1231 çocuk) Orta Anadolu bölgesinden olup bu iki bölge bu konudaki en yüksek oranların gözlemlendiği bölgelerdir (TÜİK, 2018b). Gaziantep'in bu bölgedeki illerden sürekli göç aldığı düşünüldüğünde ve buna kayıt dışı olan Suriyeli mülteci kız çocukları ile ilgili bilinmeyen rakamlar eklendiğinde konunun önemi daha da iyi görülmektedir.

Bu nitel araştırma, Gaziantep örneğinden yola çıkarak ve görüşülen kadınların deneyimleri üzerinden, bir yandan erken evlendirilme olgusunun nedenlerini, bir yandan da yaşam boyu sürdüğü gözlenen bedensel, duygusal ve toplumsal etkilerini incelemeyi

amaçlamaktadır. Aynı zamanda bu çalışma, bu olgunun bir sorun olarak anlaşılması ve çözümüne yönelik bir farkındalık yaratılması yönünde bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Metodoloji

Nitel araştırma yöntemi “çok boyutlu” bir olguyu “değişen doğası” içinde alabilmenin, “sahayı metne yansıtarak ... katılımcıların dünyayı nasıl anladıklarını” kavrayarak (Cresswell 2007, s. 213-214), incelenen konuya dair düşüncelerini, yaşadıkları süreçleri, hassas iç dünyalarını ve duygularını içeriden bir bakışla anlayabilmek için en uygun veri toplama yöntemlerinden biridir. Ayrıca Oakley’in (1981) de belirttiği gibi kadınların kendi adlarına konuşmalarına izin vererek ataerkil temelli bir bilimin getireceği çarpıtma olasılığını azaltacağı düşünülen nitel araştırma yöntemi ciddi bir toplumsal tartışma konusu olan çocuk yaşta evlilik meselesinin anlaşılmasına önemli bir katkı sağlamaktadır.

Bu bağlamda nitel araştırma yöntemi kullanılarak 2015-2018 yılları arasında yürütülen bu araştırmanın verileri Gaziantep ilinin merkez ilçelerinde (Şahinbey ve Şehitkamil) yer alan farklı mahallelerde yaşayan ve 18 yaş altında evlilik yapmış olan 25 kadın ile derinlemesine görüşmeler yapılarak toplanmıştır². 18-60 yaş aralığında bulunan katılımcılara kartopu örnekleme tekniği kullanılarak erişilmiş ve yarı yapılandırılmış 20 soruluk bir görüşme formu uygulanmıştır. Sekiz katılımcı 40-55; 12 katılımcı 25-39; dört katılımcı ise 18-24 yaş aralığındadır. Katılımcıların sadece biri lise mezunu, ikisi ortaokul mezunu, 17’si ilköğretim mezunudur, üçü okuryazar seviyesinde bir eğitime sahiptirler. Katılımcıların ikisi ise okur-yazar değildir. Katılımcıların 24’ü ev kadınıdır, herhangi bir meslek sahibi değildir, biri ise çalışmaktadır. Çalışmada katılımcıların isimleri anonimleştirilmiş, evlenme yaşlarına dair bilgi verilmiş ve ifadelerinin yanına parantez içinde yaşları, eğitim ve istihdam durumları ve çocuk sayılarına dair bilgi verilmiştir.

Bu nitel araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliği, araştırma veri ve bulgularının farklı yer ve zamanlarda benzer örüntüler tekrar edene kadar toplanması; konunun araştırıldığı toplumsal yaşamı yansıtan farklı bakış açılarının, deneyimlerin ve kültürel etkileşimlerin detaylı, dinamik ve bütünsel bir olgu olarak ele alınması; aktarılan düşünce ve duyguların bağlamsal temellerinin ve inşa süreçlerinin dikkate alınması ve çalışmanın derinlemesine görüşmenin yanı sıra ön görüşmeler, katılımcı gözlem ve ilgili literatür ile desteklenmesi yoluyla güçlendirilmiştir (Merriam, 2009, s. 220-23, Neuman, 2019, s. 360-63).

Teorik Çerçeve

Kız çocukların çocuk yaşta evlendirilmesi olgusu en temelde ataerkil sosyal yapının nitelikleri ve ataerkilliğin sosyal inşası ile ilişkilidir. Çocuk yaşta evlilik ataerkil iş bölümü ve ataerkil hiyerarşinin kadınlara çocukluk çağından başlayarak öğretilmesinin ve kabul ettirilmesinin etkili bir yöntemidir. Bu nedenle çocukların tüm hayatlarını etkileyecek şekilde kültürel, sosyal, ekonomik, bedensel ve ruhsal açılardan yaralar almalarına neden olur. Çocuk yaşta evliliklerinin gerçekleştirilme ve sürdürülme koşullarının anlaşılabilmesi için çalışma kuramsal olarak toplumsal cinsiyet kuramları ve çocuk yaşta evlilik olgusuna dair literatürden beslenmektedir.

Çocuk yaşta evliliği olumlayan “ataerkil” yapı (patriarka) kadınları erkeklere tabi kılarak kadın ve erkek arasındaki toplumsal eşitsizliğe neden olan erkek egemen toplumsal ve

² Bu çalışma 2020 yılı öncesinde gerçekleştirilen bir saha çalışmasına dayanmaktadır. Bu nedenle etik kurul raporu içermez. Araştırmada yapılan 50 mülakatın 25’i değerlendirilmiştir.

siyasal sistemler olarak tanımlanır (Millett, 1971; Firestone, 1971). Walby (1991, s. 5) ataerkilliğin yapısının hane içi üretim, erkek şiddeti, ücretli iş, devlet, cinsellik ve kültürel kurumlarda bulunan ataerkil ilişkilerden oluştuğunu belirtir. Çocuk yaşta evlilik, ataerkil eşitsizlik, şiddet ve tahakküm açısından çok önemli ve yapısal bir sorundur ve bütün bu ataerkil ilişkilerin kesişiminde yer alan bir olgudur. Konuya toplumsal cinsiyet kuramları ile bu söz konusu kesişimsellik bağlamında yaklaşmak gerekliliği bu gerçeklikten doğmaktadır.

Reşit olmayan bir bireyi evlenmeye zorlamak ya da yönlendirmek kadın ve erkek arasındaki eşitsizliği derinleştiren, kadına yönelik şiddete ve çocuk istismarına neden olan bir olgu olarak sadece bir insan hakları ihlali olarak kabul edilmemekte, aynı zamanda bireysel ve toplumsal gelişimin önünde bir engel teşkil etmektedir (Güven, 2016, s. 1252; Kamal, 2012, s. 317). Bu olgu “kadının maruz kaldığı ve eril şiddetin en yaygın biçimi [olan] aile içi şiddet”in de bir çeşididir (Leyla Kuzu, 2013, s. 16). UNICEF (2023a) 18 yaşından önce evlenen kızların aile içi şiddete maruz kalma olasılığının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

“Ataerkilliğin kamusallaşması” (Walby, 1991) ile yaygınlaşan bu ataerkil şiddete maruz kalan çocuk yaşadıklarına mana veremediği bir yaşta evlendirilerek geniş aile ve içindeki kadın ve erkek bireylerin denetimine ve şiddetine açık hâlde bırakıldığı bir “eril tahakküm” (Bourdieu, 1998) altına alınır. Ataerkil sosyal yapıda, bireylerin edindikleri “yatkınlıklar” kültürel inşa süreçlerinde oluşturulur ve “eril tahakkümün” gerçekleştirilmesini ve sürdürülebilirliğini sağlarlar. Bu anlamda insanların yaşadığı “alan” bir mücadele alanıdır (Bourdieu, 2014, s. 37, 38, 132). Çocuk yaşta evlendirilen kadınlar, bir toplumsal statü edinebilmek için yeterli donanıma sahip olmalarına izin verilmediğinden bu alanda eşit bir şekilde mücadele etme fırsatı bulamaz. Ataerkil gelenekte, Chodorow’un (2021, s. 52) vurguladığı gibi “erkek egemenliğinin psikodinamiği” içinde biçimlenen toplumsal cinsiyet özelliklerinin etkisi ile konumlandırıldıkları bu “bağımlı” toplumsal konumları ile erken evlendirilen kadınlar da bu hiyerarşinin sürdürülebilmesinde önemli bir işlev görürler.

Dolayısıyla erken yaşta evlilik bu bağımlılık ilişkisini sürdürmenin en önemli araçlarından biridir. Bu bağlamda kamusal alan-özel alan ayrımının kadınlar açısından oluşturduğu eşitsiz ilişkilere dikkat çeken Chodorow (2021, s. 9, 51-52) kadınların kamusal alanda var olabilmeleri için piyasa ekonomisine erişime sahip olmaları gerektiğini ve bunun onları “bağımlı” pozisyonlarından özgürleştirebilecek bir maddi temel oluşturduğunu ifade eder. Bu nedenlerle, çocuk yaşta evlilik sadece bireysel ve toplumsal gelişimin önünde bir engel değil, aynı zamanda bir insan hakları ihlali olarak kabul edilir.

Bourdieu (2014) ve Millett (1971) tahakküm yapılarında bireyin dahlinin yanı sıra kurumlara -aile, okul, toplum ve devlet- yani tahakkümün kurumsal boyutuna dikkat çekerler. Millett (1971, s. 61) ataerkil kurumların “birbiriyle bağlantılı” olduğunu, “aile ile toplum arasında iş birliğinin kaçınılmaz” olduğunu ve “bu ilişkinin genellikle dinsel destekle beslendiğini” belirtir. Ataerkilliğin sürekliliğine dair bahsi geçen paradoksun bir çözümü olarak 18. yüzyılda kadın hakları konusunda öncü olan “Olympe de Gouges (1791) ve Mary Wollstonecraft (1792) kadınlara, kanunlar önünde erkeklerle eşit olma hakkı tanıyan vatandaşlık kavramının kilit bir rol oynadığını” ortaya koyarlar (Ecevit, 2011, s. 66). Buna göre cinsiyet temelli eşitsizlik bir “toplumsal eşitsizlik” meselesidir (Sancar, 2009, s. 175) ve toplumsal ve siyasal eşitlik ancak kadınlara ve erkeklere eşit fırsatlar sağlandığında gerçekleşebilir. Çocuk yaşta evliliğin vatandaşlık hakları perspektifinden ele alınması tam da bu nedenle önemlidir.

Çocuk yaşta evlilikleri kadınların küçük yaştan itibaren eğitim ve dolayısıyla istihdam kanallarını tıkayarak onların kamusal alandan dışlanarak bağımlı toplumsal konumlarını sabitlemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ortaöğretim [ve üstü] eğitim görmüş kadınların

ergenlik döneminde evlenme olasılığının önemli ölçüde daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Bu anlamda ortaöğretim görmüş kadın oranının daha yüksek olduğu ülkelerde çocuk yaşta evliliğe daha az rastlanmaktadır (Singh ve Samara, 1996, s. 148). “Eğitim nitelikleri veya işgücü piyasası deneyimi kazanmamış, erken yaşta çocuk ve eş sahibi olmuş orta yaşlı kadınlar rekabetçi piyasada dezavantajlı konumdadırlar” (Walby, 1997, s. 11). Bu durum “kadınların sadece işverenler karşısındaki değil, aynı zamanda erkekler karşısındaki pazarlık gücünü de azaltarak özel patriarkanın gücünü korumasını destekler” (Toksöz, 2012, s.103).

Kadınlar ancak pazar ekonomisine bağımsız erişime sahip olduklarında kendi kararlarını alabilecek, kendi kendini yönetebilme yetisi geliştirecek maddi temele sahip olabilirler (Chodorow 2021, s. 9). Kadının konumu, üretken işgücünün bir parçası olup olmadığı ile değil üretimdeki ve yeniden üretimdeki rolü (doğum, çocukların toplumsallaştırılması ve cinsellik) tarafından belirlenir (Mitchell, 1971, akt. Ayata, 2011, s. 17). Erken evlendirilen kadınlara verilen en temel roller yeniden üretim alanı ile sınırlıdır. Böylelikle “kamusal alana” ve de “istihdama katılımları ya çok sınırlı ya da erkeklerin otoritesini sarsmayacak biçimlerde” (Toksöz, 2012, s. 103).

Erken yaşta evlenmenin kadınlar üzerinde bıraktığı olumsuz toplumsal, bedensel ve ruhsal etkileri ortaya koyan, konuyu ataerkil gelenek, birey ve toplum sağlığı ve insan hakları bağlamında tartışan önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar kız çocuklarının bedensel, ruhsal ve sosyal olgunluğa erişmeden evlenmeleri nedeniyle yetişkinlikte sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan risklere maruz kaldıklarını tespit etmiş ve bu durumun bir sosyal problem olduğunu ortaya koymuşlardır. En temelde erken yaşta evlilik kız çocuklarının okulu terk etmelerine neden olmakta, eğitim hakkını kullanabilmelerini engellemektedir (bkz. Shabbar ve Manzoor, 2022; Ayaz ve Soylu, 2012; Malatyali, 2014). Erken evlendirilen kadınların kendi hayatları üzerinde söz sahibi olma ve haklarını savunma imkânları azalmakta ve bundan dolayı “çocuk yaşta evlilikler tüm dünyada kız çocuklarının yaşamlarını, refahlarını ve geleceklerini tehdit etmektedir” (UNICEF, 2023a). Eğitimleri kesintiye uğrayan çocuğun istihdam imkânı da kaybolmaktadır. Eğitim, istihdam ve sosyal gelişim yoksunluğu sadece bireyin değil, hanenin de sosyo-ekonomik statüsünü etkilemektedir.

Öte yandan çalışmalar erken evlenmenin kadınlar açısından yaşam boyu sürecek sağlık sorunlarına neden olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum “kız çocuğunun ailesinde yeterince ilgi görmemesine, düşüncelerini serbestçe dile getirememesine veya ailede şiddete maruz kalmalarına sebebiyet verebilmektedir” (Yağbasan ve Tekdemir, 2017, s. 23). Yaşadıkları izolasyonun yanı sıra cinsel şiddet, jinekolojik hastalıklar, anne ve çocuk ölümleri ile sonuçlanabilen adölesan gebelik durumu ve travmalar yaşayan ve yaşadıkları fizyolojik ve ruhsal değişimlere anlam vermekte zorlanan çocukların travmalar yaşamlarına, depresyona girmelerine neden olabilmektedir. Bu durum sadece anneyi değil genel olarak başta çocuklar olmak üzere tüm hanenin sağlığını yaşam boyunca kötü etkilemekte ve dolayısıyla toplum sağlığını ilgilendirmektedir (bkz. Aktepe ve Atay, 2017; Boran ve diğerleri, 2013; Çöl, Çalışkan ve Akdur, 1994; Cherlin ve Riley, 1986; Burcu, Yıldırım, Sırma ve Sanıyaman, 2015).

Ayrıca çocuk yaşta evlilik “çocuk istismarının dünyadaki en yaygın biçimlerinden biri” olarak görülmektedir (Aktepe ve Atay, 2017, s. 410). Çalışmalar çocuk yaşta evlendirilen kız çocuklarının fiziksel, cinsel, ekonomik ve duygusal şiddete ve istismara uğrama risklerinin 18 yaş üstü evlilik yapanlara göre daha yüksek olduğunu tespit etmiştir (UNICEF, 2023a; Yüksel-Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012; Aydemir, 2011; Kaya, 2019). Ancak “çocuk evliliklerinin bir çocuk istismarı formu olarak görülmesine en büyük engel çocuk evliliklerinin ‘kültürel bir pratik’ olarak görülmesidir” (Sözer, 2020, s. 160).

Sonuçta, bir bireyin çocuk yaşta kendini savunmayı öğrenmeden, şiddetten uzaklaşabilecek donanıma sahip olmadan evlendirilmesinin cinsiyet eşitsizliğini de körükleyen bir çocuk hakkı, kadın hakkı ve genel anlamda insan hakkı ihlali olduğu (UNICEF, 2023a; UNFPA, 2022) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 2010 yılında bu konuya ilişkin hazırlanan "Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu" raporunda da belirtilmiştir. Kadına yönelik şiddetle mücadele konusu ile ilgili olarak "kadınlara karşı şiddet, erken yaşta zorla evlendirmeler ve her türlü istismar" Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın 2019-2023 yıllarını kapsayan 11. Kalkınma Planı'nda yer almıştır. Ancak bu sorunun çözümü için daha kararlı ve bütüncül bir yöntemle sosyal politikaların geliştirilmesi ve uygulanması önemlidir.

Çocuk Yaşta Evliliklerin Sebepleri

Kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesinde geleneksel, ataerkil sosyokültürel yapı, ekonomik yoksunluk ve eğitimsizlik önemli etkenlerdir. Buna kız çocuklarının ya özenerek ya da şiddet ve sevgisizlik sarmalından bir kaçış yolu olarak erken evlenme isteği eklenince çocuk yaşta evlilik olgusu bir toplumsal sorun olarak varlığını sürdürmeye devam eder. Bu konuda bir yandan sivil toplum kuruluşları ve belediye tarafından önemli önleyici çalışmalar yürütülürken, öte yandan Türkiye'ye göç eden Suriyelilerde de kayıt dışı ve erken yaşta evliliklere yönelik eğilimin görülmesi (Soykan, Biehl ve Hazan, 2021, s. 19; Yavaş Çelik ve Karasu, 2022, s. 800; Gül, 2022, s. 581; Ak ve Aslan, 2020, s. 1169) Türkiye'nin en çok Suriyeli mülteci göçü alan sınır kentlerinden biri olan Gaziantep'te bu olgunun yaygınlaşmasına etki etmiştir.

"Çocuk yaşta evliliklerin sebepleri" ve hemen ardından gelen "erken yaşta evlilik yapmanın kadın sağlığına olumsuz etkileri" adlı bölümler Gaziantep sahasında rastlanılan bulguların aktarıldığı ve tartışıldığı bölümlerdir. Bulgular ataerkil geleneklerin yanı sıra eğitimsizlik, yoksulluk, aile içi şiddet ve ebeveyn kaybının çocuk yaşta evliliklerinin gerçekleşmesini sağlayan en önemli etmenler olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma aile içi şiddetin bu olguyu pekiştiren çeşitli yüzlerini de betimlemektedir.

Ataerkil Gelenekler

Erken evliliğin küresel bir problem olarak süregelmesinde toplumsal kültüre etki eden ataerkil geleneklerin etkisi çok önemlidir. "Klasik ataerkilliğin yeniden üretiminde" kız çocuğunun birinden diğerine verildiği "atasoylu geniş hane" (Kandiyoti, 2013, s. 132) çok önemli bir role sahiptir. Burada kızlar, Kandiyoti'nin (2013, s.132) ifadesiyle "çok küçük yaşta, başında kayınpederlerinin olduğu haneye evlilik yoluyla verilir ... yalnızca bütün erkekler tarafından değil, kendilerinden daha yaşlı olan kadınlar, özellikle de kayınvalideleri tarafından ezilirler". Hatta evlilik sonrası kızlar, kendi aileleriyle görüşememe veya tecrit edilme gibi güçlüklerle de sıkça karşılaşabilirler.

Gaziantep saha araştırmasından elde edilen verilere göre çocuk yaşta evliliklerin sürmesini sağlayan en önemli etmenlerden biri ebeveynlerin çocuk yaşta evliliği ve evlilik sonrası tahakküm ilişkilerini normalleştiren sosyal çevrelerinin etkisinde kalmaları ve bu bakış açısını uygulamaya koyarak sürekliliğini sağlamaya katkıda bulunmalarıdır. Erken yaşta evlilikler çoğunlukla akraba havuzu içinde ve çoğunlukla ebeveynlerin kararıyla gerçekleşmektedir. Görüşülen kişiler genellikle akraba, uzaktan akraba, komşu, tanıdık, aynı köylü çevresinden olan damat adayları ile evlendirilmişlerdir. Araştırma bulguları erken yaşta evlendirme süreçlerinin belirsiz ve karmaşık niteliğinin bu tür evliliklerin gerçekleşmesini kolaylaştırdığını saptamıştır. Evlendirmeye karar sürecinde kız çocuğu öyle bir çembere alınır ki anne çocuğa, baba anneye, anne babaya, anne-baba dede ve neneye, kardeşler anne-babalarına karar ve sorumluluğu bırakarak oluşturdukları geniş çemberin içine kız çocuğunu alırken dış çevre sessizce, olumlayarak hatta büyük beğeni, övgü ve takdirle sürecin

tamamlanmasına eşlik eder. Kız çocukları kültürel anlamda özendirilerek veya korkutularak erken evlenmeye hazırlanır. Bu süreçte en az lafın evlenecek çocuğa düştüğü görülür. On yedi yaşında kendisinden 20 yaş büyük eşiyile evlendirilmiş olan Remziye evlendirilme kararını şöyle betimlemiştir:

Ben kendi kararlarımı asla kendim almadım çünkü benim adıma zaten büyüklerimiz karar veriyordu mesela bana kalsa ben asla evlenmezdim ama benim adıma zaten karar verilmiş, yani sen oraya öleceğini de bilsen gideceksin, çünkü karar öyle kesilmiş, yani büyüklerin lafı olur onlar ne derse o olur (Remziye, 44, ilkökul, enformel hasta bakıcı, iki çocuklu).

Ancak araştırma bulguları bazı erken yaş evlilik vakalarında annelerin de en az babalar kadar sorumlu olduklarını göstermektedir. Bu konuda anneler de baskıcı olabilmekte, ya da bu evliliği desteklemiyorlarsa bunu ifade etmekten çekinmekte, ya da kızlarının rızası yok ise “benim elimden bir şey gelmez” diyerek, hatta kız çocukları ve babaları arasındaki diyalog yoksunluğundan fırsatla “git babana söyle” diyerek görünürde pasif ama gerçekte aktif bir şekilde kızlarının çocuk yaşta evlenmesinde önemli bir rol oynayabilmekte ya da gerçekten tamamen pasif kalarak evliliğe rıza göstermektedirler. Bir katılımcı bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Sadece babam sordu, bu amcangil seni istiyor kızım, ne diyorsun dedi, ben seslenemedim. Annem de 15 yaşında çocuk ne bilecek iyiyi kötüyü, bizi biliriz dedi, kalktılar verdiler” (Yelda, 40, ilkökul, ev kadını, 6 çocuklu).

Çocuk yaşta evliliği onaylayan, buna önyak olan kadınların bu tutumu bir paradoks olarak görünse de Bourdieu'nün ifadesiyle “kurbanı suçlamak” değil, “kurbanı suçlamak için yararlanılan ‘itaatkâr’ yatkınlıkların nesnel yapıların ürünü” olduğunu vurgulamak gerekmektedir (Bourdieu, 2014, s. 59). Bu bağlamda Sancar (2009, s. 308-309) “bu egemen erkeklik değerlerinin” inşasında kadınların ne ölçüde kabullenip onayladıkları ya da reddettiklerinin çok belirleyici olduğunu belirtir.

Araştırmada erken yaşta evlilik kararlarını pekiştirdiği tespit edilen bir diğer ikna yöntemi kız çocuğunu evlenmek istememesi durumunda “namus” konusunda sorgulayarak “neden istemiyorsun? Görüştüğün biri mi var?” gibi sorularla onu töhmet altında bırakarak evliliğe zorlamak şeklinde şiddet uygulamaktır. Çocuğu böylesine ciddi, çocuk sağlığı ve hatta can güvenliği açısından tehlikeli bir boyuta dönüşme riski bulunan bir konuda suçlayıcı bir uygulamanın kendi çekirdek aile ve geniş aile çevresi içinde ve özellikle kadınların (anneler ve diğer yakınlar) eliyle gerçekleşiyor olması bireyi içinden çıkılması daha zor durumda bırakmaktadır. Örneğin, lise mezunu olan bir katılımcı evlenmeye nasıl ikna edildiği ve bu konuda uğradığı baskı ve aşağılamanın yanı sıra erken evlenmeye ve hayata dair pişmanlığını şöyle ifade etmiştir:

Annem çok uymaca akıllıydı. Dayılarım filan bizde kız kısmı okumaz, kızların dışarda ne işi var tek başına gibisinden şeyler söyledi. Annemin üzerine baskı kurdu ... Annem nenemgile kadar kovaladı beni evleneceksin diye. Orda bana bir laf söyledi, o lafı benim çok zoruma gitti. ‘Kendinden emin değil misin, korktuğun bir şey mi var da evlenmiyorsun?’ dedi. O kadar zoruma gitti ki ... tamam gelsin olsun dedim. Şimdiki aklım olsa kesinlikle her ne olursa olsun kim ne derse desin evlenmezdim (Neriman, 40, ilkökul, ev kadını, 3 çocuklu).

Saha araştırmasından elde edilen veriler, kadınları evlenmeleri gerektiği konusunda bir ikna ve baskı uygulama pratiğinin de “evde kalma” korkusu üretmek olduğunu göstermektedir. Birçok örnekte kızlar “evde kalmış”, “kötü”, “çirkin” olarak damgalanmamak için evlenmeye razı gelmişlerdir. On beş yaşında evlendirilmiş olan bir katılımcı kızının da hayatına yön vermek isteyecek kadar bu düşüncelerin etkisi altında olduğunu şöyle aktarmıştır:

Kızım, 17 yaşında. Şimdi adam akıllı bir düğücüsü [isteyeni] gelsin veririm, gitsin evini bulsun, yerini bulsun, yuvasını kursun. Çünkü okumuyor, okumadıktan sonra, 20 oldu mu, zamanı geçer, 20 yaşında gelin çıkanlara bizde koca kadın oldu derler. Gitsin evini bulsun, yerini bulsun, yuvasını kursun. Mecbur etmeyiz, fikri sorulduktan sonra (Rahime, 32, İlkokul, ev kadını, 4 çocuklu).

Katılımcıların ifadelerinden de anlaşılacağı gibi kız çocuğu erken evlendirmenin toplumsal kabulü ve sürdürülmesi ile “şiddete boyun eğiş toplumsal yapı ve kültür tarafından desteklenir” (İlkkaracan ve Gülçür, 1996, s. 28). Bu yapının devamlılığı, kadınlardan beklenen rolleri eş ve anne olmak ile sınırlayarak pekiştirilmekte ve “yemekten temizliğe, çocuk bakımından ev ekonomisine katkı gibi birçok beklenti”yi (Özkan, 2013, s. 2179) karşılama beklenen kız çocuklarının henüz “safken”, iyiyi kötüyü ayırt edecek yaşa varmadan evlendirilmeleri yoluyla sağlanmaktadır.

Bu kültürün sürmesini sağlayan tahakküm ilişkilerine kadınların da önemli katkılar sağladıkları aşikârdır. Bourdieu eril tahakkümü tam da “bu paradoksal itaatin mükemmel bir örneği” olarak görür. Burada doğallaştırılmış bir toplumsal inşa söz konusudur (Bourdieu 2014, s. 14). Sembolik şiddeti yaşadıkları kültürün verdiği “yatkinlikler” sayesinde içselleştiren kadınlar da erken evlendirilen kız çocuklarına, dolayısıyla da kendilerine uygulanan şiddetin bir parçası olurlar.

Eğitimsizlik ve Yoksulluk

Araştırma eğitimsizliğin çocuk yaşta evliliklere sebep olan çok önemli bir diğer etmen olduğunu saptamıştır. Erken evlendirilen katılımcıların -birkaç istisna hariç- kendileri, eşleri ve ebeveynleri hayli az eğitimlidir ya da okur-yazar dahi değildir. Sadece bir katılımcı 16 yaşında iken öğretmen bir akrabası ile ve diğer bir katılımcı yine 16 yaşında iken üniversite mezunu bir asker ile evlenmiştir. Ailelerin eğitim ve gelir düzeyinin düşük olmasının kız çocuklarının erken yaşta evlendirilme riskini tetiklediğine dair bu saptama Türkiye’de ve dünyada yapılan diğer çalışmaları (bkz. Shabbar ve Manzoor, 2022; Çakmak, 2009; Malatyalı, 2014, Özcebe ve Biçer, 2013, Anık ve Barlin, 2017) teyit etmektedir. Dolayısıyla ebeveynler erken evlendirmenin çocuklarda yaratacağı ruhsal ve bedensel tahribatın farkında bile değildir. Örneğin, birçok katılımcı evlilik öncesinde evlilik, cinsellik vb. konularda hiçbir bilgilendirme yapılmadığını belirtmiş, bunun sebebinin genelde cahilliğe bağlamışlardır.

Toplumların kalkınmışlık düzeyleri ile erken yaşta evlilik vakalarının oranı arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Yapılan diğer çalışmalar da (Singh ve Samara, 1996; Güven, 2016; Yüksel-Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012) yoksulluk ve kalkınma düzeyinin düşük olmasının çocuk yaştaki evliliklerin gerçekleşme sıklığını artırdığını ortaya koymaktadırlar. Yoksulluk ve eğitimsizlik sürdükçe de erken evlendirme devam etmekte ve bu durum bir kısır döngüye neden olmaktadır. Geçim sıkıntısı yaşayan aileler, “başlık parası” ve “berdel” gibi geleneksel uygulamalardan destek alarak kız çocuğunu evlendirmeyi bir çözüm olarak görebilmektedir. Ayrıca kız çocuklarını erken evlendirmek daha “güçlü” aileler ile bağ kurmak yöntemi olarak da görülmektedir. Bu bağlamda Ayşe 16 yaşında rızası alınmadan nasıl evlendirildiğini şöyle anlatmaktadır:

Ben onu tanırdım, kumarcının tekiydi. Babam da bilirdi ama babama para vermişler, o da kumarcı olduğunu bile beni verdi ... bir de kardeşim tek erkek çocuk, benim de kayınlarım çoktu, sonra belki kardeşime arka çıkarlar kayınlarım diye düşündü babam ... halalarım mâni olmaya çalıştı ancak amcalarım karşı çıkmadı... ilaç içip intiharı bile denedim (45, ilkokul, ev kadını, 7 çocuklu).

Bu vaka kadınların sosyal ve ekonomik kapital karşılığında nasıl saf bir metaya indirgenebildiğini gösteren çarpıcı bir örnektir. Burada başlık parası için ve tek erkek kardeşine sosyal çevre ve destek yaratmak için damadın kötü huylarının olduğu bilinse bile kız çocuğunun zorla evlendirildiği görülmektedir. Bu örnekte halaların kız çocuğuna destek vermesi, amcaların ise rıza göstermesi, kadınların duyarlılık ve dayanışma göstermesi bağlamında çok önemlidir. Öte yandan, amcaların da suskun kalarak pasif görünen bir tavır sergileme yoluyla çocuğun evlendirilmesine güçlü bir onay vermeleri bu nüfuz edinme çabasında dikkate değer bir erkek dayanışması örneğidir. Ancak bu çalışmada birkaç örnek hariç başlık parasının eski

yaygınlığını kaybetmekte olduğu görülmektedir. Bu da erken yaş evlilik nedenlerinden önemli bir sacayağının zayıflaması demektir ve kız çocukları açısından çok olumlu bir gelişmedir.

Yakın ve uzak arabalar dışında bazı örnekler ise berdel usulü ile gerçekleşmektedir. Berdel, yoksul erkeklerin eldeki kısıt imkânlarla evlenebilmesi için uygulanan kolaylaştırıcı bir evlilik mekanizmasıdır. Kimi katılımcı erkek kardeşlerinin kimi de bekâr amcalarının kendi seçtikleri kız çocukları ile evlenebilmeleri için nasıl istemedikleri insanlara verildiklerini ve bu karşılıklı ilişki içinde yıprandıklarını belirtmişlerdir. 13 yaşında berdelde evlenen Zehra bu geleneği kız çocuklarını “kurban etme” yöntemi olduğunu ifade etmektedir. 15 yaşında evlenen Fatma da yaşadığı berdelin etkilerini şöyle aktarmaktadır:

Babam abime istediği kızı alabilmek için beni berdel olarak verdi. Ne ben o zaman evlenmek istemişim ne de benim berdelim ... Erkek çocuğum olmuyor diye eşim kuma getirecekti üstüme. Ama babamlar eşime eğer kuma getirirsen bizde kız kardeşinin üstüne kuma getiririz dedi. Sonra kuma getirmekten vazgeçti... Psikolojimi çok bozdu bu şeyler (Fatma, 35, okur yazar değil, ev kadını, 8 çocuklu).

Soysal’ın da (2012, s. 264) belirttiği gibi “kadın elde ettiği haklara, aldığı eğitime ve kısmen edindiği ekonomik güce rağmen ... evlilik kadının hayatını belirleyen en önemli toplumsal kurum olmayı sürdürmekte, bu yüzden de alışverişin bir parçası olmaktan kurtulamamaktadır”. Katılımcıların aktarımları kız çocuklarının nasıl değişim değeri olan basit bir metaya indirildiğini, hoyratça davranıldığını, yaşadıkları travmaların etkilerinin yaşam seyri boyunca sürdüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Aile İçi Şiddet ve Ebeveyn Kaybı

Araştırmanın bulguları ebeveyn kaybı ve/ya ev içi şiddetin de kız çocuklarını erken yaşta evlendirmenin önemli sebepleri arasında olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin 17 yaşında evlendirilen Cemile’nin babası vefat ettiği annesi “artık eve ekmek getirenimiz yok onun için evlen, evin yükünü hafiflet” demiştir (Cemile, 35, ilkokul, ev kadını, 3 çocuklu). 13 yaşında evlendirilen Ayten’e ise teyzesi “üvey anne zulmü görmektense evlen kendi yuvanı kur” demiştir (Ayten, 41, ilkokul, ev kadını, 4 çocuklu). Reşit olmayan kız çocukları genellikle önce dinî nikâhla evlendirilmekte, resmî nikah ise daha sonra reşit olduğunda veya çocuğu doğduğunda yapılmaktadır.

Öte yandan, madde bağımlılığı da yoksul mahallelerde erken evlendirmeyi teşvik eden bir etmendir. Madde kullanan erkek çocuklarının evlenince düzeleceğine inanan bazı aileler, kendi düzenlerine ve oğullarının düzensizliğine ve hatta madde bağımlılığına katlanması için henüz reşit olmayan gelin almak istedikleri görülmektedir. Sema, doğruyu yanlıştan ayırt edemeyecek yaşta evlenmenin pişmanlığını şöyle anlatmaktadır:

Maddenin ne olduğunu bilmiyordum, madde kullanan insanın hareketlerini bilmiyorum. Tuhaf hareketlerine “ne yapıyor bu adam, beni güldürmeye mi çalışıyor?” derdim, gülerdim. Sonra anladım, kendi hâlime ağlamaya başladım... Ben bekârken çok neşeliydim. Gülerdim, güldürürdüm. Evlendikten sonra tamamen yıkıldım ... “Çocuk boş boş dolaşacağına evlensin, akıllanır” diyorlar, “gelinin yaşı da küçükse pek ses çıkaramaz” diyorlar. Sonra ya borç batağına saplanıyorlar ya kayınbaba bakıyor ... Ama ben kendi isteğimle evlendim. İstemeye geldiklerinde beğendim, cahillikten dolayı dedim “olsun” falan. Hiçbir şeyi de bilmediğimden başıma geldi, daha 16 yaşındaydım. Hani bilinçli olmuş olsam her söylediği hakarete “tamam” demezdim, en azından dayak attığı zaman kabullenip boynumu büküp oturmazdım. Şimdiki aklım olsa asla o yaşta evlenmezdim (Sema, 22, ortaokul, ev kadını, 1 çocuklu).

Çocukları erken evlendirebilmenin sebeplerinden biri bu konuda suçun ne olduğunu tanımlayan yasaların birbiriyle uyumsuzluğudur. Arslan (2018, s. 4) çalışmasında erken yaşta evliliklerin “yetişkinlerin suçu gizleme yöntemleri sayesinde mümkün” olduğunu belirtmektedir. Arslan (2018, s. 4) yetişkinlerin altı farklı şekilde suçu gizleme yöntemine başvurduklarını, bunların “hukuki boşluktan”, “kamu görevlilerinden”, “hastanelerden”,

“ebeveynlerden”, “din adamlarından” ve “vatandaşlardan kaynaklanan suçu gizleme” biçimleri olduğunu tespit etmiştir.

Yasalar arası bu uyumsuzluk ile yasa koyucuların bu konudaki ataerkil bakışı bu sorunsalın çözümüne engel teşkil etmektedir. “Türkiye’nin de taraf olduğu Çocuk Haklarına Dair Sözleşme’ye (20 Kasım 1989) göre çocuğa uygulanabilecek olan kanuna göre daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, on sekiz yaşına kadar her insan çocuk sayılır”. Türkiye’nin de müdahil olduğu Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme (1989) uluslararası temelde “her çocuğun temel yaşama hakkı”nın yanı sıra “her türlü istismar ve kötü muameleye karşı korunma”, “yaşama koşullarının iyileştirilmesi”, “kişiliğinin, yeteneklerinin, zihinsel ve bedensel yeteneklerinin mümkün olduğunca geliştirilmesi” haklarını tanımlayan, “çocuğun eğitimini aksatabilecek veya çocuk sağlığına veya fiziksel, zihinsel, ruhsal, ahlaki ya da sosyal gelişimine” engel olacak koşulların önlenmesi ve dolayısıyla çocuk sağlığını korumaya yönelik çok önemli bir sözleşmedir (UNICEF, 2017). Çocukların erken evlendirilmesi Türkiye’nin de taraf olduğu “İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi, Kadına Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW), Pekin Konferansı gibi uluslararası konferans ve sözleşmelerin sonuçlarıyla çelişmektedir” (Yüksel-Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012, s. 131).

Ancak Çocuk Koruma Kanunu³ Madde 3.a.’ya göre erken yaşta evlilik “daha erken yaşta ergin olsa bile 18 yaşını doldurmamış” olan kız çocukları için geçerli iken, Türk Medeni Kanunu⁴ Madde 11’e göre 17 yaşını doldurmamış, kız çocukların evliliği erken yaşta evlilik sayılmaktadır. Ancak Türk Medeni Kanun bazı durumlarda reşit olma yaşına istisnalar getirmekte, Madde 12 “on beş yaşını dolduran küçük, kendi isteği ve velisinin rızasıyla mahkemece ergin kılınabileceğini” ve Madde 11 “evlenme kişiyi ergin kılınabileceğini” belirtmektedir. Türk Ceza Kanunu⁵ Madde 6’ya göre de “çocuk deyiminden; henüz on sekiz yaşını doldurmamış kişi” anlaşılmakta ancak erken yaşta evlilikleri de ilgilendiren Madde 104-(1) “reşit olmayanla cinsel ilişki” konusunda “cebir, tehdit ve hile olmaksızın, on beş yaşını bitirmiş olan çocukla cinsel ilişkide bulunan kişi, şikâyet üzerine, iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.” demektedir. Tüm bu veriler ışığında Sungurtekin Özkan’ın da ifade ettiği gibi (2013, s. 2179) “hukukumuzda göre asgari 17 yaşın doldurulması ile genç kız ve erkek evliliğe ehil hâle gelmektedir”. Türk hukuk sisteminde çocukluk yaşını belirleyen kanunlar arasında bir çelişkinin var olduğu ve bunun kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesi olgusunun önlenmesine yönelik çabaları zayıflatan bir etmen olduğu söylenebilir. Yasaların çocuk ve kadın sağlığını tehdit eden çocuk yaşta evlilik olgusunu kararlı bir şekilde önleyecek biçimde yeniden düzenlenmesi gerekmekte ve bu bilincin toplumsal kültürlenme süreçlerine yansımaları için ciddi çabalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Erken Yaşta Evlilik Yapmanın Kadın Sağlığına Olumsuz Etkileri

Erken yaşta evlendirmenin ruhsal ve bedensel bir şiddet biçimi olduğunu ortaya koyan bu çalışma, Türkiye’de ve dünyada yapılan başka çalışmalarla (bkz. Shabbar ve Manzoor, 2022; Boran ve diğerleri, 1994) benzer sonuçlara varmaktadır. Erken yaşta/çocuk yaşta ve zorla evlilik şiddetin yeniden ve yeniden üretilerek bireylerin yaşayacakları travmaların yaşam seyri boyunca sürmesine neden olur. Erken yaştaki -adölesan- gebeliklere bağlı riskler, düşükler, ölü doğumlar gibi anne ve çocuk sağlığı sorunları yaşanmaktadır (Özkan, 2013; Çöl ve diğerleri, 1994; Cherlin ve Riley, 1986). Bu araştırmanın saha verileri de erken yaşta evliliğin bireylerde

³ Çocuk Koruma Kanunu, Madde 3.a, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5395.pdf>

⁴ Türk Medeni Kanunu Madde 11, <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4721.html>

⁵ Türk Ceza Kanunu Madde 6, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5237.pdf>

bedensel/fiziksel negatif etkiler bıraktığını ortaya koyarak bu gerçekliği teyit etmektedir. Öte yandan, çalışma izolasyona tabi olma ve geniş aile içinde başta kayınvalide ve kayınbaba olmak üzere tüm bireylerin baskılarına maruz kalma durumunun, erken yaşta alınan aile sorumluluğunun ve yeni bir ailenin ilişkilerine alışma sürecinin etkileriyle oluşan duygusal, psikolojik sorunların erken yaşta evlenen kadınları tüm hayatları boyunca kalıcı bir şekilde olumsuz yönde etkilediğini gözlemlemektedir.

Duygusal Etkiler

Türkiye’de çocuk evlilikleri üzerine yapılan pek çok çalışmada ortaya konduğu gibi çocuk yaşta evlendirilen kızların neredeyse hepsi kayınpederin hane reisi olduğu evlere gönderilerek evlendirildikleri kişinin ailesi ile beraber yaşamak zorunda kalırlar (Anık ve Barlin, 2017; Yüksel-Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012). Kız çocuğunun yaşının küçük olması, ev ve çocuk bakımı konusunda bir şey bilmediği, kendi başına bir ev kuramayacağı ve de eşinin henüz bir işi olmadığı bahanesiyle, kayınvalidesinin evinde yaşaması meşrulaştırılmakta ve böylelikle geniş ailenin çoklu-tahakküm havuzunun içine alınmaktadır. Erken yaşta evlenmek bilişsel ve psikolojik açıdan evlenmeye ve çocuk doğurmaya hazır hissetmeyen, duygusal ve sosyal destek ihtiyacını karşılayamayan, üstelik fiziksel ve cinsel şiddete de maruz kalan çocukların ve kadınların ruh sağlığı üzerinde pek çok negatif etki bırakmaktadır.

Çalışma çocuk yaşta evliliğin beklenti, korku ve kabul üçgeninde yaşanan süreçlerle nasıl sağlandığını açığa çıkarmaktadır. Küçük yaştan itibaren sözlü ve fiziksel şiddete alıştırılarak korkutulan ve sesini çıkarmaması sağlanan çocuk halka halka aile fertlerinden ve eşinden başlayarak toplumsal rızaya yönelik beklentileri karşılayacak uysallığa bürünür. Bu geniş aile yaşantısında yaşı küçük olan gelinlerin gerektiğinde kendileri ve çocukları için doktora gitme, ailelerini ziyaret etme, arkadaşlarıyla görüşme, eğitimlerine açık liseden de olsa devam etme gibi haklarının olmadığı ya da keyfi olarak kısıtlandığı görülmektedir. Ev hapsine kadar varan uygulamaların bir amacının evlenebilecek kadar büyük ama kendi kararlarını verecek olgunlukta olamayacak kadar küçük olduğuna karar verilen kız çocuğunu ailesinden ve çevresinden kopararak tamamen otorite altına almaktır. Yaşlarının küçük olması gerekçesiyle kendi deyimleriyle “sürekli arka planda tutulan”, “hor görülen” kız çocuklarının kendi yaşamları üzerinde pek söz hakkı bulamadıkları görülür. 12 yaşında evlendirilen Mercan yaşadığı yabancılaşmayı şöyle betimlemiştir:

Ben evlendiğim zaman eşim daha askerliğini yapmamıştı. Zaten daha küçüktüm. Eşim askere gittikten sonra çok kötü oldum. Yani doğru düzgün telefonda bile görüşemiyorduk. Mesela ben evlendiğimde evde daha evlenmemiş görümcelerim vardı. Benden çok çok büyüklerdi. Büyük olmalarına rağmen bana iyi davranmıyorlardı ... Bazen bakardım çocuklar dışarıda ip atlar, top oynarlardı. Ben ise korkudan dışarı bile çıkamıyordum. Bedensel olarak da erişmemiştim ... Yabancı bir aileye evlatlık verilmiş gibi büyütülmüş gibi hissediyorsun (Mercan, 38, okur-yazar, ev kadını, 6 çocuklu).

15 yaşında evlenen Sultan da evlendiğine dair pişmanlığını ve evliliğe dair hayal kırıklığını şöyle anlatmaktadır:

30’umu geçtim ya şimdi evlenseydim diyorum. Nasıl güzel olurdu. Evlendiğimden beri düzgün bir hayat görmedim ki, hep hayal kırıklığı yaşadım yani. Evlilikten ... sevgi, saygı bekledim. Yani en azından küçük yaşta yanına gittiğimde el üstünde tutmasını bekledim. Ama o sürekli başkasının önüne attı, başkası da tekme atsın oldu. Ben koruyayım olmadı yani. Zamanla koptuk işte birbirimizden. Başka kadınlara gitmeye başladı, başka birini sevdi ona âşık oldu. Alıp getirdi evin içine koydu (Sultan, 32, okur-yazar değil, ev kadını, 5 çocuklu).

Erken evlendirmek çocukluğun çalınmasıdır, Lane’in (2011) ifadesiyle “masumiyetin gaspıdır” ve bireylerin toplumsal ilişkilerini de yaşam boyu belirleyecek etkiler bırakmaktadır. Bu çalışma da dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi erken evlendirilen çocukların “evlilik sonrasında arkadaşlarından kopma, özgüven eksikliği, toplumsal faaliyetlere ve toplumsal

hayatın her alanına katılımdan uzaklaşma, daha fazla sosyal baskı ve şiddete maruz kalma” durumlarını yaşadığını ortaya koymaktadır (Köseli ve Çelik, 2020, s. 27). Pek çok katılımcı gelin gittiği hanede en çok “çocukluğuna”, “eski hayatına, anne ve babaya özlem” duyduğunu belirtmiştir. Bhan ve diğerleri (2019) erken ergenlik döneminde ebeveyn-çocuk ilişkisinin kalitesinin ve iletişimin kız çocuklarının çok erken yaşta evlendirilmesine karşı ulusal düzeyde koruyucu olduğunu ve bu nedenle çocuk yaşta evliliği önlemede ebeveyn-çocuk ilişkisini geliştirmeye yönelik çabaların birincil öneme sahip olduğunu vurgulamaktadırlar.

Öte yandan, erken evlenmekle ilgili olarak katılımcıların en çok dile getirdikleri duygulardan biri pişmanlıktır. Güngör (2011) psikolojik açıdan “erken yaşta yapılan evliliklerde pişmanlık, öfke, özlem, hayal kırıklığı gibi duygular yoğun bir şekilde yaşandığını” ifade etmektedir. Gaziantep’te gerçekleştirilen saha çalışmasında da pek çok katılımcı eline tekrar bir fırsat geçse boyun eğmeyip evliliğe karşı geleceğini belirtmiştir. Çocuk yaşta evlilik, çoğu zaman yerleşik bir toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sonucudur ve bu da kız çocuklarının bu uygulamadan orantısız bir şekilde etkilenmesine sebep olmaktadır. Katılımcılar yaşadıkları ağır psikolojik süreçlerin sorumlusu olarak eşlerini ve başta kayınvalide olmak üzere eşlerinin aileleri ile destek alamadıkları kendi ailelerini görmekteyler. 16 yaşında evlendirilen Ayşe gibi birçok katılımcı çocuğundan koparılacağı korkusu ile yaşadığı haksızlığa ve şiddete boyun eğmek zorunda kaldığını ifade etmiştir.

İlaç içtim evlenmek istemediğim için, evlendikten sonra da birkaç kez kendimi asmayı düşündüm. Daha önce çok şiddet yaptım, cinselle, döverek. Bazen annemgile gidiyordum, bir hafta oturuyordum. Akraba olduğu için gelip götürüyorlardı. Sürekli kavga gürültü vardı, sonra gitmiyordum artık. Evle ilgilenmiyordu, kumar borcu vardı, kira elektrik su borcu birikti. O zaman düşündüm, ama çocuklarım vardı yapamadım (45, ilkokul, ev kadını, 7 çocuklu).

Ayrıca, birçok örnekte görüldüğü gibi gelinin yaşının reşit olmaması nedeniyle resmî evliliğin düzenlenmemiş olması, evlilik akdinin imam nikahı ile sınırlandırılması ve reşit olduğunda resmî nikahın halen yapılmamış olması, hane içinde kadını yine dezavantajlı konuma düşürmektedir. 17 yaşında evlenen Remziye bebeğinin nasıl gizlice birilerine evlatlık verilerek anneden koparıldığını şu şekilde dile getirmektedir:

Evliliğimiz beş ay sürdü, yani eşimden dolayı değil kayınvalidemden dolayı. Kadın istemedi beni, üstüne kuma gitmiş gibi zoruna gitti. Beş ay sonra ayrıldık, ben iki aylık hamileydim, annemgilde doğum yaptım. Doğum yaptıktan sonra annemgil çocuğu babasına götürdüler. Hani bizim resmî nikahımız zaten yoktu, imam nikahıyla evliydik. İmam nikahıyla da boşuyorlar ya, annem dedi ki “bunlar seni daha boşamadılar kızım, biz çocuğu götürürsek belki çocuğa üzürlürler, seni geri alırlar evine, yuvan kurtulur”. Çocuğu verdik ama beni çağıran olmadı. Yirmi gün sonra öğrendim ki çocuğumu altı günlükken evlatlık vermişler. Adliyeye gittim, hakimle görüştüm, savcıyla görüştüm. Dediler ki “Doğum raporun var mı?”, yok; “Resmi nikahın var mı?” yok. Evde doğum yaptığım için hiçbir şey yok, kanıt yok, o yüzden öylece o çocuk kayboldu gitti. Yıllarca bulamadım.

[Remziye yıllar sonra kızını bulmuş, ama bu sefer çocuğundan tamamen vazgeçmek zorunda kalmıştır.]
“Benim zaten bir annem bir babam var, beni dedi bunca zamandır aramamışsın, şimdi mi aklına gelmiş? Bundan sonra da beni arama sorma, seni istemiyorum” dedi ... Aramayı düşünmüyorum artık çünkü ağır konuştu benimle. İstersem gider görürüm yine ama yanlış bir şey söylerse daha kötü olurum, kriz geçiririm (Remziye, 44, ilkokul, enformel hasta bakıcı, iki çocuklu).

Bu katılımcının hikâyesi erken evlendirmek olgusunun, kadının sadece çocukluğunun değil toplumsal saygınlığının, çocuğu tarafından saygı ve sevgi görmesinin yitimine kadar varan kayıplara neden olduğunu gösterir. Erken evlendirme bir insanın yaşam sevincini çalmanın bir yoludur; 16 yaşında evlenen ve beş yıl sonra boşanan Sema’nın aşağıda anlattığı ve daha nicelerinin uğradığı cinsel istismar biçimidir.

Hani nasıl deyim, sadece beni bir mal olarak kullanırdı, arkasını döner yatardı. Artık belli bir zamandan sonra o kadar psikolojim bozulmuştu ki kendimi böyle, çok affedersiniz, kötü kadınlar olur ya o şekilde

görmeye başlamıştım ... Her zaman döverdi. Bir gün böyle dayak yerken kaynanam “böyle dayak ye ki avrat olası” dedi bana (Sema, 22, Ortaokul, ev kadını, 1 çocuklu).

Katılımcıların çoğu evliliğin kendilerinde ruhsal çöküntüye sebep olduğunu belirtmiştir. Bazı katılımcılar da psikolojik tedavi gördüklerini ve ilaç kullanarak ayakta kalabildiklerini belirtmişlerdir. Erken evlendirme, kız çocuklarına onları yaşam seyirleri boyunca acı içinde bırakacak travmalar yaşatan, aynı anda ruhsal, cinsel ve bedensel şiddet uygulamanın bir metodudur. Eve kapatma, günlük fiziksel ritmini bozma, beden ve kişilik gelişimine sekte vuracak kadar boyunduruk altına alma hâlinin ruhsal hastalıkların yanı sıra bedensel hastalıklara yakalanmalarına da sebep olduğu görülmektedir.

Bedensel Etkiler

Çocuk yaşta evlilik kız çocuklarının sağlığını tehdit etmektedir (UNICEF, 2023a). Gaziantep araştırmasında da bu gerçekliği teyit eden bulgulara ulaşılmıştır. Yaşadıkları ruhsal sorunların neticesinde katılımcıların kimi panikatağa yakalanmış kiminin ruhsal hâli strese bağlı çene ağrısına ve diş kaybına, böbrek yetmezliğine, tansiyon hastalıklarına ve başka fiziksel bozukluklara neden olmuş, kimi sedef ve benzeri cilt hastalıkları geçirmiştir. Güneş görmeme ve yeterince ev dışında hareket etmeme, yürümeme, koşmama ve erken doğum yapma nedeniyle vitamin eksikliğinden, cilt hastalıklarından, kan hastalıklarına, çeşitli kas fitiklarına ve jinekolojik rahatsızlıklara kadar varan ciddi bir hastalık yelpazesi içinde ömür boyu uğraşan kadınların uğradıkları müdahale boyunca bebeklerinin de ölümüne varacak ihmaller yaşadıkları görülmektedir.

Araştırmalar, ergen annelerden doğan çocukların daha yaşlı annelerden doğanlara göre daha fazla sağlık sorunu ve ölüm riski yaşadığını ortaya koymuştur (LeGrand ve Mbacké, 1993). Örneğin, 16 yaşında evlendirilen Nesibe adlı katılımcı erken bir yaşta doğum yapmanın hem kendisini hem bebeklerini nasıl etkilediğini şöyle anlatmıştır:

Erken evlenmek sağlığı çok etkiledi. Ben şu an beta talasemi hastasıyım. Kırmızı kanım sürekli düşüyor. Vücudumda sürekli halsizlik var. Sürekli başım döner. Taşıyıcı kansızlık var, kırmızı kan hücrelerim sürekli düşüyor. Doktor erken evlenip gelişim çağını tamamlamadan evlenip bir de gelişim çağını tamamlamadan çocuk doğurduğum için bu hastalığa maruz kaldığımı söyledi. Dördüncü dereceden akraba olduğumuz için genetik olarak taşıyıcı anne taşıyıcı babadan dolayı çocuk hasta olarak doğdu işte ... Erken yaşta evlenmen demek kendini canlı canlı öldürmen demek benim gözümde (Nesibe, 30, ilkokul, ev kadını, 4 çocuklu ve 1 ölü doğum).

Katılımcının da aktarımından anlaşılacağı gibi erken yaşta evlilikler bireyin sağlığını ciddi bir biçimde derecede riske atabilmektedir. Güngör (2011) “erken yaşta evliliklerde ortaya çıkan sorunlar arasında en çok depresyon, kaygı bozuklukları, fobik problemler, güven problemleri, sağlık ile ilgili problemler ve intihar girişimleri bulunduğunu” ve bu durumun “yıpranmış ailelere, mutsuz çiftlere, ortada kalmış ve psikolojik sorunlarla büyüyen çocuklara yol açtığını” belirtmektedir. Bu bulgular Gaziantep araştırmasında da tespit edilmiştir. Öte yandan, sahada geniş aile otoritesinden çıkan çiftlerin mutluluk şansı yakalayabildiğini gösteren katılımcılara da rastlanmıştır. Ancak katılımcıların aktarımlarında geniş aile içerisinde yaşar iken nadiren de olsa erkeğin eşine destek olma durumunda kendi ailesi tarafından nasıl dışlandığına dair hikâyeler de bulunmaktadır.

Neymiş “sen pencereden dışarıya mı baktın”, “bu çöpü niye cümle kapısının önüne koydun” deyip çöpleri benim yüzüme fırlattılar. Yeri geldi beni dövmek istediler ama ben yine de sesimi çıkartmadım, eşim gitti karşlarına durdu. Eşimle beraber ailemin bizi davet ettiği bir akşam yemeğine kaynanamgilden habersiz gittiğimiz için bizi evden attılar. Geldik ki eşyalarımızı kapının önüne koymuşlar. 4 ay boyunca eşimle konuşmadılar, bana da etmedikleri ziyaretler kalmadı (Fazilet, 24, ilkokul, ev kadını, 3 çocuklu).

Reşit olmayan kız çocukları ile kurulan aile formunda, erkeğin ve geniş ailesinin şiddetinin de yaygın olduğu aile ortamında aile birliğinin pek de sağlam bir zemine oturmadığı,

hatta tam tersine özellikle kadınların, çocukları belli bir yaşa gelene dek ve en az iki çocuğu olana dek her an terk edilecekleri ve hane dışına atılacakları hissini yaşadıkları görülmektedir. Bu örnekler erken evlendirilerek kadınlara uygulanan tahakkümün yeniden üretilmesinde kadını sosyal ve ekonomik bağlamlarda “bağımlı” kılan “ataerkil stratejilerin” (Chodorow, 2021; Walby, 1991; Bourdieu, 2014) ne kadar etkili ve kapsamlı bir mekanizma olarak işlediğini ortaya koymaktadır. Bu nedenlerle çocuk yaşta evlilik sadece bir insan hakları ihlali olarak değil aynı zamanda bireysel ve toplumsal gelişimin ve sağlığın da önünde bir engel teşkil etmektedir (Kamal, 2012; Sungurtekin Özkan, 2013; Boran ve diğerleri, 2013). Bu bağlamda sorunun “çok boyutlu olduğu ve çözümünün de çok boyutlu bir çaba gerektirdiği” görülmektedir (Malatyali, 2014, s. 27). Dolayısıyla çocuk yaşta evliliklerin önlenmesi kamusal ve sivil girişimlerin iş birliğinde kapsamlı, birbirini tamamlayıcı ve kararlı ulusal ve uluslararası programların uygulanması gerekmektedir.

Güven’e göre (2016, s. 1252) 2010’lu yıllar boyunca “artan iletişim teknolojileri sayesinde bu sorunun medyada görünürlüğü de artmış”tır. TBMM çatısı altında konunun araştırılması için bir alt komisyon kurulması ve il bazında Gaziantep Büyükşehir Belediyesi’nin, erken yaşta zorla yaptırılan evlilikleri önlemek amacıyla kurduğu “Çocuk Gelinler Çağrı Merkezi” olumlu gelişmelerdir. Ayrıca Gaziantep’te kadına karşı şiddeti önleme ve kadını güçlendirme konusunda çalışmalar yürüten kadın dernekleri de bu konuda önemli çalışmalar yürütmüştür. Ancak bu süreç kesintili olarak değil kararlı bir şekilde sürmelidir.

Bu noktada “toplum yaşamının düzenleyicisi olan ‘hukuk’un ... mücadele gerektirse de eğitim alanında alınacak önlemlerle ve sağlık hizmetleri alanında ... destekleyici çalışmalarla alt yapı da oluşturarak konuya ilişkin önemli bir görevi yerine getirebileceği şüphesizdir” (Sungurtekin Özkan, 2013, s. 2180-81). Bu bağlamda düzenlemeler, politikalar ve programların genç kadınların da genç erkekler kadar örgün eğitime ve ücretli istihdama erişimini sağlayacak şekilde uyarlanması gereklidir (Sing ve Samara, 1996, s. 157). KADEM (2014) “erken yaşta ve zoraki evlilikler” konulu çalıştayında sadece “birey ve ailesi’nin sorumlu tutulamayacağını”, konunun “sosyolojik bir boyuta” sahip olduğunu, “tüm Bakanlıklar, Üniversiteler, Sivil toplum Kuruluşları, Medya, Özel Sektör Alanındaki Kuruluşlar, Uluslararası Kuruluşlar, Toplum Liderleri” vb. “sektörler arası iş birlikleri oluşturulması ve güçlendirilmesi”nin gerektiğini belirtmektedir. Uluslararası Kadın Araştırmaları Merkezi’nin (ICRW) erken yaşta evliliklerin önlenmesine yönelik sıraladığı “kız çocuklarını bilgi, beceri ve destek ağlarıyla güçlendirmek”; “destekleyici yasa ve politikaları teşvik etmek”; “ebeveynleri ve toplum üyelerini eğitmek ve bir araya getirmek”; “kız çocuklarının yüksek kaliteli eğitime erişimini artırmak”; “kız çocuklarına ve ailelerine ekonomik destek ve teşvikler sağlamak” (Malhotra, Warner, McGonagle ve Lee-Rife, 2011, s. 11) gibi adımlar bireyi, aileyi, toplumu ve devletin etkisini dikkate alan bütünsel bir çerçevenin önemini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Erken yaşta evlilik, dünya genelinde kadınların refahını, sağlığını ve kız çocuklarının geleceğini tehdit etmektedir. Bilhassa kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesi onları yaşam seyirleri boyunca acı içinde bırakacak travmalar yaşatan ruhsal, bedensel ve cinsel bir şiddet biçimidir. Bu evrensel çıkarımları Gaziantep araştırma sahasından elde edilen bulgularla teyit eden bu çalışma erken yaşta evliliğin şiddetin, yoksulluğun ve yoksunluğun kuşaklarca aktarılmasına neden olan ağır bir toplumsal sorun olduğunu saptamıştır. Çalışma erken yaşta evlendirilirken rızası alınmayan, evliliğe zorlanan ya da küçük yaşından faydalanarak bir şekilde ikna edilen, evlendikten sonra ise karşılaştıkları zorluklarla baş edemeyen, bir çıkış yolu bulamayan, eğitim ve meslek edinme hakları ellerinden alınarak ayakları üzerinde durma olanaklarını kaybeden kadınların yaşam seyri boyunca büyük kayıplar yaşadıklarını ortaya koymuştur.

Çocuk yaşta evliliğin sürdürülmesinde kadınlara dair ataerkil, cinsiyetçi kültürel yaklaşımların ve geleneklerin etkisi büyüktür. Ayrıca bu sorunun temelinde yoksulluk, sağlık hizmetlerine sınırlı erişim, eğitim olanaklarının ve önleyici yasaların eksikliği de yatmaktadır. Öte yandan, aile içi şiddet de çocukların erken yaşta evliliğe itilmesinde rol oynamaktadır. Çalışma, bu konudaki diğer çalışmalarla uyumlu olarak bu olgunun kalkınma olgusuyla doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ülkelerin kalkınma düzeyleri arttıkça erken yaşta evlilikler azalma eğilimindedir. Buna paralel olarak bu çalışmada erken yaşta evlenme riskiyle en çok karşılaşan çocukların ailelerinin genelde yoksul hanelerde ve kırsal bölgelerde yaşayan az eğitilmiş veya hiç eğitimi olmayan kişilerden oluştuğu tespit edilmiştir. Yoksulluk ve eğitimsizlik süreklilik kazandıkça, erken yaşta evlilikler de nesiller boyunca devam eden bir kısır döngüye yol açmaktadır. Maddi zorluk yaşayan aileler, borç karşılığı olarak veya “başlık parası” ve “berdel” gibi geleneksel uygulamalarla kız çocuklarını evlendirmeyi uygun bir seçenek olarak görebilmektedir. Bu durum, kız çocuklarını parasal değeri olan temel bir metaya indirgemektedir. Aynı zamanda gelinin reşit olmaması resmî bir evlilik yapılamamasına neden olarak kadınları hem özel hem de kamusal alanda dezavantajlı kılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, erken yaşta evliliğin toplumsal cinsiyet eşitsizliği, şiddet, tahakküm ve sosyal eşitsizlik açısından önemli ve yapısal bir sorun olduğunu, insan ve çocuk haklarını ihlal ederek kadınların eşitsiz konumunu pekiştirdiğini, aynı zamanda bireysel ve toplumsal gelişimin ve sağlıklı bir yaşamın önünde bir engel olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu sorunu ele almak için çok boyutlu bir çözüme ihtiyaç vardır. Devletin çocuk evliliklerini engellemek yönünde uyguladığı bazı yasalar, çocuk evlendirmelerini ihbar etme ve önleme mekanizmaları ve modernleşmenin etkileri çocuk evliliklerine dair olumsuz bakış açısını güçlendirmiştir. Nitekim son on yılda “resmî” erken evlendirme rakamlarında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Ancak diğer yandan eş zamanlı olarak sürekli üretilen cinsiyetçi söylemler, kadınların kazanılmış haklarına saldırılar, kadın cinayetleri, kayıt dışı evlilik pratikleri ve yasalar arası uyumsuzluklar çocuk yaşta evlendirmeye kapı aralamaya devam etmektedir. Her ne kadar yıllar içinde oranları düşse de tek bir çocuk yaşta evlilik vakası kalmayana kadar bu konunun üzerine gidilmesi, erken evliliği önlemeye yönelik yapıcı çalışmaların ve projelerin çoğaltılması ve erken yaşta evlilik yapmış kadınların yaşadıkları acı deneyimlerin daha çok açığa çıkarılması ve bilinir olması önemlidir. Bu bağlamda kız çocuklarının çocuk ve eğitim haklarının yanı sıra en temelde insan ve vatandaşlık haklarının da korunması ve söz konusu sorunu cinsiyetçilik, yoksulluk, eğitim ve kadın istihdamı boyutlarıyla birlikte çözecek bütüncül bir yaklaşımın yasal zeminde geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun için de kamu kurumlarının, sivil toplum kuruluşlarının ve medyanın iş birliği ile sosyal politikalara yön verecek ve toplumsal kültürü etkileyecek bir toplumsal bilincin oluşması zaruridir.

Kaynakça

- Ak, E. Y. ve Aslan, E. (2020). Göçmen kadınların erken yaşta evlilik konusundaki görüşleri: Kalitatif bir çalışma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(71), 1167-1174. Issn: 1307-9581
- Aktepe, E., ve Atay, İ. M. (2017). Çocuk evlilikleri ve psikososyal sonuçları. *Current Approaches in Psychiatry/Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 9(4), 410-420. DOI:10.18863/pgy.310791
- Anık, M. ve Barlin, R. (2017). Türkiye’de çocuk gelinler sorunu: Balıkesir örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 6(3), 1827- 1841.
- Arslan, Y. (2018). Çocuk gelin evliliklerinde suçlu gizleme yöntemleri üzerine bir araştırma. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 4-17.
- Ayata, A. (2012), Toplumsal cinsiyet sosyolojisine başlangıç, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2307, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1304

- Aydemir, E. (2011). Evlilik mi evcilik mi? Erken ve zorla evlilikler: Çocuk gelinler. International Strategic Research Organization (USAK).
- Bhan, N., Gautsch, L., McDougal, L., Lapsansky, C., Obregon, R., & Raj, A. (2019). Effects of parent-child relationships on child marriage of girls in Ethiopia, India, Peru, and Vietnam: Evidence from a prospective cohort. *Journal of Adolescent Health, 65*(4), 498-506. DOI: 10.1016/j.jadohealth.2019.05.002
- Boran, P., Gökçay, G., Devecioğlu, E., & Eren, T. (2013). Çocuk gelinler. *Marmara Medical Journal, 26*(2), 58-62. DOI:10.5472/MMJ.2013. 02751.1
- Bourdieu, P. (2014). *Eril tahakküm*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Burcu, E., Yıldırım, F., Sırma, Ç. S., & Sanıyaman, S. (2015). Çiçeklerin kaderi: Türkiye’de kadınların erken evliliği üzerine nitel bir araştırma. *Bilig, (73)*, 63-98.
- Cherlin, A., & Riley, N. E. (1986). Adolescent fertility: An emerging issue in sub-Saharan Africa.
- Chodorow, N. J. (2021). Women Mother Daughters: The Reproduction of Mothering After Forty Years. In: Bueskens, P. (eds) *Nancy Chodorow and The Reproduction of Mothering: Forty Years On*, Palgrave Macmillan, Cham, 49-80.
- Çakmak, D. (2009). Türkiye’de çocuk gelinler, birinci hukukun gençleri sempozyumu, hukuk devletinde kişisel güvenlik, bildiri tam metinler e-kitabı, 20-21 Mart. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi*.
- Çöl, M., Çalışkan, R., & Akdur, R. (1994). Genç yaş evliliklerinin anne ve çocuk Sağlığı üzerine etkileri. *Ankara Tıp Mecmuası, 47*, 95-108.
- Ecevit, Y. (2011). Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisine Başlangıç, Yıldız, E. ve Karkıner, N. (ed.), *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*, T.C. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2307: 2-30.
- Firestone, S. (1970). The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution. *New York: Bantam*.
- Gül, M. (2022). "Göç Sürecinde Erken Yaşta Evlilikleri Türkiye’de Yaşayan Suriyeli Çocuklar Özelinde Düşünmek", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 49*, Denizli, ss. 573-588. DOI: 10.30794/pausbed.893915
- Güngör, S. (22 Kasım, 2011) "Küçük evlilik büyük sorun!". Milliyet Gazetesi, Erişim Tarihi: 1 Haziran 2023, <http://www.milliyet.com.tr/pembenar/kucuk-evlilik-buyuk-sorun-1466084>
- Güven, U. Z. (2016). Türkiye’de aile kurumuna ilişkin güncel tartışmalar: Taya 2011 sonuçları üzerine bir değerlendirme. *Journal of International Social Research, 9*(43). DOI:10.17719/jisr.20164317693
- İlkkaracan, P., & Gülçür, L. (1996). Aile içinde kadına karşı şiddet. P. İlkkaracan, L. Gülçür ve C. Arın (ed.), *Sıcak yuva masalı: Kadının İnsan Hakları Projesi*. İstanbul: Metis, 21-78.
- Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM), (2014). Erken Yaşta ve Zorla Evliliklere Karşı Mücadele Çalıştay Raporu, Erişim Tarihi: 5 Nisan 2022, <https://kadem.org.tr/erken-yasta-ve-zorla-evliliklere-karsi-mucadele-calistay-raporu/>
- Kamal, S. M. (2012). Decline in child marriage and changes in its effect on reproductive outcomes in Bangladesh. *Journal of health, population, and nutrition, 30*(3), 317-330
- Kandiyoti, D. (1997). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kaya, Ş. S. (2019). *Erken yaş evliliklerinin "istismar" bağlamında değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=rIIInTMEGx_v0fJRALuCW&no=ilG3VNkLoL3spBu_8McKZQ)
- Köseli, A., & Çelik, K. (2020). Çocuk yaşta erken ve zorla evliliklerin sağlık riskleri ve

- sonuçlarına çok sektörlü yaklaşım. Erişim tarihi:15 Ocak 2022, https://turkiye.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/unfpa_cyeze_sagliksonuclariraporu_turkce.pdf
- Leyla Kuzu, Ş. (2013). Toplumsal cinsiyet bağlamında aile ve aile içi şiddet. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-15.
- Lane, S. (2011). Stealing innocence: Child marriage and gender inequality in Pakistan. *Plan Finland & Abo Akademi University, Finland*, 1, 44.
- LeGrand, T. K., ve Mbacké, C. S. (1993). Teenage pregnancy and child health in the urban Sahel. *Studies in family planning*, 24(3) 137-149. DOI: 10.2307/2939229
- Malatyalı, M. K. (2014). Türkiye’de ‘çocuk gelin’ sorunu. *Nesne-Psikoloji Dergisi*, 2(3), 27-38. DOI: 10.7816/nesne-02-03-03
- Malhotra, A, Warner, A, McGonagle, A, Lee-Rife S. (2011). Solutions to end child marriage, what the evidence shows. International Center for Research on Women (ICRW). Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2023, <https://www.icrw.org/wp-content/uploads/2016/10/Solutions-to-End-Child-Marriage.pdf>
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative Research and Case Study Applications in Education. Revised and Expanded from Case Study Research in Education*. Jossey-Bass Publishers.
- Millett, K. (1971). *Sexual Politics* (1970). New York: Avon.
- Mitchell, J. (1971). *Women’s Estate*. Penguin Boks, Ltd.
- Neuman, L. (2006). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar*. (Ö. Akkaya, Çev.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Oakley, A. (1981). Interviewing women: A contradiction in terms. In H. Roberts (Ed.), *Doing feminist research* (pp. 30-61). London: Routledge.
- Özcebe, H., ve Biçer, B. K. (2013). Önemli bir kız çocuk ve kadın sorunu: Çocuk evlilikler. *Türk Pediatri Arşivi*, 48(2), 86-93. DOI: 10.4274/tpa.1907
- Sancar, S. (2009). *Erkeklik: İmkânsız iktidar: Ailede, piyasada ve sokakta erkekler*. Metis Yayınları.
- Shabbar, S. Z., & Manzoor, A. (2022). An analytical study on early marriage in Pakistan: Impact on education and health. *Pakistan Journal of Educational Research*, 5(2). DOI: 10.52337/pjer.v5i2.515
- Singh, S., & Samara, R. (1996). Early marriage among women in developing countries. *International family planning perspectives*, 148-175. <https://doi.org/10.2307/2950812>
- Soykan, C., Biehl, K., & Hazan, C. (2021). Kadın Mülteciler ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması, CEİD yayınları. ISBN: 978-625-7666-13-8
- Soylu, N., & Ayaz, M. (2013). Adli değerlendirme için yönlendirilen küçük yaşta evlendirilmiş kız çocuklarının sosyodemografik özellikleri ve ruhsal değerlendirmesi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 14(2), 136-144. DOI: 10.5455/apd.36694
- Soysal, D. (2012). Wollstonecraft ve kadın güzelliği üzerine. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, (63), 261-272.
- Sözer, H. (2020). Bir çocuk istismarı formu olarak çocuk evlilikleri: kültüre sığınmanın sınırları. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 23(1), 157-191. DOI: 10.18490/sosars.728332
- Sungurtekin Özkan, M. (2013). Erken yaşta evliliklerin önlenmesi konusunda yargının üstlenebileceği rol. *Journal of Yaşar University*, 8, 2177-2189.
- Toksöz G. (2012). “Neoliberal piyasa, özel ve kamusal patriarka çıkmazında kadın emeği”. Dedoğlu, S. Elveren, A.Y. (Ed.). *Türkiye’de refah devleti ve kadın*. İstanbul: İletişim Yayınları,
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu (2010). Erken yaşta evlilikler hakkında komisyon raporu, Erişim Tarihi: 1 Haziran 2022,

- http://ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/750_1.pdf
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Erişim Tarihi: 3 Haziran 2023, https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf
- Türkiye İstatistik Kurumu (2018a) İstatistiklerle Çocuk, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2018-30708>
- Türkiye İstatistik Kurumu (2018b) Doğum İstatistikleri, Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dogum-Istatistikleri-2018-30696>
- UNFPA. United Nations Population Fund (2022, 2 Şubat). Child Marriage. Erişim Tarihi:9 Mayıs 2023, <https://www.unfpa.org/child-marriage/>
- UNICEF (2022) UNFPA-UNICEF Global Programme to End Child Marriage: Driving action to reach the girls at greatest risk. Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2023, <https://www.unicef.org/protection/unfpa-unicef-global-programme-accelerate-action-end-child-marriage>
- UNICEF (2023a) Child-marriage. Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2023 <https://www.unicef.org/protection/child-marriage>
- UNICEF (2023b) Child marriage. Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2023, UNICEF global databases, <https://data.unicef.org/topic/child-protection/child-marriage/>
- UNICEF (2017). Birleşmiş milletler çocuk haklarına dair sözleşme, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2023, <https://www.unicef.org/turkiye/media/7941/file>
- Walby, S. (1991). Theorizing Patriarchy, Wiley-Blackwell.
- Yağbasan, M., ve Tekdemir, N. (2017). Sosyolojik perspektiften çocuk gelinlerin yaşadıkları travmalar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(16), 18-32. DOI: 10.16990/SOBIDER.3859
- Yavaş Çelik, M. ve Karasu, F. (2022). Türk ve Suriyeli kadınlarda erken evlilikler. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(3), 799-810. DOI: 10.33417/tsh.942915
- Yüksel-Kaptanoğlu, İ. ve Ergöçmen, B. (2012). Çocuk gelin olmaya giden yol. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 129-161.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Sympathizing with Gen-Z: Reflections of Social Media Culture in TikTok

Z-Kuşağını Anlamak: TikTok'ta Sosyal Medya Kültürünün Yansımaları

Muhsin SOYUDOĞAN^{a*} Rime Hanane ABDALLİ^b

^a Assoc Prof., Gaziantep University, Department of Sociology, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-8492-2632

^b Dr., Gaziantep University, Department of Sociology, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-1797-3848

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 9 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 30 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Buss It Challenge,
Cinselleştirme,
Lahza kültürü,
Geçiş kültürü,
Yatak odası kültürü.

ÖZ

Son yirmi yılda bireylerin hayatında önemli bir yer kaplamaya başlayan sosyal medya bir taraftan yeni bir toplumsal durum, dijital bir toplum yaratırken bir yandan da gündelik hayat alışkanlıklarını önemli ölçüde şekillendirmektedir. Sosyal medya, onunla büyüyen genel olarak Z-kuşağı olarak adlandırılan gençlerle bu yeni duruma uyum sağlamakta zorlanan eski kuşaklar arasında bir kuşak çatışmasını derinleştirmektedir. Sosyal medya üzerine yapılan çalışmaların önemli bir kısmında bu çatışma hâlinin bir yansıması olarak genç kuşaklara dönük önyargular önemli bir yer kaplamaktadır. Bu çalışmalarda sıklıkla gençler, şöhret olmak için her türlü yolu mübah gören, çıkarıcı ve toplumun ahlaki değerlerini yozlaştıran aktörler olarak betimlenmektedir. Bu türden yaklaşımların bir eleştirisi olarak ortaya çıkan bu çalışma, sosyal medyanın yarattığı yeni toplumsal koşulu anlamaya çalışmaktadır. Çalışma, 2021 yılının başlarında TikTok'ta gençler arasında akım hâline gelen Buss It Challenge kapsamında çekilmiş olup en çok izlenme oranlarına sahip 58 videonun netnografik analizine dayanmaktadır. Çalışma, bir taraftan gençlerin ideal yaşam ve ideal beden anlayışlarını ortaya koyarken, diğer taraftan kültürler-arası ve cinsiyetler-arası farkların bu tür videolardaki izdüşümlerini sorgulamaktadır. Sonuç olarak çalışma, sosyal medya kültürünün önemli bir bileşeni olan kadın bedeninin cinselleştirilmesine dayalı bir şöhret anlayışının neoliberal ve ataerkil beklentiler tarafından önemli oranda şekillendiğini iddia ederken sosyal medyanın zaman ve mekân algısını önemli oranda değiştirdiğini, bunun da özel olan ile kamusal olanı yeniden şekillendirdiğini iddia etmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 9, 2023

Accepted: September 30, 2023

Keywords:

Buss It Challenge,
Sexualization,
The culture of moments,
The culture of transition,
Bedroom culture.

ABSTRACT

Social media, which has become more essential in people's lives over the last two decades, on the one hand, creates a new social condition, a digital society, and on the other, changes people's everyday lives to a large extent. Social media deepens an intergenerational conflict between the young people who grew up with it, commonly referred to as the Z-generation, and the older generations, who are struggling to adapt to this new situation. As a reflection of this situation of conflict, bias towards younger generations occupies an important place in a significant part of the studies on social media. In these studies, young people are often portrayed as actors who, by all means, are permissible to become famous, pragmatists, and corrupt the moral values of society. Emerging as a critique of such approaches, this study tries to comprehend the new social condition created by social media. The study is based on a netnographic analysis of the 58 highest-rated videos shot under the Buss It Challenge, which became a trend among young people on TikTok in early 2021. The study, on the one hand, reveals young people's perceptions of the ideal life and ideal body; on the other hand, it questions the projections of intercultural and gender differences in such videos. As a result, the study claims that an understanding of fame based on the sexualization of the female body, which is an important component of social media culture, is significantly shaped by neoliberal and patriarchal expectations, and social media alters the perception of time and space, which in turn reshapes the private and the public.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: soyudogan@gmail.com

Introduction

No quality of human nature is more remarkable, both in itself and in its consequences, than that propensity we have to sympathize with others and to receive by communication their inclinations and sentiments, however different from or even contrary to our own (Hume, 1888/1960, p. 316).

The 2019 COVID-19 pandemic outbreak in China affected almost every aspect of life in the rest of the world, as well as having an irreversible impact on human conditions. Many people looked for new hobbies to relieve boredom and compensate for their daily routines and habits during weeks-long lockdowns. Many people, particularly young people from Generation Z (GEN-Z), discovered TikTok at the time, a China-based short video-sharing social media platform that had recently launched in the international market with the tagline "make your day." It became one of the most downloaded applications of its genre in 2020, and the number of its users skyrocketed in many countries (Kaye, Chen, & Zeng, 2021; Kennedy, 2020, p. 1070; Peredy, Laki, & Fukati, 2020; Wang, 2020) until the question of its legitimacy was raised due to security and moral concerns (Anguiano, 2023; Baker-White, 2022; Fung, 2023; Maheshwari & Holpuch, 2023; Stokel-Walker, 2019). Despite this, TikTokers, also known as content creators or influencers, have shared millions of videos on the platform that they either created or snipped from longer videos. They filmed their amusing and absurd moments, as well as their cooking, mimicking or lipsyncing, singing, and dancing abilities. The most popular ones were frequently imitated or reproduced by other TikTokers by adding unique characteristics, which initiated trends or types of fashion known as challenges.

Erika Davila, a female TikToker, uploaded a 15-second video to TikTok on the second day of 2021, dancing to the song "Buss It" by American rapper Erica Banks and mimicking the figures performed in the official video clip. In the text embedded in the video, she asked her followers to replicate her performance and upload their videos to the same platform to start a new trend.¹ In just one week, hundreds, if not thousands, of females, mostly from "Generation Z" (Gen Z) from all over the world uploaded similar videos in response, spawning one of TikTok's most popular trends known as the "Buss It Challenge" (BIC). By analyzing the content of videos released for the trend, this article sets out a sociological approach to some behavioral patterns reflected in social media.

Method and Challenges

Traditionally speaking, this study has relied on content analysis of videos. However, unlike classical reality shows, social media performance is less fictitious and factitious and more intimate and personal, which makes social media a new socio-cultural environment and a new type of community. Videos serve as windows through which we can see the natural condition of communal life and comprehend the mental world in this setting. As a result of the idiosyncratic nature of social media, this method is akin to anthropological observation, which is known as nethnography.

Because social media has nebulous borders, it is challenging to narrow down the research subject and obtain a reliable sample. In our endeavor to define the universe and sample of the study, we experienced difficulty in multiple ways. First, the algorithms used in TikTok made it almost impossible to determine the exact border of the trend or to draw a precise sample out of it. 3.6 million videos have been sorted in the search for "Buss It." However, as any tag

---

¹ She tagged the video with the following message: "PLEASE TAG ME. And if this has been done I'm sorry, i just fux wit the song #transition #fyp #newtrend #newdance".

containing the phrase, as well as any content or username that is remotely linked to the term, is included, some irrelevant videos are also listed. The second issue is that users developed many hashtags for the same trend, such as "#BussIt", "#bussitchallenge", "#bussitchallenge", and so on. Any typo that occurs while tagging or adding a new letter or an emoji results in the establishment of a new category. All such hashtags containing "bussit" have received over 8 billion views in total. These statistics may be misleading because unrelated videos might be posted using the same hashtag to gain visibility. Third, a video that is part of the trend may not have any tags or hashtags that include the phrase "buss it." As we realized later in our research, some of the videos are not listed unless you search by the name of the trend creator (Erika Davila) or the name of the soundtrack used in her trend-igniting video (from now on, it will be called source video). That is not even the case for some others since they renamed the soundtrack. For example, we were unaware that the well-known TikToker Charli D'Amalio participated in the challenge until we came across some online pages addressing it (Lisitza, 2021). Fourth, searching "buss it" together with some other keywords like country names and gender categories may list new videos. Fifth, depending on the time and place, searches may provide different results. Sixth, TikTok's features can change depending on the device on which the application is downloaded. The software downloaded to phones provides different options than the app downloaded to a PC. Additionally, accessing the app through web browsers gives additional choices. While the application for Android facilitates sorting in terms of popularity, others do not. The Android version, on the other hand, displays the number of likes rather than the number of watches. Therefore, it is better to utilize all of them together for a complete statistic. Last, some videos can be removed by users. For example, the creator of the trend, Erika Davila, changed her nickname *from Zazatopia to Erikajiselle* during our research and removed her BIC video.

Unstandardized hashtags, performances, and videos raise the issue of defining a BIC video. Therefore, in the first place, the videos should be picked to classify the proper ones regarding the source video. First and foremost, the source video is categorized as a "transition video", which is based on the reflection of at least two different states, usually labeled "before" and "after", of a thing, a person, or a phenomenon in one video. The transition in the source video was not so apparent compared to the following videos. Davila did not change her clothes, makeup, or anything else except for the rhythm and dance. But she planned for the trend to have a transitory character. In the message that is embedded in the video, she asks people to do that: *"someone, plz do this transition but all prettied up omg plzzzz."* Those who joined the trend created videos according to this instruction. And the transition became an explicit characteristic of the trend.

In the source video, the transition comes out in two phases, each featuring a different part of the song "Buss It". The first phase of the transition featured two verses from Nelly's song "Hot in Herre" constituting the intro to the official video clip of the song *Buss It*. The second phase, however, is marked by the two reprisal verses of the song.

*Checkin' your reflection and tellin' your best friend
Like, "Girl I think my butt gettin' big" [originally by Nelly - Hot in Herre]
Buss it, buss it, buss it, buss it
Is you fuckin'? [the snippet of Buss It used in the challenge]*

As a result, the performances in the two stages correspond to the shift in the song's rhythm. The slow and unsure dance of the first phase suddenly switched to twerking in a crouching position, which is a sort of imitation of the figures performed by dancers in the official video clip.

Figure 1: Typical performances from before and after phases

There might be thousands of videos that suit the above description, and it is almost impossible to determine incontrovertibly the prevalence of the trend and the popularity of each case due to the possibility of videos being reshared by multiple users on TikTok or in different social media channels. In the determination of the size of the sample, we considered only videos shared by their creators (from now on, we will call them participants) on TikTok.

Eventually, the unit of analysis was limited to the most popular videos, i.e., those with at least ten million views. Our search on TikTok spanned from August 19 to September 30, 2022, which was updated on April 5, 2023, and came up with the result of 58 videos meeting the criteria. The sample may contain more than one video of the same person since some of the participants shared multiple BIC videos.

Table 1: Sample of BIC videos by popularity

#	Participant(s)	Username	Age	Video watch (millions)	Video likes (millions)	Video Duration (seconds)	Upload Date
1	Female	bellapoarch	23	131,0	13,3	15	8.01.2021
2	Female	lelepons	24	129,8	11,0	15	10.01.2021
3	Female	gjuanita	21	89,0	10,1	15	3.01.2021
4	Female	virginiasanhouse	20	80,7	8,8	15	7.01.2021
5	Female	nikitadragun	25	70,5	6,5	15	12.01.2021
6	Female	jocelynmeiere	18	55,5	6,2	14	4.01.2021
7	Female	lorengray	18	53,4	5,8	15	5.01.2021
8	Couple (FM)	victoriamiraanda	17	47,6	5,0	15	14.01.2021
9	Female	hannahstocking	29	47,5	4,8	8	21.01.2021
10	Female	charlidamalio	16	45,3	5,9	10	10.01.2021
11	Female	riley	19	44,1	4,9	15	7.01.2021

#	Participant(s)	Username	Age	Video watch (millions)	Video likes (millions)	Video Duration (seconds)	Upload Date
12	Female	rubirose	23	42,8	5,9	15	15.01.2021
13	Couple (FM)	brookeashleyhall	27	41,9	4,2	15	6.01.2021
14	Female	sssniperwolf	28	41,6	4,7	15	27.01.2021
15	Female	syeraplitt	20	39,4	5,3	15	6.01.2021
16	Female	darianrojasc	24	36,0	5,0	14	12.01.2021
17	Female	montpantoja	18	34,1	4,1	15	8.01.2021
18	Male	tonioskits	34	30,6	1,5	20	16.01.2021
19	Female	thetfamm		29,9	3,3	15	5.01.2021
20	Female	ingridohara	24	29,7	3,3	17	13.01.2021
21	Female	kirakosarin	23	24,5	3,3	10	5.01.2021
22	Female	bellapoarch	23	23,6	2,3	15	14.02.2021
23	Female	siennamae	16	22,8	2,7	14	5.01.2021
24	Female	iza	30	22,4	3,8	15	13.01.2021
25	Female	rutheterra	25	21,4	2,3	12	9.01.2021
26	Male	jamescharles	21	21,1	3,1	15	9.01.2021
27	Female	erikajiselle (zazatopia)	18	20,5	2,1	15	2.01.2021
28	Duo (FF)	keirlutman		19,2	2,7	15	8.02.2021
29	Female	wejdene.bk	16	17,2	1,8	15	20.01.2021
30	Female	russiankreammm		17,0	1,9	15	7.01.2021
31	Female	domelipa	19	16,8	2,2	15	12.01.2021
32	Couple (FM)	pricyllapedrosa	39	16,8	1,9	15	17.01.2021
33	Female	challxn	22	15,9	2,9	15	8.01.2021
34	Female	tiktokmomma7	50	15,3	1,3	15	9.01.2021
35	Female	thenewclassic	30	14,8	2,2	15	16.01.2021
36	Female	zayzayyy03		14,2	2,0	15	4.01.2021
37	Female	larasilvan	19	14,2	1,8	18	7.01.2021
38	Female	sailormel369420	27	14,0	2,0	13	9.01.2021
39	Female	jadethirlwall	28	14,0	1,7	12	27.01.2021
40	Female	hamelpatel_	23	13,5	2,1	15	25.01.2021
41	Female	jasminechiswell	27	12,7	1,9	14	8.01.2021
42	Female	hunnichey	22	12,5	2,4	15	5.01.2021
43	Female	lillianhepler	19	12,5	1,6	15	10.01.2021
44	Male	gavinboyd024	18	12,0	3,4	13	12.01.2021
45	Couple (FM)	jostasy	23	11,8	1,4	15	12.01.2021
46	Female	valeriacarruyo	17	11,6	1,6	15	7.01.2021
47	Female	the.navarose	30	11,5	1,5	17	4.01.2021
48	Female	_agentgirl_	30	11,1	1,3	25	30.01.2021
49	Female	charlyjordan	21	10,9	1,5	15	6.01.2021
50	Female	sjbleau	19	10,7	1,6	15	10.01.2021
51	Duo (FF)	bassidybondie	22	10,7	1,5	15	6.01.2021
52	Female	abbieherbert	24	10,7	1,3	15	5.01.2021
53	Duo (FF)	kirst_karabo		10,5	1,6	10	12.01.2021
54	Female	annaxsitar	23	10,3	1,4	15	8.01.2021
55	Female	amandacerny	29	10,2	1,2	15	9.01.2021

#	Participant(s)	Username	Age	Video watch (millions)	Video likes (millions)	Video Duration (seconds)	Upload Date
56	Female	dominiquizecst		10,2	1,5	15	9.01.2021
57	Female	cacilbillyeonnice	19	10,1	1,7	15	3.02.2021
58	Female	crissa_ace	31	10,0	1,4	14	7.01.2021

In BIC videos, the transition is characterized by a change in actors' clothing, body care, facial expression, energy, and mood. Thus, the transition came to symbolize a binary opposition between two different lifestyles, i.e., between the tedious everyday life and a desired ideal life, which is the main focal point of the analysis in this article. By doing so, we hope to gain insight into Gen-Z's perceptions of privacy, beauty, sexiness, humor, and the ideal life. Second, it problematizes whether this sensation is uniform and universal or has culture-based variations to discuss the main determinants of the transition reflected in the videos. To this end, we will compare popular videos to less noticed ones or those created by people from different cultures. As a result, we'd like to find out why some videos are more popular than others. And how the culture in which the TikTokers were raised influences their videos' popularity and their perception of the transition. In other words, we would like to question the interactive relationship between social and virtual realms to make a symbolic interpretation of the audio-visual contents of social media.

Some Critical Notes on Literature

In recent years, social media, in general, and TikTok in particular, have been subjected to many studies from almost all academic fields (Du, Liechty, Santos, & Park; Eghtesadi & Florea, 2020; Haenlein et al., 2020; Hayes, Stott, Lamb, & Hurst, 2020; Lovett, Munawar, Mohammed, & Prabhu, 2020; Mhalla, Jiang, & Nasiri, 2020; Subramanian, 2021; Vázquez-Herrero, Negreira-Rey, & López-García, 2022; Weimann & Masri, 2023), which primarily try to understand why and how people use social media. Despite claiming to examine the issue from various theoretical perspectives, positivist and descriptive studies account for a sizable portion of the literature, typically providing information about the cinematographic dimension of videos, technicalities in performances, and body representations. The main problem in these studies is being too mechanical and descriptive, which refrain from questioning or digging up the findings and do not go beyond the statistical classification of users, videos, content, and texts embedded in the videos as tags or hashtags.

TikTok studies frequently employ *Functional Theory* or *Uses and Gratifications Theory (UGT)* to explain user motives in social media usage (Alhabash & Ma, 2017; Bossen & Kottasz, 2020; Cheung, Chiu, & Lee, 2011; Falgoust et al., 2022; Lu & Lu, 2019; Omar & Dequan, 2020; Pelletier, Krallman, Adams, & Hancock, 2020; Phua, Jin, & Kim, 2017; Stanley, 2015; Whiting & Williams, 2013). Indeed, the subject was on the academic agenda long before the development of social media (Ruggiero, 2009). While the users' motivations and priorities can be slightly varied depending on the type of media, early studies identified users' motivations as *Information, Personal Identity, Integration and Social Interaction, and Entertainment* (McQuail, 1983, pp. 82-83). In their research on TikTok, Falgoust et al. (2022), added the list *Virality and Fame, Self-Presentation, Preserve Memory of Time or Place and Representation*.

The main problem in UGT is the typification of user motives, which might have relative and ambivalent elements. What if someone enjoys seeing videos of brutality and violence? During the heydays of civil war in Syria, we witnessed how individuals exchanged films of torture, mass executions, and beheadings with one another for entertainment purposes. Then, should we name this motivation entertainment or sadism? The dilemma here is about the relative position of the researcher and the social media user in naming the motivation.

Prioritizing the researcher in this case may result in a bias against the user. The opposite, on the other hand, may result in overlooking the underlying reason, since it may even transcend the user's consciousness, or the user may intentionally conceal their socially and legally disapproved motivations. Today's social media users are not as passive as classical media users of several decades ago. Trolling, for example, has become a very common phrase in our daily lives as social media has grown in popularity. Aside from personal initiations, troll armies of governments, political factions, organizations, or social movements can disseminate misinformation. So, without a critical viewpoint, how can we explain the behavior of who is trolling and who is being trolled? If it is not for fun, the former will naturally not reveal his/her true purpose. And the latter may not be as naïve as we thought. Because people were raised with a formation that made them selective in getting information. That is, we are not trolled most of the time; rather, we just need our (mis)beliefs to be satisfied. We sometimes escape from reality to relax, but this motivation is neither a need for information nor entertainment but is a maneuver in power conflicts.

Normativity is another frequent problem in social media studies. Initially, a normative approach evolved as a democratic and moral standpoint to emphasize the negative role of media on users (Christians, Glasser, McQuail, Nordenstreng, & White, 2009). However, in the current period, normativity has devolved into a sort of Neo-Luddist reactivity that is very biased and judgmental of social media, especially TikTok and its Gen-Z users (Taşoğlu & Koca, 2022). The primary cause of this mindset is the fundamental shift in social conditions brought about by social media, which has resulted in intergenerational conflicts. It is certain that Gen-Z, who were born in the 1990s and after (Tam, 2022), raised with the internet and smart phones experience the world rather differently than previous generations. It is a serious problem for academic production since what is known about them was mostly produced by researchers from older generations who tend to judge them overtly or latently as being lazy, pragmatist, selfish, hypocritical, and immoral, who want to be rich and famous without spending a serious effort and can easily deviate from moral values for that sake (Stein, 2013). And they are novices in experiencing the harsh conditions of life, so they need senior consulting.

The theoretical perspectives utilized in social media research have a significant influence on perpetuating such generation-based biases. For example, celebrity is one of the most popular themes in social media research, and obviously, the ideas of Andy Warhol and Chris Rojek dominated the discussion. These two standpoints deepened the biases against new generations' appetite for fame by constructing a hierarchical typology of celebrity. Credited for the quote "In the future, everyone will be world-famous for 15 minutes," Warhol foresaw that with the development of the cultural industry and the spread of mass media, access for "ordinary people" to media that make them popular figures would be easier (Piechucka, 2014). Especially stories of many people who became known in a short time by masses all around the globe via social media make Warhol a name praised in this discussion. However, what he did is not just a prediction of the future but also devaluing, intentionally or unintentionally, the new type of celebrity.

Celebrity gained through social media is seen as not as prevalent and persistent as old type celebrities that go beyond national borders and their own time. Chris Rojek's distinction between "*celebrities*" and "*celetoids*" reflects and reproduces this idea. For Rojek (2001), generally, *celebrities* "enjoy a more durable career with the public" (p. 20) compared to *celetoids* who, by nature, "receive their moment of fame and then disappear from public consciousness quite rapidly." (p 21.) Theresa Senft (2008) goes further and applies this idea to underline that what people gain through social media is not a normal celebrity. Senft calls this new type of celebrity as "*micro-celebrity*" which is different from "*conventional celebrity*." She implies that micro-celebrities that were created by web conditions can only be recognized

by a closed community of web users, as blogger Momus rephrased Warhol's statement, "In the future, everyone will be famous to fifteen people" (p. 25).

Though conceptualizing social media celebrities as *micro-celebrities* received high acceptance (Abidin & Brown, 2019; Akyazı, 2020; Alperstein, 2019; Jerslev, 2016; Marwick, 2013; Tam, 2022), it is dubious that the terminology well explains the current celebrities. As a matter of fact, when Senft came up with this notion, social media and social media celebrities were not as prevalent as they are now. Because smart phones have practically eliminated all types of limitations, social media celebrities are no longer known just to a limited group of people; they have achieved worldwide popularity. Some of them become popular symbols without a great deal of effort; others increase their chance to reach as many people as they can through the proliferation of social media channels. Many TikTok content creators in our sample, for example, also have YouTube channels and active accounts on Instagram, *Twitter*, *Snapchat*, etc. Musicians promote their songs on platforms such as *Spotify*, *Deezer*, *Tidal*, *Pandora*, *Resso*, and others. Some of them create professional web pages; others use applications or web pages like *Linktree*, *linkfire*, *feature.fm*, and *hoo.be* to organize and use their all-social media accounts in one place. Some try to sell their products using sites like *Depop* and *OnlyFans*, some others receive professional assistantships to acquire "celebrity capital" (Brooks, Drenten, & Piskorski, 2021). They are no longer micro-celebrities, but their celebrities are recognized outside the platforms they create content for, as sites like *Wikipedia* or *Famous Birthdays* file their biographies along with historical and contemporary celebrities of all kinds.

It is obvious that their fame goes beyond the limits of virtual realms and even the borders of nations. Their long-lasting performances, on the other hand, prove at least that their celebrities are not for fifteen minutes. To be realistic, many of them (influencers) will probably lose their attraction soon or later, since, as Carillat and Ilicic (2019) claim, all celebrities have a life cycle. Nevertheless, some of them will exchange their "celebrity capital" with "economic capital", which is the ultimate goal for many (Brooks et al., 2021). This basic rule of do-or-die was not only true for social media influencers but for all other celebrities. The only difference between a classic media celebrity and a social media celebrity is that the former is faced with more barriers than the latter. In conventional media, celebrity is usually something bestowed, but with social media, the role that is played by elites mediated between celebrities and the masses is diminished, and those who dreamed about celebrities find more chances compared to earlier dreamers. As there are more contenders, it is natural to have more disappointments.

It is quite legitimate to create a typology to highlight the differences between traditional and social media celebrities. However, each notion naming the categories not only shows their distinctions but also creates a hierarchy among them. Labeling a social media celebrity as "micro" serves no purpose other than to relegate them to a secondary and inferior status. As a result, it is usual to credit par-excellence to the classic-type celebrity, as opposed to social media celebrities, who are viewed as a form of faux, inadequate, and shallow. We see this plainly in studies that equate social media celebrities with being "ordinary", implying that classic-type celebrities own some extraordinary characteristics (Arik, 2013).

People frequently criticize TikTokers' performances as being worthless and awkward, and it is difficult for them to comprehend why a ten-second lip-syncing video is watched and liked by millions. However, no one asks why Marilyn Monroe's three-second-long "the skirt blowing up" scene attracted many people and became so iconic. Özlem Yıldız (2019) uses *center* and *periphery*, which were set forth by Edward Shils (Shils, 1961) and popularized in Turkey by Şerif Mardin (1973/1990), to explain the different types of celebrities. According to Yıldız, TikTok is mostly dominated by the periphery, which has lower cultural capital. In contrast, the participation of the center, which owns high cultural capital and becomes an influencer (phenomenon) on multiple social media platforms, is limited (p. 2). She chooses an actress as

an example of the center. When comparing her videos with those by "periphery," Yıldız implies that her videos reflect her high cultural capital since she mocked others through her videos. That is, being aware of the banality on TikTok necessitates a high level of cultural capital, which is an important component of a traditional media celebrity for her. Indeed, this approach, which clearly shows the stereotypes in handling classical and social media celebrities, is too elitist and far from explaining how, for example, a person like Khaby Lame, who is the son of a Senegalese immigrant family in Italy, became the most-watched TikToker and how his popularity exceeds that of a world star like Will Smith on TikTok.

The desire to be famous is frequently associated with narcissism. And, because social media has become the primary platform for people seeking popularity, its link to narcissism has been subjected to many studies (McCain & Campbell, 2016), which frequently allege that social media promotes a narcissist culture (Akyazı, 2020; Alanka & Cezik, 2016; Aydemir, 2021; Bergman, Fearington, Davenport, & Bergman, 2011; Coşan, 2022). Narcissism in this context is not a kind of extreme selfishness or hedonistic egoism but a mass psychological pathology. This approach is rooted in Christopher Lasch's book *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations (1979/1991)*. Lasch's was a conservative reaction to and an apocalyptic assessment of the change in capitalist world, blaming youth and feminists who deviated from holy family ideals. Drew Pinsky and S. Mark Young, in their book *The Mirror Effect: How Celebrity Narcissism Is Seducing America* (2009) use Lasch's lenses to analyze celebrities.

Many celebrities display unmistakable symptoms of classically narcissistic behavior, from high levels of specific personality traits to dangerous and self-destructive behavior. The word narcissism can be misleading: It's often taken to mean self-love but, in fact, narcissism has more to do with self-loathing than self-love. Celebrity narcissists aren't egomaniacs with high self-esteem. Rather, they are traumatized individuals who are unable to connect in any real way with other people (p. 7).

The real issue, according to them, rather than the pathological behavior itself, is the normalization of such behavior in media culture, which encourages ordinary people to imitate it. Social media, in particular, has become a haven for ordinary people to impersonate problematic celebrities.

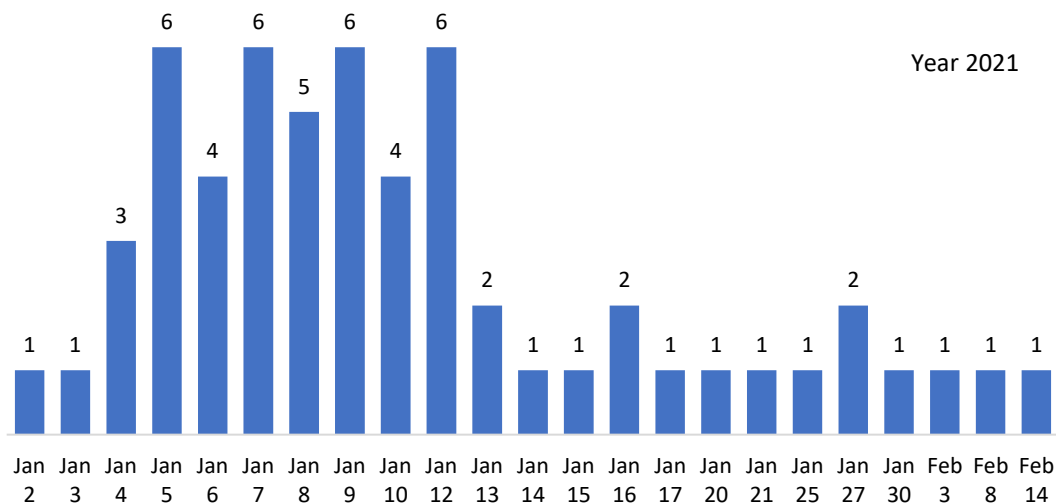
Indeed, it is hard to deny the detrimental impacts of social media, particularly on youngsters, but many studies go beyond criticism and demonize social media users. Anything indicating self-esteem, the desire for social acceptance, or simply focusing on oneself may have been regarded as narcissistic symptoms in their assessment. Even sharing selfies can be treated as an indicator of narcissism (Alemdar, İşbilen, Demirel, & Telli, 2017; Çaycı, Çaycı, & Eken, 2019). In fact, unless it is turned into a pathological problem, narcissism is an essential and healthy trait, especially in childhood, which aids in the development of self-esteem. However, among the many studies reviewed for this research, we can tell that only one (McGloin & Oeldorf-Hirsch, 2018) has a positive image of narcissism. Overall, social media content creators are stigmatized as greedy, deviant, and pathological in these studies.

Erving Goffman's *dramaturgy* is another frequently used theoretical viewpoint that leads to the negative reflection of social media users' behaviors (Hernández-Serrano, Jones, Renés-Arellano, & Ortuño, 2022; Ng & Indran, 2023). In his book *The Presentation of Self in Everyday Life (1956/1959)* Goffman primarily contends that an individual's identity is not stable but rather adaptable to diverse social contexts. Departing from this point, researchers tend to be skeptical about social media influencers' daily lives as reflected in videos. This skepticism led to a perception of them as two-faced displaying a different personality in their videos than their genuine ones (Bullingham & Vasconcelos, 2013; Ünlü, Kuş, & Göksu, 2020; Yıldız, 2019).

According to some other researchers, the real problem is not their efforts for “impression management” but rather their carelessness in opening up privacy or dissemination of intimate information to both close and distant relationships by exposing oneself (Aydemir, 2021; Aydın, 2021; İnceç, 2020; Köseođlu, 2023). Serge Tisseron (2011) developed the concept of “*extimité*” (extimacy), which is the desire to make visible certain intimate aspects of oneself and the process by which fragments of the intimate self are offered to the sight of others to be validated. That is, it is a behavior that encourages individuals to draw attention to a part of their personal lives—their inner worlds—to receive feedback and validation of their way of life through the reactions of others. All these interpretations create an image of TikTokers as doing crazy, weird, and irrational behaviors just to be seen, liked, and followed by other users. Such an attribution can be true for some accounts, but statistics about popularity ranks prove that this is not a valid method to be famous.

The Culture of Moments

For a long time, researchers considered time to be a one-dimensional phenomenon, until historians of the Annales School proposed temporal relativity as short (*événements*), intermediate (*conjunctures*), and long term (*longue durée*) for distinct units of analysis. When it comes to social media, we may need to reconsider this tripartite view. Because social media time goes by so fast, practically everything is condensed into very short moments. Glimpses replaced gazes; temporality replaced permanence; all online life turned to a flash in the pan. Most of the daily life experienced via short term memories and the culture in the virtual world lived as short trends. In the case of BIC, the number of users participating in the challenge surged to a certain level in just three days, and the trend cooled rapidly after a week. This does not necessarily imply that fewer videos were posted after one week, but as seen in the graph below, the first ten days are essential for gaining more attention.

Figure 2: BIC videos by upload dates

The centrality of moments in social media culture is not only reflected in trends but also in the length of videos uploaded to TikTok, which usually do not exceed one minute. BIC videos, for example, are just 14.7 seconds long on average. Yet these short videos can be very powerful to present a special moment that mediates a feeling, an idea, or a message. You don't have to wait for funny scenes in a long movie if you want to laugh. Instead, you can watch TikTok videos for funny moments. If you enjoy a video, there is no need to do anything because

TikTok allows you to loop it as many times as you want. Alternatively, you can simply skip and find other videos that have been prepared for a similar purpose.

The rise of miniseries or tracking news through short messages instead of newspaper columns is all related to this culture. In the culture of moments, people tend to express themselves in emojis, short texts, tags, acronyms, pictures, and short videos rather than long officialese texts, which makes relations more casual and intimate.

The culture of moments is rooted in the human desire for possession and deliverance from limiting social norms, which both led to and were shaped by liberalism. In today's world, this desire has converted into excessive consumption and individualism under neo-liberal conditions led by technological development in production, transportation, and communication. The comfort supplied by online shopping, movie platforms like Netflix, new genres of electronic games like Roblox, and sharing platforms like TikTok all promote consumption, hence the culture of moments. Because the rise in consumption brings about a shorter period of satisfaction, Producing or watching short videos in this context is nothing but consumer behavior, and TikTok addiction in this sense is a sort of consumption-mania.

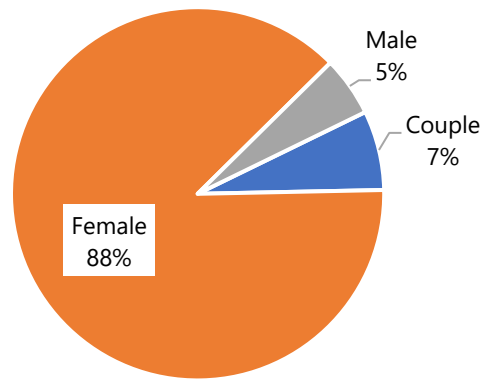
Girls' Unintimated Private Spaces

The culture of moments brought about facility and simplicity in video production. A short video taken with an ordinary, cheap smart phone without any assistance and without any serious expenses or preparations can attract millions. More than that, home has become the main focal point of the TikTok culture. Of the videos analyzed in this research, 96.6% were taken at home. Of them, only one video was filmed in the backyard; the rest were taken inside the house. This fact is usually attributed to the lockdowns and measures taken due to the COVID 19 endemic (Kennedy, 2020, p. 1070). However, this fact is only the tip of the iceberg. A culture developed around femininity long before social media was developed seems to play a determinant role in the use of space in such videos.

Table 2: Space for BIC performances

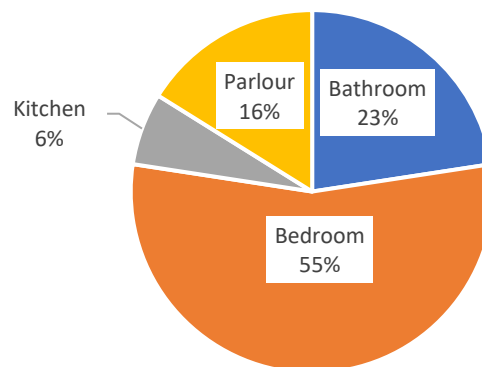
Place	Videos	%
Inside home	55	94.8
Backyard	1	1.7
Outside	1	1.7
Hotel Corridor	1	1.7
Total	58	100.0

The majority of the BIC performers are female. In our sample, for example, while males, including a transgender person, comprised only 5% of the total, in all other videos, females are the main performers, including those (7%) whose husbands or fathers, as one tagged "*o velho da lancha é meu pai*", appeared in their show as walking gentlemen. Indeed, such female dominance in this challenge needs an explanation.

Figure 3: BIC performers by gender

Angela McRobbie and Jenny Garber stated in 1975 that although boys participated in outside activities as part of their socialization, ladies who were barred from the public realm stayed at home and established a "bedroom culture." (pp. 180-181). The origins of the bedroom culture on social media can be traced all the way back to the 1990s, when webcams were initially utilized for online streaming and young females known as "camgirls" began to use their dorm rooms or bedrooms for this purpose (Senft, 2008). Therefore, it is not a coincidence that the bedroom is the most common venue for BIC videos.

Figure 4: Indoor spaces for BIC performances

Indeed, the bedroom's prominence in BIC is due not just to "bedroom culture," but also to the highly sensual quality of the dance performed in the challenge. These two factors are inextricably linked to female status in the public sphere. Historically, females to a great extent segregated from public space especially in urban life. A woman's presence in public sphere was confined to her sexualized body, as in the Sumerian holly prostitutes and Hetaeras of ancient Greece. Similarly, as many camgirls experienced, their casual streaming morphed into erotic, even pornographic content over time in line with viewers' expectations (Senft, 2008). When top male and female TikTokers' videos are compared, males gain social acceptance for their talents in comedy, magic tricks, cuisine, or acting, while females gain approval for their adorability, attractiveness, and sex appeal. Almost all these females filmed their bodies in a sexy way through a pose, gaze, mimic, garment, or performance in some, if not all, of their videos. This idea may be challenged under the pretext that sexiness is relative. What is the standard, for example, for a pose to be sexy?

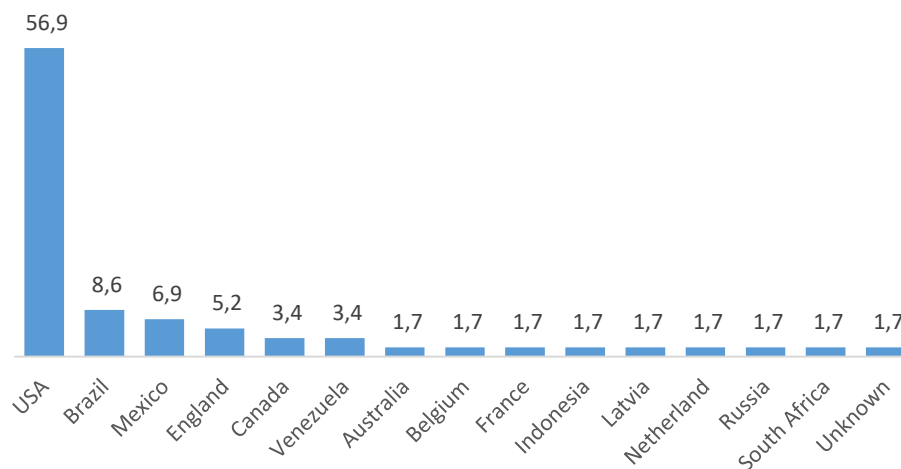
There is already a long debate on sexualization, especially of girls in media, in Anglo-Saxon societies. Feminists raised such concerns due to child and female abuses, and conservatives added that degeneration of values and holy family. Some liberals, on the other hand, oppose them on the grounds that they accentuate sexualization or portray sexuality as a problem. For them, seeing a child as asexual and deserving of protection is the middle-class

norm (Duschinsky, 2013; Karaian, 2015). As children born with sexuality, emphasizing sexualization does nothing but oppress children, leading to problems like slut-shame. According to Mulholland (2015), there is a panic about the sexualization of children in society; however, students of 12-16 ages do not attribute what adults attribute to sex and pornography. For them, porn is something funny, and seeing it humorous keeps it aloof (p. 328).

Indeed, some BIC performances can be classified as comedy, and at the end, everyone supposedly does it for entrainment. As can be understood from the video tags, some of them saw it as a matter of a performance challenge, while others attended the challenge to request it from their friends and others to get likes. In total, the challenges are done for socialization, and people, as the TikTok motto says, make their days. Nonetheless, the issue of sexualization, or hypersexualization, cannot be underestimated. Finding porn funny is not a proper indicator of distance from it. Because humor has always been a method to speak about an issue like sex in public and a cover to hide out sexual desire. Watching porn, for example, is mostly seen as humorous, not because it is found funny but because it is usually associated with being “horny” or “hopeless”, which people are usually labeled with, especially in a formal setting.

To broach the subject, we need to explain why BIC was performed by so many women or why female performances drew greater crowds than male performances. The answer is simple: because the standard performance of the challenge is too effeminate. And what makes it visible in that way is the expected twerking in the second part of the challenge. More than twerk usually being identified with females the very moment that participants borrowed from the dance performance in the video clip of *Buss It* is obviously inspired by the rhythmic moves of a woman having sex with a man. This perception made similar male performances categorically comedy, if not transexual. Because of that, males created a masculine version of BIC in which the twerk is replaced by male sex positions, macho acts, and sexy poses.

Indeed, every female participant did not dance in the same way, and it is obviously seen that some female performers bear down on their moves not to be considered too sexy and some others do not twerk at all. This fact can be vividly seen in an intercultural comparison. For example, in general, participants from Muslim countries are more conservative in their performance compared to those from western countries; Mainland Europeans compared to those from England, Latin America, and North America; and white Americans compared to Latin and African Americans. The distribution of cases in the sample by country also well reflected this fact.

Figure 5: The distribution of BIC performers by countries

The above figure shows how TikTok rapidly became part of American youth culture or how Gen-Z in the United States dominated the TikTok culture (Boffone, 2022). Not just the BIC but also many other popular challenges were blatantly developed in American Black hip-hop culture, in which “Black women’s bodies have traditionally been objectified and relegated to the role of the “video vixen,” a reiteration of the classic Jezebel stereotype of the “hypersexual” Black woman” (Davis, 2022, p. 32). Black women become identical with twerking or sensual dance figures, and many Black female rappers internalize and defend this as a Black culture, which can be read as a feminist reaction on the one hand to the male dominance in hip-hop on the other to the historical image of Black Jezebel (Perry, 2004; Richardson, 2006).

Dance is a cultural universal, and in essence, it is nothing but imitating the natural world, like fighting animals, flying birds, waving of flowers in the wind or human acts in relation to it like harvesting, hunting, the effect of a disease, etc. As human culture separated from nature, the reference to dance turned more into human acts in daily life, like drunken people, macho acts of city gangs, robotic moves, and sex figures. The reason behind twerks’ becoming so identical with women, for example, is their being inspired by female sex moves. Unlike traditional folk dances that are performed for rituals or communal celebrations, suggestive dances have usually been performed for money or survival. Long before becoming part of pop culture via black hip-hop, twerk figures can be traced back to oriental dances and pole dances in strip clubs arranged for entertaining men. Profitability is its *raison d’être* both in nightclubs and popular culture, as the lyrics of the song “Twerkulator” by *City Girls* state, “shaking my money maker.” That is, more than being related to the aesthetic of black women’s curves or their ability to dance, twerk became part of their culture because of economic inequalities between races in American society.

In a broader sense, it was part of liberal life to center sex on individuality, especially from the 1980s onward. In this period, sex was promoted in almost every aspect of daily life. Eroticism and pornography first dominated movie theaters, then TVs. Suggestive dances were promoted globally through songs like *Lambada* and *Soca Dance*, which were sponsored by TF1 (Télévision Française 1). Music is sexualized not only by such dances but also by its lyrics. In today’s black female hip-hop as Nicki Minaj, Erika Banks, Megan Thee Stallion, Normani, Cardi B, City Girls, and Ice Spice, all sorts of sexualization in music can be seen.

The Culture of Transition or the Desire for an Ideal Body and Life

The idea of transition videos essentially found its inspiration in TV series about car customization, house renovation, and styling like *Pimp My Ride*, *Overhaulin’*, and *Man Caves*. The common format of these series is that experts find a car or house in an undesirable condition, fix it, redesign it, and personalize it to satisfy the owners or customers. At the end of each episode, they juxtapose the previous and new states of the thing that they handled. Such comparisons do not only reflect the talents of repairers and designers but also impose on viewers a sort of hedonism that considers change and aesthetics as the source of desire and happiness. Therefore, such series reflect the mentality of their creators about aesthetics and desire. Likewise, the binary opposition presented in transition videos can be used to understand the mental world of their creators.

The before phase of BIC videos mirrors undesirable life and body in contrast to the after phase, which reflects ideal life and a satisfactory body. We learn this dichotomy from participants facial expressions in each phase. In the first part, people pretend to be sad, dull, sleepy, and unhappy, which, in the second phase is replaced by happy, joyful, energetic, and seductive moods. In the before phase, the camera is often used as a mirror, and participants pretend to look at themselves in the mirror, checking their faces, hair, bellies, hips, and buttocks

to find defects and changes in their bodies. One of the criteria for their success in these performances is to what degree they recreate themselves in the second phase without defects. Such a construct reflects their sense of beauty and sexiness as well as how they present their “*erotic capital*”, which, according to Catherine Hakim (2010), consists of beauty, sexual attractiveness, social skills, liveliness, social presentation, sexuality, and in some cases, fertility.

Beauty is reflected in TikTok as something constructed personally. No matter if a woman is tall or short, thin or chubby, old or young, black or white, she can still be beautiful with makeup, which is seen as a kind of magic touch wiping out bodily defects and asymmetries on the face. You can see, for example, in many videos that an adult female turns into a beautiful teenager with makeup. In the BIC videos, makeup is the key to an ideal female beauty, and a lack of it is considered deficient, no matter if you have a natural beauty. To show its role, in the first phase of videos, 81% of users had no makeup; in the second phase, 81% showed up with full makeup. To show the magic of makeup, some users show naevus, moles, or acne on their face in the first phase, and in the second phase, they appear with a flawless face.

Table 3: The degree of makeup in the before and after phases

		After					Total
		Full	Moderate	Slight	No	N/A	
Before	Full	2					2
	Moderate	1					1
	Slight	4	1				5
	No	40	4	1	2		47
	N/A					3	3
	Total	47	5	1	2	3	58

Hair style is seen as another indicator of facial beauty. In the first phase, users usually show up with buns and uncombed hair. In the second phase, the majority have well done untied straight hairs. This sense of beauty is undoubtedly very relevant to white supremacy in this context. In some cases, makeup does not only cover the defects but also helps to whiten the skin color. And long, straight hair can be interpreted as a desire for whiteness.

The transition in the BIC looks like a rite of passage, marking the transition from teenage to sex appeal for mature women. The lyrics of the first phase are “*Checkin' your reflection and tellin' your best friend Like, "Girl I think my butt gettin' big"*”, in fact, is about such a transition. When we initially saw these videos, our first impression was of the sexualization of teenage girls. However, after searching their ages, we found 23.7 as the average. Participants help that perception with their acts, mimics, makeup, and clothing, which reflect women in the second phase as more mature and sexier. Especially clothing is the most effective way of reflecting. In the first phase, people usually appear in indoor clothes like t-shirts, shorts, pajamas, and robes. In the second phase, they show up in lowcut bodycon, slips, glittery dresses, leather, and low waist pants, which are sort of outfits for a party. The change in clothing is relevant to the perception of the role of shoulders, breasts, hips, and buttocks in female sex appeal, which is further supported by high heel shoes, which are worn by the majority in the second phase. Moreover, sparking effects, colorful LED lights, accessories, twerking, and seductive acts contribute to their sexiness.

Though there was a common pattern in performances, the reason behind their popularity is not because they are more beautiful, sexy, or successful than others; rather, they were just appreciated by viewers for some reasons. Some of them are watched just because of their *celebrity capital* or social skills; others are watched for their liveliness. Some participants are

obviously appreciated due to the humor they added to their performances; others are seen as funny due to failures and accidents during performances. Courage, or self-esteem is another factor that brings popularity. Contrary to Khattab's (2019) claims regarding ageism, ableism, and body shaming via transition films, in BIC, people are encouraged to reveal their own natural look in everyday life in the first phase rather than generating exaggerated unattractiveness as a binary opposition of the second phase. A fifty-year-old participant received many comments of appreciation just because of her age. A young woman whose left side of the face is covered with naevus or who has pimples on her face does not refrain from showing them in the first phase, then successfully gets rid of these problems with makeup. Some pregnant women can freely show their bellies as transgender people, and lesbians can reflect their identity courageously.

One of the important symbols of the first phase is eyeglasses. Though thirteen participants wear ordinary eyeglasses in the first phase, in the second phase we barely see them (only three) with eyeglasses. Mona Khattab (2019) interprets this as:

In the first unattractive scene, the user is wearing eyeglasses, which he removes in the second scene. This underlines the stereotypical image of nerdiness as desexualized, as eyeglasses have a long-standing association with bookishness... The user's unattractive character wears eyeglasses, which is in line with the negative portrayal of physical weaknesses, as weaker eyesight here is portrayed as a sign of ugliness.

As a matter of fact, this explanation itself may contain biases toward eyeglasses and their usage in TikTok performances. Wearing glasses in BIC performances is hardly related to its identification with ugliness. When looking at the other videos of participants who wear glasses, some of them obviously had sight problems, and they wear eyeglasses in other videos as well. Rather than being an indicator of weakness or health problems, the eyeglasses in these performances are seen as accessories. For many, eyeglasses are not suitable for an environment like dancing in a party depicted in the second phase, yet three participants, who do not wear in the first phase but in the second, apparently think the opposite. The same personal preferences can be claimed for other accessories as well. Compared to the first, in the second phase, we see more earrings. Some wear long, big earrings; others wear small ones. Yet, the majority simply do not prefer to wear or show them.

In transition videos, the binary opposition alludes to more than just beauty and eroticism. The first phase is almost always about life at home, like bathing, sleeping, cleaning, teeth brushing, or just spending leisure time at home. Usually, videos give the impression that participants have just woken up, taken a bath, or are about to take a bath or go to bed. This temporal preference is related to the fact that a person is in a kind of natural state without makeup or formal clothing, which are more related to social presentation. Thus, we see in these videos the transition of human beings from natural beings to social beings. With this, participants reflect their desire to be social, of which sex and jollification occupy a large part. Thus, transition reflects their desire to be desired. Time, space, and things gained new meanings along with this desire. Bed and bedroom, for example, is a place of resting and sleeping in the first phase, which turns into an erotic and exotic place in the second phase together with soft lights, color filters, and suggestive dances.

A house is a private space, which in Goffman's terminology is a *backstage* or *back region*, in the first phase, and turns into a public space in the *front region* or *frontage* in the second phase. Backstage is the place where individuals escape, sometimes from distant individuals and sometimes from everyone, to act, talk, and seem in ways that they cannot do in the presence of others. Appearing with messy hair, a bathrobe, pajamas, or some animal costumes, or picking the nose, brushing teeth, or yawning with half closed eyes that we see in the first phase are such acts in many cultures. In the second phase, however, they appear neat and tidy, as if they are in the presence of people. Thus, in social media culture, public and

private sphere dichotomies are reproduced and overlapped at the same time, deconstructing intimacy, formality, and sexuality.

Conclusion

Without a doubt, the shift in social conditions brought about by the advent of Web 2.0 over the last two decades is comparable in magnitude to the change brought about by the Industrial Revolution. A parallel social world, virtual society, came into existence, which is both affecting and shaped by the real social world. People are split into two opposing groups: those who have successfully adapted to new societal conditions and those who have not. People who are equipped with the norms of old society are hard put to understand new social conditions. They treat new generations as pathological narcissists who do not hesitate to undermine moral values and ignore social norms for the sake of being famous and rich or just for fun. The solution is to protect young people from the hazardous effects of social media, i.e., by banning or developing strict controls over social media. The efforts to prohibit TikTok are motivated in part by this conservatism.

We do not overlook the negative effects of social media, but we do criticize normativity-dominated social media studies that make youth the scapegoat for many problems, which are in fact related to patriarchal ideology, liberal capitalism, or being entrenched in the authentic history of nations. As a matter of fact, “digital spaces and practices force us to reimagine our identities and sociocultural practices. In this case, TikTok informs identity formation as well as group culture” (Boffone, 2022, p. 5). And a genuine insight into virtual society necessitates an analysis of the meaning and culture formed in or via social media.

Without a doubt, new generations experience time and space differently than previous generations, which deconstructs the meaning. As a result of technological advancement, particularly social media, people are now experiencing life through moments rather than events or stories, which was the main mode of comprehension for previous generations. On the one hand, momentization of comprehension is an unavoidable component of consumption culture in tandem with capitalist mass production; on the other hand, it is a practical strategy for overcoming epistemic pollution caused by the digitalization of life.

Home, or personal rooms, served as a focal point in the lives of especially young girls long before the development of social media. In virtual society, however, the function of the house as a private space is shifted. Like attendants of the *Big Brother* reality show, social media influencers open their house to everyone. This has frequently been blamed for undermining intimacy and leading to immorality. However, the transitions employed in BIC videos demonstrate a strong awareness of the dualism of private and public spaces. The deconstruction of intimacy, formality, and sexuality appeared as a strategy for reconciling their desires to be famous and/or wealthy with the cultural norms they were raised with and audience desires and expectations.

References

Articles and Books

- Abidin, C., & Brown, M. L. (2019). *Microcelebrity around the globe: approaches to cultures of internet fame*. United Kingdom: Emerald Publishing.
- Akyazı, A. (2020). Sosyal medyanın şöhret kültürüne etkisi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 12(3), 251-274. doi:https://doi.org/10.17932/IAU.IAUD.2009.002/iaud_v12i3004
- Alanka, Ö., & Cezik, A. (2016). Dijital kibir: sosyal medyadaki narsistik ritüellere ilişkin bir inceleme. *TRT Akademi*, 1(2), 548-569.

- Alemdar, M. Y., İşbilen, D., Demirel, K., & Telli, N. G. (2017). Özçekim davranışı narsisizm göstergesi olabilir mi? Özçekim ve narsisizm arasındaki ilişkiyi tanımlamaya yönelik nitel bir araştırma. *Global Media Journal TR Edition*, 8(15), 71-97.
- Alhabash, S., & Ma, M. (2017). A tale of four platforms: Motivations and uses of Facebook, Twitter, Instagram, and Snapchat among college students? *Social Media + Society*, 3(1), 1-13. doi:<https://doi.org/10.1177/2056305117691544>
- Alperstein, N. M. (2019). *Celebrity and mediated social connections: fans, friends and followers in the digital age*: Palgrave Macmillan.
- Anguiano, D. (2023, May 17, 2023). Montana becomes first US state to ban TikTok. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/us-news/2023/may/17/tiktok-ban-montana>
- Arık, E. (2013). Sıradan insanın yükselişi: Sosyal medya şöhretleri. *İletişim ve Diplomasi*, 1(1), 97-112.
- Aydemir, A. (2021). Mahremiyetten rızaya dijital albümler “Instagram örneği”. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 54(54), 115-140. doi:<https://doi.org/10.47998/ikad.912140>
- Aydın, B. (2021). Mahremiyet algisinin çöküşü: TikTok uygulaması örneğinde bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Medya ve İletişim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 71-89. doi:10.29228/smacjournal.50062
- Baker-White, E. (2022, June 17, 2022). Leaked audio from 80 internal TikTok meetings shows that US user data has been repeatedly accessed from China. *Buzzfeednews*. Retrieved from <https://www.buzzfeednews.com/article/emilybakerwhite/tiktok-tapes-us-user-data-china-bytedance-access>
- Bergman, S. M., Fearington, M. E., Davenport, S. W., & Bergman, J. Z. (2011). Millennials, narcissism, and social networking: What narcissists do on social networking sites and why. *Personality and Individual Differences*, 50(5), 706-711. doi:<https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.12.022>
- Boffone, T. (2022). Introduction: The rise of TikTok in US culture. In T. Boffone (Ed.), *TikTok cultures in the United States* (pp. 1-14). London and New York: Routledge.
- Bossen, C. B., & Kottasz, R. (2020). Uses and gratifications sought by pre-adolescent and adolescent TikTok consumers. *Young Consumers*, 21(4), 463-478. doi:<https://doi.org/10.1108/YC-07-2020-1186>
- Brooks, G., Drenten, J., & Piskorski, M. J. (2021). Influencer celebrification: how social media influencers acquire celebrity capital. *Journal of Advertising*, 50(5), 528-547. doi:<https://doi.org/10.1080/00913367.2021.1977737>
- Bullingham, L., & Vasconcelos, A. C. (2013). ‘The presentation of self in the online world’: Goffman and the study of online identities. *Journal of Information Science*, 39(1), 101-112. doi:10.1177/0165551512470051
- Carrillat, F. A., & Ilicic, J. (2019). The celebrity capital life cycle: a framework for future research directions on celebrity endorsement. *Journal of Advertising*, 48(1), 61-71. doi:<https://doi.org/10.1080/00913367.2019.1579689>
- Cheung, C. M. K., Chiu, P.-Y., & Lee, M. K. O. (2011). Online social networks: why do students use facebook? *Computers in Human Behavior*, 27(4), 1337-1343. doi:<https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.07.028>
- Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., & White, R. A. (2009). *Normative theories of the media: journalism in democratic societies*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Coşan, B. (2022). Web 1.0’den Web 3.0’a mahremiyetin dönüşümü ve dezavantajlı gruplar açısından muhtemel sonuçları. *Çalışma ve Toplum*, 4(75), 2639-2662. doi:<https://doi.org/10.54752/ct.1191456>

- Çaycı, B., Çaycı, A. E., & Eken, İ. (2019). Narsisizm ve selfie paylaşımı ilişkisi üzerine nicel bir araştırma. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(31), 60-88.
- Davis, C. (2022). Digital blackface and the troubling intimacies of TikTok dance challenges. In T. Boffone (Ed.), *TikTok cultures in the United States* (pp. 28-38). London and New York: Routledge.
- Du, X., Liechty, T., Santos, C. A., & Park, J. 'I want to record and share my wonderful journey': Chinese Millennials' production and sharing of short-form travel videos on TikTok or Douyin. *Current Issues in Tourism*, 25(21), 3412-3424. doi:<https://doi.org/10.1080/13683500.2020.1810212>
- Duschinsky, R. (2013). The emergence of sexualization as a social problem: 1981–2010. *Social Politics*, 20(1), 137–156. doi:10.1093/sp/jxs016
- Eghtesadi, M., & Florea, A. (2020). Facebook, Instagram, Reddit and TikTok: a proposal for health authorities to integrate popular social media platforms in contingency planning amid a global andemic outbreak. *Canadian Journal of Public Health*(111), 389-391. doi:<https://doi.org/10.17269/s41997-020-00343-0>
- Falgoust, G., Winterlind, E., Moon, P., Parker, A., Zinzow, H., & Madathil, K. C. (2022). Applying the uses and gratifications theory to identify motivational factors behind young adult's participation in viral social media challenges on TikTok. *Human Factors in Healthcare*, 2(100014), 1-14. doi:<https://doi.org/10.1016/j.hfh.2022.100014>
- Fung, B. (2023, June 8, 2023). Analysis: There is now some public evidence that China viewed TikTok data. *CNN*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2023/06/08/tech/tiktok-data-china/index.html>
- Goffman, E. (1956/1959). *The presentation of self in everyday life*. New York: Doubleday Anchor Books.
- Haenlein, M., Anadol, E., Farnsworth, T., Hugo, H., Hunichen, J., & Welte, D. (2020). Navigating the new era of influencer marketing: How to be successful on Instagram, TikTok, & Co. *California Management Review*, 63(1), 5-25. doi:<https://doi.org/10.1177/0008125620958166>
- Hakim, C. (2010). Erotic capital. *European Sociological Review*, 26(5), 499-518.
- Hayes, C., Stott, K., Lamb, K. J., & Hurst, G. A. (2020). "Making every second count": Utilizing TikTok and systems thinking to facilitate scientific public engagement and contextualization of chemistry at home. *Journal of Chemical Education*, 97(10), 3858-3866. doi:<https://doi.org/10.1021/acs.jchemed.0c00511>
- Hernández-Serrano, M. J., Jones, B., Renés-Arellano, P., & Ortuño, R. A. C. (2022). Analysis of digital self-presentation practices and profiles of spanish adolescents on Instagram and TikTok. *Journal of New Approaches in Educational Research*, 11(1), 49-63. doi:<https://doi.org/10.7821/naer.2022.1.797>
- Hume, D. (1888/1960). *A treatise of human nature* (a. Selby-Biggie Ed.). Oxford: The Clarendon Press.
- İngeç, A. K. (2020). Mahremiyetin iğfali. In C. Anık (Ed.), *Dijital medyanin ekonomi politiği* (pp. 336-347). Ankara: Nobel Yayınları.
- Jerslev, A. (2016). In the time of the microcelebrity: celebrification and the YouTuber Zoella. *International Journal of Communication*, 10, 5233-5251.
- Karaiian, L. (2015). What is self-exploitation? Rethinking the relationship between sexualization and 'sexting' in law and order times. In E. Renold, J. Ringrose, & R. D. Egan (Eds.), *Children, sexuality and sexualization* (pp. 337-351): Palgrave Macmillan.
- Kaye, D. B. V., Chen, X., & Zeng, J. (2021). The co-evolution of two Chinese mobile short video apps: Parallel platformization of Douyin and TikTok. *Mobile Media & Communication*, 9(2), 229-253. doi:<https://doi.org/10.1177/2050157920952120>

- Kennedy, M. (2020). 'If the rise of the TikTok dance and e-girl aesthetic has taught us anything, it's that teenage girls rule the internet right now': TikTok celebrity, girls and the Coronavirus crisis. *European Journal of Cultural Studies*, 23(6), 1069-1076. doi:<https://doi.org/10.1177/13675494209453>
- Khattab, M. (2019). Synching and performing: body (re)-presentation in the short video app TikTok. *WiderScreen*, 21(1-2).
- Köseoğlu, A. (2023). TikTok'ta mahremiyet algısının dönüşümü. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8(1), 172-188. doi:<https://doi.org/10.47107/inifedergi.1150606>
- Lasch, C. (1979/1991). *The culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations*. New York: W.W. Norton & Company.
- Lisitza, A. (2021, January 14, 2021). This teen created the viral #Bussitchallenge and put our knees to the test. *BuzzFeed*.
- Lovett, J. T., Munawar, K., Mohammed, S., & Prabhu, V. (2020). Radiology content on TikTok: Current use of a novel video-based social media platform and opportunities for radiology. *Current Problems in Diagnostic Radiology*, 50(2), 126-131. doi:<https://doi.org/10.1067/j.cpradiol.2020.10.004>
- Lu, X., & Lu, Z. (2019). *Fifteen seconds of fame: a qualitative study of douyin, a short video sharing mobile application in china*. Paper presented at the Social Computing and Social Media: 11th International Conference (SCSM 2019), Orlando, FL, USA.
- Maheshwari, S., & Holpuch, A. (2023, May 23, 2023). Why countries are trying to ban TikTok. *The New York times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/article/tiktok-ban.html>
- Mardin, Ş. (1973/1990). Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: merkez-çevre ilişkileri. In M. e. Türköne & T. Önder (Eds.), *Türkiye'de toplum ve siyaset: makaleler 1* (pp. 30-66). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marwick, A. E. (2013). *Status updated: celebrity, publicity, and branding in the social media age*. New Haven & London: Yale University Press.
- McCain, J. L., & Campbell, W. K. (2016). Narcissism and social media use: a meta-analytic review. *Psychology of Popular Media Culture*, 7(3), 308-327. doi:<https://doi.org/10.1037/ppm0000137>
- McGloin, R., & Oeldorf-Hirsch, A. (2018). Challenge accepted! Evaluating the personality and social network characteristics of individuals who participated in the ALS Ice Bucket Challenge. *The Journal of Social Media in Society*, 7(1), 443-455.
- McQuail, D. (1983). *Mass communication theory*. London: SAGE Publications.
- McRobbie, A., & Garber, J. (1975/2006). Girls and subcultures. In S. Hall & T. Jefferson (Eds.), *Resistance through rituals: youth subcultures in post-war Britain*: Routledge.
- Mhalla, M., Jiang, Y., & Nasiri, A. (2020). Video-sharing apps business models: TikTok case study. *International Journal of Innovation and Technology Management*, 17(7). doi:<https://doi.org/10.1142/S0219877020500509>
- Mulholland, M. (2015). Is there a new normal? Young people negotiate pornification. In E. Renold, J. Ringrose, & R. D. Egan (Eds.), *Children, sexuality and sexualization* (pp. 321-336): Palgrave Macmillan.
- Ng, R., & Indran, N. (2023). Granfluencers on TikTok: factors linked to positive self-portrayals of older adults on social media. *PLoS ONE*, 18(2), 1-14. doi:<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0280281>
- Omar, B., & Dequan, W. (2020). Watch, share or create: the influence of personality traits and user motivation on TikTok mobile video usage. *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 14(4), 121-137. doi:<https://doi.org/10.3991/ijim.v14i04.12429>

- Pelletier, M. J., Krallman, A., Adams, F. G., & Hancock, T. (2020). One size doesn't fit all: a uses and gratifications analysis of social media platforms. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 14(2), 269-284. doi:https://doi.org/10.1108/JRIM-10-2019-0159
- Peredy, Z., Laki, B., & Fukati, F. (2020). Analysis of Tik-Tok video's competitive factors using a comprehensive multilevel fuzzy evaluation method. *Acta Oeconomica Universitatis Selye*, 9(2), 61-80.
- Perry, I. (2004). *Prophets of the hood: politics and poetics in hip hop*. Durham & London: Duke University Press.
- Phua, J., Jin, S. V., & Kim, J. J. (2017). Gratifications of using Facebook, Twitter, Instagram, or Snapchat to follow brands: The moderating effect of social comparison, trust, tie strength, and network homophily on brand identification, brand engagement, brand commitment, and membership intention. *Telematics and Informatics*, 34(1), 412-424. doi:https://doi.org/10.1016/j.tele.2016.06.004
- Piechucka, A. (2014). Fifteen minutes of fame, fame in fifteen minutes: Andy Warhol and the dawn of modern-day celebrity culture. *Polish Journal for American Studies*, 8, 113-133.
- Pinsky, D., & Young, S. M. (2009). *The mirror effect: how celebrity narcissism is seducing America*: Harper Collins.
- Richardson, E. (2006). *Hiphop literacies*. Oxford: Routledge.
- Rojek, C. (2001). *Celebrity*. London: Reaktion Books.
- Ruggiero, T. E. (2009). Uses and gratifications theory in the 21st century. *Mass Communication and Society*, 3(1), 3-37. doi:https://doi.org/10.1207/S15327825MCS0301_02
- Senft, T. M. (2008). *Camgirls: celebrity and community in the age of social networks*. New York: Peter Lang.
- Shils, E. A. (1961). Centre and Periphery. In P. F. Committee (Ed.), *The logic of personal knowledge: essays presented to Michael Polanyi on his seventieth birthday 11th March 1961* (pp. 117-130): Routledge & Kegan Paul.
- Stanley, B. (2015). *Uses and gratifications of temporary social media: a comparison of Snapchat And Facebook*. (Unpublished Master's Thesis), California State University, Fullerton. Available from Proquest UMI database.
- Stein, J. (2013, May 20). Millennials: the me me me generation. *Time*.
- Stokel-Walker, C. (2019). Chinese app TikTok may be leaking users' data But some of the privacy concerns also apply to apps developed in Silicon Valley. *NewScientist*, 244(3260), 14. doi:https://doi.org/10.1016/S0262-4079(19)32341-3
- Subramanian, S. (2021). Bahujan girls' anti-caste activism on TikTok. *Feminist Media Studies*, 21(1), 154-156. doi:https://doi.org/10.1080/14680777.2021.1864875
- Tam, M. S. (2022). Z kuşuğunun tiktok kullanım pratikleri ve motivasyonları. *Yeni Medya*(13), 148-167. doi:https://doi.org/10.55609/yenimedya.1163922
- Taşoğlu, N. P., & Koca, İ. (2022). Türkiye'de iletişimcilerin sosyal medyada üretilen içeriklere bakışına dair bir öngörü: TikTok'a yönelik odak grup çalışması. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 12(3), 809-832. doi:10.7456/11203100/017
- Tisseron, S. (2011). Intimité et extimité. *Connexions*, 105(88), 83-91.
- Ünlü, D. G., Kuş, O., & Göksu, O. (2020). "Videolarda gerçek hayattaki gibi değilim, rol yapmaktayım" : TikTok kullanıcılarının benlik performansları üzerine bir inceleme. *Intermedia International e-Journal*, 7(12), 115-128. doi:10.21645/intermedia.2020.70
- Vázquez-Herrero, J., Negreira-Rey, M.-C., & López-García, X. (2022). Let's dance the news! How the news media are adapting to the logic of TikTok. *Journalism*, 23(8), 1717-1735. doi:https://doi.org/10.1177/1464884920969092
- Wang, Y. (2020). Humor and camera view on mobile short-form video apps influence user experience and technology-adoption intent, an example of TikTok (DouYin).

Computers in Human Behavior, 110(106373).

doi:<https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106373>

Weimann, G., & Masri, N. (2023). Research note: spreading hate on TikTok. *Studies in Conflict & Terrorism*, 46(5), 752-765. doi:<https://doi.org/10.1080/1057610X.2020.1780027>

Whiting, A., & Williams, D. (2013). Why people use social media: a uses and gratifications approach. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 16(4), 362-369. doi:<https://doi.org/10.1108/QMR-06-2013-0041>

Yıldız, Ö. (2019). *Herkes için kültürel üretim: türkiye’de tiktok uygulaması örneği*. Paper presented at the 2. Uluslararası Sosyal Bilimleri Kongresi (USBİK 2019), Nevşehir.

Videos

https://www.tiktok.com/@bellapoarch/video/6915161059053571333?is_from_webapp=v1&item_id=6915161059053571333

https://www.tiktok.com/@lelepons/video/6916229730857422085?is_from_webapp=v1&item_id=6916229730857422085

https://www.tiktok.com/@gjuanita/video/6913597049673944321?is_from_webapp=v1&item_id=6913597049673944321

https://www.tiktok.com/@virginiasanhouse/video/6915120941789957381?is_from_webapp=v1&item_id=6915120941789957381

https://www.tiktok.com/@nikitadragun/video/6916702963759090950?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&lang=en

https://www.tiktok.com/@jocelynmeiere/video/6913940396254989570?is_from_webapp=v1&item_id=6913940396254989570

https://www.tiktok.com/@lorengray/video/6914336210349559046?is_from_webapp=v1&item_id=6914336210349559046

https://www.tiktok.com/@victoriamiraanda/video/6917649454333971717?is_from_webapp=v1&item_id=6917649454333971717

https://www.tiktok.com/@hannahstocking/video/6920045402427247878?is_from_webapp=v1&item_id=6920045402427247878

https://www.tiktok.com/@charlidamelio/video/6915871031559212293?_d=secCgYIASAHKAESMgow28sWwfR1HnE9hVG9wjAJw43wR4OSeD8j4486rB7WmHBsMa%2Bw%2Bdg9DUepX8KPBVToGgA%3D&language=en&preview_pb=0&sec_user_id=MS4wLjABAAAATxcmc4bctVR141dunE22t6uMYhjQfyB7xfivvQKir6qfZa9bV5KSH4AzI6wSFjog&share_item_id=6915871031559212293&share_link_id=5A160530-EF1C-4519-A920-A7B3D04C2654%C3%97tamp%3D1610389507&source=h5_m&tt_from=copy&u_code=db54d9ick4mbb8&user_id=6798487511737598981&utm_campaign=client_share&utm_medium=ios&utm_source=copy

https://www.tiktok.com/@ryley/video/6914757732927081729?is_from_webapp=v1&item_id=6914757732927081729

https://www.tiktok.com/@rubirose/video/6917770238612327686?is_from_webapp=v1&item_id=6917770238612327686

https://www.tiktok.com/@brookeashleyhall/video/6914398583802334469?is_from_webapp=v1&item_id=6914398583802334469

https://www.tiktok.com/@sssniiperwolf/video/6922525737941617925?is_from_webapp=v1&item_id=6922525737941617925

https://www.tiktok.com/@syeraplitt/video/6914695841185811718?is_from_webapp=v1&item_id=6914695841185811718

https://www.tiktok.com/@darianrojasc/video/6916962035918015750?is_from_webapp=v1&item_id=6916962035918015750

https://www.tiktok.com/@darianrojasc/video/6916962035918015750?is_from_webapp=v1&item_id=6916962035918015750

---

https://www.tiktok.com/@montpantoja/video/6915286578436771077?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1

https://www.tiktok.com/@tonioskits/video/6918189654969683205?is_from_webapp=v1&item_id=6918189654969683205

https://www.tiktok.com/@thetfamm/video/6914360398506380550?is_from_webapp=v1&item_id=6914360398506380550

https://www.tiktok.com/@ingridohara/video/6917315826886397190?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1

https://www.tiktok.com/@kirakosarin/video/6914033719896476933?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&item_id=6914033719896476933

https://www.tiktok.com/@bellapoarch/video/6929225451835608326?is_from_webapp=v1&item_id=6929225451835608326

https://www.tiktok.com/@siennamae/video/6914365399563881733?is_from_webapp=v1&item_id=6914365399563881733

https://www.tiktok.com/@iza/video/6920758730288106757?is_from_webapp=v1&item_id=6920758730288106757

https://www.tiktok.com/@rutheterra/video/6915590871073279238?is_from_webapp=v1&item_id=6915590871073279238

https://www.tiktok.com/@jamescharles/video/6915529033623031045?is_from_webapp=v1&item_id=6915529033623031045

https://www.tiktok.com/@zazatopia/video/6912987595630775558?is_from_webapp=v1&item_id=6912987595630775558

https://www.tiktok.com/@keirlutman/video/6926861157940743429?is_from_webapp=v1&item_id=6926861157940743429

https://www.tiktok.com/@wejdene.bk/video/6919927626257747202?is_from_webapp=v1&item_id=6919927626257747202

https://www.tiktok.com/@russiankreammm/video/6915098014495280390?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&item_id=6915098014495280390

https://www.tiktok.com/@domelipa/video/6916978210253065478?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&item_id=6916978210253065478

https://www.tiktok.com/@pricyllapedrosa/video/6918478156487871749?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&q=Pricylla%20pedrosa&t=1661184123211

https://www.tiktok.com/@challxn/video/6915215216720514310?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&item_id=6915215216720514310&q=Challxn&t=1665733106910

https://www.tiktok.com/@tiktokmomma7/video/6915813848402513158?is_from_webapp=v1&item_id=6915813848402513158

https://www.tiktok.com/@thenewclassic/video/6918149786881281286?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&item_id=6918149786881281286

https://www.tiktok.com/@zayzayyy03/video/6913683460792028421?is_from_webapp=v1&item_id=6913683460792028421

https://www.tiktok.com/@larasilvan/video/6918488904597294341?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1

https://www.tiktok.com/@chunkysdead/video/6915513617165126917?is_from_webapp=v1&item_id=6915513617165126917

https://www.tiktok.com/@jadethirlwall/video/6922478595843706117?is_from_webapp=v1&item_id=6922478595843706117

https://www.tiktok.com/@hamelpatel_/video/6921737572112747782?is_from_webapp=v1&item_id=6921737572112747782

https://www.tiktok.com/@jasminechiswell/video/6915453240813407493?is_from_webapp=v1&item_id=6915453240813407493

---

https://www.tiktok.com/@hunnichey/video/6914145275544194309?is_from_webapp=v1&item_id=6914145275544194309

https://www.tiktok.com/@lillianhepler/video/6915909521223339269?is_from_webapp=v1&item_id=6915909521223339269

<https://www.tiktok.com/@gavinboyd024/video/6916921715645811973>

https://www.tiktok.com/@jostasy/video/6916642547729255686?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1

https://www.tiktok.com/@valeriacarruyo/video/6914806796360240390?is_from_webapp=v1&item_id=6914806796360240390

https://www.tiktok.com/@the.navarose/video/6913691520419826950?is_from_webapp=v1&item_id=6913691520419826950

https://www.tiktok.com/@_agentgirl_/video/6923628334538689793?is_from_webapp=v1&item_id=6923628334538689793

https://www.tiktok.com/@charlyjordan/video/6914732137207827718?is_from_webapp=v1&item_id=6914732137207827718

https://www.tiktok.com/@sjbleau/video/6916222751258774790?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&lang=en

https://www.tiktok.com/@bassidybondie/video/6914518276747889926?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1

https://www.tiktok.com/@abbieherbert/video/6914322054414191878?is_from_webapp=v1&item_id=6914322054414191878

https://www.tiktok.com/@kirst_karabo/video/6916934374634114305

https://www.tiktok.com/@annaxsitar/video/6915480690305944837?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&lang=en

https://www.tiktok.com/@amandacerny/video/6915570555479428357?is_from_webapp=v1&item_id=6915570555479428357

https://www.tiktok.com/@dominiqruczst/video/6915705386716744965?is_from_webapp=v1&item_id=6915705386716744965

https://www.tiktok.com/@cacibillyeonnie/video/6924963961465015554?is_from_webapp=v1&item_id=6924963961465015554

https://www.tiktok.com/@crissa_ace/video/6914776239689485573?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1&item_id=6914776239689485573&q=crissa%20jackson&t=1661187676922

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Z Kuşağı'nın Sosyal Medya Haberlerini Tüketim Motivasyonları ve Tatminleri: YouTube ve Instagram Örneği

Motivation and Satisfaction of Generation Z in the Consumption of Social Media News: The Example of YouTube and Instagram

Fırat ATA^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Antakya MYO, Hatay / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0905-0739

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 6 Mayıs 2023

Kabul tarihi: 18 Ağustos 2023

Anahtar Kelimeler:

Sosyal medya haberciliği,
Youtube haberciliği,
Instagram haberciliği,
Z Kuşağı,
Medya çalışmaları.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 6, 2023

Accepted: August 18, 2023

Keywords:

Social media journalism,
Youtube journalism,
Instagram journalism,
Generation Z,
Media studies.

ÖZ

Gazetecilik ve/veya habercilik; teknolojik ve mesleki gelişmeler doğrultusunda yeni alanlar kazanmaktadır. Günümüzde, etkileşim, erişim ve ulaşılabilirlik gibi ön plana çıkan özellikleriyle gazetecilik için önemli bir alan hâline gelen sosyal medyada uygulamalar aracılığıyla da habercilik yapılabilmektedir. Sosyal medya ve habercilik arasındaki ilişkiye YouTube ve Instagram uygulamaları özelinde odaklanan bu çalışmada, Z Kuşağı'nın sosyal medya haberlerini tüketim motivasyonları ve doyumları konu edinilmektedir. Sosyal medya uygulamaları özelinde haber tüketim süreciyle ilgili güncel veriler sunması açısından önem arz eden bu nicel çalışmada, ilişkisel tarama yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada, Z Kuşağı sınıflandırması içerisinde bulunan 406 kişinin katılımıyla bir anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, Z Kuşağı'nın sosyal medya haberlerini tüketim motivasyonları ve doyumları; YouTube için orta, Instagram için ise yüksek düzeydedir. Haber tüketim motivasyon ve doyumunu çerçevesinde, YouTube ve Instagram haberciliği arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyli bir ilişki bulunmaktadır. İki habercilik alanında da güvenilirlik alt boyutunda orta düzey, teknik olanaklar ve kolaylık ile zengin ve isteğe bağlı içerik alt boyutlarında ise yüksek düzeyde bir motivasyon ve doyum benzerliği tespit edilmiştir. Ayrıca, Instagram haber tüketim motivasyon ve doyumunun YouTube haber tüketim motivasyon ve doyumuna %13.5 oranındaki katkısı söz konusudur. Belirtilen bulgular doğrultusunda Z Kuşağı'nın Instagram ve YouTube aracılığıyla üretilen veya paylaşılan haberlere yabancı olmadıkları şeklinde bir sonucun görünür olduğunu söylemek mümkündür.

ABSTRACT

Journalism and/or reporting is gaining new fields in line with technological and professional developments. Today, reporting can also be done through applications in social media, which has become an important area for journalism with its prominent features such as interaction, access and accessibility. In this study, which focuses on the relationship between social media and journalism in terms of YouTube and Instagram applications, Generation Z's motivations and satisfaction with consuming social media news are discussed. In this quantitative study, which is important in terms of providing up-to-date data about the news consumption process in social media applications, the relational scanning method was used. In the study, a survey was conducted with the participation of 406 people in the Generation Z classification. According to the findings, Generation Z's motivations and satisfaction with consuming social media news are moderate for YouTube and high for Instagram. Within the framework of news consumption motivation and satisfaction, there is a meaningful, positive and moderate relationship between YouTube and Instagram journalism. In both areas of journalism, a medium level of similarity of motivation and satisfaction was found in the reliability sub-dimension, technical possibilities and convenience, and a high level of motivation and satisfaction in the rich and on-demand content sub-dimensions. In addition, Instagram news consumption motivation and satisfaction was found to contribute 13.5% to YouTube news consumption motivation and satisfaction. According to the findings, it is seen that Generation Z is not a stranger to the news produced or shared through Instagram and YouTube.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: firatata47@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

While journalism is a professional field that has been carried out through different tools and channels for centuries, social media is a new media field that covers applications such as Facebook, Twitter, YouTube, Instagram, Snapchat, Periscope and one of the environments of Blog and Vlog. Social media applications and environments, which provide different motivations and satisfactions with their features and functions, are used by a wide range of users. Individuals, institutions, organizations tend to use social media applications intensively due to their contributions in terms of economy-political and social-cultural aspects in social or daily life. At this point, one of the professional fields using social media has been journalism. First of all, YouTube was one of the first social media applications used by journalists who could not / did not want to report in traditional media. In the following period, specific reporting began to be carried out in areas such as Twitter and Instagram. YouTube journalism, the video element Instagram journalism draws attention as a field of journalism where the photo and video element is at the forefront.

The subject of this study is to examine the news consumption motivations and satisfaction of Generation Z in social media in terms of YouTube and Instagram applications. This study, which aims to reveal the motivation and satisfaction elements with which Generation Z, which stands out with its ability to use digital tools and environments, establishes the relationship between social media and journalism fields within the framework of the "News Motivation and Satisfaction Scale" developed on the subject, consists of three parts. In the first part, YouTube and Instagram journalism is described theoretically, in the second part the method and in the third part there is application data.

The problem of this study is the lack of depiction of social media news consumption motivation and satisfaction elements of Generation Z, who are assumed to have a high level of ability to use digital media and tools. In other words, in this study, the process of news consumption by Generation Z is taken as a problem.

In this study, which is an example of quantitative research, a survey data collection technique was used. The sample of the study was formed with the participation of 406 students. The study is important in terms of providing a data site on the subject to researchers on the themes of Generation Z and social media journalism.

According to the findings of the study, the news motivations and satisfaction that Generation Z consumes through YouTube are moderate. The news motivations and satisfaction consumed by Generation Z through Instagram were determined at a high level within the scope of this study. News Motivation and Satisfaction Scale, motivation and satisfaction related to "Reliability" at the sub-dimension levels are at the middle level; "Technical Possibilities and Convenience, Rich and On-Demand Content" motivation and satisfaction were determined at a high level. In this respect, we see a similarity between the two fields of journalism. On the other hand, there are differences in the satisfaction and motivation levels of YouTube and Instagram journalism. The "Active Engagement with Fun and Relaxation Desire" sub-dimensions are medium on YouTube; on Instagram, it's high. At this point, it can be interpreted that Instagram is one step ahead of YouTube in terms of fun and relaxation and active participation.

In the study, social media news consumption motivation and satisfaction were analyzed in line with four different demographic variables. According to the gender variable of Generation Z, no significant difference was found in social media news consumption motivation and satisfaction. When the age variable was mentioned, a significant difference was found in YouTube news consumption motivation and satisfaction in favor of 17-19 year olds. The age variable does not make a significant difference in Instagram news consumption motivation and satisfaction. The monthly income amount variable is a significant difference in both YouTube and Instagram news consumption motivation and satisfaction. For YouTube, the monthly income amount is between 6-7 thousand; For Instagram, the monthly income amount is higher than 7 thousand people with news consumption motivation and satisfaction. The last independent variable used among demographics is the number of social media used. A significant difference was found in YouTube news consumption motivation and satisfaction in favor of people using 4-5 social media accounts. There is no significant difference in the number of social media applications used, Instagram news consumption motivation and satisfaction as in the independent variables named "gender and age".

The analyses carried out showed the existence of a meaningful, positive and moderate relationship between the two social media areas. In the analyzes carried out to reveal the contribution level of this relationship, it was found that Instagram news consumption motivation and satisfaction contributed to YouTube news consumption motivation and satisfaction by 13.5%. According to this finding, Instagram contributes to the consumption, motivation and satisfaction level of YouTube news.

Giriş

Toplumsal hayatın birçok alanı ve boyutunu içeriğinde barındıran sosyal medya, gazetecilik ve habercilik için alternatif bir mecra olmuştur. Çoğunlukla 21. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Facebook, Twitter, YouTube, Instagram, Snapchat, Periscope gibi uygulamalar, günümüzde amatör ve profesyonel gazeteciler tarafından haber üretmek ve iletmek amacıyla kullanılmaktadır. Belirtilen sosyal medya uygulamalarının her birinin kendine özgü haber üretme ve sunma teknikleri bulunmaktadır (Vazquez-Herrero vd., 2019; Hermida ve Mellado, 2020). Örneğin, Twitter’da yazınsal içeriklerin çoğunlukta olduğu metinler ile haber ve bilgi iletme süreci ağırlıktayken YouTube ve Instagram gibi uygulamalarda ise daha çok video ve/veya fotoğraf unsurlarının ön planda olduğu görsel bir sunum söz konusudur.

Geleneksel medyada habercilik yapamayan/yapmak istemeyen gazetecilerin ilk kullandıkları sosyal medya uygulamalarından biri YouTube olmuştur. YouTube haberciliği, görsel, işitsel ve yazınsal boyutları bulunan sosyal medya habercilik alanı olarak değerlendirilmektedir (Noortyani, 2019). Sosyal medya ve habercilik arasındaki ilişkide sosyal medyanın bir habercilik alanı olup olamayacağıyla ilgili ilk değerlendirmelerde YouTube merkezî bir rol üstlenmiştir (Jones, 2006). Öyle ki ilk dönem olarak sayılabilecek 2005-2010 yılları arasında yayınlar yapılırken sosyal medya ve sosyal medya haberciliği konusunda hukuksal ve mesleki bir disiplin çerçevesi çizilememiştir. Amatör olarak değerlendirilebilecek kişilerin/kurumların/kuruluşların da habercilik yapma isteğiyle YouTube’da yayıncılığa başlaması (etik ilkelere uyulmaması, toplumsal değer yargılarının görmezden gelinmesi, yanlış bilgi yayılımı vb. sebeplerden dolayı) sosyal medyayı habercilik açısından tartışmalı bir boyuta itmiştir (Poell ve Borra, 2012; Das vd., 2022). Yeni iletişim teknolojilerinin ve yeni medyanın genel hatlarıyla imkân ve özellikleri dâhilinde öğrenilmesi ve sosyal medyanın habercilik açısından kullanımında daha net bir çerçeve çizilmesi, YouTube’a gazetecilik alanı olma boyutunda netlik kazandırmıştır. Özellikle etkileşim düzeyinin yüksek olduğu YouTube haberciliğinde (Ksiazek vd., 2006) başlangıçta güncel konular hakkındaki kısa süreli video içerikleri görünür olmuş, günümüze gelinceye değin süren tarihsel süreçte ise videoların zamansal periyodu saatler olacak şekilde genişletilmiştir.

YouTube’a göre daha yeni bir sosyal medya uygulaması olan Instagram da görsel içeriklerin ve/veya içeriklerin görsel boyutunun ön plana çıktığı bir alandır (Çetinkaya, 2019). Instagram ve habercilik arasındaki ilişki yeni sayılabilecek bir zamansal yakınlığa sahip olduğu için iki alan arasındaki birliktelik üzerinde durulması gereken bir konudur. Instagram haberciliğinde “gözetleme, boş zaman geçirme ve eğlence” gibi ihtiyaçlar ve motivasyonlar temel alınarak bir haber tüketim süreci söz konusu olmaktadır (Thomson ve Greenwood, 2017). Diğer yandan Instagram haberciliğinde özellikle yazınsal içerikli yayınların genel olarak duyuruları yapılmaktadır (Seyidov ve Özorun, 2020).

Gerek YouTube gerekse Instagram haberciliğinde, üretici olan gazeteciler/haberciler ve tüketiciler olan okurlar nezdinde tanımsal bir anlam karmaşası yaşanmaktadır (Bossio, 2020). Üreticiler açısından bakıldığında, belirtilen iki sosyal medya uygulaması aracılığıyla haber üreten ve ileten kişiler kendilerini geleneksel anlayıştaki gazeteci tanımlaması içerisine dâhil etmemektedir (Maares ve Hanusch, 2020). Tüketiciler açısından bakıldığında sosyal medya aracılığıyla haber tüketenlerin geleneksel anlayıştaki gibi sadece izleyici, dinleyici ve/veya okur olarak tanımlanamaması (bir medya içeriği tüketicisi aynı zamanda okur, dinleyici ve izleyici olabilmektedir) belirtilen anlam karmaşasının sebeplerinden biri olarak gösterilebilir (Skains, 2010).

Genel hattı belirtilen bu çalışma, Z Kuşağı’nın sosyal medyadaki haber tüketim motivasyonlarını ve tatminlerini YouTube ve Instagram uygulamaları özelinde konu

edinmektedir. Dijital araç ve ortamları kullanım becerisiyle ön plana çıkan Z Kuşağı'nın sosyal medya ve habercilik alanları arasındaki ilişkiyi hangi motivasyon ve tatmin unsurlarıyla kurduğunu konuyla ilgili geliştirilen ölçek çerçevesinde ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, habercilik alanı olarak sosyal medya irdelenmiştir. Bu doğrultuda, birinci bölüm içerisinde "YouTube Haberciliği ve Instagram Haberciliği" olmak üzere iki farklı alt başlığa daha yer verilmiştir. Yöntem bilgilerini içeren ikinci bölümde, çalışmanın metodoloji bilgileri belirtilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, uygulama sürecinde elde edilen bulgular ve bu bulgularda dikkat çeken noktalar bulunmaktadır. Çalışma, elde edilen bulgularla ilgili genel değerlendirmeyi ve gelecek çalışmalara fayda sağlayacağı düşünülen önerileri içeren sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Habercilik Alanı Olarak Sosyal Medya

Sosyal medya haberciliği, geleneksel haberciliğe göre daha hızlı ve çevrimiçi olarak çoğunlukla sosyal medya aracılığıyla yayılan ağ bağlantılı mesleki bir alan olarak tanımlanmaktadır (Al-Rawi, 2019). Sosyal medya uygulamaları arasında bulunan Facebook (2004), Twitter (2006), YouTube (2005), Instagram (2010) ve Snapchat'in (2011) insanların kullanımına sunulmasından itibaren medya da kendi sosyal medya hesaplarını oluşturmaya başlamıştır. Sosyal medya, "erişim elde etmek, bilgileri doğrulamak ve yaymak" için kanallar olarak medya rutinlerine giderek daha fazla entegre olmaktadır (Vazquez-Herrero vd., 2019, ss. 1, 4). Günümüzde sosyal medya, (geleneksel) haber şirketlerinin ve markaların kendi platformları için önemli bir araç hâline gelmiştir. Özellikle bu çalışma kapsamında odaklanılan Instagram ve YouTube gibi platformlar için veya bu platformlar aracılığıyla üretilen ve dağıtılan habercilik trendi ön plana çıkmaktadır (Hendrickx, 2021, s. 53).

Sosyal medya ve habercilik arasındaki ilişki sadece geleneksel medya kuruluşlarının sosyal medya uygulamalarında hesaplar oluşturmasıyla sınırlı değildir. Ekonomi-politik ve/veya sosyo-kültürel sebeplerden dolayı geleneksel medyada gazetecilik yapamayan kişiler de sosyal medyayı alternatif ve yeni bir habercilik alanı olarak kullanmaktadır (Seyidov ve Özoron, 2020, ss. 186-187). Habercilik adına sosyal medyanın önemli hâle gelme süreci, özellikle 2000'li yılların başından beri (sosyal medya uygulamalarının kuruluş tarihlerine paralel olarak) süren değerlendirmeler sonucu mümkün olmuştur. Öyle ki sosyal medyada gazetecilik araştırmalarında on yılı aşkın bir süredir yapılan araştırmalar, gazetecilerin ve haber kuruluşlarının Twitter, Facebook, Instagram ve daha fazlasını nasıl benimsediğini ve/veya uyarladığını inceleyerek profesyonel kontrol ve normalleşme üzerindeki gerilimlerin netleşmesini sağlamıştır (Hermida ve Mellado, 2020, s. 864).

Günümüzde sosyal medya ve habercilik arasındaki ilişkiyi görmezden gelmek ve/veya sosyal medyanın haberciliğe sağladığı yeni alanı/alanları reddetmek mümkün görünmemektedir. Elbette geleneksel medya ve internet gazetesi, internet haber sitesi gibi diğer yeni medya alanlarında olduğu gibi sosyal medyada gerçekleştirilen habercilikte de gazeteciliği olumsuz etkileyen noktalar söz konusu olabilmektedir. Sosyal medya ve habercilik alanlarının birbirini olumlu ve/veya olumsuz etkileme durumlarının yanı sıra iki alan arasında uygulamalar özelinde yapılan değerlendirmeler de son zamanlarda oldukça görünür olmaktadır. Her bir sosyal medya uygulamasının kendine özgü unsurları ve/veya diğer sosyal medya uygulamalarından farklılıkları bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında sosyal medya ve habercilik arasındaki ilişki YouTube ve Instagram uygulamaları bağlamında özele indirgenmektedir.

YouTube Haberciliği

YouTube, kurulduğu 2005 yılından beri amatör ve/veya profesyonel kişilerin bilgi ve haber servis ettiği bir sosyal medya alanıdır (Choi ve Ko, 2022, s. 44; Krebs vd., 2021, s. 27).

Gazetecilik açısından yeni bir alan olarak YouTube haberciliği, genel anlamda görsel, işitsel ve yazınsal boyutları bulunan; etkileşimin ve erişimin geleneksel habercilik ortam ve araçlarına göre daha fazla gerçekleştiği; anlık ve hızlı bilgi servisinin yapılabildiği bir mecra olarak tanımlanabilir (Li vd., 2020, s. 1; Noortyani, 2019, s. 111).

YouTube haberciliği, farklı çalışmalar içerisinde video haberciliği (Peer ve Ksiazek, 2011), küresel haber medyası (Sumiala ve Tikka, 2013), mikro ünlü uygulamalar (Lewis, 2020), alternatif gazetecilik alanı (Poell, 2012), bir truva atı (Sumiala ve Tikka, 2015) gibi değerlendirmeler ve adlandırmalarla ele alınmaktadır. Belirtilen değerlendirmelere göre YouTube’da genel olarak video içerikli habercilik anlayışı ön plana çıkmakta ve YouTube ile küresel bir habercilik söz konusu olmaktadır (Peer ve Ksiazek, 2011; Sumiala ve Tikka, 2013). Diğer yandan mikro açıdan yerel kişi ve kurumlar YouTube ile görünürlük kazanabilmekte ve YouTube geleneksel medyaya hatta bazı durumlarda internet gazeteleri ve internet haber sitelerine göre alternatif bir habercilik alanı olma niteliği kazanabilmektedir (Lewis, 2020; Poell, 2012). YouTube haberciliğiyle ilgili belirtilen tanım ve değerlendirmelerde mitolojik benzetmeler de oldukça dikkat çekmektedir. Öyle ki YouTube haberciliği geleneksel medya içerisine sızan ve geleneksel medya özelliklerini de kullanarak kendisine ayrı bir habercilik gücü atfeden bir çerçeve ile de değerlendirilmektedir (Sumiala ve Tikka, 2015).

YouTube haberciliğiyle ilgili öncelikli olarak ön plana çıkan konulardan biri “alternatif habercilik alanı” olma boyutuyla ilgilidir. YouTube’un alternatif bir habercilik alanı olup olmayacağıyla ilgili ilk tartışmalar internet teknolojisi ve yeni medya çerçevesinde gerçekleşmiştir. YouTube, yeni medya alanlarından biri olarak kabul görmüş fakat genellikle eğlence unsurunun ön plana çıktığı seyahat içeriklerinin paylaşıldığı bir sosyal medya platformu olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple konuyla ilgili gerçekleştirilen ilk zaman tartışmalarında YouTube’un habercilik alanı olup olmayacağı konusu, net bir çerçeveye oturtulamamıştır (Jones, 2006). Poell ve Borra’ya göre, aktivistler sosyal medyayı kamusal iletişimin tercih edilen platformları olarak giderek daha fazla benimserken bu medyanın alternatif gazetecilik ideallerini gerçekleştirmede etkili olup olmadığını öğrenmek hayati önem taşımaktadır (2012, s. 699). Jones ile Poell ve Borra’nın YouTube’un alternatif bir medya alanı olup olmayacağına yönelik değerlendirmeleri, Antony’nin çözümlerinde net bir şekilde cevaplanmaktadır. Antony’e göre YouTube’daki içerikler ve içeriklere yapılan yorumlar potansiyel olarak diğer proaktif kamu gazeteciliği biçimlerini ve bloglar ve kişisel web siteleri gibi ana akım olmayan medya yayınları ile benzerlik taşımaktadır. Bu boyutuyla YouTube’un alternatif ve/veya yurttaş gazetecilik için ideal bir alan olma durumu görmezden gelinmemelidir (2010, s. 1287).

YouTube haberciliğinde geleneksel medyada olmayan ve bazı durumlarda da internet haberciliğine göre daha görünür olan yeni parametreler bulunmaktadır. YouTube, görüntüleyenlerin talep üzerine videolara erişmesine olanak tanımakta ve videoları başkalarıyla paylaşmalarını kolaylaştırmaktadır. İsteğe bağlı kullanıcı tarafından sağlanan video içeriğinin benzersiz doğası, videoların üretilebilmesi, yüklenebilmesi ve paylaşılabilmesinin görece kolaylığı nedeniyle elektronik yayıncılık topluluğu için özellikle ilgi çekici olmaktadır (Hanson ve Haridakis, 2008). YouTube’daki haber videoları “en çok tartışılan, en çok oy alan ve/veya en çok beğenilen” şeklinde sıralanabilir. Bunlar geleneksel popülerlik ölçütleri olmasa da izleyicilerin belirli bir videoyla etkileşim derecesine ilişkin fikir vermektedir (Peer ve Ksiazek, 2011, s. 58). YouTube haberciliğinde “kaynak, kalite ve popülerlik” kriterleri önemli unsurlardır. Haber okuma sürecin algılanan güvenilirliği, algılanan kalitenin yanı sıra kullanıcıların YouTube deneyimiyle olumlu bir şekilde ilişkili olmaktadır. Diğer bir ifadeyle değerlendirme görevi sırasında çevrimiçi arama yapmayan katılımcılar için sunucunun algılanan güvenilirliği ile videonun algılanan güvenilirliği ve popülerliği arasında pozitif bir

ilişki bulunmaktadır (Michalovich ve Hershkovitz, 2020, s. 376). Ayrıca YouTube’da bulunan kanal düzeyinde, bağlantı (abone sayısı), üretkenlik (yayınlanan video sayısı) ve izleyici (izlenme sayısı) arasında önemli bir pozitif korelasyon söz konusudur (Lopezosa vd., 2020, s. 465).

Belirtilen parametreler/unsurlar bir şekilde haberlerin daha fazla kişiye ulaşmasında da etkili olmaktadır. Örneğin, bir haber sitesinde “en çok görüntülenen veya en çok tavsiye edilen” haberlerin listelerini bulmak artık yaygındır ve bu popülerlik göstergeleri YouTube kullanıcılarının erişimine açıktır. Popülerlik ve yorum yapma arasındaki güçlü pozitif ilişki, kullanıcı-içerik etkileşimine örnek olarak gösterilebilir (Ksiazek vd., 2006, s. 515). Xie ve diğerlerine göre kullanıcı-içerik arasındaki etkileşim önem arz etmektedir. Çünkü kullanıcıların tükettiği her bir içerik bir başka kullanıcıya sunulmaktadır ve bu şekilde ortak bir haber tüketme süreci inşa edilmektedir (2011, s. 53).

YouTube haberciliğindeki yeni parametreler ve/veya göstergeler belirli bir çerçevede netleştirilebilirken konuyla ilgili gerçekleştirilen çözümleme ve değerlendirmelerde YouTube haberciliğinin hem olumlu hem de olumsuz noktaları üzerinde durulmaktadır. Öyle ki YouTube, neyin haber olduğu, kimin haber yapma konusunda yetkin olduğu ve haberlerin potansiyel olarak hangi biçimleri alabileceği konusundaki geleneksel görüşlere de alternatifler sunmaktadır. Dolayısıyla YouTube haberleri, yeni haber ve haber yapma pratikleri oluştururken hem istikrarsızlaştırıcı hem de kolaylaştırıcı bir potansiyele sahip olmaktadır (Sumiala ve Tikka, 2015, s. 10).

YouTube; habercilikte bilgiyi yaymak, fikir oluşumuna katkıda bulunmak ve halkın katılımını artırmak için en çok gözetleme rolü yönelimleriyle katkı sağlamaktadır. Dahası, gazeteciliği daha genç hedef gruplara doğru iterek eğlenceli sunum stilleri ve izleyici etkileşimlerine güçlü bir şekilde odaklanarak çalışmalarının gazeteciliğin modernleşmesine katkıda bulunmaktadır (Lichtenstein vd., 2021, s. 1103). Kablolulu yayın ve yayın dağıtım merkezlerine bazen sınırlı erişimi olan uluslararası haber kuruluşları için kendi kendine oluşturulan YouTube kanalları, içeriklerini dünya çapındaki bir izleyici kitlesiyle paylaşma ve kendilerini stratejik olarak konumlandırma fırsatı sunmaktadır (Nashmi vd., 2017, s. 165). Ayrıca, YouTube’da kullanılan görsel ve metinsel analizler, kolektif belleğin (yeniden) inşasına ve haber görüntüleriyle etkileşime geçtiği belirli bir uygulama ortaya koymaktadır. Bu noktada hegemonik olarak inşa edilen temsillere karşın YouTube haberciliğinde farklı kültürel gruplar ve/veya kullanıcılar da kendilerini temsil edebilmektedir. Bu boyutuyla YouTube haberciliğinde azınlıkların kendilerini ifade edebilme durumu söz konusu olmaktadır ve kamusal alanda toplumsal eşitlik için önemli bir araca dönüşmektedir (Horsti, 2017, s. 112). YouTube haberciliğinde siyasi ve ideolojik etkileyiciler tarafından kullanılan mikro ünlü uygulamalarının sonuçları bulunmaktadır. Yeni bir iş alanı oluşturan YouTube’da ana akım medyadan daha güvenilir olarak konumlandırılan bir siyasi duruşun üzerinde durulmaktadır (Lewis, 2020, s. 201).

Olumlu boyutlarının yanı sıra YouTube, uygunsuz bir şekilde kullanılırsa, yanıltıcı bir bilgi kaynağı olabilir. En çok izlenen YouTube videolarının dörtte birinden fazlası (dünya çapında 62 milyondan fazla görüntülenmeyi ortaya çıkaran) yanıltıcı bilgiler içerme durumuyla karşı karşıya kalabilir ve bu dezenformasyon süreci kamusal sorunların oluşmasına neden olabilir (Li vd., 2020, ss. 1-2). YouTube’daki haber ve bilgiye tesadüfi maruz kalmanın etkisi de güçlü bir sorundur. Kullanıcılar YouTube’da iken çevreleri geniş bir haber içeriği yoğunluğuyla çevrilidir. YouTube’da en popüler videolarına göz atmak isteyen kullanıcılar, ilgili içeriği tükettikten sonra otomatik olarak önerilen başka bir haber videosuna geçmektedir (Fletcher ve Nielsen, 2018, s. 263). Nechushtai ve diğerlerine göre ise YouTube’da haber ve bilgiye maruz kalma “algoritmik bekleşim” ile ilgili bir süreçtir. Dijital platformların kutuplaşma

ve dezenformasyon motorları olarak hizmet etme gücü konusundaki endişelerin ortasında, haber değeri taşıyan konular hakkında kitle kaynaklı arama sonuçlarını kullanarak haber araçları olarak algoritmik öneri sistemleri önemli bir rol üstlenmektedir. Algoritmik beççilik, Google, Google Haberler, Facebook ve Twitter’da olduğu gibi YouTube tarafından ideolojik, coğrafi ve demografik unsurlar göz önüne alınarak kullanılmaktadır (2023, s. 1). YouTube haberciliğinde dikkat edilmesi gereken sorunlardan biri de dezenformasyon sürecidir. Sahte haber videolarının ortaya çıkışı, siyasi manipülasyon veya kâr elde etmeyi amaçladıkları için toplumsal bir soruna dönüşmektedir. Sosyal medya kanallarının sahipleri, aboneleri ve izleyicileri artırmak için sahte veya tartışmalı konular yayınlamaya başlamıştır. Sahte haberler, kişisel, grupsal ve/veya toplumsal kutuplaşmanın artmasına neden olmaktadır (Das vd., 2022, s. 73; Choi ve Ko, 2022, s. 44).

YouTube gibi habercilik alanı olarak kullanılan sosyal medya uygulamalarından bir diğeri olan Instagram’da genel anlamda hareketli resimlerden/videolardan ziyade resim ve fotoğraf gibi habercilik unsurları ön plana çıkmaktadır. Sosyal medya çatısı altında bulunan YouTube ve Instagram uygulamaları aracılığıyla gerçekleştirilen habercilik sürecinde benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır.

Instagram Haberciliği

Instagram, kullanıcıların hayatlarının anlık görüntülerini saniyeler içerisinde (Ward, 2016) geniş bir izleyici kitlesiyle paylaşabildiği fotoğraf ile video yayma uygulaması olarak tanımlanmaktadır (Seyidov ve Özoron, 2020, s. 188). Instagram, habercilik açınsında görsel unsurların sunumuyla ön plana çıkan bir sosyal medya habercilik alanı olarak belirtilmektedir (Çetinkaya, 2019, s. 4). Ağırlıklı olarak görsel unsurların kullanılarak habercilik yapıldığı Instagram’da tasarımlara ve fotoğraflara çok önem verilmektedir (Borges-Rey, 2015, s. 571). Seyidov ve Özoron’a göre fotoğraf, insanların düşüncelerini ve inançlarını değiştirebilmektedir. Fotoğraflar, gerçekleri çarpıcı kılmakta ve derin-duygusal bir etki oluşturmaktadır (2020, s. 188). Çetinkaya’ya göre ise fotoğrafların bu etkisi ve videoların sürece dâhil olmasıyla Instagram giderek dikkat çekici bir görsel gazetecilik mecrası hâline gelmektedir. Çoğu kişi için video haberleri, enformasyonun ana kaynağı olarak metne dayalı haberlerin yerini almaktadır (2019, s. 14).

Instagram’ın habercilik alanında okurlara sağladığı bazı motivasyonlar bulunmaktadır. Instagram’ın habercilik açınsından sağladığı ilk motivasyon, entegrasyon ve sosyal etkileşim çerçevesinde olmuştur. Bu noktada okurlar, Instagram haberlerini “arkadaşlarının ve iş arkadaşlarının yaşamlarını izlemek ve/veya moral buldukları figürlerle parasosyal ilişkiler geliştirmek” için takip ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca, Instagram haberlerinin tüketilmesi sürecinde “gözetleme, boş zaman geçirme ve eğlence” motivasyonları da etkili olmaktadır. Okurlar, diğeri kullanıcıların/insanların neler yaptığını gözetlemek, boş zamanlarını değerlendirmek veya sosyal medya ortamının sağladığı eğlenceyi deneyimlemek için Instagram haberlerini tüketmektedir (Thomson ve Greenwood, 2017, s. 216).

Motive edici boyutlarıyla birlikte Instagram haberciliğinde üzerinde çokça değerlendirmelerin yapıldığı bir nokta da bu mecrada habercilik yapan kişilerin tanımlanma şekliyle ilgilidir. Instagram’da haber üreten kişilerin tanımlanma şekli konusunda birden çok adlandırma karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda sosyal medya içerik üreticisi olduğunu belirtip gazeteci nitelemesini kabul etmeyenler, kendilerini gazeteci ve/veya haberci olarak niteleyenler ve yaptıkları işi reklamcılığın da içerisinde olduğu “biraz gazeteci” olarak adlandırılanlar bulunmaktadır (Maares ve Hanusch, 2020, s. 269). Belirtilen üç niteleme, haberciliğin sosyal medya uygulamalarında ve ortamlarında inşası devam eden bir alan olduğunu göstermektedir.

Öyle ki henüz sosyal medya uygulamalarında haber ya da içerik üretenler mesleki açıdan net bir şekilde tanımlanamamaktadır.

Instagram'ın reklamcılık alanıyla özdeşleşmesinde gazetecilerin de rolü bulunmaktadır. Çünkü Instagram haberciliği yapan gazeteciler, bu mecradaki işlerini gazetecilikten ziyade pazarlama ve reklamcılık gibi alanlar içerisindeki bir üretici olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla bu durum, Instagram haberciliği yapan kişilerin diğer mesleki alanların gölgesinde kalmasına neden olmaktadır (Perreault ve Hanusch, 2022, s. 25). Bossio'ya göre böylesi bir sorunun çözümü için gazetecilerin profesyonel kimliklerinin ve rollerinin temsillerini geliştirdiği bir süreci görünür kılması gerekmektedir. Ayrıca Instagram'ın etkileşim kültürü, yerel iletişim uygulamaları ve profesyonel-kişisel iletişim unsurları da bu mecradaki haberciliği dolayısıyla da Instagram haberciliği yapan gazetecilerin tanımlanmasına katkı sağlayacaktır (2020, s. 1, 4).

Mellado'ya (2022, s. 1) göre Instagram, gazetecilerin dijital benliklerini güçlendirip daha karmaşık bir yapı hâline getirmekte ve performans boyunca çalıştıkları medya tarafından tanımlanan çerçevenin ötesine geçen çok boyutlu bir kimlik oluşturmalarına olanak tanımaktadır. Bu olanaklar sürecinde gazetecilerin dört temel rolü bulunmaktadır. Gazeteciler *hizmet rolü* ile topluluk odaklı kimlikler yaratmak ve bireylerin günlük zorluklarını çözmeye yardımcı olmak için bir kaynak hâline gelmektedir (1). Ünlü rolü üstlenen gazeteciler, mesafeler ve sosyal statü ile inşa edilen bir kimliğin inşasını desteklemektedir (2). Gazeteciler, *destekçi rolü* ile maddi bir fayda sağlamak ve uygulamalara araçsal bir anlam kazandırarak kendi çalışmalarını ve medya kuruluşlarının ürün ve hizmetlerini tanıtmaktadır (3). Son olarak gazeteciler, *joker rolü* ile de haber tüketicileri olan okurların, izleyicilerin ve/veya dinleyicilerin, ironi ve iğneleme yoluyla dünyayı eğlenceli ve eleştirel bir şekilde deneyimlemelerine olanak tanımaktadır (4).

Instagram'da haber üretenler kadar bu mecrada haber tüketenlerle ilgili değerlendirmeler de bulunmaktadır. Instagram, habercilik sürecinde yer verilen görsellerin ve videoların tasarımsal açıdan daha çok ön plana çıkmasını sağladığı için aralarında YouTube'un da bulunduğu diğer sosyal medya platformlarından farklılaşmaktadır (Thomson ve Greenwood 2017; Bossio, 2020). Bu farklılıklar, Instagram haber tüketicilerine yönelik bazı yeni bulguları beraberinde getirmektedir. Örneğin, Instagram haber tüketicilerinin geleneksel haber kuruluşlarının odaklanma eğiliminde olduğu; siyaset ve diğer konulardaki haberlerin aksine genel haberleri, insanları ilgilendiren hikâyeleri tükettiğine yönelik bir bulgu seti bulunmaktadır (Al-Rawi vd., 2021, s. 305). Ayrıca Instagram'da genel olarak etkileşimi yüksek olan hafif (soft/yumuşak) içerikli haberlerin tüketimi yönünde bir eğilim söz konusudur (Larsson, 2018, s. 2228).

Yöntem

Nicel araştırma örneklerinden biri olan bu çalışmanın veri seti "anket tekniği" kullanılarak elde edilmiştir. Best ve Kahn'a göre nicel araştırmalar, materyal veya özelliklerin gözlemlerinin tanımlanması için kullanılan sayısal bir yönteme atıfta bulunmaktadır (2017, s. 314). Creswell'e göre nicel araştırma, çok sayıda insanın katılımıyla oluşturulan verileri içeren bir türdür (2017, s. 715). Stockemer'e göre ise nicel araştırma, araştırmacıların dünyayı ölçmesine olanak tanıyan istatistiklerin veya sayıların ön planda olduğu yöntem ve teknikleri kapsamaktadır. Medya metinlerinin ne oranda beğenildiğinden tüketici tercihlerinin ölçülmesine; hava tahminlerinden ekonomik istatistiklere ve siyasi katılıma kadar birçok alanda nicel araştırma yapılabilmektedir (2019, s. 8). Nicel araştırmalarda geçerlik, güvenilirlik ve güç analizi, sayısal göstergelerle kanıtlanmaktadır. Bu kanıtlamalar, nicel araştırma sonuçlarının genel bir çerçeve ile belirtilmesi için oldukça önem arz etmektedir (Başkale, 2016, s. 23).

Başkale'nin belirttiği gibi nicel araştırmalarda veri seti oluşturulurken kullanılan teknik/tekniklere ve/veya verilerin çözümlenmesinde kullanılan analitik teste/testlere dikkat etmek gerekmektedir. Bu araştırmada özellikle YouTube ile Instagram haberciliğindeki motivasyon ve doyumlar arasındaki ilişki ve iki habercilik alanı arasındaki yordamanın gücüne de yer verildiğinden “ilişkisel taramaya” da başvurulmuştur. Büyüköztürk ve diğerlerine göre ilişkisel tarama çalışmaları, en az iki değişken arasındaki ilişkinin varlığını, yönünü ve düzeyini ortaya koymayı sağlayan çalışmalardır (Büyüköztürk, vd., 2011).

Araştırma Soruları

Sosyal medya haber tüketim motivasyon ve doyumunu sürecini YouTube ve Instagram özelinde inceleyen bu çalışmada, aşağıda belirtilen 4 temel araştırma sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır.

- *Araştırma Sorusu 1: Z Kuşağı'nın Youtube ve Instagram haberlerini tüketim sürecindeki motivasyon ve doyum düzeyleri nedir?*
- *Araştırma Sorusu 2: Z Kuşağı'nın Youtube ve Instagram haberciliğindeki motivasyon ve doyumları, demografik özelliklere (cinsiyet, yaş, aylık gelir miktarı, kullanılan sosyal medya sayısı) göre anlamlı farklılık göstermekte midir?*
- *Araştırma Sorusu 3: Z Kuşağı'nın Youtube ve Instagram haberciliğindeki motivasyon ve doyumlar arasında ilişki var mıdır?*
- *Araştırma Sorusu 4: Z Kuşağı'nın Instagram haberciliğindeki motivasyon ve doyumunu YouTube haberciliğindeki motivasyon ve doyumunu yordama gücü nedir?*

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Bu çalışmanın evreni, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi'nde eğitim-öğretim hayatına devam eden ve Z Kuşağı içerisinde yer alan öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırma evrenine dâhil olmak için gerekli demografik bir kıstas olan Z Kuşağı, Schwieger ve Ladwig'e göre, 1996 ve 2012 yılları arasında doğan kişileri belirtmek için kullanılmaktadır (2018, s. 45). Barhate ve Dirani'ye göre 1995 ve 2012 yılları arasında doğanları ifade eden Z Kuşağı, sosyo-politik konularda takındığı eleştirel tavırla dikkatleri üzerine çekmektedir (2022, s. 140). Turner'e göre ise 1993 yılından 2005 yılına kadar doğanları kapsayan Z Kuşağı, tabletler, akıllı telefon (cep telefonu, medya oynatıcı, kameralar ve internet özelliklerini tek bir cihazda birleştiren), sosyal medya ve düz ekran televizyonlar gibi multimedyaadaki teknolojik gelişmelerle ve dijital dünyayla bağlantılı olmaktadır (2015, s. 104). Bu noktada, dijital araç ve ortamlar ile arası iyi olan ve yeni iletişim teknolojilerinin kullanımı konusunda erken yaşlarda deneyim ve beceri kazanan Z Kuşağı, ekonomik-politik alanlardan sosyo-kültürel alanlardaki edindiği role kadar merak ve ilgi uyandıran bir kesim olmaktadır. Dolot'a göre üretim ve tüketim süreçlerindeki önemli rolü üzerinde durulan Z Kuşağı'nın “oy verme davranışları, ticari hamleleri ve/veya medya metinlerini tüketimi” merak edilmektedir (2018, s. 44).

Verilerin Toplanma Aracı ve İşlenme Süreci

Bu çalışma verilerinin elde edilmesinde Ateşgöz ve Kılıç (2022) tarafından geliştirilen “Haber Tüketim Motivasyonları ve Tatminleri” adlı ölçekten faydalanılmıştır. Ölçek, “haber sitesi-dijital gazete, Instagram ve YouTube” kapsamında katılımcıların haber tüketim motivasyon ve tatminlerini ölçme amacıyla tasarlanan 27 adet 7'li likert tipi ifadeden oluşmaktadır. Ölçek; “güvenirlilik (1), teknik olanaklar ve kolaylık (2), eğlence ve rahatlama (3), aktif katılım (4), zengin ve isteğe bağlı içerik (5)” adlı alt boyutlardan oluşmaktadır. Ölçeğin açımlayıcı faktör analizi %77.23'lük varyansa sahiptir ve doğrulayıcı faktör analizinde ise uyum endekslerinin yüksek seviyede uyumluluğu söz konusudur. Yakınsak ve ayrışma geçerliği için elde edilen beş faktörün “AVE” değerleri .65 ile .71, “CR” değerleri ise .90 ile .94 aralığında gerçekleşmiştir. “Cronbach Alfa” değerinin ise ölçeğin tamamı için .90 olarak

beş alt ölçek için ise .90 ile .98 aralığında gerçekleştiği belirtilmiştir (Ateşgöz ve Kılıç, 2022, s. 43). Bu çalışmada, Ateşgöz ve Kılıç'ın geliştirdiği ölçek YouTube ve Instagram özelinde uygulanmıştır. Bu noktada, ölçekte yer alan YouTube ve Instagram bölümleriyle ilgili kısımların güvenilirliği yeniden hesaplanmıştır. Çalışma kapsamında 27 maddede oluşan YouTube kısmı için Cronbach Alfa değeri ,933 ve yine 27 maddeden oluşan Instagram kısmı için Cronbach Alfa değeri ,949 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca Ateşgöz ve Kılıç'ın geliştirdikleri ölçekteki 7'li Likert tipi sorular, bu çalışma kapsamında 5'li Likert (1=Kesinlikle Katılıyorum, 2=Katılıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılmıyorum, 5=Kesinlikle Katılmıyorum) şeklinde kullanılmıştır. Dawes'e (2008) göre, 7'li Likert'ten 5'li Likert tipi seçeneklere geçişle ilgili bir değişiklik istatistiksel ve yöntemsel açıdan herhangi bir farklılığa yol açmamaktadır.

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Başkanlığı'nın 13/04/2023 tarihli 34 sayılı kararınca uygulanmasına izin/olur verilen bu çalışmanın verileri, "Google Formlar" aracılığıyla elde edilmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan ölçek, "Google Formlar'da" düzenlenmiş ve öğrencilerin cevaplaması rica edilmiştir. 14 Mayıs-5 Nisan 2023 tarihleri arasında 406 öğrenci tarafından cevaplanan ölçek formu, Microsoft Excel programı ile dışarı aktarılmış ve IBM SPSS Statistics 21 (Statistical Package for the Social Sciences) programına analiz edilmek üzere veri girişi yapılmıştır.

Araştırma Verilerinin Çözümlemesi

Verilerin analizinde, *ANOVA*, *Mann Whitney U*, *Kruskall Wallis*, *MANOVA*, *Post-Hoc. Korelasyon* ve *Regresyon Analizleri* kullanılmıştır. Detaylandırmak gerekirse *Z Kuşağı*'nın YouTube ve Instagram haber motivasyon ve doyum düzeylerini belirlemek için ortalama ve standart sapmaları hesaplanmıştır. Demografik değişkenlere göre, öğrencilerin YouTube ve Instagram haber motivasyon ve doyumları arasında anlamlı farklılık olup olmadığını belirlemek için *MANOVA*, *ANOVA*, *Mann Whitney U* ve *Kruskal Wallis*, *Post-Hoc. analizleri* gerçekleştirilmiştir. YouTube ve Instagram haber motivasyon ve doyumları arasındaki ilişki için korelasyon, iki alan arasındaki yordama gücünü belirlemek için de regresyon analizleri kullanılmıştır.

Bulgular

Bu bölüm içerisinde, bulgulara, bulgulara ait tablolara ve bulgularla ilgili dikkat çekici noktaların yorumlarına yer verilmiştir. Bu doğrultuda, "sosyal medya haber tüketim motivasyon ve doyum düzeyleri (1), demografik özelliklere göre sosyal medya haber tüketim motivasyonları-doyumları (2) ve sosyal medya haber tüketim motivasyonları-doyumları ölçeğinin bölümleri arasındaki ilişki (3)" şeklinde üç alt başlık ile bulgular bölümünün genel hattı çizilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, YouTube haberlerini tüketim motivasyon ve doyumları (YHTMD) ile Instagram haberlerini tüketim motivasyon ve doyumları (IHTMD) ifadelerinden kelime tasarrufu sağlamak adına tablolarda kısaltmalardan faydalanılmıştır.

Sosyal Medya Haberlerinin Tüketim Motivasyonları ve Doyum Düzeyleri

Çalışma kapsamında analiz edilen ilk boyut, YouTube ve Instagram haberlerinin tüketim motivasyonları ve doyum düzeyleriyle ilgili olmuştur. Bu boyutla ilgili oluşturulan ilk tabloda ölçeğin iki sosyal medya uygulaması açısından genel düzeyi, sonraki iki tabloda ise ölçeğin alt boyutlarının düzey tespitleri bulunmaktadır.

Tablo 1: Sosyal Medya Haberlerini Tüketim Motivasyon ve Doyum Düzeyleri

	N	Min.	Max.	Mean	Std.Deviation	Düzye
YHTMD	406	43	135	99.16	16.63	Orta
IHTMD	406	27	135	104.6	18.04	Yüksek

Z Kuşağı'nın YouTube aracılığıyla tükettikleri haber motivasyonları ve doyumları puanların ortalaması, 99.16 standart sapması 16.63'tür. Instagram aracılığıyla tüketilen haber motivasyonları ve doyumları puanların ortalaması ise 104.6 standart sapması 18.04'tür. Çalışma kapsamında uygulanan ölçek, 5'li Likert tipinde olduğu için ortalama 27-135 arasında değişmektedir. Bu aralığa göre ortalamanın 27-63 olması düşük düzeye, 64-100 olması orta düzeye, 101-135 olması yüksek düzeye tekabül etmektedir. Belirtilen nicel sınıflandırmaya göre Z Kuşağı'nın YouTube aracılığıyla tükettiği haber motivasyonları ve doyumları orta düzeydedir. Z Kuşağı'nın Instagram aracılığıyla tükettiği haber motivasyonları ve doyumları ise bu çalışma kapsamında yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Tablo 1 ile belirtilen bulgular, Z Kuşağı'nın haber tüketim sürecindeki motivasyon ve doyum boyutları söz konusu olduğunda Instagram'ın YouTube'a göre bir adım önde olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 2: YouTube Haberlerini Tüketim Motivasyon ve Doyumlarının Alt Boyut Düzeyleri

Alt Boyutlar	N	Min.	Max.	Mean	Std.Deviation	Düzye
Eğlence ve Rahatlama	406	5	25	17.82	4.68	Orta
Güvenirlilik	406	4	20	13.65	3.17	Orta
Teknik Olanaklar ve Kolaylık	406	6	30	22.54	4.82	Yüksek
Zengin ve İsteğe Bağlı İçerik	406	6	30	24.35	4.02	Yüksek
Aktif Katılım	406	6	30	20.37	5.11	Orta
Genel Ortalama	406	43	135	99.16	16.63	Orta

Z kuşağı'nın YouTube haberlerini tüketim motivasyon ve doyumlarının alt boyutlarının ortalama, standart sapma ve düzeylerine Tablo 2'de yer verilmiştir. "Eğlence ve Rahatlama" alt boyutunda madde sayısı 5 olduğu için 5 -11 arası düşük, 12-18 arası orta ve 19-25 arası yüksek düzeydedir. Dolayısıyla "Eğlence ve Rahatlama" alt boyutu için ortalamanın 17.82 olması bu alt boyut için düzeyin orta seviye olduğunu ifade etmektedir. "Güvenirlilik" alt boyutunda madde sayısı 4 olduğu için 4-9 arası düşük, 10-15 arası orta ve 16-20 arası yüksek düzeydedir. Bu boyut için ortalamanın 13.65 olması düzeyin orta düzey olduğunu göstermektedir. "Teknik Olanaklar ve Kolaylık, Zengin ve İsteğe Bağlı İçerik ve Aktif Katılım" alt boyutları için madde sayısı 6 olduğu için 6-13 arası düşük, 14-21 arası orta ve 22-30 arası yüksek düzeydedir. "Teknik Olanaklar ve Kolaylık" alt boyutu için ortalamanın 22.54 olması düzeyin yüksek; "Zengin ve İsteğe Bağlı İçerik" alt boyutu için ortalamanın 24.35 olması düzeyin yüksek ve "Aktif Katılım" alt boyutu içinse ortalamanın 20.37 olması düzeyin orta seviyede olduğunu anlamına gelmektedir.

Tablo 3: Instagram Haberlerini Tüketim Motivasyon ve Doyumların Alt Boyut Düzeyleri

Alt Boyutlar	N	Min.	Max.	Mean	Std.Deviation	Düzye
Eğlence ve Rahatlama	406	5	25	20.37	4.27	Yüksek
Güvenirlilik	406	4	20	13.61	3.71	Orta
Teknik Olanaklar ve Kolaylık	406	6	30	23.52	4.69	Yüksek
Zengin ve İsteğe Bağlı İçerik	406	6	30	24.07	4.77	Yüksek
Aktif Katılım	406	6	30	23.00	4.80	Yüksek
Genel Ortalama	406	27	135	104.6	18.04	Yüksek

Z Kuşağı'nın Instagram haberlerini tüketim motivasyon ve doyumlarının alt

boyutlarının ortalama, standart sapma ve düzeyleri Tablo 3'te belirtilmiştir. "Eğlence ve Rahatlama" alt boyutunda madde sayısı 5 olduğu için 5-11 arası düşük, 12-18 arası orta ve 19-25 arası yüksek düzeydedir. "Eğlence ve Rahatlama" alt boyutu için ortalamanın 20.37 olması bu alt boyut için düzeyin yüksek olduğunu göstermektedir. "Güvenirlilik" alt boyutunda madde sayısı 4 olduğu için 4-9 arası düşük, 10-15 arası orta ve 16-20 arası yüksek düzeydedir. Bu boyut için ortalamanın 13.61 olması düzeyin orta olduğunu şeklinde yorumlanabilir. "Teknik Olanaklar ve Kolaylık, Zengin ve İsteğe Bağlı İçerik ve Aktif Katılım" alt boyutları için madde sayısı 6 olduğu için 6-13 arası düşük, 14-21 arası orta ve 22-30 arası yüksek düzeydedir. "Teknik Olanaklar ve Kolaylık" alt boyutu için ortalamanın 23.52 olması düzeyin yüksek; zengin ve isteğe bağlı içerik alt boyutu için ortalamanın 24.07 olması düzeyin yüksek ve "Aktif Katılım" alt boyutu için ortalamanın 23.00 olması yüksek düzeye işaret eden bir seviyeyi ifade etmektedir.

Tablo 2 ve Tablo 3 ile belirtilen alt boyut düzeylerinde "Güvenirlilik" ile ilgili motivasyon ve doyum orta düzey; "Teknik Olanaklar ve Kolaylık, Zengin ve İsteğe Bağlı İçerik" ile ilgili motivasyon ve doyum ise yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Bu açıdan iki habercilik alanı için bir benzerlik karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan YouTube ve Instagram haberciliğinin doyum ve motivasyon düzeylerinde farklılıklar da bulunmaktadır. "Eğlence ve Rahatlama İsteği ile Aktif Katılım" alt boyutları, YouTube'da orta; Instagram'da ise yüksek düzeydedir. Bu noktada Instagram'ın eğlence ve rahatlama ile aktif katılım boyutlarında YouTube'un bir adım önüne geçtiği şeklinde bir yorum getirilebilir.

Demografik Özelliklere Göre Sosyal Medya Haberlerinin Tüketim Motivasyonları ve Doyumları

Çalışma kapsamında, "cinsiyet, yaş, eğitim bölümü, aylık gelir ve kullanılan sosyal medya uygulama sayısı gibi" değişkenler detaylı bir analize tabi tutulmuştur. Bazı testlerde, demografik değişkenlerin sosyal medya haber tüketimindeki motivasyon ve doyum ile olan ilişkilerini net bir şekilde betimleyebilmek adına bazı bağımsız değişkenler (demografik özellikler), birden fazla test ile değerlendirilmiştir.

Tablo 4: Cinsiyete Göre Sosyal Medya Haberlerini Tüketim Motivasyon ve Doyumları MANOVA Analizi

Bağımlı Değişkenler	Wilks Lambda	F	p	Hipotez sd	Hata sd	η^2
YHTMD IHTMD	0.992	1.649	0.194	2	403	0.008

Çalışmaya katılan Z Kuşağı'nın YouTube ve Instagram haberlerini tüketim motivasyonları ve doyum düzeylerinin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için MANOVA analizi gerçekleştirilmiş ve elde edilen bulgular Tablo 4'de belirtilmiştir. MANOVA analizi sonuçlarında; Z Kuşağı'nın YouTube ve Instagram haberlerini tüketim motivasyon ve doyumlarında cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir [$F(2,403)=1.649$, $(\lambda)=0.992$, $p>0.05$]. Bu bulgu, Z Kuşağının cinsiyet değişkeni çerçevesinde benzer motivasyon ve doyumlar ile sosyal medyada haber tüketimini gerçekleştirdiğini (Tablo 2 ve Tablo 3'te belirtilen alt boyutlar doğrultusunda) göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Tablo 5: Yaşa Göre Sosyal Medya Haberlerini Tüketim Motivasyon ve Doyumları ANOVA Analizi

Bağımlı Değişkenler	Yaş	N	X	Gruplar	df	X Square	F	p
YHTMD	17-19	86	101.67	Gruplar arası	3	840.698	3.083	0.027*
	20-22	180	97.21					
	23-25	90	97.98	Grup içi	402	272.656		
	26-28	50	104.00					
IHTMD	17-19	86	104.51	Gruplar arası	3	680.119	2.106	0,099
	20-22	180	102.81					
	23-25	90	108.61	Grup içi	402	322.916		
	26-28	50	104.04					

Z Kuşağı'nın YouTube ve Instagram haberlerini tüketim motivasyonları ve doyumunun yaş bağımsız değişkenine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için MANOVA analizinin sayıltılarından olan Box M istatistiğine göre kovaryans matrisinin eşitliği sağlanmadığı için tek yönlü varyans analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 5 ile verilmiştir. ANOVA analizine göre, Z Kuşağı'nın sosyal medya haber tüketim motivasyonları ve doyumları, YouTube'da anlamlı bir farklılık göstermekte fakat Instagram'da anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. YouTube haberlerini tüketim motivasyon ve doyumlarının yaş değişkeni içerisinde bulunan hangi grupların lehine olduğu Tablo 6 ile sunulmuştur.

Tablo 6: Yaş Gruplarına Göre YouTube Haberlerini Tüketim Motivasyon ve Doyumları Post-Hoc. Analizi

I	J	Mean difference	Std.error	p	
YHTMD	20-22	4.46	2.16	0.040*	
	17-19	23-25	3.68	2.48	0.140
		26-28	-2.32	2.93	0.429
	20-22	23-25	-0.77	2.13	0.715
		26-28	-6.78	2.63	0.051
	23-25	26-28	-6.01	2.91	0.167

Tablo 6'da belirtilen post hoc analiz sonuçlarına göre YouTube haberlerini tüketim motivasyon ve doyumlarında yaş aralığı, 17-19 olan Z Kuşağı lehine anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Bu bulgu, yaşı 17-19 arasında olanların (Z Kuşağı arasında günümüz tarihi temel alındığında en geç doğumlu olanlar) çalışma kapsamında belirtilen diğer yaş kategorilerine göre YouTube haberlerini tüketim sürecinde daha fazla motivasyon ve doyum elde ettikleri şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 7: Aylık Gelir Miktarına Göre Sosyal Medya Haberlerini Tüketim Motivasyon ve Doyumları MANOVA Analizi

Bağımlı Değişkenler	Wilks Lambda	F	p	Hipotez sd	Hata sd	η^2
YHTMD IHTMD	0.931	4.835	0.00*	6	802	0.035

Tablo 7 ile belirtilen MANOVA analizi bulgularına göre, Z Kuşağı'nın YouTube ve Instagram haberlerini tüketim motivasyon ve doyumları aylık gelir miktarına göre anlamlı farklılık göstermektedir [$F(6,802)=4.835$, $(\lambda)=0.931$, $p<0.05$]. Belirtilen anlamlı farklılığın aylık gelir miktarı kategorileri içerisinde bulunan hangi grup lehine olduğunu belirlemek için post-hoc. analizi gerçekleştirilmiş ve analiz sonuçları Tablo 8 ile verilmiştir.

Tablo 8: Aylık Gelir Miktarına Göre Sosyal Medya Haberlerini Tüketim Motivasyon ve Doyumları Post-Hoc. Analizi

Bağımlı Değişkenler	I	J	Mean difference	Std.error	p
YHTMD	5 bin altı	5-6 bin	4.81	2.012	0.102
		6-7 bin	-11.91	3.997	0.018*
		7 bin üzeri	0.26	2.444	1.000
	5-6 bin	6-7 bin	-16.73	4.220	0.001*
		7 bin üzeri	-4.55	2.794	0.622
		6-7 bin	12.17	4.443	0.038*
IHTMD	5 bin altı	5-6 bin	4.81	2.201	0.176
		6-7 bin	5.99	4.373	1.000
		7 bin üzeri	-3.37	2.674	
	5-6 bin	6-7 bin	1.18	4.61	1.000
		7 bin üzeri	-8.19	3.05	0.046*
		6-7 bin	-9.37	4.86	0.327

Tablo 8 ile belirtilen post hoc analiz sonuçlarına göre, YouTube haberlerini tüketim motivasyon ve doyumunda aylık geliri 6-7 bin aralığında olan grup ile Instagram haberlerini tüketim motivasyon ve doyumunda aylık geliri 7 bin üzeri olan Z Kuşağı lehine anlamlı farklılık bulunmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, aylık gelir miktarı, 5 bin altı ve 5 bin olan Z Kuşağı'nın 6-7 bin olanlara göre; aylık gelir miktarı 6-7 bin bin olan Z Kuşağı'nın ise 7 bin üzeri olanlara göre YouTube haberlerini tüketim sürecinde daha fazla motivasyon ve doyum elde ettiğini göstermektedir. Diğer yandan 5-6 bin arasında aylık geliri bulunan Z Kuşağı'nın da 7 bin üzeri aylık geliri olanlara göre, Instagram haberlerini tüketim sürecinde daha fazla motivasyon ve doyum elde ettiği de bu boyutla ilgili elde edilen bir diğer bulgu olmuştur.

Tablo 9: Kullanılan Uygulama Sayısına Göre Sosyal Medya Haberlerini Tüketim Motivasyon ve Doyumları Kruskal Wallis Analizi

Bağımlı Değişkenler	Gruplar	N	Mean Rank	ss	Chi Square	df	p
YHTMD	Sadece 1	119	206.28	16.63	9.548	3	0.023*
	2-3 tane	190	193.99				
	4-5 tane	58	243.80				
	5 ve üzeri	39	181.38				
IHTMD	Sadece 1	119	200.55	18.04	3.407	3	0.800
	2-3 tane	190	201.28				
	4-5 tane	58	217.75				
	5 ve üzeri	39	202.12				

Z Kuşağı'nın YouTube ve Instagram haberlerini tüketim motivasyon ve doyumunun kullanılan sosyal medya uygulaması bağımsız değişkenine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için MANOVA analizinin varsayımlarından Box'ın M kovaryans eşitliği ve Levene'nin varyans hatalarının eşitliği sağlanamadığı için Kruskal Wallis analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 9 ile sunulmuştur. Kruskal Wallis analizine göre, 4 ve/veya 5 adet sosyal medya uygulaması bulunan Z Kuşağı'nın lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bu bulgu, 4 ve/veya 5 adet sosyal medya uygulaması bulunanların diğer gruplara göre (sadece 1, 2-3 ve 5 üzeri) Z Kuşağı'nın YouTube haberlerini tüketim sürecinde daha fazla motivasyon ve doyum elde ettiği anlamı taşımaktadır. Instagram haberlerini tüketim motivasyon ve doyumunda ise kullanılan sosyal medya sayısına göre anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bir diğer ifadeyle kullanılan sosyal medya uygulaması sayısının bu çalışma kapsamında

Instagram haberlerini tüketim motivasyon ve doyumunda, anlamlı farklılık oluşturacak bir boyuta sahip olmadığı saptanmıştır.

Haber Tüketim Motivasyon ve Doyumu Boyutunda YouTube ve Instagram Arasındaki İlişki

YouTube ve Instagram'ın çalışma kapsamında kullanılan genel ölçek değerleri ve ölçek formunda yer alan alt boyutların birbirleri arasındaki ilişkiler, Tablo 10'da belirtildiği üzere korelasyon analizine tabi tutulmuştur. Korelasyon analizi sonucu elde edilen bulgular ise regresyon analizi ile detaylandırılmıştır.

Tablo 10: YHTMD- IHTMD Arasındaki İlişki

	IHTMD	Eğlence ve Rahatlık	Güvenirlilik	Teknik Olanaklar ve Kolaylık	Zengin ve İsteğe Bağlı İçerik	Aktif Katılım
r	0.368	0.198	0.259	0.323	0.306	0.385
YHTMD p	0.00**	0.00**	0.00**	0.00**	0.00**	0.00**
N	406	406	406	406	406	406

Korelasyon analizi bulgularına göre, Z Kuşağı'nın YouTube ve Instagram haberlerini tüketim motivasyon ve doyumun arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır ($r=0.368$; $p<0.01$). YouTube haberlerini tüketim motivasyonu ve doyumunu ile "Eğlence ve Rahatlık ve Güvenirlilik" alt boyutları arasında zayıf düzeyli, "Teknik Olanaklar ve Kolaylık", "Zengin ve İsteğe Bağlı İçerik ve Aktif Katılım" alt boyutları arasındaysa orta düzeyli bir ilişki belirlenmiştir. Korelasyon analizi ile belirtilen bu noktanın detaylandırılması için Regresyon Analizi de gerçekleştirilmiştir.

Tablo 11: YHTMD- IHTMD Arasındaki Regresyon Analizi

Yordanan değişken	Yordayıcı değişken	β	SHB	t	F	R ²	P
YHTMD	IHTMD	0.339	0.043	7.950	63.204	0.135	0.00**
Sabit		63.684	4.529	14.062			

B, regresyon kat sayısı; SHB, B deki standart hata; ** $p<0.01$

Tablo 11 ile belirtilen bulgulara göre, Instagram haber tüketim motivasyon ve doyumunu, YouTube haber tüketim motivasyon ve doyumunu yordayıcı bir faktöre dönüşebilmektedir. Instagram'ın bu noktada YouTube'u yordama gücü, R² değerinin 0.135 olması nedeniyle %13.5'tir. Bir diğer ifadeyle Instagram haber tüketim motivasyon ve doyumunun YouTube haber tüketim motivasyon ve doyumuna %13.5 düzeyinde bir katkısı bulunmaktadır.

Sonuç

Çalışma kapsamında sosyal medya uygulamaları ve habercilik alanı arasındaki ilişkiye yönelik üç boyuttan oluşan bir veri seti elde edilmiştir. Birinci boyutta, sosyal medya haber tüketim motivasyon ve doyum düzeyi bulunmaktadır. Araştırmaya katılanların sosyal medya haber tüketim motivasyonları YouTube için orta; Instagram için ise yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Doyum düzeylerinin düşük seviyede çıkmaması, Z Kuşağı'nın dijital ortam ve araçlara yakın olduğu varsayımını güçlendirmektedir. Öyle ki dijital ortam ve araçları kullanma becerisi ile görünür olan Z Kuşağı'nın YouTube ve Instagram haberlerini tüketim sürecinde birçok farklı kriterlerde orta ve yüksek düzeyde motivasyon ve doyum elde ettiği belirlenmiştir.

Çalışmada, dört farklı demografik değişken doğrultusunda sosyal medya haber tüketim motivasyon ve doyumları analiz edilmiştir. Çalışmanın ikinci veri setini oluşturan bu analizlerde, Z Kuşağı'nın *cinsiyet* değişkenine göre sosyal medya haber tüketim ve doyumunda anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Yaş değişkeni söz konusu olduğunda YouTube haber tüketim motivasyon ve doyumunda 17-19 yaşında olanlar lehine bir anlamlı farklılık

saptanmıştır. Yaş değişkeni, Instagram haber tüketim motivasyon ve doyumunda ise anlamlı bir farklılık oluşturmamaktadır. *Aylık gelir miktarı* değişkeni ise hem YouTube hem de Instagram haber tüketim motivasyon ve doyumunda anlamlı bir farklılık ile karşımıza çıkmaktadır. YouTube için aylık gelir miktarı 6-7 bin arasında olanlarda; Instagram için ise aylık gelir miktarı 7 bin üzeri olanlarda haber tüketim motivasyon ve doyumunu daha yüksektir. Demografik unsurlar arasında bulunan son bağımsız değişken *kullanılan sosyal medya sayısındır*. YouTube haber tüketim motivasyon ve doyumunda 4-5 adet sosyal medya hesabı kullanan kişiler lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Kullanılan sosyal medya uygulama sayısı, Instagram haber tüketim motivasyon ve doyumunda ise “cinsiyet ve yaş” adlı bağımsız değişkenlerde olduğu gibi anlamlı bir farklılık söz konusu değildir.

Çalışmanın üçüncü veri seti, YouTube ve Instagram için uygulanan ölçeğin ve ölçeğin alt boyutlarının birbirleri ile olan ilişkisini kapsamaktadır. Gerçekleştirilen analizler, iki sosyal medya alanı arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta düzeyli bir ilişkinin varlığını göstermiştir. Bu ilişkinin katkı düzeyini ortaya koymak için gerçekleştirilen analizlerde ise Instagram haber tüketim motivasyon ve doyumunun YouTube haberlerini tüketim motivasyon ve doyumuna %13.5 oranında katkı sağladığı tespit edilmiştir. Bu bulguya göre YouTube haberlerinin tüketim motivasyon ve doyum düzeyine Instagram aracılığıyla katkı sağlanmaktadır.

Belirtilen üç nokta ile çalışma kapsamında sosyal medya ve habercilik arasındaki ilişkide teknik ve mesleki iş birliğinin karşılık bulduğu görülmektedir. Bir diğer ifadeyle sosyal medya ve gazetecilik/habercilik, yeni medyanın yakınsama (farklı alanların birlikte kullanılabilmesine imkân vermektedir) özelliği/teknik altyapısı ile birbirini içlemektedir. Örneğin, bir kullanıcı sosyal medyada boş zaman geçirirken karşısına çıkan linke tıklayarak bir haber sitesine geçebilmektedir veya internette haber okuyan bir kullanıcı ilgisini çeken bir bağlantıyla sosyal medyaya geçiş yapabilmektedir. Kullanıcıların bu iki alan arasındaki geçişinin kolaylaşması, Z Kuşağı'nın sosyal medyadaki haber tüketim motivasyon ve doyumuna olumlu etki etme durumu söz konusu olabilir. Belirtilenler doğrultusunda konuyla ilgili gerçekleştirilecek sonraki çalışmalarda, farklı bölümlerden eşit katılımın yer aldığı bir çalışma tekrardan YouTube ve Instagram özelinde irdelenebilir. YouTube ve Instagram'a “Haber Tüketim Motivasyon Ölçeği”nde yer alan internet gazetesi/haber sitesi ile birlikte geleneksel haber tüketim alanları da dâhil edilerek daha geniş kapsamlı araştırmalar yürütülebilir. Son olarak Z Kuşağı'ndan farklı olarak X ve Y Kuşaklarının da haber tüketim motivasyon ve doyumları dijital medya/sosyal medya kapsamında irdelenebilir.

Kaynakça

- Al-Rawi, A. (2019). Viral news on social media. *Digital Journalism*, 7 (1), 63-79.
- Al-Rawi, A., Al-Musalli, A., ve Fakida, A. (2021). News values on Instagram: A comparative study of international news. *Journalism and Media*, 2 (2), 305-320. DOI:10.3390/journalmedia2020018.
- Antony, M. G. ve Thomas, R. J. (2010). “This is citizen journalism at its finest”: YouTube and the public sphere in the Oscar Grant shooting incident. *New Media ve Society*, 12 (8). DOI:10.1177/1461444810362492.
- Ateşgöz, K. ve Kılıç, D. (2022). Haber tüketim motivasyonları ve tatminleri ölçeğinin geliştirilmesi ve psikometrik özelliklerinin incelenmesi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (60), 143-167. DOI:10.47998/ikad.1120452.
- Barhate, B. ve Dirani, K. M. (2022). Career aspirations of generation Z: A systematic literature review. *European Journal of Training and Development*, 46 (1/2), 139-157.
- Başkale, H. (2016). Nitel araştırmalarda geçerlik, güvenilirlik ve örneklem büyüklüğünün belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9 (1), 23-28.

- Best, J. W. ve Kahn, J. W. (2017). *Eğitimde araştırma yöntemleri*. (Köksal, O. Çev.). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Borges-Rey, E. (2015). News images on Instagram: The paradox of authenticity in hyperreal photo reportage. *Digital Journalism*, 3 (4), 571-593. DOI:10.1080/21670811.2015.1034526.
- Bossio, D. (2021). Journalists on Instagram: Presenting professional identity and role on image-focused social media. *Journalism Practice*, 1-17. DOI:10.1080/17512786.2021.2001359.
- Choi, H. ve Ko, Y. (2022). Effective fake news video detection using domain knowledge and multimodal data fusion on Youtube. *Pattern Recognition Letters*, 154, 44-52. DOI:10.1016/j.patrec.2022.01.007.
- Creswell, J. W. (2017). *Eğitim araştırmaları: Nicel ve nitel araştırmanın planlanması, yürütülmesi ve değerlendirilmesi*. Edam Publications.
- Çetinkaya, A. (2019). Çevrimiçi gazetelerin Instagram üzerinden haber paylaşımı. *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 1-28.
- Das, M., Singh, P. ve Majumdar, A. (2022). Investigating dynamics of polarization of Youtube true and fake news channels. Qureshi, I., Bhatt, B., Gupta, S. ve Tiwari, A. (Ed.). *Causes and Symptoms of Socio-Cultural Polarization: Role of Information and Communication Technologies* (ss. 73-112). Singapore: Springer Publications.
- Dawes, J. G. (2008). Do data characteristics change according to the number of scale points used? An experiment using 5 point, 7 point and 10 point scales. *International Journal of Market Research*, 51 (1), 61-77.
- Dolot, A. (2018). The characteristics of Generation Z. *E-mentor*, 74 (2), 44-50.
- Fletcher, R. ve Nielsen, R. K. (2018). Are people incidentally exposed to news on social media? A comparative analysis. *New Media & Society*, 20 (7), 2450-2468. DOI:10.1177/1461444817724170.
- Hanson, G., ve Haridakis, P. (2008). YouTube users watching and sharing the news: A uses and gratifications approach. *Journal of Electronic Publishing*, 11(3). DOI:10.3998/3336451.0011.305.
- Hendrickx, J. (2021). The rise of social journalism: An explorative case study of a youth-oriented Instagram news account. *Journalism Practice*, 1-16. DOI:10.1080/17512786.2021.2012500.
- Hermida, A. ve Mellado, C. (2020). Dimensions of social media logics: Mapping forms of journalistic norms and practices on Twitter and Instagram. *Digital Journalism*, 8 (7), 864-884. DOI:10.1080/21670811.2020.1805779.
- Horsti, K. (2017). Communicative memory of irregular migration: The re-circulation of news images on YouTube. *Memory Studies*, 10(2), 112-129. DOI:10.1177/1750698016640614.
- Jones, M. (2006). Will news find a home on YouTube?. *Nieman Reports*, 60(4), 52.
- Krebs, I., Bachmann, I., Siebert, G., Schwab, R. ve Willi, R. (2021) Non-journalistic competitors of news media brands on Google and YouTube: From solid competition to a liquid media market. *Journal of Media Business Studies*, 18 (1), 27-44. DOI:10.1080/16522354.2020.1832746.
- Ksiazek, T. B., Peer, L. ve Lessard, K. (2016). User engagement with online news: Conceptualizing interactivity and exploring the relationship between online news videos and user comments. *New Media & Society*, 18 (3), 502-520. DOI:10.1177/1461444814545073.

-
- Larsson, A. O. (2018). The news user on social media: A comparative study of interacting with media organizations on Facebook and Instagram. *Journalism Studies*, 19 (15), 2225-2242. DOI:10.1080/1461670X.2017.1332957.
- Lewis, R. (2020). "This is what the news won't show you": YouTube creators and the reactionary politics of micro-celebrity. *Television & New Media*, 21 (2), 201-217. DOI:10.1177/1527476419879919.
- Li, H., Bailey, A., Huynh, D. ve Chan, J. (2020). YouTube as a source of information on Covid-19: A pandemic of misinformation?. *BMJ Global Health*, 5 (5), 1-6.
- Lichtenstein, D., Herbers, M. R. ve Bause, H. (2021) Journalistic YouTubers and their role orientations, strategies, and professionalization tendencies. *Journalism Studies*, 22(9), 1103-1122. DOI:10.1080/1461670X.2021.1922302.
- Lopezosa, C., Orduna-Malea, E. ve Perez-Montoro, M. (2020). Making video news visible: Identifying the optimization strategies of the cybermedia on YouTube using web metrics. *Journalism Practice*, 14 (4), 465-482. DOI:10.1080/17512786.2019.1628657.
- Maares, P. ve Hanusch, F. (2020). Exploring the boundaries of journalism: Instagram micro-bloggers in the twilight zone of lifestyle journalism. *Journalism*, 21 (2), 262-278. DOI:10.1177/1464884918801400.
- Mellado, C. (2022). Roles and digital identities on Twitter and Instagram: An ethnographic study of Chilean journalists. *Profesional de La Informacion*, 31 (4), 1-16. DOI:10.3145/epi.2022.jul.14.
- Michalovich, A. ve Hershkovitz, A. (2020). Assessing YouTube science news' credibility: The impact of web-search on the role of video, source, and user attributes. *Public Understanding of Science*, 29 (4), 376-391. DOI:10.1177/0963662520905466.
- Nashmi, E., North, M., Bloom, T. ve Cleary, J. (2017) Promoting a global brand: A study of international news organisations' YouTube channels. *The Journal of International Communication*, 23 (2), 165-185. DOI:10.1080/13216597.2017.1300180.
- Nechushtai, E., Zamith, R. ve Lewis, S. C. (2023). More of the same? Homogenization in news recommendations when users search on Google, YouTube, Facebook, and Twitter. *Mass Communication and Society*, 1-27. DOI:10.1080/15205436.2023.2173609.
- Noortyani, R. (2019). The use of YouTube as the source of supplementary material in learning news writing. *Practitioner Research*, 1, 111-126. DOI:10.32890/pr2019.1.6.
- Peer, L. ve Ksiazek, T. B. (2011). YouTube and the challenge to journalism: New standards for news videos online. *Journalism Studies*, 12(1), 45-63. DOI:10.1080/1461670X.2010.511951.
- Perreault, G. ve Hanusch, F. (2022). Field insurgency in lifestyle journalism: How lifestyle journalists marginalize Instagram influencers and protect their autonomy. *New Media & Society*, 1-39. DOI:10.1177/14614448221104233.
- Poell, T. ve Borra, E. (2012). Twitter, YouTube, and Flickr as platforms of alternative journalism: The social media account of the 2010 Toronto G20 protests. *Journalism*, 13 (6), 695-713. DOI:10.1177/1464884911431533.
- Schwieger, D. ve Ladwig, C. (2018). Reaching and retaining the next generation: Adapting to the expectations of Gen Z in the classroom. *Information Systems Education Journal*, 16 (3), 45-54.
- Seyidov, I. ve Özorun, B. A. (2020). Insta-worthiness of news in new media journalism: How to understand news values on Instagram. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (36), 186-203. DOI:10.17829/turcom.803352.
-

-
- Skains, L. R. (2010). The shifting author-reader dynamic: Online novel communities as bridge from print to digital literature. *The International Journal of Research into New Media Technologies*, 16 (1), 95-111.
- Stockemer, D. (2019). *Quantitative methods for the social sciences a practical introduction with examples in SPSS and Stata*. İsviçre: Springer Publications.
- Sumiala, J. M. ve Tikka, M. (2013). Broadcast yourself-Global news! A netnography of the “flotilla” news on YouTube. *Communication, Culture & Critique*, 6 (2), 318-335. [DOI:10.1111/cccr.12008](https://doi.org/10.1111/cccr.12008).
- Sumiala, J. ve Tikka, M. (2015). News rituals of participation: Negotiating temporalities, categories, and hierarchies of news-making on YouTube. *Anthropological Notebooks*, 21 (3), 5-20.
- Thomson, T. J. ve Greenwood, K. (2017). I “like” that: Exploring the characteristics that promote social media engagement with news photographs. *Visual Communication Quarterly*, 24 (4), 203-218. DOI:[10.1080/15551393.2017.1388701](https://doi.org/10.1080/15551393.2017.1388701).
- Turner, A. (2015). Generation Z: Technology and social interest. *The Journal of Individual Psychology*, 71 (2), 103-113. DOI:10.1353/jip.2015.0021
- Vazquez-Herrero, J., Direito-Rebollal, S. ve Lopez-Garcia, X. (2019). Ephemeral journalism: News distribution through Instagram stories. *Social Media+ Society*, 5 (4), 1-13.
- Ward, J. (2016). A content analysis of celebrity Instagram posts and parasocial interaction. *Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, 7 (1).
- Xie, L., Natsev, A., Kender, J. R., Hill, M. ve Smith, J. R. (2011). Visual memes in social media: Tracking real-world news in youtube videos. *Proceedings Of The 19th ACM International Conference on Multimedia*, 53-62. [DOI:10.1145/2072298.2072307](https://doi.org/10.1145/2072298.2072307).
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Covid-19 Pandemi Süreci İçin Üretilen Çalışmaların Görsel Algıya Etkisinin Kavramsal Tasarım Yaklaşımıyla Değerlendirilmesi

Evaluation of the Effect of Works Production for the Covid-19 Pandemic Process on Visual Perception with the Conceptual Design Approach

Emel BİROL^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8491-7585

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Mart 2023

Kabul tarihi: 27 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Covid-19 pandemi,
Görsel iletişim tasarımı,
Kavramsal tasarım,
Görsel algı.

ÖZ

Covid-19 pandemi sürecinde, ülkeler, toplumu bilgilendirmek ve onları önlemler konusunda bilinçlendirmek için her alanda önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Bu süreçte, yayımlanan fotoğraflar, videolar, sosyal medya postları, afişler, infografikler vb. görsel odaklı çalışmaların önemi daha fazla ön plana çıkmıştır. Bahsedilen bu görsel çalışmalardan özellikle kavramsal tasarım yaklaşımının ele alındığı çalışmaların, bilginin kolay öğrenilebilir olmasında etkin bir rol oynadığı söylenebilir. Kavramsal tasarımlar, bir olay, düşünce veya durumu simgeleyen görsellerdir. Bu kapsamda, kavramsal tasarım yaklaşımı ile Covid-19 pandemi süreci için alanında uzman kişiler tarafından tasarım çalışmaları hazırlanmıştır. Hazırlanan tasarımların izleyicilerde, farkındalık yaratma ve görsel algı üzerindeki etkilerini sosyo-demografik değişkenler açısından araştırmak amacıyla 422 katılımcı ile bir anket çalışması yürütülmüştür. Anket çalışması için İstanbul Gedik Üniversitesi Etik Kurulundan 09.11.2022 tarih ve E-56365223-050.01.04-2022.137548.13-387 sayısıyla gerekli izin alınmıştır. Ana kütlesi, İstanbul'daki üniversitelerde çalışan idari ve akademik personel ile eğitim gören öğrenciler olan çalışmaya, yargısal örnekleme yöntemi ile seçilen İstanbul Anadolu yakasındaki vakıf üniversitelerinde çalışan idari ve akademik personel ile öğrenciler dâhil edilmiştir. Çalışmada betimsel ve bağıntısal tarama yöntemi kullanılmış ve çalışmanın verileri, alanında uzman kişiler tarafından Covid-19 salgını için kavramsal tasarım yaklaşımı ile oluşturulmuş tasarımlar üzerinden görsel tasarım ilkeleri ve görsel tasarım elemanları bağlamında iki boyutta toplanmıştır. Her iki boyuta ait verilerin analizleri, SPSS yazılımında "t testi" ve "ANOVA" testleri ile yapılmıştır. Analizler sonucunda her iki boyuta ait istatistiksel değerlerde katılımcıların sosyo-demografik özellikleri ile görsel algılarının etkilendiği tespit edilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: March 14, 2023

Accepted: September 27, 2023

Keywords:

Covid-19 pandemic,
Visual communication design,
Conceptual design,
Visual perception.

ABSTRACT

During the Covid-19 pandemic process, countries have undertaken important responsibilities in all areas to inform the public and raise awareness of the measures. In this process, published photos, videos, social media posts, posters, infographics, etc. the importance of visually oriented informative communication tools has come to the fore even more. It can be said that among these visual studies mentioned, especially those that deal with the conceptual design approach, play an active role in making the information easy to learn. Conceptual designs are images that represent an event, thought, or situation. In this context, visuals were designed by experts in the field for the Covid-19 outbreak with a conceptual design approach. A survey study was conducted with 422 participants in order to investigate the effects of the designs on the audience, on raising awareness and on visual perception in terms of socio-demographic variables. For the survey, the necessary permission was obtained from the Ethics Committee of Istanbul Gedik University with the date 09.11.2022 and the number E-56365223-050.01.04-2022.137548.13-387. Administrative and academic staff and students working at foundation universities on the Anatolian side of Istanbul, selected by the judicial sampling method, were included in the study, the main mass of which was the administrative and academic staff working at universities in Istanbul and students studying. Descriptive and relational scanning methods were used in the study. The data of the study were collected in two dimensions in the context of visual design principles and visual design elements through the designs created with the conceptual design approach for the Covid-19 epidemic by experts in the field. The analyzes of the data belonging to both dimensions were made with the "t test" and "ANOVA" tests in SPSS software. As a result of the analyzes, it was determined that the socio-demographic characteristics and visual perceptions of the participants were affected in the statistical values of both dimensions.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: emel.birrol@gedik.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

During the Covid-19 pandemic process, countries have undertaken important responsibilities in all areas to inform the public and raise awareness of the measures. Visual communication field is one of these fields. When visual communication channels and designs, which are a form of visual expression, come together at the right point, the hopes of humanity for the future, the situations in which to be prepared, the precautions to be taken, the importance of acting together, etc. it becomes easier for a lot of information to be disseminated to people in an efficient and understandable way. For this reason, the widespread application of visual communication with the right communication channels during the pandemic process will have a significant impact on the orientation of the majority of the society. During the Covid-19 pandemic process, visual communication has further strengthened its position. Lewinski (2020) suggested that during the quarantine period in America, 78% of designers used visual images presented with conceptual design in their communication to express their emotions in ways that words cannot. In this context, it has been revealed that today's health, cultural, economic, political and technological developments are reflected in the designs made by deepening the visual communication after a certain level, and progressing towards transforming the meanings into "comprehension". During the Covid-19 pandemic, designers who produce content in the field of visual communication use "stay at home", "life fits at home" and etc. they put forward their creative visual expressions in order to convey the messages to the whole world in the most positive way with a conceptual design approach and to meet the needs. In this context, design studies have been prepared by experts in the field for the Covid-19 pandemic process with a conceptual design approach. A survey study was conducted with 422 participants in order to investigate the effects of the designs on the audience, on raising awareness and on visual perception in terms of socio-demographic variables. For the survey, the necessary permission was obtained from the Ethics Committee of Istanbul Gedik University with the date 09.11.2022 and the number E-56365223-050.01.04-2022.137548.13-387. Administrative and academic staff and students working at foundation universities on the Anatolian side of Istanbul, selected by the judicial sampling method, were included in the study, the main mass of which was the administrative and academic staff working in the universities in Istanbul and the students studying. In the study, descriptive and relational scanning method was used and the data of the study were collected in two dimensions in the context of visual design principles and visual design elements through the designs created by experts in the field with the conceptual design approach for the Covid-19 epidemic. The analyzes of the data belonging to both dimensions were made with the "t test" and "ANOVA" tests in SPSS software. As a result of the analyzes As a result of the statistical analysis studies, some hypotheses that predict that the visual perception levels and perception styles of the surveyed participants may differ according to demographic variables have been proven.

As a result of the analysis, it was concluded that the gender variable in hypothesis 1 was effective in visual perception. In Hypothesis 2, it has been determined that the fact that the participants are academicians, students or administrative staff is not an effective variable in the context of visual perception. In Hypothesis 3, it was concluded that the education level of the participants did not affect their visual perceptions. However, the fact that the study was limited to the education levels of the academicians, students or administrative staff in the foundation universities selected with the judicial sample in the Anatolian side of Istanbul caused the result to be open to discussion. In the future, this situation can be handled more comprehensively and applied to participants from different education levels working in state and foundation universities, and it can be a guide for studies similar to this subject. In Hypothesis 4, it was concluded that the visual perception levels of the participants were affected by the variable "the department they studied or graduated from".

As a result, it has been determined that the correct use of visual design principles and elements in order to create visually conscious designs in revealing many problems that concern the society such as the pandemic process has a great effect on visual perception. In other words, the quantitative results obtained by using descriptive and relational methods in the study and the information about the visual design principles and elements discussed in all sources have been largely confirmed.

Giriş

Covid-19, Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkmış ve 4 aydan kısa bir sürede birden fazla kıtaya yayıldığı için Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü tarafından, "pandemi" olarak ilan edilmiştir. Covid-19 pandemisi, ülkeleri sağlık, sosyolojik, ekonomik ve siyasi boyutlarda etkileyen küresel çapta bir sorun hâline gelmiştir (González-Padilla ve Blanco, 2020, s. 122). Bu nedenle Covid-19 insanlar arasındaki hızlı ve etkili iletişimin hayati bir gereklilik hâline geldiği bir dönemi başlatmıştır (Zhu, Zhang vd., 2020, s. 729). Özellikle bu dönemde görsel olarak iletişim kurmak, diğer iletişim türlerine göre daha etkili olmuş ve görsel iletişim kanallarıyla sağlık bilinç oluşturmak dünyada trend hâline gelmiştir.

Görsel iletişim olmadan medya endüstrisindeki son gelişmelerin mümkün olmayacağı bir gerçektir. Günümüzde birçok kitle iletişim çalışması, görsel iletişim çalışmasıdır. Bu nedenle görsel iletişim, her iletişim sektöründe köklü bir yer edinerek teknolojinin de yardımıyla her geçen gün yeni boyutlar kazanan bir alan hâline gelmiştir (Josephson, vd., 2020, s. 18). Bu bağlamda dünya çapında Dünya Sağlık Örgütü, ülkemizde ise Sağlık Bakanlığı Covid-19 pandemi sürecinde görsel iletişim kanalları olarak yeni medya (web siteleri, sosyal medya, multimedya, dijital dergiler, dijital gazeteler vb.) ve geleneksel medyayı (televizyonlar, basılı gazeteler/dergiler, afişler, billboardlar, infografikler, broşürler, kitapçıklar vb.) etkin ve hızlı bir şekilde kullanmışlardır. Böylece dünya çapındaki Covid-19 pandemi sürecinde, görsel iletişim araçlarının mesajı yaymada ve kritik teorileri basitleştirmede, insanları genel davranış değişikliğine dâhil etmede, daha büyük bir toplu sorumluluk duygusu oluşturmada ve sağlık iletişimini kolaylaştırmada yararlı olduğu kanıtlanmıştır.

Görselliğin merkezî bir rol oynadığı ve bilginin mümkün olan en kolay şekilde iletilmesini sağlayan görsel iletişimde "görselleştirme süreci" bir tasarım iletişimidir ve problemin çözümüdür (Weill, 2004, s. 27). Görselleştirmenin, bilgilendirirken düşündüren, düşündürürken de önlem almanın önemini en yaratıcı fikirle anlatarak akılda kalıcılığı sağlayan özellikte olması önemlidir. Bu nedenle kavramsal tasarım, olayları serbest çağrışım yapacak şekilde yorumlaması açısından ortaya koyan bir tasarım yaklaşımı olduğundan tasarımcılar tarafından özellikle kullanılmaktadır (Büyükarman, 2018, s. 26). Kavram tasarımı, aynı özelliklere sahip fikir ve olaylar grubuna verilen isimdir (Eroğlu, 2020, s. 8). Özellikle Lewinski, (2020) Covid-19 pandemi sürecinde özellikle Amerika'da karantina döneminde tasarımcıların %78'inin duygularını kelimelerden ziyade kavramsal tasarım anlayışıyla sundukları görsellerle ifade ettikleri ileri sürülmüştür.

Bu kapsamda, kavramsal tasarım yaklaşımı ile pandemi sürecinde üretilen tasarım örnekleri çalışmanın odak noktası olmuştur. Yapılan literatür araştırması neticesinde, pandemi süreci için toplum sağlığıyla ilgili kendilerini sorumlu hisseden tasarımcıların kavramsal tasarım yaklaşımı ile ürettikleri tasarımlar dikkat çekmiş ve incelenmiştir. Bu incelemeler neticesinde, kavramsal tasarım yaklaşımı ile Covid-19 salgını süreci için üretilen tasarım çalışmalarının görsel tasarım ilkeleri ve görsel tasarım elemanları dikkate alınarak kitleler üzerinde görsel algıyı nasıl etkilediği doğrultusunda bir çalışma konusu belirlenmiştir. Çünkü pandemi gibi olağan dışı durumlar, sağlık, kültür, ekonomi gibi birçok alanda geniş kapsamlı etkilere sahiptir ve bu etkilerin görsel olarak ifade edilmesinde görsel algıyı etkileyen etkenlerin ortaya konması, yapılacak ileri araştırmalara katkı sunma açısından önemlidir. .Bu bağlamda Pettersson'un (2009, s. 39) belirli bir fikir veya bilgi hakkında verilen görsellerin, alıcının görsel algısını nasıl etkilediğine yönelik yaptığı çalışmadaki "mesaj tasarım modeli" referans alınmıştır. Covid-19 pandemi süreci için alanında uzman kişiler tarafından "mesaj tasarım modeli" çerçevesinde görsel tasarım ilkeleri ve görsel tasarım elemanları dikkate alınarak kavramsal tasarım yaklaşımı ile özgün tasarımlar oluşturulmuş ve bu tasarımlar üzerinden bir anket formu geliştirilmiştir. Çalışma; tasarımcılara, araştırmacılara ve tasarım eğitimi alan

öğrencilere kavramsal tasarım yaklaşımı ile üretilen çalışmaların, izleyicilerde farkındalık oluşturması ve görsel algıya etkisini ortaya çıkarması bakımından yararlı olacaktır. Ayrıca çalışmada, bir mesajın etkili bir şekilde izleyiciye iletilmesine yardımcı olan görsel tasarım ilkeleri ve görsel tasarım elemanlarının, görsel algıya ne derecede etki ettiği betimsel ve bağıntısal metotlarla nicel olarak elde edildiği için çalışmanın önemli olacağı düşünülmektedir.

Görsel İletişimde Kavramsal Tasarım Yaklaşımı

İletişimin en etkili yönü, bilginin kısa sürede anlamlandırılıp algılanmasının görsellerle gerçekleşmesine katkı sağlayan görsel iletişim alanıdır. Görsel iletişimi, toplumsal bağlamlardan ayrı olarak ele almak mümkün değildir. Görsel iletişim, gerçekle etkileşim içinde olan ve toplumsal bağları onarabilen bir platformdur (Baker, 2017, s. 12). Bu anlamda görsel iletişimin, Covid-19 sorunuyla, dünya olarak birlik içinde nasıl başa çıkılabileceği konusunda uluslararası düzeyde sağlıklı ve anlaşılır bir iletişim ihtiyacını karşılayabilmek için en etkili kanallardan biri olduğu düşünülmektedir. Yeni medya (web siteleri, sosyal medya, multimedya, dijital dergiler, dijital gazeteler vb.) ve geleneksel medya (televizyonlar, basılı gazeteler/dergiler, afişler, billboardlar, infografikler, broşürler, kitapçıklar vb.) görsel iletişim kanallarıdır. Günümüzde görsel iletişim ve kavramsal tasarım yaklaşımı ilişkisi çok boyutludur. Görsel İletişimde düşünselliğin ilk sırada yer alması ve kavramsal tasarım yaklaşımından ise biçimsellikten düşünselliği destekler nitelikte yararlanılması en temel ortak özelliktir. Peki, bir düşünce nesnesi olan görsel imajlar, zihinde kavramsal olarak nasıl yer alır? Kavramlar, bir düşünme faaliyeti sırasında zihnin ürettiği bilgilerin anlamlandırılmasıdır. Bu anlamlandırma, düşünsel temeller üzerine inşa edilir. Dolayısıyla kavramın zihinde yer alma biçimi, kavramı üreten ve tüketen her iki özne için düşünce aktiviteleriyle gerçekleşen bir iletişim biçimi olarak gerçekleşir (Özderin, 2018, s. 273).

Kavramsal tasarım; fikir, anlam ve ifadelerle ön planda olan bir yaklaşımdır. Kavramsal tasarım zihinsel bir imge oluşturmayı hedefleyen ve her alanda etkin olan bir yaklaşımdır (Sözen ve Tanyeli,2015, s. 162). Kavramsal tasarım yaklaşımı ile üretilen tasarımlarda, kavramların gücü ve ifade dilinin doğru kullanılması hâlinde sunulmak istenen mesaj izleyicilere direkt iletilir. Böylece izleyici ile mesaj arasındaki etkileşimde, mesajın yaratacağı etkinin önemi göz ardı edilemez (Gümüş ve Papağan, 2018, s. 53).

Görsel iletişimin kavramsal bir düzeyde olması, tasarımın daha yaratıcı bir anlayış ile ele alınmasını sağlar (Uslu, 2017, s. 13). Bu açıdan kavramsal tasarım yaklaşımı görsel iletişimin ruhuna oldukça uygun bir anlatım biçimidir.

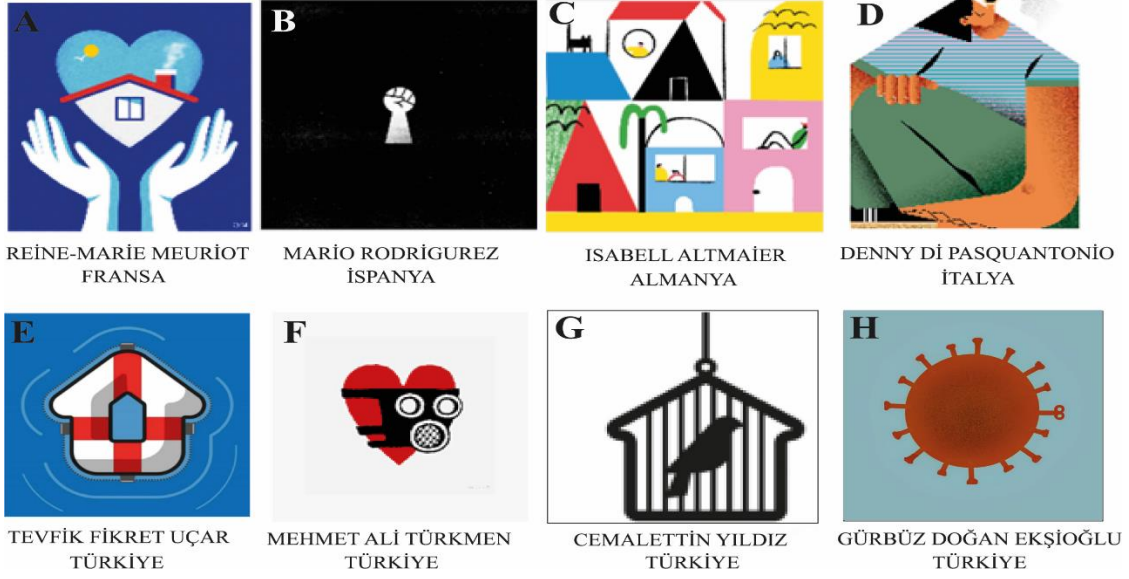
Tasarım ürünlerinin biçimsel olarak kuramsallaşması özellikle 1930'larda sanatçı ve tasarımcıların Avrupa'dan Amerika'ya göç etmesiyle başlamıştır. Özellikle o dönemde Vogue, Bazaar, House and Garden dergilerinin kapak tasarımlarına bakıldığında kavramsal düzeyde algılanan birçok çalışmanın üretildiği görülmüştür (Atakan, 2008, s. 15). Zamanla görsel iletişimde kavramsal anlatım yaklaşımı dergi kapaklarıyla kalmamış, birçok tasarım ürünleri (afiş, ambalaj, fotoğraf vb.) üzerinde de denenmiştir (Bektaş, 1992, s. 206).

Kavramsal Tasarım Yaklaşımının Görsel Algıyla İlişkisi

Tasarımda mesaj ile toplumsal konuların işlenmesi arasında koşut bir ilişki de bulunur. Toplumsal konularda özellikle olumsuz bir durumu olumluya çevirmek için gözlem becerilerini kullanarak ve bu duruma farklı bakış açılarını katarak tasarımlarına yansıtan görsel iletişimciler, hemen hemen çözümün bir parçası olma görevini üstlenmektedirler. Bu bağlamda dünyanın farklı yerlerinden tasarımcıların Covid-19 ile ilgili tasarımlarının paylaşıldığı "covidesigners" isimli sosyal medya hesabından kendi tarzlarını yansıtan özgün çalışmalar yayınlamışlardır (Gürsu, 2020, s. 8). Bu çalışmalarda Covid-19 pandemi sürecinde, dünyada ve Türkiye'deki

pek çok tasarımcının özellikle karantina döneminde yaptıkları çalışmaları kavramsal tasarım yaklaşımını ele alarak ürettikleri gözlemlenmiştir (Şekil 1).

Şekil 1: Dünyada Covid-19 Pandemi sürecinde tasarımcıların dünyada “A, B, C, D” ve Türkiye’de “E, F, G, H” en çok yankı uyandıran “Evde Kal”, “Maske Tak” ve “Krona Virüs Tehlikelidir” kavramlarının tasarımları (<https://www.instagram.com/covidesigners>)

Şekil 1’deki A, B, C, D görselleri farklı ülkelerdeki sanatçıların çoğunlukla “Evde kal” kavramını tasarlayarak ürettikleri çalışmalardır. Türkiye’deki tasarımcılar Pandemi sürecini her yönüyle ele alarak (E ve G= “Evde Kal”), (F= “Maske Tak”), (H= “Krona Virüs Tehlikelidir”) çalışmalarını üretmişlerdir.

Görsel iletişimde “görselleştirme süreci” bir tasarım iletişimi olduğu için yapılan tasarımlarda kullanılan tüm tasarım elemanlarının göz ve akıl koordinasyonunda nasıl algılandığını anlamak çok önemlidir (Graham, 2008, s. 3). Bu durum görsel algı olarak açıklanır. Görsel iletişimde, kavramsal tasarım yaklaşımı ile üretilen bir tasarımda anlatılmak istenen anlamı yaratmak ve algıyı hızlı oluşturmak için tasarım yüzeyinde yer alan görsel öğelerin birbiri ile ilişkisini ve düzenini belirlemek önemlidir (Hembree, 2011, s. 11). Bu nedenle görsel tasarım elemanlarını ve ilkelerini bilmek gerekir.

Görsel tasarım elemanlarından çizginin, tasarımda bir kavramı ifade etmede düz, kırık, uzun, kısa, eğik olması gibi kendi içinde biçimleri vardır (Samara, 2008, s. 16). Bu yönüyle çizginin gözde bıraktığı etki kadar insan psikolojisi üzerinde kavramların çağrışımını yapan bir etkisi bulunmaktadır (Landa, 2018, s. 27). “Doku” elemanı ise bir yüzey üzerinde tekrarlardan oluşan biçimsel düzendir (Becer, 2009, s. 61). “Biçim-form” elemanı, insanın yaratma eyleminin dışı vurum şeklidir. Bu yaratım açık-koyu değerleri olan yüzeylerin sınırlandırılıp üç boyutlu bir yapı kazandırılması ile gerçekleşir (Graham, 2012, s. 7). Tasarımda “ton-değer” elemanı iki farklı etki yaratır. Ton, renkler arası ilişkiler sonucunda ortaya çıkan farklı geçiş renklerini verir, değer ise kavramı ifade eden imgenin bütününün ya da bir bölümünün açık ve koyulu olarak ifade edilmesidir (Özsoy ve Alakuş, 2009, s. 81). Tasarım üzerindeki kavramı ifade eden imgenin vereceği mesaj doğrultusundaki hareketi ise “yön” izlenimini verir (Özsoy ve Alakuş, 2009, s. 84). Renk ise görsel bilinci oluşturan ve duyguları harekete geçiren sosyolojik etkileşime neden olan en önemli tasarım elemanıdır (Odabaşı, 2006, s. 80). Düşüncenin görselleşmesinde kullanılan tüm bu görsel tasarım elemanları, görsel iletişim araçlarının tasarım yüzeylerinde kurgulanması için tasarım ilkelerinden yararlanır (Arıkan, 2008, s. 16). Denge ilkesi, görsel unsurların birbirleriyle düzenli dağılımıdır ve tasarıma

bitmişlik hissi kazandırır (Özsoy ve Alakuş 2009, s. 191). Vurgu, tasarımda izleyicinin dikkatini belli bir görsel unsur üzerine çeken görsel ilkedir (Gatto, vd., 2010, s. 28). Bütünlük, tasarımı oluşturan görsel unsurların birliğini sağlamak ve bu sayede mesajın algılanmasını kolaylaştırmaktır (Uçar, 2019, s. 141). Oran-orantı, tasarımda biçim olan küçük parçanın büyük parça ile büyük parçanın da bütünle olan ilişkisi olarak tanımlanır.

Yöntem

Çalışmanın verilerini toplamak için SPSS yazılımında bağımsız örneklem t testi (Independent Samples T Test) ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Çalışma için İstanbul Gedik Üniversitesi Etik Kurulu 09.11.2022 tarih ve E-56365223-050.01.04-2022.137548.13-387 Etik Kurul sayı numarasıyla gerekli izin alınarak çalışmada yayın etiğine uyulmuştur.

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışma, Covid-19 pandemi sürecine yönelik hazırlanan tasarımların izleyicilerde, farkındalık yaratma ve görsel algı üzerindeki etkilerini sosyo-demografik değişkenler açısından araştırmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada “betimsel” ve “bağıntısal” tarama yöntemi kullanılmıştır. Betimsel tarama, araştırmaya katılan kişilerin demografik özelliklerine, tutum ve davranışlarına yönelik tahminlerin geçerli ve güvenilir olarak tespitini sağlayan bir araştırma yöntemidir (Yaşın, 2014, s. 51). Bağıntısal tarama ise iki ya da daha fazla değişken arasında ilişki olup olmadığını incelemek amacıyla kullanılan yöntemdir (Kırcaali-İftar, 2009, s. 11).

Araştırmanın Örnekleme ve Modeli

Çalışmanın ana kütesini İstanbul’daki üniversitelerde çalışan idari ve akademik personel ile eğitim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Fakat İstanbul’daki üniversitelerin tümüne ulaşma imkânı zaman ve maliyet açısından güç olacağından çalışmaya yargısal örnekleme yöntemi ile seçilen İstanbul Anadolu yakasındaki vakıf üniversitelerinde çalışan idari ve akademik personel ile öğrenciler dâhil edilmiştir. Yargısal örnekleme, Türkiye’de yapılan çalışmaların %90’ında kullanılmaktadır (Haşiloğlu vd., 2015, s. 20). Çalışmanın İstanbul’da yapılması ve sadece örnekleme temsil etmesi, çalışmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemini hesaplamak için Glass ve Hopkins’in (1996, s. 357-358) anket güven aralığı testi yapılmıştır. Testte “r” ifadesi anketin güvenilirlik değeridir ve bu değer 0,90 ve yukarı değerlerde olması istenir (Bademci, 2005, s. 39).

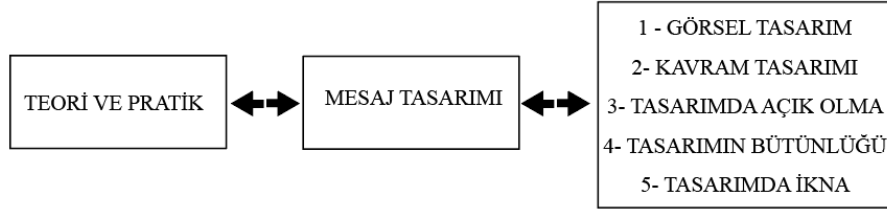
Test’in “dört basamak hâlinde” ifade şekli aşağıdaki gibidir.

1. r ’yi Zr ’ye dönüştür (Fisher’in Z dönüşümü)
2. σ_z ’yi hesapla : $\sigma_z = 1 / \sqrt{n-3}$ (n: denek veya sınavı alanların sayısı)
3. Zp için GA elde et: $Zr \pm 1.96 \sigma_z$ (GA %95 için)
4. Alt ve üst sınırları tekrar r ’ye dönüştür (Popham ve Sirotnik, 1992; Glass ve Hopkins, 1996).

Çalışmada kullanılacak anketin “r” değeri için SPSS’de anketin Cronbache’s alpha değeri “,837” olarak tespit edilmiştir. Anketin çevrimiçi ortamda gerçekleştirilmesi nedeniyle evren genişlemiş, evrenin tam sayısı belirlenemediğinden Bademci (2005, s. 37-38), tarafından örneklem hesaplama testine başvurulmuştur. Örneklem hesaplama testindeki (çalışmanın anket güvenilirliği ,837 ve $r=,90$ ’a yakın olduğu için) güvenilirlik katsayısı $r=,90$, %95 güvenilirlik aralığı ve evrenin heterojen varsayımı ile örneklem sayısının 400 üzerine temellendirildiği kesit dikkate alınmıştır. Anket uygulamasında bu sayıya ulaşılmaya ve aşılılmaya çalışılarak

örneklem in geçerliliği artırılmak istenmiştir. Sonuçların daha kararlı çıkması için örneklem sayısı 422 kişi olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın örneklemini ölçümleyebilmek için Pettersson'un (2009, s. 39) belirli bir fikir veya bilgi hakkında verilen görsellerin, alıcının görsel algısını nasıl etkilediğine yönelik yaptığı çalışmadaki "mesaj tasarım modeli" referans alınarak görsel iletişim alanında uzman kişilerin iş birliği ile dijital illüstrasyon tekniğiyle kavramsal tasarım odaklı özgün tasarımlar oluşturulmuş ve bu tasarımlar üzerinden bir anket formu geliştirilerek çalışmanın verileri elde edilmiştir (Şekil 2).

Şekil 2: Mesaj tasarım modeli (Pettersson, 2009, s. 39).

Tasarım, görsel algı gibi konularda literatüre bakıldığında, araştırmaların bu konuları ölçümlemede kendi soru setleri ve ölçeklerini geliştirdikleri gözlemlenmiştir (Sauro, 2016). Bu bağlamda anket formunun bir grup uzman tarafından yapılmasının nedeni, uzmanların tasarım deneyiminin ve bilgisinin çalışmada ortaya konan bulgulardan elde edilecek yanlış sonuçlara fırsat vermesini engellemek içindir (Jacobsen vd., 1998, s. 255).

Araştırma Soruları ve Hipotezler

Covid-19 pandemi süreci için alanında uzman kişilerin kavramsal tasarım yaklaşımı ile ürettikleri tasarımların izleyicilerde, farkındalık yaratma ve görsel algı üzerindeki etkilerini sosyo-demografik değişkenler açısından anlamlılık durumunu tespit etmek amacıyla, çalışmanın araştırma soruları ve hipotezleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

Araştırma Sorusu 1: Araştırmaya katılanların Covid-19 pandemi süreci için tasarlanan kavram çalışmalarına yönelik görsel algı düzeyleri, onların demografik niteliklerine göre farklılık göstermekte midir?

H₁: Araştırmaya katılanların Covid-19 pandemi süreci için tasarlanan kavram çalışmalarına yönelik görsel algı düzeyleri, cinsiyete göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₂: Araştırmaya katılanların Covid-19 pandemi süreci için tasarlanan kavram çalışmalarına yönelik görsel algı düzeyleri, üniversitedeki pozisyonuna (akademisyen, idari personel, öğrenci) göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₃: Araştırmaya katılanların Covid-19 pandemi süreci için tasarlanan kavram çalışmalarına yönelik görsel algı düzeyleri, eğitim düzeyine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

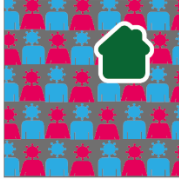
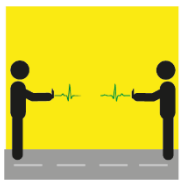

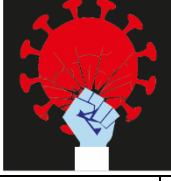
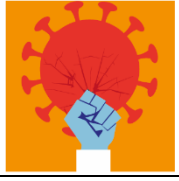

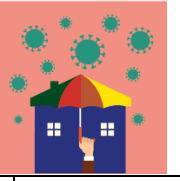
H₄: Araştırmaya katılanların Covid-19 pandemi süreci için tasarlanan kavram çalışmalarına yönelik görsel algı düzeyleri, eğitim aldıkları bölüme göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

Veri Toplama Aracı ve Özellikleri

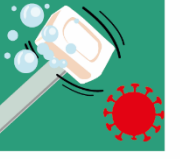

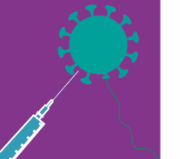
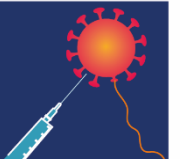
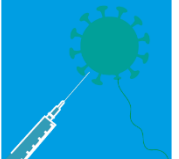

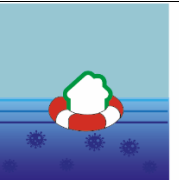

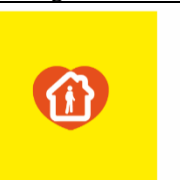

Çalışmada amaca ulaşabilmek için veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Anket, literatür taraması ile elde edilen bilgilerden yola çıkılarak özgün bir şekilde tasarlanmıştır. Çalışmanın güvenilir olması için Cronbache's alpha değerinin 1'e yakın olması istenir. Çalışmada kullanılacak ölçeğin Cronbache's alpha değeri ",837" olarak tespit edilmiştir. Anketin yüzey (face) geçerliliğinin sağlanabilmesi için İstanbul Gedik Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi'nde Görsel İletişim Tasarımı alanında uzmanlığını almış kişilerden görüş ve onay

alınmış, sözü edilen uzmanların görüşleri doğrultusunda gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Soruların hazırlık aşamasında, soruların algılanmasındaki sorunları ortadan kaldırmak için her soru ayrı ayrı önce farklı bireyler üzerinde tek tek sonra da 10 kişilik farklı gruplar üzerinde yüz yüze test edilmiş ve anlam kaymasına sebep olabilecek soru ve seçenekler elenmiştir. Soruların anlaşılabilir olması açısından 30 kişi ile anket test edilerek son hâline kavuşturulmuştur. Anket verilerine pilot çalışma yapılan 30 katılımcı dâhil edilmemiştir. Anket formu üç bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölümde katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini tespit etmeyi amaçlayan sorular yer almıştır. İkinci bölümde Covid-19 pandemisine yönelik kavram tasarımlarına yer verilerek görsel algıyı etkileyen görsel tasarım ilkeleri hakkında sorular (Tablo 1) ; üçüncü bölümde ise görsel algıyı etkileyen görsel tasarım elemanlarını ölçen sorular yer almıştır (Tablo 2).

Tablo 1: Anketin ikinci bölümünde yer alan görsel tasarım ilkeleri ile ilgili görsel içerikli ifadeler

Hangisinde Denge İlkesi En Etkilidir?		Hangisinde Oran-Orantı En Etkilidir?	
			
I	II	I	II
Hangisinde Vurgu İlkesi En Etkilidir?		Hangisinde Bütünlük Unsuru En Etkilidir?	
			
I	II	I	II

Tablo 2: Anketin üçüncü bölümünde yer alan görsel tasarım elemanları ile ilgili görsel içerikli ifadeler

Hangisinde Doku Unsuru En Etkilidir?			Hangisinde Yön Unsuru En Etkilidir?		
					
I	II	III	I	II	III
Hangisinde Biçim-Form Unsuru En Etkilidir?			Hangisinde Ton-Değer Unsuru En Etkilidir?		
					
I	II	III	I	II	III
Hangisinde Çizgi Unsuru En Etkilidir?			Hangisinde Renk Unsuru En Etkilidir?		
					
I	II	III	I	II	III

Bulgular

Anketlerden alınan verilerin girişi, istatistiksel analizlerin yapıldığı IBM SPSS 20 istatistik programı ile gerçekleştirilmiştir.

Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

Tablo 3: Katılımcılara ait demografik özellikler

Demografik Özellikler		Sayı (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	231	54,7
	Erkek	191	45,3
	Toplam	422	100,0
Yaş	18-22 yaş	264	62,6
	23-29yaş	115	27,3
	30-39 yaş	32	7,6
	40-50 yaş	9	2,1
	50 yaş üstü	2	0,5
	Toplam	422	100,0
Üniversitedeki Pozisyon	Öğrenci	331	78,4
	Akademisyen	53	12,6
	İdari Personel	38	9,0
	Toplam	422	100,0
Eğitim Düzeyi	Ön Lisans	97	23,0
	Lisans	267	63,3
	Yüksek lisans	41	9,7
	Doktora	17	4,0
	Toplam	422	100,0
Öğrenim Görülen ya da Mezun Olunan Bölüm	Görsel İletişim Tasarımı	143	33,9
	Sanat, Tasarım veya İletişimle İlgili Bölüm	79	18,7
	Diğer	200	47,4
	Toplam	422	100,0

Tablo 3'te yer alan dağılımlara göre araştırmaya katılanlardan cinsiyet sorusunu yanıtlayanların %54,7'si kadın, %45,3'ü erkeklerden oluşmaktadır. Analizlere göre en yüksek katılımcı grubunun yaşı 18-22 yaş (%62,6) ve üniversitedeki pozisyonlarının öğrenci (%78,4) olduğu tespit edilmiştir. Meslek grubunun evrendeki oranları göz önünde bulundurulduğunda bu dağılımın normal olduğu anlaşılmıştır. Katılımcıların en yüksek eğitim düzeyinin, lisans (%63), öğrenim gördükleri ya da mezun oldukları bölümün ise "görsel iletişim tasarımı" (%33) olduğu tespit edilmiştir. Dağılıma göre bu mesleklerin dışında olan katılımcılar "diğer" (%47,4) seçeneğini işaretlemişlerdir.

Görsel Tasarım İlke ve Elemanları Algısının Demografik Özelliklerle İlişkisi

Bu başlık altında görsel tasarım ilkeleri (denge, oran-orantı, vurgu, bütünlük) ve görsel tasarım elemanları (doku, yön, biçim/form, ton-değer, çizgi, renk) algı düzeyinin anket formundaki demografik değişkenler ile ilişkisi sınıanmıştır.

Cinsiyetin, görsel tasarım ilke ve elemanları algısı ile ilişkisi

Çalışmanın araştırma sorusundan hareketle 1 numaralı hipotezin sınıanması için öncelikle görsel tasarım ilkelerinin cinsiyet değişkinine göre anlamlı biçimde farklılaşp farklılaşmadığını sınıamak amacıyla bağımsız örneklem *t* testi uygulanmıştır (Tablo 4).

Tablo 4: Cinsiyet ve görsel tasarım ilkeleri algı puanlarına ilişkin *t* testi sonuçları

Görsel Tasarım İlkeleri												
Cinsiyet	Denge		Oran-Orantı		Vurgu		Bütünlük		Bütün Görsel Tasarım İlkeleri		Görsel Tasarım İlke ve Elemanlarının Geneli	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
N	231	191	231	191	231	191	231	191	231	191	231	191
Ort.	2,71	2,88	2,67	1,94	2,04	2,65	2,64	2,38	2,02	1,96	2,11	2,01
t	-,1,280		4,607		-3,180		2,326		0,851		1,960	
Sig.	,201		,000		,002		,021		,395		,049	

Tablo 4'te analiz sonuçlarına göre araştırmaya katılan kadın katılımcıların "görsel tasarım ilkeleri ve elemanlarının geneli" puanı (ort=2,11), erkeklere (ort=2,01) göre anlamlı şekilde daha yüksektir ($t=1,960$ $p<,05$). Bu puan türünün çalışmadaki tüm soruları kapsadığı düşünüldüğünde, bu sonucun 1. hipotezi doğrulamaya yettiği anlaşılmış olacaktır. Tablo 4'te "vurgu" ilkesinin algı puanı kadınların (ort=2,04;) erkeklere (ort=2,65;) göre anlamlı şekilde daha düşüktür ($t=-3,180$ $p<,05$). "Oran-orantı" ve "bütünlük" ilkesinin algı puanı kadınların (ort=2,67; ort=2,64) erkeklere (ort=1,94; ort=2,38) göre anlamlı şekilde daha yüksektir ($t=4,607$ $p<,01$; $t=2,326$ $p<,05$). Diğer yandan analiz sonuçlarına göre "denge" ($t=-1,280$, $p>,05$) ve tasarım ilkelerinin tamamının ($t=0,851$ $p>,05$) algı puanlarının cinsiyete göre anlamlı şekilde farklılaşmadığını ortaya koymuştur (Tablo 4). Ayrıca çalışmanın 1. hipotezini sınamak için görsel tasarım elemanları puanlarıyla da analiz gerçekleştirilmiştir. Görsel tasarım elemanlarının, cinsiyet değişkinine göre anlamlı olup olmadığını sınamak amacıyla bağımsız örneklem *t* testi uygulanmıştır (Tablo 5).

Tablo 5: Cinsiyet ve görsel tasarım elemanları algı puanlarına ilişkin *t* testi sonuçları

Görsel Tasarım Elemanları														
Cinsiyet	Doku		Yön		Biçim-Form		Ton-Değer		Çizgi		Renk		Bütün Görsel Tasarım Elemanları	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
N	231	191	231	191	231	191	231	191	231	191	231	191	231	191
Ort	2,49	2,58	2,04	2,65	2,52	2,22	2,77	2,48	2,67	1,94	2,60	2,38	2,18	2,04
t	-,684		-3,180		1,663		2,190		4,578		1,973		2,395	
Sig.	,494		,002		,097		,029		,000		,049		,017	

Tablo 5'te görüldüğü gibi bütün görsel tasarım elemanları ortalama puanı kadın katılımcıların (ort=2,18) erkeklere (ort=2,04) göre anlamlı şekilde daha yüksektir ($t=2,395$ $p<,05$). "Ton-değer", "çizgi" elemanları algı puanları kadınların (ort=2,77; ort=2,67) erkeklere (ort=2,48; ort=1,94) göre anlamlı şekilde daha yüksektir ($t=2,190$ $p<,05$; $t=4,578$ $p<,01$). Bu duruma karşı görsel tasarım elemanı olan "yön" algı puanı kadın katılımcıların (ort=2,04) erkek katılımcılara (ort=2,65) göre anlamlı şekilde daha düşüktür ($t=-3,180$ $p<,05$). Diğer yandan analiz sonuçlarına göre "doku" ($t=-684$, $p>,05$) ve "biçim-form" ($t=1,663$ $p>,05$) unsurlarının algı puanlarının cinsiyete göre anlamlı şekilde farklılaşmadığını ortaya koymuştur (Tablo 4). Bu araştırma sonuçlarına göre 1 numaralı hipotez doğrulanmıştır.

Üniversitedeki pozisyonun, görsel tasarım ilke ve elemanları algısı ile ilişkisi

Tablo 6'da görsel tasarım ilkeleri puanlarının, tablo 7'de ise görsel tasarım elemanları puanları ve genel algı puanının üniversite pozisyonu değişkenine göre anlamlı biçimde farklılaşıp farklılaşmadığına dair 2. hipotezi sınamak amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır.

Tablo 6: Üniversite pozisyonu ile görsel tasarım ilkeleri algı puanlarına ilişkin ANOVA testi.

Üniversite Pozisyonu ile görsel tasarım ilkeleri algı puanlarının ilişkisi					
Görsel Tasarım İlkeleri	Üniversite Pozisyonu	N	Ort.	F Testi	Sig.
Denge	Öğrenci	331	2,48	0,530	,589
	Akademisyen	53	2,78		
	İdari Personel	38	2,76		
Oran-Orantı	Öğrenci	331	1,92	0,964	,427
	Akademisyen	53	2,27		
	İdari Personel	38	1,77		
Vurgu	Öğrenci	331	2,44	6,016	,000
	Akademisyen	53	2,63		
	İdari Personel	38	2,48		
Bütünlük	Öğrenci	331	2,30	1,776	,148
	Akademisyen	53	2,39		
	İdari Personel	38	2,48		
Bütün Görsel Tasarım İlkeleri	Öğrenci	331	1,90	1,323	,267
	Akademisyen	53	2,00		
	İdari Personel	38	2,03		
Görsel Tasarım İlke ve Elemanlarının Geneli	Öğrenci	331	2,05	3,055	,059
	Akademisyen	53	2,06		
	İdari Personel	38	2,10		

Tablo 6'daki analiz sonuçlarına göre ise “vurgu” ilkesi ($F=6,016$, $p<,01$) puanı, katılımcıların üniversitedeki pozisyonlarına göre anlamlı şekilde farklılaşırken, diğer tüm ilkelerin ve “görsel tasarım ilke ve elemanlarının geneli” puanlarının, katılımcıların üniversitedeki pozisyonlarına göre anlamlı şekilde farklılaşmadığı tespit edilmiştir. “Vurgu” algısının gruplar arası farklılıklarında ise akademisyenlerin ($ort=2,63$), idari personel ($ort=2,48$) ve öğrencilere ($ort=2,44$) göre anlamlı şekilde “vurgu” algısından daha yüksek puan aldıkları ortaya konmuştur (Tablo 6).

Tablo 7: Üniversite pozisyonu ile görsel tasarım elemanları algı puanlarına ilişkin ANOVA testi.

Üniversite pozisyonu ile görsel tasarım elemanları algı puanlarının ilişkisi					
Görsel Tasarım Elemanları	Üniversite Pozisyonu	N	Ort.	F Testi	Sig.
Doku	Öğrenci	331	2,58	4,335	,143
	Akademisyen	53	2,56		
	İdari Personel	38	2,92		
Yön	Öğrenci	331	2,42	0,057	,776
	Akademisyen	53	2,92		
	İdari Personel	38	2,28		
Bıçım-Form	Öğrenci	331	1,91	0,196	,994

	Akademisyen	53	2,03		
	İdari Personel	38	2,00		
Ton-Değer	Öğrenci	331	2,58	1,282	,175
	Akademisyen	53	2,64		
	İdari Personel	38	2,42		
Çizgi	Öğrenci	331	2,26	2,981	,646
	Akademisyen	53	2,62		
	İdari Personel	38	2,31		
Renk	Öğrenci	331	2,43	2,752	,291
	Akademisyen	53	2,56		
	İdari Personel	38	2,26		
Bütün Görsel Tasarım Elemanları	Öğrenci	331	2,12	1,628	,084
	Akademisyen	53	2,36		
	İdari Personel	38	2,06		

Tablo 7’deki analiz sonuçlarına göre görsel tasarım elemanlarının bütününün, katılımcıların üniversitedeki pozisyonlarına göre anlamlı biçimde farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre 2 numaralı hipotez reddedilmiştir.

Eğitim düzeyinin, görsel tasarım ilke ve elemanları algısı ile ilişkisi

Çalışmanın araştırma sorusundan hareketle 3 numaralı hipotezin görsel tasarım elemanlarının eğitim düzeyi değişkinine göre anlamlı biçimde farklılaşıp farklılaşmadığının sınanması amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır (Tablo 8 ve 9).

Tablo 8’de yer alan analiz sonuçlarına göre ise görsel tasarım ilkelerinden “vurgu” ilkesi dışındaki “görsel tasarım ilkeleri” ile “görsel tasarım ilkeleri ve elemanlarının genelinin” puanları katılımcıların eğitim düzeyleri ile anlamlı şekilde farklılaşmamaktadır. “Vurgu” ilkesi puanı, katılımcıların eğitim düzeyine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır ($F=8,641$ $p<,01$). “Vurgu” algısının eğitim düzeyi gruplar arası farklılıklarına göre yüksek lisans (ort=1,61) ve doktora (ort=1,63) düzeyinde eğitime sahip olanların ön lisans (ort=1,04) düzeyinde eğitime sahip olanlara göre anlamlı şekilde “vurgu” algısından daha yüksek puan aldıkları ortaya konmuştur.

Tablo 8: Eğitim düzeyi ile görsel tasarım ilkelerinin algı puanlarına ilişkin ANOVA testi.

Eğitim düzeyi ile görsel tasarım ilkeleri algı puanlarının ilişkisi.					
Görsel Tasarım İlkeleri	Eğitim Düzeyi	N	Ort.	F Testi	Sig.
Denge	Ön Lisans	97	2,78	3,502	,076
	Lisans	267	2,76		
	Yüksek L.	41	2,45		
	Doktora	17	2,41		
Oran-Orantı	Ön Lisans	97	2,12	3,983	,059
	Lisans	267	2,37		
	Yüksek L.	41	2,30		

	Doktora	17	2,29		
Vurgu	Ön Lisans	97	1,04	8,641	,000
	Lisans	267	1,59		
	Yüksek L.	41	1,61		
	Doktora	17	1,63		
Bütünlük	Ön Lisans	97	2,10	4,036	,053
	Lisans	267	2,29		
	Yüksek L.	41	2,38		
	Doktora	17	2,00		
Bütün Görsel Tasarım İlkeleri	Ön Lisans	97	1,90	4,402	,054
	Lisans	267	2,22		
	Yüksek L.	41	2,03		
	Doktora	17	2,01		
Görsel Tasarım İlke ve Elemanlarının Geneli	Ön Lisans	97	2,10	2,527	,912
	Lisans	267	2,06		
	Yüksek L.	41	2,48		
	Doktora	17	2,42		

Tablo 9’da görsel tasarım elemanlarına ait boyutların ortalamaları, katılımcıların eğitim düzeylerine göre karşılaştırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre görsel tasarım elemanlarından “biçim-form” ($F=0,189$ $p<,01$), “ton-değer” ($F=4,996$ $p<,05$) ve “renk” ($F= 6,118$ $p<,01$) katılımcıların eğitim düzeylerine göre anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Diğer yandan “doku” ($F=0,766$ $p>,05$), “yön” ($F=8,648$ $p>,05$), “çizgi” ($F= 5,397$ $p>,05$) ve “bütün görsel tasarım elemanları” puanları ($F=2,308$ $p>,05$) katılımcıların eğitim düzeylerine göre anlamlı şekilde farklılaşmamaktadır. “Yön, ton-değer, çizgi ve renk” algısının gruplar arası farklılıklarını ortaya koymak için test sonucunda elde edilen çoklu karşılaştırma tablosuna bakılmıştır. “Biçim-form, ton-değer ve renk” açısından doktora eğitimi alanların (biçim-form ort=2,58; ton-değer ort=2,64; renk ort=2,00) yüksek lisans, lisans ve ön lisans eğitimi alanlara göre anlamlı şekilde daha yüksek puan aldıkları ortaya konmuştur.

Tablo 9: Eğitim düzeyi ile görsel tasarım elemanlarının algı puanlarına ilişkin ANOVA testi.

Eğitim düzeyi ile görsel tasarım elemanları algı puanlarının ilişkisi.					
Görsel Tasarım Elemanları	Eğitim Düzeyi	N	Ort.	F Testi	Sig.
Doku	Ön Lisans	97	2,58	0,766	,513
	Lisans	267	2,52		
	Yüksek L.	41	2,56		
	Doktora	17	2,05		
Yön	Ön Lisans	97	1,84	8,648	,065
	Lisans	267	2,03		
	Yüksek L.	41	2,18		
	Doktora	17	2,35		

Biçim-Form	Ön Lisans	97	2,37	0,189	,000
	Lisans	267	2,34		
	Yüksek L.	41	2,56		
	Doktora	17	2,58		
Ton-Değer	Ön Lisans	97	1,52	4,996	,002
	Lisans	267	1,87		
	Yüksek L.	41	1,98		
	Doktora	17	2,64		
Çizgi	Ön Lisans	97	1,52	5,397	,145
	Lisans	267	1,76		
	Yüksek L.	41	2,04		
	Doktora	17	2,23		
Renk	Ön Lisans	97	1,35	6,118	,000
	Lisans	267	1,78		
	Yüksek L.	41	1,82		
	Doktora	17	2,00		
Bütün Görsel Tasarım Elemanları	Ön Lisans	97	2,10	2,308	,055
	Lisans	267	2,15		
	Yüksek L.	41	2,15		
	Doktora	17	2,48		

Bu sonuçlara göre özellikle tüm soru formunu kapsayan görsel tasarım elemanları ve ilkeleri puan ortalamalarının deneklerin eğitim düzeylerine göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle 3 numaralı hipotez reddedilmiştir.

Eğitim alınan bölümün, görsel tasarım ilke ve elemanları algısı

Araştırmada 4 numaralı hipotezi sınamak amacıyla katılımcıların eğitim alınan bölüm değişkenine bağlı olarak görsel algı puanlarının ortalamalarını karşılaştırmak için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır.

Tablo 10’da görsel tasarım ilkelerinin tamamı ve genel görsel tasarım elemanları puanı katılımcıların eğitim alınan bölümlerine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır. “Denge”, “oran-orantı”, “vurgu”, “bütünlük”, “bütün görsel tasarım ilkeleri” ve “görsel tasarım ilkeleri ve elemanlarının geneli” algılarının test sonucunda elde edilen çoklu karşılaştırma tablosuna bakılmıştır. Çoklu karşılaştırma tablosuna göre sanat, tasarım veya iletişimle ilgili bölüm okuyan/mezun olan katılımcıların (denge ort=2,23; oran-orantı ort=2,17; vurgu ort=2,36 ve bütünlük ort=2,18; bütün görsel tasarım ilkeleri ort=2,18 ve görsel tasarım ilke ve elemanlarının geneli ort=2,35) diğer bölümlerde okuyan/mezun olan katılımcılara (denge ort=1,76; oran-orantı ort=1,37; vurgu ort=2,21 ve bütünlük ort=2,01; bütün görsel tasarım ilkeleri ort=1,95 ve görsel tasarım ilke ve elemanlarının geneli ort=2,04) göre anlamlı şekilde daha yüksek puan aldıkları ortaya konmuştur (Denge $F=5,278$ $p<,05$ / oran-orantı $F=8,125$ $p<,01$ / vurgu $F=2,836$ $p<,05$; bütünlük $F=4,247$ $p<,05$; bütün görsel tasarım ilkeleri $F=2,751$ $p<,05$ görsel tasarım ilke ve elemanlarının geneli $F=3,121$ $p<,05$).

Tablo 10: Eğitim alınan bölüm ile görsel tasarım ilkelerinin algı puanlarına ilişkin ANOVA testi.

Bölüm ile görsel tasarım ilkeleri algı puanlarının ilişkisi.					
Görsel Tasarım İlkeleri	Bölüm	N	Ort.	F Testi	Sig.
Denge	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,15	5,278	,002
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,23		
	Diğer	200	1,76		
Oran-Orantı	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,01	8,125	,000
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,17		
	Diğer	200	1,37		
Vurgu	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,35	2,836	,007
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,36		
	Diğer	200	2,21		
Bütünlük	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,13	4,247	,015
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,15		
	Diğer	200	2,01		
Bütün Görsel Tasarım İlkeleri	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,02	2,751	,001
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,18		
	Diğer	200	1,95		
Görsel Tasarım İlke ve Elemanlarının Geneli	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,12	3,121	,028
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,35		
	Diğer	200	2,04		

Tablo 11'deki analize göre görsel tasarım elemanlarından “yön” ($F=6,218$ $p>,05$), “biçim-form” ($F=5,486$ $p>,05$), “çizgi” ($F=8,521$ $p>,05$) boyutunun dışındaki boyutların tamamı ve “bütün görsel tasarım elemanları” puanı, katılımcıların eğitim alınan bölümlerine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır. Görsel tasarım elemanlarından doku, ton-değer ve renk algısının ayrıca bütün görsel tasarım elemanları ortalama puanının eğitim alınan bölümle, gruplar arası farklılıklarını ortaya koymak için çoklu karşılaştırma tablosu yapılmıştır (Tablo 11).

Tablo 11: Eğitim alınan bölüm ile görsel tasarım elemanlarının algı puanlarına ilişkin ANOVA testi.

Bölüm ile görsel tasarım elemanları algı puanlarının ilişkisi.					
Görsel Tasarım Elemanları	Bölüm	N	Ort.	F Testi	Sig.
Doku	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,01	4,322	0,02
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,17		

	Diğer	200	1,91		
Yön	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,08	6,218	0,06
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,96		
	Diğer	200	1,97		
Biçim-Form	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,15	5,486	0,08
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,17		
	Diğer	200	1,91		
Ton-Değer	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,22	2,157	0,02
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,56		
	Diğer	200	2,32		
Çizgi	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,39	8,521	0,14
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,47		
	Diğer	200	2,65		
Renk	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,18	6,938	0,05
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,21		
	Diğer	200	2,46		
Bütün Görsel Tasarım Elemanları	Görsel İletişim Tasarımı	143	2,11	4,204	0,02
	Sanat, Tasarım, İletişimle İlgili Bölüm	79	2,12		
	Diğer	200	2,04		

Bu bağlamda, sanat, tasarım veya iletişimle ilgili bölüm okuyan/mezun katılımcıların (doku ort=2,17; ton-değer ort=2,56; renk ort=2,21; bütün görsel tasarım elemanları ortalama puanı ort=2,12) diğer bölümlerde okuyan/mezun katılımcılara (doku ort=1,91; ton-değer ort=2,32; renk ort=2,46; bütün görsel tasarım elemanları ortalama puanı ort=2,04) göre anlamlı şekilde daha yüksek puan aldıkları ortaya konmuştur (Doku $F=4,322$ $p<,05$ / ton-değer $F=2,157$ $p<,05$ / renk $F= 6,938$ $p<,05$; bütün görsel tasarım elemanları $F= 4,204$ $p<,05$).

Bu sonuçlara göre 4 numaralı hipotez doğrulanmıştır.

Sonuç

Görsel iletişim, fikirlerin veya bilgilerin öngörülen bağlamsal bir şekilde tasvir edilmesine yardımcı olur. Bilginin görsel temsili sözlerden çok daha anlamlıdır. Bu anlamda kavramsal tasarım yaklaşımı, günümüzde dijital çağda görsel iletişimin en etkili uyarıcılarından biridir. Farkındalık oluşturulmak istenilen toplumsal konularda bir fikrin, olayın tam karşılığı olan görsellerin kullanılmasının önemli olduğu bu yaklaşımla, anlamlandırmanın hızlı ve etkin olabilmesi için algılamanın verilen mesajla aynı tutarlılığa sahip olması gerekir. Eğer kavramsal gerçeklik tam ifade edilirse algılamanın ikinci basamağı olan “kavrama” yani anlamlandırma da hızlı bir şekilde gerçekleşmiş olur. Dünyada ve Türkiye’de Covid-19 pandemi süreci için görsel iletişim kanallarında yayınlanan pek çok çalışmada, kavramsal tasarım yaklaşımı kullanılarak kitleler üzerinde farkındalık oluşturulması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalardaki tasarım dinamiğinin nasıl oluşturulduğu ve görsel algıyı nasıl etkilediği ise tasarımı meydana getiren görsel tasarım ilke ve elemanları ile ilişkilidir.

Bu çalışmada, kavramsal tasarım yaklaşımı ile Covid-19 pandemi süreci için üretilen çalışmaların görsel algıya etkisinin kavramsal tasarım yaklaşımı üzerinden bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Yapılan istatistik analiz çalışmaları sonucunda, anket uygulanan

katılımcıların görsel algı düzeyleri ve algılama biçimlerinin demografik değişkenlere göre farklılık gösterebileceğini ön gören bazı hipotezler kanıtlanmıştır.

Yapılan analiz sonuçlarında hipotez 1’de cinsiyet değişkeninin görsel algılamada etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Buna göre kadın katılımcıların görsel algı düzeylerinin erkek katılımcılara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Erkek katılımcıların sadece “yön” ve “vurgu” boyutunda algı puanlarının kadınlara göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum, kadınların kendilerini toplumsal cinsiyet rollerine göre biçimlendirme refleksi olan estetik değer yargılarının, duygusal yapılarından kaynaklanan bir duyarlılıkla şekillenmesinden dolayı görsel algılarının erkeklere göre daha yüksek durumda olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu nedenle tasarım çalışmalarında görsel tasarım ilke ve elemanlarının kullanımına, kadınların görselliğe karşı tutum ve değerlendirme biçimi erkeklere göre daha farklı olabileceğinden daha çok dikkat edilmelidir. Hipotez 2’de katılımcıların akademisyen, öğrenci veya idari personel olmalarının görsel algılama bağlamında etken bir değişken olmadığı tespit edilmiştir. Hipotez 3’te katılımcıların eğitim düzeylerinin, görsel algılarını etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Hipotez 2’de akademisyen, öğrenci ve idari personel olmanın, hipotez 3’te ise eğitim düzeyinin, görsel algılama açısından büyük bir fark yaratmadığı sonucu, görsel algının temel insan yeteneği olması, görsel tasarım ilkelerinin evrensel olması ve tasarımın işlev ve iletişim amaçlarına dayalı olarak etkili bir şekilde çalışabilmesi gibi faktörlere dayanabilir. Fakat çalışmanın İstanbul Anadolu yakasındaki yargısal örnekleme seçilen vakıf üniversitelerindeki akademisyen, öğrenci veya idari personelin eğitim düzeyleri ile sınırlı olması ortaya çıkan sonucun, tartışmaya açık olmasına neden olmuştur. Gelecekte bu durum daha geniş kapsamlı şekilde ele alınarak devlet ve vakıf üniversitelerinde çalışan ve farklı eğitim düzeylerinden katılımcılara uygulanması bu konuya benzer çalışmalar için rehber bir çalışma olabilir. Hipotez 4’te katılımcıların görsel algı düzeylerinin, “öğrenim gördükleri ya da mezun oldukları bölüm” değişkeni tarafından etkilendiği sonucuna varılmıştır. Özellikle görsel iletişim tasarımı, sanat, tasarım veya iletişim ile ilgili bir bölümden eğitim alan katılımcıların görsel algı düzeylerinin diğer bölümlerde eğitim alan katılımcılara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle görsel iletişim, sanat ve tasarım eğitiminin görsel algıyı geliştirici bir etkisi olduğu görülmüştür. Görsel iletişim alanında çalışan tasarımcıların aldığı/alacağı tasarım veya sanat eğitimi ile görsel tasarım ilke ve elemanlarını kullanabilme yetilerinin geliştirilmesinde bir etken olacağı ön görülebilir.

Sonuç olarak pandemi süreci gibi toplumu ilgilendiren pek çok sorunun ortaya konulmasında görsel açıdan bilinçli tasarımların oluşturulması için görsel tasarım ilke ve elemanlarının doğru kullanılmasının görsel algı üzerindeki etkisinin büyük olduğu tespit edilmiştir. Başka bir ifade ile çalışmada betimsel ve bağıntısal metotlar kullanılarak elde edilen nicel sonuçlar ile tüm kaynaklarda ele alınan görsel tasarım ilke ve elemanlarına ilişkin bilgiler büyük oranda doğrulanmıştır.

Kaynakça

- Arıkan, A. (2008). *Grafik tasarımda görsel algı*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Atakan, N. (2008). *Sanatta alternatif arayışlar*. İstanbul: Karakalem Kitabevi.
- Bademci, V. (2005). Testler güvenilir değildir: ölçüm güvenilirliğine yeterli dikkat ve güvenilirlik çalışmaları için örneklem büyüklüğü. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, (17), 33-45.
- Becer, E. (2009). *İletişim ve grafik tasarım*. Ankara: Dost Yayınevi.
- Baker, U. (2017). *Beyin ekran*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bektaş, D. (1992). *Çağdaş grafik tasarımın gelişimi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Büyükarman, M. (2018). Kavramsal sanatın tasarım alanına yansımaları. *Uluslararası Sanat ve Sanat Eğitimi Dergisi*, 1(1), 23-36.

- Eroğlu, Ö. (2020). *Kavramsal sanat*. İstanbul: Tekhne Yayınları.
- Gatto, J., Porter, A., Selleck, J. (2010). *Exploring visual design: The elements and principles*. Oxford University Press.
- Glass, G. V., Hopkins, K. D. (1996). *Statistical methods in education and psychology*. Boston: Allyn and Bacon.
- Graham, L. (2008). Gestalt theory in interactive media design. *Journal of Humanities & Social Sciences*, 2(1), 1-12. ISSN 1934-7227.
- Graham, L. (2012). *The basics of design: Layout & Typography for beginners*. Boston: Cengage.
- González-Padilla, DA., Tortolero-Blanco, L. (2020). Social media influence in the COVID-19 Pandemic. *International braz j urol*, 46(1), 120-124. DOI: 10.1590/S1677-5538.IBJU.2020.S121.
- Gümüş, Ç., Papağan, Ő.A. (2018). Sosyal sorumluluk projelerinde kavramsal sanatın yeri ve önemi. *International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*. 3(6), 45-54. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/ijiiia/issue/43126/522685>.
- Gürsu, İ. (2020). Pandemi sürecinde bilgilendirme tasarımı. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 6 (1), 1-13.
- Haşıloğlu, S. B. , Baran, T. & Aydın, O. (2015). Pazarlama araőtırmalarındaki potansiyel problemlere yönelik bir araştırma: kolayda örnekleme ve sıklık ifadelı ölçek maddeleri. *Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi*, (1), 19-28.
- Hembree, R. (2011). *The complete graphic designer: A guide to understanding graphics and visual communication*. USA: Rockport Publishers
- Jacobsen, N. E., Hertzum, M., Bonnie E. J. (1998). *The evaluator effect in usability tests*. New York: ACM Press.
- Josephson, S., Kelly, J., Smith, K. (2020). *Handbook of visual communication: Theory, methods, and media*. Londra: Routledge.
- Kırcaali-İftar, G. (1999). Bilim ve Araştırma. Bir, A. A. (Ed.). *Sosyal Bilgiler Öđretmenliđi: Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri içinde* (9-16). Eskişehir: Açıkoğretim Fakóltesi Yayınları.
- Landa, R. (2018). *Graphic design solutions*. Boston: Cengage.
- Odabaşı, H.A. (2006). *Grafikte temel tasarım*. İstanbul: Yorum.
- Özderin, S. (2018). Grafik iletişimde kavramsal anlatım. *The Journal of Academic Social Science*, 6(78), 269-280. DOI: 10.16992/ASOS.14090
- Özsoy, V., Alakuş, A. O. (2009). *Görsel sanatlar eğitiminde özel öğretim yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Özsoy V., Ayaydın A., (2016). Görsel tasarım öge ve ilkeleri. Anara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Pettersson, R. (2009). Visual literacy and message design. *TechTrends*. 53(2), 38-40.
- Popham, W. J. and Sirotnik, K. A. (1992). *Understanding Statistics in Education*. Itasca, Illinois: F. E. Peacock.
- Samara, T. (2008). *Design evolution: A handbook of basic design principles applied in contemporary design*. Beverly: Rockport Publishing.
- Sözen, M., Tanyeli, U. (2015). *Sanat sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Uçar, T. F. (2019). *Görsel iletişim ve grafik tasarım*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Uslu, Y. (2017). *Grafik tasarımda mükemmellik kusurluluk afişler*. İstanbul: Ekin Basım.
- Yaşın, B. (2014). *Pazarlama araştırmaları*. İstanbul: İ.Ü. Yayınları.
- Zhu, N., Zhang, D., Wang, W., Li, X., Yang, B., Song, J., & Niu, P. (2020). A novel coronavirus from patients with pneumonia in China, 2019. *New England Journal of Medicine*, 382(8), 727-733.

Weill, A. (2004). *Graphic design a history*. New York: Abrams Books.

İnternet Kaynakları

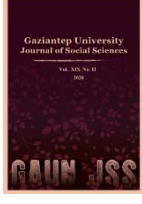
Instagram (2022), covidesigners, <https://www.instagram.com/covidesigners> (Erişim Tarihi: 13 Mart 2022)

Lewinski, J. (2020). Forbes: Holler explores visual message trends during Covid-19, <https://www.forbes.com/sites/johnscottlewinski/2020/04/30/holler-explores-visual-message-trends-during-covid-19/> Erişim Tarihi: 02.05.2022.

Sauro, J. (2016). Measuring Usability With The System Usability <https://www.userfocus.co.uk/articles/measuring-usability-with-the-SUS.html> Erişim Tarihi: 07.08.2022.

Görsel Kaynaklar

Şekil 1. A-B-C-D- <https://www.behance.net/gallery/105054799/covidesigners> (Erişim Tarihi: 25.09.2021) E- <https://www.instagram.com/grafikret/> (Erişim Tarihi: 19.12.2021) F- <http://www.ateliermat.com/shop/edition/keeping-yourself-safe-kendini-koru-> (Erişim Tarihi: 04.01.2021) G- https://www.instagram.com/cemalettn_yildiz/ (Erişim Tarihi: 16.05.2022) H- <https://www.instagram.com/gurbuz.de/> (Erişim Tarihi: 16.05.2022)

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

The Effect of Greek And Rum Identities Living in Anatolia Geography on Greek Music¹

Anadolu Coğrafyasında Yaşamış Olan Yunan ve Rum Kimliklerinin Yunan Müziğine Etkisi

Hakan ARYOL^{a*} Elvan KARAKOÇ^b

^a Yüksek Lisans Mezunu, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Müzik Bölümü, Çankırı / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0077-4578

^b Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Müzik Bölümü, Çankırı/ TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8417-5446

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Nisan 2023

Kabul tarihi: 21 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Anadolu,
Yunan müziği,
Etnik kimlik,
Yunan.

ÖZ

Toplumsal tarih içerisinde, toplumların değişik bölgelerde farklı adlandırılmaları, yaşamış oldukları coğrafyadaki inançlarıyla, yaptıkları işlerle veya etnik kökenleriyle ilgili olduğu düşünülmüştür. Uzun yıllar Anadolu topraklarında varlık gösteren Yunan halkı için de benzer bir durum söz konusudur. Bizans halkının büyük bir kısmı Ortodoks Hristiyan oldukları için etnik kökenlerine bakılmaksızın hepsine Romalı denilmiştir. Romalı halka Türk egemenliği döneminde Pontuslu anlamına gelen, "Rum" olarak isim verilmiş ve Osmanlı döneminde de etnik kökene bakmadan Ortodoks olan Hristiyanları tanımlamak amacıyla kullanılmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti Yunan halkına, bağımsız bir devlet sahibi olana kadar, "Rum" ifadesini kullanmıştır. Osmanlı Devleti içerisinde farklı bölgelerde yaşayan Yunan toplulukları ortak kültürün var olmasında oldukça etkili bir öneme sahiptir. Anadolu topraklarında beraber yaşayan Rum ve Türk halkları, halk danslarını, şarkıları ve etkinliklerini paylaşarak birbirlerinden etkilenmiş ve tarihsel nedenlere bağlı olarak gittikleri bölgelerde de bu ortak kültürü yaşatmayı sürdürmüşlerdir. Bu çalışmada, Anadolu coğrafyasında yaşamış olan Yunan ve Rum kimliklerinin Yunan müziğine olan etkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırma, betimsel bir çalışmadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılarak konu ile ilgili alan yazın taranmış, tarama sonucunda Anadolu'da yaşamış olan Yunan ve Rum kimliklerinin nasıl oluştuğu hakkında bilgiler tespit edilerek, geleneksel müzikleri arasında bağ kurulmaya çalışılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: February 1, 2022

Accepted: June 8, 2022

Keywords:

Anatolia,
Greek music,
Ethnic identity,
Greek.

ABSTRACT

The different naming of societies in different regions was thought to be related to their beliefs in the geography they lived in, their jobs, or their ethnic origins in social history. A similar situation exists for the Greeks, who have lived in Anatolian lands for numerous years. Because the majority of Byzantines were Orthodox Christians, they were all referred to as Romans, regardless of ethnic origin. During the Turkish rule, the Romans were given the name Rum which means Pontic, and it was used to describe all Orthodox Christians in the Ottoman period, regardless of ethnicity. Until Greece acquired independence, the Ottoman Empire referred to them as Rum. The Greek communities living in different regions within the Ottoman Empire have played a significantly influential role in the existence of a shared culture. The Greek and Turkish populations living together in Anatolian lands have influenced each other through sharing folk dances, songs, and activities, and they have continued to preserve this culture in the regions they migrated to due to historical reasons. This research aims to examine the influence of Greek and Rum identities, which existed in the Anatolian region, on Greek music. The research is a descriptive study. The literature on the subject was scanned using the document analysis method, which is one of the qualitative research methods, and as a result of the scanning, information about how the Greek and Rum identities who lived in Anatolia were formed and was tried to establish a link between their traditional music.

¹ Bu çalışma Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Müzik Bölümü'nde Dr. Öğr. Üyesi Elvan Karakoç danışmanlığında Hakan Aryol tarafından hazırlanan "Anadolu Coğrafyasından Etkilenen Yunan Müziğinin Müzikal Kimlik Arayışındaki Yolculuğu" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Introduction

When we look at social history, the naming of cultures with different names in different regions is related to their beliefs, jobs, or ethnic origins in the geography they live in. Different opinions have been put forward about the Greek name and its origins. Philipp Fallmerayer, a German historian and professor at the same time, says about the past of the Greeks in his book titled "History of Byzantium" that the Greeks living today do not come from ancient Greeks but are of Albanian and Slavic origin. Konstandinos Paparrighopoulos, another Greek history professor who also defends the same thesis, says that as a result of the Romans' destruction of the city of Corinth in 146 AD, the Greeks were wiped out of history, and the Albanians, Slavs, and Vlachs who came to the Greek peninsula settled in this region. Today, instead of the Greek word, the Greek word, which originally came from Slavic, is used all over the world. In the Ottoman Empire, since they were of Ionian origin, the word Greek was used in diplomacy, and the meaning of "Rum", that is, from Rome, was used for the Greek people (Kalelioğlu, 2008, p.106-107).

Doğan (2017), in his master's thesis titled "Bilingual Small Asian Songs in Post-Exchange Greece", examined the relationship between Turkish and Greek oral traditional Anatolian songs and the society, the cultural identity of the society during and after the exchange process, and the social change and transformation points where the traditional songs associated with Anatolia gained popularity. As a result of the research, it has been determined that although they are performing the same songs in both communities, their unique musical understanding has developed, and Anatolian music has gained a social identity in Greece.

Pappas (1999), in his study titled Concepts of Greekness: The Recorded Music of Anatolian Greeks after 1922, published in the Journal of Modern Greek Studies, found that after the migration, additions were made to the recordings of traditional Anatolian songs, replacing the old lyrics with expressions reflecting the social status of the immigrants without touching the essence of the song.

Samson and Nicoletta Demetriou (2015), in their book titled Music in Cyprus, outlined the joint practices of traditional music and dance and determined that, after the de facto partition of the island, the Greek Cypriots also sang Turkish oral melodies, especially these songs, which were sung by the musicians in both languages, were adopted by both communities.

The aim of this research is to shed light on the issues in this field by determining the impact of Greek and Rum identities, who lived in Anatolian geography, on Greek music and the regions that are thought to be culturally affected. In line with this purpose, the sub-objectives were determined as follows, considering the effect of Greek and Rum identities, who lived in Anatolian geography, on Greek music.

- What are the Greek and Rum identities in Anatolia?
- How did the Pontus Greek State affect Anatolian and Greek music?
- How did Cyprus Island affect Anatolian and Greek music?
- How did the Cappadocia region affect Anatolian and Greek music?
- How did the Western Thrace region affect Anatolian and Greek music?

This research is important in terms of revealing the musical interactions as a result of the events experienced by examining the journey of Greek music, which was influenced by the Anatolian geography, in search of musical identity and shedding light on the new studies to be made on this subject. There are studies on the musical formation of Greece and its connection with the Anatolian lands; however, there has not been enough research on how the interaction

of Greek music with the historical processes experienced in Anatolian life, the changes that occurred after independence and after the exchange, and the difficulties experienced in the cultural confusion after the 1964 forced migration affected the musical cultures of the two communities. By examining the reasons for these difficulties experienced between the two communities, it is thought that it is important to determine more clearly that we also have differences in the musical field, although it is assumed that we have similar commonalities.

Method

The research is a descriptive historical study. By carefully reading historical documents or speaking with people who were alive at the time, historical research looks for an answer to the question "what happened in the past" regarding the issue at hand. The researcher tries to understand what happened in that period as accurately as possible and to explain why it happened" (Büyüköztürk et al., 2012, p. 19). It is a qualitative research study, and the general survey model was used in the research. For the qualitative research method process, Neuman (2017) states that with a qualitative approach, the researcher evaluates social and historical events from a viewpoint suitable for himself by thinking inquisitively without focusing on a specific question (p. 23).

The publications and research about the existence, belief, mentality, and music of the Greek civilization in Anatolian geography were scanned. Within the framework of this method, data were collected from secondary sources with an exploratory research approach, and document analysis techniques were used in line with the obtained data. In the document analysis, it has been tried to find ties with the cultural spectrum of the Anatolian geography by determining the points that are especially effective in the historical processes of the societies.

The Identification of Greek and Rum in Anatolia

When we look at social history, the naming of cultures with different names in different regions is related to their beliefs, jobs, or ethnic origins in the geography they live in. The same was true for the Greeks, who had lived in Anatolia for centuries. According to Esin and Demirgen (2017), the Anatolian equivalent of Romayiko, Pontiaka, and Romeika taught in schools during the Roman Period is known as Hellenic, and today's Turkish equivalent is known as Greek. Speaking Greek and Hellenic languages well is among the priorities of Roman education (p.392).

When the Pontus Greek State, which was founded in Anatolia by Mithriades of Iranian origin, collapsed and passed to the Romans, the Pontus Region was considered Roman territory, and this region was called Romania and its people Romaio (Özüçetin and Özcan, 2008, p. 50). According to Göktürk's (2017) research, the word rum comes from the Greek word romios, which means Roman. What is meant here is actually the Roman and Byzantine Empires. Since a large part of the Byzantine people were Orthodox Christians, they were all called Romans, regardless of their ethnic origin. During Turkish rule, the Roman people were given the name "Rum", meaning Pontic, which continued to be used to describe Orthodox Christians in the Ottoman period, regardless of their ethnicity (pp. 37–38). The same term was used among the Greek-speaking Istanbulites, Bulgarians, Serbian Orthodox, and even Anatolian Orthodox, as they were part of the Greek community. The word "Rum" has passed into Anatolian Turkish from Arabic. The pronunciation of the word Roman in western languages is "Rom". Since there is no "o" sound in Arabic, it took the form of "Rum, El-Rum" and was used for the people living under Roman rule (Albayrak, 2010, p.221).

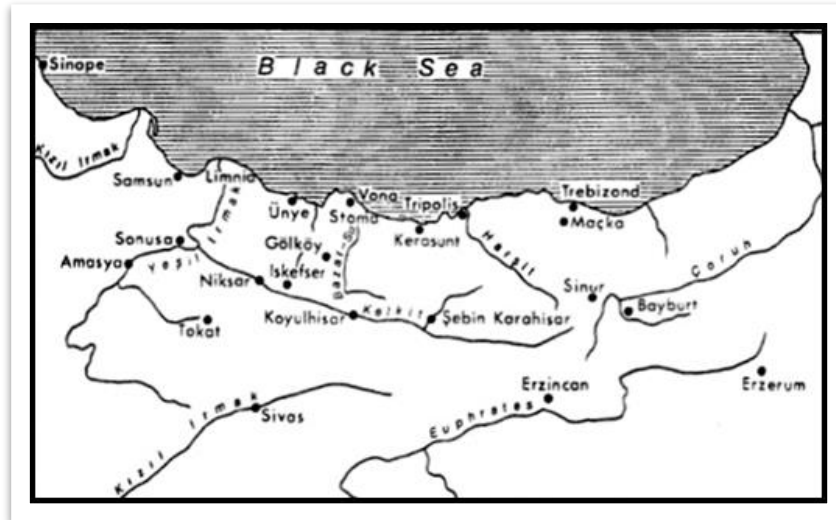
The Ottoman Empire used the term "Greek" until it had an independent state for the Greek people. This word, taken from the Roman language, means descended from Byzantium and was not used only for the Greeks. Many Christian ethnic cultures and communities, such

as Albanians and Bulgarians, who lived under the auspices of the Byzantine empire are also referred to as "Roman". Rigas Velestinlis, one of the important names of the Greek revolution, also defined his own nation as Romios, which means the same as Greek (Palabıyık and Bozkuş 2011, pp. 90–91).

After the proclamation of the "Republic" in 1923, the same term continued to be used for citizens of Greek origin and minority Greeks affiliated with the Fener Greek Patriarchate, and the language they spoke was called Greek. Greek for the citizens of Greece of the same origin and Greek for the language they speak. The word "Helen" was not used much to describe the Greeks in Turkish; instead, the word "Greek", derived from the Arabic Term Ion, was used (Göktürk, 2017, s.38).

The Influence of the Pontus Greek State on Greek Music

Starting in the 8th century BC, the Ancient Greeks established the city of Sinop by placing their first colonies in the Black Sea. The Arcadians, who lived in the Peloponnese near the Alfeios River in the same period, established the city of Trabzon in the mountainous region of the Black Sea in order to continue their lives in better conditions and to have plenty of natural water (Akurgal, 2005, p. 310). In 521 BC, the eastern regions of the Black Sea were annexed to the Persian Empire on the condition that a different status be applied to the colonies belonging to the Greeks, which fell under the rule of the Persians. All lands in Anatolia within the Persian Empire were governed by the "State of Cappadocia". Over time, when the Eastern Black Sea region became a commercial region, this region was called "Pont Cappadocia", and after the importance of the region increased, it was named Pont Province, and these lands were called Pontus. In 449 BC, as a result of the long wars between the Persians and the Greeks, the Greek colonies living in the coastal part of the Black Sea became independent, although they were lands belonging to the Persian Empire. The region was dominated by Alexander the Great, who went on the India Campaign in 334–323 BC. After the death of Alexander, there was administrative turmoil in the Pontus Province, and Mithridates, who took advantage of this turmoil, established an independent state in the region in 298 BC, whose capital was Amasya. Although the rulers were of Persian descent, they wanted to have the status of the Hellenic king. The official language of the state was accepted as Greek, so the Pontus State became a mixed-cultural country that included Greek culture along with Iranian and Anatolian cultures. After the wars with the Roman Empire and the death of Mithridates, the founding king of Pontus, the existence of the Pontus State in history ended in 63 BC. The people of the region, who continued their lives under Roman rule, started to become Christians with the emergence and spread of Christianity. As a result of the fall of Istanbul to the Latins in 1204 and the weakening of the Byzantine administration, a new administration, the Trebizond State, was established in the Pontus region in 1207. This state, which was included in Ottoman rule by Mehmet II in 1461, is known as the Trebizond Greek Empire, also known as the "Pontus Greek Empire". Towards the end of the 17th century, the Ottoman-Russian wars began to take place, and the majority of the Muslim people who fled the Caucasus under the pressure of the Russians settled in the Eastern Black Sea Region. This wave of migration continued to increase in mass after the First World War (Acun, 1999, pp. 22–25). "The dominant people in the empire were Pontic Greeks, who had long enjoyed regional independence, but the majority residing in the empire were the Laz and Tzan, warrior clans of possibly Georgian origin." (Bryer and Sakarya, 2010, 137).

Picture 1. The Empire of Trebizond and its neighbors (Zazhariadou and Keçiş, 2007, s. 223).

Laz people, who have Caucasian characteristics in their culture, history, and language, are one of the oldest peoples living in the Eastern Black Sea Region today. Local music on the themes of love, hunting, longing, nature, and being abroad; genres of horon, lullaby, lament, and bickering; and many types of instruments such as kemençe, kaval, and tulum are mentioned as a part of this culture (Taşkın, 2016, pp.123-129).

In general, numerous ethnicities such as Persian, Caucasian, Greek, Turkish, Laz, and Georgian lived together in the Eastern Black Sea Region. The local people, who had to migrate as a result of natural reasons, continued their similar folk instruments, song lyrics, local dances, and rhythmic structures in the different geographies they went to. The Kemençe instrument and the Horon dance performed with this instrument have also become cultural phenomena, played and danced by the Greek people as a result of migrations.

The Black Sea kemençe, which is in the string instruments group, is an instrument unique to the Eastern Black Sea Region and is an important part of the musical tradition performed in this region. When the kemençe, which is played in Greece, is considered as the style of playing, it is understood from the works made that there are many cultural differences between the two communities. It is possible to see the melodic differences in the way the kemençe is performed in Greek music. Although the Black Sea kemençe is called the Pontus lira today in the Greek lands, this instrument is called the "kementze" in the cultural memories of the Greeks of the Black Sea (Şentürk, 2020, pp. 192–194). The Horon dance, which the kemencha plays in accompaniment of, is a type of dance that the Greeks brought from the Pontus region to Greece. The way the Horon dance is performed is characteristically different from other folk dances in Greece. While performing, the figures are complex, and the dancers perform the figures by moving forward to a certain distance or standing still (Hunt, 2004, s.139).

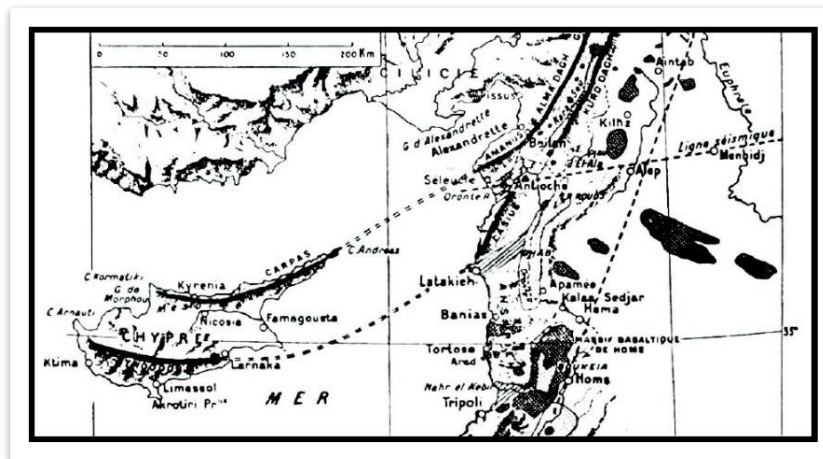
Cultures that lived together for a long time in the same geography were, of course, influenced by each other. It is a natural historical result that the Turkish society and the Greeks, who have lived together for centuries on the same land, are culturally influenced by each other.

The Influence of the Cyprus Island on Greek Music

The Island of Cyprus has hosted many states due to its location in the eastern Mediterranean, and many pieces of information reflecting the cultures of the communities living in the region have survived to the present day. Depending on this feature, Cyprus has been called many names in history until it got its current name. It is one of the strongest rumors that it is called Cypress in Latin because there are many cypress trees in Cyprus. The first

settlements in Cyprus, which broke away from Anatolia and became an island after natural earthquakes and geological movements, were from Anatolia. First of all, the people of the island, who lived independently, were invaded many times by the powerful states in the Mediterranean, and as a result, every culture that existed in Cyprus left traces of itself and created a rich culture on the island.

Since its inception, Cyprus has been under the rule of Phoenician, Persian, Alexander, Roman, Byzantine, Venetian, Ottoman, and British states. With the spread of Christianity in the Byzantine Period, churches were established on the island, and Greek began to be used as the official language. In 1184, Isaac Commeneus seized power on the island and established the Cyprus Empire; however, this empire passed under the rule of England in a short time, like seven years, during the third Crusade. The island, which was captured by the Venetians in 1489, was ruled by the Ottomans in 1571 (Özkul, 2002, pp. 2-6).

Picture 2. Map showing that Cyprus belongs to the Taurus system (Erzen, 1976, p.97).

Cyprus continued its life under Ottoman rule for 307 years. The problems that arose due to political reasons towards the end of the 19th century had an impact on the island's residents, who had been living in peace and tranquility during this time, and the atmosphere of peace ended as a result. The Greeks who settled on the island of Cyprus from different geographies increased the Greek population on the island, and after this situation, the majority of the Turks living on the island migrated to Anatolia. After the Treaty of Lausanne, the Ottoman Empire left Cyprus to the British on November 5, 1914, and gave up all its legal rights. Migration movements, which started to intensify after 1923, continued until 1938 (Çakmak, 2008, pp. 203-210).

As a result of the decisions taken at the Zürich and London Conferences, the Cyprus Constitution was prepared, and the Republic of Cyprus was established on August 16, 1960. As a result of the tensions experienced after the rights claims that emerged over time, the Turkish army, which entered the island of Cyprus on July 20, 1974, seized the northern regions where the Turks were concentrated and ensured the establishment of the Turkish Federated State of Cyprus on February 13, 1975. The Turkish Republic of Northern Cyprus was established on November 15, 1983, as a result of a unanimous decision following the intense meetings that took place after the establishment of TFSC (Eroğlu, 2002, pp. 744-767).

The folk dances and songs of the Greek and Turkish musicians living on the island of Cyprus, which exist in the common culture, were performed at events such as weddings and entertainment, and the island music took its current form. The musicians spent their time staying in the places they went during the wedding entertainment that continued for days in Cyprus, observing the different behaviors and new techniques of the regions and carrying them to the

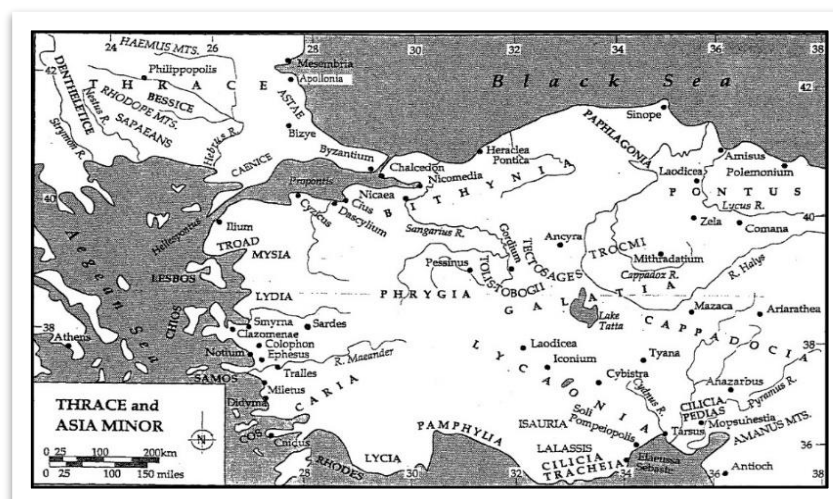
next point. The fact that Turkish and Greek musicians worked together at weddings was one of the important factors in the formation of a culture between the two communities. These joint works have had a great impact on the formation of the Cypriot music culture. The people living on the island sang Greek and Turkish songs together, had fun, and danced to the same music (Albayrak, 2008, p.16).

An indispensable and versatile piece for musicians, Dillirga or Tillyrkotissa is a Greek composition, but its composer and lyricist are unknown. For this reason, the piece is considered anonymous among Cypriots." (Albayrak, 2008, p. 42). Dolama is frequently played at weddings and entertainments in the Turkish part of the island. The song is composed of a story that took place in Cyprus in 1833 and tells of the joint revolts of Christians and Muslims. Another popular anonymous song from Cyprus is Feslikan. The song, whose Greek name is PSintri Vasilitzia Mou, or My Little Princess, was sung in Greek by two groups on the island. "The song known as Anonymous used to be played and sung on the island with only Greek lyrics. However, in 1985, as a result of the interest shown by the Turks in the song and the disconnect between the two communities at that time, the Turkish lyrics were written by Cemal Özgürsel" (Albayrak, 2008, p. 52). There is no melodic difference between the song sung in the two languages, but there are slight changes in the lyrics in terms of fitting into the prosody. The Greek word for Dillirga, which is frequently played in both communities of the Cyprus island, is Tillyrkotissa, and it is loved and listened to in both Greece and Turkey. Dillirga, Dolama, and Feslikan are undoubtedly the first songs that come to mind when Cyprus is mentioned. "

The common culture formed on the island of Cyprus was displaced after the exchange and migration, and both communities continued to sing their songs in their mother tongue. As a result, common songs and dances continue to exist in both Greece and Anatolia today.

The Influence of the Cappadocia Region on Greek Music

The Cappadocia Region, which consists of lava and ashes sprayed by Hasan Dagi, Erciyes, and Melendiz Mountains millions of years ago, has taken on its current form as a result of the erosion of the layers by wind and rain over time. The region was accepted as a homeland by the Hattians in 2500 BC, by the Luwians and Hurrians in 2000 BC, and then by the Hittites. Since it was at the crossing point of the trade route during the Hittite period, it became one of the most geopolitically important settlement areas (Şahin, 2021, pp. 1-3).

Picture 3. Cappadocia region in ancient times (Şar, 2004, p.341).

In the 1st century BC, the Romans expanded their borders to the Euphrates by capturing the Anatolian cities established in the Hellenistic Period. By changing the management system

in these cities they conquered, they created a status of freedom for some cities and a city status by combining smaller cities. It can be said that the purpose of the administrative change in the Roman Empire was the self-government of the cities, because the continuation of their culture and income depended on their development. Along with the developing empire, changes are observed in the status of the cities. The Kingdom of Cappadocia is an important settlement in the Pontus region, and after the rapid spread of Christianity, they accepted becoming Christians. In the 3rd century AD, the attacks of the Germanic tribes in the west and the Persians in the east began, and the plague epidemics that followed put the kingdom in a financially difficult situation. After the death of King Archelaos, Cappadocia became a province of the Roman Empire and became a strategically important place in the transition from Cilicia in the south to the Black Sea coast (Erpek, 2020, pp. 643-647).

Cappadocia Region, which is located in the middle parts of Anatolia, is located in a wide area covering all the cities of Nevşehir, Malatya, Kayseri, Niğde, the eastern part of Ankara, and the northern part of Adana. The people of Cappadocia, who were exposed to many attacks from different directions, turned the caves formed by volcanic activity in the region into underground cities in the 7th and 8th centuries and used them as shelters (Birinci and Feyzoğlu, 2019, pp. 883-884).

The region, which was ruled by the Byzantines in the 9th and 12th centuries, became one of the castles where the Byzantines took refuge and trusted. After the capture of Constantinople in 1204, the Byzantine State, which had started to lose Anatolia, entered the process of collapse. Although the Byzantines recaptured Constantinople in 1261, they could not regain their former power and neglected Anatolia by turning to the West. In the 13th century, the dominance in the region passed to the Seljuks after this indifference (Akyürek, 2015, ss.1-3).

The Cappadocia Region, which continued its existence in the period of the Anatolian Seljuk State after the Seljuk State, was ruled by the Karamanoğulları, also known as the Karamanids, one of the most powerful principalities in Anatolia, with the disintegration of the lands under its control. Returning victorious after the war with the Hungarians, the Ottomans took action on Karaman, Seydişehir, Beyşehir and Akşehir, and then Konya and Karaman were under their dominion (Şahbaz, 2019, pp. 337-338).

Anatolian Rums living in Cappadocia under the rule of the Ottoman Empire are known as Karamanlides. A clear answer could not be found to the question of whether they are Greek or Turkish in origin due to insufficient resources. Some of the Anatolian Christians living in the Cappadocia region preferred to be Greek over time and even gave their children Greek names. Cappadocian Greek continued to exist in the region until the end of the 19th century, and people living in the villages and towns of Konya, Nevşehir, and Niğde spoke Greek for a long time (Göktürk, 2017, p.38).

Karamanis Orthodox Turks living in the Cappadocia region were settled in many cities of Greece, especially in Thessaloniki, with the population exchange in 1923. They still continue their lives in Greek cities such as Kavala, Thessaloniki, Athens, and Larissa (Öger and Türk, 2013, pp. 1138-1140).

Picture 4. Two Greek Orthodox women playing the spoon game (Doğan and Karahasanoğlu, 2017, p.127).

After the population exchange, the fact that the immigrants from many regions of Anatolia sang and danced the Konyalı folk song together even though they spoke different languages and had different traditions and customs helps us understand how cultural diversity was adopted. Anatolia has a rich geography where different ethnic origins have lived together and influenced each other culturally for centuries. Migrants who immigrated to Greece from the Cappadocia region, through their associations, meet each year in different cities of Greece at an event called "Gavustima", that is, "Reunion", and play Cappadocia folk dances and games (Doğan and Karahasanoğlu, 2017, pp. 125-127).

It is seen that the Anatolian Rums who migrated to Greece expressed their longing for the past in a cultural sense. Karamanis Rums, who expressed themselves with the words "Even though we are Rums, we do not know Greek, we speak Turkish, we neither write in Turkish nor speak Greek, we use Greek alphabet to say in Turkish." (Balta, 2003, p.25), They continue to keep the Anatolian culture alive with the Turkish folk songs they sing.

The Influence of the Western Thrace Region on Greek Music

The existence of the Turks in Western Thrace goes back to the 4th century with the Avars and Huns. In 1364, the Ottoman Empire conquered Western Thrace.

With the Treaty of San Stefano made after the Balkan Wars, the region except Thessaloniki and Edirne was given to Bulgaria in 1878. The most difficult wars in the Balkans were fought in this region between the Ottoman Empire and Bulgarian forces. The Bulgarians, who wanted to besiege Istanbul, occupied Edirne with the support of Serbia in order to achieve this goal. The Ottoman Empire lost the cities of Yanya, Shkodra, Thessaloniki, and Edirne during the Balkan Wars I, but in 1913, with the Balkan Wars II, it took them back again. After the negotiations with Bulgaria, the Istanbul Agreement was signed in 1913, and Western Thrace was left to Bulgaria. With the acquisition of Komotini by Greece in 1920, the Treaty of Thrace with the Allied Powers was signed on May 14, 1920, and the region came under the rule of Greece. With the Lausanne Peace Treaty, final arrangements were made, and Western Thrace was completely separated from the Turkish lands. With the population exchange that took place in 1923, the majority of the Greeks who migrated from Anatolia settled in this region. Western Thrace, which came under Bulgarian domination during World War II, was re-added to Greece in 1945 after the end of the war. The efforts of the local people to continue their lives after the

war, the difficult conditions, and the famine that started in the region caused a great wave of migration to Turkey via Thrace (Kaşıkçı, 2012, pp. 13-19).

Picture 5. Western Thrace map (Yenigün and Tanımı, 2010, p. 691).

Western Thrace, which lived under the rule of the Ottoman Empire until the 19th century, started to experience its first serious problems with the Ottoman-Russian wars that started in 1828. In order not to cause great losses, first the Edirne Treaty and then the London Protocol were signed with the Russians. After these agreements were made under the influence of the nationalist movement, Greece declared its independence with the support of its powerful states. During the population exchange in 1923, Muslim Turks living in Western Thrace were excluded from the exchange and prevented from immigrating to Turkey. In the population exchange, around 1,200,000 Greek Christians migrated from Anatolia to Greece, while approximately 500,000 Turks passed from Greek lands to Turkey (Yilmaz, 2019, pp. 253-254). After World War II, Greece decided to expropriate the lands inhabited by Turks in the Western Thrace region on the grounds of cooperation with the enemy.

After long-lasting tensions, a period of friendship began between Turkey and Greece in 1950, which would last for 10 years. After the cultural agreement, a high school was opened in the Thrace region, and teachers were sent from Turkey, but after the Cyprus problem that started in 1963, the tension between the two countries rose again, and the school was closed. The Turkish government canceled the "Free Movement and Residence Agreement" signed with the Greek government in 1964 and deported approximately 8500 Greek citizens living in Istanbul. In retaliation for this action, Greece banned the purchase of real estate by Turks living as a minority, confiscating Turkish properties and distributing them to Greek citizens. Following the 1974 Cyprus Operation, Western Thrace experienced an increase in pressure, looting and nationalization of Turkish property, tank surrounds of Turkish villages, and the deployment of 70,000 soldiers. Although Greece canceled the issue of granting citizenship to minorities mentioned in Article 19 in 1998, it did not give the Turkish minority living in the country the right to become a Greek citizen because the government did not change the citizenship law. 60,000 Turks who were stripped of their Greek citizenship still continue their lives in the Western Thrace region as "Haylatmoz", that is, "Stateless" (Yenigün and Tanımı, 2010, pp. 695-701).

According to Kaşıkçı's (2012) research, musical ensembles have a great influence on communication between the two communities in Western Thrace. He says that among these established ensembles, nay, cello, tambura, qanun, oud, and kemanca continued to be played in their music, along with percussion instruments. It especially emphasizes that different communities living in the region have a positive effect on understanding each other's music and creating a common value, and the songs sung in both Greek and Turkish with the same music attract great attention in both communities (pp. 118-128). In the research made between Turkey and Greece, the Balkanatolia Group and Christos Hatzopoulos Music School Groups, which

conduct joint musical studies in the Western Thrace region, maintain the sense of this common culture existing in the region by singing both Turkish and Greek songs.

When the cultural indicators are examined, it is possible to say that one of the most important points is music. Intercultural interaction has led to cultural spread along with geographical displacement. Although the cultural interactions weakened from time to time in the societies that lived in the same geography as neighbors, they wanted to be a part of the culture they were used to again. Music is the most effective way to explain the problems they are experiencing and the harm they have done to themselves. It is an accepted fact that among the branches of art, the branch that creates the deepest impact on people is music. Music is not a phenomenon that occurs by itself; it is a form of transmission in which people determine who they are by passing on the emotions they experience throughout their lives from generation to generation.

Conclusion

Music is the most effective way of explaining the problems that societies experience and the harm they have done to themselves. It is an accepted fact that among the branches of art, the branch that creates the deepest impact on people is music. Music is not a phenomenon that occurs on its own; it is a form of transmission in which people determine who they are by passing on the emotions they experience throughout their lives from generation to generation. Even though we are two different countries, it is a fact that we carry traces of each other, and these traces sometimes show themselves in cuisine, sometimes in folk music, and even in the language we use in city names.

Although these similarities between the two societies cause conflicts from time to time, the common culture that emerged is the Anatolian culture, which is lived and continues to be lived in both sections. In the historical process, it is seen that as a result of the migration of the communities from their homelands due to war or other factors, they continue to keep their cultures and other traditions that they are accustomed to living in their lands by taking them with them. It is not surprising that the same cultures, habits, religious rituals, dances, and traditions are similar in different geographies. In order to adapt to the innovations encountered in historical processes, civilizations living together as different societies in the same culture have approached each other with the concept of the other, with the provocations of political or foreign powers in the flow of time.

As a result of the exchange, it was seen that many words that did not have Greek equivalents in the lyrics of the immigrants who went to Greece from Pontus, Cappadocia, Western Thrace, and the island of Cyprus remained in Turkish and continued to be spoken in Turkish. The Konyalı ballad sung by the Orthodox Cappadocian Turks in Greece has been an example supporting this situation and is still being sung in Turkish by many Greek musicians today. After the separation of the island of Cyprus into two different regions, it was observed that there were similar situations in the songs formed as a result of the common culture. Despite the political tensions, the Rum melodies, which were not erased from the ears, continued to be sung in the Turkish part, and Turkish lyrics were written for these songs and added to the island's repertoire. As can be understood, although both societies distanced themselves from each other, they continued to keep the common culture alive.

References

- Acun, F. (1999). Tarih boyunca Pontus. R. Acun (Ed.), *Millî Mücadele'de Giresun Sempozyum 6-7 Mart 1999*, içinde (s.19-34). Giresun Belediyesi Kültür Yayınları.
- Akurgal, E. (2005). *Anadolu kültür tarihi*. TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.

- Akyürek, E. (2015). *İç Anadolu Bölgesi'nde Bizans Dönemi*. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY).
- Albayrak, U. (2008). *Kültürel uzlaşma ve müzik: Kıbrıs' daki Türk ve Rum toplumları arasındaki uzlaşmaya yönelik müziksel diyaloglar* (Tez No. 219446) [Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Balta, E. (2003). Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz: The adventure of an identity in the triptych: Vatan, religion and language. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 8, 25-44.
- Birinci, A. and Feyzoğlu, T. E. (2019). Kapadokya bölgesi kiliselerindeki fresklerin seramik yüzeylerde yorumu. *Ulakbilge*, 43, 881-888.
- Bryer, A. and Sakarya, T. M. (2010). Trabzon İmparatorluğu'nda gemicilik. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(48), 22-33.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç- Çakmak, E., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Çakmak, Z. (2008). Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk göçü (1878–1938). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36), 201-223.
- Doğan, E. and Karahasanoğlu, S. (2017). Yunanistan'da mübadilliğin kültürel simgesi Anadolu türküleri: Konyalı türküsü. *Porte Akademik*, 14-15, s.116-133.
- Erpek, C. (2020). Geç antik dönemde Kapadokya'da kentler. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10 (2), 642-657.
- Eroğlu, H. (2002). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni yaratan tarihi süreç ve son gelişmeler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 18(54), 735-793.
- Erzen, A. (1976). İlkçağ tarihinde Kıbrıs. *Belleken*, 40(157), 93-116.
- Esin, F. and Demirgen, E. (2017). Antik Roma'da müzik ve müzik eğitimi. *Journal of International Social Research*, 10(51), 390-399.
- Göktürk, G. (2017). Kapadokyalı Rumların aydınlanma çabasına Anatoli gazetesi üzerinden bakmak. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(3), 37-48.
- Hunt, Y. (2004). Traditional dance in Greece [Yunanistan'da geleneksel dans]. *Anthropology of East Europe Review*, 22(1), 139-143.
- Kalelioğlu, O. (2008). Türk-Yunan ilişkileri ve Megali İdea. *Atatürk Yolu Dergisi*, 11(41), 105-123.
- Kaşıkcı, E. (2012). *Batı Trakya'da müziğin Türk-Yunan kültürel etkileşimi bağlamında incelenmesi* (Tez No. 342267) [Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi.
- Neuman L. W. (2017). *Toplumsal araştırma yöntemleri nitel ve nicel yaklaşımlar* (S. Özge, Çev.). Yayın odası yayıncılık. (Orijinal eserin yayın tarihi 2013).
- Öger, A. and Türk, A. T. (2013). *Kültürel bağlamda Kapadokya bölgesinde bulunan Grek harfli Türkçe kitabelerin dili*. Niğde Hacıbektaşveli Üniversitesi.
- Özkul, A. E. (2002). *Kıbrıs adasının sosyo-ekonomik tarihi:(1726-1750)*. Dipnot Yayınları.
- Özüçetin, Y. and Özcan, M. (2008). Millî Mücadele içerisinde Pontus meselesi ve Yunanistan'ın rolü. *Karadeniz Araştırmaları*, 16(16), 49-64.
- Palabıyık, M. S. and Bozkuş, Y. D. (2011). Pontus meselesi: Genel bir bakış. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, (11), 77-140.
- Pappas, N. G. (1999). Concepts of Greekness: The recorded music of Anatolian Greeks after 1922 [Rumluk Kavramları: 1922'den sonra Anadolu Rumlarının kaydedilmiş müziği]. *Journal of Modern Greek Studies*, 17(2), 353-373.
- Samson, J. and Demetriou, N. (2015). *Music in Cyprus* [Kıbrıs'ta müzik]. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315596815>

-
- Şahin, A. (2021, 7 Ekim). *Eskiçağda Kapadokya bölgesi*. Sabap, 1-20. <https://www.sabap.net/wp-content/uploads/2021/10/Eskicagda-Kapadokya-Bolgesi-Abdullah-Sahin.pdf>
- Şar, E. (2004). *Antik kaynaklarda Kappadokia bölgesi* (Tez No. 146778) [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı] YÖK Tez Merkezi.
- Şentürk, O. (2020). Karadeniz kemençesinin Yunanistan'daki icra geleneği. *Erdem*, (78), 189-212. <https://doi.org/10.32704/erdem.749159>
- Taşkın, N. (2016). *Bu bir isyan şarkısı değil*. İletişim Yayınları.
- Yılmaz, E. A. (2019). Batı Trakya Türklerinin sorunları üzerine bir değerlendirme. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 252-260. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/678306>
- Yenigün, C. and Tanımı, S. (2010). Batı Trakya: Avrupa'da çığnemen azınlık hakları. K. İnat, B. Duran, M. Ataman (Ed.), *Dünya çatışmaları çatışma bölgeleri ve konuları Cilt 1* içinde (ss.691-707). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Zazhariadou, E. A. and Keçiş, M. Ç. (2007). Trabzon ve Türkler (1352-1402). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 22(22), 221-241.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Kadın Konulu Karikatürlerde Beden Estetiği: Mizahın Modernizm Eleştirisi Mi?

Body Aesthetics in Caricature With a Female Theme: Is It a Critique of Modernism by Humor?

Cevdet AVCI^{a*}

^a Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0948-1659

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 23 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 14 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Mizah,
Karikatür,
Kadın,
Estetik,
Modernizm.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 23, 2023

Accepted: September 14, 2023

Keywords:

Humor,
Caricature,
Woman,
Aesthetics,
Modernism.

ÖZ

İnsanın duygu ve düşüncelerini en keskin ifade biçimlerinden birisi mizahtır. Toplumların sözlü ve yazılı edebiyatlarının yanı sıra oyun ve eğlence biçimlerine varıncaya kadar mizahın bütün kültür-sanat yaratmalarında çeşitli biçimlerini görmek mümkündür. Bu durum mizahın farklı duygusal ve düşünsel ihtiyaçlara cevap veren yapısı ve işlevleriyle ilgilidir. Mizah eğlenme ve eğlendirme işleviyle birlikte gülme eyleminin geri planında insanın kendisini eleştirel boyutta da ifade edebilme aracı olmuştur. Mizahın eleştirel boyutu ise politik bağlamdan estetik tavır ve düşünceye uzanan geniş bir yelpazeye sahiptir. Batı kültür endüstrisinin dayattığı bir kadın imajı olarak kusursuzluk hem toplumun kadından beklediği hem de kadının kendine bakışı açısından önemli bir ölçüte dönüşmüştür. Her ne kadar göreceli olsa da güzellik kavramı konusunda toplumsal beklentiler modernizm ile yeniden şekillenmiş ve standart-tek tip kadın bedeni tasavvuru gelişmiştir. Bu tasavvura uyma çabası, görece hasarlı, bedenlerin onarılmasına ve tıbbi alanda estetik cerrahiye zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada dijital kültür ortamında görsel mizah unsuru olarak kullanılan karikatürlerden hareketle mizahın eleştirel yanı üzerinde durulmuştur. Karikatürler kadın bedenini konu alan on örnekle sınırlanmıştır. Karikatürler içerik analizi tekniğiyle incelenmiştir. Kadın bedenine yapılan estetik uygulamaları konu alan mizah içerikli karikatürlerin geri planında çarpık modernizm eleştirisi olduğu savından hareket edilmiştir. Çalışmada, başta felsefe olmak üzere pek çok bilgi alanında tartışılan estetik kavramı ele alınarak 20 ve 21. yüzyılda kadın bedeni estetiği algısının değişimi değerlendirilmiştir. Ayrıca kadın konulu karikatürlerden hareketle mizah üzerinden yapılan modernizm eleştirisi irdelenmiştir. Çalışmada, modernizmin ideolojik tektipleştirmeciliğinin insanın bedensel estetik normlarına da yansıdığı ve bunun kadın konulu karikatürlerde örtük bir şekilde eleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır.

ABSTRACT

Humor is one of the sharpest forms of expression for human emotions and thoughts. It is possible to see various forms of humor in all cultural and artistic creations, ranging from oral and written literature to games and entertainment. This is due to the structure and functions of humor, which respond to different emotional and intellectual needs. Alongside its function of amusement and entertainment, humor has become a means for individuals to express themselves in a critical dimension, underlying the act of laughter. The critical aspect of humor extends from political contexts to aesthetic attitudes and thoughts. Perfection, as a woman's image imposed by the Western culture industry, has become an important criterion both in terms of what society expects from women and women's self-view. Although it is relative, societal expectations about the concept of beauty have been reshaped by modernism and the concept of a standard-uniform female body has developed. The effort to conform to this vision paved the way for the restoration of relatively damaged bodies and aesthetic surgery in the medical field. This study focuses on the critical aspect of humor, based on caricatures used as visual humor elements in the digital culture environment. The caricatures are limited to ten examples that revolve around the theme of the female body. Content analysis technique is employed to examine the caricatures. The study argues that behind the humor-themed caricatures focusing on aesthetic practices on the female body, there is a criticism of distorted modernism. The concept of aesthetics, widely discussed in various fields of knowledge, particularly philosophy, is addressed, and the changes in the perception of female body aesthetics in the 20th and 21st centuries are evaluated. Furthermore, the study examines the criticism of modernism through humor, based on caricatures with a female theme. It concludes that the ideological homogenization of modernism is reflected in the norms of human physical aesthetics, which is implicitly criticized in caricatures with a female theme.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: cavci@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

When the dynamics of change are not produced by a society itself, that society cannot determine the direction and speed of change. The upheaval of Turkish modernization, which has been going on for nearly two centuries, seems to be an effort for change-transformation whose dynamics has not been determined by itself. Turkish modernization has had to progress in the shadow of Western modernism due to historical, political, geographical and cultural reasons. When we consider today's Europe and the United States together, we can say that Western modernism as a whole is a product of the transformations in its medium since geographical discoveries. The process that started with the Ottoman renewal movements emerged as a search for Western-style modernism. However, this situation has been inherited from Ottoman Turkey to Republican Turkey as a clash of tradition and modernism. This conflict, whose reflections are seen in political life in every period, shows itself in the socio-cultural structure even today.

Humor is one of the sharpest forms of expression for human emotions and thoughts. It is possible to see various forms of humor in all cultural and artistic creations, ranging from oral and written literature to games and entertainment. This is due to the structure and functions of humor, which respond to different emotional and intellectual needs. Alongside its function of amusement and entertainment, humor has become a means for individuals to express themselves in a critical dimension, underlying the act of laughter. The critical aspect of humor extends from political contexts to aesthetic attitudes and thoughts. Perfection, as a woman's image imposed by the Western culture industry, has become an important criterion both in terms of what society expects from women and women's self-view. Although it is relative, societal expectations about the concept of beauty have been reshaped by modernism and the concept of a standard-uniform female body has developed. The effort to conform to this vision paved the way for the restoration of relatively damaged bodies and aesthetic surgery in the medical field. This study focuses on the critical aspect of humor, based on caricatures used as visual humor elements in the digital culture environment. The caricatures are limited to ten examples that revolve around the theme of the female body. Content analysis technique is employed to examine the caricatures. The study argues that behind the humor-themed caricatures focusing on aesthetic practices on the female body, there is a criticism of distorted modernism. The concept of aesthetics, widely discussed in various fields of knowledge, particularly philosophy, is addressed, and the changes in the perception of female body aesthetics in the 20th and 21st centuries are evaluated. Furthermore, the study examines the criticism of modernism through humor, based on caricatures with a female theme. It concludes that the ideological homogenization of modernism is reflected in the norms of human physical aesthetics, which is implicitly criticized in caricatures with a female theme.

The Internet has now turned into a basic need of people, and it has become an important issue whether there is Internet access even in the most remote places before the road and water. This shows that the cultural influences of the internet reach everywhere. In this context, one of the important factors of change in aesthetic values and perceptions is social media environments. With social media, visuality has gained even more importance, and people have begun to include themselves as a showcase element in the world they perceive visually. This situation was used as a humor element in the cartoons. Within the framework of the approach presented in the article, the prevalence of exaggerated content about aesthetic surgery practices on the female body in cartoons can be interpreted as an implicit critical attitude towards these practices. In the cartoons chosen as samples, exaggeration elements were used especially in lip, nose and facial aesthetics. This shows that the most common plastic surgery in the society is in these parts of the body. Based on the theoretical discussion in the article and the caricature examples examined, we can conclude that the repaired/processed female bodies in the aesthetic-themed cartoons are being ironically questioned by the society. In the background of this, a criticism of modernism is made over the theme in the cartoons. It should also be noted here that the issue of modernization/modernism, both in terms of our academic perspective and as the problem of this article, is not considered as a contradiction. As emphasized from the beginning, the perception of modernization in Turkey and the imposition of a mechanical worldview by Western modernism on Turkish society through the female body are the main issues discussed in the background. As a result, the ideological standardization of Western modernism is also reflected in the shaping of human bodily aesthetic norms, regardless of socio-cultural differences.

Giriş

İnsan etkinliklerinin bütünü oluşturulan kültür, geçtiğimiz iki asırdan bu yana sanayileşme, kentleşme ve dijitalleşmeyle birlikte sürekli değişip dönüşmektedir. Buna bağlı olarak kültürü inceleyen bilim dalları da konuları ile araştırma yöntem ve tekniklerini güncellemektedir. Bu çerçevede halk bilimi çalışmaları kültürün üretim, aktarım-paylaşım ve yeniden yaratım süreçleriyle birlikte kendini sürekli güncelleyerek ilerler. Halk biliminin doğasında bulunan disiplinlerarası yaklaşım diğer bilim dallarıyla da yakın ilişki içerisinde bulunmasını sağlar. Başka bir pencereden bakıldığında kültürü ortaya çıkartan ve dönüştüren dinamikler kültürün yeni inşa alanları ve kültürel ürünlerin yeni formları halk bilimi çalışmalarına konu olmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi bu durum kültürü inceleyen tüm bilim dalları için geçerlidir. Genel bir ifadeyle 18. yüzyıldan bu yana endüstri devrimlerinin bir sonucu olarak iletişim araçları ve medya ortamlarındaki gelişmeler halk bilgisi ürünlerinin çeşitliliğini arttırmıştır. Bunun geri planında da kentleşme ve dijital iletişim ortamlarının yeni insan etkinliklerinin oluşmasına yol açması vardır. Ayrıca bilindik kültürel yapılar ve içerikler de yeni kültürel ortamlarda tekrar üretilmektedir. Diğer taraftan deprem, yangın, sel, savaş ve küresel salgın gibi kitlesel derin etki yaratan olaylar, “toplum düzenini, adetlerini, geleneklerini, göreneklerini, toplumsal alışkanlıklarını yeniden gözden geçirmeyi” (Tarhan, 2022, s. 603) gerekli kılar. Bugün halk bilimi çalışmaları ortaya çıkan yeni konulara yönelirken bir yanı sıra da temel kültürel metinler başta olmak üzere daha önce ele alınmış konuların mevcut şartlara bağlı olarak yeniden incelenmesi şeklinde ilerlemektedir.

Bu bakış açısına göre söz konusu başlıklardan birisi de mizahtır. Mizah, erken dönem halk bilimi çalışmalarından bu yana ele alınan temel konular arasındadır. İnsanın mizah duygusu ve düşüncesi ile kendini ifade etme biçimlerinin her dönemde var olması onun zengin işlevleriyle ilgilidir. Türk mizahını da bu çerçevede değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Mizah duygusunun ve düşüncesinin ifade biçimleri ve araçları eğlenme ve eğlendirmenin ötesinde farklı işlevlere sahiptir. Dolayısıyla her kültür ortamında mizahın üretim araçları gibi işlevleri de çeşitlenmektedir. Erhan Solmaz’a göre;

Bireyin karşılaştığı olumsuz durumlar karşısında geliştirdiği bir diğer savunma mekanizması da mizahtır. Mizahın ortaya çıkışı, yaratım-aktarım bağlamı ve kültürlerdeki farklılaşması gibi konular bugüne kadar pek çok bilim insanı tarafından üzerinde ciddiyetle ele alınan unsurlardır. Her ne kadar tek bir tanıma sığdırılamasa da mizah, bireyin kendini ve çevresindekileri düzeltmek için tuttuğu bir aynadır. (Solmaz, 2019, s. 137)

Bu genel yaklaşım zemininde çalışmada ele alınan kadın bedenini konu alan estetik temalı karikatürlerin mizahın eleştiri işleviyle ilişkisini ortaya koymak amaçlanmıştır. Yazılı, basılı ve görsel medya ortamlarının gelişmesi ile birlikte karikatürler mizahın önemli araçlarından birisi olmuştur. Bu karikatürlerde kadın bedeni estetiği yaygın konular arasındadır. Karikatürlerin üretimi ve çeşitli medya ortamlarındaki paylaşım oranları gülme eyleminin yanı sıra bir yanı sıra da zihinsel anlamda beden estetiği meselesinin absürt bulunup ironik bir eleştiri aracı şeklinde kullanımıyla ilgilidir tezi, çalışmanın hareket noktasını teşkil etmektedir. Karikatür üretirken kadın bedenine yapılan cerrahi müdahalelerin abartılarak karikatürlerde uyumsuz biçimlerde gösterilmesi geri planda tek tipleşmeye karşı bir eleştiri olarak da yorumlanabilir kanaatini taşımaktayız.

Çalışmanın temel kavramlarından birisi olan modernizm, Osmanlı Türkiye’sinden Cumhuriyet Türkiye’sine temel düşünsel problem alanlarından birisi olagelmıştır. Türk modernleşme tarihi her boyutuyla ayrı bir incelemenin ve tartışmanın konusu olmakla birlikte bu çalışma kapsamında Batı modernizminin kadın bedeni estetiği algısını şekillendirmesi üzerinde durulmuştur. Bir genelleme yapacak veri bulunmamakla birlikte en azından popüler kültür açısından estetik kavramının ve güzellik anlayışı algısının Batılı anlamda modern insan tipiyle özdeşleştirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu da Batı kültür endüstrilerinin kendi içerisinde ve bütün dünyada pazarladığı kadın imajına dayanmaktadır. Ancak her kültürde

olduğu gibi Türk kültürünün de kendine ait estetik algılama tarz ve biçimleri vardır. Türk kültürünün temel metinlerinde bu estetik duyular yer almış ve günümüze birer estetik/kültürel mesaj olarak aktarılmıştır. Konuyla ilgili halk bilimi alanında pek çok çalışma bulunmakla birlikte estetik konusunu kadınla ilişkilendiren dikkat çekici çalışmalardan birisi olan Sacide Çobanoğlu'nun "Halkbilimsel Metaetik Kuram ile 'Cinselliğin Anlatımında Estetik Söyleme Önem Vermek Etik Değeri'nin Dede Korkut Örnekleme" (2022) adlı makalesini örnek olarak anmak yerinde olacaktır. Türk kültüründeki "estetik algıyı en güzel dile getiren müstesna eser, Dede Korkut Kitabı" (2022, s. 203)'dır, tespitini yapan Çobanoğlu, cinselliğin Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki estetik ifade biçimleri üzerinden güncel bir okuma yapmıştır.

Dede Korkut Kitabı örneğinde olduğu gibi Türk kültürünün pek çok temel metninde niteliksel bir kadın estetiği mesajı bugüne iletilirken Batı kültür endüstrisi ölçülerini de kendisinin belirlediği bir niceliksel estetik dayatmaktadır. Bu çelişki ikileminde çalışmanın bakış açısı, söz konusu karikatürlerdeki kadın bedeni temalı gülme unsurlarının, aynı zamanda bir estetik sorgulama olduğu üzerine kurulmuştur. Bu sorgulama da bizi bir kültür bilimci olarak geri planında bir modernizm eleştirisi mi var arayışına götürmektedir.

Bu yaklaşımla çalışmada öncelikle kavramsal çerçeve başlığında karikatür mizahı, estetik ve modernizm kavramlarının çalışmanın tezini destekleyecek yönleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra analiz ve bulgular başlığında örneklem olarak seçilen on dört karikatür içeriğinin analizi yapılarak yorumlanmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışmada elde edilen bulgular tartışılmış ve değerlendirilmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Karikatür Mizahı ve Yeni Kültür Ortamları

İnsanın sosyal ve fiziki çevresi ile kurduğu iletişim ve etkileşim etkinliklerinin ürünü olan kültür, tarih öncesi dönemlerden bu yana çeşitli biçimlerde kayıt altına alınarak kuşaklar arasında aktarıla gelmiştir. Önceleri söz ve çeşitli somut göstergelerle kayıt altına alınan kültürel yaratmalar daha sonra yazının geliştirilmesi ile yeni bir kayıt biçimine geçmiştir. İletişimin söz ve yazı ötesine geçerek diğer teknolojik araç gereçlerle de sağlanması kültürün "sözlü, yazılı ve elektronik" (bkz. Ong, 2013) ortamlarda aktarımını ortaya çıkarmıştır. Böylece insanın duygu ve düşünceleri, olay ve durumlar karşısındaki tutumları, fikirleri ve tavırları bu üç kültürel ortamda ifade ve kayıt imkânı bulmuştur. Bu bağlamda;

...geleneksel bilgi aktarım sistemlerinin değişmesi, kültürün yaratım ve paylaşım biçimlerini yeniden şekillendirmiştir. Yazı sonrası dönemde iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, kültürel yapıların yeni iletişim biçimine uyum sağlamasını zorunlu kılmıştır. Sözlü kültür ortamında, belleğe dayalı kayıt sistemleri vasıtasıyla dolaşımda olan kültürel birikim, yazılı ve elektronik kültür ortamlarında yeni formlar kazanmıştır. Elektronik kültür ortamı, insan zihninin çalışma, üretme ve paylaşma biçimini yeniden şekillendirmiştir. Tarihsel süreçte insanın, fizikî ve sosyal çevresine verdiği kültürel tepkiler, elektronik kültür ortamında sanal içeriklere dönüşmüştür. Oluşan dijital ekolojide interaktif iletişimle insan kendi eğlence, vakit geçirme, eğitim ve etkileşim biçimlerini geliştirmektedir. Buna göre de geleneksel kültürde önemli işlevleri olan mizah, yeni kültür ortamının yazılı, işitsel ve görsel öğeleriyle üretilerek ağ toplumunun eğlence ve eleştiri araçlarından birisi olmuştur (Avcı, 2020, s. 1662).

Türkçe sözlükte "gülmece" olarak karşılanan mizah, "1. Eğlendirme, güldürme ve bir kimsenin davranışına incitmeden takılma amacını güden ince alay, mizah, humor. 2. Gerçeğin güldürücü yanlarını ortaya koyan edebiyat türü, mizah, ironi." (Türkçe Sözlük, 2011, s. 999, 1692) şeklinde tanımlanmaktadır. Dursun Yıldırım (1999, s. 3, 8), Türk halk mizahını temsil eden en estetik yapının fıkra olduğunu kaydetmektedir. Geleneksel fıkra metinleri ve fıkra anlatıcılığı sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarında yeni icra alanları bulmaktadır. Diğer taraftan mizah konusu insan fizyolojisini ve estetiğini inceleyen pek çok bilim alanı tarafından ele alınmıştır. Gülme eyleminin ortaya çıkışı ve bunun da ötesinde mizahın yapısı konusunda yapılan çalışmalarda üç mizah teorisi ortaya konulmuştur. Bu teoriler "üstünlük, rahatlama ve uyumsuzluk (zıtlık)" (bkz. Morreall, 1997; Feinberg, 2004) şeklindedir.

Söz konusu bu unsurları kullanarak mizah üretme yollarından birisi de karikatürlerdir. Karikatür, “insanların, varlıkların, olayların, hatta duygu ve düşüncelerin doğalla ters düşen, olağanla çelişen, gülünç yanlarını yakalayıp bunları kimi zaman da yazıyla desteklenmiş abartılı çizimlerle bir gülmece anlatımına dönüştürme sanatı” (Alsaç, 1994, s. 7) şeklinde tanımlanır. İtalyanca kökenli bir kelime olan karikatür, Fransızcaya ve oradan Türkçeye geçmiştir. Karikatür temelde “abartılı biçimbozma” içeren çizimler yoluyla bir anlatım tekniğidir. Bu yolla yabancı ve yerli pek çok karikatür tipi üretilmiştir. Alsaç’a göre karikatür, “beklenmedik bir anda vurup kaçınasıyla gülme duygusu uyandırır, hoşça giden, akılda kalan bu özelliği nedeniyle de ele aldığı konunun bilinç düzeyine çıkmasını” (1994, s. 8) sağlar.

Genel anlamda “kültürel değişimin ve elektronik kültür ortamının etkisi” (Tarhan, 2023, s. 358) insanların algı ve tepkilerine de yansır. İletişim teknolojilerinin kültür ortamlarını sözlü-yazılı-elektronik olarak çeşitlendirmesi karikatürlerin bu kültür ortamlarında dolaşımını yaygınlaştırmıştır. Geleneksel medya ve internet tabanlı yeni medya ortamları, karikatür üretim ve paylaşım imkanlarını genişletmiştir. Başlangıçta basılı yayın araçları karikatürün temel paylaşım alanıyken bugün sosyal medya karikatür içeriklerinin geniş kitlelere ulaştığı bir alan hâline gelmiştir. Medyanın yazılı-basılı süreçten radyo-televizyona ve oradan da internet tabanlı yeni medya ortamlarına evrilmesi (bkz. Özdemir, 2001) kültürün geleneksel bütün üretim tüketim biçimlerini etkilemiştir. Yeni medya ortamları içerisinde yer alan sosyal medyaysa insanlar ve kültürler arası iletişim ve etkileşimi yeni bir boyuta taşımıştır. Sosyal medya kişilerin kendi içeriğini üretebildiği ve bunu yayınladığı bir alandır. Böylece olaylar ve durumlar karşısında kişisel tavır ve görüşlerini kolayca ortaya koyacakları veya ortaya konulan görüş ve düşüncelere etki-tepki geliştirecekleri medyada interaktif bir iletişim biçimi alanı ortaya çıkmıştır.

Buharın bir enerji kaynağı olarak kullanılmasından bu yana peş peşe gelen endüstri devrimleri teknoloji ile insan arasındaki ilişkiye de yeni boyutlar katmıştır. Başlangıçta yalnızca insan hayatını kolaylaştırmak üzerine gelişen insan ve teknoloji arasındaki bağlar bugün gelinen noktada teknolojinin sağladığı iletişim ortamları üzerinden kültürel bir muhteva kazanmıştır. İnsanın sosyal ve fiziki çevresiyle kurduğu münasebetler yeni iletişim ortamları ile birlikte artık sanal içerikler üzerinden sağlanmaya başlamıştır. Ortaya çıkan dijital ekolojide yeni eğlenme, vakit geçirme, eğitim ve öğrenim biçimleri gibi mizah anlayışları da değişmiştir. Geleneksel sözlü kültür ortamlarında insanın önemli bir ifade biçimi olan mizah, sosyal medya ortamlarında İnternet toplumunun eğlence ve eleştiri araçlarından birisine dönüşmüştür. Böylece mizah, sözlü kültür ortamındaki işlevini, benzer bir şekilde elektronik kültür ortamında da sürdürmektedir. Mizah ve karikatür bağlamında bakıldığında Facebook ve Instagram sosyal medya ortamlarının ve doğrudan kişisel bir alan olarak WhatsApp gruplarının karikatür paylaşımı ve etkileşiminde önemli alan olduğu görülür. Böylece karikatürler üzerinden abartılı bir şekilde ifade edilen çizili-yazılı içerikler, kişilerin duygu ve düşüncelerini yansıtan birer araca dönüşmekte ve bu ortamlar üzerinden başkalarıyla da paylaşılmaktadır. Dolayısıyla yeni medya ortamları insanların belirli bir konuyla ilgili yargılarını doğrudan ortaya koyabilecekleri imkânlar sunmuştur. Bu bağlamda karikatür üretim, paylaşım ve dolaşımı bu yargıyı çeşitli düzeylerde ifade etme araçlarından birisidir.

Estetik ve Modernizm Kavramları Üzerine

Çalışmanın anahtar kavramları içerisinde yer alan estetik ve modernizm, pek çok bilim alanının inceleme sahasındadır. Estetik, erken dönem Batı felsefesinden bu yana ayrıntılı ele alınan konulardan birisidir. Modernizm ise Türkiye bağlamında bakıldığında, birkaç asırdır etrafında geniş tartışmaların yapıldığı bir konudur. Bu çalışmada estetik ve modernizm kavramlarının bir arada ele alınmasının sebebi, yine Türkiye bağlamında özellikle 20-21. yüzyılda hayatın her alanıyla ilgili estetiğin ölçü, yapı ve anlayış biçimlerinin Batı modernizmine bağlı olarak şekillenmesidir. Daha açık bir ifadeyle; Türk modernleşmesinin

Osmanlı Türkiye'sinden bu yana Batı eksenli gelişmesi estetik değerler silsilesinin de bu eksenle şekillenmesine yol açmıştır. Bu durumu edebiyat-sanat yaratmalarından bu yazının konusu olan kadın güzellik anlayışına kadar uzanan geniş bir yelpazede düşünmek yanlış olmayacaktır. Türkiye'de bir yandan kentleşme bir yandan da kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması söz konusu süreci hızlandırmıştır. Başka bir yazının konusu olmakla birlikte kentleşme ve medyanın Türkiye'de kültürel yapı ve biçimleri topyekûn etkilediğini söylemek gerekir.

Türkçe Sözlük'te estetik kavramı; “Sanatsal yaratının genel yasalarıyla sanatta ve hayatta güzelliğin kuramsal bilimi, güzel duyu, bedii, bediiyat: Güzellik duygusu ile ilgili olan. Güzellik duygusuna uygun olan. Güzelliği ve güzelliğin insan belleğindeki ve duygularındaki etkilerini konu olarak ele alan felsefe kolu, güzel duyu, bedii. Kusurlu bir organı düzeltmek veya güzelleştirmek amacıyla uygulanan (yöntemler): Estetik cerrahi.” şeklinde tanımlanmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi estetik de tarihin her devrinde insan zihnini meşgul eden temel konulardan birisidir. Afşar Timuçin, Felsefe Sözlüğü (1998)'ndeki estetik maddesinde estetiği “güzel ile ilgili araştırma alanı, güzelin bilimi ya da bilgisi” olarak tanımlar ve klasik anlamda estetiğin metafizik olduğunu belirtir. Estetik başlangıçta niteliksel bir durumken günümüzde özellikle bilim alanına da dönüşmesiyle niceliksel boyut kazanmıştır. Aynı maddede çağdaş estetikçilerin bir laboratuvar estetiği kurma çabasından da bahsedilir. Ahmet Cevizci'nin Felsefe Sözlüğü (1999)'nde ise estetik şu şekilde tanımlanır:

Sanat ya da güzellik alanında söz konusu olan değerleri konu alan felsefi disiplin; felsefenin güzeli ya da güzelliği konu alan, iyi, çirkin, hoş, yüce, trajik gibi güzellikle yakından ilişkili olan kavramları araştıran, doğal nesne ya da insan yarattığı ürünlerde sergilenen güzelliklerle ilgili yargı ve yaşantılarımızda söz konusu olan değerleri, tavırları, haz ve tadları analiz eden dalı; estetik nesnelere, estetik tecrübenin nesnelere yönelen temaşada söz konusu olan problemlerin çözümü ve kavramların analiziyle ilgili olan felsefi disiplin.

Burada kısaca iki tanımına yer verdiğimiz estetik kavramı etrafındaki tartışmaların Doğu ve Batı bilim tarihi içerisindeki yeri ve değişimi başka bir yazının konusudur. Ancak estetiğin “güzellik” duygusu-algısı-tasarımıyla ilgili olduğunu ve bunun her boyutuyla düşünce ve bilim tarihi içerisinde ele alındığını söylemek yanlış olmayacaktır. Estetik kavramının 20-21. yüzyıl aralığında görsellik yanının medya araçlarının da etkisiyle, ön plana çıktığı söylenebilir. Tam bu noktada yazının iddiası olarak ortaya koyduğumuz Türkiye'de özellikle son elli yıllık süreçte estetik kavramının popüler anlamda modernizm tarafından şekillendirildiğini ve bunun görsellik üzerinden ilerlediğini belirtmek gerekir. Söz konusu dönem Türkiye'de kentleşme hareketlerinin hızlandığı ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaştığı bir süreci içerir. Şimdi modernleşme meselesiyle ilgili de birkaç şey söyleyerek bu faslı kapatabiliriz.

Modern kavramı, modernlik olgusu ve toplumların modernleşme süreçleri kendi içerisinde geniş tartışmaların yapıldığı bir alandır. Latince kökenli bir kelime olan modern, Felsefe Sözlüğü (Cevizci, 1999)'nde “Düşüncedeki açıklık, özgürlük, otoritelerden bağımsızlık ve en yeni ve en son dile getirilmiş düşünceler üzerine bilgi anlamına gelen sıfat.” olarak tanımlanır. Yine aynı yerde modernizm ise daha geniş bir felsefi çerçevede ele alınır ve genellikle “aydınlanma'yla irtibatlandırılan ideal ve kabuller” için kullanılır. Devamında ise modernizm şu şekilde açıklanır: Modernizm, “Aydınlanma'yla birlikte gerçekleşen entelektüel dönüşümün ortaya çıkardığı dünya görüşünü, hümanizm, dünyevileşme ve demokrasi temeli üzerine yükselen bilimci, akılcı, ilerlemeci insan merkezci ideolojiyi ifade eder.” Bu çerçevede modernleşme kavramına bakıldığında geleneksel ve eski toplumların modern olmalarına ve modernite yolunda ilerlemelerine olanak sağlayan süreçler akla gelir.

Kısaca tanımını verdiğimiz modern, modernite, modernleşme gibi kavramlar felsefe ve sosyoloji başta olmak üzere pek çok disiplinin uğraş alanı içerisinde yer almaktadır. Halk bilimi

çalışmalarına bakıldığında da aslında bir yanıyla bu kavramların etrafında dönüldüğü görülür. Bizce gelenek çatısı altında ele alınan ve tartışılan bütün konular, bugünün dünyasında kültürel değişim süreçleriyle ilişkilidir. Bu da Türkiye bağlamında tarihî arka planı Osmanlı yenileşme hareketlerine dayanmakla birlikte kentleşme ve medyanın etkilerini yaygınlaştırdığı bir modernleşmenin gölgesinde yaşanmaktadır. Dolayısıyla, halk biliminin çalışma alanları arasındaki edebî türlerden, hayatın geçiş töreni âdetlerindeki değişime ve güncel yaklaşımlar içerisindeki uygulamalı halk bilimi çalışmalarına varıncaya dek bütün konular ele alınırken geri planda bu tartışmaların yapılması gerektiği unutulmamalıdır. Aksi takdirde meseleler ele alınırken sebep sonuç ilişkisi kurulamaz ve bir gelecek tasavvurundan söz edilemez. Bu minvalde Türkiye'ye bakıldığında Osmanlı'dan bugüne uzanan sancılı bir "modernleşme" sürecinin yaşandığı görülür (bkz. Kuran 1997; Mardin, 1991). Bu durumun tarihsel, ekonomik, sosyolojik sebepleri daha geniş bir çerçevede ele alınmalıdır. Ancak Türkiye'de Batı modernizmini ortaya çıkartan şartlardan bağımsız bir Batı merkezli modernleşme sürecinin yaşanması, uzun bir dönem gelenekle modernitenin çatışması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum Osmanlı son dönem edebiyat-sanat eserlerine de yaygın olarak Doğu-Batı çatışması şeklinde yansımıştır. Bu çatışmayı teorik olarak Daryush Shayegan'ın "Yaralı Bilinç" (1991) kavramıyla okumak mümkündür. Bunlara ek olarak şunu da belirtmek gerekir ki modernlik meselesi Batı'nın kendi içerisinde de uzun yıllardır tartışılan bir konudur. Batı modernizmi tarihin akışı içerisinde zaman zaman tıkanmış ve kendisine yön aramaya çalışmıştır. Özellikle 20-21. yüzyıl aralığında Batı'da yaşanan savaşlar, göçler, ekonomik buhranlar ve kitle iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte kültürler arası etkileşimin artması bilindik modernlik temalarını değiştirmiştir. Dolayısıyla modern sonrası dönemin (post-modernizm) ve modernizmin ölçülebilir gerçeklik-estetik tasarımlarının çöktüğü gerçeklik sonrası (post-truth) nosyonlarının tartışıldığı süreçler uzun bir zamandır yaşanmaktadır (bkz. Giddens, 1994; Touraine, 2002).

Batı akademisi ve entelektüel çevrelerinin kendi içerisinde tartıştığı ve belki de kendi düşünsel seleksiyonları içerisinde yeni bir aşamaya geçecek olan modern ve modern sonrası sorgulamaları ayrıca takip edilmesi gereken süreçlerdir. Konumuz bağlamında baktığımızda Batı'da da değişken-geçişken dinamikler modernleşme süreçlerinde Türkiye'ye bir yanıyla takip, taklit, terkip, tenkit bir yanıyla da "kültürel şizofreniler" üretecek çatışmalar şeklinde yansımıştır. Yine Batı modernizmini kapitalizm ve kültür endüstrilerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Tam bu noktada özellikle 1950'lerden sonra Türkiye'de modernleşme süreçlerinin, düşünsel zeminden belli ölçüde uzak bir şekilde, tüketim toplumu yaratma sonucunu doğurduğunu iddia edebiliriz. Başka bir ifadeyle Osmanlı yenileşme hareketlerinden itibaren bir arayış çabası olan modernleşme süreci, şiddetle kapitalizmin 20. yüzyılın ortalarında pazar alanlarından birisine dönüşmeye başlayan Türkiye'de tüketim kültürü yaratma sürecine evrilmiştir. Bu tespiti elbette Türkiye'yi Batı'ya açık bir hâle getiren tarihsel, siyasi, askerî ve ekonomik sebepleri bir tarafa bırakarak yaptığımızı belirtmek gerekir.

Bu kavramsal belirleme ve tartışmalar zincirini tekrar konumuza bağlayacak olursak; bu çalışmadaki tezimiz, kendi içerisinde sancılı bir süreç olan Türk modernleşmesinin Batı'ya yaslanan bir estetik değerler dönüşümünü de beraberinde getirmesi ve bunun kadın estetik/güzellik anlayışını şekillendirmesidir. Bu durum hem kadına bakış hem de kadının kendine bakışı için geçerlidir. Batı tipi tüketim tarz ve anlayışları, modernleşme adı altında topluma sirayet ederken bunu yine Batı tipi estetik normları da inşa ederek yapmaktadır. Bu da sanat-edebiyat ürünlerinden mimariye, kent yapılaşmasından beslenmeye varıncaya kadar hayatın bütün alanlarında "gelenek-modern" ikilemini doğurmaktadır. Modernizmin kendi serencamında estetik/güzellik, nitelikten ziyade niceliğe dönüşmüştür. Bu yazı bağlamında bakıldığında ise kadının niteliksel estetiğinin/güzelliğinin, niceliksel bir estetik/güzellik kavrayışına geçtiği ve bu niceliğin de Batı tipi normlara dayandığını söyleyebiliriz. Toplumun

genel yapısı bir yanıyla bu durumu kabullenip içselleştirirken bir yanıyla da kadın bedenine söz konusu normlara ulaşmak için yapılan cerrahi müdahalelere mizah üzerinden tepki vermektedir. Biz, karikatür özelinde ele aldığımız bu eleştirel tutumun aslında örtük bir modernlik eleştirisinin olduğunu değerlendirmekteyiz.

Analiz ve Bulgular

Mitolojik devirlerden itibaren bütün kültürlerde kadın figürü etrafında çeşitli anlatılar, imajlar ve semboller oluşmuştur. Bunlar, kadının doğurganlığı başta olmak üzere fiziksel özellikleri ve toplum içerisindeki rollerine atfen gelişmiştir. Türk kültürüne bakıldığında kadının statüsünün yüzyıllar içerisinde “toplumsal, siyasal ve dinsel” (Fidan, 2022, s. 189) nedenlerle değişikliğe uğradığı görülür. Bugüne gelindiğinde kapitalizmin toplumsal-kültürel yapıları kendine göre yeniden inşa etme süreçlerinde kadının da payına düşeni aldığını görmekteyiz. Estetik kavramının bir terim olarak nitelikten niceliğe evrilen anlam değişimine paralel bir şekilde kadınla ilgili algı ve beklentilerin de aynı yönde değiştiği görülür. Kapitalizmin dünyaya dayattığı tektipleşmeci baskısı belki de en çok kadını etkilemektedir. Zira kadın bedeni, satılan herhangi bir ürünün pazarlamasını yapacak reklam aracına dönüşmüştür. Bu da kadının erkek içgüdüsüne bağlı olarak bir cinsel obje şeklinde sunulmasıyla ilgilidir. Böylece çift yönlü bir tüketim alanı oluşmaktadır. Kadın bedeniyle özdeşleştirilen bir ürünün pazarlanması ve tüketimi artırılırken kadının da bu imaja uygun bedensel formlara girebilmesi için giyim-kuşam, kozmetik, estetik cerrahi başta olmak üzere pek çok ekonomik harcamayı yerine getirmesi gerekmektedir. Bu da Rıfat Bilgin’in ifadesiyle; “Kadın bedenine dayatılan güzellik, cazibe, ayartıcılık gibi unsurlar kadının cinsel bir obje olarak görülmesine ve kadınların daha fazla zarar görmesine sebep olmaktadır. Kadın - kendisine ve bedenine dayatılan- güzellik, gençlik, cinsel olarak bedenin sergileme normları sebebiyle ağır yükler altında” (2016, s. 239) kalmasına neden olmaktadır.

Çalışmada bu bakış açısıyla on dört karikatür örneklem olarak ele alınmıştır. Kadın bedenine yapılan cerrahi müdahaleler karikatürlerde abartılı biçimde kullanılarak mizah unsuruna dönüştürülmüştür.

Karikatür 1 (URL 1)

Karikatür 2 (URL 2)

Karikatür 1’de eşi estetik operasyon geçiren adam eşine restorasyonunu kim yaptı diyerek estetik operasyonu kendi meslek alanıyla ilişkilendirilmiş ve mimari bir yapının yenilenmesine gönderme yapmıştır. Eşinin tepkisi üzerine ise başka bir mizahi unsur olarak dilim sürçtü, ifadesini kullanmıştır. Karikatür 2’de estetik cerrahisinin kadın bedenini tek tipleştirilmesine gönderme yapılmıştır. Hastanede yoğun bakım önünde bekleyen adam, camdan bakarak karısını tanıyamamış ve ortadakinin karısı olabileceğini tahmin etmiştir.

Karikatür 3 (URL 3)

Karikatür 4 (URL 4)

Karikatür 3'te Estetik operasyon geçiren kadın geldiği son hâli beğenmeyerek doktordan verdiği parayı geri istemektedir. Kadın güzellik uğruna ne kadar bıçak altına yattığını ifade ederek hâlâ kendini güzel bulmadığını söylemiştir. Doktorun bu duruma tepkisi ise kadının ameliyatlardan önceki ve sonraki fotoğraflarını göstererek olmuştur. Kadının eski hâli bir kütük olarak resmedilmiştir. Bu da bir estetik ameliyatla kadın bedeninin aslından ne kadar farklılaştırılabildiğini ima etmektedir. Karikatür 4'te bir çocuk annesine büyüyünce estetik cerrah olup onu güzelleştireceğini söylemiştir. Burada çocuğun güzellik anlayışının çağın tek tip estetik yapısına göre şekillendiği ve güzelliğin nasıl kazanılabileceği gösterilmiştir. Annenin tepkisi ise kendisini çirkin bulan çocuğuna hakaret şeklinde olmuştur.

Karikatür 5 (URL 5)

Karikatür 6 (URL 6)

Kadın bedeni estetiği konulu karikatürler üretilirken müstehcen içerikler de kullanılmaktadır. Karikatür 5'te yatak odasındaki bir kadın, partnerinin fotoğrafını görüp şaşırması karşısında onun kocası değil kendisinin estetik operasyondan önceki hâli olduğunu söylemiştir. Yani karikatürde kadının önceki ve şimdiki hâli arasında cinsiyet değişimi şeklinde görülecek kadar fark olduğu belirtilmiştir. Bu da abartı yoluyla estetik operasyon üzerinden mizah üretme örneğidir. Benzer şekilde karikatür 6'da da aynı abartı yöntemi kullanılmıştır. Bu karikatürde Kırmızı Başlıklı Kız masalına gönderme yapılarak gülme unsuru yaratılmıştır. Odaya gelen Kırmızı Başlıklı Kız ninesine ağzının, kulaklarının, burnunun ve göğüslerinin güzelleşip gençleştiğini söyler ve bunun nasıl olduğunu sorar. Yaşlı kadın artık estetik diye bir şey var diye cevap verir. Kız, yatakta yanındaki adamın kim olduğunu sorduğunda ise, masala atfen, onun kurt olduğunu söyler. Yani kurt, estetik ameliyatla insana dönüşmüştür.

Karikatür 7 (URL 7)

Karikatür 8 (URL 8)

Kadın bedenindeki estetik normların belirlenmesinde popüler kültür önemli bir etkidir. Özellikle televizyon dizilerindeki kadın oyuncuların fiziksel özellikleri onlara öykünen kadınlar tarafından da istenmektedir. Karikatür 7'de estetik cerraha giden kadın, oyuncu Beren Saat'in burnundan istediğini söylemiştir. Doktorun buna verdiği cevap ise o burnun talep gördüğü için seri şekilde üretildiğini ima ederek elindeki burnu kadına atmak şeklinde olmuştur. Karikatür 8'de gülme eylemi yine başka bir duruma atıf yapılarak yaratılmıştır. Estetik operasyon geçiren kadın ameliyat sonrası aynaya baktığında kendini görünce şaşırılmış ve doktora beddua etmiştir. Doktor ise kendini bir ressamla özdeşleştirerek içindeki Picasso'yu suçlamıştır. Burada estetik ameliyatın resim çizme ile ilişkilendirilip abartıldığı görülür.

Karikatür 9 (URL 9)

Karikatür 10 (URL 10)

Karikatür 9'da burun estetiği hayvanlar üzerinden gülme unsuru olarak kullanılmıştır. Burnuyla beslenen bir filin burnunu kaldırtmak istemesine arkadaşı açlıktan öleceğini söyleyerek tepki göstermiştir. Burun estetiği en yoğun talep gören ameliyat türleri arasındadır. Burnuyla beslenen filin bile buna öykünmesi üzerinden ironi yapılmıştır. Beden estetiği konusu bu yazıda kadın merkezli olarak ele alınmıştır ancak erkekler arasında da gittikçe yaygınlaşmaktadır. Karikatür 10'da kadın ve erkek birlikte ele alınmıştır. Çocuk anne ve babasına benzemediğini fark ederek evlatlık mı olduğunu sorar; babaysa evlatlık olmadığını kendilerinin estetikli olduğunu söyler. Burada anne ve babanın estetik müdahaleyle doğal hâllerinden ne kadar farklılaştıkları; ancak genetik özelliklerinin çocukta ortaya çıkması üzerinden ironi yapılmıştır.

Karikatür 11 (URL 11)

Karikatür 12 (URL 12)

Karikatür 11’de bir ördek yavrusu dudak botoksu yaptıran bir kadını annesi zannetmiştir. Dudağa botoks uygulaması en yaygın estetik uygulamalardan birisidir. Burada abartılı bir şekilde kadın ördeğe benzetilerek ironi yapılmıştır. Karikatürlerde kadına yönelik estetik müdahaleler her boyutuyla konu edilmiştir. Karikatür 12’de kadın bedeni estetiğine teknik bir gözle bakılmış ve tamir aletleri gösterilmiştir. Estetik cerrah olmayı istemeyen ancak tıp okuyunca bu alana yöneldiğini söyleyen doktor, aslında torna tesviye bölümü okumak istediğini söylemiştir. Ancak estetik ameliyat olmak isteyen kadınlar sayesinde bu hayalini bir nebze de olsa gerçekleştirebilmektedir. Böylece kadın bedenine müdahaleyi tamirat gibi görüp torna tesviye işiyle ilişkilendirmektedir.

Karikatür 13 (URL 13)

Karikatür 14 (URL 14)

Karikatür 13’te bütün yüzüne botoks yaptıran kadın üzerinden gülme unsuru yaratılmıştır. Yaşlandığı için üzülen karısının, yüzüne botoks yaptıran adam, karısının yüzünün hâlâ gülmediği için serzenişte bulunmuştur. Kadın ise aslında güldüğünü ancak belli olmadığını söylemiştir. Burada yine abartı unsuru kullanılarak botoksun yarattığı gerginliğe bağlı yüzdeki jest ve mimiklerin belli olmaması ima edilmiştir. Karikatür 14’te Sait Faik Abasıyanık’ın “Son Kuşlar” adlı kitabına gönderme yapılarak gülme unsuru yaratılmıştır. Karikatürde Sait Faik’in insan yüzleriyle ilgili sözlerini yanlış anlayan kadın, yüzüne yaptırdığı botoksların fark edildiğini zannetmiştir.

Konu ile ilgili sosyal medya ortamlarında pek çok karikatür örneği mevcuttur. Biz çalışmada 14 karikatür seçerek beden estetiğinin karikatürlerde mizah unsuru olarak kullanılmasını örnekledik. Seçmiş olduğumuz karikatürlerde genellikle mizah teorilerinden uyumsuzlukla ilişkilendirebileceğimiz unsurlar kullanılmıştır. Yapılan estetik cerrahi uygulamaların insan yüzündeki abartılı sonuçları karikatürlerde uyumsuz biçimde gösterilmiştir. Örneklerdeki kadın bedeni ile ilgili karikatürlerde görüldüğü üzere, genellikle tek tipleştirici yüz profili uygulamaları üzerinden gülme unsuru yaratılmıştır. Güzelliğin ölçütü

olarak medyada görülen kadın imajlarının kullanımı karikatürlerde abartılı olarak verilmiştir. Böylece bu tek tipleşmeye bir eleştiri de yapılmış olmaktadır. İletişim teknolojilerinin kültür endüstrisinin bir aracı olarak kullanıldığı içinden geçtiğimiz bu çağda görsellik hayatın bütün alanlarında varlık göstermenin temel unsuru hâline gelmiştir. Beden figürünün insanın kendini var etmesinin bir aracına dönüşmüş olması insanları bu varoluşun kusursuz olması için mükemmel beden arayışına itmştir. Bu mükemmelliğin ölçütü ise yukarıda tartışıldığı üzere Batılı imajlar ve değerler üzerinden kurgulanmıştır. Kendine özgü bir gerçekliğin her boyutuyla sorgulandığı bu dönemde bedenin bir araca dönüşmesi konusunda Gamze Gürler şu tespitleri yapmıştır:

Belirsizliklerin ve değer çatışmalarının yaşandığı bu dönemde, kişilerin ellerinde bulundurdukları tek somut gerçekliğe, bedenlerine giderek daha fazla yönelmeye başlaması bir tesadüf değildir. Beden, benlik sunumunun bir parçası, sınıfsal konumun bir işareti ve toplumsal anlamların taşıyıcısıdır. Aynı zamanda beden, bireylerin belirsizliklerin karşısında benliklerini, kimliklerini ve diğer aidiyetlerini toplumsal yapı ile ilişki kurarak refleksif alanda aktif olarak sürekli bir biçimde inşa ettiği ve sunduğu bir mekândır. Birey, mülkü olan bedenini toplumsal etkileşim içinde kontrol etmekte ve düzenlemektedir. Bu kontrol ve düzenlemelere, otoritelerin söylemleri ve çağdaş gözetim pratikleri aracılığıyla, toplumsal cinsiyet normları, medya imgeleri, dinsel ve politik inançlar ve benzeri pek çok toplumsal etken rehberlik etmektedir. Güzel beden gündelik hayatta benliğin sorunsuz bir biçimde sunulmasına aracılık eder (2018, s. 167).

Gürler'in de tespitlerinden anlaşılacağı üzere insanın geri plandaki asıl meselesi dış dünyayla bağ kurmaktır. Bunu yaparken de normalleşmek ve kabul görmek bireyin temel motivasyonlarını teşkil eder. Bu çalışmadaki iddiamız söz konusu normalin ne olduğu ve buna verdiğimiz cevaptır. Çalışmada yapılan teorik tartışmalar ve incelenen verilere bakıldığında normalin üretilmiş, doğal olmayan ve tek tipleştirici bir güzellik anlayışına dayandığını bunun da aslında güzelliğin ötesinde mekanik bir kusursuzluk algısıyla ilgili olduğunu bir bulgu olarak ortaya koyabiliriz. Özellikle kadın estetiği bağlamında bireye bunu dayatansa toplumdaki kabullerdir. Yine Gürler (2018, s. 168)'e göre de estetik cerrahiyle elde edilen psikolojik, ekonomik, statü ve sosyal kazanımlar bireyin toplumsal varlık inşasına katkı sağlamaktadır. Böylece güzellik/kusursuzluk "gündelik hayat stratejilerinden" birine dönüşmektedir. Diğer taraftan yaratılan bu simülasyona uygun davranmayan bireyler, sosyal simülasyon tarafından da açık veya örtük olarak dışlanmakta ya da itilmektedir. Modernizmin Türkiye bağlamındaki yansımalarına bu çerçevede bakıldığında kadının kendini cinsel/erotik bir obje olarak sunmaktan başka çaresi yokmuş algısı kadına ve kadının kendi hemcinslerine dayattığı bir anlayışa dönüşmektedir. Karikatürlerde bu durumun yansımaları olarak yapılan cerrahi işlemlerin abartılı sonuçları gülme unsuru olarak kullanılmıştır. Bize göre bu da mizahın eleştiri işleviyle örtüşmektedir. Bu tarz karikatürlerin sosyal medya ortamlarında yaygın olarak dolaşımında olması karikatürlerde ortaya konan bakışın benimsendiğini göstermektedir. Dolayısıyla geri planda geleneksel estetik değer ve imajlarla, Türkiye'de algılandığı biçimiyle, modernizmin dayattığı tek tipleştirici estetik tarzlar eleştirilmektedir. Bu da bizi mizah üzerinden yapılan bir modernizm eleştirisine götürmektedir.

Sonuç

Değişim dinamikleri bir toplumun kendisi tarafından üretilmediğinde değişimin yönünü ve hızını o toplum tayin edemez. Aşağı yukarı iki asırdır süregelen Türk modernleşmesinin serencamı, dinamiklerini kendisinin belirlemediği bir değişim-dönüşüm çabası olarak görülmektedir. Türk modernleşmesi tarihî, siyasi, coğrafi ve kültürel nedenlere bağlı olarak Batı modernizminin gölgesinde ilerlemek durumunda kalmıştır. Bugünkü Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ni birlikte düşündüğümüzde Batı modernizminin bir bütün olarak coğrafi keşiflerden bu yana kendi mecrasındaki dönüşümlerin bir ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı yenileşme hareketleri ile birlikte başlayan süreç Batı tarzı modernizm arayışı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu durum Osmanlı Türkiye'sinden Cumhuriyet Türkiye'sine gelenek

ve modernizmin bir çatışması olarak miras kalmıştır. Siyasal hayatta yansımalarının her dönemde görüldüğü bu çatışma, sosyo-kültürel yapıda da kendini bugün dahi göstermektedir.

19. yüzyıl Türk modernleşmesi serüveninde gelenek ve modernite çatışmasının başlangıcında Batı'ya giden asker, aydın ve bürokrat kesimler gördüklerini aktarma veya taşıma yoluna gitmişlerdir. Tartışılabilir bir konu olmakla birlikte en azından kültürel bağlamda yerli oryantalist bakış açılarının kalıcı olarak oturması da bu dönemin kalıntılarıdır. 20. yüzyılın ortalarından itibaren artık böyle bir gidişe gerek kalmamıştır. Birinci aşamada sanayileşme temelli ortaya çıkan Batı modernleşmesi daha sonra ulaşım ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte yeni bir evreye geçmiştir. Batı modernizmi kapitalizm, küreselleşme ve dijitalleşmeyle iç içe geçerek dünyada bir hegemonya oluşturma yoluna gitmiştir. Burada 20. yüzyıldaki 1. ve 2. Dünya Savaşlarının sonucunda ortaya çıkan büyük yıkımın da payı vardır. Bu yıkımlardan sonra 1950'lerden itibaren Batı, dünyanın geri kalanına kültür endüstrisini bir silah olarak yöneltmiştir. Bu silahın etki alanını ise kitle iletişim araçları yaygınlaştırmıştır.

Makalede tartışılan estetik kavramının karikatürler üzerinden örtük bir eleştiri konusu olması bir çeşit gelenekle modernizm çatışması olarak yorumlanabilir. Estetik algılamaların kadın bedeni üzerinden nicel bir boyut kazanması modernizmin dayattığı tek tip insan profiliyle ilgilidir. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ile birlikte Batılı estetik normlar bir toplumsal kabul ve geçerliliğe dönüşmeye başlamıştır. Batı kültür endüstrisinin dayattığı bir kadın imajı olarak kusursuzluk hem toplumun kadından beklediği hem de kadının kendine bakışı açısından önemli bir ölçüte dönüşmüştür. Her ne kadar göreceli olsa da güzellik kavramı ile kadından toplumsal beklentiler modernizm ile yeniden şekillenmiş ve standart-tek tip kadın bedeni tasavvuru gelişmiştir. Bu tasavvura uyma çabası, görece hasarlı, bedenlerin onarılmasına ve tıbbi alanda estetik cerrahiye zemin hazırlamıştır. Üstelik yalnızca hasarlı uzuvların düzeltilmesi değil kabul görmek isteyen kadının ideal güzele kavuşması için de estetik cerrahi bir yol olarak yaygınlaşmıştır.

İnternet artık insanların temel ihtiyacına dönüşerek en ucra yerde bile yol ve sudan önce erişiminin olup olmaması önemli bir mesele hâline gelmiştir. Bu da internetin kültürel etkilerinin her yere ulaştığını gösterir. Bu bağlamda estetik değerler ve algılar konusundaki değişimin önemli etkenlerinden birisi sosyal medya ortamlarıdır. Sosyal medya ile birlikte görsellik daha da önem kazanmış, insan görsel olarak algıladığı dünyaya kendini de bir vitrin unsuru olarak dâhil etmeye başlamıştır. Bu durum karikatürlerde bir mizah unsuru olarak kullanılmıştır. Makalede ortaya konulan yaklaşım çerçevesinde karikatürlerde kadın bedeni konulu estetik cerrahi uygulamalarıyla ilgili abartılı içeriklerin yaygınlaşması, bu uygulamalara yönelik örtük bir eleştirel tutum olarak yorumlanabilir. Örnekleme olarak seçilen karikatürlerde özellikle dudak, burun ve yüz estetiği konularında abartı unsurları kullanılmıştır. Bu da toplumdaki en yaygın estetik cerrahinin vücudun bu bölgelerinde olduğunu göstermektedir. Makalede yapılan teorik tartışmaya ve incelenen karikatür örneklerine dayanarak estetik temalı karikatürlerdeki onarılmış/işlemlenmiş kadın bedenlerinin toplum tarafından ironik bir şekilde sorgulanıyor sonucunu çıkarabiliriz. Bunun da geri planında karikatürlerdeki tema üzerinden bir modernizm eleştirisi yapıldığı söylenebilir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki hem kendi akademik bakış açımızda hem de bu makalenin problemi olarak modernleşme/modernizm meselesi bir karşıtlık olarak ele alınmamaktadır. Baştan itibaren vurgulandığı üzere, modernleşme meselesinin Türkiye'deki algılanışı ve Batı modernizminin mekanik bir dünya görüşünü kadın bedeni üzerinden Türk toplumuna dayatması geri planda tartışılan asıl konudur. Netice itibarıyla Batı modernizmin ideolojik tektipleştirmeciliği, toplumsal-kültürel farklılıkları gözetmeksizin, insanın bedensel estetik normlarının şekillenmesine de yansımaktadır.

Kaynakça

- Aktaş, S. (2014). Medyanın kadın estetiği üzerine etkileri ve ebeinin rolü. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 17(3), 187-195.
- Alsaç, Ü. (1994). *Türkiye’de karikatür, çizgi roman ve çizgi film*. İstanbul: İletişim.
- Avcı, C. (2020). Bir mizah virüsü olarak Kovid-19: Ağ toplumunda siber mizah yaratmak. *Turkish Studies*, 15(3), 1657-1684. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.42868>
- Bilgin, R. (2016). Geleneksel ve modern toplumda kadın bedeni ve cinselliği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26 (1), 219-244. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/firatsbed/issue/22124/237647>
- Bilgin, R. (2016). Geleneksel ve modern toplumda kadın bedeni ve cinselliği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 1, 219-243.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- Çobanoğlu, S. (2022). Halkbilimsel metaetik kuram ile “cinselliğin anlatımında estetik söyleme önem vermek etik değeri”nin Dede Korkut örnekleme. *ZfWT*, Vol 14 (2), 203-228.
- Feinberg, L. (2004). *Mizahın sırrı*. (Çelik, A. Çev.). *Millî Folklor*, Yıl 16, Sayı 62, 105-113.
- Fidan, G. G. (2022) Keçecizâde İzzet Molla’nın mihtet-keşân’ında kadın. *ZfWT*, Vol 14 (2), 189-201.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin sonuçları*. (Kuşdil, E. Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Gürler, G. (2018). Estetik cerrahi müdahale görmüş bireyler üzerine bir alan araştırması. *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 38, 141-172.
- Kuran, E. (1997). *Türk çağdaşlaşması çileli bir yolda ilerleyiş*. Ankara: Akçağ.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk modernleşmesi makaleler IV*. İstanbul: İletişim.
- Morreall, J. (1997). *Gülmeyi ciddiye almak*. (Soyer, Ş. Çev.). İris yayınları.
- Ong., W. J. (2013). *Sözlü ve yazılı kültür*. İstanbul: Metis.
- Özdemir, N. (2001). Türkiye’de halkbilimi/kültürbilimi-medya ilişkisi. *Türkbilig*, 2, 110-117.
- Shayegan, D. (1991). *Yaralı bilinç*. İstanbul: Metis.
- Solmaz, E. (2019) Mizah ve eleştiri ilişkisi bağlamında Özbek sahası afandi latifelerinin değerlendirilmesi. *Türklük biliminde gür bir ses Prof. Dr. İsa Özkan’a armağan*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Şimşek, F. (2017). Modernizm ve gelenek arasında bir ütopya: maske ve ruh. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (38), 161-178. DOI: 10.21497/sefad.376989
- Tarhan, E. (2022). Covid-19 salgını nedeniyle geleneklerin sanal ortama taşınması: evlenme örneği. *Folklor Akademi Dergisi*, Cilt:5, Sayı:3, 603 – 615.
- Tarhan, E. (2023). Geleneğin sosyal medya yolculuğuna bir örnek: diş hediği. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, 355-366.
- Timuçin, A. (1998). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayıncılık.
- Touraine, A. (2002). *Modernliğin eleştirisi*. (Tufan, H. Çev.). İstanbul: YKY.
- Türkçe Sözlük. (2011). 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğurlu, Ö. (2015). Kadının benlik sunumunun güncel bir aracı olarak sosyal ağlar bir tasarım unsuru: “Kusursuzlaştırma”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 231-248
- Yıldırım, D. (1999). *Türk edebiyatında Bektaşî fıkraları*. Ankara: Akçağ.

İnternet Kaynakları

URL

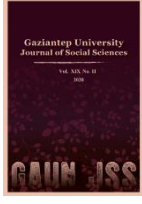
<https://www.facebook.com/1527090380843127/photos/a.1527093230842842/1838822466336582/?type=3> (E. T. 21.08.2023)

URL 2: <https://tr.pinterest.com/pin/533254412107305331/> (E. T. 21.08.2023)

URL 3: <http://karikaturborsasi.blogspot.com/2014/05/estetik-karikaturleri-insaf.html> (E. T. 21.08.2023)

URL 4:

-
- <https://purcaholic.tumblr.com/post/619481824481214464/b%C3%BCy%C3%BCy%C3%BCnce-estetik-cerrah-olup-seni> (E. T. 21.08.2023)
- URL 5: https://www.instagram.com/p/Chckhz_juxf/?igshid=NTc4MTIwNjQ2YQ== (E. T. 21.08.2023)
- URL6:https://tr.pinterhttps://cdn.suslusozluk.com/content/images/original/6987_1572554891.jpeg (E. T. 21.08.2023)
- URL 7: <https://yunus.hacettepe.edu.tr/~kaymak09/karikatur.htm> (E. T. 21.08.2023)
- URL 8: <https://twitter.com/karikARTur/status/1289595761450053633> (E. T. 21.08.2023)
- URL 9: <https://tr.pinterest.com/pin/565483296959418699> (E. T. 21.08.2023)/
- URL 10: <https://m.facebook.com/enkomikkapaksozler/photos/a.980167778704400/2881052885282537/> (E. T. 21.08.2023)
- URL 11: <https://purcaholic.tumblr.com/post/144498982060/asl%C4%B1nda-estetik-cerrah-olmay%C4%B1-planlam%C4%B1yordum-ama> (E. T. 21.08.2023)
- URL 12: <https://twitter.com/CademPsikoloji/status/945946310884118528?s=08> (E. T. 21.08.2023)
- URL 13: https://twitter.com/emirhan_perker/status/1437771376090390543?s=08 (E. T. 21.08.2023)
- URL 14: <est.com/pin/429460514456170111/> (E. T. 21.08.2023)
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Dede Korkut Anlatılarında “Mal/Eşya/Varlık” Üzerinden Şiddet

Violence In Dede Korkut Narratives Through "Property/Goods/Assets"

Adem BALKAYA^{a*}

^a Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kars / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2029-9321

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 31 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 7 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Dede Korkut,

Şiddet,

Ekonomik şiddet.

ÖZ

Dede Korkut anlatıları Türk kültürünün en önemli kaynaklarından biridir. Fertlerin yaşadıkları nasıl hayatına yön vermekte ise kolektifin yaşadıkları da bütün bir toplumun diğer toplumlar arasında yaşamına ve varlığına yön vermektedir. Bu nedenle anlatılar hemen her açıdan değerlendirilmeli ve izah edilmelidir. Dede Korkut anlatıları Türk toplumunun bütün bir yaşamında izlerini bulabildiğimiz kıymetli bir kaynaktır. Daha önceden anlatılar çok farklı açılardan farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiş ve izah edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada da anlatılarda sıklıkla karşımıza çıkan şiddet olgusunun ekonomik yönü üzerinde durulacaktır. Şiddet kavram olarak bütün kullanım alanlarında olumsuz öğeleri çağırırsa da bu olgunun kimi nedenleri veya sonuçları dikkate alınmalıdır. Kahramanlık konulu anlatıların odağındaki hususlardan biri de şiddettir. Ancak buradaki şiddet bir zulümden ziyade toplumu veya özde bireyleri tehlikeden kurtarmak, adaleti veya dini yaymak gibi gayelerle yapılır. Dede Korkut anlatılarında oldukça sık karşımıza çıkan şiddet olgusu bir şekilde izah edilmelidir. Zira Dede Korkut kahramanları anlatılarda gördüğümüz şiddet eylemlerinde olayı başlatan değil olayın içerisine mecburen dahil edilen konumdadırlar. Bu nedenle anlatılarda geçen şiddet eylemleri daha yakından incelenmelidir. Özellikle Dede Korkut gibi kahramanlık yönü ağır basan anlatılarda şiddet eyleminin çokluğunun mutlaka izah edilmesi gerekmektedir. Şiddet fiziksel olduğu kadar dil üzerinde yapılan duygusal/psikolojik ve mal/eşya/varlık üzerinden yapılan ekonomik yönüyle de önemlidir. Dede Korkut anlatılarında mal/varlık/eşya üzerinden hem düşmanın Oğuz' a hem Oğuz'un düşmana hem de Oğuz'un kendi içinde şiddet olgusuyla birtakım hadiselerin yaşandığı görülmektedir. Öncelikle anlatılarda ekonomik şiddetin hangi şekillerde karşımıza çıktığı tespit edilecektir. Daha sonra bu tür şiddet olgusunun nedenleri ve sonuçları tartışılacaktır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 31, 2023

Accepted: September 7, 2023

Keywords:

Dede Korkut,

Violence,

Economic violence.

ABSTRACT

Dede Korkut narratives are one of the most important sources of Turkish culture. Just as the lives of individuals shape their lives, the experiences of the community also affect the life and existence of an entire society among other societies. Narratives therefore need to be evaluated and explained from almost every angle. Dede Korkut narratives are a valuable source that we can find traces of the whole life of Turkish society. Previously, narratives have been evaluated and tried to be explained from many different perspectives. In this study, the economic aspect of the phenomenon of violence, which we frequently encounter in narratives, will be emphasized. Although violence as a concept evokes negative elements in all areas of use, some causes or consequences of this phenomenon should be taken into account. Heroic narratives center on acts of violence. However, the violence here is committed for purposes such as saving society or individuals in particular from danger, spreading justice or religion, rather than persecution. The phenomenon of violence that we encounter quite often in Dede Korkut narratives should be explained in some way. Because in the acts of violence we see in the narratives, the heroes in Dede Korkut are not the initiators of the event, but are compulsorily included in the event. For this reason, the acts of violence in the narratives should be examined more closely. Especially in narratives such as Dede Korkut, where the heroic aspect predominates, the abundance of acts of violence needs to be explained. Violence is of great importance not only physically but also emotionally/psychologically through language and economically through property/goods/assets. In the Dede Korkut narratives, it is seen that a number of incidents are experienced with the phenomenon of violence both by the enemy against Oghuz, by Oghuz against the enemy and within Oghuz itself through property/assets/goods. First of all, the forms of economic violence in the narratives will be identified. Then the causes and consequences of such violence will be discussed.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: adembalkaya81@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The coexistence of people naturally leads to some form of communication through friendship or enmity. In this situation, individuals have to engage in some struggles with who they consider to be the other. Thus the spontaneous act of violence becomes a part of life. This happens the same way between individuals as well as between societies/states. Desires such as the desire to maintain or impose one's existence, to want more, to make the other side weak and powerless, take the act of violence as a reference for themselves. Violence, which is considered a negative concept, finds the opportunity to live in the natural flow of life. However, it is also important to what extent, to what degree, by what method and for what purpose violence is used. If there is extortion, pillaging or direct physical harm, the actual connotations of the concept emerge. However, if it is done for the purpose of eliminating harm, self-defense or protecting the oppressed against the oppressor, then for some it is questionable whether it is legitimate or not.

Heroic narratives center on acts of violence. However, the violence here is committed for purposes such as saving society or individuals in particular from danger, spreading justice or religion, rather than persecution. The phenomenon of violence that we encounter quite often in Dede Korkut narratives should be explained in some way. Because in the acts of violence we see in the narratives, the heroes in Dede Korkut are not the initiators of the event, but are compulsorily included in the event. For this reason, the acts of violence in the narratives should be examined more closely.

The most well-known form of violence, or the first to be perceived when it is mentioned, is physical. However, there are emotional/psychological and economic forms, as well as physical form. While power is prioritized in physical violence, it is language that is prioritized in the emotional type. In economic violence, which is our subject, property/goods/assets come to the fore. Economic violence, which is one of the types of violence used to weaken, defeat and dominate the other party or the enemy, has at least as many functions as the others.

There are multiple examples of economic violence in Dede Korkut narratives. Among these, extortion, pillaging and confiscation are the most common ones. In terms of the perpetrators of this violence, it is possible to find examples of violence inflicted by the enemy/infidel on Oghuz, as well as examples of violence inflicted by Oghuz on the enemy or on itself. In the narrative in which Salur Kazan's house is pillaged, when the infidels receive the news that Kazan and his soldiers are not in the encampment, they raid the encampment. They capture Kazan's family and kill many people. However, in the narrative, the infidels argue that in order to further harm and weaken Kazan, his sheep should also be taken away from him. Physical violence gives way to economic violence. In another narrative, the merchants sent by his father to buy gifts for Bamsı Beyrek are again raided by infidels on their way back and their goods are taken away. In the narrative of Yigenek Son of Kazılık Koca, Kazılık Koca, who is imprisoned in Düzmüş Castle, is rescued by his son Yigenek and twenty-four banner lords. In addition to the physical struggle, the goods in the castle are also pillaged by Oghuz.

Economic violence is often accompanied or followed by physical violence. In the text that tells the story of Basat's killing Tepegöz, Tepegöz is presented as a part of Oghuz, even though he originally came from another dimension. In the rest of the narrative, Tepegöz becomes a troublemaker for Oghuz. First he starts eating the noses and ears of the children he plays with. This being, who cannot be tamed in any way by Aruz Koca, who is presented as his father or protector, is ostracized and expelled from Oghuz. Tepegöz then starts waylaying and eats people passing by and confiscates their property. Later on, an agreement is made between Oghuz and Tepegöz and this agreement is again based on economic violence. Oghuz has to give Tepegöz two people and five hundred sheep to eat every day.

From the practitioners' perspective, different results emerge. While the enemy prefers pillaging and extortion, Oghuz does not engage in any kind of extortion. The violence that Oghuz uses is to confiscate the property/booty left after the battle with the enemy. In a struggle among themselves, Kazan loots his house and property after killing his uncle Aruz Koca. In the study, it is aimed to identify and explain the examples of the above-mentioned situations in the narratives. Based on the examples obtained, we will attempt to explain why and for what functions economic violence is used.

Giriş

Edebî metinler değerlendirilirken dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri metni bağlamı ile birlikte okumaktır. Çoğu zaman metinler değerlendirilirken farkında olunmadan bugünkü değerler, kabuller veya yasalar üzerinden yapılacak okumalar hem eserin hem de eserde geçenlerin anlamlandırılmasında veya yorumlanmasında yanlış anlaşılmalara yol açabilir. Dilin canlı olarak kabul edilmesinin altında yatan gerçeklerden biri kimi kavramların döneme göre birbirinden çok farklı misyonları yüklenmesi ile ilgilidir. Söz gelişi bir dönem olumlanan bir kavram başka bir dönemde olumsuz belki incitici hatta ayıplanan bir kabulle kullanılabilir. Dolayısıyla bir kavramdan bahsederken o kavramın hangi dönem veya hangi bağlamda ne amaçla kullanıldığı veya yaşanan dönem itibarıyla ne misyonlar yüklendiğine de bakmak gerekir. Şiddet, gelinen noktada olumsuz çağrışımlarını beraberinde getiren telaffuzunda dahi hemen ötelenen veya istenmeyen kavram olarak karşımıza çıkar.

Arapça şedid kökünden gelen bu kavram, sert, katı vb. anlamları da karşılamaktadır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde “bir hareketin, bir gücün derecesi, yeğinlik, sertlik; hız mec. (duygu ve davranış için) aşırılık ve karşıt görüşte olanlara, inandırma veya uzlaştırma yerine kaba kuvvet kullanma” (<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi 10.08.2023]) olarak tanımlanır. Kamus-ı Türki’de “sertlik, aşırılık, fazlalık” (<https://www.kamusiturki.com/> [Erişim Tarihi 14.10.2021]) şeklinde izah edilir. Felsefe Sözlüğü’nde şiddet kavramı, “aşırı korku yaratma, bir toplumun ya da bir topluluğun hatta bir kişinin direncini kırmak için bozgun yaratıcı maddi ve manevi yöntemler uygulama” (Afşar, 2004) diye tanımlanır. Psikolojinin temel kaynaklarından biri olan APA Dictionary of Psychology’de “violence”/şiddet terim olarak “1. Düşmanlık ifadesi, öfkeyle insanları yaralama ve zarar verme kastıyla yapılan öfke ifadesi; insanlara veya eşyalarına fiziksel güç kullanarak zarar verme; duygu ya da duygu yoğunluğunun bildirimi/söylemi” (Vandenbos, 2015, s. 1139) olarak karşımıza çıkar.

Başka bir çalışmada “beden gücünün kötüye kullanılması, silahlı etkinlikler ve aşırı bir saldırganlık özelliği taşıyan ilişkilerle belirginleşen edimlerin tümü; kaba kuvvet ve ortalığa korku ve yıldırmak, çevredekileri sindirmek için yapılan her türlü silahlı eylem; tedhiş” (Erdener, 2002, s. 304) şeklinde tanımlanan şiddet kavramı daha çok fiziksel yönüyle ele alınmaktadır. Bazı tanımlamalarda da “bir kişinin bir başkasına fiziksel acı vermek veya yaralamak kastıyla yaptığı davranış” (Okumuş, 2014, s. 11) şeklinde şiddetin zihinsel anlamda bir kasıtlı veya doğrudan kötü niyetle ortaya çıktığı üzerinde durulur.

Michaud, şiddeti “biri veya bir grup, bir diğerine veya gruba yönelik onların ‘bedensel veya törel bütünlüğüne veya mallarına veya simgesel ve sembolik kültürel değerlerine zarar verecek’ şekilde davranırsa bu şiddettir” (Michaud, 1994, s. 9) diye yorumlarken John Dewey “yanlış kullanımlı kuvvet, güç ya da enerji” (Dursun, 2011, s. 5) olarak tanımlar.

Tanımlara dikkat edildiğinde şiddetin daha çok fiziksel yönüne dikkat çekilmektedir. Ancak şiddetin fiziksel olanı dışında ekonomik ve duygusal türlerinde de denk geliriz. Hatta günümüz dünyasında yavaş yavaş ekonomik ve duygusal şiddet -özellikle sıkı yasal önlemler, cezalandırmalar veya kolluk güçlerinin varlığı nedeniyle- fiziksel şiddetin önüne geçmek üzeredir. Şiddeti hem birey hem kolektif üzerinden değerlendirdiğimizde özellikle devletler artık fiziksel şiddet (savaşlar, müdahaleler, askeri çıkarmalar vb.) yerine ekonomik şiddet (ambargolar, ticaret anlaşmaları, yasaklamalar vb.) incelemektedir. Bireylerde ise fiziksel şiddet yerine artık yukarıda sayılan kimi sebeplerden dolayı duygusal ve ekonomik şiddet daha yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Her ne kadar bu kavram olumsuz olsa da şiddet eylemini içeren metinlerin yaşanma zamanları veya bağlamlarına bakıldığında bu eylemin gerekli, zaruri hatta sıradan olduğu da görülecektir. Dahası kimi hakların elde edilmesi, mevcut durumun korunması, sosyolojik olarak

varlığın devamı şiddet eylemlerindeki başarıya göre gerçekleşebilmektedir. Dede Korkut veya benzeri anlatılarda bu durumun sıkça örneğini bulmak mümkündür. Dolayısıyla bir yerde bu türden anlatılar -ki özellikle kahramanlık konulu olanları- şiddet eylemi üzerinden okuyucuya birtakım göndermelerde bulunurlar.

Dede Korkut anlatılarına bu yönüyle bakıldığında şiddet eylemi hayatın bir parçası olarak karşımıza çıkar. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Oğuz şiddeti ancak varlığını korumak ve kendisine yönelen tehditleri bertaraf etmek ve toplumsal olarak varlığını sürdürmek için bu eylemlerin içerisinde bulunmuştur. Başka bir deyişle şiddet eyleminin içerdiği olumsuz anlamların karşılığını Dede Korkut'ta görmek neredeyse imkânsızdır. Oğuz bu eylemle zulüm etmez, bu eylemle başkalarının hakkına saldırmaz. Bu kadar olumsuz bir eylemin Oğuz ile bir arada düşünülmesinin tek nedeni, baş kesmeden kan dökmeden isim alamamanın nedenini anlayabilmektir. Dede Korkut anlatılarında şiddetin problemi halletme veya dönem itibarıyla varoluşunu gerçekleştirmede amaca hizmet eden bir yöntem olarak kullanıldığını görmekteyiz. “Böylece şiddet, sadece zararlı/incitici yönleri değil uygulayan açısından getirileri veya problem çözme yolu olarak da düşünülmesi gerekir. Ortada hiçbir şey yokken aniden yağlı tarafından basılıp evi ve obası yağmalanan bir topluluğun şiddet eylemine her an için hazırlıklı olması zaruridir. Dolayısıyla Dede Korkut Hikâyelerinde karşımıza çıkan şiddet daha çok savunma veya yapılan kötülüğü ortadan kaldırmaya yöneliktir” (Balkaya, 2023, s. V).

Dede Korkut Anlatılarında “Mal” Üzerinden Uygulanan Şiddetin Görünümleri

Şiddetin en çok bilinen fiziksel türü yanında duygusal/psikolojik ve ekonomik gibi türleri de vardır. Fiziksel olan şiddette güç ön planda iken duygusal/psikolojik olanında dil, ekonomik olanında da mal ön plana çıkar. Ekonomik şiddette önemli olan karşı tarafı maldan yoksun bırakmak, maddi olanakları elinden alarak varlığını tehdit etmek amaçlanır. Elinden maddi olanı almakla ötekinin canı yanar, elindekini kaybetmekle zayıflar, güçsüzleşir. Hele hele Oğuz toplumu üzerinden okunduğunda beylerin varlıklarına ve kahramanlıklarına göre statü almaları noktasında ekonomik şiddet daha fazla önem kazanır.

Dede Korkut anlatılarında mal/para/hayvan beyler için önem arz eden unsurlar arasındadır. Kalın Oğuz Beyleri ellerindeki ekonomik güçle de toplum içerisinde statü sahibi olurlar. Boğaç'ın gösterdiği yiğitlik üzerine Dede Korkut'un isim koyarken babası Dirse Han'a söylediklerine bakıldığında ondan taht, at, deve, koyun, ev ve kıyafet istediği görülür:

Hey Dirse Han biglik virgil bu oğlana

Taht virgil erdemlüdür

Boynu uzun bidevi at virgil bu oğlana

Biner olsun hünerlüdür

Ağayıldan tümen tümen koyun virgil bu oğlana

Şişlik oldun hünerlüdür

Kaytabandan kızıl deve virgil bu oğlana

Yüklet olsun hünerlüdür

Altun başlu ban iv virgil bu oğlana

Kölge olsun erdmlüdür

Çigni kuşlu cübbe ton virgil bu oğlana

Geyer olsun hünerlüdür (Ergin Muharrem, 2016, s. 82-83)

İstenen şeyler yiğitliği tamamlayıcı unsurlardır. Başka bir deyişle kahramanlığın yanında beylik için mal da gereklidir. Malın çokluğu ile Kalın Oğuz Beyi olunmaktadır. Kalın

sözcüğü güç, büyüklük, kuvvet anlamlarının yanı sıra zenginliği de çağrıştırmaktadır. Kalın Oğuz Beylerinin “civardaki tekfürler arasındaki mücadelelerin esir ve intikam alma vesair başka sebepleri olmakla beraber, mal kaldırmanın da rol oynadığı muhakkaktır” (Kaplan, 1999, s. 57). Düşman çoğu zaman sadece fiziki zarar değil maddi zarar vermenin de hevesindedir. Dolayısıyla verilmek istenen bu zarar şiddetin ekonomik türüne örnek teşkil etmeye başlar.

Düşmanın Uyguladığı Şiddet

Şekli Melik’in casusları Kazan’ın ava gittiğini ve obanın savunmasız kaldığını haber verir. Şiddet eylemi fiziki olarak başlar. Oba düşman tarafından yağmalanır, kız gelin esir edilir. “Altunban ivlerin kâfirler çapdılar. Kaza benzer kızı gelini çığırdurdılar. Tavla tavla şahbaz atlarını bindiler. Katar katar develerini yetdiler. Ağır hazinesini bol akçasını yağmaladılar” (Ergin, 2016, s. 96). Her ne kadar fiziksel başladıysa da eylemde bolca yağmalamanın da yapıldığı görülür. Bu ekonomik şiddettir. Ancak anlatının devamında şiddetin mal üzerinden derecesinin arttığına şahit olunur. Bu kadar zarar verilmişken kafirin ekonomik anlamda vermek istediği zararın boyutu büyür. Kafirlerden biri “Kazan bigde bir hayfumuz kaldı” (Ergin, 2016, s. 97) deyince Şekli Melik kafire: “Mere aznavur ne hayfumuz kaldı” (Ergin, 2016, s. 97) diye sorar. Kafir: “Kazanun Kapulu dervendde on bin koyunu vardır, şol koyunları dahı götürsek Kazana ulu hayf ider-idük” (Ergin, 2016, s. 97) der.

Kazan’ı bu kadar önemli kılan hatta Bayındır Han’dan sonra en yetkin kişi yapan kahramanlıklarının yanında sahip olduklarıdır. Elinden mallarının alınması Kazan’ı toplum nezdinde de zayıf düşürecektir. Kafir bunun bilincindedir ve o kadar yaptıklarının üzerine bir de ekonomik anlamda zarar vermek ister.

Başka bir örnek de Bamsı Beyrek anlatısında mevcuttur. Anlatının başında Bay Püre Bey’in oğlu Bay Piçen Bey’in de kızı yoktur. Her ikisi de toyda Oğuz beylerinden çocukları olması için dua isterler. Eğer birinin oğlu birinin de kızı olursa her ikisini de beşik kertme olarak ilan edeceklerini belirtirler. Zaman sonra Bay Püre Bey’in bir oğlu Bay Piçen Bey’in de bir kızı olur. Bay Püre Bey oğluna çok kıymetli hediyeler almak için adamlarını İstanbul’a gönderir. Anlatıda bu yolculuk on altı yıl sürer. Bay Püre Bey’in adamları İstanbul’dan bir boz aygır, altı perlü gürz ve bir yay alıp tekrar Oğuz eline dönerler. Ancak kafirler bu adamlara pusu kurarak Bamsı Beyrek için aldıkları hediyeleri yağma ederler (Ergin, 2016, s. 118). Bu saldırıdan sağ kurtulan adamlardan biri yardım için giderken yolda Bamsı Beyrek ve arkadaşlarına denk gelir. Tanımadan ondan yardım isterler ve kaybedilen mallar geri alınır.

Düşmanın asıl derdi yolda pusu kurdukları kişilere fiziksel şiddet yoluyla zarar vermektir ziyade ellerinde olan malları almaktır. Şiddet eyleminin başka bir boyutu anlatıda mal üzerinden karşımıza çıkar. Bu yağmacılıktır ve amaç karşı tarafı maldan yoksun bırakmaktır. Hannah Arendt şiddet eyleminde keyfilikten (1998, s. 8) bahseder. Bu türden bir yağma veya gasp bu keyfiliğin doruğa ulaştığı andır. Doğrudan bir savaşla veya mücadele sonunda elde edilen maldan ziyade ortada bir haramilik, keyfilik söz konusudur.

Basat’ın Tepegöz’ü öldürdüğü anlatıda başka bir ekonomik şiddet karşımıza çıkar. İlk başta Tepegöz her ne kadar Oğuzdanmış görülse de daha sonra Oğuz’un en büyük düşmanı hâline gelir ve yol kesip, adam alan, büyük bir haramiye dönüşür (Ergin, 2016, s. 208). Anlatıya göre Oğuz her yıl yaylaya çıkar. Bu yolculukta en önde Konur Koca Sarıca Çoban olur ve ondan önce kimse yaylaya gitmez. Uzun Pınar denilen kutlu bir yerde peri kızları suyun başına konarlar. Çoban bu kızları görünce nefesine yenik düşer ve birisine zorla sahip olur. Peri kızı çobana Oğuz için büyük bir kötülük ettiğini ve Oğuz’un başına bela açtığını söyleyerek bir yıl sonra emanetini kendisinden almasını ister. Ertesi yıl yine aynı vakitte yayla yolculuğu başlar ve Uzun Pınarın başında Oğuz’u tanımlanamaz bir cisim karşılar. Oğuz ilk başta bu varlığın ne olduğunu anlamaz ve vurarak bu bilinmezliği çözmeye çalışır. Ancak her vurduklarında nesne

daha fazla büyür. Aruz Koca bu nesneye vururken mahmuzu dokunur ve nesne yarılıp içinden Tepegöz çıkar. Tepegözün bakımını da Aruz Koca üstlenir. Tepegöz yavaş yavaş büyürken bir taraftan da etrafına zarar vermeye başlar. Oynadığı çocukların kulaklarını ve burunlarını yemeğe başlar. Kendisini emziren dadıları öldürür. Bunun üzerine Aruz Koca, Tepegöz'ü evden kovar. Asıl şiddet eylemleri de bundan sonra başlar.

Tepegöz “bir yüce tağa vardı. Yol kesdi, adam aldı, büyük harami oldu. Üzerine birkaç adam gönderdiler, oh atdılar batmadı, kılıç urdılar kesmedi, sünü-y-ile sançdılar ilmedi. Çoban çoluk kalmadı hep yidi. Oğuzdan dahı adam yimege başladı” (Ergin, 2016, s. 208). Tepegöz uyguladığı fiziksel şiddetin yanı sıra Oğuz ile bir anlaşma yapar. Oğuz Beyleri, Dede Korkut'u Tepegöz'e elçi olarak gönderir. İlk başta Tepegöz yemek için “günde altmış adam” (Ergin, 2016, s. 209) ister. Ancak bu durumda insan kalamayacağını söyleyen Dede Korkut onu “günde iki adam ve beş yüz koyuna” (Ergin, 2016, s. 209) ikna eder.

Oğuz Tepegöz tarafından ciddi bir ekonomik şiddete uğrar. Bir taraftan adamları eksilirken her gün verilen beş yüz koyunla malları da tükenme noktasına gelir. Anlatının sonunda Tepegöz'ü Basat alt ederek Oğuz'u bu müşkülden kurtarır.

Oğuz'un Uyguladığı Şiddet

Oğuz'un uyguladığı ekonomik şiddet örneklerinden biri Duha Koca Oğlu Deli Dumrul anlatısında geçer. Deli Dumrul kuru bir çay üzerine köprü yapar. “Kiçeninden otuz üç akça alur-idi, kiçmeyeninden döğe döğe kırk akça alur-idi” (Ergin, 2016, s. 177). Her ne kadar anlatı bu yaptığını kendisinden daha güçlü bir yiğit var mı veya kendisini birinin alt edip edemeyeceğini anlamak için yaptığını açıklamaya çalışsa da ortada ciddi bir ekonomik şiddet vardır.

Oğuz sebepsiz olarak herhangi bir şiddet eylemine girmez. Ancak tehdit karşısında veya elinden alınan geri alma zaruryeti varsa Oğuz da şiddet uygular. Fiziksel şiddetin en yoğun yaşandığı olayların başında savaşlar gelir. Savaşlarda karşı tarafa verilen fiziksel zarar kadar kılıç hakkı olarak düşman malı da yağmalanır. Bu durum sadece Oğuz için değil dünyanın her tarafında meşru bir hak olarak görülür. Bazı anlatılarda Oğuz'un düşmanı alt ettikten sonra mallarını da yağmaladığına da şahit oluruz. Kazılık Koca Oğlu Yigenek anlatısında Düzmürd Kalesinde tutsak olan Kazılık Koca'yı oğlu Yigenek ve yirmi dört sancak beyi kurtarırlar. Daha sonra kaleyi yağma ederler. “Yigenek babası-y-ile görüşti. Andan kalan bigler görüşti. Pes bir uğurdan bigler hisara yorıyış itdiler, yağmaladılar” (Ergin, 2016, s. 206).

Dikkat edilirse olayı başlatan Oğuz değildir. Oğuz bir şekilde şiddete uğramış ve tutsak edilen beylerini kurtarmak için şiddet eylemine yönelmiştir. Düşmana verilen zararın daha büyük olması için mallarına da el konulmuştur. Bu yağma durup dururken veya ortada herhangi bir sebep yokken Oğuz'un zalimce bir saldırısı değildir. Yapılan savaş sonrası elde edilen ganimettir. Yine de ekonomik bir şiddet eylemidir.

Bir başka anlatıda İç Oğuz ile Dış Oğuz mal yüzünden karşı karşıya gelirler. Kazan Bey her yıl evini yağmalatır. Ancak yılın birinde Dış Oğuz daha gelmeden İç Oğuz evi yağma eder. Bu aslında Kazan Bey'in elde ettiği ganimetleri beyler ile paylaşmasından ibarettir. Dış Oğuz malların kendileri olmadan yağma edilmesine sinirlenir ve İç Oğuz'a düşman olur. Önce Kazan Dış Oğuz'un niyetini öğrenmek için elçi gönderir ve düşmanlık ettiklerini öğrenir. Daha sonra Dış Oğuz hile ile Bamsı Beyrek'i çağırır ve istediklerini yapmayacağını anlayınca öldürürler. Bunun üzerine İç Oğuz ile Dış Oğuz savaşmaya başlarlar. Ancak fiziksel şiddet sonunda ekonomik şiddete de dönüşür. “Aruz Koca meydana at depdi, Kazana çağırıp mere kavat sen menüm karımumsın, sen gel berü didi. Kazan kalkan yapındı, sünüsün eline aldı başı üzerine çevürdi, aydur: Mere kavat muhannetlik-ile er öldürmek niçe olur men sana götereyim didi.

Aruz Kazanun üzerine at saldı. Kazanı kılıçladı, zerre kesdürmedi öte kiçdi. Nevbet Kazana degdi. Altmış tutam ala gönderin koltuk kısıdı, Aruza bir gönder urdı. Göksinden yalabıdak öte kiçdi. At üzerinden yire saldı. Karındaşı Kara Göneye işaret itdi, başın kes didi. Kara Göne atdan indi, Aruzun başın kesdi. Taş Oğuz bigleri bunu görüp hep atdan indiler, Kazanun ayağına düşdiler, suçların dilediler, elin öpdiler. Kazan suçların bağışladı. Beyregün kanın tayısından aldı. Aruzun ivini çapdurdı, ilini gününü yağmalatdı. Yigitler toyum oldu” (Ergin, 2016, s. 250-251). Dayısı Aruz Koca’yı öldüren Kazan evini/mallarını da beyler yağma ettirir.

Sonuç Yerine

Dede Korkut anlatılarında görüldüğü üzere şiddetin diğer türleri yanında ekonomik boyutu da fazlaca karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik şiddete dikkat edildiğinde bu şiddetin daha çok düşman tarafından Oğuz’a uygulanmaya çalıştığı görülmektedir. Düşman fiziksel olarak verdiği zararlar yetinmeyip ekonomik anlamda da Oğuz’u zayıflatmaya çalışmaktadır. Bu durum şiddetin uygulayan tarafından kendisine bir tür yarar sağlama, karşı tarafı alt etme veya zarara uğratma amacıyla gerçekleştiği görülür. Başka bir ifadeyle düşman şiddet olgusuna bir amaç için başvurmaktadır. Her ne kadar oba yıkılmış, dağıtılmış, insanlar öldürülmüş, kimileri esir edilmiş de olsa düşman/kâfir, Kazan’a verilebilecek en büyük zararlardan birinin mal üzerinden olduğunun farkındadır. Elinden alınan mal ile Kazan daha da zayıf düşecektir. Bu durum ekonomik şiddeti neredeyse fiziksel olanla aynı statüye taşır.

Doğrudan savaşarak mala el koyma yanında düşmanın yağmalama yaptığı da görülür. Bamsı Beyrek için alınan hediyeler/mallar yolda pusu kurup haramilik eden düşman tarafından yağma/gasp edilir. Burada Hannah Arendt’in bahsettiği keyfilik ön plana çıkar. O hâlde şiddet eylemi yarar sağlama yanında anlatılarda örneği görüldüğü üzere keyfiliği de içeren bir olgu hâline de dönüşmüştür.

Düşmanın Oğuz’a uyguladığı şiddetin yanında Oğuz tarafından düşmana uygulanan şiddet örneklerine de rastlanır. Ancak burada dikkat edilmesi ve ayrımının mutlaka yapılması gereken şey, Oğuz’un bunu bir keyfilik veya çıkar için değil savaşlar sonucu ganimet olarak mala el koyma şeklinde gerçekleştirmiş olmasıdır. Oğuz herhangi bir yağma olayına veya düşman da olsa bir gasp olayına yönelmez. Yine düşmanın başlattığı/sebeplendiği bir şiddet eyleminden sonra Oğuz savaşa girer. Fiziksel şiddet eylemi sonlandıktan sonra ganimet olarak birtakım mallara el konulur.

Oğuz’un kendi içinde de ekonomik şiddet örneği vardır. Özellikle İç Oğuz ile Dış Oğuz’un mücadelesinin işlendiği son anlatıda Kazan’ın dayısı Aruz’u öldürdükten sonra evini yağmalatmasına şahit olunur. Burada da Kazan artık ikilik çıkararak, hile ile adam öldüren ve Oğuz arasında sıkıntı yaşanmasına sebep olan dayısını öldürmekle yetinmez kendi adamlarına mallarını yağmalatır.

Ekonomik şiddet diğer şiddet türleri gibi olumsuzluğu içerisinde barındırır. Ancak ekonomik şiddetin uygulayan açısından hizmet ettiği birtakım amaçlar olduğu ortadadır. Bu durum da genelde olumsuzlanan ve uzak durulan şiddet kavramının aslında birtakım işlevlerinin olduğu, uygulayan için bir vasıta olduğu da değerlendirilmelidir. Dede Korkut’taki Oğuz şiddet olgusunun hayatın hemen her safhasına neredeyse hâkim olduğu bir dönemde yaşamıştır. Dolayısıyla şiddetten uzak kalmaz. Önemli olan şiddeti ne için kullandığıdır. Tespit ve açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla Oğuz şiddeti başlatan değil şiddete uğrayandır. Oğuz’un yaptığı daha çok savunma ve varlığını sürdürme için bu olgu etrafında eylemler gerçekleştirmekten ibarettir.

Kaynakça

- Arendt, H. (1996). Şiddet üzerine, (Peker, B. Çev), *Cogito Şiddet Özel Sayısı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, (6-7), 7-21.
- Balkaya, A. (2023). *Dede Korkut hikâyelerinde şiddet işlevsel bir okuma*. Ankara: Fenomen Yayınları.
- Dursun, Y. (2011). Şiddetin izini sürmek: Şiddet nedir?. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (12), 1-18.
- Ergin, M. (2016). *Dede Korkut Kitabı I-2*. Ankara: TDK Yayınları.
<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi 10.08.2023]
<https://www.kamusturki.com/> [Erişim Tarihi 10.08.2023]
- Kaplan, M.(1999). *Edebiyat üzerine araştırmalar I*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Michaud, Y., *Şiddet*. (Muhtaroglu, C. Çev), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okumuş, E. (2014). *Doğamızdaki şiddet*. İstanbul: Siyah Beyaz Kitap, İstanbul 2014, s. 11.
- Timuçin, A. (2004). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayıncılık.
- Vandenbos, G. R. (Ed.) (2015). *Apa dictionary of psychology*. Washington: American Psychological Association, (II).
- Yurtcan, E. (2002). Ulusal ve uluslararası boyutta şiddet. *Sporda şiddet ve fanatizm*. İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hatay'ın Kurtuluş Mücadelesini Anlatan Roman: *Asi'nin Çocukları*

Novel About Hatay's Struggle For Liberation: Asi'nin Çocukları

Ali POLAT^{a*}

^a Dr., Gaziantep Milli Eğitim Müdürlüğü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4766-2127

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 17 Kasım 2022

Kabul tarihi: 1 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Hatay,
Asi,
Özgürlük,
Vatanseverlik,
Aşk.

ÖZ

Türk edebiyatında millî bilincin oluşumunda tarihî roman mühim bir rol oynar. Böylece tarihte yaşanmış olayları hatırlatarak ulusal birlik ve beraberliği peçinler. Hatay Türklerinin maddî imkânsızlığa rağmen Fransızlara karşı vermış oldukları savaş dikkat çekicidir. Hatay, Misak-ı Milli sınırları içerisinde bulunmasına rağmen Fransa ile yapılan 1921 Ankara Antlaşması'yla Fransa'nın yönetimine bırakılan Türk yurdunun adıdır. Burada yaşayan insanlar, anavatana katılmanın yollarını ararken bir yandan da çete savaşı vererek kaderlerini tayin etmeye çalışırlar. Bu çabaları destekleyen en önemli kişi Gazi Paşa'dır. O, uzun seneler Türk yurdu olarak bilinen Hatay'ın düşman işgali altında kalmaması için her türlü çabayı gerek masada gerekse sahada gösterir. Ulu Önder'in en büyük emellerinden biri olan Hatay'ın anavatana katılması o yaşarken değil de vefatından sonra gerçekleşir. Emine Özgenç'in beşinci romanı olan *Asi'nin Çocukları* adlı tarihî romanda yazar, Hatay'ın farklı mekânlarında yaşanan kahramanlık hikâyelerini vermeye çalışır. 1918 yılında düşman işgaliyle başlayan roman, Hatay'ın Fransız işgalinden 1938 yılında kurtulmasına kadar geçen süre zarfında, vatanseverlerin bağımsızlık ve hürriyet için verdikleri mücadeleyi konu alır. Romanın başkişisi Aybars olup roman onun etrafında şekillenir. Eserin ana izleği kahramanlıktır. Romanda yer alan kişiler her türlü olumsuzluğa rağmen memleketlerinin özgürlüğü için kahramanca mücadele ederler. Buna ek olarak çalışmada aşk, hasret ve yabancılaşma izlekleri üzerinde de durulur. *Asi'nin Çocukları* adlı tarihî roman yapı ve izlek yönlerinden incelenecektir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 17, 2022

Accepted: October 1, 2023

Keywords:

Hatay,
Asi,
Freedom,
Patriotism,
Love.

ABSTRACT

In Turkish literature, historical novel plays an important role in the formation of national consciousness. Therefore, it strengthens national unity and solidarity by reminding the events that took place in history. The war that Hatay Turks fought against the French in financial difficulties is remarkable. Although Hatay is within the borders of the National Pact, it is the name of the Turkish homeland that was left to the administration of France with the 1921 Ankara Agreement with France. While the people living here are looking for ways to join the homeland, they also try to determine their fate by fighting gang wars. The most important person supporting these efforts is Gazi Pasha. He makes every both at the table at on the field so that Hatay, which has been known as the Turkish homeland for many years, is not under enemy occupation. The joining the Hatay, one of the greatest ambitions of the great leader, to the homeland takes place not while he was alive, but after his death. In the historical novel *Asi'nin Çocukları*, Emine Özgenç's fifth novel, the author tries to give stories of heroism in different places of Hatay. The novel, which started with the invasion of the enemy in 1918 is about the struggle of patriots for independence and freedom during the period between Hatay liberation from the French occupation in 1918. The protagonist of the novel is Aybars and the novel is shaped around him. The main theme of the work is heroism. The people in the novel fight heroically for the freedom of their country in spite of all kinds of unfavorableness. In addition to that, the study focuses on the themes of love, longing and alienation. The historical novel named *Asi'nin Çocukları* will be examined in terms of structure and theme.

EXTENDED ABSTRACT

Born in Trabzon in 1957, Emine Özgenç graduated from Samsun Education Institute, Department of Turkish in 1978. Kırıkhan Girls Vocational High School is the first place of duty of the author. High interest in this different geography and culture, which she came after the Black Sea; encourages them to take notes, examine and research the folkloric information they see, hear and acquire. Meanwhile, she married her colleague Şahan Özgenç from Kırıkhan. His wife's arrest and sending to Gaziantep prison after the 1980 coup affects her deeply. In her historical novel, Özgenç deals with the occupation of Hatay and the process of gaining its independence by staying true to historical reality. The priority of Aybars, the protagonist of the novel, is to save her homeland from enemy occupation. For his, she knows how to hide her feelings for her beloved when necessary. The independence process is difficult, the opportunities are insufficient and the enemy is financially strong. But Hatay Turks know how to defeat their enemies by not being afraid of negativities. The main of the novel is the independence of Hatay. In addition, the love between Aybars and Elif is also discussed. In this love, which constitutes the second important subject of the novel, the protagonists reunite with each other after a difficult process. These two lovers, who postponed their Reunion for the homeland, came together after Hatay gained its independence.

In her historical novel, Özgenç deals with the occupation of Hatay and the process of gaining its independence by staying true to historical reality. The priority of Aybars, the protagonist of the novel, is to save her homeland from enemy occupation. For his, she knows how to hide her feelings for her beloved when necessary. The independence process is difficult, the opportunities are insufficient and the enemy is financially strong. But Hatay Turks know how to defeat their enemies by not being afraid of negativities. The main of the novel is the independence of Hatay. In addition, the love between Aybars and Elif is also discussed. In this love, which constitutes the second important subject of the novel, the protagonists reunite with each other after a difficult process. These two lovers, who postponed their Reunion for the homeland, came together after Hatay gained its independence.

All Turkish people and especially Hatay Turks should know well the process of getting rid of the enemy occupation of Hatay, which has an important place in Turkish and Hatay history. The difficult process experienced in the novel *Asi'nin Çocukları* is explained down to the smallest detail. Thus it is expected that the people will not be indifferent to the Hatay problem by telling the problems experienced in the twenty year period and feeling the experiences closely. While Hatay ruled for centuries depending on the Motherland, it was invaded by the enemy after the Ottoman Empire was defeated in the war. Hatay, which has an important geopolitical place, remained under enemy rule for about twenty years. This important Turkish homeland, which the Great Leader saw as a personal matter, gained its independence in 1938. In addition, the fact that the first bullet was fired in Dörtöyol across the country highlights the importance of Hatay even more. The novel named *Asi'nin çocukları* is a historical novel and deals with a process that started with the occupation of Hatay 1918-1938 and ended with its liberation. In her work the novelist first adopts an attitude in accordance with historical reality, while telling what people went through for the salvation of Hatay. During this time, the French and local Armenians kill innocent people and set their houses on fire. Despite all these negativities the Turks came together and gave a gang war against the enemy. In 1938, they achieved the freedom they aimed for. In the novel *Asi'nin Çocukları*, the plot, narrator and point of view, time, place, cast, language and style and the theme are discussed from various aspects. The techniques of depiction, analysis, leit motif, montage and flashback are used in the novel. The author who gives a lot of idioms in her novel *Asi'nin Çocukları* shows that she has a good grasp of the richness of Turkish. The novel is generally about the struggle of the Hatay Turks to gain their independence after the occupation of the homeland. In addition the themes of love loyalty, escape, rebellion, alienation, affection, longing and jealousy are also emphasized.

The narrative will be examined in terms of structure and theme and thus, it will be possible to see from the World of the literary work what kind of troubles Hatay went through between 1918-1938. No matter how strong the enemy is the Turkish nation has been able to defeat its enemy because it is a nation accustomed to living independently.

Giriş

Trabzon'da 1957 yılında doğan Emine Özgenç, 1978 yılında Samsun Eğitim Enstitüsü, Türkçe Bölümünden mezun olur. Kırıkhan Kız Meslek Lisesi yazarın ilk görev yeridir. Karadeniz'den sonra geldiği bu farklı coğrafya ve kültüre duyduğu ilgi onu gördüğü, duyduğu ve edindiği folklorik bilgileri not almaya, incelemeye ve araştırmaya sevk eder. Bu arada Kırıkhanlı meslektaşı Şahan Özgenç ile evlenir. Eşinin seksen darbesinden sonra tutuklanıp Gaziantep Cezaevine gönderilmesi onu derinden etkiler. Eşi Mamak Cezaevinde yatarken kendisi bu süreçte edebiyat öğretmeni olarak Yozgat Lisesinde çalışmakta, iki çocuğuyla yaşam mücadelesi vermektedir. Öğretmenliğe devam ederken çeşitli dergi ve gazetelerde hikâyeleri yayımlanır. 2001'de emekliye ayrılan sanatçı, Keçiören Kaymakamlığının açtığı anı yarışmasında "Ben Okumayacağım" adlı hikâyesiyle birincilik ödülünü kazanır. İlk romanı olan *Eylül 12'den Vurdu*'nun (2010) ardından, *Eynesi Ana* (2015), *PKK Kampında Bir Ülkücü* (2021), *Güldüren İşkençe* (2019) ile son romanı *Asi'nin Çocukları*'nı (2021) kaleme alır. Dönem romanları yazmaktan hoşlanan yazar, evli ve üç çocuk annesidir.

Osmanlı Devleti, XX. asırda Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı'nda mücadele eder. Müttefiki Almanya, I. Cihan Harbi'ni kaybedince Osmanlı da bazı cepheelerde başarılı olmasına rağmen yenilgiyi kabullenmek zorunda kalır. İtilaf devletleri tarafından savaştan önce ve savaş zamanında Devlet-i Aliye'nin topraklarının paylaşımı için çeşitli gizli antlaşmalar yapılır. Bu devletlerin Osmanlı üzerinde çok çeşitli emelleri bulunur. Savaş sona erince de Osmanlı'nın pek çok yerine asker çıkarılır. İşgal edilen yerlerden biri de Hatay'dır.¹ Yüzyıllardır Türk vatani olarak bilinen Hatay, Fransızların işgaliyle anayurttan koparılır. İşgal süresince Hatay Türkleri gerek Fransız gerekse Ermeni azınlık tarafından çeşitli zulümlere maruz bırakılır. Her türlü eziyete rağmen Türkler, istiklal ve istikballeri için ölümü göze alıp bağımsız olmak için çalışırlar. Kuvva-yı Milliye ruhuyla bir araya gelen Hataylılar, ellerine silah alıp düşmanı kendi topraklarından çıkarmayı amaçlarlar. Böylece senelerce sürecek olan bağımsızlık mücadelesi başlar. Yurt sathında ilk kurşun Dört Yol'da sıkılarak Türklerin düşmana boyun eğmeyeceği dosta, düşmana gösterilir. Hatay Türkleri, her türlü imkânsızlığa rağmen inanç ve azimle düşmanı alt etmeyi hedefler.

Tarihte yaşanmış olay ve kişileri ele alan tarihî romanlar, insanların bazen geçmişi örnek almalarını bazen de geçmişten dersler çıkarılmalarını sağlar (Ulu, 2020, s. 221). "Geçmiş, ancak kendisiyle ilişki içinde olunması hâlinde ortaya çıkar." (Assmann, 2015, s. 39). Özgenç, eserinde "1918'den 1938'e kadar Hatay'ın Fransız işgalinde kaldığı yirmi yıllık süre zarfında Hataylı vatanseverlerin kurtuluş ve hürriyet için verdiği olağanüstü mücadele ve sabrı konu" (s. 373) aldığını vurgular. Yirmi yıl Fransız işgali altında kalan "kırk asırlık Türk yurdu" millî çetelerin direnişinin semeresi olarak özgürlüğüne kavuşur. Kahramanca çarpışan Türk çetecilerinin ülküleri ve beklentileri roman kahramanlarının özellikle de Aybars'ın şahsında verilir. Sanatçı, romanda bu süreci aktarırken tarihî gerçekliğe sadık kalır. Yazarın eşinin Hataylı olması, onun bu eseri kaleme almasında etkin bir rol oynar. Ayrıca millete "hem vefa borcumu ödüyor hem de yapılmışları yazarak geçmişten bugüne bir iz bıraktığımı düşünüyorum" (s. 373) diyerek eseri yazma nedenini ifade eder. Sanatçı, eseri meydana getirmeden önce o yıllara şahit olanları dinler. Ayrıca dönemi ayrıntılarıyla anlatan kitapları okuyup onlar ile ilgili notlar alır. Özgenç, tarihte yaşanıp yirmi yıl sürmüş Hatay'ın bağımsızlık mücadelesini, roman sanatının imkânlarıyla gelecek nesle aktarmayı amaçlar. *Asi'nin Çocukları*² adlı roman, yaklaşık bir asır önce yaşanan

¹Geniş bilgi için bakınız: (Sökmen, 1992); (Melek, 1999); (Dağıstan –Sofuoğlu, 2008); (Tekin, 2015).

² Alıntılar metin boyunca 2021 yılında Akçağ Yayınlarından çıkan *Asi'nin Çocukları* adlı eser temel alınarak söz konusu eserin sayfa numaraları verilmek suretiyle yapılmıştır.

kahramanlık öyküsünü günümüze taşıyarak geçmişle bugün arasında bir köprü görevi görüp milli bilince katkı sağlar (Ulu, 2020, s. 221).

Asi'nin Çocukları Romanında Yapı

Olay Örgüsü

Yazar, *Asi'nin Çocukları* adlı romanı yedi bölüme ayırarak Fransa'nın işgal ettiği Hatay'ın kurtuluş mücadelesini anlatır. Ayrıca eserin sonunda Özgenç, "Okurlarıma" hitabıyla romanın nasıl ortaya çıktığını ve ne gibi kaynaklardan yararlandığını vurgular. Akabinde anlatıda geçen yerel kelimelerin anlamını ve yer isimlerinin geçtiği haritayı sunar. Vakalar, romanın başkışisi Aybars'ın başından geçen olaylara bağlı olarak yedi bölümde sunulur.

Birinci Bölüm

- Aybars'ın Sarin ile muhabbet etmesi, Garbiz'in Aybars ile Sarin'i tehdit ettikten sonra Aybars'tan dayak yemesi,
- Özerli Ermenilerinin Türklere saldırıp onlara zarar vermeleri,
- Garbiz ile arkadaşlarının Müslüman Türklere sataşması, Aybars'ın onlara günlerini göstermesi,
- Ermenilerin, Türklerin mallarına çökmek için Dört Yol Mahkeme Dairesini basmaları,
- Elbaharın Deresi'nde abdest almaya giden Derviş ile Ökkeş'in Garbiz tarafından şehit edilmesi, Aybars'ın şehit edilen arkadaşlarının etkisinden uzun süre kurtulamaması,
- Aybars'ın, Sarin'i kullanarak Garbiz'i pusuya düşürüp onu öldürmesi,
- Manuk Usta'nın un değirmeninde yaşananlara şahit olan Zakar'ın Türklere karşı plan yapması,
- Bedros'un evinde Fransız subayları ile Ermenilerin toplantı yapmaları.

İkinci Bölüm

- Manuk Usta'nın evinde verilen ziyafette katılan Türklerin, Zakar tarafından pusuya düşürülmesi, Türk çetecilerinin oradaki Türkleri kurtarıp Zakar ve adamlarını öldürmesi,
- Fransız Komutanının Türk çetecilerinin elinde yaralı bulunan Fransız askerinin kurtarılması için Yüzbaşı Hasan'dan yardım istenmesi, kurtarma esnasında Yüzbaşı Hasan'ın başından birtakım olayların geçmesi,
- Evinde yaşanan katliamdan dolayı Manuk Usta'nın suçsuz olmasına rağmen kendisini suçlayıp memleketten ayrılması,
- Anuş adlı Ermeni'nin olmayan hakkını Türk ailesinden istemesi.

Üçüncü Bölüm

- Fransız birliğinin tank eşliğinde Türk köyüne saldırması, Türklerin kendilerini savunmaları,
- Kara Hasan'ın kardeşinin şehit edilmesi üzerine dağa çıkıp düşmandan öcünü alması,
- Erkek Fatma'nın yaşattığı facialardan dolayı öcünü almak için Kara Hasan Paşa'nın çetesine katılmak istemesi,
- Adana-İskenderun demiryolunun Kara Hasan Paşa çetesi tarafından tahrip edilmesi.

Dördüncü Bölüm

- Fransız savaş gemilerinin Dört Yol'un üzerine bomba yağdırması, kaçkaçla insanların evlerinden dağlara doğru kaçmaları,
- Müderris Efendi'nin, Kara Hasan Paşa'nın bulunduğu mekâna gelmesi, Aybars'a annesinin şehadet haberini verememesi,
- Kara Hasan Paşa'nın Halep Valisi'nden yardım sözü alması, Aybars'ın köyüne uğrayıp Elif ile sözlenmesi,
- Fransız komutandan dayak yiyip gözden düşen Yenovk'un zorla Sarraf'ın bütün parasına çökmesi,
- Elif ile Sare'nin (Sarin) bulunduğu evin Yenovk'un adamlarınca ateşe verilmesi, ardından iki kızın kaçırılması,

• Elif'in Halep'e kaçırıldığını öğrenen Aybars'ın Veli ile birlikte Halep'e gitmeleri, Halep'te ve dönüşte başlarından pek çok olayın geçmesi.

Beşinci Bölüm

• Zor durumda olan çetenin hançer hareketiyle muhasarayı yarması, Ankara Antlaşması neticesinde Dört Yol ile Hassa'nın bağımsızlıklarını kazanmaları,

• Kara Fatma'nın belinde bulunan altın kemerin peşinde olan hain çetecinin uygun gördüğü bir anda Kara Fatma ile Deli Veli'yi öldürüp altın kemeri alması.

Altıncı Bölüm

• Müderris Efendi'nin Halep'e gidip Elif'i araması, orada Manuk Efendi'nin sayesinde onu bulması,

• Manuk Efendi'nin Müderris Efendi'ye Elif'i nasıl kurtardığını anlatması,

• Müderris Efendi ile Elif'in vatanlarına dönmeleri,

• Aybars'ın, Çolak Mustafa'nın çetesine katılması, onunla birlikte savaşmaları, esir edilen Emin Acube'yi kurtarmak istemesi,

• Aybars'ın Harim'de tesadüf eseri Yenovk'u görüp onu öldürdükten sonra zindana düşmesi.

Yedinci Bölüm

• Hataylı bir Türk kadınının 15 Mart 1923 tarihinde Adana'yı ziyaret eden Gazi Paşa'dan Hatay'ı kurtarmasını talep etmesi,

• Aybars ve arkadaşlarının zindandan kurtulmaları, Aybars'ın Çolak Mustafa'nın çetesine tekrar katılması,

• Çolak Mustafa'nın şehit edilmesi, Kızılkaya Köyü'nün eşkıyalar tarafından basılması,

• Aybars'ın bağımsızlığın kıymetini düşünmesi,

• Hatay'ın düşman işgalinden kurtulması,

• Türk askerinin Hatay'a ayak basması neticesinde Hataylıların memnun olmaları,

• Askerin geçit törenini izleyen Aybars ile Elif'in birbirlerini görmeleri,

• Aybars ile Elif'in birbirlerine kavuşmaları.

Yedi bölümden oluşan eserin ilk bölümünde romana giriş yapılır. Eserin 2, 3, 4, 5, 6. bölümleri gelişme, 7. bölüm ise sonuç bölümüdür. Giriş bölümünde Fransızlar, Ermenilerin yardımıyla Hatay'ı işgal ederler. Türkler, düşmana karşı özgürlük için kendilerini savunurlar. Önceleri savunmasız olan Hatay Türkleri, düşman zulmüne karşı bir araya gelerek yirmi yıl sürecek bağımsızlık mücadelesini verirler. Düşman, maddi yönden Hataylılardan üstündür lakin Türkler her türlü olumsuzluğa rağmen düşmanı birlik ve beraberlik ile yenerek amaçlarına ulaşırlar. Gelişme bölümünde atılan düğüm ile merak unsuru son bölümde çözüme kavuşur. Hatay, yirmi yıllık bir zaman içinde düşman işgalinden kurtulur. Aybars ile Elif'in kavuşması neticesinde merak unsuru ortadan kalkar.

İsim İçerik İlişkisi

Roman, ismini Asi'nin simgesel değerinden alır. Eserin ismini aldığı Asi'nin oluşum serüveni, romanın 81. ve 82. sayfalarında anlatılır. Aybars, bu serüveni babası Sançar Bey ile birlikte çocukluğunda Hama'da dolap ustasından dinler. Efsaneye göre Hz. Peygamber zamanında susuz olan Hama şehrinde Yahudi bir sihirbaz, "Allah'ın size bahşetmediğini ben size bahşedeceğim" (s. 81) diyerek buraya su getireceği vaadini verir. İzail adlı sihirbaz, Nil Nehri'nden dört şişe su doldurur. Durumdan haberdar olan Hz. Peygamber, sihirbazı emellerinden döndürmek için Hz. Ali'yi görevlendirir. Hz. Ali, sihirbazı öldürür lakin şişe Gülbin Dağı'nda kırılır ve nehir batıya doğru akar. Hz. Ali, nehre kıbleye doğru akmasını emreder fakat nehir batıya akmak ister. Zira o taraftaki insanların da suya ihtiyaç duyduklarını ona ifade eder. Hz. Ali, nehre "geri dön" demesine rağmen nehir her seferinde dile gelerek bir bahane sunar. Sonunda Hz. Ali ona "öyleyse senin adın Asi olsun. İnsanoğlu senden yarar görsün. İçen hayat bulsun" (s. 82) diyerek onu serbest bırakır. O günden sonra bu nehrin asi olarak tersine aktığı

rivayet edilir. Asi Nehri'nin Hatay için önemi büyüktür. Hatay, Asi'nin suyundan faydalanır. Ayrıca bu nehir diğer nehirlerden farklı olarak tersine aktığı için asi ismiyle adlanır. Hatay Türkleri de Fransız işgaline karşı durduklarından dolayı Fransızların gözünde asileşirler. Fransızlar, Türk çetelerinin onlara zorluk çıkarmaları neticesinde, Türk olan herkesi asi olarak nitelendirip çeteci veya halk farkı gözetmeden düşman olarak görürler. *Asi'nin Çocukları* yani Hatay Türkleri, bağımsızlık uğruna verdikleri onurlu savaşla Türk tarihinin eşsiz kahramanları olarak tarih sahnesindeki yerlerini alırlar.

Anlatıcı ve Bakış Açısı

Asi'nin Çocukları adlı romanda hâkim bakış açısı kullanılır. Yazara geniş imkânlar veren bu bakış açısında anlatıcı her şeye hâkimdir; şahısların geçmişlerini, geleceklerini, neyi düşünüp hissettiklerini bilir. Anlatıcı “isterse kahramanların zihinlerine, iç dünyalarına girer, gizli kalmış duygu ve düşünceleri dışa vurabilir” (Tekin, 2001, s. 58). Tarihi roman olarak kurgulanıp şahıs kadrosu yönünden zengin olan romanda anlatıcı, kişilerin yaşamlarına hâkimdir. Eserde Hatay'ın düşman işgalinden kurtulma ve anavatana katılma süreci anlatılır. Anlatıcı, başkişi Aybars'ın şahsındaki değişikliği göstermek, Hatay'ın kurtuluş sürecinde yaşananları vermek, kişilerin içlerinde yaşadıklarını dışa aktarmak için romanda hâkim bakış açısını kullanır. Bu bakış açısında anlatıcı “romanın bütününe, kişilerin ruh dünyalarına, zamanın öncesi, şimdiki ve sonrasına, uzayın her mekânına nüfuz eden soyut bir bilinçtir. Her şeyi bilir, her şeyin farkındadır” (Çetin, 2012, s. 107-108). Hâkim anlatıcı, romanın başkişisi Aybars'ın Elif ile ilgili düşüncelerini en ince ayrıntısına kadar bilir:

Aybars, Elif'e söylediklerini hatırlayınca üzüldü. Diliyle söylemediğini sonradan hal diliyle anlatmıştı aslında ama Elif de ısrarla Aybars'ın ikrarda bulunmasını istiyor, huysuzluk ediyordu. Bir gün Aybars, Elif'e olan aşkını da açıkça itiraf edecekti fakat şimdi sırası değildi. Ağzından çıkan sözün yerine getirilmesi er işiydi. Düşman çizmeleri topraklarını kirletirken ne sevda ateşine başını salabilir ne de Elif'in sonu belirsiz hayallere kapılmasına sebep olabilirdi. “Hele şu belalar bir def edilsin de onun keçi inadını kırmayı da sevgimi dillendirip sevgisini ifşa ettirmeyi de bilirim.” dedi. Son dediğine gülümsedi. “Elif ve aşkı itiraf... Hıh! İmkânsız şeyler istiyorsun Aybars. Elif en fazla sevdalı bakışlarıyla cevap verir sevgine. Olsun be. Keçi tabiatlı sevdiğim. Senin dediğin gibi olsun” diye mırıldandığını fark edince güldü. Sonra sevdiği sanki karşısındaymış gibi ant içti (s. 70).

Kimi zaman hâkim anlatıcı yorum yapmaktan geri durmaz: “Müderris Efendi, yeni yetme bir öğrenci edasıyla dinlemişti. Yüreği yaralı kadın daha çok konuşacaktı eğer bilge adamın ilk defa bükülen boynunu görmeseydi” (s. 80). “Yeni yetme genç”, “yüreği yaralı”, “bilge adam” sözleriyle anlatıcı romanda duygularını belli eder.

Anlatıcı, millî yönü olan kişilere karşı olumlu, gayri millîlere ise olumsuz bir tavır takınır. Müderris Efendi'ye “bilge adam” (s. 36) derken, olumsuz özelliklere sahip Anuş için “arsızca Mustafa'nın yakasına yapıştı. (...) Anuş şirretçe bağırdı” (s. 150) ifadeleriyle hain olan Ermeni için “arsızca, şirretçe” kelimelerini kullanır. Bu tavır anlatıcının millî kişilere olumlu, millî olmayanlara karşı ise olumsuz bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir.

Zaman

Romanın olmazsa olmazlarından olan zaman kavramı olmadan herhangi bir romandan bahsedilmesine imkân yoktur. Zaman, romanın açıklayıcı olmasına, nedensellik ilkelerine başvurarak yorumlanmasına olanak sağlar (Antakyalıoğlu, 2013, s. 125). *Asinin Çocukları* adlı eser, Hatay savunmasını ve bağımsızlık sürecini anlatan bir eserdir. Bu sebeple romandaki vaka zamanı olayların yaşandığı zamanı kapsar. Anlatıda romanın nesnel zamanı hakkında net bilgiler verilir. Roman, 1918 yılında Dörtyol'un işgaliyle başlar; 1938 yılında Hatay'ın düşman işgalinden kurtulmasıyla sona erer. Başka bir söyleyişle roman yirmi yıllık bir süreci kapsar. Bu bağlamda *Asinin Çocukları*'nin vaka zamanını şekillendiren Fransızların Hatay'ı işgal etmeleri, yerli Ermenilerin onlara yardımda bulunmaları ve çeteciler ile Türk milletinin bunlara karşı

verdikleri mücadeleyi içerir. Eserin sonbahar mevsiminde başlayıp yaz mevsiminde sona ermesi, zamanın sembolik özelliğini ortaya çıkarır. Zira sonbahar solmayı, yok oluşa hazırlığı, yıkılmayı imlerken; yaz ise canlılığı, yaşamdaki sürekliliği işaret eder. 1918 yılında Hatay'ın Fransız ve yerli Ermenilerin işgaliyle başlayan olay örgüsü, çete savaşları ve barış görüşmeleriyle sürer. Romanda Hatay'ın kurtuluşu ile ilgili vaka düz bir çizgide devam ederken, bazen geriye dönüşler ile özetleme tekniği de kullanılır. Aybars ile Kara Hasan Paşa, Sançar Bey'in mezarının başına geldikleri zaman, Aybars geriye dönüş tekniğiyle yaşamış oldukları acılı günleri Paşa'ya anlatır:

- Suriye'de Türklere yapılan zulüm yüzünden babam, benim istikbalimi düşünüp oradan da göçüp Amik Ovası'nda bir köye sığınmış. Ben ufakmışım o zaman. Bir ağanın haşnesi olmuş babam.

- Haşne?

- Amik ovasında yarıcıya veya ağanın vekiline öyle deniyormuş. Orada rahatmışız ama kader çorap örmüş başımıza meğerse. Babam, bir kuyuyu temizletirken ağanın oğlu gelip babama ukalalık yapmış. Yaşına başına bakmadan babamı herkesin içinde rezil etmiş (s. 220).

Vatanın içinde bulunduğu zor durumdan dolayı Aybars ile Elif yeterince birbirlerine zaman ayıramazlar. İki sevgili, vatanın kurtuluşu için kavuşmalarını sürekli tehir ederler. Bu durumu Aybars, Murat'a anlatır: "Biz on yaşından beri sevdalıyız ama şimdi kalbimizin kavlini söze dökersek ortalığa yayılır. Bir nişan bir düğün yapmak icap eder. Memleket bu hâldeyken nasıl yaparız? Sen biliyorsun olanları. Hele bir selamete çıkalım da o da olur inşallah" (s. 21). 1938 yılında Hatay'ın düşman işgalinden kurtarılması neticesinde iki sevgili muratlarına ererler. Metinde zamanla ilgili hem net hem de net olmayan tarihlerin verildiği görülür:

Aylar, mevsimler her biri diğerinden çetin mücadelelerle geçti. Yörenin bütün vatansever çeteleri bir an bile vazgeçmeyi düşünmedi. 1930 yılı gelip çattı. Türkiye'de yedi yıldır cumhuriyet vardı. Oysa burada işgale karşı amansız mücadele ve Türkiye'ye hasret devam ediyordu. Onca yıl boyunca dağın, belin şartlarına karşı yılın her mevsiminin zorluğunu yaşayarak koskoca bir devletin teşkilatlı birlikleriyle mücadele etmek gerçekten de her halkın harcı değildi (s. 333).

Aylar, mevsimler, onca yıl, her mevsim gibi sözcükler belirsiz bir tarihi verirken; 1930 yılı ve yedi yıldır cumhuriyet vardı, gibi ifadeler ise net tarihi ifade eder.

Mekân

Roman türünün vazgeçilmez unsurlarından birisi mekândır. "Ontolojik anlamda mekân, insan varlığının evrendeki tutunma yeri, bir oluşlar/kılışlar diyarı ve nihayet insan başarılarının hem ürünü hem de etkiyen nitelikli uygulama alanıdır" (Korkmaz, 2017, s. 11). *Asi'nin Çocukları* romanında olay örgüsü, genel olarak Hatay sınırları içinde geçtiği için ana mekân Hatay'dır. Aybars, çeteye katılmadan önce olaylar genellikle Karakese Köyü'nde vuku bulur. Lakin onun çeteye katılması ile birlikte, çetenin düşmana zayıt verdimen için sürekli yer değiştirmesi, mekânın devamlı değişmesine neden olur. Yazar gerek açık gerekse kapalı mekânlarla o dönemdeki Hatay insanının yaşadığı "coğrafya" ve "ev"i vermeyi amaçlar (Nemutlu, 2019, s. 93-94).

Savaşın söz konusu edildiği romanda aksiyon ön planda olduğu için açık mekânlara öncelik verilir. Karakese Köyü, Dört Yol, İslâhiye, Amik Ovası, Çevlik, Asi, Gavur Dağı, Kurt Dağı, Erzin, Mıgır, Ahır Dağı, Payas, Özerli, Ocaklı, Kırıkhan, Alabeyli, Darb-ı Sak Kalesi, Gürlevik, Elbaharın Deresi, Kuzuculu, Küçükçaylı, İskenderun, Payas, Halep, Kıcı, Belen Geçidi, Kuseyr (Altınöz), Pozantı, Kızılkaya Köyü, Çamsarı, Reyhanlı, Alan Yaylası, Taşoluk Köyü, Beyrut, Tiyek Köyü, Küreci Değirmeni, Boklukaya, Dışkaya, Narlıhöbür, Akbez, Örumcer Yaylası, Toprakkale, Payas Çayı, Antakya, Cebrail Tepesi, Gücük Yaylası, Govukçınar Yaylası, Ziyaret Tepesi, Çökek, Arsuz, Çolak Dağı, Çataltepe Höyüğü, Cisir Hadid, Samandağ, Harim, Hatay, Kilis hududu, tepe, Hassa ve Belen açık mekân olarak yer alır. Mekân isimlerinden de anlaşılacağı üzere romanın mekânı genel olarak Hatay'dır. İçinde bulunulan durum mekânın değişik şekilde görünmesine neden olur. Deniz kenarında yeşil ile mavinin buluştuğu yerde

bulunan Dörtüol “cennetten köşe” diye tasvir edilir:

Bilge adam tepeden bakılınca ufka kadar her yanıyla gözler önüne serili olan portakal bahçelerinin üzerinde ara ara parıldayan son güneş ışınlarından gözünü alıp ufka çevirdi ve bir müddet denizin portakal renkli güneşe yataklık yapan mavisinde adeta yitip gitti. Pembemsi, morumsu harelerin yerini kıvılcak bakışında kalan bakışlarında tuzlu bir nem vardı. Ufku üzerinde kızıldan sıyrılarak griye çalan tül bulutlar hızla kurşuniye dönerken onun da içine hüznü çöktü. Ülkesinin atisi de karanlığa böyle mi teslim olacaktı. Bu gördüğü son gurup muydu? Sonra bakışlarını yeşilin tonlarıyla dalgalı mümbit toprağa çevirdi. Akşamın alacasında anbean koyulaşan yeşili içti gözleri. Dörtüol’a hayranlıkla bakıyordu. “Cennet bundan başka bir yer midir ki?” diye mırıldandı. Ciğerlerinden gelen derin bir “Ah!” alazladı bağrını (s. 36).

Romanda kapalı mekânlar, açık mekânlar kadar yer almasa da kendisine yer bulur: Değirmen, taş konak, Fransız Karakolu, Bedros’un evi, bahçe, Müderris’in evi, mağara, iç oda, Harimdeki İstanbul Hanı kapalı mekân olarak kullanılır. Aybars, yıllar önce sıcak yuva olarak gördüğü Karakese Köyü’ndeki evlerine gelince canı sıkılır. Annesinin artık evin içinde bulunmaması, onun içinde bir burukluk hissetmesine ve psikolojik olarak olumsuz etkilenmesine neden olur. Bu durumu Korkmaz, “anlatı karakterinin o andaki ruhsal durumu, bağlamı ve mekânı nasıl algıladığı asıl belirleyici unsurdur” (Korkmaz, 2017, s. 14) diye ifade eder. “Bir ürün olan mekân, etki ya da tepki yoluyla bizzat üretime müdahale eder” (Lefebvre, 2014, s. 24). Aybars için ev geçmişte annesinden dolayı kıymet kazanırken, onun yokluğunda ise evin algılanışı olumsuz yönde değişir. Mekân aynı lakin mekânın algılanışı farklıdır:

Karakese’nin yamacını çıkıp da evlerinin önüne geldiğinde durup attan indi ama portakal ağacından öteye gidemedi. Kapıyı anasının açmayacağını bilmesi kalbine ince bir sızı koymuştu. Demek artık anasının o tombul, o kocaman, o sıcacık kucağına bir ufak bala gibi sığınamayacaktı. Artık onun “Ay balam, ay yüzlüm, koç yiğidim, geldin mi?” diyen gür sesini duyamayacaktı. Şimdi yıllarca yuva bildiği bu ev, ne kadar soğuk ve yabancı duruyordu (s. 226).

Yirmi yılın sonunda vatanın düşman işgalinden kurtulması, Aybars’ın mekâna olumlu yönde bakmasına neden olur. “Açık ve geniş mekânlar uyumun ve huzurun mekânlarıdır” (Korkmaz, 2017, s. 21). Hatay’ın bağımsızlığına kavuşması, Aybars’ı Çevlik sahilinde fazlasıyla mutlu eder:

Çevlik sahilinde uysal çocuklar gibi sessizce boylu boyunca uzanmıştı. Öyle dingin görünüyordu ki ne o çılgınlığından eser vardı ne de asiliğinden. Sanki kucağını kocaman açarak sarılmıştı denize. Masum ve uysal kavuşmanın huzurundaydı. Nehrin gümüşü parıltılarını denizin kıyıya vuran yakamozları içerken Asi, munis bir saki gibi denizin kadehine mütemadiyen yakamoz doldurmaktaydı (s. 357).

Romanda çoğu zaman mekânların sadece adı yer almasına rağmen bazen açık veya kapalı mekân ile ilgili tasvirlerin yapıldığı görülür. Bu tasvirlerde içinde bulunulan ruhi durumun mekâna bakışta etkisi bulunur. Olumlu hâlde mekân insanlara huzur verirken olumsuzlukta ise kişilerin can sıkıntısının artmasına neden olur.

Şahıs Kadrosu

Kurmaca eserlerde, olayın meydana gelmesinde gerekli rolü üstlenen insan veya insan özelliği kazanmış varlıklar ya da kavramlar şahıs kadrosunu oluştururlar (Aktaş, 2005, s. 133). *Asi’nin Çocukları* adlı eserde olay ve mekânın geniş bir zamana yayılması, şahıs kadrosunun zengin olmasına neden olur.

Başkişi

Başkişi, romanın temel ve en önemli kişisi olup eser onun etrafında şekillenir. Stevick, başkişiyi önemli bir karakter olarak sunar:

En önemli karakterler, başkişiler (protagonists)dir; başkişiler, iç dünyaları ve hayatları en ayrıntılı bir şekilde belirten karakterlerdir. Bunlar daha canlı olmasa da, daha karmaşık bir şekilde, hikâyenin akışı içinde çatışmalar ve değişme süreçleri yaşayan, tepkilerimizi sürekli ve tam olarak

yönlendiren karakterlerdir. Başkışiler, romanda en ilgi çekici soruların ortaya atılmasına hizmet eden araçlardır; bizde inanç, sempati ve ani duygusal değişiklikler yaratır, bütün romanda ifade edilen ahlak felsefesinin somutlaştırılmasına hizmet ederler (Stevick, 2004, s. 179).

Asi'nin Çocukları adlı romanın başkışisi Aybars'tır. Anlatıcı onun fiziki yönünü, "Rüzgâr adlı atının üstündeki uzun boyu ve yapılı bedeniyle Elif'te bir destan kahramanı etkisi yarat(ır). (...) on yedi yaşı(nda) (...) gün karası esmer yüzü" (s. 8-9) şeklinde sunar. Romanın baştan sona ana karakteri olan Aybars, her şeyin etrafında döndüğü merkezî bir role sahiptir. Cesur, yakışıklı, güçlü, zeki, vatansever, güçlük karşısında yılmayan, fedakâr ve yardımsever bir kişidir. Babasını küçük yaşta, annesini ise Fransızların Türk evlerini bombalamaları neticesinde kaybeder. Savaş yıllarında Aybars korkusuz bir yapısı, topluma kol kanat gemesi ve onları teşkilatlandırması yönleriyle eserde gerek fiziki gerekse ruhi olarak kusursuz bir kahraman rolünü üstlenir. Etkileyici ve cesur bir kişiliğe sahip olan Aybars, Osmanlı Devleti'nin I. Cihan Harbi'nden yenilgi ile ayrılması üzerine, Fransızların Hatay'ı işgal etmeleri neticesinde mücadeleye atılır. Onun cesareti ve ülküsü roman boyunca devam eder. O, mücadelesini Fransızlara, Ermenilere ve işbirlikçi yerlilere karşı verir. Uykusuz geçen çete savaşlarının sonunda tam bağımsızlığa olan inancı hiçbir zaman azalmaz. Bu uğurda senelerce dağda, ovada veya zindanda çile çekerek hayatını devam ettirir.

Aybars, vatanın selameti için sevdiğine kavuşmayı sürekli erteler. "Bir gün Aybars, Elif'e olan aşkını da açıkça itiraf edecekti fakat şimdi sırası değildi. Ağzından çıkan sözün yerine getirilmesi er işiydi. Düşman çizmeleri topraklarını kirletirken ne sevda ateşine başını salabilir ne de Elif'in sonu belirsiz hayallere kapılmasına sebep olabilirdi" (s. 70). Onun iki aşkı bulunur: Biri üzerinde yaşadığı ve özgür olması için sürekli çabaladığı vatani, diğeri ise büyük bir aşkla sevdiği ilk göz ağrısı Elif'tir. Elif'in köle tacirleri tarafından evden kaçırılması, onu yerle bir edip psikolojisinin bozulmasına neden olur: "Dünya tepetaklak döndü ve Aybars bir girdabın içinde dönerek yitti. Bundan sonrası yoktu. Yeşil bir çayırılığın etrafı sarılınca gökyüzüne değen çizgisinde boylu boyunca uzanmıştı. Sanki başka bir dünyadaydı" (s. 253). Elif'i bulmak için Halep'e Veli ile beraber giden Aybars, asılsız bir haber neticesinde, Elif'in namusu için kendisini kayalardan aşağıya atarak intihar ettiğini öğrenir. Dünyası başına yıkılan Aybars'ın Elif ile ilgili tüm hayalleri yok olup gider. Özlemler andığı aşkının yerini "Aybars'ın yüreğinde vatanın selamete ulaşmasından başka bir emel kalma(z)" (s. 279). Onun zihninde sadece vatan kalır. Uzun süren mücadeleler ve bu uğurda çekilen meşakkatler neticesinde, Aybars vatanın kurtuluşuna şahit olur. Sevdiği kızın yaşadığını öğrenip ona kavuşur. Yirmi yılın sonunda amaçlarına ulaşır.

Norm Karakterler

Norm karakterler, romanda başkışiden sonra üzerinde en çok durulan, başkışinin eksik yönlerini tamamlayan, genellikle his ve fikir dünyası yönünden başkışiyle paralellik gösteren kişilerdir. Bu karakterler, başkışinin amaca ulaşması için onu motive etme, önünde bulunan engelleri aşma yönünden işlevler üstlenirler (Ulu, 2020, s. 230). Eser norm karakter yönünden zengindir.

Elif

Elif romanda "uzun boyu, geniş omzu, at üzerindeki heybeti, çapraz asılı tüfeği ve başındaki yazma(sıyla)" (s. 362) Aybars'ın aklını başından alır. Korkusuz, bağımsızlık davasına inanan, kendi mutluluğundan önce vatanın selametine düşünen, gerektiğinde dava için gözünü budaktan sakınmayan, yirmi sene sevdiğini bekleyen, mücadelecî ve ideali olan bir Türk kızdır. Anlatıcı, on yedi yaşında olan Elif'i şu şekilde tanıtır:

Dünyadaki tek dayanağı iyice beli bükülmüş, yürümekte hayli zorlanan ninesiydi. Babasını bir cephede, abisini diğesinde bırakan kaderi, anasızlığı o daha bebeyken reva görmüştü genç kıza. Ninesinden başka dert ortağı Hüsne Kadın'dı. Ufaklığından beri komşu olmaktan öte bir ana sevgisiyle kendisini bağrına basan bu kadına tıpkı oğlu Aybars gibi o da "ana" diye seslenirdi (s. 7).

Türk romanlarında aşkın nesnesi olan, devamlı geri planda kalan, silik, edilgen kadın tipi (Ulu, 2015, s. 1592) *Asi'nin Çocukları* adlı eserde dönüşüme uğrar. Özgenç, Elif'i zor durumda olan köylülerin yardımına koşup emniyetlerini sağlayan cesur ve azimli bir Türk kızı olarak sunar:

Köyün ebesi ve akıldanelerinden olan ninesinin yanında edep öğrenmiş, komşusu Hüsne Kadın'ın elinde büyümüş, Müderris Efendi'nin tedrisatından geçmişti. Daha doğrusu çocuk olmadan büyük olmuştu. Son aylardaysa hem ninesinin hem de köyün kadınlarının namus bekleliğini vazife edinmişti. Az konuşur, çok çalışır, iyi silah kullanırdı (s. 9).

Elif, yurt savunmasında çetecilere yardımcı olur. Bir zaman sonra Yenovk'un adamlarınca kaçırılıp köle tacirlerine satılır. Elif, Halep'te değirmenci Manuk Usta'nın yardımıyla özgürlüğüne kavuşur. Müderris Efendi'nin yardımıyla da evine döner. Aybars, sevdiğinin kaçırıldığını öğrenince ardına düşer lakin onu bulamaz. Elif ise Aybars'ın gelmesini 1938 yılına kadar bekler. Antakya'daki bağımsızlık şölenine katılan Elif, kalabalık içinde Aybars'ı uzaktan görür. Yirmi yıllık hasretin ardından kavuşmaları Elbaharın Deresinde gerçekleşir. Kısaca Elif de tıpkı Nene Hatun gibi, Halime onbaşı gibi, Kara Fatma gibi düşmana karşı vatanını savunmada erkeklerden geri durmayan kadınların "arşetipal" yansımaları görülür.

Müderris Efendi

Âlim, kültürlü, feraset sahibi, bağımsızlığa inanan, medrese eğitimi almış, talebe yetiştiren, teşkilatçı ve gerektiğinde eline silah alıp memleketini savunmaya çalışan "bilge Türk tipi(dir)" (Çetin, 2017, s. 293). Müderris Efendi, yazarın düşüncesinde biçimlendirdiği, milletin yüksek değerlerini üzerinde taşıyan ve toplumun benimsediği mükemmel biri yani "yüceltilmiş tip" (Çetin, 2012, s. 149) özelliği barındıran bir "veli tipi(dir)" (Kaplan, 1996, s. 120-131). Zor durumda bulunan insanlara her zaman kapısını açan Müderris Efendi, babasız olan Aybars'a manevi babalık ile hocalık yapıp onu her bakımdan kusursuz biri olarak yetiştirir. Medresede eğitim veren Müderris, memleket düşman tarafından işgal edilince topluma önderlik görevini üstlenir. Birlik ve beraberliği sağlayarak çeteciliği özendirip Kuvva-yı Milliye ile bağlantı kurar. O, çete lideri Kara Hasan Paşa'nın askerlerinin maneviyatlarını yükseltici konuşmalar yapar, Kuvva-yı Milliye toplantısına katılır, köyünü savunur ve kaçırılan Elif'in peşinden Halep'e gider. Bütün bu olumlu vasıflar onu kusursuz bir insan profiline yükseltir. Anlatıcı tarafından olumlu gözle bakılan Müderris Efendi için sık sık "bilge adam" tabiri kullanılır.

Kara Hasan Paşa

Kara Hasan, kardeşinin şehit edilmesinden sonra dağa çıkar. Düşmana verdiği ani baskınlar neticesinde ünü duyulur. Başarılarından dolayı Aksakallı Hoca tarafından Paşa ünvanıyla taltif edilir. Kara Hasan Paşa, kısa sürede olgunlaşıp halkın saygısını kazanır. "Kara Hasan(ın), başıbozuk soygun ve namus konularında çok titiz davran(ması)" (s. 181) onu halkın nazarında apayrı bir yere yükseltir. Gecesini gündüzüne katarak milletin bağımsızlığa kavuşması için çalışan Paşa'nın en yakın adamı Aybars'tır. Aybars, hem verilen emri eksiksiz yerine getirip Paşa'nın güvenini boşa çıkarmaz hem de zor zamanlarda Paşa'ya yol gösterir.

Çolak Mustafa

Çete lideri olup memleketin düşman işgalinden kurtulması için dağları kendisine mesken tutan yiğit bir çetecidir. Ankara Antlaşması'ndan sonra çeteciliği bırakmayarak mücadeleye devam eder: "Kurt Dağı ve Amik Ovası'nın tamamı işgalden kurtuluncaya kadar mücadeleyi bırakmayacağını duyurmuştu" (s. 309). Aybars, Kara Hasan Paşa'nın çetesinden sonra onun çetesine katılarak çete savaşı vermeye devam eder. Düşmana verdirdiği zayıat onun ününün artmasına neden olur.

Manuk Usta

Ermeni olan Manuk Usta, devletine sadakatle bağlı, Türklerle iyi bağlantıları olan bir değirmencidir. Zakar'ın yanında boş bulunarak Türk komşularıyla birlikte gece kömbe ziyafeti vereceğini belirtir. Söylenenleri duyan Zakar, planlar kurarak toplanılan yeri basıp Türklerin

bazısını öldürür. Değirmenci, kötü biri olmamasına rağmen boş bulunup katliama sebep olduğu için değirmenini yakıp memleketi terk eder. “O uğursuz gecenin hatıralarını yakıp kül etmeye yetebilseydi keşke bu alevler” (s. 146). Halep’te esir ticareti yapılırken Elif’i tacirlerin elinden kurtarıp hürriyetine kavuşturur. Bir zaman sonra onu Müderris Efendi’ye teslim eder. Aradan uzunca bir zaman geçince de memleketine geri dönüp hain olmadığını oradakilere ispat eder.

Doktor Mehmet

Kızılkaya Köyü’nden olan Doktor Mehmet, çete savaşlarında yaralanan Türklerin tedavisinde faydası bulunur. Anlatıcı onun hakkında bilgi verir: “Halep’te bir Ermeni doktorun yanında yetişmiş olan (...) Doktor Mehmet diye anılan bir genç adamı da Kırıkhan’dan çağırıp getirtmiş, birlikte hasta bakıyorlardı. Doktor Mehmet, Artin gibi mektepli değildi ama kırık ve çıkık tedavisinde mahirdi” (s. 49). Daha sonra köyünde ağanın tarlalarına vekillik yapan Doktor, düşmanın köyüne saldırması üzerine Aybars’ın yardımıyla düşman saldırısından kurtulur.

Deli Veli

Kabak kafalı, zayıf, uzun boylu, insanların yardımıyla geçinen, küçük yaşta anne ile babasını kaybeden ve annesini ararken gece korkudan aklını yitiren biridir. Manuk Usta’yı çok seven Veli, ondan güler yüz ve sürekli ikram görür. Manuk Usta’nın bilmeden yaptığı yanlış üzerine ona kızar. Aybars ile birlikte Halep’e kaçırılan Elif’i aramaya gider. Yolculuk süresince başlarından pek çok macera geçer. Elleri boş şekilde çetelerine geri dönerler. Erkek Fatma’da ana sıcaklığını hisseden Veli, onu ana olarak görüp onunla birlikte kötü niyetli bir çeteci tarafından şehit edilir.

Erkek Fatma

Ermeni çetelerinin baskını neticesinde eşi ve oğullarını şehit veren Kara Fatma şu şekilde tasvir edilir:

Zayıf, uzun boylu, esmer bir kadındı. Siyah bir erkek şalvarı giymişti. Üzerindeki siyah gömleğin eteklerini şalvarının içine sokmuş, üstüne koyu gri bir yelek giymiş, belini yöre kuşaklarından biriyle sarıp sağlama almıştı. Ayağında erkek çizmesi, iki omzunda da tüfek vardı. Göğsünü çapraz saran armadaki fişeklerin metal kısmı güneşte parlıyordu (s. 182-183).

Düşmanın kendisine ve ailesine verdiği zararın öcünü almak için Kara Hasan Paşa’nın yanına gelip ona çetesine katılmak istediğini söyler. Paşa’ya kendisini şöyle tanıtır: “Çukurova’nın köylüğündenedim. Bir gece yarısı köyümüzü Ermeni çeteler bastı. Daha ne olduğunu anlamadan kocamı, iki oğlumu öldürdüler. Bana da dünyanın en büyük kötülüğünü ettiler. Namusuma, ırzıma el uzattılar” (s. 185). Paşa, onu çetesine kabul eder. Anlatıcının “yiğit kadın” (s. 191) olarak belirttiği Erkek Fatma, iyi nişancı olduğu için attığını vurur. Deli Veli’ye yakınlık gösterip ona çocuğu gibi ilgi gösterir. Tren baskınında elde ettiği altın kemeri gören kötü niyetli çeteci tarafından bir zaman sonra şehit edilir. Kara Fatma, düşmanın eziyetleri neticesinde psikolojik olarak yıpranır lakin çeteci olarak düşmanına pek çok zayıyat verir. Çetede iken Veli’nin kendisini ana olarak görmesi, kendisinin de kimsesiz çocuğu bağrına basması onun iyi niyetinin bir işaretidir.

Kart Karakterler

Romanda karşıt gücü temsil edip istenmeyen özelliklere sahip olumsuz kişiler kart karakter denir. Millî olmayanlar yani işgalci Fransızlar ve onlarla iş birliği yapan yerli Ermeniler ile kendi menfaatini düşünen Türkler, karşıt gücü temsil eden kişiler olarak eserde yer alırlar.

Yenovk

Ermenilerin ileri gelenlerinden biri olan Yenovk, “kırmızı koca patlıcan burunlu (...) uzun boylu, iri cüsseli” (s. 319) diye nitelenir. Dört Yol’da ikamet eden Yenovk, asırlarca huzur içinde Türklerle birlikte yaşayan Ermenileri, Osmanlı’ya karşı kıskırtır. Türkler üzerine birçok oyun oynar. Türklere o kadar kinlidir ki oğlunun öldürülmesinden bir gün sonra yapılan toplantıya katılır: “Bir insan, oğlunu gömdüğü gün nasıl olur da hâlâ toplantı düşünür” (s. 107). Çete birliklerinin Fransızlar karşısında zafer kazanması Ermenilerde de ürküntü oluşturur. Yenovk’un

kaçarken şişman Yüzbaşı'ya hakaret etmesi üzerine Yüzbaşı, onu zindana attırır. Zindandan bir zaman sonra çıkan Yenovk, Müderris Efendi'nin evini yakarak Elif'i köle ticareti yapanlara satar. O, Harim'de Accube'yi kurtarmaya giden Aybars tarafından öldürülür. Yenovk, asırlarca beraber yaşadıkları Türk komşularına sürekli hainlik düşünen bir azınlık lideri olduğu için olumsuz sunulur. Onun tüm düşüncesi ve yaptıkları Türklere zarar verme üzerinedir.

Zakar

Ermeni jandarması olan Zakar, Türklere büyük bir hınç duyup sivil veya asker ayrımı yapmadan onların ölümü için uğraşan biridir. Manuk Usta'nın ağzından ona çaktırmadan Türklere hakkında bilgi alır. Taş konakta verilen ziyafette bulunanlara pusu kurup Türklere birçok insanı şehit eder. Tam taş konağı yakacağı sırada Aybars tarafından öldürülür. Zakar, Anadolu insanından bilgi almak için önceleri onlara iyi davranır fakat bir zaman sonra niyetinin kötü olduğu anlaşılır.

Bedros

İsyan eden Ermenilerin öncülerinden biri olan Bedros, Sarin'in babasıdır. Elif'in Bedros hakkındaki düşünceleri şöyledir: "Babasının bize yaptıklarını, Fransızlarla işbirliğinde olduğunu, bilmez gibi davranıyorsun? Kanımızı içmek isteyenlerin kızıyla oynaşmaya utanmıyor musun?" (s. 12). Türk düşmanı olan Bedros, hain Ermenileri evinde toplayıp onları teşkilatlandırır. Aybars, bir zaman sonra Türklere zulüm yapanlardan biri olan Bedros'u öldürür.

Garbiz

Yurtdışından Karakese'ye yerleştirilen Ermenilerden biri olan Garbiz, Ermenilerin ileri gelenlerinden Yenovk'un oğludur. Anlatıcı, Garbiz'in fiziksel yönünü "koca burnunu çekip ağzını çilli suratına doğru yayararak" (s. 57) diye verir. Yaptığı taşkınlıklar neticesinde Derviş ve Ökkeş'i hainlikle şehit etmesi, Aybars'ın onun üzerine plan kurmasına neden olur. Sarin, Aybars'ın talebi üzerine sözlüsü Garbiz'den Elbaharın Deresi'ne gelmesini ister. Aybars'ı görünce "O Sarin zillisiyle bana oyun oynadınız değil mi?" (s. 91) diyerek zor duruma düştüğünü anlar. Aybars, ondan mazlumların öcünü alır. Fiziksel olarak çirkin olan Garbiz, karakter yönünden de olumsuz niteliklere sahiptir.

Sarra

Tek düşündüğü para olan Ermeni banker Sarraf, Ermenilerin haksız davalarına para yardımı yaparken kendi malının güvenliğini de düşünür. "Hem canım hem malım tehlikede. Elbette bunun karşılığı olacaktır değil mi? Ben de elimden geleni yapacağım tabii" (s. 115). En sonunda Yenovk, Sarraf'ın tüm parasını gasp eder. Daima kendi menfaatini düşünen Ermeni banker, daha fazla servet sahibi olmak ve bağımsız bir Ermeni devleti görmek onun en büyük amaçlarıdır. Bunun nedenle asırlarca huzur içinde yaşadıkları Türklere zarar vermek için parasını harcamaktan geri durmaz.

Memik

Bir dükkâna, birkaç çuval buğdaya Derviş ile Ökkeş'i Ermenilere sattığı için hain ilan edilen Memik, kısa süre içinde evini ve ailesini yaban ellere taşır. Aybars, Memik'in ihanetini "Bunu hazmedemiyorum. Kendi kanımdan birinin bize ihanetine dayanamıyorum" (s. 94) diyerek onun durumunu özetler. Daha sonra ailesini kaybeden Memik, ekmeğe muhtaç bir şekilde yaşamını sürdürür. Halep'te Aybars ile karşılaşan Memik yaşadıklarını Aybars'a anlatır: "Nasıl oyuna getirildiğini, Halep'e kaçarken oğlunun nasıl hastalanıp öldüğünü, kızının kadın tacirlerinin eline düşüşünü, kendine verilen sözlerin hiçbirinin tutulmayışını, kızını kaçırılınca karısının aklını oynatışını ve kendini Asi Nehri'ne atışını, gözyaşlarıyla anlattı" (s. 252-253). Vatan hainin anlattıkları Aybars'ı önce sinirlerir, daha sonra ise ona acımasına neden olur.

Fon/Dekoratif Karakterler

Eserde pek çok kişi bulunmasına rağmen bunların ya sadece isimleri geçer ya da haklarında kısaca bilgi verilir: Hain Ermeniler, Başbozuk Çeteciler, Eşkiya, Anuş, Dörtüol Karakol Komutanı, Agop, Akil İskat, Rabatlı Seydi, Emine, köylüler, Hüsne Kadın, Kirkit

Osman, Divlimli Hacı, Aksakallı Koca, Hekim Artin, Yedek Subay Murat, Yüzbaşı Hasan, Emin Accube, Apkar'ın eşi ve kızı, Bahşiyân ailesinin büyük anası, Fransız askeri, Fransız askerleri, Ermeniler, Mina, Firuz Efendi, Ali, Ahmet, Kara Ali, Ökkeş, Derviş, Yusuf Koca, Delialioğlu, Hıdıroğlu, Erzincan Azman Bekir, Hassalı Danaboruk, Döne Gelin, Zeynep, beyaz benizli asker, Fransızlar, Kuzey Afrikalı Müslüman askerler, Velininoğlu Mehmet, Ceritoğlu Süleyman, Körvelininoğlu Mehmet, on iki mücahit, Arif Bey, Gazi Mustafa Kemal Paşa, Tayfur Bey, İhsan Mursalıoğlu, İslam, Müslüman, Kara Ali, Topal İsmail, Hakkı Dedebeoğlu, Hasan, Makbule Hanım, Orgeneral Fevzi Çakmak ve Hasan Rıza Soyak eserde fon karakter olarak yer alırlar.

Dil ve Üslup

Asi'nin Çocukları adlı romanda olayların sunuluş biçimi anlatıcının anlatması veya roman kahramanlarının konuşmaları metoduyla gerçekleşir. Hâkim anlatıcı olayları anlatırken tahkiye etme metodunu ve roman kişilerini konuşturduğunda ise gösterme yani diyalog tekniğini kullanır. Özgenç, metni oluştururken konuşma dilinin imkânlarından yararlanır. Karşılıklı konuşmalara yer vererek aktarımların daha etkili ve gerçekçi olmasına, böylece okuyucunun roman kişilerini aracısız tanımalarına olanak sağlar (Çetin, 2012, s. 258). Diyaloglar genellikle karşılıklı konuşma şeklinde olur. Fransızların saldırısını geri püskürten Karkeselilerin mutlulukları konuşmalarına yansır:

-Peşlerinden gidip gebertelim şunları, diye bağırdı Elif.

-Akıllı olun heyecana kapılmayın. Hata yapmayın. Bekleyin hele. Anlayalım önce. Dur Aybars gitme diye seslendi Müderris Efendi.

-Şaşırdılar Müderris babam. Culluk gibi dağılıyorlar baksanıza diye coştı Aybars.

-Siz burayı babanızın çiftliği mi sandınız ha!' diye keyiflendi Kirkit Osman.

-Oh şimdi soğudu yüreğim. Bir daha da kolayına gelemezsiniz ya! diye haykırdı Hüseyin (s. 161-162).

Kimi zaman iç diyalog tarzı da kullanılır. Yenovk tarafından kaçırılan Elif'in peşinden Halep'e giden Aybars, sıkıntılı döneminde iç diyaloga başvurur:

Aklında hep 'Elif ölse bile böyle bir zillete asla boyun eğmez' kanaati dolaşıyordu. 'Keçim benim! Kimse, onun kaçıp kurtulmasına mani olamaz, o böyle bir duruma düşürülse bile ne eder eder, bulur bir yolunu. Belki de kaçmış, memlekete dönmeye çalışıyordu' diyerek gönlünü teskin ediyordu. Yine de 'Ya bir yerde esirse, bağladılarsa ya da ... Aman Allah'ım. Yok, olmaz öyle şey diyen iç sesiyle baş edemiyordu. Her sabah 'Ey saklıyı bilen Allah'ım, Elif'im buldur bana' duasıyla koyuluyordu yola (s. 248).

Romanda tasvir, tahlil, leitmotif ile montaj tekniğinden yararlanır. Müderris Efendi, manevi kızı Elif'i ararken Manuk Usta'dan kızının kendi evinde güven içinde olduğunu öğrenir. Manuk Usta'nın evi, "Etrafı, iki adam boyu yükseklikte ve üstü dikenli tellerle sarılı surların çevirdiği, içinde çeşitli meyve ağaçlarının bulunduğu geniş bir bahçenin içerisindeki tek katlı evdeydiler. Evin bütün pencereleri örtülü olduğundan..." (s. 296) şeklinde nesnel olarak resmedilir.

Aybars'ın tanıtıldığı kısımda, "Rüzgâr adlı atının üstündeki uzun boyu ve yapılı bedeniyle Elif'te bir destan kahramanı etkisi yarat(ır)" (s. 8-9) diye fiziki durumu verilirken sanatçı yorum yapmaktan geri durmaz.

Romanda özgürlük ile vatan kelimelerinin sık sık yer alması ve Deli Veli'nin sürekli Gara Ana'dan bahsetmesi leitmotife örnek olur. Montaj tekniğine ise günlük, ninni, ayet ve vecize söz konusu edilir. Arkadaşlarının şehit olması üzerine onların kanları Aybars'ı tutar. O, günlerce yatakta uyur. Annesi zor durumda olan oğluna ninni söyler: "Gül dalı yatak ettim, ninni/ Sallar iken sabah ettim, ninni./ Bülbüllere haber ettim, ninni./ Uyu yavrum ninni./ Babası gelir seferden, ninni./ Bal getirmiş Halep'ten, ninni./ Yiğit yaratmış yaratan, ninni./ Uyan oğlum aç gözünü/ Dağlara sür dor'atını. Ninni yavrum, ninni!" (s. 80).

Anlatıcının, Deli Veli'yi yöresel ağızla konuşturması dikkat çeker: "Aybars, merhaba, he

heee! Heeç! Gidiyom işte. Gidiyom ya! Gara Anam bekler beni. Akşam olucu ya. Gara Anam'a gidiyom ben" (s. 23). Veli'nin bu tarzda konuşması hem olaya gerçeklik ve samimiyet katar hem de o yörenin ağzı hakkında bilgi verir.

Anlatıda sözün anlamını ve etkisini artırmak için aynı, benzer veya anlamları birbirine yakın ya da zıt sözcüklerin tekrarlanmasına ikileme denir (Çetin, 2012, s. 260). Çatır çatır, sık sık, kızgın kızgın, göz göze, ağlaya ağlaya, parça pinçik, para mara vb. ikilemelerle anlamın ve sesin kuvveti artırılmaya çalışılır.

Romanın dili genel olarak sade ve anlaşılır olmasına rağmen kimi zaman Hatay yöresine ait sözlerin kullanıldığı görülür: Berdi, edem, Halebi, hış, iç, ıstıfil olmak, kele, taman, tikeç, yağlık vb. kelimeler verilerek kişilerin konuşmalarına gerçeklik, samimiyet kattığı ve yörenin havasının verilmesine katkı sağladığı görülür. Yazar romanın sonunda yerel ağızda olup da eserde kullanılan kelime ve kelime gruplarının anlamlarını verir (s. 375-376).

Kelime, ifade veya cümlelerde var olan kaide ve kurallara aykırı olarak birtakım değişiklikler, bozmalar, türemeler, uydurmalar yaparak dil sapmalarına neden olunur (Çetin, 2012, s. 263). Romanda sarı çıyan, zevzek, aptal, avanak, şaşkın, şapşal, hain, şıfıntı, namussuz, lanet, ahlaksız, hain vb. argolu sözlere rastlanır.

Asi'nin Çocukları adlı romanda deyimlere fazlaca yer veren yazar, Türkçenin zenginliğine vakıf olduğunu gösterir. Deyimleri bolca kullanmak, dili canlı kılıp zenginleştiren yararlı bir uygulamadır (Çetin, 2012, s. 259). İti an çomağı hazırla, iyi adam lafının üstüne gelir, ağzını burnunu kırmak, cirmi kadar yer yakmak, eline kimse su dökmemek, bal gibi bilmek, dudak bükme, boynu bükük, ağzını bıçak açmamak, deveye hendek atlatmak vb. deyimler sanatçının eserlerinde yoğun olarak kullanılır.

Yazar kendine özgü, canlı, sanatlı, yer yer tarihî bilgi veren, ara sıra yöresel söyleyişlerden faydalanan bir üsluba sahiptir.

***Asi'nin Çocukları* Romanında İzlek**

Romanda, Hatay'ın işgal edilmesi üzerine Hatay Türklerinin bağımsızlıklarını kazanmak için verdikleri kahramanlık mücadelesi işlenir. Ayrıca aşk, hasret ve yabancılaşma izlekleri üzerinde de durulur.

Kahramanlık

Hatay Türkleri, her türlü yokluğa rağmen kahramanca mücadele ederek yirmi yılın sonunda bağımsızlıklarına kavuşurlar. Millî duyguya sahip kadını, erkeği, yaşlısı ve genci canlarını hiçe sayarak düşmana karşı dururlar. Pospelov, *Edebiyat Bilimi* adlı eserinin "Kahramanlıkçı Heyecansal Bağlanım" adlı kısmında kahramanlık hususunu şöyle değerlendirir:

Kahramanlıkçı heyecansal bağlanım (heroik patos), bir kişinin veya bir topluluğun gerçekleştirdiği ve bir halk, bir ulus ya da tüm insanlık için büyük önem taşıyan bir eylem yüceliğinin olumlanmasında söz konusudur. Yani, edebiyattaki kahramanlıkçı heyecansal bağlanımın nesnesi, gerçekliğin kendisindeki kahramanlıktır, ulusun ve insanlığın ilerlemesinin çıkarına ilişkin bir görevi yerine getiren aktif bir insan eylemidir. Kahramanlığın içeriği, ulusal tarihin somut koşullarıyla bağıntılıdır. Doğa güçlerine egemen olmak, yabancı saldırganları geri püskürtmek, toplumsal ve siyasal yaşamda veya kültürel alanda bir ilerleme uğruna savaş vermek ya da toplumdaki gerici güçlere karşı mücadele etmek, bütün bunlar, kişilerin kendilerini topluluğun amaç ve çıkarlarına adanmalarını, bunu en önde gelen kendi sorun ve ödevleri olarak benimsemelerini gerektirir. O zaman genel çıkarlar kişinin bir iç gereksinmesi haline gelir, onun istencini ve gücünü harekete geçirir ve onu büyük eylemlere götürür (Pospelov, 2014, s. 135-136).

Romanın başkışisi Aybars, gençliğinin baharında çete savaşlarına katılıp yirmi yıllık süre zarfında büyük kahramanlıklar gösterir:

O zamanlar istediğini yapacak güçte olduğuna inanır, hayatta muradını elinden alacak birinin olabileceğine ihtimal vermezdi. Allah'tan başkasından korkmaz, gözünü budaktan

esirgemezdi. Yirmi yılda neler olup bitmişti, neler. Onurlu bir mücadelenin sonunda memleket toprağı nihayet hak ettiği güzel günlere kavuşmaktaydı ama şahsı için artık günler ‘güzel’ sıfatını kaybetmişti. O sadece memleketine ve insanlarına faydalı olmaktan gayri dava gütmeyecekti (s. 345).

Aybars, köyündeki Türklere zararları dokunan asi Ermenileri çeşitli şekilde temizledikten sonra, Hatay’ın kurtuluşu için çeteci olup pek çok kahramanlık örneğı gösterir:

O, dağın ve ovanın her yanındaki baskınlara katılıyor, bazı baskınları bizzat düzenliyordu. Yorulmak bilmeyen bir kartal gibiydi. Nerede bir kumpas varsa Aybars orada düşmanın üzerine karabasan gibi çöküyordu. Bazı geceler iki, üç saatlik uykuyla, bazı geceler uyumadan sabahı ağartıyor ve kahramanlığıyla bütün çeteler arasında adı iftiharla anılıyordu (s. 205).

Yirmi yıl çete savaşında cesurca savaşıp yararlı pek çok iş gören Aybars, iş ödüle gelince kendisini ön plana çıkarmayı doğru bulmaz: “En büyük kahramanlık kibir ve benlik duygusundan uzak, Allah rızası ve vatan için yapılmış kahramanlıktır. Bunun karşılığı da bu dünyada hürriyet, öbür dünyada cennettir.” (s. 353) diyerek emeklerinin karşılığını beklemediğini belirtir.

Düşman, Erkek Fatma’nın ailesini öldürüp namusunu kirletir. Bu sebeple Erkek Fatma düşmandan öcünü almak için çeteci olur. Düşmana karşı kahramanca savaşarak yaşadığı sıkıntıları bir nebze hafifleten kadın, bu çatışmada yalnız değildir:

Mavzeriyle taştan taş sekip kurşun sıkkan Erkek Fatma, nicelerine taş çıkartacak nişancılığıyla attığını vuruyordu. Ona Hassalı bazı kadınlar da katılmıştı. Dört Yol’da ilk direnişe önderlik edip ilk kurşunu sıkkan Kara Mehmet Çavuş ve karısı da yılmadan, usanmadan mücadele edenler arasındaydı. Karı koca, Dört Yol’dan göçüp kendi köyüne geleli beri mücadeleden hiç vazgeçmemişlerdi. Gün, ölüm kalıp günüydü ve herkes hürriyet aşkıyla elinden geleni ardına koymuyordu (s. 280).

Aybars ile Erkek Fatma’nın da içinde bulunduğu çete, Adana-İskenderun demiryoluna saldırı düzenler. Saldırıda trenin raydan çıkması üzerine vagondaki Fransız askerleri öldürülür. Bu baskında Erkek Fatma kahramanca çatışır: “Erkek Fatma keskin nişancılığıyla her kurşunda attığını devir(ir)” (s. 190). Böylece çete içinde Erkek Fatma kahramanlığıyla saygın bir yere sahip olur.

Hatay Türkleri, savaşta düşmanlarına insani olarak yaklaşırken, düşman ise aynı tavrı Türklere göstermez. Kara Hasan Paşa, Avrupa’nın kendisini medeni olarak tanıtmaya kızarak şu cümleyi sarf eder: “Bigünah olan çoluk, çocuk ve kadını uykularında top mermisiyle öldürmek hangi harp ahlakına sığar?” (s. 283). Batı medeniyetine sahip işgalci Fransızların kahramanca savaşmak gibi bir düşünceleri bulunmaz. Dolayısıyla onlar için savaş ahlakından söz etmek imkânsızdır.

Hatay yirmi yıl süren düşman işgali boyunca çok çeşitli zorluklar ve yıldırımlarla karşılaşır. Lakin Türk’ün mayasında bulunan kahramanlık, düşmanı zaman içinde geri çekilmeye zorlar. Çünkü baştan itibaren kahraman Türk milleti bağımsızlığa inanmaktadır. Tarihin her döneminde Türk milleti, vatan toprağını kutsal görüp gerektiğinde onun uğruna canını vermeyi bir vazife olarak sayar.³ “Vatan, uğruna savaşların, yok oluşların göze alındığı bir varlık

³Türk için vatan toprağı kutsaldır; nasıl alındıysa öyle verilir, düşüncesi hâkimdir. Türk tarihi bu konuyla ilgili pek çok olayı içinde barındırır. Bunlardan biri de Türk kağanı Mete Han’ın başından geçer. Büyük Türk başbuğı Mete Han, bir defasında Çinliler karşısında zor duruma düşünce onlardan barış ister. Çinliler barış için kağanın en sevdiği atını isteyince, o hemen atını gönderir. Çin hükümdarı, onun şahsına ait çeşitli şeyler talep eder. O, kendine ait ne varsa hepsini verir. Çinliler sınırdaki küçük, işe yaramaz, kurak ve kumlu bir toprak parçasını isteyince, Mete Han bu duruma öfkeyle ve şiddetle karşılık verir. “Benden ne istediyseniz verdim, çünkü onlar benim malımdı. Ama bu toprak benim değil, milletimindir. O toprağı korumak için savaşır, canımı veririm” diyerek düşmanı yenilgiye uğratar. bk. (Güngör, 2019, s. 9).

mekânıdır” (Ulu, 2020, s. 534). Hatay Türkleri, eserde hamasi duygularla hareket ederek destanlaşan kahramanlık örneği verirler.

Aşk

Asi'nin Çocukları adlı romanda aşk izleği genel olarak Aybars ile Elif arasında görülür. Bağımsızlık mücadelesinden dolayı onların kavuşmaları sürekli gecikir. Romanın en önemli iki kişinin aşkları vatan, bağımsızlık ve özgürlük kavramlarıyla birlikte ele alınır. Aybars bu durumu Murat'a şöyle ifade eder: “Biz on yaşından beri sevdalıyız ama şimdi kalbimizin kavlini söze dökersek ortalığa yayılır. Bir nişan bir düğün yapmak icap eder. Memleket bu hâldeyken nasıl yaparız? Sen biliyorsun olanları. Hele bir selamete çıkalım da o da olur inşallah” (s. 21). Bu konuşma Aybars'ın önceliğinin aşk değil de vatanının özgürlüğü olduğunu gösterir.

Ermeni liderlerinden birinin kızı olan Sarin, Aybars'ı sever. Aybars ise kızı sevmemesine rağmen kızıdan babası hakkında bilgi almak için ona yalandan ilgi gösterir. Sarin'i, Aybars'ın yanında gören Elif, bu durumdan hoşlanmaz ve Aybars'a kızıp ona laf söyler. Gerçeği o zaman açıklayamayan başkışı, aradan zaman geçince gerçek durumu ona anlatır:

-Sen beni ne sanıyorsun Elif? Ben, hakiki güzelliğin gönülde olduğunu bilmeyecek kadar cahil miyim? Ben, seni ben olalı beri candan severim a şaşkın. Sarin'den bazı bilgiler almak için bir iki kere görüştüm, doğru. Tabi sen öbür türlü anladın. Hiç mi tanımadın beni? Bakma öyle masum ve mahcup. Hem itiraf edeyim senin şu mahcup, şu munis hâlimden çok aksi ve keçi hâlini seviyorum' der (s. 165).

Âşıklar, ilk zamanlar kimseye aşklarından bahsetmezler. Bunda Elif'in sert tabiatının payı bulunur. Bir zaman sonra Aybars, Elif'e aşkını itiraf eder; kız da ona karşı boş olmadığını belirtir. Aybars'ın vatan ve hürriyet için durmadan çalışması, Elif'in gözünde onu daha da yüceltir. Elif'in ise erkek gibi eline silah alıp çevresindeki insanları korumaya çalışması, Aybars'ın gözünde onu yükseltir. Aybars, âşık olduğu kıza bir şeyler olacağı korkusunu taşır. Aşkın büyüklüğü bu korkusunun artmasına neden olur. Aybars, köyünü ziyaret için geldiğinde Elif ile birbirlerine aşklarını ikrar ederler:

Delikanlı, elindeki papatya tacını sevdiceğinin başına taktı. “Seninim Elif. Hep öyleydim, öyle kalacağım. İnan bana. Yemin olsun şart olsun. Sen de benim olur musun?”

Önce duyduklarına inanmadı, soran bal rengi gözlere daldı kaldı. Sonra aniden bir yavru ceylan gibi sokuldu sevdiceğinin kucağına ve usulca, sesinin en tatlı ve yumuşak tonuyla fısıldadı. “Ben gözümü açtığım günden beri sana verdim gönlümü a şaşkın” dedi (s. 231).

Elif'in Yenovk tarafından kaçırılıp köle tacirlerine satılması, Aybars'ı derinden yaralar. Aybars, Halep'e onu bulmak için gider; yolda Memik'e rastlar. O, Elif'in namusu ve özgürlüğü için kendisini uçurumdan aşağıya attığını ifade eder. Aybars, duydukları karşısında yıkılmış bir hâlde memleketine geri döner. Elif'e olan aşkı hiçbir zaman azalmaz lakin onu kaybettiğini düşünür: “Elif geleceğe dair bütün hayallerini de alıp götürmüştü. Aybars'ın yüreğinde vatanın selamete ulaşmasından, başka bir emel kalmamıştı” (s. 279). Sevdiğinin öldüğünü düşünen Aybars, vatanın kurtuluşu için canla başla çalışmaya devam eder. Bazen sevdiği aklına geldiği zaman sararıp solar. Daha sonra, “Memleket ne halde, sen neyin derdindesin?” (s. 310) diyerek kendisini paylar.

Hatay'ın kurtuluşundan sonra âşıklar kendi köylerinde kavuşurlar. 1918 yılında başlayan aşk, 1938 yılında Hatay'ın düşman işgalinden kurtulmasıyla olumlu sonuçlanır.

Hasret

Osmanlı Devleti, XX. asırda birçok savaşa katıldığı için pek çok kişi sevdiklerinden ayrılmak zorunda kalır. Böylece sayısız kişi eşinden, annesinden, babasından veya çocuğundan ayrılır. Fırat çoğu zaman çekilmez boyuta ulaşır. Bu zamanlarda cephe gerisinde kalanlar cephede olanlara hasret duyarlar. Şayet cephede olan kişi şehit olmuşsa, ondan kalan herhangi bir eşya onun hasretini bir nebze de olsa yumuşatır:

Koynundan Mahmut'un sararmaya yüz tutmuş son mektubunu çıkararak uzun uzun baktı.

Üzerindeki sarı iri lekeler, yıllardır döktüğü gözyaşının kâğıdın üzerine düşen damlalarıydı. Derin bir nefes alıp mektubu göğsüne bastırırken; “Haksız mıyım Mahmut’um? De hele, hem seni hem doğmamış bebemi aldı felek elimden. Gelin olduğum şu odadan ve odanın her yanına sinmiş hatıralarından başka ne kaldı elimde? Onu da bırakıp gitmeyeceğim. Öleceksem de burada kalacaksam da (s. 195).

Manuk Usta, Zakar’ın ihanetine istemeden ön ayak olduğu için kendisini suçlayarak vatanından Halep’e göç etmek zorunda kalır. Memleketinden ayrı kalmak onda anavatanına karşı derin bir hasretin oluşmasına neden olur:

Manuk Usta mahzun ve elemliydi. Haftalardır can yoldaşlığı yaptığı dostlarından ayrılmak kadar onlarla memleketine dönememek yüreğini mengene gibi sıkıyordu; “Şimdi sizin seyisiniz olarak memleketime dönebilmek için ömrümün geri kalanını seve seve verirdim” derken tutamadığı gözyaşları, bedeninde zor zapt ettiği hıçkırıkları harekete geçirdi. Sarsıla sarsıla ağladı.

“Belki bir gün o da olur. Allah’tan ümit kesilmez” dedi Müderris Efendi, dostça sarılırken.

Benim için o gün yok kardeşim. Kendi elimizle kendimizi gurbete, vatansızlığa mahkûm ettik biz. Vatansız olmanın derin acısını ömrümün sonuna kadar taşımaya hükümlüyüm ben (s. 304).

Elif, Yenovk tarafından kaçırılıp tutsak olarak Halep’e satılır. Böylelikle onda vatana, Aybars’a ve özgürlüğe olan hasret artar. Esir tacirlerinin elinden Manuk Usta sayesinde kurtulan Elif’in her ne kadar Manuk Usta’nın evinde özgür olsa da memleketine olan özlemi çoğalır. Müderris Efendi’nin kendisini bulup Hatay’a götürmesiyle vatan hasreti sona erer. Aybars, çete savaşı verirken sevdiklerinden uzaktır. Bunlar içinde özellikle de Elif’e olan özlemi artar: “Değişmeyen tek şey Elif’e duyduğu hasretti. Onun hayali gözlerinden hiç gitmiyordu” (s. 333). Elif’in önce kaçırıldığını, daha sonra ise namusu için kendini uçurumdan aşağıya attığını duyan Aybars’ın acısı ve hasreti dayanılmaz seviyeye ulaşır. Hatay’ın kurtuluş etkinliğinde Elif’i gören Aybars’ın hasreti sona erer.

Yabancılaşma

Kişi kavuşacağı menfaatlere doğru giderken yaptığı yanlışları fark etmekte güçlük yaşar (Kanter, 2019, s. 87). Memik, bir dükkân ve biraz zahire için Ökkeş ile Derviş’in yerini söyleyerek arkadaşlarının şehit olmasına neden olur. Böylece ötekileşerek kendisini milletinin emelleriyle konumlandırmadığı için yabancılaşır. Memik, ihbar ettiği iki Türk çeteci şehit olunca başına bir şey gelmemesi için memleketi terk eder. Memik’in ihaneti Aybars’ı derinden etkiler: “Bunu hazmedemiyorum. Kendi kanımdan birinin bize ihanetine dayanamıyorum. Yahu bu Memik, Derviş ile Ökkeş edemin en samimi arkadaşıydı” (s. 94). Aybars, onu bulup ihanetinin hesabını soracağı sözünü kendisine verir. Aybars ve Veli kaçırılan Elif’i ararken Halep’te Memik ile karşılaşılır. Memik, Aybars’a, “Yemin ederim ki kandırdılar beni. Derviş’in yerini söylersem onlara zarar gelemeyeceğini, sadece çeteleri dağlardan süreceklerini vadettiler. Ben nereden bileydim zavallıların başını keseceklerini? (s. 250) der. Aybars, Memik’in sözlerine inanmaz. Dayak yiyen Memik, daha sonra yaşadığı yalnızlığı ve yıkıntıyı anlatarak yaptığı işten pişman olduğunu vurgular: “Ben ölümü çoktan hak ettim ama ecel bir türlü almadı kahrolasınca canımı” (s. 252). Memik’in ihaneti ve sonucunda başına gelen musibetler, yabancı ellerde önce ötekileşmesine daha sonra ise yabancılaşmasına neden olur.

Millî Mücadele’de olduğu gibi Hatay’ın kurtuluş mücadelesinde de kendi benliğini unutup düşmanla iş tutan çeteciler bulunur. Romanda bahsedilen bu tarz kişilerden biri Casim’dir. O, memleketinin bağımsızlığını savunmak yerine, düşman tarafından satın alınarak şahsi emellerini gerçekleştirme yoluna girer. “Casim, Fransızlar tarafından satın alınarak çete reisi yapılmış bir Türk’tü” (s. 258). Türk olmasına rağmen içinde vatan sevgisi bulunmayan Casim vatandaşa karşı acımasızdır: “Karşısına çıkan köylünün ümüğünü sıkıp para alıyor, para vermeyenleri de dağa kaçırıp soyup soğana çevirdikten sonra öldürüyor. Düşmandan her türlü desteği alıyor bunlar” (s. 259). Casim’in çetesi, köyün ağası olan bir adamı para için esir ettiği

esnada, Aybars onu işbirlikçi çetenin elinden kurtarır. Ağa, kendisini kurtaran gence minnet duygusu gösterir. Ağa'nın bu duruma düşmesine neden olan kişi kendi milletine yabancılaşan Casim'dir.

Memik ve Casim'in yabancılaşması ferdi iken, yerli Ermenilerin asırlarca bir arada yaşayıp iyi ilişkiler içinde buldukları Türklere karşı Fransızlarla birlik olup onları arkadan vurmaları toplumsal yabancılaşmaya örnek olur. "Millet-i sadıka" diye adlanan Ermenilerin bir kısmı hariç çoğunluğu, yeni imkânlarla sahip olmak ve Hatay'ın da içinde bulunduğu Çukurova'da bir Ermeni devleti kurmak için Devlet-i Aliye'ye isyan ederler. Roman boyunca özellikle de savunmasız Türklere zarar vererek birlikte yaşadıkları Türklere yabancılaşırlar. Manuk Usta ve Kirkit Osman'ın yarışması sonucunda ziyafet çekileceği sözünü işiten Zakar, ziyafette Türklere pusu kurmayı tasarlar. Manuk, eski güzel günleri anmak isterken, Zakar ise Türklerin kanını dökmenin planlarını yapar. Ziyafet gecesi eğlenceye gelenlere kötü yüzünü gösteren Zakar, "Al sana sulh, al sana sulh!" (s. 126) diyerek süngüsüyle Türk çocuğunu şehit edip can pazarının yaşanmasına sebep olur. Manuk Usta istemeden bir yanlışa ortak olur. Zakar, ihanet içinde bulunarak özelde kendisinin genelde kötü niyetli asi Ermenilerin Türk milletine yabancılaştığını gösterir.

Ermeni azınlık içinde ihanet içinde olan Ermenileri uyarılar çıksa da pek çok Ermeni daha önceleri barış içinde yaşadıkları Türk komşularına zarar vermektен geri durmazlar. Bedros ve Yenovk'un liderliğinde Ermeniler, Dörtüol Mahkeme Dairesini tahrip edip içindeki evrakları yok ederler. Şehrin arazi ve evlerinin tapularını Türklerden alıp Ermenilere verme teşebbüsüne karşı çıkan Ermeni Firuz'a, Bedros; "Sen ne karışıyorsun bunak herif. Sana mı düştü doğruyu eğriyi bulmak?" (s. 61) diyerek haksız yere Türklerin mallarına çökerek daha önce bir arada yaşadıkları insanlara yabancılaşmış olduğunu gösterir.

Sonuç

Hatay'ın yirmi yıllık zaman dilimi içinde, düşman işgalinden kurtulma süreci zorlu bir şekilde yaşanır. Yaşananları genç nesillere aktarma işini üzerine alan yazar, bunu tarihî gerçekliğe sadık kalarak yapar. Gazi Paşa'nın ifade ettiği "Kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz" anlayışıyla, Hatay Türkleri kutsal vatan toprağını canlarını dişlerine takarak savunurlar. Hatay'ın Fransız ve Ermenilere karşı vermiş olduğu mücadeleyi sanatçı, romanın kurgusal imkânlarından faydalanarak verir. Türkler müstemleke milletlerden farklı olarak her türlü imkânsızlığa rağmen tarihin akışını değiştirmek için hâkim düşmana karşı durarak onların gözünde asileşirler. Silah, giyecek, yiyecek, para, azınlıklar gibi pek çok olumsuzluk ile yokluk içinde bulunan Hatay Türkleri, yirmi yıllık bir mücadelenin sonunda bağımsızlıklarına kavuşurlar. Yazar, 1918-1938 yılları arasında Hatay'da yaşananları ifade ederken çekilen sıkıntıları ve düşmanın uyguladığı vahşeti göz önüne sermeye çalışır.

Hâkim bakış açısıyla kaleme alınan eserde nesnel zaman 1918-1938 yılları arasını kapsar. Romanın içeriğinden dolayı daha çok açık mekânlar bulunur. Bağımsızlık mücadelesi verildiği için silahlı çatışmaların gerçekleşme alanı sürekli değişir. Karakese Köyü en fazla ele alınan açık mekân olarak yer alır. Kapalı mekân olarak da Müderris Efendi'nin evi ön planda bulunur. Romanın entrik kurgusunu millî bilince sahip Türkler ile Hatay'ı müstemleke ülkesi yapmaya çalışan Fransızlar, onlara yardımcı olan yerli Ermeniler ve kendi menfaatini düşünen içerdeki işbirlikçiler oluşturur. Aybars, romanın başkişisidir ve olayların merkezinde bulunur. Elif, Müderris Efendi ile Kara Hasan Paşa başkişinin yanında onun destekçileri olarak yer alırlar. Romanda Yenovk, Zakar, Bedros ve Garbiz karşıt gücü temsil edip istenmeyen özelliklere sahip kart karakterlerdir. Eserde tasvir, tahlil, leitmotif ve montaj tekniklerinden yararlanılır. Yazar, günümüz Türkçesini başarı ile ele alırken buna ek olarak Hatay Türklerinin kullandığı yöresel kelimeleri de romanın içerisine serpiştirir. Anlatıda izlek olarak kahramanlık, aşk, hasret ve yabancılaşma temaları ön plana çıkar. Romanda özgürlük ve bağımsızlık kazanılmadan hiçbir şeyin tam olmayacağı yoğun olarak hissettirilir. Eserde Türk milletinin düşmana karşı vermiş

olduğu bağımsızlık mücadelesinde kahramanca mücadele etmesi pek çok örnekle gösterilir. Romanda önce vatanın özgürlüğünün daha sonra da kişinin mutluluğunun geldiği tezi savunulur.

Kaynakça

- Antakyalıoğlu, Z. (2013). *Roman kuramına giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek*, Ayşe Tekin (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Aktaş, Ş. (2005). *Roman sanatı ve roman incelemesine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çetin, N. (2012). *Roman çözümleme yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap.
- Çetin, N. (2017). *Türk romanı tahlilleri 1*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dağıstan, A.-Sofuoğlu A. (2008). *İşgalden katılıma Hatay*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın üretimi*, Işık Ergüden (Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Güngör, E. (2019) *Tarihte Türkler*. İstanbul: Yer-Su Yayıncılık.
- Kanter, F. (2019). *Bir kültür romancısı Reşat Nuri Güntekin*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kaplan, M. (1996). *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar 3 tip tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Korkmaz, R. (2017). *Romanda mekân*, Ramazan Korkmaz-Veysel Şahin (Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Melek, A. (1999). *Hatay nasıl kurtuldu*. Yeni Gün Haber Ajansı.
- Nemutlu, Ö. (2019). Yalnız Efe ilklerin romanı: ilk ‘Kadın Efe’, ilk ‘Anadolu Romanı. *Milli edebiyat dönemi roman okumaları*. Ülkü Eliuz vd. (Ed.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Özgenç, E. (2021). *Asi'nin çocukları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Pospelov, G. (2014). *Edebiyat bilimi*, Yılmaz Onay (Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Sökmen, T. (1992). *Hatay'ın kurtuluşu için harcanan çabalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Stevick, P. (2017). *Roman teorisi*. Sevim Kantarcıoğlu (Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, M. (2001). *Roman sanatı I*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tekin, M. (2015). *Hatay'ın işgal yılları ve bağımsız Hatay devleti kronolojisi (1918-1939)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Ulu, Y. S. (2015). Turfanda mı Yoksa Turfa mı ve Yeni Turan romanları örneğinde Tanzimat ve Meşrutiyet aydını. *TEKE* 4 (4), 1581-1606.
- Ulu, Y. S. (2020). Millî mücadele yıllarında Kahramanmaraş'ı anlatan bir roman: *Madalyasız*. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (17), 219-236.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Bilinmeyen Bir Divan Şairi ‘Adlî ve Gazelleri

An Unknown Divan Poet 'Adlî And Gazels

Musa TILFARLIOĞLU^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gümüşhane / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8916-6669

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 5 Haziran 2023

Kabul tarihi: 19 Temmuz 2023

Anahtar Kelimeler:

XVI. yüzyıl,

Klasik Türk edebiyatı,

Mecmua,

Adlî,

Gazel.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: June 5, 2023

Accepted: July 19, 2023

Keywords:

XVI. century,

Classical Turkish literature,

Journal,

Adlî,

Ghazal.

ÖZ

XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyaset, ekonomi ve bilim alanında zirveyi yaşadığı dönemdir. Devletin her alanda güçlü olması kültür ve sanat alanında da kendini göstermiş, divan edebiyatı bu yüzyılda en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde gelişimini tamamlayan divan şiirinde çok sayıda şair yetişmiş ve bu şairler daha önce örnek aldıkları Fars edebiyatı sahasında yetişmiş sanatçıların eserlerine denk eserler vermiştir. XVI. yüzyılda yetişen şairler tarafından işlenen klasik Türk edebiyatının estetik ve ahenk açısından kusursuz sayılabilecek bir seviyeye ulaştığı söylenebilir. Klasik Türk edebiyatının gelişimine katkıda bulunan bu şairlerin çoğunun adı, edebiyat tarihimiz için en önemli kaynaklar arasında olan tezkirelerde geçmektedir. Klasik Türk edebiyatı geleneği içerisinde eser vermesine rağmen tezkirelerde adı geçmeyen bazı şairlere ve eserlerine şiir mecmualarında rastlamak mümkündür. Farklı asırlarda veya aynı asırda yaşamış şairlere ait manzumeleri içerisinde barındıran şiir mecmuaları; klasik Türk edebiyatı ve Türk halk edebiyatına ait manzumeleri bir arada bulundurması sebebiyle de ayrı bir önem arz etmektedir. Son dönemlerde şiir mecmuaları üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar neticesinde kaynaklarda adı geçmeyen çok sayıda şair ve bunların eserlerinin bilim âlemine kazandırılması mecmuaların klasik Türk edebiyatı açısından ne kadar önemli olduğunu kanıtlar niteliktedir. Çalışmamızın konusunu oluşturan eser; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi "Neky 10002" numarada kayıtlı 46 varaktan müteşekkil mecmuadır. Mecmua içerisinde Tacizâde Cafer Çelebi, İbn Kemâl, Hayreti, İshâk Çelebi, Hayâlî, Sultân Mustafa, Adlî, İbrahim, Necâtî Bey, Ahmed Paşa gibi XV-XVI. yüzyıla ait sanatçıların manzumeleri bulunmaktadır. Bu sanatçılardan Adlî'nin mecmua içerisinde "Karaverye" adında bir şehrengizi ve altı gazeli yer almaktadır. Çalışmamızda XVI. yüzyıl şairleri arasında yer alan ancak tezkirelerde adı geçmeyen Adlî hakkında bilgi verilip daha sonra şairin altı gazeli şekil, üslup, muhteva açısından incelenip transkripsiyonlu metni verilecektir.

ABSTRACT

16th century, is the period when the Ottoman Empire experienced its peak in the field of politics, economy and science. The state's strength in all areas also showed itself in the field of culture and art, and Divan literature lived its brightest period in this century. In this period, many poets were trained in divan poetry, which completed its development, and these poets produced works equivalent to the works of artists who were trained in the field of Persian literature, which they took as an example. It can be said that classical Turkish literature, processed by poets who grew up in the 16th century, has reached a level that can be considered perfect in terms of aesthetics and harmony. The names of most of these poets who contributed to the development of classical Turkish literature are mentioned in the tezkires, which are among the most important sources for our literary history. It is possible to come across some poets and their works, whose names are not mentioned in the tezkires, although they produced works within the tradition of classical Turkish literature. Poetry magazines containing poems belonging to poets who lived in different centuries or the same century; It is also important because it contains the poems of classical Turkish literature and Turkish folk literature. As a result of recent scientific studies on poetry magazines, the fact that many poets whose names are not mentioned in the sources and their works are brought to the scientific world proves how important the magazines are in terms of classical Turkish literature. The work that constitutes the subject of the study; Istanbul University Rare Works Library is a journal consisting of 46 leaves registered under the number "Neky 10002". In the journal, such as Tacizâde Cafer Çelebi, İbn Kemal, Hayreti, İshâk Çelebi, Hayâlî, Sultan Mustafa, Adlî, İbrahim, Necati Bey, Ahmed Pasha XV- XVI. the poems of the century are included. Adlî, one of these artists, has a shehregiz named "Karaverye" and six ghazals in the magazine. In our study, information about Adlî, who is among the poets of the XVI th century but whose name is not mentioned in the tezkires, will be given, and then the six ghazals of the poet will be examined in terms of form, style and content, and the transcribed text of the ghazals will be given.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: musa_edebiyat@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Mecmua, a word derived from the Arabic root cem; It is used in the sense of collecting, bringing together and compiling. As a literary term, mecmua; It is defined as a book, journal, conk, poetry anthology, where selected articles are brought together, and a notebook in which selected articles related to one or more fields are brought together. XV. to the first examples in the Ottoman field. Magazines found at the beginning of the century are among the most important sources of classical Turkish literature after divans and tezkires.

When the journals first appeared, they were used as a notebook in which verses, hadiths, poems, sermons, fatwas, hymns, songs, lugaz, drug recipes, useful information and records of some historical events were kept, like conks. Journals have gained a regular arrangement in the future and have gained the feature of a book or copyright type that differs according to the genres it contains.

Journals are extremely important for Turkish cultural history as they contain information about the historical development and social life of the period in which they were organized, and because they include the poems of poets who lived in the period they were written and in previous periods.

In addition, while the journals sometimes include a poet and his work, whose name is not mentioned in the tezkires, sometimes they contain the poems of the poets who own the divan that are not included in their divans, showing that they are extremely important for the history of Turkish literature.

Thanks to the journals, which are among the most important sources in terms of the history of classical Turkish literature, it is sometimes possible to clarify an ambiguous information in terms of literary history, and sometimes to correct wrong information and add new information to old information.

It is seen that the magazines, which contain many works of different genres in verse and prose, are sometimes arranged on a single verse form or type. As a result of the scientific studies on the magazines, which are very important in terms of the history of classical Turkish literature, very important information has been determined. Hadi's Vize Şehrengiz, Behişti's Saray Şehrengiz and 'Adli's Karaferye Şehrengiz were brought to light as a result of scientific studies on the magazines. Again, the divans of poets such as Selikî, Enveri and Helâkî, whose group divans are not available, were created as a result of the studies on the journals. The poems of the poets, which are not found in the printed divans, have been brought to the scientific world thanks to the journals. Apart from these, poets with the pseudonyms Sualî, Seyyid Acîb and Seyyid Mûşîr, whose names are not mentioned in biographies and literary histories, have been brought to the history of literature as a result of studies on journals.

The first examples are XV. The journals encountered in the 19th century continued to exist until the last period of classical Turkish literature. In this time period, many journals were organized and these journals made great contributions to the history of Turkish literature. One of the numerous journals serving the history of classical Turkish literature is the journal of 46 leaves, the compiler of which is unknown and registered in the Istanbul University Rare Works Library "Nekty 10002". The magazine, which contains many texts in verse and prose, contains the poems of poets such as Ahmed Pasha, Necâtî Bey, Hayâlî, Hayretî, Usûlî, Selîmî, which are important for classical Turkish literature. While Ahmed Pasha, one of these poets, has three ghazals, one of the ghazals in the journal is not found in the poet's published divan. Apart from the poets named above, there is a poet with the pseudonym 'Adli' and poetic works of this poet written in different genres in the journal. XVI. in the history of classical Turkish literature. There are four poets with the pseudonym 'Adli' who lived in the 19th century. However, among the information given about these poets, there is no information that they both wrote shehrengiz and that they had a relationship with "Karaferye". Thanks to this journal, "Karaferye shehrengiz and six ghazals" of the poet with the pseudonym 'Adli', whose name is not mentioned in biographies and literary histories, came to light.

In this study, firstly, information is given about the life of the poet with the pseudonym 'Adli', whose work is included in the journal. Then, transcribed translations of the poet's six ghazals in the magazine were made, and the ghazals were examined in terms of form, language-style and content.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi gücünün zirvede olduğu XVI. yüzyılda buna paralel olarak ilim, sanat ve şiir alanlarında da en parlak dönem yaşanmıştır. XV. yüzyılda kuruluş aşamasını tamamlayan klasik Türk edebiyatı XVI. yüzyılda gelişimini sürdürmüş ve bu yüzyılda yetişen üstat şairler bu edebiyatın klasik edebiyat niteliğine erişmesine katkı sağlamışlardır. Bu yüzyıldan sonra yetişen şairler Fars edebiyatı ve şairlerinden ziyade Ahmet Paşa, Necâtî Bey, Fuzûlî, Bâkî, Hayalî Bey ve Rûhî gibi Anadolu sahasında yetişmiş üstat şairleri kendilerine kılavuz alarak eserler vermişlerdir.

600 yıllık klasik Türk edebiyatı tarihi içerisinde çok fazla sayıda şair yetişmiş ve bunlar divan şiirinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu şairlerin çoğunun ismi klasik Türk edebiyatının en değerli kaynakları arasında bulunan tezkirelerde geçerken birçok şairin ismi ise tezkirelerde geçmemektedir. Tezkirelerde adı geçmeyen bu şairlere edebiyat tarihimizin önemli kaynaklarından mecmualarda rastlamak mümkündür. Çalışmanın kaynağı olan İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi "Nekty 10002" numarada kayıtlı mecmua içerisinde tezkirelerde adı geçmeyen Adlî mahlaslı bir şair, onun kaleme almış olduğu "Karaferye Şehrengizi ve altı gazeli" bulunmaktadır. Klasik Türk edebiyatı kaynaklarında XVI. yüzyılda yaşamış 'Adlî mahlaslı dört şairin adı geçmektedir. Ancak 'Adlî mahlaslı bu dört şairin hem Karaferye ile bağlarının olduğuna hem de şehrengiz kaleme aldıklarına ilişkin kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu durum göstermektedir ki mecmualar; sosyal hayatımız ve tarihimiz hakkında gün yüzüne çıkmamış bilgileri içermesi, tezkirelerde kayıtlı olmayan şairleri ve eserlerini barındırması yönüyle Türk edebiyatı tarihi için son derece önemlidir.

Kaynakların bahsetmediği, unutulmuş şairlerin şiirlerini ve tanınmış şairlerin divanlarında olmayan şiirlerini içerilerinde barındırmaları yönüyle (Köksal, 2012, s. 417) klasik Türk edebiyatı için tezkirelerden sonra en önemli kaynaklardan biri olan mecmualar, Anadolu sahasında ilk olarak XV. yüzyılın ilk çeyreğinde tertip edilmeye başlanmıştır. Arapça "cem" kökünden türemiş bir sözcük olan mecmua; "dağınık şeyleri bir araya getirmek, toplamak" (Uzun, 2003, s. 265) anlamına gelmektedir. Mecmua kelimesi için sözlüklerin verdiği anlamlar ise "beğenilen yazıların bir araya getirilmiş olduğu kitap, dergi, cönk, şiir antolojisi" (Kantar, 2009, s. 261); "bir veya birden fazla alanı ilgilendiren seçilmiş bilgilerin yazıldığı defter" (Muallim Naci, 2009, s. 390) şeklindedir.

Türk edebiyatı tarihi için oldukça önemli olan mecmualar, tertip edildikleri dönem hakkında gün yüzüne çıkmamış tarihî ve toplumsal olayları, dönemin sosyal yapısıyla ilgili bilgileri günümüze taşıması yönüyle de ayrı bir öneme sahiptir (Fidan, 2010, s. 95). Bunun yanı sıra çağdaş olan veya farklı asırlarda yaşamış sanatçılara ait manzumelere içerisinde yer veren mecmualar; halk edebiyatı, tekke edebiyatı ve klasik edebiyata ait eserleri bir arada barındırması yönüyle de ayrı bir öneme sahiptir (Yılmaz, 2008, s. 255). Büyük oranda şiir bilgisine sahip ve şiir beğenisi olan, kendileri de şiir yazan kişiler eliyle düzenlenen mecmualar incelendiği zaman klasik Türk edebiyatının tarihî gelişimi ve değişimi gözlemlenebilir. Müretteplerin mecmualara aldığı şiirlerde onların eğitimi, bilgisi, şiir beğenisi ve karakteri mühim bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak mürettibin kişisel beğenisinin yanı sıra toplumun zevki de şiirin kıymetini ortaya çıkarır. Bu yönüyle mecmualar düzenlendiği dönemlerin şiir zevki, önemli şairleri ve onların sevilen şiirleri üzerinde önemli bilgiler barındırırlar. Bunun yanı sıra kimi mecmualar, içerisinde müelliflerine ait yayımlanmamış şiirleri, bu şiirlerin bazı bölümleri veya tek bir beytini barındırırlar (Yılmaz, 2008, s. 256).

Son zamanlarda derleyenin kişisel beğenisinden oluşan ve antoloji mahiyetinde olan mecmua-i eş'arlar araştırmacıların ve şiir heveslilerinin daha çok ilgisini çekmektedir. Mecmualar muhteva ve şekil özellikleri açısından tetkik edildikçe tertiplerindeki farklılık nedeniyle üzerlerinde genel tespitler

yapılmasının zorluğu dikkat çekmektedir. Bu durum yapılan tasnif çalışmalarının her zaman güncellenebileceği öngörüsünü ortaya çıkarmaktadır (Akpınar ve İner, 2022, s. 27).

İçerisinde farklı türlerden manzum-mensur birçok eser barındırabilmesinin yanı sıra sadece bir şekil ya da bir tür üzerine tertip edilmiş mecmuaların tasnifi konusunda birçok araştırmacı tasnif çalışması yapmıştır¹. Bu araştırmacılardan biri olan Semra Tunç, mecmualar üzerine yapmış olduğu bir çalışmada mecmuaları türlerine göre;

- Nazire mecmu'aları,
- Seçki şeklinde oluşturulmuş şiir mecmuaları (mecmu'a-ı eş'ar, mecmu'a-ı devavin)
- Benzer türlerin bir araya getirilmesi sonucu oluşan mecmualar (mecmu'a-i ed'iye, mecmû'a-i tevarih, mecmu'a-i münşe'at, mecmu'a-i mu'ammeyat, mecmu'atü'r-resâ'il...)
- Manzum-mensur ya da çeşitli dillerden derlenmiş eserlerden oluşturulan mecmualar
- Mürettibi bilinen mecmu'alar (Ömer bin Mezîd, Mecmu'atü'n Neza'ir; Pervâne Bey, Pervâne Bey Mecmu'ası; Budinli Hisâlî, Metali'ü'n Nezair) (Tunç, 2000, s. 105) şeklinde tasnif etmiştir.

Mecmualar üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar² neticesinde Türk edebiyatı tarihi için oldukça mühim sonuçlar ortaya çıkmıştır. Yaşar Aydemir yayımlamış olduğu bir çalışmasında Türk edebiyatı tarihine giren yeni bilgileri şu şekilde özetlemiştir;

- Mecmualar kayıt altına alınmamış eserleri içlerinde bulundurabilirler. 'Adlî'nin Karaferye şehrengizi, Behiştî'nin Vize şehrengizi, Hâdî'nin Saray şehrengizi, vs. mecmualar üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar neticesinde edebiyat tarihine kazandırılmıştır.
- Şairlerin basımı yapılmış divanları içerisinde bulunmayan bazı şiirleri mecmualarda yer alabilmektedir.
- Hayattayken divan tertip etmeyen bazı şairlerin mecmualarda bulunan şiirlerinin toplanmasıyla divanları düzenlenebilir. Mürekkepçi Enverî ve Helâkî Divanı bu şekilde meydana getirilmiştir.
- Edebiyat tarihlerinde, tezkirelerde ve diğer kaynaklarda ismine rastlanmayan ve bu nedenle tarihin bilinmeyen sayfalarında kalmış birçok sanatçıya mecmualar sayesinde ulaşılabilir. Mecmualar üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde Seyyid Acib, Seyyid Müşîr Usulî, 'Adlî ve mahlaslı şairler edebiyat tarihine kazandırılmış şahsiyetler olarak karşımıza çıkmaktadır (Aydemir, 2007, s. 123).

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi "Nekty 10002" Numarada Kayıtlı Mecmua

Mecmuanın Genel Özellikleri

"Nekty 10002" numarada kayıtlı mecmuanın genel özellikleri hakkında şunlar söylenebilir;

- Mecmuanın iç kapağında yazılı olan adı, "Mecmua-i Karaverye"dir.
- Mecmuanın başlığının altında İbnü'l-emin Mahmud Kemal İnal Kütüphanesi mührü yer almaktadır.
- Mecmuanın derleyeni ve derleme tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

¹ Mecmualar üzerinde yapılan tasnif çalışmaları için bk. (Levend, 1984, s. 166-167), (Kut, 1986, s. 170-174), (Kılıç, 2012, s. 75-97), (Gürbüz, 2012, s. 97-115).

² Şiir mecmuaları üzerine yapılmış çalışmalar için bk. (Gıynaş, 2011, s. 245-260), (Süngü, 2020, s. 917-1056).

- Mecmua içerisinde eseri bulunan Şairlerin XV ve XVI. yuzyılda yaşayan Şairler olmasından dolayı mecmuanın XVI. yuzyıla ait bir mecmua olduğu anlaşılmaktadır.
- Mecmua içerisinde önemli Şairlerin yanı sıra ismi kaynaklarda geçmeyen Şairler ve eserleri de bulunmaktadır.

Mecmuanın Fiziki Özellikleri

Mecmuanın fiziki özellikleri hakkında tespit edilen bulgular Şu Şekildedir:

- 46 varaktan oluşan mecmua 291x106 mm boyutuna sahiptir.
- Mecmua içerisinde başlıklarda kırmızı, metinde ise siyah mürekkep kullanılmıştır.
- Sayfaların bazılarında cetvel bulunurken bazılarında bulunmamaktadır.
- Mecmuada eksik sayfalar bulunmaktadır.
- Mecmuanın bazı sayfalarında meydana gelen yıpranmalar bazı manzumelerde eksikliklere neden olmuştur.
- Mecmuanın bazı varaklarında rekabe kaydı bulunurken bazılarında bulunmamaktadır.
- Mecmuanın genelinde satır sayısı yirmi dokuzdur.
- Mecmua düzgün bir talik hatla kaleme alınmış ve hareke kullanılmamıştır.

Mecmuanın Muhtevası

“Nekty 10002” numarada kayıtlı 46 varaktan oluşan mecmua, içerisinde az sayıda Şair barındırmaktadır. Mecmuada az sayıda Şairin kaleme almış olduğu manzum ve mensur türde eserler bulunmaktadır. AŞağıdaki tabloda mecmua içerisinde ismi geçen Şairler, nazım Şekilleri ve Şairlerin kaleme almış olduğu manzumelerin sayıları verilmiştir.

Tablo 1: Mecmuada bulunan nazım Şekilleri, Şairler ve Şairlerin kaleme almış olduğu eserler

Yp. nu.	Mahlas	Nazım Şekli / birimi	Açıklama	Şiir Sayısı
1b	Derviş Őemseddin	Mesnevi	Dehmürg Eserin bazı bölümleri mecmuada eksiktir.	
10a	-	Beyit	Aruz bahirleri için alıŐtırma örnekleri	
11a	Tacizade Cafer Çelebi	Mesnevi	Min makalatı Tacizade Cafer Çelebi Rahmetullah-ı aleyh	
13a	-	Tarih	Farklı kiŐiler ve olaylar için dűŐülmű tarihler	
14b	‘Adlī	Mesnevi	Karaverye Őhregizi	
18b	Delibirader	Name	Delibirader-zade’nin Mevlānā Zātī’ye Kabe’den yazmış olduğu manzum mensur karışık mektup	
20a	Mevlānā Zātī	Name	Mevlānā Zātī’nin Delibirader-zāde’ye yazmış olduğu manzum-mensur karışık cevap	
24b	-	Tarih	Bazı kiŐilerin vefatı ve bazı yerlerin fethi için dűŐürülmű	

			tarihlerin ve bu tarihlerin çözümlemesini anlatan mensur kısım	
26b	‘Adlî	Gazel		3
26b	Hayretî	Gazel		1
27a	‘Adlî	Gazel		3
27b	İshâk Çelebi	Gazel		2
29a	-	Beyit	Musiki makamları ile ilgili bilgiler ve bu makamlarla ilgili örnekler	
35b	-	Gazel	Gazelin mahlas beyti yoktur	1
36a	Hayâlî	Gazel		1
36a	İbrahim	Gazel		1
36a	-	Rubai		1
36a	-	Müfred		1
36a	-	Gazel	Başlık olarak “ol şeyh ki Hüsrev-i sahibdir” atılmıştır.	1
36a	Nihâlî	Murabba		1
36b	Serverî	Murabba		
37a	‘Amrî	Murabba		
37a	Ahmed Paşa	Gazel		2
37b	Hayretî	Gazel		1
37b	Mustafa	Gazel	Sultan Mustafa Fermayed tâl-i ‘ömre âlî ahirü’z zamân	6
38a	Hayretî	Gazel		2
38b	Selimî	Gazel		1
38b	Necâtî Bey	Gazel		1
38b	Ahmed Paşa	Gazel		1
38b	İshâk Çelebi	Gazel		1
38b	-	Mensur	Kulak ağrısı için tedavi yöntemleri ve ilaç tarifleri	
40b	Usûlî	Gazel		2

41a	-	Mensur	Farklı konular hakkında yazılmış mensur parçalar
-----	---	--------	--

Yukarıdaki tablo incelendiği zaman ‘Adlî (Ö. ?)’nin mecmua içerisinde bir mesnevi ve altı gazelinin bulunduğu, toplamda yedi manzumeye en çok manzumeye sahip şair olduğu görölr. ‘Adlî’den sonra, dört gazelle Hayretî (Ö. 1534/35), üç gazelle Ahmed Paşa (Ö. 1496/97) ve İshak Çelebi (Ö. 1538), iki gazelle Usûlî (Ö. 1538) gelmektedir. Sultan Mustafa, Necâtî Bey (Ö. 1509), Selimî (Ö. 1520), İbrahim (Ö. ?) ve Hayâlî Bey’in (Ö.1557) ise mecmuada birer gazeli bulunmaktadır. Gazel nazım şeklinin dışında Nihâlî (Ö. 1542), Severî (Ö. ?) ve ‘Amrî’nin (Ö. 1523/24) birer murabbası yer almaktadır.

Zahide Efe, ‘Adlî’nin mecmua içerisinde bulunan 203 beyitten müteşekkil “Karaferye Şehrengizi” (Efe, 2022, s. 569-573) üzerine daha önce bilimsel bir çalışma yaptığı için bu çalışmada şair hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra mecmuada yer alan altı gazeli bilim âlemine tanıtılacaktır.

Klasik Türk edebiyatı tarihi içerisinde XVI. yüzyılda yaşamış ‘Adlî mahlaslı dört şair bulunmaktadır. Ancak kaynakların bahsettiği ‘Adlî mahlaslı bu şairlerin hem “Karaferye” ile bir münasebetlerinin olduğuna hem de şehrengiz yazdıklarına dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu nedenle ‘Adlî’nin hayatı hakkında bilgiler kaleme almış olduğu şehrengiz metninden ve metnin bulunduğu mecmuanın tertip tarihinden hareketle elde edilecek çıkarımlardan ibaret olacaktır.

Şairin şehrengizde Karaferye güzellerini anlattığı bölümde “İbn Yemîn” isminde bir kişinin adı geçmektedir.

Yekî şeh-r-i cemâlũ İbn Yâmîn

Bulur cân mürde güş itse kelâmın

Gice gündüz olup şevk ile râğıb

Dil ü cāndan olupdur ‘ilme şālib

İşin dā’im cefāya eylemiş şarf

Rağmı ecvef ü cevri muzā’af

Bu gūsñ ü gūlk ile anı birāder

Gören dir Yūsuf-ı šānī birāder (Efe, 2022, s. 589)

Şairin bahsetmiş olduğu güzelden XVI. yüzyıl tezkirecilerinden Âşık Çelebi de tezkiresinde bahsetmektedir. Adlî’nin İbn Yemîn hakkında şehrengizde kullandığı “ilme tâlib” ve “Yūsuf-ı sâni” ifadelerin benzerini, Âşık Çelebi Meşâ’irü’ş-Şu‘arâ da Karaferye doğumlu ve Cevherî mahlasını kullanan şairi tanıtırken “*Karaferye’ dendür. Adı İbni Yemîn idi. Zemân-ı hüsnünde yâ Yūsuf’a birāder yâhud mihr-i sipihr-i çârumîn idi.*” (Kılıç, 2018, s. 219) şeklinde kullanmıştır. Şehrengizde İbn-i Yemîn için kullanılan “ilme tâlib” ve “Yūsuf-ı sâni” ifadesi, onun şehrengiz yazıldığı dönemde henüz genç bir medrese talebesi olduğunu düşündürür (Efe, 2022, s. 576). Karaferye doğumlu İbn Yemîn (Cevherî) için kaynakların verdiği ölüm tarihi 1582/1590 ihtilâfıdır (Kaplan, 2020, s. 1). Kaynaklarda verilen ölüm tarihleri dikkate alınırsa Adlî’nin de XVI. yüzyılın ortalarında hayatta olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklarda XV. ve XVI. yüzyıllarda yaşamış ‘Adlî mahlaslı beş şair bulunmaktadır. Kaynakların verdiği bilgilerde bu beş şairin şehrengiz yazdığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Efe, 2022, s. 576). ‘Adlî mahlasıyla şiir yazan bu beş şairden sadece ikisinin divan sahibi olduğu kaynakların verdiği bir başka bilgidir. Divan sahibi olan ‘Adlî mahlaslı şairlerin ilki XV. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun sekizinci padişahı olan Sultan II. Bâyezîd’dir (Bayram, 2022, s. 1). Divan sahibi olduğu belirtilen ancak divanı elde bulunmayan ‘Adlî mahlaslı şair ise Şeyh Hasan Abdullah Efendi’dir (Kılıç, 2020, s. 1). Çalışmanın konusunu oluşturan gazeller Sultan II. Bâyezîd (‘Adlî) divanında bulunmamaktadır. Dolayısıyla verilen bilgilerden hareketle mecmua içerisinde yer alan Karaferye Şehrengizi ve altı gazelin tezkirelerde adı geçen ‘Adlî mahlaslı şairlerden farklı olarak tezkire yazarlarının bahsetmediği ‘Adlî mahlaslı başka bir şaire ait olması kuvvetli bir ihtimaldir.

Gazellerin İncelenmesi

Şekil Özellikleri:

Mecmuada yer alan altı gazellerin şekil özellikleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: Gazellerin şekil özellikleri

Gazeller	Beyit Sayısı	Redif	Kafiye	Vezin
1.	7	degil midür	-r (Mücerred kafiye)	<i>Mefülü/Fā‘ilätü/Mefā‘ilü/Fā‘ilün</i>
2.	7	degül	-r (Mücerred kafiye)	<i>Müfteilün/Fā‘ilün/Müfteilün/Fā‘ilün</i>
3.	5	-	-âc (Mürdef kafiye)	<i>Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilün</i>
4.	7	olur	-ân (Mürdef kafiye)	<i>Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilün</i>
5.	7	-	-âh (Mürdef kafiye)	<i>Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilün</i>
6.	7	-	â (Mücerred kafiye)	<i>Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilün</i>

Tablo incelendiği zaman ‘Adlî’nin kaleme almış olduğu gazellerin dört tanesinde klasik Türk edebiyatı şairlerinin en çok tercih ettiği vezinler arasında olan “*Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilätün/Fā‘ilün*” veznini, bir tanesinde yine sık kullanılan vezinler arasında yer alan “*Mefülü/Fā‘ilätü/Mefā‘ilü/Fā‘ilün*” diğeri ise Türk edebiyatında çok kullanılmayan vezinler arasında yer alan “*Müfteilün/Fā‘ilün/Müfteilün/Fā‘ilün*” veznini tercih ettiği görülmektedir. ‘Adlî’nin üç gazeline Türkçe sözcüklerden redif kullanılırken, üç tanesinde kullanılmamıştır. Şairin kafiye olarak ise üç gazeline mücerred, üç gazeline ise mürdef kafiyeyi kullandığı görülmektedir. Klasik Türk edebiyatında kesin kural olmamakla birlikte gazel nazım şeklinde beyit sayısı 5 ile 9 arasında değişir. Şairler genellikle kaleme aldıkları gazelleri 5, 7 ve 9 beyitten meydana getirir (Dilçin, 1983, s. 109). ‘Adlî’nin de bu geleneğe uyarak kaleme almış olduğu gazellerin beş tanesini 7 beyitten bir tanesini de 5 beyitten meydana getirdiği görülmektedir.

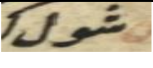
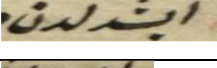
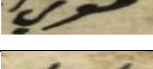

Dil ve Üslup Özellikleri

‘Adlî, kaleme almış olduğu gazellerde; “baş ile cān ver-, ni‘met için her hābise minnet et-, yüregi kan ol-, gözün aç-, gönül al-, dermān ol-, cān ol-, üstüme yük ol-, bağıñ del-, devā kıl-” gibi bazı deyimlere yer vererek yazmış olduğu gazellerde sade bir dil kullanarak anlaşılır bir ifade tarzı meydana getirmeyi amaçlamıştır.

Gazeller yazıldığı d6nemin dil 6zelliklerini yansıtısa da g6n6m6zde arkaik 6zellik g6steren bazı kelimeleri de barındırmaktadır. “ger, şol, işidelden, yeg, beg6m, ol, barub, deñl6, aña, anuñ, nice, içre, şoğrı” gibi kelimeler bu kabildendir.

Bunun yanı sıra şairin kullanmış olduğu bazı kelimelerin d6neminin dil 6zelliklerini yansıtığı da g6r6lmektedir. Kullanılan bu kelimeler aşağıdaki tabloda g6sterilmiştir.

Tablo 3: Gazellerde g6r6len d6nemin dil 6zellikleri

yeg	
şol	
işidelden	
toğrıyı	
barub	
niçe	
beg6m	

Muhteva 6zellikleri

Klasik T6rk edebiyatı geleneğinde şairlerin en ęok açık, maşuk ve rakip 6ęgeni etrafında gelişen aşk konulu gazelleri işledikleri bilinmektedir. ‘Adli’nin de bu geleneğe uyarak ęalıřmanın konusunu oluşturan gazellerde aşk temasını işlediği g6r6lmektedir.

şair birinci gazelin ilk beş beytinde sevgiliye ait g6zellik unsurlarından bahsederken altıncı beyitte rakip hakkında d6ř6ncelerini dile getirmiştir. Mahlas beytinde ise sevgilinin yapmış olduğu zul6m ve eziyetten dolayı aşığın yaşlı bir g6r6n6m aldığından bahsetmektedir.

İkinci gazelin ilk d6rt beytinde sevgilinin g6zellik unsurlarından bahseden şair, beşinci ve altıncı beyitte aşığın aşk yolunda yapması gerekenlerden bahsetmektedir. Yine bu gazelin mahlas beytinde de şair kendisine eziyet edenin d6nya değil sevgili olduğunu dile getirmektedir.

şairin beş beyitten oluşan 6ç6nc6 gazelde açık, maşuk ve rakip 6ęgeninden ęıkarak bir bahar tasviri yaptığı g6r6lmektedir. Gazelin ilk 6ç beytinde bahar tasvirine yer veren şair d6rd6nc6 ve beşinci beyitte ise tasavvufi bir yaklaşımla m6siv6ya meyletmenin k6t6 bir tutum olduğunu s6yleyerek bu d6nyada Allah’tan gayrıya muhtaç olmamayı dilemektedir.

‘Adli kaleme almış olduğu yedi beyitten oluşan d6rd6nc6 gazelinde yine açık, maşuk ve rakib 6ęgeninde meydana gelen beşeri aşkı konu olarak işlemiştir. İlk d6rt beyitte sevgilinin g6zellik unsurlarından bahseden şair beşinci beyitte aşk yolunda dilenci olan aşığın geręekte d6nyaya sultan olduğunu dile getirmektedir. ‘Adli altıncı beyitte sevgilinin rakib ile kurmuş olduğu yakınlıktan dert yanarken mahlas beytinde ise sevgilinin can bağışlayan dudağının kendisini binlerce dertten kurtardığını dile getirmektedir.

Yedi beyitten oluşan beşinci gazelin aynı konuyu devam ettirerek işlediği için yek-ahenk bir gazeldir (Saraç, 2019, s. 369). şair kaleme almış olduğu bu gazelin t6m beyitlerinde aşkın kendisini d6ř6rd6đ6 h6llerden ve sevgilinin kendisine d6n6p bakmadığından bahsetmektedir.

‘Adli’nin yedi beyitten oluşan son gazelinde de aşk temasını işlediği görülmektedir. İlk üç beyitte sevgilinin güzellik unsurlarını dile getiren şair, dört ve beşinci beyitte sadık aşıkta olması gereken özellikleri söyleyip kendisinin sadık bir açık olduğunu dile getirmektedir. Altıncı beyitte ayrılıktan şikâyet eden şair, kavuşma isteğini dile getirirken son beyitte ise sevgilinin kendisine acımadığını ve ayrılık ateşinde yaktığını söylemektedir.

Klasik Türk edebiyatı kendi özgü değerler sistemi olan bir edebiyattır. şairler hüner göstermek için bu değerler sisteminin farklı unsurlarından faydalanarak sanatçı tabiatlarını ortaya koymaya çalışırlar. Sanatçıların bilhassa edebî sanatlar ve mazmunlardan yararlanarak şiirin direkt olarak biçimine ve anlamına etki eden bir şiir düşüncesi meydana getirdikleri görülmektedir (Yekbaş, 2012, s. 2650).

Klasik Türk edebiyatı sanatçılarının bu şiir anlayışını oluştururken ilk başvuracakları unsurlardan birisi de harflerdir. şairlerin, şiir alanında hüner göstermek maksadıyla harflerin şeklî özelliklerinden yararlandıkları da görülmektedir. şairler harflerle ilgili özellikleri kullanarak tevşih ya da muvaşşah adı verilen uygulamaya da yer vermişlerdir (Kuru, 2014, s. 532). Klasik Türk edebiyatında şairlerin kaleme aldığı beyitlerdeki mısraların ilk harflerinin toplamının bir ismi verdiği gazellere muvaşşah gazel denir (Saraç, 2014, s. 362). ‘Adli’nin çalışmanın konusunu oluşturan gazellerinde dört, beş ve altıncı gazelleri de muvaşşah gazel örnekleridir. Dördüncü gazelde “Hüseyin şah”, beşinci gazelde “İbrahim” ve altıncı gazelde “Gl Mustafa” isimleri verilmektedir.

1.

Mefl/Fâ’ilât/Mefâ’il/Fâ’ilün

1. Ey meh yüzüne gün dirisem ger degil midür
Gün gibi nr-ı ferle enver degil midür
2. ‘Ařkıñ pesendini dil  cân ile yağmağa
Nâr-ı gamıñla dil aña micmer degil midür
3. řehr-i gsnde ey göñül ol yüzi gün cebin
Billâh hâylî şehdice dilber degil midür
4. Bîhoř u bîhaber kılan bu dil  gñlmi [benüm]³
Meclisde sâkiyâ mey-i sâğar degil midür
5. Bâđ-ı gsnde ey yüzi gl lâle ruhlarıñ
Günce lebiñ boyun dañı ‘ar’ar degil midür
6. [Hâr] hâr-vâr şab’-ı lâşer eşegin o seg raķıb⁴
Hâr dirler ise ol sege hâr degil midür
7. şulm  cefâ v cevrle pîr eyleyen beni
‘Adli o pîr olası güzeller degil midür

³ Benüm kelimesi vezni bozuyor, vezin gereği “benüm” kelimesi okunmamalıdır.

⁴ Hâr sözcüğü ikiye defa yazılmış vezin gereği “har” kelimesi bir defa okunmalıdır.

2.

Müfteilün/Fā'ilün/Müfteilün/Fā'ilün

1. Şol ki temām 'aқılla nāqıŝ-ı ebter degül
Žulm ide ğāŝā diye la'liñe kevŝer degül
2. Cānumuzı mest iden bezmde ŝūğuñdurur
Ey leb-i la'l-i müdām cāmla sāğar degül
3. Baş ile cān vermeyen 'aşqda evvel kıadem
Rāh-ı mağabbetde ol ŝāh-ı dilāver degül
4. Gün gibi bu ğüsnle bulalı sen iŝtihār
Şehrde hiç kimse yoқ sen ŝehe çāker degül
5. Bār-ı belādır benüm üstüme yük oldı ol
Tende görinen başum iki gözüm sır degül
6. Rāh-ı mağabbetde kim etmez ise ŝoğruluқ
Şoğrusı budur söziñ zendir ol er [degül]
7. Sensin iden rüz u ŝeb '*Adli*'ye ey ğonçe leb
Cevr ü cefā cümle heb çarh-ı sitemger degül

3.

Fā'ilātün/Fā'ilātün/Fā'ilātün/Fā'ilün

1. Cennete döndi cihān nergis gibi gel gözüñ aç
Lāleveŝ cām al elüñe ey gül-i nāzik mizāc
2. Aқçe pulun nev-behāriñ cem' ider her yıl nesīm
Bīve-i 'ālemden alur dostum bizi ħarāc
3. Her gice dilhānesini tab ile rüşen eder
Mıhr-i ruhsāruñla yaқdum dilde bir rüşen sirāc
4. Ni'met için her ħabīse minnet etmekden ŝehā
Seg gibi cārı'olub yegdür yürimek kıarnı ac
5. '*Adli*'ye iksir-i 'aşkıñla ilāhi ver ğınā
Ġayrıya tā etmeye dünyāda 'arz-ı iğtiyaç

4.

Fā'ilātün/Fā'ilātün/Fā'ilātün/Fā'ilün

1. Ġüsnüñi herkim göre bu vechle ğayrān olur
Ĥāne-i cān u dili ma'müresi vīrān olur
2. Sen güzeller pādiŝāhıñuñ kıapusında begüm
Cem' olur 'aşıkıların her ŝubğ u ŝeb dīvān olur

3. Yine ben dilgaste vü bîçäre vü bîmâr için
Olur ise sen şabîb-i cāndan dermān olur
4. Nār-ı ‘aşkuñdan çıkan bir bir şerer ey yüzi gün
Çaşre deñlü her biri mihr-i nūr efşān [olur]
5. Şol gedā kim şüretā ‘aşkuña olmuşdur esîr
Pādişāhum ma’nide ol ‘āleme sulşān olur
6. İşidelden dilberā āgyār ile mey içdügiñ
Añdıgumca bezm-i firķatde yüregim ķan olur
7. Her dem ‘**Adli**’yi hālāş ider nice biñ guşşadan
La’lüh ey rüg-ı revānum ne müferriğ cān olur

5.

Fā’ilātün/ Fā’ilātün/ Fā’ilātün/ Fā’ilün

1. Aldı gönüm dostlar bir ruĥları gün āli māh
Gün yüzi şevķiyle anuñ eylerüm her dün gün āh
2. Ben ġarîb üftādeye kārı cefādur dembedem
Bilsem aña ne günāh etdüm ‘aceb ben bî-günāh
3. Rāz-ı ‘aşkuñ bir nefes dirsem efendüm kimseye
Ney gibi bağrum delinüb işüm olsun āh u vāh
4. Āh-ı sūzānum ġabîbüm eyledi şaşlara kār
Ķalb-i senginüñe şāhum etmedi te’sîr āh
5. Herki cismin nār-ı ‘aşkuña yaķub nūr eyledi
Çaşredek nūr indiriser ķabrine anuñ Allāh
6. Barub şāh-ı cefākāra ne ķıldum ben gedā
Küşe-i firķatde irüb ġālime ķılmaz nigāh
7. Māh-ı ġüsniñe o yāriñ ‘āşık olduğuma ben
Eşķ-i çeşm ile āhum ‘**Adli**’yā yeter güvāh

6.

Fā’ilātün/ Fā’ilātün/ Fā’ilātün/ Fā’ilün

1. Kimki gördiyse yüzüñi didi kim gül Muşşafā
Gül mi dāhı didiler bülbül-i ġüyā saña
2. Leblerüh bir ġonçedür bāğ-ı cemāl içre senüh
Lālelerdür ruĥlarıñ ol bāğ içinde cā-be-cā

3. Māhrūlar gūn yūzūñe źerrece ōykūnmez
Mīhr-i ‘ālem tāb-veŝ gāyet gūzelsin dilberā
4. Ŗādīkūm mihriñ yolunda ŝubĝ-ı ŝādīk gibi ben
Ŗad hezārān āferīn ey gerçikim şimdi baña
5. Ŗoĝruyum tīriñ gibi ‘aŝkıñ yolunda rāsti
Ŗoĝrıyı atma yabāne ođ gibi ey ıaŝı yā
6. Firıatūñ derdi ŝabībūm gel helāk etdi beni
Fi sebīlullāh vaŝluñ ŝerbetiyle kııl devā
7. Āh u zārını iŝidūb ‘**Adli**’niñ raĝm etmedūñ
Āh elūñden yandı ey dilber senūñ ol mūbtelā

Sonuç

Türk kŭltŭr ve edebiyatı aıaısından ōnemli kaynaklar arasında yer alan mecmuaların deĝeri her geıen gŭn daha da anlaŝılmakta ve ūzerlerine yapılan ıalıŝmaların sayısı giderek artmaktadır. Bu ıalıŝmada daha ōnce ūzerinde kısmi bir bilimsel ıalıŝma yapılmıŝ olan mecmua ve ŝair ele alınıp tanıtılmıŝtır.

Mecmualar ūzerinde yapılan bilimsel ıalıŝmalar sayesinde kaynaklarda adı geımeyen birıok ŝaire ve bu ŝairlerin ŝiirlerine, yine divan sahibi olan birıok ŝairin divanlarında olmayan ŝiirlerine veya divanlarda bulunan ŝiirlerin farklı ŝekillerine ve bunların dıŝında birıok yeni bilgiye ulaŝılmıŝtır. Mecmualarda yer alan ancak kaynakların bahsetmediĝi ŝairlerin ve bunlara ait manzumelerin gŭn yūzūne ııkarılması, ŝairlerin divanlarında bulunmayan yeni ŝiirlerinin ilim ālemine tanıtılması klasik Türk edebiyatı tarihi aıaısından son derece ōnemlidir.

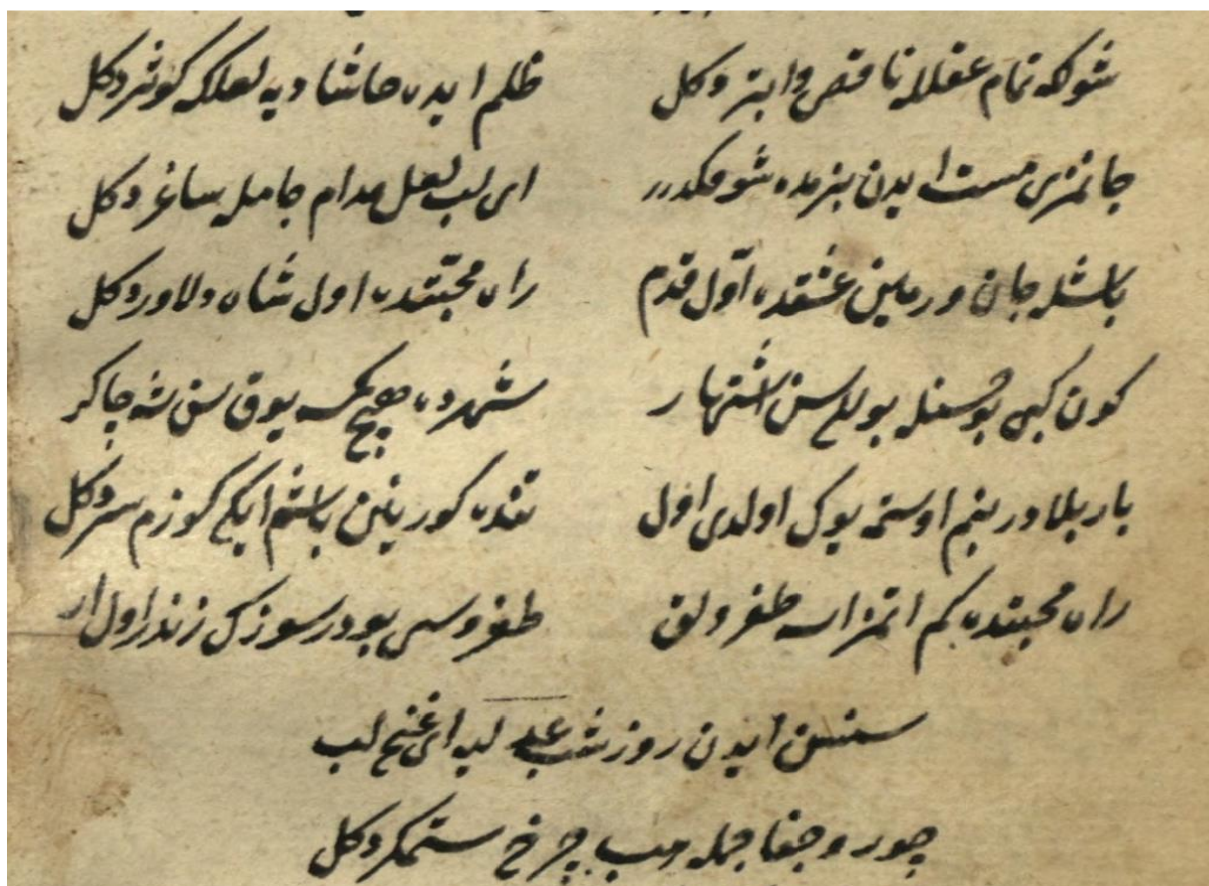
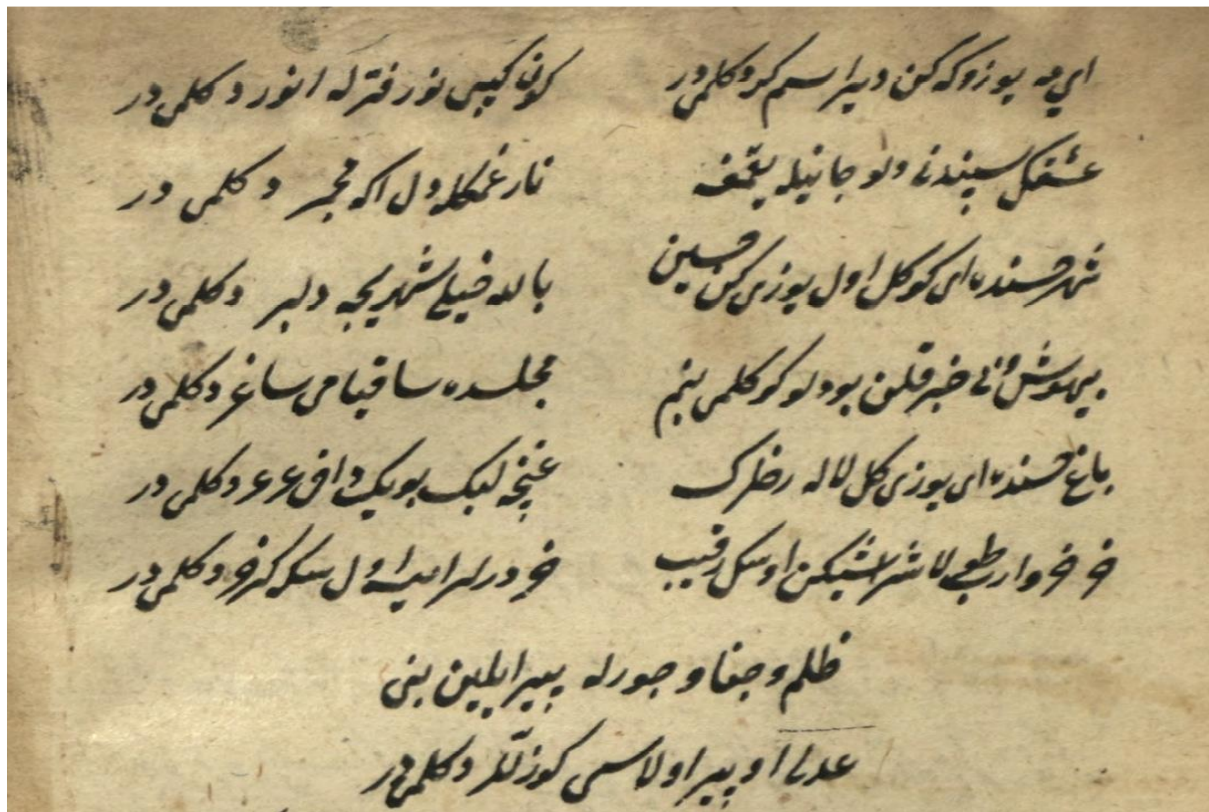
İlk ōrneklerine XV. yūzyılda rastlanan mecmualar klasik Türk edebiyatının son dūnemine kadar varlıĝını devam ettirmiŝtir. Bu zaman aralıĝında ıok sayıda mecmua tertip edilmiŝ ve bu mecmualar Türk edebiyatı tarihine ıok būyūk katkılar saĝlamıŝtır. Klasik Türk edebiyatı tarihine hizmet eden sayısız mecmualardan biri de derleyeni belli olmayan ve İstanbul Ūniversitesi Nadir Eserler Kŭtūphanesi ‘‘Nekty 10002’’ numarada kayıtlı 46 varaktan oluŝan mecmuadır. Manzum ve mensur birıok metni iıerisinde barındıran mecmua klasik Türk edebiyatı iıin ōnemli olan Ahmed Paŝa, Necātī Bey, Hayālī, Hayretī, Usūlī, Selīmī gibi ŝairlerin manzumelerini barındırmaktadır. Bu ŝairlerden Ahmed Paŝa’nın ūı gazeli bulunurken mecmua iıerisinde yer alan gazellerden birisi, ŝairin yayımlanmıŝ divanında bulunmamaktadır. Bunun dıŝında mecmuada kaynaklarda adı geıen Adlī mahlaslı ŝairlerin dıŝında Adlī mahlasını kullanan baŝka bir ŝair bulunmaktadır. Mecmua iıerisinde Adlī’ye ait 203 beyitten oluŝan bir ŝehrengiz ve altı gazel bulunmaktadır.

Kaynakıa

- Akpınar, Ŗ. ve İner, C. (2022). Yapı Kredi Araŝtırma Kŭtūphanesi Y. 0339 numarada kayıtlı mecmua-i eŝ’ār ve MESTAP’a gūre tasnifi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (1), 25-82.
- Aydemir, Y. (2007). Metin neŝrinde mecmuaların rolŭ ve karŝılaŝılan problemler, *Turkish Studies/ Tūrkoloji Araŝtırmaları*, 2 (3), 122-137.
- Bayram, Y. (2022). Adlī, Sultan Bāyezīd-i Velī bin Fātih Sultān Mehmed. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/adli-sultan-bayezidi-veli-bin-fatih>
- Devellioĝlu, F. (1996). *Osmanlıca-Tūrkıe ansiklopedik lūgat*. İstanbul: Aydın Yayınları.

- Dilçin, C. (1983). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Efe, Z. (2022). Adlî ve Karaferye Şehrengizi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (2), 569-603.
- Fidan, G. G. (2010). Konya Mevlana Müzesi 2095 numarada kayıtlı Mevlevilikle ilgili bir mecmuadan hareketle Bâkî'nin yayımlanmamış bir şiiri, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 95-108.
- Gıynaş, K. A. (2011). Şiir mecmuaları hakkında yapılan çalışmalar bibliyografyası. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi/SEFAD*, 25, 245-260.
- Gürbüz, M. (2012). *Şiir mecmûaları üzerine bir tasnif denemesi*. Aynur H., vd., (Ed.). *Eski Türk edebiyatı çalışmaları VII mecmûa: Osmanlı edebiyatının kırkambarı*. (1. Baskı, s. 97-115). İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Kanar, M. (2009). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*, c. II, İstanbul: Say Yayınları.
- Kaplan, Y. (2020). Cevherî-İbn-i Yemîn. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/cevheri-ibni-yemin>
- Kılıç, F. (2020). Adlî, Şeyh Hasan Abdullah Efendi. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/adli-seyh-hasan-adlullah-efendi>
- Kılıç, A. (2012). *Mecmûa tasnifine dâir*. Aynur H., vd., (Ed.). *Eski Türk edebiyatı çalışmaları VII mecmûa: Osmanlı edebiyatının kırkambarı*. (1. Baskı, s. 75-97). İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Köksal, M. F. (2012). *Şiir mecmualarının önemi ve mecmuaları sistematik tasnifi projesi (MESTAP)*. Aynur H., vd., (Ed.). *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII: Mecmua: Osmanlı Şiirinin Kırkambarı*, (1. Baskı, s. 409-431). İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Kuru, E. (2014). Nesîmî'den yegâne niteliğinde bir muvaşşah örneği, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (8), 531-547.
- Muallim N. (2009). *Lugat-ı Naci (A. Kartal, haz)*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yekta Saraç, M. A. (2014). *Klasik edebiyat bilgisi –Belâgat ve biçim-ölçü-kafiye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Süngü, Z. (2020). Şiir mecmuaları hakkında yapılan yeni çalışmalar bibliyografyası ve MESTAP. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 25, 917-1056.
- Tunç, S. (2000). Konya Mevlana Müzesi 2455 numarada kayıtlı bir şiir mecmuası, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 105-139.
- Uzun, M. İ. (2003). Mecmua. Türkiye diyanet vakfı *İslam ansiklopedisi*”, (Cilt 28, s. 265-268) İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yekbaş, H. (2012). Divan şairinin sessiz ve gizli anlatımı: Muvaşşah, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7 (3), 2650-2700.
- Yılmaz, O. (2008). Metin te'sisinde şiir mecmualarının katkısına bir örnek: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu 5214 numaralı mecmua ve muhtevası, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, 255-280.

Ekler

جنتہ دوندی جهان نکر کس کی کل کوزک
 لاله و شش جام ال الوکه ای کل نازک ترا
 افچہ پون نوبہار کی جمع ایدر ہر ہل
 بیوہ عالمکدا آور دوستم نری خواج
 مہر کی دل خانہ سینے تابلا روشن اور
 مہر خسار کل بعدم لدا بہر روشن سرا
 نعت پون ہر سینہ منت تکدن
 سک کیں جاریع اول بیکد ر یوریک
 عدلیہ اک عیشقلہ آلمہی ورغنا
 غیریہ نا انا بہ دنیا د، عرض احتیاج

حسنک کو کم کوزہ بود جہلہ حیران اولور
 خانہ جانودہ معورہ سی ویران اولور
 سن کوز تدر بادشاہینک فیوسند بکم
 جمع اولر عشقلر ک حوصیچ و شب بوان اولر
 بیندین دختہ و پیچارہ بیمار اچون
 اولر ریسن طبیب جاندن درمان اولر
 ناعشقکن چعن بیر بشرای بوزی بون
 حشر و کلور ہر بری بر مہر نور افشان
 شول کہ کم صور ناعشقو کہ اولمشد سیر
 بادشاہم معیند، اول نکایہ سلطان اولر
 اشد لدن ولبر اغبارہ می اچد کلک
 اکد غمچہ ہیزم فرقتہ، یوراکم قان اولر
 مہر دم عدلیہ و خلاص لیدر نیچہ بیک غصتہ دن
 لعلک ای روح روانم نہ مفرخ جان اولر

ابدی کو حکم دو ستر بر خلس کون آریاه
 کون بوزی شو قید انک بدم هر دون کون
 بن غریب فتادیه کار صفا در مبدم
 بد آنکه نه کناه اندم عجب بن نه کنه
 راز عشقک نفس رسم افندم سیه
 نه کنی بخرم دلینو بشم اولسون آه آه
 اه سوز آنم جیبیم ایلد طشاره کار
 قلب نگینو که شایم اتمه تاثیر آه
 مهر که جسمن نار عشق که یقین بر ایلد
 حشر و ک نور اندر سیر قبر نه انگ آه
 بار بول شاه جفا کار نه قدم بن کدا
 گوشه فرقتده ایرب عالمه غمزه نگاه
 ماه حسینه او بارک عشق اولد و غنوم بن
 اشک چشم ایلد آهیم عدلیا بیتر کو آه

گنگه کور و سیه یوزو که دیدیم کل مصطفای
 کولمی دامن دیدیلر بلبل کو یاسکا
 لبتدک بخرنجی در باغ جمال ایچر سنک
 لاله لرد در خلک اول باغ ایچنده جانجا
 ماه رولر کون یوزو که درجه او یکنوز
 مهر عالم تابش غایت کوزلر سن بلبل
 صداه قلم مهرک بولنده صبح صادق کین
 صد هزاران آفرین ای کر حکم شمدن جا
 طغریم تیرک که عشقک بولنده راستی
 طغری آتمه بیانه اوق کین ای قشای
 فرقتک روی طیبیم کل هلاک اتمه بن
 نه سبیل اتمه وصلک شمر بتبیله قل دوا
 آه وزار بنه اشید و عدلیتک حم اتمک
 آه الکن بنیدی ایچر سنک اول مبتلا

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

A Microcosm of American Exceptionalism: Eighth-Rocks in Ruby as Chosen People in Toni Morrison's *Paradise*

Amerikan İstisnacılığının Bir Mikrokozmosu: Toni Morrison'un Cennet Adlı Romanında Seçilmiş İnsanlar Olarak Ruby'deki Sekiz-Kayalılar

Pınar SÜT GÜNGÖR^{a*}

^a Assist. Prof. Dr., Muş Alparslan University, Faculty of Science and Literature, English Language and Literature Department, Muş / TURKEY
ORCID: 0000-0003-2324-2929

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 2 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 14 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Amerikan istisnacılığı,

Toni Morrison,

Cennet,

Ötekileştirme.

ÖZ

İlahi bir tarih yazımına sahip olduğu varsayılan Amerikan İstisnacılığı, kader ve güçlü meydan okumalar ortaya koyan Amerikanlığın çeşitli yönlerini vurgular ve temsil eder. Bağımsızlık ve ahlaki üstünlük duygusu, oluşum sürecinin bir parçası olarak benzersizliğini ve sorumluluklarını önceleyen mitostan kaynaklanmaktadır. Bu ideoloji, özellikle, bu insanların geçmiş tarihinin, kendilerine özgü geleceklerini inşa etmek ve yüceltmek amacıyla "Yeni Dünya'ya" doğru yönlendirildiğini öne sürmektedir. Bu çalışma, Toni Morrison'un *Cennet* adlı romanında Amerikan İstisnacılığı ideolojisi ile seçilmiş insanlar olarak 8-kayalı aileler arasındaki bağlantıya genel bir bakış sunmaktadır. Morrison bu romanında, beyaz Amerikan toplumu tarafından modellenen uzun vadeli emperyal bir yerleşim talep eden siyahı bir göç hareketini tasvir etmektedir. Yeniden Yapılanma'nın başarısızlığıyla yüzleşen karakterleri, özgürlüklerini ve bağımsızlıklarını kendi kendilerine dayattıkları, çoğunlukla zora dayalı, ayrımcılıkla korumaya çalışırlar. Bu nedenle, çalışmaya temel oluşturan varsayım, Ruby kasabasının kurucuları olan 8-kayalı ailelerin, kömür karası ten renklerine ve kültürel paradigmalardaki aşağı statülerine rağmen ırk ayrımcılığı politikasını benimseyerek Amerikan İstisnacılığının ideolojik oluşumunu örnekledikleridir. Amerikan örneğinde olduğu gibi bu katılma, kendini Yeni Kurucular olarak ilan edenlerin, Amerika'nın haklarından mahrum bırakma tavrı ve ırkçılık doktrinlerini benimseyen bağımsız ve üstün bir topluluk inşa etmekle sorumlu olduklarını ima eder. Bu karşılıklı ve sonuçlarını ele alan Morrison, tıpkı iyi şeyler gibi ayrımcılık ve üstünlük fikirlerinin de öğretilmiş olduğunu ve Ruby sakinlerinin ten renklerini bir tahakküm aracı olarak kullanmayı öğrendiklerini doğrulamıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 2, 2023

Accepted: October 14, 2023

Keywords:

American exceptionalism,

Toni Morrison,

Paradise,

Discrimination.

ABSTRACT

American exceptionalism, which has been supposed to have a divine historiography, accentuates and represents various aspects of Americanness that manifest destiny and strong challenges. Its sense of independence and moral superiority stems from the myths that prioritize its uniqueness and responsibility as part of its formation process. This ideology, in particular, suggests that the prior history of these people is pointed toward the "New World" in order to build and glamorize their distinctive future. This study offers an overview of the connection between the ideology of American exceptionalism and the 8-rock families, as chosen people, in Toni Morrison's novel *Paradise*. Morrison, in *Paradise*, portrays a black immigration movement that demands a long-term imperial settlement modeled by white American society. Facing the failure of Reconstruction, her characters strive to maintain their freedom and independence through self-imposed, forceful segregation. The assumption that grounds the study, therefore, is that the 8-rock families, the founders of Ruby Town, pattern the ideological formation of American exceptionalism, despite their coal-black skin color and inferior status in cultural paradigms, by adopting a policy of racial segregation. The solidification, as in the American case, implies that self-proclaimed New Founders are responsible for building an independent and superior community that embraces the doctrines of disenfranchisement and racism in America. In addressing this reciprocity and its outcomes, Morrison has confirmed that just like good things, discrimination and ideas of superiority are learned, and Ruby residents have learned to use their skin color as a tool of domination.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: p.sut@alparslan.edu.tr

Introduction

They think they have outfoxed the white man, when in fact they imitate him... How exquisitely human was the wish for permanent happiness, and how thin human imagination became trying to achieve it.

-Reverend Misner, in Paradise

Toni Morrison, in her historical trilogy novels *Beloved* (1987), *Jazz* (1992), and *Paradise* (1998), provides access to unearth the concepts of trauma (collective and historical), healing, transformation, and repetition to revise the notions of black identity and community. *Beloved* and *Jazz* invoke the impact of racial exclusion and historical traumas on the constant trope of repetition, with some differences from mainstream American racism. With the narrative draws of *Paradise*, Morrison employs the struggle to form a beloved community in Ruby “whose contemporary members understand themselves in relation to a historical narrative of ancestral perseverance, idealism, and triumph” (Dalsgard, 2001, p. 233). The contingent connection between the mythic history of the ex-slave ancestors and the imagined future of their descendants has been outlined in the context of the ideology of American exceptionalism.

In her book, *Playing in the Dark*, Morrison notes, “under the pressures of ideological and imperialism rationales for subjugation, an American brand of Africanism emerged: strongly urged, thoroughly serviceable, companionably ego-reinforcing, and pervasive” (1993, p. 8). This new brand, displacing the representation of racism, signifies the loss of innocence and rejects this difference as a sample ritual repetition of hegemonic American culture. This bears out that internalized racist attitudes and American exceptionalist manners have an impact on the nation-building concept of African Americans who attempt to reorganize their invaded cultural practices. To elaborate on the scope of the narrative, Krumholz (2002) articulates this tendency, “Morrison also considers what the danger of repetition without difference might be; what happens if the difference is rejected to maintain the utopian harmony of paradise?” (p. 21). The assumption is based on exclusion—that the victims, so to speak, internalize violence and attempt to use it while establishing their community, which specializes in the reception of *Americanness* unconsciously.

This study puts forth an argument for re-envisioning the issues of race, gender, history, and trauma as a black version of American history in the contemporary canon of American exceptionalism. As Storace has neatly put it: “Morrison is relighting the angles from which we view American history, changing the very color of its shadows, showing whites what they look like in black mirrors” (1998, p. 69). Hence, this study endeavor is an attempt to examine the underlying reasons for discrimination and massacre in the race-based black community of Ruby as a microcosm of American exceptionalist ideology.

American exceptionalism which is used widely across historical, religious, and literary studies constitutes the theoretical background of this study. Therefore, commencing with the origin of American exceptionalism and its potential historical variations is advisable. Byers, in his article “A City upon a Hill: American Literature and the Ideology of Exceptionalism”, defines the term, “American exceptionalism is not only the claim that America is different, but that it is unique, one of a (superior) kind - and generally that kind carries with it a unique moral value and responsibility” (1997, p. 86). By this definition, Byers recalls the pre-claimed position of the American continent as a desirable land for religious refugees in the New World. Dalsgard elaborates on the religious aspect of the ideology, “American exceptionalism resounds the story of the small group of Puritan pilgrims who fled from persecution in England in the early seventeenth century to establish an exemplary Christian community” (2001, p. 234). On this religious background, this new continent, for religious refugees, provides the opportunity to

live their faith freely and serves as a utopian place that is defined by Ruland and Bradbury (1991) as follows: “The Bible, and especially its opening chapters, Genesis and Exodus, the tale of the Chosen people and the Promised Land” (p. 9). Therefore, these Puritan pilgrims from England consider that they have a significant mission to be endowed with moral responsibility that strengthens their superiority as chosen people.

Pilgrims’ covenant with God for this Promised Land accounts for the origins of the American self, which constitutes the essential legacy of exceptionalism. Against this background, morally superior inhabitants of this new land, around the mid-century, encounter many internal and external problems as the colony enlarges. The conflict between the real and the ideal seems to stem from Puritans’ strict religious doctrines and pressures to hinder those who misbehave and fail to comply with the basic principles of the community. America, a divinely inspired nation, recalls its origin and mission to unify and maintain its dominant position worldwide. Samuel Huntington in *Who Are We?* (2004) clarifies America’s exceptional position as follows:

During the seventeenth and eighteenth centuries, Americans defined their mission in the New World in biblical terms. They were a “chosen people,” on an “errand in the wilderness,” creating “the new Israel” or the “new Jerusalem” in what was clearly “the promised land.” America was the site of a “new Heaven and a new earth, the home of justice,” God’s country. (...) This sense of holy mission was easily expanded into millenarian themes of America as “the redeemer nation” and “the visionary republic (p. 64).

As it sounds, the elevated status of this religious nation confers authority upon its leaders to penalize individuals responsible for the degradation of the land’s exceptional quality. The discrepancy between the imagined and actual practices has eventuated the imprisonments and executions of women on charges of witchcraft in Salem in the seventeenth century. The case of the Salem Massacre supports the argument that the victims of the Old World turn the oppressors of the New, regardless of their holy mission and religious stance. As Davidson confirms in this case, “there is no document of civilization which is not at the same time a document of barbarism” (1968, p. 258). Broadly speaking, to preserve the status quo and the power—in their minds, at least—Puritan pilgrims punish *the others* who are condemned to destabilize the conducted system and fail to follow the strenuous task of establishing a special community. One way or the other, the Puritan imagination, counter to the conflict between the utopian and the actual, constitutes the basis of the legacy of American exceptionalism, which attains its canonical status in the literary tradition. Hence, it should be noted that all punishments in this New World ascribe a more noteworthy aim; as Strehle claims, “suffering is the just consequence of a failure of virtue, misfortune conveys God’s negative judgment” (2008, p. 417) in America where dissipation and idleness will follow cruelty so as not to give permission to younger generations who tend to veer from the God’s plan. This inclination may appear to address the prevailing oppressive, patriarchal, and religious hegemony exerted by the Promised Land upon its residents. This hegemony, like all other hegemonies, is fraught with contradictions that lead to the ruin of the whole system, or at least externalizing whatever threatens it. In effect, there are two ways to count the existential paradox of American exceptionalism through the eyes of opponents and followers. Mary Vermillion (2014) accounts from both sides of this ideology as follows:

For champions of American exceptionalism, America is the hero at the height of his powers: an exceptional and exemplary leader, both mightier and wiser than other entities, and thus their provider and protector. Opponents of exceptionalism tend to emphasize this hero’s hubris and inevitable fall. For opponents, America’s “greatness,” like that of a tragic hero, both defines and destroys (p. 152).

Significantly, it is a superior, insatiable desire to reshape and maintain order, which grants us access to the backwater world of exceptionalism. Further facts about exceptionalism will empower the discriminatory attitude that alters individual freedom and restrictions in terms of labels and cultural relics. Theoretical contentions on tightly controlled versions affirm the

negative efficacy of this defensiveness on citizens who are labeled as *others*. Thus, this study represents a major effort to depict the discriminatory aspect of American exceptionalism in all-black town Ruby, covered with patriarchal and religious repression, via women in Convent. Morrison, in her book *The Origin of Others*, argues, “no one is born racist from the womb; no one becomes sexist because of an innate predisposition. One learns to marginalize by seeing, not because they are advised or instructed to do so”¹ (2019, p. 21). In her scholarly discourse, Morrison’s examination of marginalization holds pertinence for the community of Ruby, suggesting that the origins of discrimination within this compact locale are rooted in learned and internalized predispositions arising from broader contextual factors.

Tracing American Exceptionalism in *Paradise*

Paradise (1998) is the last book in Toni Morrison’s trilogy of historical novels (*Beloved* (1987); *Jazz* (1992)). As Rob Davidson accounts, “Morrison’s trilogy is concerned with ‘remembering’ the historical past for herself, for African Americans, and for America as a whole” (2001, p. 355). In *Beloved* and *Jazz*, Morrison concentrates primarily on the individual process of self-control, most notably for the protagonists of the narratives. However, *Paradise* delves into the intricacies of communal dynamics and their profound interconnections with individual processes. While her previous historical works focus on particular historical moments that have predominantly been accepted as milestones of black society, *Paradise*’s motivation articulates a national ideal in the form of a collective imagination. Gauthier, in her article “The Other Side of *Paradise*: Toni Morrison’s (Un)Making of Mythic History”, extends the scope of the narrative with these words:

Paradise combines factual and experiential truths from African American history to construct an insistent counter-memory to national American mythologies in order to investigate the relationship of truth both to history—the complex of actual events as well as that which becomes the sanctioned version of the past—and to myth—those stories we tell ourselves about what has happened (2005, p. 396).

Through precisely such an idealistic and national point of view, *Paradise* scrutinizes the ways in which experiences are accumulated, maintained, remembered, and practiced in a vicious circle in communal history. Romero clarifies this process, “*Paradise* does the work of articulating African American conceptions of nation building by recounting the violent history of the citizens of Ruby, an all-black town in rural Oklahoma” (2005, p. 415). Indeed, Morrison’s construction of a historical myth that significantly shapes the genesis of Ruby primarily draws upon American white male figures as her central exemplars. While in her other literary works, Morrison formulates her principal arguments, such as those centered on slavery and racism, within the framework of white-black relations, in *Paradise*, it is the black community that becomes the focal point of discrimination and exhibits manifestations of violence.

Ruby, a small West African-American community, is portrayed as a patriarchal, conservative, racist—ultimately—violent black town whose members are descendants of the ex-slaves, founding fathers of Ruby with paradisiacal certainty. It is critically acknowledged that these founding fathers are both representations of American exceptionalism and of the chosen people who are endowed with a specific mission in their community. It is an all-black town in Oklahoma founded by fifteen African-American families who struggle to find a place to maintain their freedom after long years of slavery and exclusion. Apart from race-based exclusion among whites, they were also rejected by some black communities because of their darker skin color during their journey in 1890. This rejection, called Disallowing, “attains mythic status in the historical memory of the elders” (Widdowson, 2001, p. 314). The rejection

¹ Translations of quotations from Turkish sources are my own.

holds profound narrative significance, as the subsequent generations, descendants of the initial fifteen families, largely structure their lives in accordance with this mythic tale. Consequently, the psychological distress resulting from this rejection permeates the lives of nearly every inhabitant of the town. Morrison's main point of departure in describing this community, which is discriminated against by both whites and their own race, the black townships, is the learned and internalized sense of superiority and what can be done with it. No longer ruled by an oppressive white society, "the citizens of Ruby guard against further oppression by establishing a rigid, isolationist code of behavior that refuses to allow any new ideas, beliefs, or ethnicities to interfere with their sense of racial pride and community" (Romero, 2005, p. 416). Ironically, after this rebuff known as Disallowing, the founding families of Ruby migrated westward to found their own safe place where they unconsciously imitate the ideology of American exceptionalism and create *the other* in there. Their first dream town, Haven, gives them the freedom and reassessment of the past to build their own all-black community. The Oven, which is attributed to a socio-cultural meaning and mentioned throughout the narrative, is the most important symbol of the new settlement established in Haven, but it also has a function to keep the social relations of the community alive. In fact, upon their relocation to Ruby, the setting of the narrative subsequent to their time in Haven, they dismantle the bricks of the oven, transfer it to its new location, and express a desire for its sustained operation, thereby manifesting the cultural significance imbued within this architectural entity.

Recording an autonomous history with many unwritten rules and principles, Ruby citizens try to eliminate racial exclusions that epitomize the Disallowing incident. Morrison, as noted in the narrative, accentuates that the main reason behind this rejection is skin color: "They wore summer dresses of material the lightness, the delicacy of which neither of them had ever seen [...] Slender feet turned and tipped in thin leather shoes. Their skin, creamy and luminous in the afternoon sun, took away his breath"² (1998, p.109). This town, mentioned in the quotation, rejected the ancestors of Ruby citizens since they are "too poor, too bedraggled-looking to enter" (p. 14) and, on the contrary, they have creamy skins. Actually, this creamy skin reminds them of their concomitant slave history, and it is "an outcome of the miscegenation intrinsic to slavery—which is not only forbidden in the "haven" that this memory engenders, but also inevitable within it" (Gauthier, 2005, p. 402). This consideration contributes to romanticization of exclusion among Ruby's citizens by reminding the Disallowing story throughout the narrative. Morrison, in *The Origin of Others* (2019), notes, "one of the aims of scientific racism is to identify the other with whom one can identify oneself" (p. 21) in order to signify the psychological aspect of the issue.

In *Paradise*, which has interwoven stories, Ruby people have tried to construct *the other* based on a principle they call the blood rule and have tried to impose their own truth. As in much of Morrison's fiction, it extensively deals with the concept of *the other*, highlighting a pervasive sentiment that individuals harbor apprehensions about outsiders disrupting their tranquility and potentially revealing behaviors that diverge from the norm, thereby signaling a perceived dissimilarity. The actual trajectory of *Paradise* offers an insightful perspective on the unspoken sentiments of Ruby's perceptive inhabitants regarding *the other*, encompassing both racial and sexual dimensions, akin to a localized and controllable manifestation of American exceptionalism. Being discriminated against and victimized before settling in Haven, "Ruby built itself by keeping the outside world, especially whites or light-skinned blacks, out. This exclusion, however, could not keep at bay the racist ideology that necessitated this isolation"

---

² From now on, only page numbers will be given for the citations from *Paradise*.

(Schur, 2004, p. 283). In line with Schur, Morrison suggests that the emotional sensibilities of the residents impel them to establish an insular community, yet the assimilation and internalization of perceptions regarding *the other* subsequently influence their conscious decision-making. In seeking to find a reason, Morrison contends,

We want to own the other, to dominate it, to rule it. And if we can, to glorify it and watch it in the mirror of our own selves. In both cases, that is, when we are afraid and when we feel false admiration, we deny him the individuality that we think we deserve; we disregard his personality, his unique individuality (2019, p. 49).

However, within the context of *Paradise*, the question arises: Who represents *the other* in this narrative, compelling the Ruby community to emulate the ideals of American exceptionalism? The novel opens as such: “They shoot the white girl first. With the rest, they can take their time” (p. 3). This opening line, literally and metaphorically, articulates how Ruby men detour from the putative ideology itself that criticizes the race-based exclusions, and at the same time, turned their holy place into a nightmare. By situating the novel in the 1960s and the 1970s, Morrison stressed the shift from the civil rights movement to the post-civil rights era, in which gender equality, sexism, racial integration, and racism matters were examined. In this regard, one can argue that the narrative draws noteworthy parallels with the historical events of the era, illustrating how the pivotal occurrences of the period had a tangible impact on everyday existence.

In the narrative, Morrison portrays two different communities: all-black Ruby town, which comprises the descendants of the ex-slaves, first founded Haven as a safe and free place and then migrated to Ruby to guarantee a peaceful domestic site and to set a precedent for ideal paradise. The second community, on the other hand, known as the Convent, serves as a sanctuary for women hailing from diverse racial, religious, ethnic, and socioeconomic backgrounds, primarily housing individuals grappling with marital strife, alcohol addiction, infidelity, and instances of illegal pregnancies. To ensure their politics of purity, the patriarchs of Ruby set measures and draw lines—even more aggressively than their founding ancestors—to rule, dominate, and order social interactions. One might suggest that the outside world is perceived as a potential threat to the citizens of Ruby, and Morrison echoes this in the narrative as follows:

The twins stared at their dwindling postwar future and it was not hard to persuade other home boys to repeat what the Old Fathers had done in 1890. Ten generations had known what lay Out There: space, once beckoning and free, became unmonitored and seething; became a void where random and organized evil erupted when and where it chose—behind any standing tree, behind the door of any house, humble or grand (p. 16).

This perception stems from the desire to keep the outside world out, exemplifying their motivation to exclude the other from their utopian paradise. In this respect, the Convent women—the other in the narrative—are the cause of the decay and apocalypse of their well-structured and rigidly protected paradise. To seize the deterioration and the decline of Ruby, it is imperative to examine the dynamics of their interaction with the women of the Convent, often portrayed as outsiders, as these women “pose little threat to the socio-political status quo in Ruby because their interactions with each other and the outside world simply reflect and reinforce the exclusionary tendencies modeled by the patriarchs” (Griffith, 2011, p. 584). In other words, as Griffith states, given that the women residing in the Convent are perceived as isolated from the external realm, akin to the citizens of Ruby, and are cautious in safeguarding against potential external threats, their presence does not inherently jeopardize the well-being of Ruby, despite their status as outsiders.

In the theoretical realm, they are marginalized by the patriarchs of Ruby from the very beginning; however, since their social interactions are controlled by the rigid code of manner

in Ruby, their appearance does not interfere with the racial pride of citizens. Consolata, the putative owner of the Convent, recites the founding of Ruby: “It was 1954. People were building houses, fencing and plowing land, some seventeen miles south of Christ the King” (p. 225). The year 1954 holds profound significance in terms of pivotal legal rulings on racial equality in the USA, and Morrison urges us to discern how these novel circumstances manifest in the development of the characters. In addition, the present time of the novel is 1976, when the Civil Rights Movement and the Black Nationalist Movement, which intends to have equality in all areas and social justice for each citizen of the USA, failed. Hence, the novel might be assigned as articulating the current notions that are prominent in founding a nation and its failures.

A former Catholic nun, Consolata, affectionately known as Connie, willingly embraces women who have been marginalized in various contexts, endeavoring to provide a shelter for their recuperation. Each with a different history and pain, these women commence a cleansing ritual guided by Connie and encouraged by her to accompany her own healing process. Actually, neither these women nor their healing rituals attack the community’s socio-cultural structure or Biblical patriarchy, yet what frightens Ruby patriarchs, like Morgan twins, is, “each woman in the Convent embodies, literally and figuratively, lies in notions of racial purity and challenges the need for fathers to govern the mating of sons and daughters to pursue such pedigrees” (Kearly, 2000, p. 11). As Kearly claims, town patriarchs are outraged by the concern that the women of the Convent, designated as the other, are an apology for their pure blood principle and tacitly legitimize the issue of miscegenation, an unspoken but prevalent concern within the 8-rock families. These families from Mississippi and Louisiana, as previously discussed, are rejected by some lighter skinned blacks and that Disallowing causes psychological suppression and an apprehension of interactions with the individuals of white or lighter skin tones—miscegenate ones. Therefore, the misogyny—hatred of women arises from the gap between beliefs and learned heritage. The women of Convent do not need any man to survive and heal, which damages the authority or the dominant existence of Ruby men. In addition to their different backgrounds and places of origin, these women have different skin colors, and Morrison makes it clear in the first sentence that the characters are of different races. Throughout the narrative, it is evident to the reader that these women extend unconditional acceptance to one another, with their central objective being the mutual support and recovery from the traumas of their shared histories. Isolated from the outside world, the 8-rocks desire to control every aspect of the town under the assumption of preserving their authority and skin color from miscegenation. Morrison captures the essence of this desire,

[i]n the immediate vicinity of this community of women for whom race is of no importance, lives another community that places great importance on race, and for its members, pure race is paramount. No one who is not "coal black" can live in their town (2019, p. 59).

Morrison's point, coal black, is nothing more than a color fetish; the Ruby people, who attribute past hurts and rejections to skin color and unfortunately learn what was done to them and treat others in the same way, see it as a duty to protect their children. Walter Benjamin puts this argument forwards as follows:

The tradition of the oppressed teaches us that the “state of emergency” in which we live is not the exception but the rule. We must attain to a conception of history that is in keeping with this insight. Then we shall clearly realize that it is our task to bring about a real state of emergency, and this will improve our position in the struggle against Fascism (1968, p. 259).

Benjamin declares the mentality of 8-rock families in terms of potential threats that will destabilize the status quo and become an emergency for their survival. This mindset, color fetish, and racist approach is rooted in American exceptionalism, in which Morrison urges a focus on how oppressed and marginalized communities might turn into oppressors under

favorable conditions and that this is a learned condition. Marginalization of the Convent women might be evaluated as a strategy for retaining power and maintaining their position after the Disallowing incident. To foreground their tactic and its possible causes, in the opening section of the novel, Morrison particularizes the intolerance of Ruby residents, especially Morgan twins, so as to include the impact of past experiences:

The twins have powerful memories. Between them, they remember the details of everything that ever happened—things they witnessed and things they have not... And they have never forgotten the message or the specifics of any story, especially the controlling one told to them by their grandfather—the man who put the words in the Oven's black mouth. A story that explained why neither the founders of Haven nor their descendants could tolerate anybody but themselves (p. 13).

The idea that forms the basis of the narrative completely coincides with the details in the excerpt, because when including the Morgan twins in particular, it can be claimed that they actually exhibit a constant remembrance and reactionary approach that exists in all black people who have been subjected to various lynchings in the twentieth century. It could be argued that this oppression is the reason why blacks fled to free lands and established their own color hierarchy, placing the darkest black at the top and discriminating against all others. In the first sentence of the novel, it is stated that the girl who is shot is white, that is, her race, but throughout the narrative, it is not specified to which of Convent women this white woman belongs. The names of the Convent women are given in the following sections of the novel; Mavis, Grace, Seneca, Divine, Patricia, consulate, Lone and Save-Marie. Each chapter focuses on the characters' lives before they came to the Convent and the events that led them to see it as a refuge, while also describing their relationships with each other. These women, having fled their former environments and grappled with psychological distress, do not conform effortlessly to societal norms; nevertheless, they earnestly endeavor to abide by Consolata, the Convent's proprietor's directives, displaying profound devotion to her. Morrison elucidates the rationale behind dedicating distinct chapters to these characters, individuals whose experiences are intricately intertwined with the historical events of the era and the complexities within their personal lives:

So, in the midst of all this fighting, squabbling, endless conflict caused by the distribution of power in racial and gender classifications, I wanted to draw attention to individuals, individuals trying to escape evil, trying to overcome their frustrations. A story for each of them. One on one. (2019, p. 78)

From slavery to the Harlem Renaissance and to the Civil Rights Movement, *Paradise*, a historically contextualized novel, offers a rich perspective to understand Ruby's coal black men, perpetrators of crime, and the Convent women as victims. The revelation of particular events and detailed character insights within each chapter affords readers a privileged vantage point into the covert dynamics in narrative. As previously noted, the inhabitants of Ruby initially maintained a non-hostile disposition towards the women of the Convent, harboring no intentions of causing them harm. How has Ruby evolved over time? Initially, Ruby thrived as a sanctuary for individuals seeking to safeguard their liberty and distance themselves from their historical burdens. However, discord emerged with the advent of successive generations of young residents of who sought to challenge the traditional foundations and enduring values that had been painstakingly upheld in Ruby. The younger generation's suggestions for adaptation are regarded as morally compromised and a challenge to the cherished traditions of Ruby. Reverend Misner, a progressive clergyman, endeavors to persuade Ruby's patriarch that the proposals of the younger generation are neither insidious nor perilous. However, the outcome remains largely unaltered. In short, the schisms within Ruby become so pronounced that a faction of town's male inhabitants begin seeking a scapegoat to expel the discord and commotion that plagues the community.

The non-linear narrative structure of *Paradise*, oscillating between the time of the massacre and prior events, conveys the notion that the women of Convent are perceived as *the other* or even as adversaries, exemplifying the enduring consequences of their historical marginalization. As articulated by the narrator, “everything anybody wanted to know about the citizens of Ruby lay in the ramifications of that one rebuff out of many” (p. 189). Centuries of marginalization and rejection of black people compel them to seek someone for blame and exclusion. Reverend Misner states the underlying logic, “they think they have outfoxed the white man, when in fact they imitate... How exquisitely human was the wish for permanent happiness, and how thin human imagination became trying to achieve it” (p. 306). The words of Reverend Misner stretch the possibility of imitation of white American people by Ruby citizens, which is the discrimination learned and internalized as a result of having a dark skin. In her book *Race*, Morrison unravels, “the definition of ‘Americanness’ is color” (2017, p. 128) that echoes the reality that superiority, for many people, is related to skin color.

In their pursuit of supremacy, they assimilated behaviors, including exclusion, punishment, and isolation, influenced by the practices of white Americans towards those perceived as different. However, this is a painful reality that the residents of Ruby have vocally objected to since its inception and have indelibly etched into their collective memory. It may be hard to understand this untenable change of oppressed people of Ruby; yet, Morrison reminds, “the order and quietude of everyday life would be violently disrupted by the chaos of the needy dead; that the herculean effort to forget would be threatened by memory desperate to stay alive” (2017, p. 67). When matters of memory and race are located, as in this quotation, her response tends to indicate that there is no escape from rememory if they want to survive. In this searing fact, American racial policy and attitudes and racial exclusion enforce the visibility of “founding fathers’ movement from the position of crucified to the position of the crucifier” (Sweeney, 2004, p. 43). Living in a racially predicated world, Morrison fleshes out an Africanist other and displays how the fabrication of this persona is reflexive because of his fears, concerns, and desires. In addition, it takes hard work, according to Morrison, not to see the impact of racial essentialism on the black punishment regime, as they experience exceptionalism in all ways and enter through these punishments. The premise hinges on the observation that the incarceration of Black men and women has become a troubling fixation within American culture, necessitating a dedicated political effort to extricate this deeply ingrained practice (Sweeney, 2004, p. 45). Countering the notion that as long as American society continues to exhibit this fetish of color and race, it is inevitable that marginalized communities, representing diverse ethnic backgrounds, will reciprocate when given the chance. In their hard-won earthly paradise, one might observe the fact that all their obligations, punishment, hierarchical attitude, fetish of color, and cultural norms shaped and preserved as a result of their pathetic yearning for American exceptionalist ideology. In contrast to this rigid maintenance and control, the women of Convent embrace a life as liberated as circumstances allow, inciting both anger and a sense of responsibility among Ruby’s inhabitants to keep them in line. Billie Delia, one of the Ruby citizens who is marginalized for her freewheeling attitudes, describes the Convent as a place where it is possible to “think things through, with nothing or nobody bothering you all the time. They’ll take care of you or leave you alone—whichever way you want it” (p. 176). That is, while Ruby’s main display, the ontology of American culture, presents a historical panorama of exceptionalism, discrimination, and violence, the Convent women model the possibility of healing and redemption without sacrificing anyone. In this aspect, Ruby patriarchs are both victims and victimizers—that have the most impact—and their dual positioning, as a result of their colonized perception, point of view, and ideologies, presents what is constructed or inherited unconsciously.

Their rigid adherence to their principles—dogmatically—with the aim of preserving the great narrative of the Disallowing and reconstructing their present according to this narrative follows the realization that they align with the racial superiority of American ideology. Patricia who was among the 8-rock families but then implicitly is rejected due to her mother's light black skin, is searching about the historical archeology of Ruby to find out the unstated reason behind their denigration and exclusion. During the annual Christmas pageant, Patricia notices that, rather than Ruby's nine founding fathers, only seven families are represented on stage without any reason. The debate between Patricia and Reverend Misner summarizes the town's attitude, seems clear, towards even its own people. Even dared to articulate it, Patricia questions, "the holy families get fewer and fewer... It was skin color, wasn't it? ... The way people get chosen and ranked in this town" (pp. 215-216). As Ruby's textual historiographer, Patricia realizes that skin color trumps everything in Ruby, and because of their profound racism, they are ready to isolate and exclude anyone who breaks the unstated rule. All Ruby-centered narratives in the novel indicate the underlying reasons for the Convent massacre, which is full of anger, violence, exceptionalism, and marginalization of people due to skin color. Steward Morgan, Deacon Morgan, K.D. Morgan, Sergeant Person, and Wisdom Poole are Ruby patriarchs who assault the Convent to force women to evacuate. Morrison does not offer a solitary explanation or rationale for the massacre; rather, the narrative intricacies underscore the underlying complexities of the mindset that substantiates this assertion. After killing the Convent women, all of these patriarchs created their own stories and excuses while giving details about the assault and trying to justify themselves. Among multiplying versions of the massacre and reasons, Patricia states that they assaulted the women, "(a) because they were impure (not 8-rock); (b) because they were unholy; (c) because the men could—which was what being an 8-rock meant to them and also what the "deal" required" (p. 297). In effect, this deduction can be interpreted as a justification for the elimination of some differences perceived as dangerous by Ruby patriarchs. Storace (1998) -to allow a deeper insight into Ruby's exceptionalist manner- argues that

Paradise is a novel about pioneers laying claim to a country, and, less explicitly, about the ways in which profession of this country has been extended and justified through stories, stories kneaded strongly into the image of the country itself, so that the story of its claiming almost irresistibly evokes images of white founding fathers (pp. 64-65).

To Storace, it is no coincidence that Ruby's founding fathers follow the path of white American founders who create a free nation and preserve their nationhood ideology depending on their own mythical stories. Their Disallowing story, for instance, as a counternarrative of white American stories that praise white supremacy, defines the traumatic effects and posits "how these effects become transgenerational" (Read, 2005, p. 529). In Read's apt phrase "transgenerational" it is possible to understand the stories, later changed to the tales, and settle in the memories of the next generations and are commemorated on each occasion. Even this process suggests irrefutable evidence that Ruby's founding fathers pattern white American nationhood ideology, recognizing the potency of the stories they mythologized and handed down through generations as exemplars, viewing them as indispensable for the perpetuation of their sense of belonging. As a critique of Ruby's this manner, Reverend Misner unfolds that

Over and over and with the least provocation, they pulled from their stock of stories tales about the old folks... Dangerous confrontations, clever maneuvers. Testimonies to wit, skill and strength. Tales of luck and outrage. But why were there no stories to tell about themselves? About their own lives they shut up. Had nothing to say, passion. As though past heroism was enough of a future to live by (p. 161).

This fixation, summarized by Misner, acknowledges how younger generations compulsively drawn into a self-alienated world that causes physical and mental isolation in racist mainstream culture. Through such events, Morrison represents the internalization of shame, its transformation into great anger, their isolation in the artificial paradise they have

built for themselves as a result of this anger, and the way they see themselves as different and superior to others, just like the first settlers of America. To mark the similarity between white Americans and black Ruby citizens about racial purity and superiority, Read (2005) redefines,

Just as 19th century white male Americans reified and fetishized the combination of 'pure white blood' and 'biological maleness' as the essence of authentic manhood, these men make their 'pure' blackness a symbol of a racially determined 'true,' masculinity. 'Eight-rock' skin becomes the most important of the external symbols through which they construct their identity; it masks their inner emptiness and defines their self-proclaimed superior masculinity (p. 534).

As in this excerpt, Ruby men idealize blackness as a racial hierarchy, taken over American exceptionalism, assign people with lighter skin as *other*, and strive to dehumanize them like the Convent women who are marginalized due to their miscegenated races and free lifestyles. The fact of miscegenation becomes intolerable for Ruby patriarchs since they are proud of their coal black skin colors and fetishize it as pure. Hence, so as to maintain their hegemony in this all-black town, they massacred and the obvious reason is articulated by Patricia, "everything that worries them must come from women" (p. 217). Therefore, the Ruby men, who had diligently preserved their racial homogeneity across three generations and took great pride in doing so, regarded the ethnocultural diversity and distinctive religious beliefs of the Convent women as a potential peril, fearing that it could introduce hybridity to their own racial heritage. At the root of all, these violent incidents served as the foundational underpinnings of the enduring specter of American exceptionalism that continued to afflict the community.

Conclusion

American exceptionalism, a significant facet of American political culture, can be delineated as an ideology rooted in historical and religious foundations, wielded to assert both local and global dominance. America, which is known to pursue expansionist policy in the international arena, claims to be in a different and privileged position from other nations based on the idea that it serves a transcendent purpose. In this context, there was a deep-seated belief that Americans constituted a chosen society, ordained by a divine mission and vested with divine authority. This ideology, in turn, precipitated the adoption of a discriminatory and patronizing stance towards societies of diverse ethnic origins. The main effort of this study is to verify the impact of the marginalizing framework inherent in American exceptionalism on individuals from various ethnic backgrounds residing in this sacred territory.

The selected novel for this study, Toni Morrison's *Paradise*, is a narrative about the changing mindsets of black people who secured their emancipation after enduring prolonged periods of enslavement. They subsequently founded their own communities, initially named Haven and subsequently rechristened as Ruby, in the rural environs of Oklahoma, with the aspiration of embracing and perpetuating their unique cultural heritage. Throughout the narrative, Morrison suggests that the town of Ruby has a male-dominated and race-based cultural structure and that anyone who does not have dark black skin is labeled as an outsider. To the residents of Ruby, anyone from an external locale or distinct ethnic background is viewed as a potential menace to the diligently constructed framework of the community. Morrison explains the reason for this attitude as the rejection of the Ruby people, the Disallowing, by other communities, and even by lighter-skinned black people, and mythologizes this incident as a motive that motivates new generations to be wary of outsiders. When examined from a micro perspective, it is seen that Ruby people constitute a microcosm of American exceptionalism and identify the reason for their hierarchical superiority in terms of race and skin color. Morrison recurrently emphasizes the concept of Disallowing, which holds significant import for the patriarchs of Ruby, throughout the narrative. This repetition

underscores the narrative's focus on the psychological ramifications of rejection and how individuals unconsciously internalized and absorbed this condition over time.

The outsider in the narrative is fictionalized as the Convent women from different ethnic, religious, economic, and cultural backgrounds. Leading up to the harrowing scene of the massacre, Morrison insinuates that the basic cause of this brutality does not primarily stem from moral or cultural differences. Instead, the underlying conflict arises from the women's mutual support and healing efforts, which challenge the established male-dominated order by undermining the notion of Ruby's inherent superiority, as they demonstrate their ability to be self-sufficient. Another important reason is that women have different skin colors. In the opening sentence of the narrative, Morrison alludes to the fixation on skin color, foreshadowing its role as one of the contributing factors to the impending massacre. Much like the concept of American exceptionalism, which rationalizes the eradication of any perceived threat to the American populace, supposedly ordained with a divine mission, the disposition for violence and the elimination of those deemed responsible is regarded as a deeply ingrained learned behavior within the subconscious of the men in Ruby.

As a result, through references drawn from the narrative, it is substantiated that the inhabitants of Ruby, who uphold the belief in their racial and color-based superiority, engage in the marginalization of those perceived as different and view the elimination of potential threats as a necessary endeavor to ensure their sustained existence. This conduct is intricately linked to the influence of American exceptionalism, and the internalization of discriminatory practices is vividly depicted in Toni Morrison's novel, *Paradise*.

References

- Benjamin, W. (1968). *Illuminations*. Arendt, H. (Ed.). *Theses on the philosophy of history*. New York: Harcourt.
- Byers, T. B. (1997). A city upon a hill: American literature and the ideology of exceptionalism. *American Studies in Scandinavia*, 29 (2), 85-105.
- Dalsgard, K. (2001). The one all-black town worth the pain: (African) American exceptionalism, historical narration, and the critique of nationhood in Toni Morrison's *Paradise*. *African American Review*, 35 (2), 233-248.
- Davidson, R. (2001). Racial stock and 8-rocks: communal historiography in Toni Morrison's "Paradise". *Twentieth Century Literature*, 47 (3), 355-373.
- Gauthier, M. (2005). The other side of "Paradise": Toni Morrison's (un)making of myths history. *African American Review*, 39 (3), 395-414.
- Griffith, J. R. (2011). In the end is the beginning: Toni Morrison's post-modern, post-ethical vision of paradise. *Christianity and Literature*, 60 (4), 581-610.
- Huntington, S. P. (2004). *Who are we? The challenges to America's national identity*. Simon: New York.
- Kearly, P. R. (2000). Toni Morrison's *Paradise* and the politics of community. *The Journal of American Culture*, 23 (2), 9-16.
- Krumholz, L. J. (2002). Reading and insight in Toni Morrison's *Paradise*. *African American Review*, 36 (1), 21-34.
- Morrison, T. (2017). *Race*. Vintage Minis: London.
- Morrison, T. (1993). *Playing in the dark: Whiteness and the literary imagination*. Vintage Books: USA.
- Morrison, T. (1998). *Paradise*. Knopf: New York.
- Morrison T. (2019). *Ötekilerin kökeni* (Trans. Ceren Demirdöğdü). Sel Yayıncılık: İstanbul.
- Read, A. (2005). "As if word magic had anything to do with the courage it took to be a man": Black masculinity in Toni Morrison's "Paradise". *African American Review*, 39 (4), 527-540.

-
- Romero, C. (2005). Creating the beloved community: Religion, race, and nation in Toni Morrison's "Paradise". *African American Review*, 39 (3), 415-430.
- Ruland, R &Bradbury, M. (1992). *From puritanism to postmodernism: A history of American literature*. Penguin: New York.
- Schur, R. L. (2004). Locating *Paradise* in the post-civil rights era: Toni Morrison and critical race theory. *Contemporary Literature*, 45 (2), 276-299.
- Storace, P. (1998). The scripture of utopia. *New York Review of Books*. 64-69.
- Strehle, S. (2013). "I am a thing apart": Toni Morrison, a mercy, and American exceptionalism. *Critique: Studies in Contemporary Fiction*, 54 (2), 109-123.
- Sweeney, M. (2004). Racial house, big house, home: Contemporary abolitionism in Toni Morrison's *Paradise*. *Meridians: Feminism, Race, Transnationalism*, 4 (2), 40-67.
- Vermillion, M. (2014). The uses of tragedy: A thousand acres and American exceptionalism. *Lit: Literature Interpretation Theory*, 25 (2), 151-173.
- Widdowson, P. (2001). The American dream refashioned: History, politics and gender in Toni Morrison's *Paradise*. *Journal of American Studies*, 35 (2), 313-335.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Çıldır'daki Tarihî ve Arkeolojik Merkezlerle İlişkin İlk Gözlemler

First Observations on the Historical and Archaeological Centers in Çıldır

Göknil ARDA^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ardahan / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-3643-8787

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 18 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Kür (Kura) Nehri,

Kür Nehri havzası,

Çıldır'daki Eskiçağ yerleşimleri.

ÖZ

Aras ve Kür (Kura) Nehirleri, Güney Kafkasya'daki en geniş nehir havzasını oluşturmaktadır. Bu akarsular bölgede kurulan devletlerin ekonomik olarak gelişmesine ve kalkınmasına önemli bir katkı sağlamaktadır. Kür Nehri havzası coğrafi konumu sebebiyle Anadolu ile Kafkasya'yı birbirine bağlayan yolların üzerinde yer alır. Coğrafi konumundan dolayı bahse konu havza, tarihin ilk dönemlerinden itibaren ticaret güzergâhı olmasının yanı sıra Güney Kafkasya ile Basra Körfezi arasındaki bağlantıda stratejik bir konumda bulunmaktadır. Karadeniz bağlantısıyla Avrupa, Hazar Denizi üzerinden ise Asya içlerine ulaşımına olanak sağlar. Böylece kuzey-güney, doğu-batı yönleri arasında bağlantıyı mümkün kılar. Bu nehir havzasının Türkiye sınırları dışında kalan bölümleri birçok bilimsel çalışmaya konu olmuştur, buna karşın Türkiye sınırları içerisinde kalan bölümlerinde yapılmış kapsamlı bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Bu sebeple yüzey araştırmamızda inceleme sahası olarak "Ardahan-Kür Nehri Havzası" belirlenmiştir. 2019 yılında Ardahan'ın Çıldır ilçesinde gerçekleştirilen ilk sezon çalışmasıyla Kür Nehri havzasındaki yerleşim yerlerinin, doğal ve/veya insan eliyle şekillendirilmiş mağaraların, kaya yerleşmelerinin, taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının tespiti ve belgelemesi yapılmış; bu yerlerin "CBS-Coğrafi Bilgi Sistemleri" ortamına aktarılması sağlanmıştır. Ardahan-Kür Nehri havzası daha önceki dönemlerde çeşitli bilimsel çalışmalara kısmen konu olmuştur. Bahse konu alanda tescillenerek kültür envanterine alınmış merkezler mevcuttur. Bunların yanı sıra yüzey araştırması çalışmamızda özellikle tescillenmemiş ve henüz bilim dünyasına tanıtılmamış tarihi ve arkeolojik merkezlerin bilimsel tespitlerinin yapılmasına gayret edilmiştir. Ayrıca proje kapsamında tespit edilen bazı alanların özellikle insan tahribatına karşı korunması, tescillenmesi ve kurtarma kazısı yapılması hususunda Kültür Bakanlığı'na gerekli müracaatlar yapılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 30, 2023

Accepted: September 18, 2023

Keywords:

Kür (Kura) River,

Kür River basin,

Ancient settlements in Çıldır.

ABSTRACT

Aras and Kur (Kura) Rivers form the largest river basin in the South Caucasus. These rivers make a significant contribution to the economic growth and development of the states established in the region. Due to its geographical location, the Kur River basin is located on the roads connecting Anatolia and the Caucasus. Due to its geographical location, the basin in question has been a trade route since the early periods of history, as well as being in a strategic position in the connection between the South Caucasus and the Persian Gulf. It allows transportation to Europe via the Black Sea connection and to Asia via the Caspian Sea. Thus, it enables connection between north-south and east-west directions. The parts of this river basin outside the borders of Turkey have been the subject of many scientific studies, however, there has not yet been a comprehensive study on the parts within the borders of Turkey. For this reason, "Ardahan-Kür River Basin" was determined as the study area in our surface survey. With the first season study carried out in Ardahan's Çıldır district in 2019, the settlements, natural and/or man-made caves, rock settlements, movable and immovable cultural assets in the Kür River basin were identified and documented; These places were transferred to the "GIS-Geographic Information Systems" environment. The Ardahan-Kür River basin has been partially the subject of various scientific studies in previous periods. There are centers in the area in question that have been registered and included in the cultural inventory. In addition, in our surface research work, we have tried to make scientific determinations of historical and archaeological centers that have not been registered and have not yet been introduced to the scientific world. In addition, necessary applications have been made to the Ministry of Culture for the protection and registration of some areas identified within the scope of the project, especially against human destruction, and for rescue excavations.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: goknilarda@ardahan.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The first observations of our survey on "Caves and Rock Settlements in the Ardahan-Kür River Basin" conducted with the permission of the General Directorate of Cultural Heritage and Museums of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey in 2019 constitute the subject of this study. In the Aras-Kür (Kura) river system, which is the largest river basin in the South Caucasus, transboundary waters play an important role in the economic and social development of the countries in the region. The location of the Kür River basin on the connecting roads of Anatolia and the Caucasus provided its interaction with the Near East world. At that time, internal problems of the states in Mesopotamia, urban systems, economic and political centralization, exchange between the regions transformed into policies of mass production, and the phenomenon of religion became apparent and the temple system began to be established. Not only commodities but also peoples were on the move, and there were links from Mesopotamia to the Eurasian steppes and South Asia. The Kür River basin has a geography suitable for the transition of human beings from foraging to settled life. The parts of the Kür River basin outside the Turkish borders have been the subject of many scientific studies. On the other hand, there has not been yet a comprehensive study conducted in the parts of this basin within the borders of Türkiye. For this reason, "Ardahan-Kür River Basin" was determined as the study area in our survey.

The Kür (Kura) River, which starts on the northern slopes of the Allahuekber Mountains at a distance of approximately 10,4700 m from Bozkuş village in Selim district of Kars province in Turkey, turns northeast along the Turkey-Georgia border at a distance of approximately 1010, 1350 m away from Akkiraz village in Çıldır district of Ardahan province; here it merges with Tatalit Creek and flows beyond our borders. The Kür River, which passes through Georgia and joins the Aras River in the city of Sabirabad in Azerbaijan, empties into the Caspian Sea in the Neftçala Rayon. The 189 km part of the total 1515 km of the stream that is originating from the Eastern Anatolia Region and flowing into the Caspian Sea is within the borders of Turkey and its catchment area is 4852 km². The Kür (Kura) River being the main source of the basin which is our study area, starts from Kızılgedik location in Selim district of Kars, passes through Ardahan plateau, Çıldır district Akçil village Tavşan Sırtı slopes, exits from Turkey-Georgia border and completes its 189 km journey within the Turkish borders.

The first period of our survey in 2019 was carried out in the Çıldır district of Ardahan province and in an area up to the Georgian border, where the Kür River leaves the Turkish territory. Our studies have been carried out in Kayabeyi, Kurtkale, Öncül, Övündü, Kenardere, Akkiraz, Eşmepinar (Purut) and Güvenocak villages. In addition to these places, Düzülü caves, Refet's caves, Kurtboğazi, Derindere, Saroma/Gök Çarkak, Erkına, Graşo, Kartaluçan, Kalecik (Kalacuk), Morik, Dirsekkaya, Kamber Deresi, in the Kayabeyi Dam area, which is also in the Kür River basin and within the borders of Çıldır district. Surveys and observations were made at the caves and rock shelters in the Stream, Betres, Gaçıyan, Sudegen, Şiko's Cave, Colid locality, and at the Sensop Church and Karakale locations. In addition, many caves, in the form of a complex, can be seen on the rocks rising on the banks of the Kür River, in the Kür River basin and in the Erkına region, where the hydroelectric power plant is located today. Some of them have a special processing and have access to each other. However, it was not possible to cross the river and reach these caves with the facilities available at that time, and detailed studies there were left to the next year. A cave complex was also encountered in the place called "Şiko's Cave" by the local people, located on the southern slope of the Tatalit Stream, within the borders of Akçil village, on the Turkey-Georgia border. These caves are also located on the banks of the stream, as in Erkına. More than ten spaces here are observed between the floors and have horizontal and vertical connections with each other; The connections between the floors are provided by tunnel-shaped passages. Architectural remains in the area where the Sensop church is located, which is 2.5 km from Akdari village and 2 km from Sabaholdu village, indicate the existence of many structures here. Almost half of the Sensop church has been destroyed by human actions and natural conditions.

Our survey, whose first phase was completed in 2019 in the Ardahan-Kür River basin, was carried out in Çıldır district, where the Kür River starts to flow out the border of Turkey and enters Georgia. The settlements, natural and/or man-made caves and rock settlements in the Kür River basin were determined and the digital records of these places were transferred to the "GIS-Geographical Information Systems". In the Ardahan-Kür river basin, especially scientific determinations of the ancient settlements not registered before were made as well as those that were previously the subject of various scientific studies, together with the ones known by the public, which were registered and included in the cultural inventory. Thus, future archaeological excavations, cultural tourism, sightseeing routes, etc. scientific and technical infrastructure has been tried to be established for the studies. When our survey is completed, it will help to find answers to many questions such as the status of the cave settlements, the organization of agricultural practices and the relationship of these populations with the hydrographic network, and the chronology of the settlements in the region. This study will make significant contributions to the tourism and economy of the province by providing a route to be planned for future activities such as sightseeing, hiking and climbing.

Giriş

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle¹ gerçekleştirilen “Ardahan-Kür Nehri Havzasındaki Mağaralar ve Kaya Yerleşimleri” konulu yüzey araştırmamızın 2019 yılına ait ilk gözlemleri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.² Kür Nehri havzası insanoğlunun toplayıcılıktan yerleşik hayata geçişine uygun bir coğrafya olup Anadolu ve Kafkasya'nın bağlantı yolları üzerindeki konumu, Mezopotamya ile de etkileşimini sağlamıştır. Söz konusu coğrafyada yaygın olarak görülen kültür, Kura-Aras (Karaz) kültürüdür (Wright, 1937; Bittel, 1945; Sukenik, 1947; Amiran, 1952; Maisler, Stekelis ve Avi-Yonah, 1952; Lloyd, 1956; Burney, 1958; Mellaart, 1958; Koşay ve Turfan, 1959; Burney, 1961; Dzhaparidze, 1964; Koşay ve Vary, 1964; Krupnov, 1964; Amiran, 1965; Koşay ve Vary, 1967; Lloyd, 1967; Dyson, 1968; Burney ve Lang, 1971; Burney ve Burney, 1977; Arsebük, 1979; Erzen, 1984; Koşay, 1984; Pehlivan, 1990; Sagona, 1993; Ünsal, 2012; Kibaroglu, 2015; Sagona ve Zimansky, 2015; Bingöl, 2016; Ceylan, Özgül ve Kalmış, 2019; Işıklı ve Öztürk, 2019; Yalçın, 2020; Lang, 2021). Mezopotamya'da bu dönemde devletlerde sosyal ve siyasal karışıklıklar ile kentsel düzende değişimler izlenmektedir. Ekonomik ve politik merkezleşmenin yanı sıra din olgusu güçlenmiş ve tapınak sistemi gelişim göstermeye başlamıştır. Sadece ticari mallar değil halklar da hareket hâlinindedir ve Mezopotamya'dan Avrasya bozkırları ile Güney Asya'ya bağlantılar vardır (Oates, McMahan, Karsgaard, Al Quntar ve Ur, 2007; Ur, 2010; Nissen, 2011; Baysal, 2012; Çomak, 2012; Ökse, 2015; Rothman, 2015; Yurttaş ve Heidari, 2015; Brereton, 2016; Al-Juboori, 2017; Eser ve Kılıç, 2017; Oğuz, 2017; Postgate, 2017; Rothman, 2017, s. 215-257; Dinç, 2018; Düvenci, 2018; Kuliyeve ve Bahşeliyev, 2018; Bahşeliyev, 2019; Kılıç ve Eser, 2019; Özmen, 2022; Yıldırım ve Aytan, 2023).

Bölgenin ekonomik, politik ve güvenlik dinamikleri, bölgenin hidropolitiği ile yakından ilişkilidir. Aras-Kür (Kura) nehir sistemi, Güney Kafkasya'da en geniş nehir havzası olup bu sınırı aşan sular bölge ülkelerinin ekonomik gelişme ve kalkınmasında çok önemli bir rol üstlenmiştir (Vener, 2007; Yıldız, 2017, s. 6). Coğrafi konumundan dolayı bahse konu havza, tarihin ilk dönemlerinden itibaren ticaret güzergâhı olmasının yanı sıra Güney Kafkasya ile Basra Körfezi arasında stratejik bir öneme sahiptir. Karadeniz bağlantısıyla Avrupa, Hazar Denizi üzerinden ise Asya'nın iç bölgelerine ulaşma olanağı sağlar. Böylelikle kuzey-güney ve doğu-batı yönleri arasında da bağlantıyı mümkün kılar. Stratejik bir öneme sahip olan Kür Nehri havzasının Türkiye sınırları dışında kalan bölümlerinde çok sayıda bilimsel çalışma yapılmasına karşın, Türkiye'de kalan bölümlerindeki çalışmalar oldukça yetersizdir (Kökten, 1944; Koçman, 1979; Smogorzewska, 2004; Ashurov, 2005; Lyonnet, Guliyev, Helwing, Aliyev, Hansen ve Mirskhulava, 2012; Badalyan, 2014; Marro ve Bakhshaliyev, 2014; Rova, 2014; Sagona, 2014; Açıguba, 2015; Çoğ, 2015; Helwing, Aliyev, Maria Bianca ve Anna, 2015;

¹ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 03.09.2019 tarih ve 94949537-161.01-E.719645 sayılı; 03.09.2019 tarih ve 94949537-161.01-718228 sayılı; 06.09.2019 tarih ve 94949537-161.01-E.731178 sayılı yazısı.

² Yüzey araştırması mal ve hizmet alımı desteği için Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na, araştırma ekibinin işe masraflarını üstlenen Ardahan Valisi Sayın Mustafa MASATLI nezdinde Ardahan Valiliği'ne, Üniversitemiz Konukevi'nde konaklama imkanı sağlayan ve araziye ulaşımımız için araç tahsis eden Ardahan Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Mehmet BİBER nezdinde Ardahan Üniversitesi Rektörlüğü'ne, özverili çalışmalarını için araştırma ekibi üyelerim Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Arkeolog), Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL (Tarihçi), Dr. Öğr. Üyesi Zehra ÖZBULUT (Antropolog), Dr. Mutlu ÖZGEN (Antropolog), Arş. Gör. Volkan ÖZKAN (Tarihçi), Antropolog Mehmet DENLİ, Tarihçi Selvi Gökçin VURAL ve Arkeolog Alp Oğuz TURAN'a teşekkürü borç bilirim.

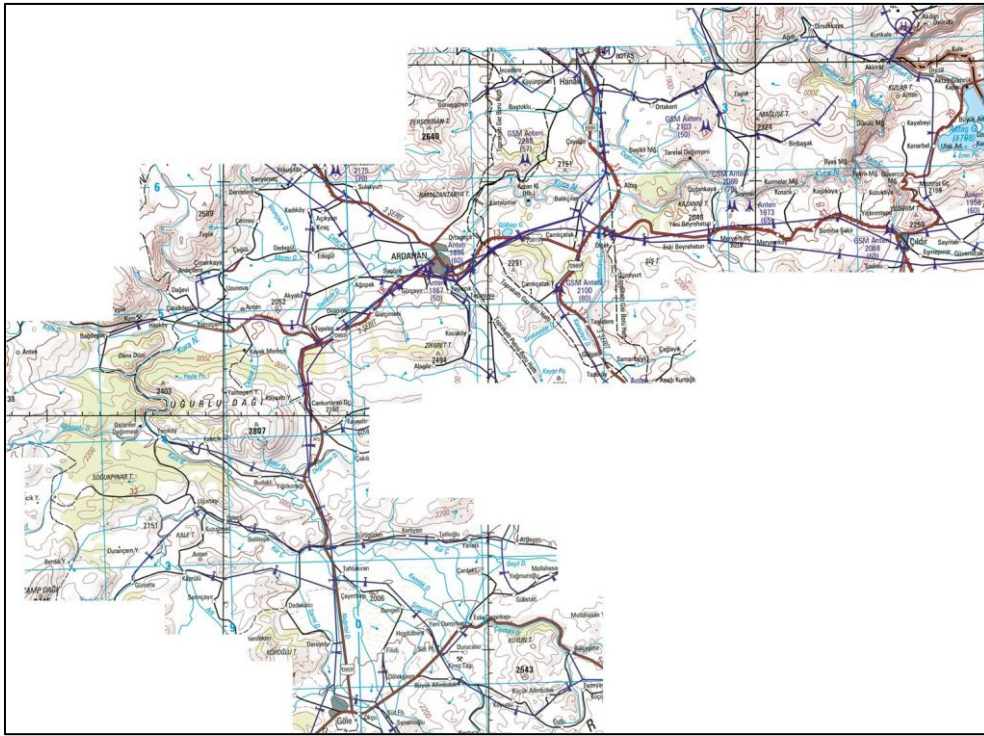

Işıklı ve Can, 2015; Babazade, 2016; Hamon, Jalabadze, Agapishvili, Baudouin, Koridze ve Messager, 2016; Askerovna ve Aleksandrovna, 2018; Aghalari, 2019).

Harita 1. Kür-Aras Nehri Havzası (Vener, 2007).

Araştırmamızın ana noktasını, Türkiye sınırları içerisindeki Kür (Kura) Nehri havzası oluşturmaktadır. Kür (Kura) Nehri, Kars ilinin Selim ilçesine bağlı Bozkuş köyünün kuzeyinden yaklaşık 4700 m mesafede Allahuekber Dağları'nın Kuzey yamaçlarında başlar. Ardahan ili Çıldır ilçesi Akkiraz köyünün doğusundan yaklaşık olarak 1350 m mesafede bulunan Türkiye-Gürcistan sınır çizgisi üzerinde ise kuzeydoğuya yönelir. Burada Tatalit Deresi ile birleşerek sınırlarımızın dışına çıkar (Harita 1).

Harita 2. Ardahan İli Kür Nehri Havzası (Google Maps, 2019).

Gürcistan'ı kat ederek ilerlemeye devam eden Kür Nehri, Azerbaycan-Sabirabad'da Aras Nehri'ne katılır ve Aras-Kür Nehri havzası olarak devam eder. Doğu Anadolu Bölgesi'nden doğup Neftçala Rayonu'nda Hazar Denizi'ne dökülen ve 4852 km² havza alanına sahip olan Kür Nehri'nin toplam çığırı 1515 km'dir. Türkiye sınırları içerisinde ise yaklaşık olarak 189 km'lik bölümü yer alır (Koçman, 1979; Saraçoğlu, 1990; Zengin ve Yılmaz, 2008; Ardahan, 2009; Kura, 2009; Kura, 2021) (Harita 2).

Bulgular ve Buluntular

Fotoğraf 1. Kür Nehri Havzası (G. Arda arşivi).

Bilimsel başkanlığımızdaki yüzey araştırmamızın 2019 yılındaki çalışmaları Ardahan ili Çıldır ilçesinde ve Kür Nehri'nin Türkiye topraklarını terk ettiği Gürcistan sınırına kadar olan bir alanda yürütülmüştür (Fotoğraf 1). Kür Nehri'nin Gürcistan'a çıktığı sınırdan başlayarak Akçil köyü ile Güvenocak köyü güzergâhında kuş uçuşu yaklaşık 45 km'lik bir mesafede çalışma yapılmıştır. Çalışma alanları:

Kayabeyi Köyü: Ardahan'a 43 km mesafedeki Çıldır'ın 15 km kuzeyinde yer alan Kayabeyi köyünün tarım arazisi olarak kullanılan düzlüklerinde, kale ve çevresinde obsidyenden alet yapımında kullanılmış çekirdekler ve çok sayıda seramik parçası tespit edilmiştir (Fotoğraf 2). Kalede ise sur duvarları ve içindeki mimari yapılar kısmen korunabilmiştir (Ceylan ve Ceylan, 2018: 101). Kalenin batı yamacında 10 m aralıklarla açılmış su kuyuları; güneyinde ise kanalların ve kayaya oyulmuş nişlerin olduğu bir kutsal alan (sunu alanı?) yer almaktadır.

Fotoğraf 2. Kayabeyi Köyü (G. Arda arşivi).

Geniş bir dönem aralığının izlendiği seramikler genellikle Tunç Çağı, Demir Çağı ve Bizans dönemine aittir. Çoğunluğunu pişirme ve depolama amaçlı çömlek türü kaplar oluşturmaktadır. Elde ve çarkta şekillendirilmiş, genellikle kaba bir yüzey işçiliği ile yapılmış seramiklerin pişirilme dereceleri düşüktür. Genellikle kapların dış yüzeylerine siyah, kahverengi ve sarımsı kahverengi tonlarındaki perdah uygulanmış, iç yüzeyleri ise astarlanmış ya da sadece ıslak sıvazlama tekniği kullanılmak suretiyle düzeltilmiştir. Düz yerleşim yerinde ve kaledeki kaçak kazılar büyük tahribata neden olmuştur.

Kurtkale Köyü: Ardahan iline bağlı Çıldır ilçe merkezinin 40 km kuzeyindeki Kurtkale köyünde birkaç bölgede tarafımızdan çalışmalar yürütülmüştür (Fotoğraf 3). Buradaki yüzey araştırmalarımız neticesinde bir yerleşme ve nekropol tespit edilmiştir. Ayrıca daha önceden tespiti yapılmış kale ve kurganlar üzerinde çalışılmıştır. Modern köy yerleşimi içindeki Kurtkale İlköğretim Okulu'nun bulunduğu tepelik alanın hemen alt kısmında iri kesme taşlarla oluşturulmuş duvar kalıntıları birçok bölümünün tahrip olmasına karşın izlenebilmektedir. Bu alanda çok sayıda gözlemlenen kap parçalarının çoğu Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı'na aittir. Orta Çağ'a tarihlendirilen örnekler sayıca azdır. Genellikle çömlek ve çanak türü kaplara ait parçalar vardır. Çömlek grubu parçalarında az sayıda çizi bezeme görülmektedir. Elde ve çoğu çarkta şekillendirilmiş seramiklerin dış yüzeyleri kırmızı ve siyah perdahlı, iç yüzeyleri astarlıdır. Duvar kalıntılarının izlendiği alanın hemen altında ise mağaralar yer almaktadır. Mağaraların birkaç mekândan oluşan doğal mağaralar olduğu anlaşılmıştır. Bu mağaraların kuzeyindeki geniş sahada kurgan türü mezarlık alanı tespit edilmiştir.³ Bu alandaki çok sayıda kurganın hemen hepsi kaçak kazılara maruz kalmış ve tahribata uğramıştır. Kurganların bir kısmı Kür Nehri'ni göreceğ şekilde konumlandırılmıştır. Kurtkale köyünün yaklaşık 1 km güneybatısında ve kurganları üstten göreceğ bir alanda küçük bir yerleşimin yanı sıra bir nekropol alanı da tespit edilmiştir.

³ Bu kurganlardan sınırlı olarak bahseden ve çizimlerine yayınında yer veren Köroğlu, sayısını onlarca olarak bu kurganları tanımlamaktadır (Köroğlu, 2000, s. 3-5). Oysa ki alanda yüzden fazla büyüklü küçüklü kurgan yer almakta olup tahribatın fazlalığı kurganların kesit çizimlerinin yapılmasına olanak vermeyecek düzeydedir.

Fotoğraf 3. Kurtkale Köyü (G. Arda arşivi).

Buradaki seramikler Erken Tunç Çağı ve Demir Çağı ağırlıklı olmak üzere Orta Çağ'a ait örnekler de içermektedir. Kurtkale köyünün 1 km güneydoğusunda tespit edilen Kurtkale Kalesi ise Kür Nehri kıyısında olması ve bölgeye hâkim konumu ile oldukça önem arz etmektedir (Ceylan ve Ceylan, 2018, s. 100). Buradaki yüzey malzemesi çoğunlukla Orta Çağ'a tarihlenmektedir.

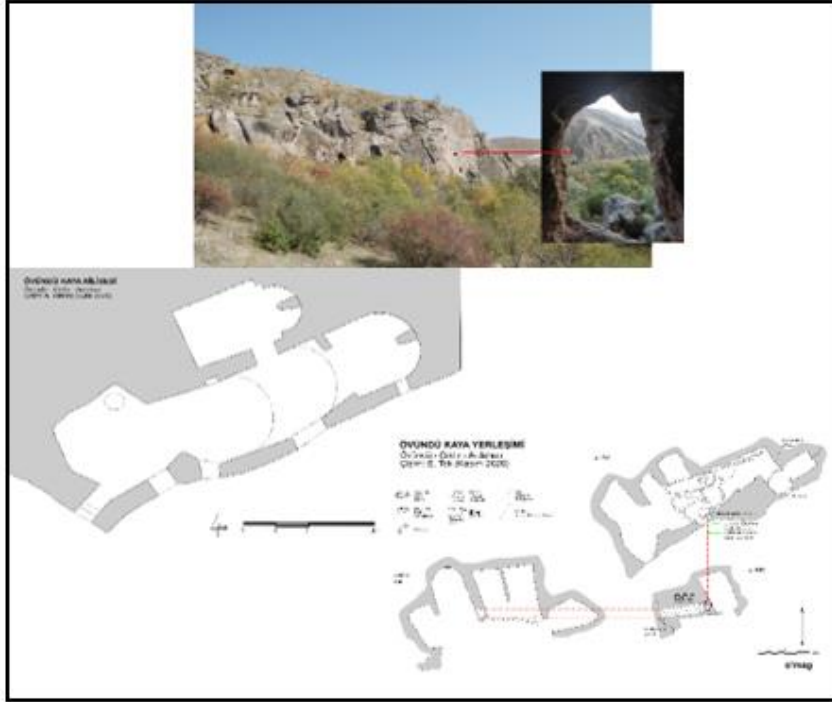
Öncül Köyü: Ardahan ili Çıldır ilçesinin kuzeyinde yer alan Öncül köyü, ilçe merkezine 22 km mesafededir. Öncül köyünde modern köy mezarlığının güneybatısındaki alanda incelemeler yapılmıştır (Fotoğraf 4). Gürcistan sınırındaki su deposunun olduğu bölgeden başlayıp Kür Nehri havzasına bakan buruna kadar çok geniş bir alanda Kalkolitik Çağ'da yerleşim gördüğüne işaret eden seramik parçaları, obsidyenden aletler ve çekirdekleri bol miktarda görülmektedir. Yüzey malzemesi değerlendirildiğinde bu alanın Kalkolitik Çağ'dan başlayıp Orta Çağ'a kadar muhtemelen kesintisiz bir iskâna sahne olduğu anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 4. Öncül Köyü (G. Arda arşivi).

Pişmiş toprak kaplara ait ağız kenarları, gövde, dip ve kulp parçaları yoğun olup bezemeli kap parçaları ise sayıca daha azdır. Kap biçimleri arasında yoğunluk sırasına göre boyunlu-boyunsuz çömlek, çanak, dip, pithos ve kapak parçaları yer almaktadır. Bazı parçalarda çizi bezemeler görülmektedir. Kapların dış yüzeyleri genellikle astarlı ve perdahlı, iç yüzeyleri ise ince astarlı olup kaplar iyi derecede pişirilmiştir. Yerleşimin son bulunduğu burnun alt kısmında ise mağaralar yer almakta olup doğal kaya sığınağı özelliği gösterirler. Öncül köyü sınırları içerisinde köy mezarlığını çevreleyen duvar örgüsünde bir adet lahit parçası görülmekte, bir lahit kapağı ise ters çevrilmiş olarak bu mezarlığa giden yol üzerinde durmaktadır. Bu lahit kapağının zaman zaman musalla taşı olarak kullanıldığı bilgisi köy sakinlerinden alınmıştır. Yine aynı köy içinde bir kilise kalıntısı kısmen korunmuştur. Kilisenin bulunduğu arsa sahibinin evinin dış duvar örgüsünde bir mezar steli yer almaktadır. Bunun yanı sıra evin ahırında zeminde ters çevrilmiş olarak duran, üzeri haç işaretleriyle bezeli bir stel, fotoğraflanmak suretiyle yerinde belgelenmiştir. Köyün yaklaşık 2 km batısında ve meyve bahçelerinin güneyinde yöre halkının “Kuyular” olarak tanımladığı mimari yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Yaklaşık 200x200m civarında bir sahada bulunan derin kuyular ve örme duvarlardan meydana gelen bu alana, doğu tarafından yükseltilmiş ve düzgün yapılmış bir yoldan girilmektedir. Yapı karakterinden Orta Çağ döneminde inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir.

Övündü Köyü: Ardahan'ın Çıldır ilçesindeki Övündü (Vaşlob) Köyü, ilçe merkezinin 32 km kuzeyinde yer almaktadır. Modern köy yerleşiminin güneyindeki vadi içerisinde,

bahçelerin bulunduğu alanda ve çevre yamaçlarda bir dizi mağara bulunmaktadır (Fotoğraf 5). Mağaraların birinin iç mekân düzenlemesinden kaya kilisesi olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Yarım daire biçimindeki apsis doğudadır. Apsisin içinde bir basamaklı *synthronion* kısmen korunmuştur. Apsis, naos ve yan mekânların duvarlarında nişler görülmektedir. Apsisin kemer kısmının tam ortasında yer alan yazıyı ise neredeyse tamamı tahrip edildiği için okumak mümkün olamamıştır. Bir diğer mağara ise üç katlı ve birbiri içinden dikey tünellerle bağlanan mekânlara sahiptir. Burası da kaya kilisesinde olduğu gibi kaçak kazılarla tahrip edilmiştir.

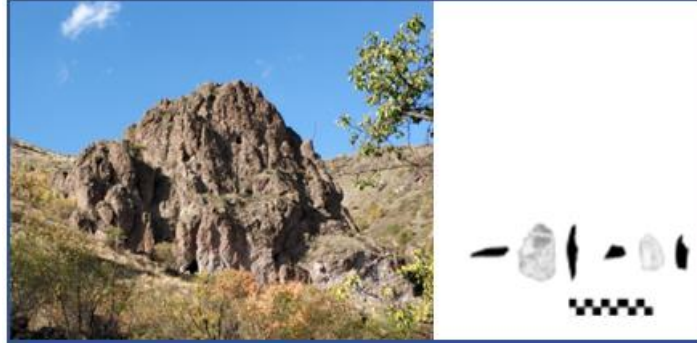

Fotoğraf 5. Övündü mağaraları (G. Arda arşivi).

Bu bölgede ele geçen sırlı ve sırsız kap parçaları genellikle Orta Çağ'a tarihlenmektedir. Ayrıca araştırma ekibimizdeki antropologlar tarafından birkaç parça yanmış insan kemiği tespit edilmiştir. Bu mağaralar dizisinin batı yamacında yüksek bir kayanın içine oyulmuş, Kür Nehri havzasını tepeden gören tek mekânlı bir kaya sığınağı yer almaktadır. Yanındaki vadide ise kayanın yüzeyinin içe doğru derinleştirilmesiyle oluşturulmuş, yaklaşık 3 m uzunluğunda dikdörtgen biçimli küçük alanda kaya yüzeyinin köşesine güneş ışınları/yönleri (?) andırır bir düzenleme ve (+) şekli kazınmıştır. Bu nişin hemen üst bölümünde düzeltilmiş bir girişe sahip kaya sığınağı görümlü yerin mezar odası olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Ayrıca Övündü köyü bahçelerinin olduğu mevkide kısmen yıkılmış bir şapel mevcuttur (Bayram, 2014, s. 21-26).

Kenardere Köyü: Ardahan ili Çıldır ilçesinin kuzeyindeki Kenardere köyü, ilçe merkezine 40 km mesafededir. Köyün bahçelerine inen yolda "Mahmut'un mağarası" denilen ve defalarca kaçak kazıya sahne olmuş bir mağara incelenmiştir (Fotoğraf 6).

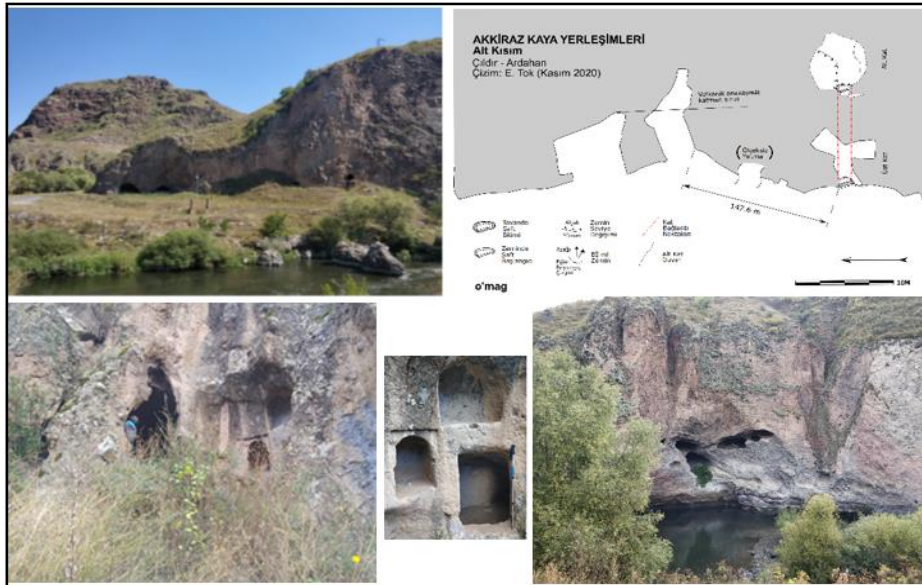

Fotoğraf 6. Mahmut'un mağarası (G. Arda arşivi).

Mağara içinde seramik parçası yok denecek kadar az olmasına karşın taştan aletler ile araştırma ekibimizdeki antropologlar tarafından insana ait biri yanmış iki kemik parçası tespit edilmiştir.

Akkiraz Köyü: Ardahan'ın Çıldır ilçesinin kuzeybatısındaki Akkiraz köyü, ilçe merkezine 31 km mesafededir. Köyde bulunan mağaralar ve mağaraların kuzeyinde günümüzde bahçe olarak kullanılan alanda tarafımızdan incelemeler yapılmıştır (Fotoğraf 7). Mağaraların doğal olduğu anlaşılmıştır. Mağaraların kuzeyinde bulunan bahçeden elde edilen seramik verileri bir yerleşim yerinin varlığını göstermektedir. Öncül köyü sınırları içinde kalmakla birlikte mevki olarak Kür Nehri üzerinde bulunan Akkiraz Köprüsü'nün iki tarafında kalan kayalık alanda mağaralar yer almaktadır. Kuzeyde, Türkiye-Gürcistan sınırının hemen yakınında olan mağaranın içi özenli bir işçiliğe sahiptir. Tek mekâna sahip olmakla birlikte tavana yakın kısımlarda apsisi andıran ve mekânı paravanla bölmeye yarayan kısımlara ait dikey düzenlemeler görülmektedir. Zeminde oldukça derine giden büyük bir kaçak kazı çukuru vardır. Mağaranın dış tarafındaki kayaların yüzeyinde de farklı büyüklüklerde açılmış düzgün niş düzenlemeleri mevcuttur. Mağaranın içinde ve dışında herhangi bir yüzey malzemesine rastlanmamıştır. Mağara mekânlarının yatay ve dikey bağlantıları, niş düzenlemesi gibi özellikleri bölgedeki diğer Orta Çağ örnekleriyle (Harosman Mağaraları, Övündü Mağaraları, Şiko'nun Mağarası) benzerlik gösterdiği için bu mağaraların da Orta Çağ'da kullanıldığı düşünülmektedir.

Fotoğraf 7. Akkiraz mağaraları (G. Arda arşivi).

Akkiraz Köprüsü'nün güneyinde de birkaç mağara yer almaktadır. Ancak birisinin doğal olmadığı ve gözetleme amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Bir grup mağara da yine Akkiraz Köprüsü'nün yaklaşık 100 m güneyinde hemen nehrin dibindeki kayalıklarda görülmektedir. Ancak nehrin zaman içerisinde alt kısmını oyduğu ve ön tarafının kopmasına sebep olduğu bu mağaralara suyu aşır geçmek ve incelemek mümkün olamamıştır.

Eşmepınar (Purut) Köyü: Ardahan ili Çıldır ilçesine bağlı Eşmepınar köyü, ilçe merkezinin güneydoğusunda, 2,1 km mesafededir. Eşmepınar köyünden, Güvenocak köyüne giden yolun 3. km'sinde, yolun hemen kuzeyinde bir yerleşim yeri tespit edilmiştir. Akarsu kenarında bulunan yerleşim yerinde yüzey buluntusu olarak çok sayıda seramik parçasının yanı sıra taş aletler ile kemikten yapılmış bir adet bız görülmektedir (Fotoğraf 8).

Fotoğraf 8. Eşmepınar (Purut) Köyü (G. Arda arşivi).

Taş aletler arasında bazalttan yapılmış bir ön kazıyıcı, Geç Neolitik Çağ-Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir. Yüzeyde görülen seramik parçaları da bu tarihlerle uyumaktadır. Ayrıca Tunç Çağı'na tarihlendirilebilecek seramikler yoğun miktardadır. Seramikler elde ve çarkta şekillendirilmiş olup pişme dereceleri genellikle orta, bazılarının ise iyidir. Çömlek ve çanak türü kaplar çoğunluktadır. Bazılarının çizi, kazıma ve parmak baskı tekniğiyle süsleniği görülmektedir. Kapların büyük bir kısmı içi-dışı astarlı ve perdahlı (siyah, kahverengi, sarımsı kahverengi, kahverengimsi kırmızı) bir yüzey işlenişine sahiptir. Yüzey malzemesi uzun süreli bir iskânın varlığına işaret etmektedir. Yapı kalıntıları da kısmen izlenebilmektedir.

Güvenocak Köyü: Ardahan'ın Çıldır ilçesinin doğusundaki Güvenocak köyü, ilçe merkezine 7 km mesafede yer alır. Güvenocak köyünü geçtikten sonra Canbaz yolunun güney tarafındaki yerleşim, yukarıda bahsedilen Eşmepınar (Purut) köyündekilere nazaran daha geç dönemlere ait yüzey malzemesi içermektedir (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 9. Güvenocak (G. Arda arşivi).

Seramik buluntuları Demir Çağı'na ve Orta Çağ'a aittir. Bunlar arasında Orta Çağ özelliği gösteren seramik parçaları daha yoğundur. Buradaki seramikler çarkta şekillendirilmiş, pişme derecesi orta, genellikle çömlek ve çanak türü kaplara ait parçalardan oluşmakta olup kapların astarlı, bazılarının da perdahlı olduğu görülmektedir.

Yukarıda değindiğimiz bu yerler dışında yine Kür Nehri havzasında ve Çıldır ilçesi sınırlarında yer alan Kayabeyi Barajı bölgesindeki Düzülü mağaralar, Refet'in mağaraları, Kurtboğazı, Derindere, Saroma/Gök Çarkak, Erkına, Graşo, Kartaluçan, Kalecik (Kalacuk), Morik, Dirsekkaya, Kamber Deresi, Betres, Gaçıyan, Sudeğen, Şiko'nun mağarası, Colid mevkiinde mağaralar ve kaya sığınakları ile Sensop Kilisesi ve Karakale mevkilerinde çalışmalarımız yürütülmüştür. Günümüzde hidroelektrik santralinin bulunduğu Erkına mevkiinde hemen Kür Nehri'nin kıyısında yükselen kayalık yüzeyinde çok sayıda mağara bulunmaktadır. Bunların bazılarının özel bir işlenişe sahip olduğu görülmektedir. Ancak nehri geçip bu mağaralara ulaşmak mümkün olamamıştır.

Türkiye-Gürcistan sınırında, Akçil Köyü sınırları içerisinde Tatalit Deresi'nin güney yamacında bulunan ve yöre halkınca "Şiko'nun Mağarası" olarak adlandırılan kısımda birbiri içinden geçen ve dikey tüneller aracılığıyla katlar arasındaki bağlantının sağlandığı, ondan fazla mekânın olduğu, yine akarsuya kıyısı olan büyük bir mağara kompleksi yer almaktadır. Akdari köyüne 2,5 km, Sabaholdu köyüne ise 2 km mesafede olan Sensop Kilisesi'nin bulunduğu alanda ise pek çok yapıya ait mimari kalıntı mevcuttur. Ayrıca Sensop Kilisesi'nin yarısı yıkılmış olmakla birlikte kilisenin özellikle dış duvarları dibinde ve önünde yapılan kaçak kazılar büyük tahribata sebep olmuştur. Bu kaçak kazı çukurlarında ekibimizdeki antropologlarımızın verdiği bilgiye göre birden fazla sayıda insana ait kemikler, kafatasları vs. etrafa saçılmış durumda olup bir mezar yapısının da parçalanmış olduğu gözlemlenmiştir.

Sonuç

Ardahan-Kür Nehri havzasında 2019 yılında ilk etabını tamamladığımız yüzey araştırmamız Kür Nehri'nin Türkiye sınırlarından çıkıp Gürcistan topraklarında akmaya başladığı Çıldır ilçesi sınırlarında gerçekleştirilmiştir. Kür Nehri havzasındaki yerleşim yerlerinin, doğal veya insan eliyle şekillendirilmiş mağaraların, kaya yerleşmelerinin, kurganların, kalelerin ve mezar alanlarının tespiti yapılmıştır. Bu yerlerin haritalaması yapılarak "CBS-Coğrafi Bilgi Sistemleri" ortamına aktarılması sağlanmıştır.

İnsanoğlu yerleşik hayata geçmeden önce korunma ve barınma amacıyla doğal mağara oluşumları kullanılmıştır. Yerleşik hayata geçiş sürecinde doğal mağaralardan başlayarak ihtiyaçları doğrultusunda özellikle su havzalarındaki uygun kayalık alanlarda kendilerine yaşam alanları oluşturmak için kayaları oymak suretiyle bu kovukları genişletmiş veya yeni mağaralar açmışlardır. Bunu 2018 yılından itibaren yürüttüğümüz yüzey araştırmamızda tespit ettiğimiz mağaraların duvarlarındaki kazma izlerinden ve araştırma ekibimizdeki *speologist*lerin raporlarına dayanarak söyleyebilmekteyiz. Bu yerleri barınma, korunma gibi temel yaşam gereksinimlerinin yanı sıra ürün depolama/saklama mekânları ve ibadet yerleri olarak da kullanmışlardır. Böylelikle mağaralar ve kaya sığınaklarında organize alanlar oluşturmuşlardır. Zamanla bu mağaralardaki mekânlar insan eliyle açılmış tüneller aracılığıyla birbirlerine bağlanmıştır. Araştırmamızda Kür Nehri vadisinde çok sayıda mağara ve mağara kompleksleri tespit edilmiştir. Genel olarak birbirleriyle dönemsel ve yapısal benzerliklere sahiptirler. Örnek verecek olursak, 2018 yılında çalışmalarını yürüttüğümüz Harosman Mağaraları'nın en iyi analogisi, 197 km batısında yine Kür Nehri havzasında ama Gürcistan'da karşımıza çıkan Vardzia Mağaraları'dır.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Ardahan, barındırdığı yeraltı ve yerüstü kaynaklarının yanı sıra tarıma, özellikle de hayvancılığa elverişli bir coğrafyaya sahiptir. Ayrıca Anadolu ile Transkafkasya arasındaki geçiş güzergâhındaki konumu, ilkçağlardan itibaren yerleşim için tercih edilen bir bölge olmasını sağlamıştır. Yüzey araştırmamızdaki verilere göre Çıldır ilçesinde Neolitik Çağ'dan itibaren yerleşimler, devam eden dönemlerde ise yerleşimin yanı sıra kaleler, kurganlar, nekropoller ve kaya kiliseleri tespit edilmiştir. Kaleler Kür Nehri

vadisine hâkim konumlarda ve birbirlerine yürüyüş mesafesinde konuşlandırılmışlardır. Böylece Kür Nehri güzergâhı üzerindeki ulaşım yolunun güvenliği ve kontrolü sağlanmıştır. Bu merkezlerdeki seramik malzemeler arasında Karaz (Kura-Aras) kültürüne ait örneklerin de yer alması, bu kültürün Ardahan'daki mevcudiyetini belgelemesi açısından önem arz etmektedir. Kurganlar ve nekropollerin ise Gürcistan ve Transkafkasya'da Trialeti-Kirovakan Kültürü, Azerbaycan'da Sevan-Üzerlik Kültürü, Nahçıvan ile İran Azerbaycanı'nda Van-Urmiye Kültürü ve Ermenistan'da Tazekent Kültürü ile ilişkilerinin olması muhtemeldir. Ancak henüz araştırma bölgemizde arkeolojik kazı yapılmadığı için gerek kurganlar gerekse nekropollerin bu kültürlerle ilişkisi konusunda şimdilik kesin bir kaniya varmamız mümkün olamamıştır.

Yüzey araştırmamızda Ardahan-Kür Nehri havzasında yöre halkı tarafından bilinenlerle birlikte daha önceleri çeşitli bilimsel çalışmalara konu olmuş, tescillenerek kültür envanterine alınmış olanların yanı sıra özellikle tescillenmemiş tarihi ve arkeolojik merkezlerin bilimsel tespitleri yapılmıştır. Böylece daha sonra yapılacak olan arkeolojik kazı, kültür turizmi, gezi güzergâhları vb. çalışmalara bilimsel ve teknik altyapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmamız gezi, yürüyüş, tırmanış gibi etkinlikler için belirlenebilecek bir rota ile il turizm ve ekonomisine önemli katkılar sağlayacaktır. Ayrıca proje kapsamında tespit edilen bazı alanların özellikle insan tahribatına karşı korunması, tescillenmesi ve kurtarma kazısı yapılması hususunda Kültür Bakanlığı'na gerekli müracaatlar yapılmıştır.

Bugünkü bilgilerimize göre Çıldır ilçesinde günümüzden yaklaşık 10000 yıl öncesine giden bir tarihî süreçten bahsedebiliriz. Yüzey araştırmamız tamamlandığında mağara yerleşimlerinin durumu, tarımsal uygulamaların organizasyonu ve bu nüfusların bölgedeki hidrografik ağ ile olan ilişkisi, bölgedeki kültürler ve yerleşimlerinin kronolojisi gibi birçok soru cevap bulacaktır.

Kaynakça

- Açugba, T. (2015). *Kronolojik Abhazya tarihi*. (Chkotua, O. Çev.). İstanbul: Yeni Anadolu Yayıncılık.
- Aghalari, B. (2019). Arkeolojik verilerin ışığında Anadolu-İran arasında obsidiyen dolaşımı. *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 25, 11-26.
- Al-Juboori, R. J. M. (2017). The evolution of political life in Mesopotamia from the period of dawn dynasties, the end of the state of Ur III (2006-2900 q. m). *Alustath Journal for Human and Social Sciences*, 222 (1), 337-366.
- Amiran, R. (1952). Connections between Anatolia and Palestine in the early bronze age. *Israel Exploration Journal*, 2 (2), 89-103.
- Amiran, R. (1965). Yanık Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak ware. *Anatolian Studies*, 15, 165-167.
- Ardahan İl Çevre Durum Raporu, 2009.
- Arsebük, G. (1979). Altınova'da (Elazığ) koyu yüzlü, açık ve Karaz türü çanak çömlek arasındaki ilişkiler sorunu. *Türk Tarih Kongresi*, 8 (1), 81-92.
- Ashurov, S. G. (2005). An introduction to bronze age sites in the Şarur Plain. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 37, 89-99.
- Askerovna, A. A. ve Aleksandrovna, S. V. (2018). Osmanlı öncesi dönemde Güney Gürcistan'ın Türk dünyasıyla temasları. (Mutlu, N. Çev.). *Bizim Ahıska*, Yaz, 11-15.
- Babazade, E. (2016). Geç neolitik dönemde Güney Kafkasya yerleşim modelleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Badalyan, R. S. (2014). New data on the periodization and chronology of the Kura-Araxes culture in Armenia. *Paléorient*, 40, 71-92.

- Bahşeliyev, V. (2019). Kızkale yerleşmesi ve nekropolü (Nahçıvan, Azerbaycan). *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 25, 47-61.
- Bayram, F. (2014). Doğunun unutulmuş bir manastırı: Vaşlobi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 21-26.
- Baysal, A. (2012). Doğu Anadolu arkeolojisinde göçebelik ve yaylacılık kültürü (MÖ II. bin): veriler ışığında yeni düşünceler. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (23), 255-268.
- Bingöl, A. (2016). Kars ve çevresinde Karaz yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 487-502.
- Bittel, K. (1945). *Ön Asya tarih öncesi çağları: Mısır, Filistin, Suriye*. (Çambel, H. Çev.). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Brereton, G. (2016). Mortuary rites, economic behavior and the circulation of Goods in the transition from village to urban life in early Mesopotamia. *Cambridge Archaeological Journal*, 26 (2), 191-216.
- Bulut, E. ve Kurt, M. (2020). MÖ 3. ve 2. binyıllarda Mezopotamya'da sulama kanalları ve toplumsal yaşama etkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30 (2), 415-426.
- Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the chalcolithic and early bronze age. *Anatolian studies*, 8, 157-209.
- Burney, C. (1961). Circular buildings found at Yanik Tepe, in north-west Iran. *Antiquity*, 35 (139), 237-240.
- Burney, C. A. ve Burney, C. (1977). *From village to empire: an introduction to Near Eastern archaeology*. London: Phaidon Press.
- Burney, C. A. ve Lang, D. M. (1971). *The peoples of the hills: ancient Ararat and Caucasus*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Ceylan, A. ve Ceylan, N. (2018). *Doğunun sönmeyen yıldızı Akçakale ve Çıldır araştırmaları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A., Özgül, O. ve Kalmış, G. (2019). Karaz kültürü'nün Kahramanmaraş ve çevresindeki yansımaları. Kabakcı, C. vd. (Ed.). *Uluslararası Antikçağ Döneminde Maraş Sempozyumu* (s. 26-52), Kahramanmaraş: Fikir Ajans.
- Çoğ, M. (2015). Ortaçağ'da Kafkasya havzasında Kıpçaklar. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 10 (19), 57-74.
- Dinç, U. (2018). Mezopotamya'da tanrı anlayışının gelişimi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 64-75.
- Düvenci, S. (2018). Kuvvet ve mücadele teorisine göre Mezopotamya'da devletin ortaya çıkışı. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1 (1), 106-116.
- Dyson, R. H. (1968). *The archaeological evidence of the second millennium BC on the Persian plateau*. London: Cambridge University Press.
- Dzhaparidze, O. M. (1964). The culture of early agricultural tribes in the territory of Georgia. *VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, 2-9.
- Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular. Eastern Anatolia and Urartians*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eser, E. ve Kılıç, Y. (2017). Mezopotamya'nın ilk kent binaları (tapınaklar) ve işlevleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (13), 412-438.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/atdd/issue/36385/411656>
- Hamon, C., Jalabadze, M., Agapishvili, T., Baudouin, E., Koridze, I. ve Messenger, E. (2016). Gadachrili Gora: architecture and organisation of a neolithic settlement in the middle Kura valley (6th millennium BC, Georgia). *Quaternary International*, 395, 154-169.
- Helwing, B., Aliyev, T., Maria Bianca, D. ve Anna, A. R. (2015). Güneybatı Azerbaycan'da eski Kura projesi: mil stepleri kültürel peyzajı. Işıklı, M. vd. (Ed.). *Uluslararası Doğu*

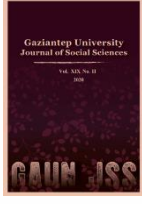
- Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler*, I (s. 377-387). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Işıklı, M. ve Can, B., (Ed.). (2015). *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya kültürleri sempozyumu: bildiriler I, II. International symposium on East Anatolia-South Caucasus cultures: proceedings I, II*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Işıklı, M. ve Öztürk, G. (2019). Doğu Anadolu Kura-Aras seramiği üzerine. *Seramik Araştırmaları Dergisi*, 1, 13-29.
- Kılıç, Y. ve Eser, E. (2019). Mezopotamya kent devletlerinin kuruluş nazariyeleri ve etkin bir faktör olarak din. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6 (2), 519-545.
- Kıbaroğlu, M. (2015). Archaeometric investigations of Kura-Araxes ware: a review. Işıklı, M. vd. (Ed.). *Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler*, I (s. 226-227). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Koçman, A. (1979). *Yukarı Kura Nehri havzası'nın fiziksel coğrafyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Koşay, H. Z. ve Turfan, K. (1959). Erzurum-Karaz kazısı raporu. *Belleten*, 23 (91), 349-414.
- Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1964). Pulur kazısı: 1960 mevsimi çalışmaları raporu. *Türk Tarih Kurumu Kongresi*, 6, 14-15.
- Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve çevresinin dip tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kökten, İ. K. (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları. *Belleten*, 8 (32), 659-680.
- Köroğlu, K. (2000). Çıldır kurganları, *Arkeoloji ve Sanat*, 96, 2-11.
- Krupnov, E. I. (1964). The most archaic culture of the Caucasus and the Caucasian ethnic community (a contribution to the problem of the origin of the indigenous peoples of the Caucasus). *Soviet Anthropology and Archeology*, 3 (3), 31-45.
- Kuliyeva, Z. ve Bahşeliyev, V. (2018). Nahçıvan'ın kalkolitik çağ kültürü (Azerbaycan). *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 23, 29-52.
- Lang, D. M. (2021). *Armenia: cradle of civilization*. London: Routledge.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia: the archaeology of Asia Minor before the Greeks*. London: Penguin Books.
- Lloyd, S. (1967). *Early highland peoples of Anatolia*. London: Thames and Hudson.
- Lyonnet, B., Guliyev, F., Helwing, B., Aliyev, T., Hansen, S. ve Mirskhulava, G. (2012). Ancient Kura 2010–2011: the first two seasons of joint field work in the southern Caucasus. *Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, 1-190.
- Maisler, B., Stekelis, M. ve Avi-Yonah, M. (1952). The excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946. *Israel Exploration Journal*, 2 (4), 218-229.
- Marro, C., Berthon, R. ve Bakhshaliyev, V. (2014). On the genesis of the Kura-Araxes phenomenon: new evidence from Nakhchivan (Azerbaijan). *Paléorient*, 40 (2), 131-154.
- Mellaart, J. (1958). The end of the early bronze age in Anatolia and the Aegean. *American Journal of Archaeology*, 62 (1), 9-33.
- Nissen, H. J. (2011). *The early history of the ancient Near East, 9000-2000 BC*. Chicago: University of Chicago Press.
- Oates, J., McMahon, A., Karsgaard, P., Al Quntar, S. ve Ur, J. (2007). Early Mesopotamian urbanism: a new view from the north. *Antiquity*, 81 (313), 585-600.
- Oğuz, E. (2017). Eski çağda Mezopotamya coğrafyasında ticareti yapılan tarım ürünleri. *TURAN-SAM*, 9 (36), 186-194.

- Ökse, A. T. (2015). Doğu Anadolu demir çağı kültürünün güneye yayılımı: yukarı Dicle havzasından yeni bulgular. Işıklı, M. vd. (Ed.). *Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler, II* (s. 262-270). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Özmen, Z. (2022). Yukarı Mezopotamya tarihi coğrafyası. *Akademik Matbuat*, 6 (2), 201-212.
- Pehlivan, M. (1990). Karaz kültürü ve Hurriler. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 168-175.
- Postgate, N. (2017). *Early Mesopotamia: society and economy at the dawn of history*. Routledge: Taylor & Francis.
- Rothman, M. S. (2015). The changing organisation of Kura Araxes culture. Işıklı, M. vd. (Ed.). *Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler, I* (s. 121-132). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Rothman, M. S. (2017). Explaining the Kura-Araxes. *Fitful Histories and Unruly Publics: Rethinking Temporality and Community in Eurasian Archaeology*, 215-257.
- Rova, E. (2014). The Kura-Araxes culture in the Shida Kartli region of Georgia: an overview. *Paléorient*, 40, 47-69.
- Sagona, A. (1993). Settlement and society in late prehistoric Trans-Caucasus. Frangipane, M. vd. (Ed.). *Between the Rivers and over the Mountains* (s. 453-474). İtalya: Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità, Università di Roma La Sapienza.
- Sagona, A. (2014). Rethinking the Kura-Araxes genesis. *Paléorient*, 40, 23-46.
- Sagona, A. ve Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik veriler ışığında Türkiye'nin en eski kültürleri: MÖ 1.000.000-550*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Saraçoğlu, H. (1990). *Bitki örtüsü akarsular ve göller*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Smogorzewska, A. (2004). Andirons and their role in early Transcaucasian Culture. *Anatolica*, XXX, 151-177.
- Sukenik, Y. (1947). On the technique of Khirbet Kerak ware. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 106 (1), 9-17.
- Ur, J. A. (2010). Cycles of civilization in northern Mesopotamia, 4400–2000 BC. *Journal of Archaeological Research*, 18, 387-431.
- Ünsal, V. Ü. (2012). Doğu Anadolu'da (Malatya-Elazığ) Karaz türü yerleşmeler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2), 320-331.
- Vener, B.B. (2007). *The Kura-Araks basin: obstacles and common objectives for an integrated water resources management model among Armenia, Azerbaijan and Georgia*. doi: https://digitalrepository.unm.edu/wr_sp/61
- Yalçın, G. (2020). Karaz-/Kura-Aras-/Khirbet Kerak kültür olgusu ve tarihöncesi bölgelerarası ilişkiler. *Colloquium Anatolicum*, 169-182.
- Yıldırım, E. ve Aytan, O. A. (2023). Mezopotamya'da tarımsal üretiminin devamlılığının sağlanması için krallığın finanse edilmesi: vergilendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (1), 289-299.
- Yıldız, D. (2017). Trans Kafkasya'nın sınıraşan su yönetimi sorunları ve öneriler. *World Water Diplomacy & Science News*, 10004, 1-22.
- Yurttaş, H. ve Heidari, M.R.G. (2015). İran-Türkiye (Serahs-Trabzon) İpek Yolu (Doğubeyazıt, Iğdır, Ani). Işıklı, M. vd. (Ed.). *Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler, II* (s. 377-393). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Zengin, M. ve Yılmaz, S. (2008). Ardahan Kura Nehri ve yakın çevresi alan kullanımının belirlenmesi ve optimal alan kullanım önerileri. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 39 (1), 43-54.

Elektronik Kaynakça

- Google Maps (2019). <https://www.google.com/maps/@40.9990251,42.6831138,9.5z>. Erişim Tarihi: 26.12.2019.
- Kura (2009). <https://www.fao.org/3/ca2130en/CA2130EN.pdf>. Erişim tarihi: 10.09.2023.
- Kura (2021). <https://www.euwipluseast.eu/en/about/pilot-river-bassin/kura>. Erişim Tarihi: 10.09.2023.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Osmanlı Subaylığından Modern Suriye Devleti Savunma Bakanlığına: Yusuf Azma, Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri

From Ottoman Officer to Minister of Defence of the Modern Syrian State: Yusuf Azma, His Life and Political Activities

Mustafa ASLAN^{a*}

^a Arş. Gör. Dr., Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4158-2364

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 9 Eylül 2023

Kabul tarihi: 11 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Yusuf Azma,

Meyselun Savaşı,

Anadolu Güney Cephesi,

I. Faysal,

Suriye'de Fransız mandası.

ÖZ

Yusuf Azma, XX. yüzyılın başlarında Arap bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynamış Türk kökenli Şamlı bir asker ve siyasetçidir. Suriye tarihinin yanı sıra Ortadoğu tarihinin de önemli bir figürü olmasına rağmen onun hayatı ve faaliyetleri hakkında kapsamlı ve sistematik bir çalışma yapılmamıştır. Bu bağlamda bu çalışma Yusuf Azma'nın doğumundan ölümüne kadar geçen süreçteki yaşam öyküsünü ve siyasi faaliyetlerini kronolojik bir şekilde incelemektedir. Bu kapsamda çalışma, Azma'nın hayatı ve Osmanlı'daki askerlik kariyeri, Şam'a dönüşüyle Suriye Savunma Bakanlığı görevi, Fransız mandasına karşı direnişini ve Fransızlara karşı mücadelesinde Türkiye ile yaptığı iş birliğine odaklanmaktadır. Azma'nın faaliyetleri bu konular üzerinden irdelenirken hem Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi'nden hem de yerli ve yabancı literatürden faydalanılarak tarihsel bir perspektiften değerlendirme yapılmıştır. Araştırmanın bulgularında Azma'nın özellikle Batı ve Arap literatüründe gösterildiği gibi Osmanlı'ya karşı çıkarılan Arap isyanlarında yer almadığı aksine Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen yıkılışına kadar bir Osmanlı subayı olarak hizmetine devam ettiği görülmektedir. Şam'daki faaliyetlerinde de Anadolu Millî Mücadelesinin Güney Cephesi komutanlarıyla irtibatlı olması, Osmanlı'nın yıkılmış olmasına rağmen İttihatçı geçmişinden kopmadığı söylenebilir. Bunun yanında başlangıçta Faysal ve bazı Suriyeli siyasi figürler tarafından kabul edilen Fransız manda sistemine Suriye siyasetinde oynadığı rollerle reddedilmesini sağlayarak, Fransızların Suriye'de manda sistemini kurmasını geciktirdiği de görülmektedir. Sonuç olarak Azma hem askeri hem de siyasi alanda gösterdiği başarılarla halkın desteğini kazanmış, Fransız işgaline karşı direnmiştir. Ayrıca Suriye'de yürüttüğü bu faaliyetlerle Anadolu'nun Güney Cephesi'nde Fransızlara karşı verilen mücadeleye katkıda bulunmuştur. Halen Suriye bölgesinde yaşanan problemler düşünüldüğünde, bu çalışmanın konusu olan Yusuf Azma'nın hayatı ve siyasi faaliyetleri bölge için oldukça önemli olup günümüze de ışık tutmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: September 9, 2023

Accepted: October 11, 2023

Keywords:

Yusuf Azma,

Battle of Meyselun,

Anatolian Southern Front,

Faisal I,

French mandate in Syria.

ABSTRACT

Yusuf Azma was a Damascus soldier and politician of Turkish origin who played an important role in the Arab struggle for independence in the early 20th century. Although he is an important figure in the history of Syria as well as the Middle East, there has not been a comprehensive and systematic study on his life and activities. In this context, this study chronologically examines the life story and political activities of Yusuf Azma from his birth to his death. In this context, the study focuses on Azma's life and his military career in the Ottoman Empire, his return to Damascus as the Syrian Minister of Defence, his resistance against the French mandate and his cooperation with Turkey in his struggle against the French. While analysing Azma's activities on these issues, an evaluation was made from a historical perspective by making use of both Ottoman and Republican archival sources and local and foreign literature. The findings of the study show that Azma did not take part in the Arab revolts against the Ottoman Empire as portrayed in the Western and Arab literature, on the contrary, he continued his service as an Ottoman officer until the actual collapse of the Ottoman Empire. The fact that he was in contact with the commanders of the Southern Front of the Anatolian National Struggle in his activities in Damascus can be said that he did not break away from his Unionist past despite the collapse of the Ottoman Empire. In addition, it is also seen that he delayed the establishment of the French mandate system in Syria by ensuring the rejection of the French mandate system, which was initially accepted by Faisal and some Syrian political figures, with the roles he played in Syrian politics. As a result, Azma gained the support of the people with his military and political achievements and resisted the French occupation. In addition, he contributed to the struggle against the French on the Southern Front of Anatolia with these activities in Syria. Considering the problems still experienced in the Syrian region, the life and political activities of Yusuf Azma, the subject of this study, are very important for the region and shed light on the present day.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: aslmstf88@yahoo.com

EXTENDED ABSTRACT

During and after the First World War, Syria went through a turbulent period of profound political and social transformations. With the collapse of the Ottoman Empire in the chaos of the war, Syria, which had been under Ottoman rule for centuries, found itself at a crossroads, facing a daunting period of uncertainty and transition. The spark of Arab nationalism ignited by the weakening dominance of the Ottoman Empire was further fuelled by the Syrian desire for self-government and autonomy. However, the secret Sykes-Picot Agreement of 1916, a plan designed to divide the Middle East into spheres of influence, and the subsequent Balfour Declaration of 1917, which advocated the establishment of a Jewish homeland in Palestine, created a deep sense of resentment and frustration among the Syrian people. These developments were particularly galling because they seemed to alienate the Syrian Arab population from their long-cherished desire for self-determination.

The Arab Revolt of 1916, fuelled by the fervour of Arab nationalists and organised with the support of Anglo-French forces, represented a decisive challenge to Ottoman authority in the region. Paradoxically, it posed an enigma for the Syrian Arabs because it seemed to divert them from their desired goals of sovereignty and self-government. Then, after the climax of the First World War, the handover of Syria to the French under the League of Nations mandate provoked fierce and determined resistance among the Syrian people. This occupation was a turning point that heralded the beginning of a long and arduous struggle for independence. The repercussions of the occupation went far beyond the immediate context and laid the foundation for the political and social metamorphosis that would shape Syria's destiny in the years to come.

Against this complex backdrop in Syria, Yusuf Azma emerged as an important figure in the Arab struggle for independence. Born in 1883 in Damascus, Azma came from a wealthy Turkmen family from Damascus. After starting his education in Damascus, he travelled to Istanbul and continued his education there. After a successful education, Azma started his military career and reached the highest positions in the Ottoman Army. With the actual defeat of the Ottoman Empire, he returned to his hometown of Damascus and began his duty, which will be written as an unforgettable name in Arab history. However, given Yusuf Azma's importance, a comprehensive understanding of his life, contributions and influence is still lacking. At the same time, especially in foreign literature, he is often characterised as anti-Ottoman, ignoring his military background in the Ottoman Empire, although he did not participate in the Arab uprisings against the Ottoman Empire. On the contrary, Azma was also involved in the suppression of Arab revolts. Later on, his ties with the newly established Turkish state and his admiration for Mustafa Kemal during his campaign in Syria are also often overlooked. The aim of this study is to fill these gaps by analysing various aspects of Azma's life and legacy.

In addition to filling these gaps, Azma's early years, his military service in the Ottoman Empire, his return to his hometown Damascus after the First World War, and his participation in the Arab State established in Syria under the leadership of Faisal I will be analysed. In particular, the mission of building a new nation in his mind through his counselling to Faisal after his entry into the newly established state will be illuminated.

The methodology of the study involves a comprehensive research strategy consisting of historical and primary source analyses as well as academic perspectives. Archival materials, electronic resources, historical narratives and academic literature were used to create a comprehensive chronologically structured narrative of Yusuf Azma's life and contributions. The research concludes with Azma's upbringing, military career, leadership during Syrian independence, and preparations for the Battle of Meyselun.

Consequently, in the fabric of history, certain individuals emerge as sources of inspiration and transcend the boundaries of their era, leaving an indelible mark on the pages of time. Among these luminaries is Yusuf Azma, a symbol of uncompromising determination and patriotism. His life's journey from humble beginnings in Damascus to military leadership reflects the complex and chaotic times in which he lived. Azma's dedication to the cause of Arab independence, his ability to unite diverse communities, and his ultimate sacrifice at the Battle of Maysalun demonstrate his indomitable spirit. His role in the struggle against foreign powers is a reminder that an individual fuelled by an unwavering sense of purpose can shape the destiny of a nation. His legacy of resilience and the pursuit of justice is a lesson in fortitude and dedication that will inspire generations to come. In remembering Yusuf Azma, we not only pay tribute to a historic figure, but also remember the enduring power of the human spirit to overcome adversity and uphold the highest aspirations.

Giriş

1916 Sykes-Picot Antlaşması'na giden süreçte Osmanlı İmparatorluğu kendisini Suriye'de istikrarsız bir durumda buldu. İmparatorluk, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı sıkıntılar nedeniyle zaten güç kaybetmişti ve Suriye de dahil olmak üzere Arap toprakları üzerindeki hakimiyeti zayıftı. Bununla birlikte bölgedeki çeşitli etnik ve dinî gruplar arasındaki iç çekişmeler ve Osmanlı'ya karşı muhalefet, eyaletleri üzerindeki kontrolünü daha da aşındırmıştı. Suriye'de daha fazla özerklik arzusu ve ekonomik zorluklardan duyulan hoşnutsuzluk nedeniyle Osmanlı yönetimine karşı kızgınlık yıllardır mayalanmaktaydı (Murphy, 2008, s. 8). Arap milliyetçileri tarafından desteklenen İngiliz ve Fransızlarla koordinasyon içinde yürütülen 1916 Arap İsyanı¹ (McMeekin, 2015, s. 1), bölgedeki Osmanlı otoritesine daha da meydan okudu (Tripp, 2000, s. 28). Sonuç olarak Osmanlılar parçalanma durumundaydı ve Sykes-Picot Antlaşması imparatorluğun Orta Doğu'daki azalan etkisinin bir yansımasıydı. Dolayısıyla bu antlaşma, Arap topraklarını Avrupalı güçler tarafından kontrol edilen sömürge alanlarına dönüştürdü (Fromkin, 1989, s. 286).

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinin ardından ve artık parçalanış sürecindeyken Suriye ise kendisini Fransa ve İngiltere'nin rakip gündemleri arasında sıkışmış bir yol ayrımında buldu. Suriyeliler için bu dönem, savaşın sonuçları ve emperyal güçler arasındaki gizli antlaşmalar gün ışığına çıktıkça bir beklenti ve belirsizlik duygusuyla geçti. Orta Doğu'yu etkili bir şekilde nüfuz alanlarına bölen 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması, Suriyeliler arasında derin bir hayal kırıklığı ve öfkeyle karşılandı (Loevy, 2018, s. 293). Bunu kendi bağımsızlıklarına ve egemenlik isteklerine bir ihanet olarak gördüler. Buna ek olarak İngiltere'nin Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulmasını desteklediğini ifade ettiği 1917 Balfour Deklarasyonu da Suriyelilerin endişelerini daha da artırdı (Verete, 1970, s. 49). Bu gelişmeler Suriye tarihinde çalkantılı bir dönemin temelini oluşturdu, Fransız mandasına ve Suriye'nin bağımsızlığa giden yolunu belirleyecek zorluklara zemin hazırladı. Suriyeliler kendi tarihsel anlatılarının son derece farkındaydı ve savaş sonrası düzenlemeleri kendi kaderlerini belirleme haklarının ihlali olarak görüyorlardı ki bu, gelecek yıllarda yabancı hakimiyetine karşı direnişlerini şekillendirecek bir mücadelenin başlangıcıydı.

Bu çalkantılı dönemin merkezinde, Suriye direnişinin sembollerinden biri olacak Yusuf Azma ortaya çıktı. Yusuf Azma'nın hikâyesi, Osmanlı'nın Suriye'den çekilmesi, başta Fransa olmak üzere emperyalist güçlerin ihtirasları ve 1915'ten 1920'ye kadar değişen siyasi ortamın karmaşık dokusuyla iç içe geçmektedir. Bu açıdan Azma'nın Suriye'deki faaliyetleri Arap tarihi başta olmak üzere Anadolu Millî Mücadelesi Güney cephesi açısından önem arz etmektedir.²

¹ Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başlatılan 1916 Arap İsyanı, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı yönetiminden kopmak isteyen bazı Arap milliyetçi grupların önderlik ettiği bir ayaklanmaydı. İsyan, birleşik bir Arap devleti kurmaya çalışan Şerif Hüseyin bin Ali ve oğulları gibi figürlerin çabalarıyla ateşlendi. Bugün Suudi Arabistan'ın bir parçası olan Hicaz bölgesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmayı amaçlayan İngiliz ve Fransızların desteğiyle başladı. Bu yabancı güçlerin etkileri dışında İttihat ve Terakki'nin milliyetçi politikaları bazı Arap milliyetçi grupları rahatsız etmekteydi. Bu nedenlerle el-Ahd gibi gizli milliyetçi örgütler kurulmuştu (Tripp, 2000, s. 28). İsyan, Osmanlı kuvvetlerine sabotajlar ve direk saldırıları içeriyordu. Bu isyan Arap milliyetçiliğinin isteklerini sembolize ederken, nihai hedeflerine tam olarak ulaşamadı. Sykes-Picot Antlaşması gibi savaş sonrası antlaşmalar, isyanın liderleri tarafından öngörülen birleşik Arap devleti yerine Arap topraklarının İngiliz ve Fransız nüfuz alanlarına bölünmesine yol açtı (McMeekin, 2015, s. 1).

² Konumuz gereği biz Türkiye Güney cephesiyle ilişkileri çalışma içinde Yusuf Azma üzerinden elde ettiğimiz kadar bilgiyle ele alacağız, genişletmemizin sebebi literatürde Suriye ve Anadolu Millî Mücadeleleri benzerlikler vs. konulu birçok çalışmanın yer almasıdır. Mesela, Ö.O. Umar'ın "Millî Mücadele'de Güney Bölgesinde Fransızlara Karşı Türk-Arap İşbirliği", S. Erdaş'ın "Millî Mücadele'de Elcezire Cephesi ve Şeyh Sünsü'nün

Suriye tarihi açısından hayatı, katkıları ve etkisi düşünüldüğünde ise hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması eksiklik doğurmaktadır. Bununla birlikte Batı literatüründeki birçok çalışmada Osmanlı İmparatorluğu içindeki askerî geçmişi büyük ölçüde göz ardı edilerek sıklıkla Osmanlı karşıtı Arap milliyetçisi bir figür olarak nitelendirilmektedir. Bu tasvirin aksine Azma, görev süresi boyunca Arap ayaklanmalarının bastırılmasında rol oynamıştır (Provence, 2011, s. 216). Bu bağlamda ele alınan konu, Azma'nın yaşamı ve mirasının çeşitli yönlerini ortaya koyarak bu boşlukları doldurmayı amaçlamaktadır. Azma'nın yetişme yılları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askerlik hizmeti, I. Dünya Savaşı'nın ardından Şam'a dönüşü ve Kral I. Faysal'ın önderliğinde Suriye'de kurulan Arap Devleti'ne katılımı ele alınacaktır. Yeni bir ulusun inşasını birlikte tasarlarlarken Faysal'a danışmanlık rolüne özellikle vurgu yapılacaktır.

Azma Ailesi ve Yusuf Azma'nın Erken Yaşamı

Azmalar, Osmanlı ve sonrasında modern Suriye tarihinde önemli etkileri olan Türkmen bir ailedir. Kökenleri Anadolu'dan Suriye'ye yerleşmiş Türkmen bir lider olan Hasan Azma'ya (11. yy) kadar gitmektedir. Bu seçkin ailenin pek çok üyesi Suriye'de tüccar, toprak sahibi, yönetici, askerî ve siyasi lider başta olmak üzere sanat ve bilim alanında da önemli mevkilerde bulundular.³ Bunlar arasında Yusuf, Nahib ve Adil Azma modern Suriye Devleti'nin kuruluş aşamasında yani Faysal döneminde ve sonrasında önemli roller oynamış aile üyelerindedir. Özellikle Yusuf ve yeğeni Nahib, Osmanlı ordusunda saygın birer subaydılar (Roded, 1983, s. 90).

Yusuf Azma, 9 Nisan 1884 yılında Şam'ın el-Şagur mahallesinde Türkmen bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Erken yaşlarda babasını kaybetmesiyle Yusuf Azma'nın sorumluluğunu ağabeyi Abdülaziz Azma üstlenmiştir. İlk eğitimini Samadiye Mahallesi'ndeki el-Yaguşiye İbtidai mektebinde aldıktan sonra Bahsita (Bahsiya) Mahallesi'ndeki Yelbağa Camisi'nde bulunan Rüşdiye'ye devam etmiştir. Bu okullardan mezuniyetini almasıyla birlikte Tenkez İdadisi'nde eğitimine devam etmiş, ancak sağlık problemlerinden dolayı 1 yıl dolmadan İstanbul'a gitmek zorunda kalmıştır. İstanbul'da bir çene ameliyatı geçirdikten sonra eğitimine burada devam etme kararı almış ve birçok seçkin Osmanlı subayının eğitim aldığı Kuleli Askeri İdadisi'ne girmiştir. Kuleli'den mezuniyetinin ardından Mustafa Kemal Atatürk ile birbirine yakın yıllarda Erkan-ı Harbiye Mektebi'nde eğitim alan sayılı subaylardan biri olmuştur⁴ (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>). Harbiye Mektebi'nden de mezun olup Mülazim-i Sani (teğmen) rütbesini almaya hak kazanmıştır. Daha sonra ise Harp Akademisi'ne devam etmiş ve buradaki 3 yıllık eğitimini tamamlamasıyla 1906 yılında yüzbaşı rütbesini almıştır. Okulunu birincilikle bitirdiği için II. Abdülhamid tarafından altın madalyayla ödüllendirilmiştir. Ayrıca Harp Akademisi'nde Mustafa Kemal ve Yasin el-Haşimi ile okul arkadaşı olan Yusuf Azma;

Bölgedeki Faaliyetleri” ve H.Y. Odabaşı'nın “Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Antlaşması ve Millî Mücadele Döneminde Suriye ve Irak” çalışmaları örnek olarak verilebilir.

³ Bu noktada Azma ailesi ile yine Suriye'de Türk kökenli Azmazadelerin bazı çalışmalarda (Odabaşı'nın Avrupa emperyalizmi ve Suriye direnişi adlı çalışmasında “Azimzadelere mensup Yusuf el Azm” diye belirttiği gibi) birbirlerine karıştırıldıkları görülmektedir. Bu iki aile arasında herhangi bir bağlantı olduğuyla ilgili bir bilgiye çalışma sırasında ulaşamadık. Keza Adil Azma “Miraat-u al Şam tarih Dimaşk ve'l-ahliha” eserinde bu aileden bahsetmemektedir. Yine İslam Ansiklopedisinde Azmazadeler maddesinde (Karaca, 1991, s. 350) ailenin üyelerinden bahsedilirken Yusuf Azma hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Azmalarla ilgili bu çalışmalarda olduğu gibi birçok çalışmada da Azmazadelerle ilgili bir bağlantıları olduğuyla ilgili bilgi geçmemektedir. Biz bu iki ailenin farklı aileler olduğunu düşünmekteyiz.

⁴ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 13 Mart 1899 yılında Harp Okuluna, 10 Şubat 1902 Pazartesi tarihinde Harp Akademisine girmiştir. (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>).

Arapça, Türkçe, Fransızca ve Almanca dillerini bilmekteydi. Aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin de bir üyesiydi (Provence, 2011, s. 207; www.alukah.net).

Yusuf Azma'nın çekirdek ailesine bakıldığında babasının adı İbrahim, annesinin adı ise Laila Sharbaji idi. Azma'nın üç kardeşi vardı ve isimleri Abdülaziz, Zeki ve Tahir'di. Karısının adı Münire olmakla birlikte onun Cemal Paşa'nın kızı olduğu iddia edilmektedir. Başka bir iddia ise 1903-1906 yılları arasındaki Bahriye Nazırı Celal Bey'in kızı olduğudur (Odabaşı, 2018, s. 180). Ancak birçok Arapça kaynaktan Cemal Paşa'nın kızıyla evli olduğu iddiası şiddetle reddedilmektedir. Münire ile olan evliliğinden ise Leyla adında bir kızı vardı⁵ (Suriye Cumhuriyeti Kararname, 1947).

Azma'nın askerî kariyeri ve Suriye'deki faaliyetlerine değinmeden önce Yusuf Azma ile birlikte Suriye bağımsızlık mücadelesinde rol alan Nahib ve Adil Azma'dan kısaca bahsetmek gerekmektedir. Hayatlarının büyük bir kısmını anavatanları Suriye'de geçirmelerine rağmen Azma kardeşler Filistin, Ürdün ve Mısır'da da etkinlerdi. Kral İbn Suud'un İhvan birliklerinin eğitiminde⁶ yer aldılar ve aynı zamanda Suriye hükümetinde önemli siyasi mevkilerde bulundular (<https://specialcollections.exeter.ac.uk>). Bu aile üyelerinden Nabih Azma, amcası Yusuf Azma'ya benzer bir eğitim ve askerî kariyere sahip olduğu görülmektedir. Buna göre, Şam'ın Bahsita mahallesinde Yelbağa Camii'ndeki Rüştüye'de eğitim gördü. On iki yaşında babasının Hudeyde bölgesine yönetici olarak atandığı Yemen'e gitti. Yemen'den döndükten sonra 1905'te İstanbul Harp Okulu'na girdi ve 2 yıl sonra teğmen rütbesiyle mezun oldu. Daha önce Osmanlı ordusunda iken Libya'da İtalyanlara karşı savaşmış ve I. Dünya Savaşı'nda ise Süveyş Kanalı'na yapılan saldırının yanı sıra Filistin'deki savaşlara da katıldı. Savaş sonunda Osmanlı kuvvetlerinin yenilgiye uğramasının ardından İngilizler Filistin, Irak ve Ürdün'ü, Fransa ise Suriye'yi (BCA, 110-9-1-11/5-75) almak üzere gizli antlaşmalar yaptılar. Bu süreçte Kral Faysal, Suriye Arap Krallığı'nın başına getirildi (Barr, 2016, s. 185). Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle de Nahib, Şam'a döndü ve Kral Faysal'ın ordusuna katıldı. Faysal'ın kısa saltanatında Nabih Azma, 1920 yılında Halep'te polis müdürü olarak atandı. Amcası Yusuf Azma'nın ölümü ve Fransızların 24 Temmuz 1920 tarihinde Suriye'yi ele geçirmesinin ardından Nabih Azma, Suriye'yi terk etti ve sonraki 20 yıl boyunca sürgünde kaldı (Moubayed, 1989, s. 193).⁷ Adil Azma ise Nabih Azma ve Yusuf Azma'nın

⁵ "19 Ekim 1947 Tarihinde Suriye Cumhurbaşkanlığı 1073 sayılı kararnameye göre Şehit Yusuf Azma'nın kızı Leyla Hanım'a sekiz bin Suriye lirası tevdi edilmesi kararlaştırılmıştır." (Suriye Cumhuriyeti Kararname No:1073, 19 Ekim 1947).

⁶ Abdülaziz b. Suud, Suudi Arabistan Devleti ve Krallığı'nın kurucusudur. Onun İhvan birlikleri ise 1912'de Vehhabi teşkilatı olarak kurulmuş ve Arap milliyetçiliğinin Arap Yarımadası'nda yerleşmesini bu teşkilat sağlamıştır (Yavuz, 1988, s. 194).

⁷ Nahib Azma sürgünden sonra, Suriye'nin güneybatısında, Ürdün sınırına yakın Dürzi şehri as-Suwaydâ'ya taşındı ve ardından Kral Faysal'ın kardeşi Ürdün Emiri Prens Ali bin Al Hussein'in danışmanlığını üstlendi. Burada Ürdün emiri tarafından 1922 yılında belediye başkanı olarak atandı. Sonrasında Amman Valiliği, Karak Belediye Başkanlığı, Aclun Valiliği 1925 yılında Ürdün İç İşleri Bakanlığı ve son olarak da 1927'de Amman'da Polis ve Kamu Güvenliği Müdürlüğü görevlerinde bulundu. Tüm bu görevlerde bulunduğu dönemlerde Suriye'deki siyasi ortamdan uzaklaşmayarak bağlarını sürdürdü. Adil Azma'nın da önde gelen üyelerinden biri olduğu Suriye bağımsızlığı için mücadele eden bir örgütün faaliyetlerine katıldı. Bundan dolayı İngilizler, onun tutuklanması için Kral Abdullah'a baskı yaptıklarından dolayı Amman'dan Mekke'ye kaçmak zorunda kaldı. Burada Kral I. Faysal ve Abdullah'ın ağabeyleri Prens Ali'nin siyasi danışmanlığını yürüttü. Bir süre sonra Kudüs'e geçerek diğer Arap milliyetçilerine katıldı ve Arap topraklarının emperyalist güçlerinden kurtuluşu için bir devlet çatısı altında pan-Arap bir ideoloji de olan İstiklal Partisi'nin kuruluşunda yer aldı (Khoury, 1983, s. 88). Sonunda kendi vatanı olan Suriye'ye dönerek 1936 tarihinde Suriye Başkanı Haşim el-Attasi'nin Ulusal Blok rejimi ile ittifak gerçekleştirdi. Aynı dönemde İskenderun'a valilik görevi kendisine verildi (Khoury, 2006, s. 227). Nahib Azma, 1936 yılından 1939 yılına değin Filistin'i savunmak için Yahudi karşıtı Arap

mücadelelerine katılmakla birlikte onun askerî bir geçmişi yok idi. Bunun yerine İstanbul'da kamu yönetimi eğitimi aldı ve 1911 yılında Beyrut Sultanisi'nde eğitmen olarak kariyerine başladı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı ordusuna alındı ve savaş bitene kadar orduda görev yaptı. Savaşın sona ermesiyle Suriye'ye dönerek Şükrü Kuvvetli ile birlikte İstiklal Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı (Provence, 2005, s. 147). Adil de kardeşi Nahib gibi Fransız manda yönetimine karşı çıkarak Fransızlara karşı mücadele etti. Bundan dolayı bir yıl hapis cezasına çarptırıldı ve serbest bırakıldıktan sonra Amman'a sürgün edildi (Azma, 1987, s. 9).⁸

Yusuf Azma'nın Askerî Kariyeri

Yusuf Azma, Harp Akademisi'nden mezuniyetini aldıktan sonra Yıldız Sarayı'ndaki Kurmay Okulu'nda yardımcı eğitmen oldu. 1909 yılında Almanya'da Yüksek Harp Kurmay Okulu'nda eğitim almak için Almanya'ya gönderildi⁹. Almanya'daki eğitimini tamamlamasıyla birlikte Kahire'de askerî ataşelik ve Osmanlı Yüksek Komiseri Yardımcılığı görevlerinde bulundu (www.alukah.net; BOA, A.) MTZ. (05) 9-304). 1912'de Azma, İstanbul'a döndüğünde I. Balkan Savaşı'nın başlamasıyla savaşa katıldı. Savaşın sona ermesiyle tekrar Mısır'a döndü ve hava değişimi nedeniyle Mısır Fevkalade Komiserliği'nde askerî ataşe olarak görevlendirildi. (BOA, A.) MTZ. (05) 32-417). I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Bulgaristan'daki 25. Osmanlı Tugayına katıldı. Bundan kısa bir süre sonra Enver Paşa'nın yardımcısı olarak komuta kademelerinde bulunmak üzere İstanbul'a gönderildi (Moubayed, 1983 s. 90). Enver Paşa'yla birlikte Anadolu, Suriye ve Irak'taki Osmanlı ordularının teftişlerine katıldı (Roded, 1983, s. 90).

Komitesi'ni kurdu. 1940 yılına gelindiğinde Fransızlar tarafından vatana ihanet suçuyla tutuklandı ve 40 yıl ağır hapis cezasına çarptırıldı. Ancak kısa bir süre sonra Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle yönetiminin ılımlı politika takip etmesiyle serbest bırakıldı. Serbest bırakılmasına rağmen Suriye'den ayrılarak 1946 yılına kadar Türkiye'de yaşadı. Suriye bağımsızlığını kazanınca Suriye'de bir grup deneyimli siyasetçiyle Ulusal Parti'yi kurdu (Khoury, 1981, s. 450). Bu parti, Suudi Arabistan'ın müttefiki, Haşimi bloğuna muhalifken ABD ve Avrupa ile ittifaktan yana tanınmış kentlilerden oluşan bir koalisyondur. Azma, 1943 yılında iktidara gelen Şükrü Kuvvetli ile ittifaka girerek daha önce amcası Yusuf Azma'nın ifa ettiği modern Suriye Devleti'nin savunma bakanlığına getirildi. Ancak Şükrü Kuvvetli'nin bir darbeyle yönetimden düşmesi sonucu tüm diğer yetkililer gibi görevden alındı. Yeni yönetimde adının sıkça geçmesine rağmen herhangi bir görevi üstlenmedi. 1950'li yıllara gelindiğinde Cemal Abdülnasır'ın başını çektiği Arap milliyetçiliği hareketine katılarak 1958 yılında Suriye ve Mısır'ın birleşmesini destekledi. Hayatı boyunca Arap milliyetçiliği adı altında emperyalist güçlerle mücadele sürdüren Nahib Azma, 1972 yılında hayatını kaybetti (Azma, 1987, s. 9).

⁸ Sürgünde olduğu süreçte diğer sürgünde bulunan Arap milliyetçiler ile birlikte Prens Michel Lütfullah'ın Suriye-Filistin Kongresi'ne katıldı. 1925'te ise Prens Abdullah'ın sarayından Fransızlara karşı başlatılan Büyük Suriye İsyanı'nda Arap Dağı'ndaki isyancılara silah ve para aktardı. Bunun sonucunda Fransızlar tarafından yakından takip edilmeye başlandı. Bu süreçte Kraliyet İcra Bürosu'nda görevde bulunmaktaydı. Bu görevini 1936 yılı Haşim el-Atasi'nin iktidara gelip onu Suriye'ye çağırına kadar sürdürdü (Khoury, 2006, s. 546). Adil, Atasi yönetimi 1939 yılında iktidardan düşmesiyle Bağdat'a taşınmak zorunda kaldı. Buradaki okullarda öğretmenlik yaptı ve aynı zamanda Arap milliyetçiliği üzerine makaleler kaleme aldı. Birkaç yıl sonra arkadaşı Şükrü Kuvvetli, Suriye Cumhurbaşkanı olunca Suriye'ye dönerek 1945'te Lazkiye'ye vali olarak atandı. Lazkiye'de görev yaptığı süreçte Süleyman el-Mürşid'in (Dam, 2000, s. 28) Kuvvetli'ye karşı başlattığı isyanı bastırmakta önemli bir rol oynadı. Lazkiye Valiliği'nden sonra ise Halep Valiliği'ne atandı, ancak 1949 yılında General Hüsnü el-Zaim'in darbeyle iktidara gelmesiyle bu görevinden alındı. Hüsnü Zaim'in iktidardan devrilmesiyle Haşim el-Atasi'nin kabinesine girerek devlet bakanı görevine atandı. Azma, 1950 yılında emekliye ayrıldı ve bundan iki yıl sonra vefat etti (<https://specialcollections.exeter.ac.uk>).

⁹ II. Wilhelm ve II. Abdülhamid arasında askeri iş birliği antlaşmaları mevcuttu. Bu itibarla karşılıklı olarak askerî heyetler gönderilmişti. Bunun yanı sıra Osmanlı ordusu modernizasyonu altında Osmanlı subayları eğitim için Almanya'ya gönderilmiştir. 1884-1915 yılları arasında 153 Osmanlı subayı Almanya'da askerî eğitim almış, bunların arasında en önde gelenlerden biri Enver Paşa'ydı (Philipp, 2014, s.36-39).

Suriye'ye Dönüş ve Meyselun Savaşı Öncesi Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı'ndan önce Suriye'de ve diğer Arap bölgelerinde Osmanlı merkezleşmesinin hızlanması ve Avrupa'daki milliyetçilik gibi düşünce akımlarının etkisiyle bağımsız bir Arap devleti kurma düşünceleri bölgede hızla yayılmaktaydı.¹⁰ Buna yönelik birçok gizli Arap cemiyetleri kurulmuştu (Bilgenoğlu, 2006, s. 45). Fransızların Suriye'yi ele geçirmeye yönelik adımlar atması, Suriyeli Arap milliyetçilerini ve diğer grupları rahatsız etti.¹¹ I. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle de birçoğu Suriyeli eski Osmanlı subayları, bağımsız bir Suriye Devleti fikriyle bölgeye intikal etmeye başlamışlardı. Bu eski Osmanlı subayları içerisinde en deneyimlilerden biri olan Azma, Suriye'nin yeni lideri Kral I. Faysal ile görüşmüş ve onun danışmanlığını kabul etmişti (Zeine, 1977, s. 30).

Yusuf Azma ve diğer eski Osmanlı subayları sadece birkaç ay öncesine kadar Arap İsyanı'na karşı savaşmış olmalarına rağmen Kral I. Faysal tarafından hoş karşılanmışlardı (Dawn, 1991, s. 16). Aslında bu durum, iki taraf için de pragmatist bir yaklaşımdı. Her ne kadar Osmanlı geçmişine bağlılıkları Faysal'ı ve Arap milliyetçisi çevreleri bir şüphe içinde bıraksa da Faysal'ın kendi devletini kurmak için deneyimli, savaş görmüş bu subaylara ihtiyacı vardı. Osmanlı'nın bu eski subayları ise Faysal'ın liderliğinde mücadelelerine kaldıkları yerden devam edebilecek, hem de kendi devletlerini kurma fırsatına erişmiş olacaktı.

Azma ve onun gibi subayların Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıkları şaşırtıcı bir konu değildi. Öncelikle bu subayların bir kısmının soyları Şam veya Halep'ten Türk kökenli ailelere dayanmaktaydı. Üstelik genç yaşlarda eğitimlerini İstanbul'da almaları, Türkçeyi Arapçadan daha iyi biliyor olmaları gibi nedenler devlete aidiyet duygularını artırmıştı. Osmanlı'yı bazı konularda eleştirseler de savaş sırasında Osmanlı'ya bağlılıklarını, yukarıda değindiğimiz gibi Arap isyanlarında bile devam ettirmişlerdi. İtilaf devletlerinin savaşı kazanmasıyla Osmanlı'ya bağlılık durumu fiiliyatta çökmüş oldu çünkü onlar artık Osmanlı askeri değillerdi. Benzer şekilde, Anadolu'daki propaganda genel olarak emperyalist işgallere karşı Müslüman birliğini savunsa da yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kimliği çok uluslu bir imparatorluk yapısına dönüşe engeldi. Yine de Azma gibi bazı Şamlılar Mustafa Kemal'in önderliğindeki Türk Millî Mücadelesine sempatiyle bakıyordu. Ancak bundan sonraki birliktelik imparatorluğa geri dönüşten ziyade sadece emperyalist güçlere karşı iş birliği şeklinde sürdürülebilirdi. Bu doğrultuda ilerleyen dönemlerde Yusuf Azma, buna yönelik adımlar atmaya çalıştı (Russell, 1985, s. 69-70).

Kral I. Faysal, Yusuf Azma'nın Arap milliyetçiliğinde önemli bir rol oynamamasına ve Mustafa Kemal'e karşı olan sempatisine rağmen ona tamamen güvenip değer veriyordu. Ayrıca Azma, krala karşı muhalif olan bazı subayların dirençlerini azaltarak ona hizmet etmişti. Bu nedenler göz önüne bulundurulduğunda Faysal, Azma'yı Ocak 1919'da önce Beyrut'a askerî delege, ardından da Başbakan Rıda el-Rikabi'nin kabinesinde savunma bakanı olarak atamıştı (Neep, 2012, s. 28). Göreve gelir gelmez Azma, modern Suriye Ordusu'nu oluşturmak için

¹⁰ 1899 yılında Amerika'ya göç etmiş olan birçok Suriyeli orada örgütlenerek Genç Suriyeliler adında bir komite oluşturmuşlardı. Bu komite Osmanlı'ya karşı Suriye bağımsızlığını amaçlayan bir yapıya haizdi. Dönemin Amerikan gazetelerinden olan New York Herald Gazetesi'nde bu komite ve yapısıyla ilgili makaleler yayımlanmaktaydı (BOA, HR.SYS. 74-65; HR.SYS. 74-67).

¹¹ Osmanlı'ya karşı isyan eden Arap milliyetçileri, hedeflerine daha kolay ulaşabilmek için başlangıçta Fransa'dan destek almayı bir problem olarak görmemişlerdir. Fransızların bölgede kalıcı bir yönetim kurma niyetlerini fark ettiklerinde Fransızlardan rahatsız olmaya başlamışlardır (Demirel, 2019, s. 72). Cemal Paşa da bunu öngörüp "Suriye bir gün eenebi himayesi altına girecek ise Suriyeli Hıristiyanlar hemen müttefiklik bu himayenin Fransa himayesi olmasını arzu edeceklerdir" bu sözü söylemiştir (Cemal Paşa, 1993, s. 13).

harekete geçmişti. Öncelikle Osmanlı Ordusu'ndan kalan mühimmatı toplatmış ve daha fazla silahlanma için fon oluşturmaya çalışmıştı. Orduyu oluşturacak askerlere gelindiğinde; halihazırdaki ordunun çoğunluğu Arap Bedevi kabilelerinden gelen gönüllülerden müteşekkildi. Üstelik o dönemde Suriye'de zorunlu askerlik yoktu ve askerî eğitim için resmî bir okul da bulunmuyordu (Moubayed, 2006, s. 8). Bu nedenle Faysal ve Azma, ordunun daha nitelikli bir hâl alması için sadece isyancılardan ve gönüllülerden oluşan grupların yanı sıra özellikle savaş tecrübesi olan Iraklı ve Suriyeli askerleri göreve getirmeye çalıştılar. Ancak bu durum orduda bir ikilik oluşmasına yol açtı. Özellikle Suriyeli subayların çoğu, orduda Irak'tan gelen subayların öne çıkmasına hoş bakmıyordu. Orduda gelişen ikilik sadece farklı bölgelerden olmalarına dayanmıyordu. Aynı zamanda dış politikalarında olan tutumları taban tabana zıttı. Iraklı askerler kendi vatanlarından İngilizleri çıkarmak için Fransızlardan destek umarken, Suriyeliler de Fransızları ülkelerinden çıkarmak için İngiliz yardımı umuyordu. Bu minvalde uluslararası bir bölünmüşlüğe uğramış olan Arap Ordusu yine de Azma ve Yasin el-Haşimi dönemlerinde büyük gelişmeler kaydetti (Russell, 1985, s. 53).

Kral I. Faysal ve Yusuf Azma'nın bu yönlü çalışmaları başlangıçta Fransız Başbakanı Clemenceau'yu daha ılımlı bir politikaya sevk etmek durumunda bırakmıştı. Aynı zamanda Faysal ve ekibine karşı sert bir hareket onları Türk milliyetçilerinin eline düşmesine neden olabilirdi (Fraser, 2011, s. 295-296).¹² Bunun üzerine Clemenceau, Faysal'a bir antlaşma sunmuştur. 6 Ocak 1920 tarihinde imzalanan Faysal-Clemenceau Antlaşması ile Fransa, Faysal'ın krallığını tanımıştır. Ancak antlaşmanın yürürlükte kalması için Fransa'nın Suriye'de manda yönetimi kurması, Faysal'ın Fransa ile dostane ilişkiler sürdürmesi, Fransa'nın Suriye'deki ekonomik ve kültürel haklarını koruması ve Faysal'ın Fransa'nın Suriye'deki askerî varlığına karşı çıkmaması gibi şartlara bağlıdır. Faysal'ın bu antlaşmayı kabul etmesi, Suriye'deki Arap milliyetçileri ve Yusuf Azma'nın başını çektiği bağımsızlık yanlılarından oluşan bir grup tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır. Bu grup, Faysal'ın Fransız mandasını kabul etmesini ihanet olarak görmekte ve Suriye'nin tam bağımsızlığını savunmaktadır. Suriye halkının da birçok mitingle bağımsızlıktan yana olduğunu gören Faysal, Yusuf Azma'nın da çabalarıyla Fransız mandası fikrinden vazgeçti. Bundan kısa süre sonra yani 7 Mart 1920 tarihinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (Longrigg, 1958, s. 94).

Bağımsızlık ilanının ardından dönemin Suriye siyasetinde iki farklı konu çokça tartışılmaya başlandı. Bu konulardan biri olan zorunlu ve bedelli askerlik, en çok tepki gösterilenlerdendi. Tepkilerin büyük bir kısmı ise Suriye Savunma Bakanı Yusuf Azma'ya yönelikti. Çünkü orduya asker kazanmak için bu uygulamaların arkasında Azma vardı. Buna rağmen Azma, askerlik uygulamaları konusunda ısrarlarını sürdürmüştü. Ancak polislerin asker kaçağı birkaç kişiyi tutuklarken saldırıya uğramaları ve başta Bedevi gruplar olmak üzere Fransızlarla iş birliği yapabilecekleri tehditleri yüzünden Azma, en azından bazı mahallelerden asker toplamaktan vazgeçti. Bu gibi aksaklıklara rağmen orduyu güçlendirme adına uygulamalar hızlı bir şekilde ilerliyordu. İngilizlerin de destekleriyle bazen de engellemelerine rağmen Mayıs ayında 6000 kişilik bir jandarma kuvveti ile birlikte bir de tugay kuruldu. Birkaç ay sonrasında bu sayı 7000'e kadar ulaştı. Şam'da genel bir karargâh ve 1. harp okulu kurulurken Halep ve

¹² Suriyelilerin istekleri de bu yöndeydi. 1919 yılında Üçüncü Ordu Kumandanlığına gelen bir ihbarda Suriye bölgesinde Fransızların işgaline yönelik halkta büyük tepkiler oluşmaya başlandığı belirtiliyordu. Bununla birlikte Fransa gibi yabancı bir devletin hakimiyetini tanımayacaklarını sadece Türk hakimiyetini kabul edeceklerini ve Fransızlara karşı halkın örgütlenerek ayaklanmalar çıkartılacağı da gelen ihbarlar arasındadır. En yakın zamanda ise özel bir heyet seçilene bu konular üzerinde görüşmek için İstanbul'a gönderilecektir (ATASE, 110-9-1-11/5-85).

Darca'da 3 tugay daha kuruldu. Tüm bu çabalara rağmen eksiklikler çoktu ve üstelik yukarıda ifade edildiği gibi askerlik meseleleri yüzünden halkın sadakati şüpheliydi (Hâkim, 1980, s. 180).

Suriye'nin bağımsızlık kararı iç siyasette tartışılmaya devam ederken dış siyasette bu karar tepkiyle karşılandı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan Suriye ve benzeri vilayetlerde manda yönetimi konusunda 18 Nisan 1920 tarihinde San Remo'da toplanan İtilaf devletleri, Kral I. Faysal'ın krallığını tanımadı. Konferansta da Fransız manda yönetiminin Suriye'de kurulmasına karar verildi (Grainger, 2013, s. 232). Bu kararın üzerine Suriye'de Nadi el-Arabi, el-Fatat ve Hizb el-Istiklal el-Arabi gibi milliyetçi grupların başını çektiği birçok miting düzenlemiş ve herhangi bir yabancı kontrolüne şiddetle karşı çıkmıştır (Muslih, 1991, s. 171). O dönemde Suriye'deki Fransız yönetiminin başında bulunan General Henri Gouraud, Faysal yönetiminin gitgide artan bağımsızlık yolundaki girişimlerini endişeyle takip etmekle birlikte somut bir adım olarak 3 Temmuz 1920 tarihinde Suriye'yi protesto etti. Ardından da bunu bir adım daha ileri götürerek 14 Temmuz günü Faysal'a bir ultimatö gönderdi (Eldar, 1993, s. 488). Fransızların bu hareketleri karşısında Suriye Kongresi toplanmış ve toplantılarda iki farklı görüş öne çıkmaya başladı. İlk görüşü savunanlardan Maliye Bakanı Faris el-Khuri ve İç İşleri Bakanı Aladdin el-Durubi, Fransa ile uzlaşmayı destekliyordu. Hatta yine bu görüşte olan Abdurrahman Şahbandar da Faysal-Clemenceau Antlaşması'na (Tanenbaum, 1978, s. 35) dayalı bir düzenleme istiyordu. Hükümetin Savunma Bakanı Yusuf Azma ve onunla aynı fikirde olan grup ise "tam bağımsızlık hedefine ulaşmak için gerekirse tüm dünyaya karşı savaşa hazır" olduklarını söylüyorlardı (Shoup, 2018, s. 103). Hatta Yusuf Azma da şu sözlerle bunu dile getiriyordu: "Şu anda iki mesele arasındayız: Ölüm ya da yaşam. Ölüm teslimiyetle, yaşam ise cesaret ve fedakarlıkla olacaktır". Bu görüşün savunucuları iddialarını da Fransa'nın bulunduğu koşullar nedeniyle Suriye'ye yeteri kadar kuvvet gönderemeyeceklerine dayandırıyorlardı. Hatta Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Türkiye'deki başarıları göz önündeydi. Bu öne çıkan argümanlarla birlikte Türklerle Fransızlara karşı bir ittifak dahi kurulabilirdi (www.alukah.net).

Yaşanan bu gelişmeler devam ederken Yusuf Azma, savaşa hazır olmak için orduyu toparlamaya devam ediyordu. Devam eden iki ay boyunca en az 25.000 kişilik bir ordu için lojistik ihtiyaçlar hazırlandı. Olası savaş bölgelerinde çeşitli askerî kamplar kurdu. Ancak ordunun yanında hâlâ gönüllülerden oluşan gruplar özellikle Bedeviler sayısal olarak çoğunlukta idi. Azma, bunları da askerî eğitime sokarak hızlı bir şekilde savaşa hazırlamaya çalıştı. Fransız ordusunun niteliğine göre Arap ordusu çok ilkel kalmış olsa da kısa süre içinde dönemin şartlarına nazaran modern sayılabilecek bir ordu kurdu. Yalnız hükümet içindeki entrikalar ve günlerce süren politik tartışmalar onun çok zamanını alıyordu. Bu nedenle Azma, Şam'daki hükümet kararlarına müdahil olabilmek için yeteri düzeyde ordunun eğitimi ile ilgilenemedi. Dolayısıyla güçlü bir savunma inşa edememesi gelecek yıllarda büyük sorunlara yol açacaktı (Russell, 1985, s. 180-181).

Ordu savaşa hazır bir duruma getirmek için uğraşan Kral I. Faysal ve Azma, aynı zamanda Fransızlara karşı durabilmek için uluslararası arenadan da destek almaları gerektiğini biliyorlardı. İngilizlerle her ne kadar bu amaçla görüşmeler yapılsa da onlara tam manasıyla güvenmiyorlardı. Üstelik antlaşmalar gereği Suriye, Fransız mandasına verilmişti ve İngilizler de bunun gerçekleşmesini bekliyordu (Hall, 1948, s. 110). Amerikalılardan da yeteri düzeyde bir destek alamayacaklarını anlayan Faysal, Türkiye ile bir birliğe pek sıcak bakmasa da Azma'nın da telkinleriyle Mustafa Kemal önderliğindeki Türk Milliyetçilerinden destek almak

için görüşmeye karar verdi (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 2013, s. 9).¹³ Bu konuda Faysal'ın görevlendirmesiyle Azma, Türkiye ile temaslarda bulunmak için Kuzey Suriye'ye birçok kez gitti (Houry, 1987, s. 101). Bu görüşmelerin yapıldığı Ali Fuat Cebesoy'un daha sonra yazdığı anılarında da anlaşılmaktadır. Cebesoy, anılarında bazı Arap aşiretleri dışında Irak ve Suriye'deki Arapların çoğunluğunun kuzeye çekilmiş dindaşları Türklere yardım beklediklerini belirtmektedir. Yine ona göre, Arapların yüzyıllarca kader birliği yapmış oldukları Türklere karşı düşmanca tavır sergilemelerine neden olanlar tarafından kandırıldıkları açıktı ve Arap halkı artık açıkça "Bizi din kardeşlerimiz Türklere kurtaracaktır." diyorlardı. Ayrıca Cebesoy, Azma ile görüşmelerini şu şekilde aktarmaktadır:

Cenup komşularımızda bize karşı başlamış olan bu fikir değişikliği onlarda da milli birlik ve milli mukavemet merkezlerinin hazırlanmasını intaç etmişti. Halep milli teşkilatında nüfuz sahibi olduğu anlaşılan Şakir Nimet (Şakir Nimet, Osmanlı ordusunda erkanıharb kaymakamı olarak vazife görmüştü.) Beyle Şam milli teşkilatının kumandanlığını deruhte etmiş bulunan Yusuf (Yusuf Paşa, Osmanlı ordusunun en kıymetli erkanıharb binbaşlarından biri idi. Şam'ın Fransızlara karşı müdafaası maksadı ile verilen muharebelerde kahramanca şehit düşmüştür.) Paşa bizimle muhabereye girişmişti. Bu müracaatlarını memnuniyetle kabul ederek işgal kuvvetleri üzerine müştereken yürümeği kararlaştırmıştık. Hatta müşterek hareketimizin daha çok müessir olabilmesi için kendilerine silah ve cephane yardımında da bulunmuştuk. Hareketlerimizi koordine edebilmek için onların yanına murahaslarımızı da yollamıştık. Bunlar arasında rahmetli Özdemir Bey de vardı (Cebesoy, 1953, s. 256).

Yusuf Azma'nın Türkiye ile görüşmeleri neticesinde birtakım yardım alsalar da (Provence, 2005, s. 49- s. 210) aralarındaki ittifak kısa ömürlü oldu¹⁴ ve istenilen düzeyde güçlü bir ittifak kurulamadı (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 2013, s. 41; Odabaşı, 2014, s. 291).¹⁵

¹³ Mustafa Kemal Atatürk de bu durumun farkındadır ve TBMM'de yapılan bir celsede bunu şu şekilde ifade etmiştir: "Bizim bilmukabele gösterdiğimiz şekil şundan ibaret idi. Dedik ki, artık hududu millimiz dâhilinde bulunan menabii insaniyeti ve menafii umumiye hududumuzun haricinde israf etmek istemeyiz. Fakat ittihat, kuvvet teşkil edeceğinden bütün âlemi İslâmın manen olduğu gibi maddeten de müttelik ve müttelik olmasını şüphe yok ki büyük memnuniyetle karşılız ve bunun içindir ki bizim kendi hududumuz dâhilinde müstakil olduğumuz gibi, Suriyeliler de hududu dâhilinde ve hâkimiyeti milliye esasına müstenit olmak üzere serbest ve müstakil olabilirler. Bizimle itilâf veya ittifakın fevkinde bir şekil, ki federati fedaratik yahut konfederati konfederatik denilen şekillerden birisi ile irtibat peyda edebiliriz. Ahali bunu arzuları fevkinde... millet olarak (lehlerine telakki etmiş olacaklar ki) Emir Faysal milletin bu arzusu karşısında kendi emellerinin sarsılmakta olduğuna vakıf oldu ve müracaatları bunun üzerine oldu. Ahalinin bu arzusu fiile de inkılâp etti." (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 2013, s. 9).

¹⁴ Mustafa Kemal, Suriye'de sadece Faysal Hükümetine değil, aynı zamanda Kuzeydeki Şeyh Salih el-Ali ve İbrahim Hanunu liderliğindeki direnişlere de maddi destek sağlıyordu. Ayrıca daha 1919'lu yıllarda Suriye bölgesindeki milliyetçileri Batılı güçlere karşı mücadeleye teşvik için bildiri de yollamıştı: "Saygıdeğer kardeşlerim, sizinle içten bir sesle konuşuyorum, düşmanın zulmü, işkencesi ve ihaneti ve bir dinin oğulları arasındaki bölünmelere neden olan acı dolu bir kalpten sesleniyorum... Gelin bu yanlış anlamaya bir son verelim ve silahlarımızı hainlere doğrultalım. İslam'ı kurtarmak için mücahitlerimiz çok yakında Arapların misafiri olacaklar. Kardeşirler ve birliktelikleriyle düşmanlarını fethedip yok edeceklerdir. Çok yaşa kardeşlerimiz ve düşman fethedilsin." (Provence, 2011, s. 210). Suriye konusu TBMM'de bu şekilde tartışılmış ve İnönü de yapılacak antlaşmalarda dikkatli olunması konusunda mahalli Kuvayı Milliye kumandanlıklarına talimatlar yollamıştı: "...Bizim bu hususta taahhüdümüz şudur: Türkiye namına muahede veya mukavele yapılması için Suriye veya Irak Hükümetlerini temsil eden makamat-ı resmiye tarafından muteber vesaiiki hamil murahaslar vasıtasıyla mümkündür. Mevadd-ı İttifakiye'nin, ihtilal heyetleriyle harekât-ı mütekeleyi tevhid için yapılmış taahhüdât-ı hafiyeye hususiye tarzında telakkisi zaruridir... Suriye Hükümeti ve Arap heyetleri tarafından Ankara'ya defaatle murahaslar gelmiş, elinde vesai-i resmiye ve selahiyet-i lazimeyi haiz olmadıklarından muahede şeklinde bir taahhüname vücûda gelmemiştir..." (Kılınçkaya, 2008, s. 178-179). Ayrıca Nadırlarap gibi Arap milliyetçi örgütlerin Hatay'daki faaliyetleri de Türkiye'nin millî güvenliği açısından problem teşkil etmekteydi (Türkmen, 1939, s. 917).

¹⁵ Ayrıca Mustafa Kemal, Faysal'ın kendisiyle bir antlaşma imzalamak amacıyla murahaslar yolladığını ama bu antlaşmanın kaleme alınıp imzalanmadığını belirtmektedir. "Arabistan hakkında verilmiş olan tafsilâtı itmam

Çünkü Türkiye-Suriye siyaseti farklı milliyetçi temellere kurulmuştu ve Kral I. Faysal da şahsen Türkiye ile gerçek bir birliğe pek ilgi göstermiyordu. Türkiye ise Batı cephesine odaklanabilmek için Güney cephesinde Fransızlarla uzlaşmaya sıcak bakıyordu (Akşin, 1982, s.16). Gouraud da Güney cephesinde düşmanlarını azaltmak için Mustafa Kemal ve Kuzey Suriye'deki direnişçilerin lideri Şeyh Salih Ali ile ateşkes imzalamak niyetindeydi. Böyle bir ateşkes için Mustafa Kemal'den olumlu bir yanıt almayı başaran Gouraud, Şeyh Salih Ali'nin birkaç yandaşını Fransa lehine çalışmaya ikna etmiş olsa da onunla bir ateşkes imzalamayı başaramadı (White, 2011, s. 56).¹⁶ Bu süreçte Azma hem Kuzey Suriye'de asker toplama çalışmaları yapıyordu hem de Gouraud'un hareketlerini takip ediyordu. Asker toplama konusunda hayal kırıklığına uğrasa da Şeyh Salih Ali'nin Gouraud ile ateşkesini bozarak buradaki direnişin devamını sağladı (Ouahes, 2018, s. 16; Russell, 1985, s. 171). Bunun için Şeyh Salih Ali ve İbrahim Hanunu'ya silah ve cephane yardımlarında da bulundu. Fransızlara karşı ortak hareket etme konusunda görüşmeler yaptı (Provence, 2011, s. 216).

Bu gelişmelerin ardından Gouraud artık tüm Suriye'nin işgali için harekete geçmeye hazır. Gouraud bu niyetini 14 Temmuz 1920 tarihinde bir ultimatomla Suriye Hükümetine de belli etti. Ultimatomun hükümete ulaşmasından kısa bir süre sonra Yusuf Azma ülke genelinde sıkı yönetim ilan etti (Al- Assimah Gazetesi, 15 Temmuz 1920). Bu sıralarda Fransa'ya karşı başarı olasılığı da mecliste tartışılmaya başlandı. Yasin el-Haşimi liderliğindeki bir grup milliyetçi subay, Azma'nın kararlarını eleştirmeye başladı ve bu şekilde yenilginin kaçınılmaz bir son olduğunu savunmaktaydılar. Buna karşılık Azma, Faysal'a rağmen savaşmaktan başka bir seçeneği kabul etmeyerek "umarım tarih bize Kemal Paşa'nın şanından biraz verir" diyordu. Savaş kaçınılmaz olduğunda savunma için önlemler tartışılırken de Yasin el-Haşimi, Yusuf Azma'yı sert bir şekilde eleştirmeye devam etti. Kendisine verilen Şam cephesi komutanlığını da reddetti. 16 Temmuz günü bu iddiaları görüşmek için Faysal'ın başkanlığını yaptığı askerî konsey toplandı. Toplantıda Haşimi, malzeme ve topçu eksikliği nedenleriyle en fazla birkaç gün dayanabileceklerini ve bu şartlarda yenilginin kaçınılmaz olduğunu iddia etti. Konseydeki aşırı milliyetçi bir grup Haşimi'nin görüşlerini eleştirdi. Yine de toplantı sonucunda Fransızlara karşı direnişin imkânsız olduğu kararıyla sonuçlandı. Aynı gün sarayda yapılan kabine toplantısında subaylar, asker başına 300'den az tüfek mermisi ve 70 topun her biri için sadece 80 top mermisi olduğunu rapor ettiler. Böylece Azma'nın planları çöktü ve Azma da başarı şansının az olduğunu kabul etmek zorunda kaldı (Qadri, 1957, s. 245; Russell, 1985, s. 171).

Kral I. Faysal, ultimatomu vereceği cevap konusunda askerî konulardan daha fazlasını düşünmek zorunda kaldı. Verdiği yanıtta ise taleplerin büyük zorluklar içermediği Clemenceau ile Faysal'ın yaptığı antlaşmasındaki (Russell, 1985, s. 122) hâliyle mandanın kabul

---

edecek şeylerden sarfinazar edeceğim. Yalnız hakikaten mühim bir nokta var. Onu arz edebilirim. Suriyelilerin muhtelif merkezlerden, bizimle öteden beri Antlaşmak istediklerini ve bazılarının anlaştıkları... (daha evvelki konuşmamda arz etmiştim.) Bu meyanda Emir Faysal da vardı. Bizzat, yani Hükümet namına bizimle Antlaşmak isteyen Emir Faysal bizimle daha evvel, temasa gelmeden evvel Hükümeti Merkeziye ile de Suriye Sultanı olan zatın o zaman gönderdikleri bir murahhas vardı. O murahhasla görüşmüştük. Emir Faysal ve Hükümeti ve kendisi tarafından tasdik edildikten sonra tekrar buraya sahibi salâhiyet zevatla gelmesini söyledik. Antlaşma esasları kaleme alınmış, fakat imza vazolunmamış; nevama bir müsvedde yapılmıştı" (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 2013, s. 41). Antlaşma maddeleri için Bknz. Ek 3.

¹⁶ Fransızların bu noktada yanılığa düştükleri Suriye bölgesindeki Sünni Arap unsurların dışındaki etnik veya millî grupları azınlık olarak görmeleridir. Böylece onları Sünni Araplara karşı kullanabilecekler, daha doğrusu klasik emperyalist bir tutum olan böl-yönet politikasını uygulayabileceklerdi. Düşünemedikleri ya da beklemedikleri durum ise başta Alevi ve milliyetçi Dürzi gruplar olmak üzere bu unsurlar kendilerini azınlık olarak değil, Suriyeli Arap çoğunluğun bir parçası olarak görüyorlardı (White, 2011, s. 56).

edilebileceği yönündeydi. Ancak Faysal'ın da belirli şartları vardı: Halep'ten vazgeçilmeyecekti, demiryollarının Araplar tarafından kullanılmasını, Fransız birliklerinin Halep'in dışına yerleştirilmesini ve Arap idaresinin kurulması belirli şartlardandı. Ayrıca zorunlu askerliğin kaldırılması ve Suriye kâğıt paralarının basılması gibi Fransız taleplerinin tekrar görüşülmesi için 4 günlük bir süre istedi. Gouraud'un Faysal'a yanıtı, Suriye hükümeti için biraz manevra alanı sağlamış oldu. Buna göre Gouraud, Arap ordusu ve hükümeti için demiryolu ulaşımına izin verdi ve Halep'teki yerel yönetimin iş birliğiyle devam edebileceğini belirtti. Fransız ordusu ise tamamen bölgeden çıkmayacak sadece belirli stratejik noktalarda kalacaktı. Bu şartla Suriye Hükümeti'ne bağlı polis ve jandarma güçleri bölgede bulunabilirdi. Suriye dinarına ise Arapça terimlerin konulabileceğini kabul etti. Ancak zorunlu askerlik konusunda geri adım atmadı ve İngiliz işgali sırasındaki seviyeye indirilmesini istedi, yani bu Arap ordusunun olamayacağı anlamını taşımaktaydı. Bunun da ötesine giderek Fransa ile ilişkileri bozmaktan suçlu görülenlerin cezalandırılmasını talep etmekteydi. Bu madde direk Suriye Savunma Bakanı Yusuf Azma'yı da kapsıyordu (Antonius, 1939, s. 307).

Kral I. Faysal, gelinen bu şartlarda ultimatomu sözlü olarak kabul etti. Ancak İngiliz Albay Easton, Fransız mandasının bir an önce yazılı olarak da kabul edilmesi gerektiğini 18 Temmuz'da Faysal'a bildirdi. Bunun üzerine Faysal, milliyetçi Arapları ve Azma'yı dikkate almayarak 20 Temmuz'da ultimatomu yazılı olarak da kabul etti. Ultimatomonun kabul edilmesinin akabinde kararlar uygulanmaya başlandı. Öncelikle savaştan kaçınan Yasin el-Haşimi'nin başbakan olarak atandığı bildirildi. Zorunlu askerlik kapsamında askere alınanlar terhis edildi ve sınır boylarında bekleyen askerlere ve bedevilere Fransız ilerleyişine direnmemeleri emredildi. Fransız karşıtı olan memurlar ılımlı kişilerle değiştirildi. Gouraud'nun isteklerini karşılamak için (ultimatomda özel bir madde olarak yer almamasına rağmen) tüm kabine istifa etti. Ayrıca hükümet, Fransa'ya karşı suç işlemekle itham edilen yaklaşık iki düzine kişiden oluşan bir liste hazırladı. Faysal'ın bu uygulamalarına Arap milliyetçileri çok sert tepki gösterdiler ve ülkenin geleceği için her türlü manda antlaşmasının kabul edilmeyeceğini belittiler. Faysal, kongreyle görüşse de onları ikna edemedi ve sokaklarda Faysal'a karşı başlatılan büyük isyanlarda birçok gösterici hayatını kaybetti. Bu arada kongreye gelen Yusuf Azma, kongreye Faysal'ın kongreyi feshettiği kararı okudu. Bunun üzerine protestolar ve kargaşa giderek arttı. Bu kargaşa ortamında Faysal'ın ultimatomu kabul ettiği haberi Gouraud'a ulaşmadı ve Fransız ordusu harekete geçmeye başladı (Ömeri, 1991, s. 94).¹⁷

Meyselun Savaşı

Tüm bu yaşanan son gelişmelerden sonra ülke içindeki karışıklıklar sona erdi. Ancak düzen sağlandıktan sonra ölü sayısının çok fazla olduğu görüldü ve tespitlere göre yaklaşık 200 kişi öldürülmüştü. Fransız ordusu ise kendisine ultimatomonun kabul edildiğini bildiren telgrafi belirlenen günde almadığını öne süren Gouraud'un emriyle ilerleyişine devam etti. Çünkü Şam ile Beyrut arasındaki telgraf hatları kesilmişti ve telgraf ancak ertesi gün, yani 21 Temmuz günü ulaştı. Yine de Gouraud bunu görmezden gelerek General Mariano Goybet komutasındaki Senegalliler ve Kuzey Afrikalılardan oluşan Fransız birliklerini, Şam'a doğru ilerletti. Böylelikle Fransızlar tarafından Bekaa sınırlarında bulunan stratejik hedefler ele geçirilmiş ve Anti-Lübnan dağlarının eteklerine kadar olan bölgeye hâkim olunmuştu. Konuşlandırılan Fransız ordusunun büyüklüğü, Arap ordusunu gölgede bırakıyordu. 10 piyade taburuna süvari

¹⁷ Faysal'a karşı Şam sokaklarında büyük bir isyan başlamak üzereydi. Sobhi Ömeri'nin tanıklığına göre Faysal'ın kardeşi Zeyd ve bir adamı isyancıların üzerine araba sürüp ateş etmek suretiyle dağıtmayı, isyan tüm bölgelere yayılabildi (Ömeri, 1991, s. 94).

ve topçu birlikleri de katılmış, toplamda 12 binden fazla savaşçıya ulaşılmıştı. Bu birlikler tanklar ve bombardıman uçakları tarafından destekleniyordu. Ültimatının kabul edilmesine rağmen Fransız ordusunun ilerlediği haberi Kral I. Faysal ve kabinesi tarafından büyük bir endişeyle karşılandı. Faysal, Fransızların haince bir eylemi olarak gördüğü bu duruma karşı mümkün olan en güçlü itirazı yaptı. Artık savaş kaçınılmazdı (Allawi, 2014, s. 288) ve nihayetinde Faysal için tek çare, Azma ile diğer manda karşıtı subayların sonuna kadar direniş kararını uygulamak kalmıştı.

Kral I. Faysal, Arap ordusunun subayları ve halkın geneli için Fransızların bu hareketi bir onur meselesi hâline gelmişti. Faysal, Azma ile birlikte Şam'daki Büyük Emevi Camii'ne giderek halka şöyle seslendi: "Taleplerini kabul ederek düşman ordusunun ilerleyişini durdurmaya çalıştım ama onlar bize ihanet etti. Ülkenizi istiyorsanız dışarı çıkın ve onu savunun." Anjar'dan geri çekilen kuvvetlere, Şam'dan sadece 25 kilometre uzaklıktaki Han Maysalun'un batısında bir savunma hattında yeniden düzen almaları emri verildi. Savunma hattının komutası General Hasan el-Hindi'ye verildi ve Faysal'ın doğrudan emriyle sonuna kadar savunulması istendi. Arap halkını büyük bir heyecan sarmıştı ama halkın çoğunluğu, düzensiz Arap ordusunun modern bir orduyla boy ölçüşemeyeceğini anladıktan sonra cepheye gitmekten kaçındı. Şeyh Kâmil el-Kassab'ın halk komitelerinin de durumu daha iyi değildi. Vaad edilen sözlere rağmen cepheye en fazla 1000 gönüllü toplayabildiler. Şeyh Kâmil el-Kassab Faysal'a 10 bin savaşçı gönderebileceğini sözünü vermişti ama savaş kapıya gelince birkaç 100 mermi ve 300 altın toplayabildi. Meyselun'da konuşlandırılan savunma güçlerinin komutasını ise el-Hindi yerine Yusuf Azma üstlendi. Hatları savunan Arap kuvvetleri en iyi ihtimalle 300 düzenli asker, el-Hindi'nin tümeninden geriye kalan 100 kadar asker, Azma'nın topladığı diğer askerler ve Bedevi deve süvarileri de dahil olmak üzere gönüllülerden oluşuyordu. Faysal'ın asıl görevi artık zaman kazanmak ve eşit olmayan savaşın gerçekleşmesini engellemektir (Ömeri, 1991, s. 162).

Kral I. Faysal, kabine üyelerinden biri olan Eğitim Bakanı Sati' el-Husri'yi, Gouraud'un karargâhı olan dağ kasabası Aley'e gitmek üzere görevlendirdi. El-Husri'ye Faysal'ın eski Beyrut temsilcisi Cemil Alşi ve Albay Toulat eşlik ediyordu. Görevi Gouraud'u Fransız ilerleyişini durdurmaya ikna etmeye çalışmaktı. Gouraud savaş konusunda kararlıydı ve Fransız ilerleyişinin, ultiimatının cevabının belirlenen zamanda gelmemiş olmasından kaynaklandığı konusunda ısrar ediyordu. Gouraud daha sonra savaşın önlenmesi için Suriye hükümetinin uyması gereken bir dizi yeni şartı okudu. Bu yeni koşullardan en ağırı, ultiimatının uygulanmasını denetlemek ve mandanın uygulanması için bir yol çizmek üzere Şam'da bir Fransız misyonu kurulması talebiydi. El-Husri hemen Şam'a dönmek üzere Gouraud'un yanından ayrıldı. Üzerinde Gouraud'un Faysal'a yazdığı kişisel bir mektubu da taşıyordu. El-Husri mektubu Faysal'a verdi. Faysal mektubu okudu ve el-Husri'nin raporunu dinledi ama herhangi bir karar vermedi. Ertesi gün yani 23 Temmuz'da Faysal, Gouraud'un yeni taleplerini değerlendirmek üzere kabineyi toplantıya çağırdı. Toplantı sırasında Fransız irtibat subayı olan Albay Cousse, Fransız ordusunun suyun bol olduğu Meyselun'a ilerlemesine izin verilmesi talebiyle geldi. Bu, kararsızlar için bile Fransa'nın Suriye'yi işgal etmeye kararlı olduğunun yeterli kanıtıydı. Kabine tüm güçlere acil bir çağrı göndermeye karar verdi, ancak bu sadece sembolik bir etki yaratacaktı. Faysal ve Azma, Gouraud'un en son taleplerini reddetmişti çünkü bunların kabul edilmesinin bir iç savaşın başlangıcı olacağını düşünüyordu (Azma, 1987, s. 187-190).

Fransız ordusu, 24 Temmuz günü şafaktan hemen sonra Vadi'l-Karn ve Meyselun kuyularına doğru saldırıya geçti. Saldırı, aceleyle hazırlanmış Arap mevzilerinin merkezine doğru ilerleyen tanklar tarafından yönetilirken, süvari ve diğer birlikler kuzeyden ve güneyden Arap mevzilerini kuşatıyordu. İlk başta, düzenli Arap birlikleri ve gönüllülerden oluşan

düzensiz topluluğun direnişini tank hücumunu yavaşlatmaya yetti. Birkaç saat boyunca şiddetli çatışmalar yaşandı ve Fransız birliklerinden oluşan 2 bölük Arap birlikleri tarafından kuşatıldı. Ancak merkezdeki Arap siperleri sonunda aşıldı ve savaş kesin olarak Fransızların lehine döndü. Yusuf Azma, son ana kadar savunmayı yönetiyordu (Cemide, 2013, s. 53). Fransız ilerleyişini durdurmak için siperlere mayın döşemeyi planlamıştı ama patlamaları başlatmadan komuta merkezinde öldürüldü (Herb, 2008, s. 728). Arap kuvvetleri dağıldı ve Fransız uçakları savunma hatlarını taciz edip bombalayınca geri çekilme bir bozguna dönüştü. Sabah 10'da savaş bitmişti (Fraser, 2011, s. 299).

Sonuç

I. Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan çalkantılı dönemde, Suriye'nin de içinde bulunduğu Orta Doğu, tarihinin akışını önemli ölçüde şekillendirecek köklü değişikliklere sahne oldu. İngiliz ve Fransız hükümetleri arasında gizli bir antlaşma olan 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını etkili bir şekilde nüfuz alanlarına böldü. Bir yıl sonra, İngiliz hükümeti tarafından yayınlanan 1917 Balfour Deklarasyonu, Filistin'de "Yahudi halkı için ulusal bir yuva" kurulmasına destek sözü vererek bölgedeki gerilimi daha da körükledi. Bu jeopolitik değişimlere, yerel halk arasında sosyal ayaklanmalar ve sömürge karşıtı duygular eşlik ederek uzun sürecek bir bağımsızlık mücadelesine zemin hazırladı. Bu çalkantılı ortamda, Şam'a dönen Yusuf Azma önemli bir figür olarak ortaya çıktı. Ayrıcalıklı bir yetiştirme tarzından Osmanlı İmparatorluğu'nda seçkin bir askerî kariyere uzanan yaşam öyküsü dikkatleri üzerine çekti.

Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çıkan Arap isyanlarının bastırılmasında oynadığı role rağmen Kral I. Faysal tarafından kurulan Suriye Arap Krallığı'na savunma bakanı ve genelkurmay başkanı olarak atandı. Azma, göreve başlar başlamaz Suriye halkını birleştirmek için mezhepsel ve etnik ayrılıkları aşmaya çalıştı. Bu amaçla, farklı gruplardan gelen askerleri bir araya getirerek düzenli ve modern bir ordu oluşturdu. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için hem Osmanlı'dan kalan silah ve mühimmatı topladı hem de Türkiye başta olmak üzere diğer ülkelerle iş birliği yapılmasında büyük çabalar gösterdi. Ayrıca, Suriye meclisinde zorunlu askerlik yasasını çıkarttırdı ve böylece ordunun sayısını kısa süre içerisinde 7 bine yaklaştırdı. Azma'nın kurduğu ordu, Fransa gibi güçlü bir düşmanla karşı karşıyaydı. Fransa, Sykes-Picot Antlaşması'na dayanarak Suriye üzerindeki haklarını korumak istiyor ve Lübnan'dan Şam'a doğru ilerliyordu. Azma, Fransızlara karşı direnmekte ısrar etti ve Meyselun Savaşı'nda ordusunu bizzat yönetti. Ancak, Fransızların üstün silah ve sayı gücüne karşı koyamadı ve savaşta öldü.

Yusuf Azma, Suriye'nin bağımsızlığı için sadece askerlik meseleleriyle sınırlı kalmadı. Aynı zamanda, Suriye'nin başka bir emperyal güce bağımlı olmadan özgür bir ülke olmasını savundu. Bu doğrultuda hem ülke içinde hem de ülke dışında çeşitli girişimlerde bulundu. Azma, ülke içinde Fransız işgaline karşı direnen Şeyh Salih Ali ve İbrahim Hanunu gibi bölgesel liderlerle irtibat kurdu. Onlara destek verdi ve direnişlerini sürdürmelerini teşvik etti. Ülke dışında ise Türkiye ile ilişkileri geliştirmeye çalıştı. Türk Kurtuluş Savaşı'nda yer alan eski meslektaşları Özdemir Bey ve Ali Fuat Cebesoy gibi komutanlarla görüştü ve Fransızlara karşı ortak hareket etmeyi önerdi. Ancak bu önerisi hem Türkiye'nin zor durumu hem de Kral I. Faysal'ın bu konuda isteksizliği nedeniyle istenilen düzeyde gerçekleşmedi. Yine de Azma, Türklerle koordinasyon içinde kalarak Türkiye'nin güney cephesini rahatlatmıştı. Onun çabaları ve diğer bölgesel ayaklanmalar sayesinde Fransızlar, Ankara Antlaşması'ndan kısa süre önce Anadolu Millî Mücadele Güney cephesinden geri çekilmek zorunda kaldılar ve Suriye'ye odaklandılar.

Yusuf Azma, Suriye'nin bağımsızlık mücadelesinde sadece askerî ve diplomatik değil, aynı zamanda siyasi bir rol de üstlendi. O, Fransız mandasını kabul etmeyen ve Suriye'nin kendi

kaderini tayin etmesini isteyen bir tutum sergiledi. Bu tutum hem Suriye Meclisi'ni hem de Kral Faysal'ı etkiledi. Azma'nın bu tutumu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün "Ya İstiklal ya ölüm!" sözüyle benzerlik gösteriyordu. Meyselun'da ölene kadar bu tutumunu sürdürdü.

Gerek Suriye'deki dönemin diğer siyasi aktörlerin bağımsızlık mücadelesinde yeterli kararlılığı gösterememeleri gerekse de Fransız ve İngiliz böl-yönet politikalarının Suriye'ye verdiği zarar, bölgede istikrarlı bir barış ortamına ulaşılmasını engellemiştir. Bu politikaların uygulandığı zamandan bu yana yaklaşık bir yüzyıl geçmesine rağmen sonuçları hâlâ Suriye'de hissedilmektedir. Bugün Suriye'de yaşanan etnik ve mezhep odaklı çatışmaların, aslında Fransız mandasının bir sonucu olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda Yusuf Azma'nın Suriye tarihindeki yeri inkâr edilemez derecede önemlidir. Bugün bölgenin siyasi durumu göz önüne alındığında onun mücadelesi bölge halkı için öğretici bir rehber olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi

BOA, HR.SYS. 74-65, 12.05.1899.

BOA, HR.SYS. 74-67, 16.05.1899.

BOA, A.) MTZ. (05) 9-304, 04. 03. 1914.

BOA, A.) MTZ. (05) 32-417, 04. 03. 1914.

Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi

ATASE, 110-9-1-11/5-75, 29.09.1919.

ATASE, 110-9-1-11/5-85, 07.10.1919.

Resmi Yayınlar

Suriye Cumhuriyeti kararname no:1073, 19 Ekim 1947.

Gazeteler

Al- Assimah Gazetesi, sayı 140, 15 Temmuz 1920.

Kitap-Makaleler

Akşin, S. (1982). Turkish-Syrian relations in the time of Faisal. *2nd Conference on Turkish-Arab Relations*, Tripoli.

Azma, A. (1987). *Miraat-u al Şam tarih Dimaşk ve'l-ahliha*. Tahkik: Nejdet Fathi, Dimaşk: Safvat Riyad Al Rayyes ilkökütüp ve Alneşir.

Allawi, A. A. (2014). *Faisal I of Iraq*. New Haven-London: Yale University Press.

Antonius, G. (1939). *The Arab awakening*. Philadelphia-New York-Toronto: J.B. Lippincott Company.

Barr, J. (2016). *Kırmızı çizgi-paylaşılmayan toprakların yakın tarihi*. (Göksoy E. C. Çev.), İstanbul: Pegasus Yayınları.

Bilgenoğlu, A. (2006). *II. Meşrutiyet dönemi Arap milliyetçi cemiyetleri ve faaliyetleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Cebesoy, A. F. (1953). *Millî mücadele hatıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyatı.

Cemal Paşa (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrılıkçı Arap örgütleri, Âliye -i Divan-ı Harb-i Örfisi*. (Aydın, A. H. Haz.), İstanbul: Arba Yayınları.

Cemide, B. (2013). *Yusuf azma, al hayat-u al ammat-u lil*. Dimaşk: Kitab-ı Menşurat-u al-tifil.

Dam, N. V. (2000). *Suriye'de iktidar mücadelesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dawn, C. E. (1991). The origins of Arab nationalism, *The Origins of Arab Nationalism*. Khalidi R., Anderson L., Muslih M., Simon R. S. (Eds), New York: Columbia University Press.

Demirel, A. (2019). Ortadoğu'da Fransız emperyalizmi: Fransız manda yönetimi döneminde Suriye (1920-1946). *Bellek*, 1:69-89.

- Eldar, D. (1993). France in Syria: The abolition of the Sharifian government. *Middle Eastern Studies*, 29(3), 487-504.
- Erdaş, S. (2015). Millî Mücadele'de Elcezire cephesi ve Şeyh Sünusi'nin bölgedeki faaliyetleri. Ünlen, E., Neçare, O., Tansü, Y.E., Biçici, M. (Ed.). *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu*, s. 671-695, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Fraser, G ve Mango A. ve McNamara R. (2011). *The makers of the modern Middle East*. Ulster: Gingko Library.
- Fromkin, D. (1989). *A Peace to end all peace: The fall of the Ottoman Empire and the creation of the modern Middle East*. New York: Owl.
- Hall, H. D. (1948). *Mandates, dependencies and trusteeship*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Hâkim, Y. (1980). *Sūrīyah wa-al-'ahad al-Faysalī*. Bayrūt: Dār al-Nahār lil-Nashr.
- Herb, G. H. (2008). Middle East and Africa: Arab nationalism, *Nations and nationalism: A global historical overview*. Guntram H. H.-Kaplan D. H. (Eds.), Volume II 1880 to 1945, Oxford: Abc-Clio, 720-735.
- Grainger, J. D. (2013). *The battle for Syria 1918-1920*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Qadri, A. (1957). *Muzakkarati an al-savre al-arabiye al-kubra*. Dimaşk: Matabi ibni Zeydun bi.
- Karaca, A. (1991). Azmzâdeler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4, 350.
- Kılınçkaya, M. D. (2008). *Osmanlı yönetimindeki topraklarda Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve Suriye*, Ankara: ATAM Yayınları.
- Houry, P. S. (1981). Factionalism among Syrian nationalists during the French mandate. *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, 13 (4), 441-469.
- _____, (1983). *Urban notables and Arab nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920*. Cambridge, U.K. and New York: Cambridge University Press.
- _____, (1989). *Syria and the French mandate, the politics of Arab nationalism 1920-1945*. New Jersey: Princeton University Press.
- Longrigg, S. H. (1958). *Syria and Lebanon under French mandate*. New York: Oxford University Press.
- Loevy, K. (2018). Railways, ports, and irrigation: The forgotten regional landscape of the Sykes-Picot agreement. *Boston University International Law Journal*, 36, 287-340.
- McMeekin, S. (2015). *The Ottoman endgame: War, revolution, and the making of the modern Middle East, 1908-1923*, New York: Penguin Press.
- Moubayed, S. M. (2006). *Steel-silk: men and women who shaped Syria 1900-2000*. Seattle: Cune Press.
- Murphy, D. (2008). *The Arab revolt 1916-18*. New York: Osprey Publishing.
- Muslih, M. (1991). The rise of local nationalism in the Arab East, The Origins of Arab nationalism. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih, and Reeva S. Simon (Eds.), New York: Columbia University Press.
- Neep, D. (2012). *Occupying Syria under the French mandate*. New York: Cambridge University Press.
- Odabaşı, H. Y. (2018). Avrupa emperyalizmi ve Suriye direnişi: Türk milli mücadelesiyle ortaklıklar ve ayrılıklar. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 173-209.
- _____, (2014). Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal antlaşması ve Milli Mücadele döneminde Suriye ve Irak. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10, 289-306.
- Ouahes, I. (2018). *Syria and Lebanon under the French mandate*. London-New York: I.B. Tauris.

- Öke, M. K. (1988). Türk-Arap uzlaşması için boşa giden teşebbüsler. Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları.
- Ömeri, S. (1991). *Al Evrak al-sevre al-Arabiye Meyselun nihayet ahd*. London-Kıbrıs: Riyad al-Rayyes li'l-kütüp ve Alneşir.
- Philipp, C. (2014). *Deutschsprachige migration ins Osmanische Reich: Bewegungen, gruppen, firmen*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Universität Wien Institut für Internationale Entwicklung, Wien.
- Provence, M. (2011). Ottoman modernity, colonialism, and insurgency in the interwar Arab East. *Int. J. Middle East Studies*. 43, 205–225.
- _____, (2005). *The great Syrian revolt and the rise of Arab nationalism*. Austin: University of Texas Press.
- Roded, R. (1983). Social patterns among the urban elite, *Palestine in the late Ottoman period: Political, social, and economic transformation*. David Kushner(Ed.), 71-146.
- Russell, M. B. (1985). *The first modern Arab state Syria under Faysal, 1918-1920*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica.
- Shoup, J. A. (2018). *The history of Syria*. Santa Barbara-California-Denver-Colorado: Greenwood.
- Tanenbaum, J. K. (1978). France and the Arab Middle East 1914-1920. *Transactions of the American Philosophical Society*, 68(7), 1-50.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, İkinci İni'ikat, Dördüncü Celse, 24 Nisan 1336, C.1, Ankara: TBMM Basımevi.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, On Üçüncü İni'ikat, Üçüncü Celse, 9 Mayıs 1336, C.1, Ankara: TBMM Basımevi.
- Tripp, C. (2002). *A history of Iraq*. Edinburg: Cambridge University Press.
- Türkmen, A.F. (1939). *Hatay manda tarihi silahlı mücadele devresi*. İstanbul: Tan Matbaası.
- Umar, Ö.O. (2015). Milli Mücadele'de güney bölgesinde Fransızlara karşı Türk-Arap işbirliği. Ünlen, E., Neçare, O., Tansü, Y.E., Biçici, M. (Ed.). *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu*, s. 815-84, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Vereté, M. (1970). The Balfour declaration and its makers. *Middle Eastern Studies*, 6(1), 48-76.
- White, B. T. (2011). *The emergence of minorities in the Middle East*. Edinburg: Edinburgh University Press.
- Yavuz, H. (1988). Abdülazîz b. Suud. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1, 195-195.
- Zeine, Z. N. (1977). *The truggle for Arab independence*. Lebanon: Caravan Books.

İnternet Kaynakları

- Güler, Ali. Atatürk'ün Eğitim ve Öğretim Gördüğü Kurumlar,
  - <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturkun-egitim-ve-ogretim-gordugu-kurumlar/?pdf=3781>, (erişim tarihi: 04/05/2023).
- Hafız, Dr. Muhammed Muti el (2014). Safahat Müşrikat vel Hakayık Tarihiyye an Mareket Meyselun, Makalat-ı Müteallika. Erişim adresi, www.alukah.net/culture/0/76914/ (date of Access: 04/05/2023).
- al-Azmah Papers, 2021, <https://specialcollections.exeter.ac.uk/2021/01/25/brothers-in-arms-the-papers-of-nabih-and-adil-al-azmah-eul-ms-215/> (date of access: 15/06/2023).

Ekler

Ek 1. Yusuf Azma Askeri Üniformasıyla

الشهيد يوسف العظمة في اللباس العسكري

Kaynak: Azma, 1987, s. 126

Ek 2. Yusuf Azma Gençlik ve Orta Yaşlı Hâlleri

الشهيد يوسف العظمة
في اللباس المدني

الشهيد يوسف العظمة في ثياب التخرج من الكلية الحربية
في أيار سنة ١٣٢٠ هـ - ١٩٠٤ م

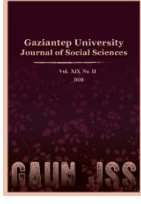
Sağda Yusuf Azma'nın Harp Okulundan Mezuniyeti, solda sivil elbisesiyle (Kaynak: Azma, 1987, s. 127)

Ek 3. Mustafa Kemal Paşa ve Kral I. Faysal Arasındaki İmzalanmayan Antlaşma Maddeleri

1. İslam âleminde görülen esef verici anlaşmazlığa bir son verebilmek için aralarında maddî, manevî ve dinî bağlar bulunan Türk ve Arap ırkları, din ve ülke meselelerinde mükemmel bir Antlaşma için birbirlerine yardımcı olmak zorundadırlar.
2. Mezopotamya, Filistin, Suriye ve Türklerle meskûn küçük Asya'nın önemli bir bölgesinin taksimi sorununun mevcut olduğu, bu bölgelerin yabancıların eline geçme ihtimalinin bulunduğu ve Osmanlı birlik ve bağımsızlığının tehdit edildiği şu anda akıbetimiz hakkında Paris'te yapılmakta olan Paris Konferansı kararlarını takiben, ülke ve dinimizin güvenliği için mukaddes bir harp ilanı bakımından aşağıdaki maddeler kabul edilmiştir.
3. Türkiye ve Arabistan, bölünme ve yabancılarla teslim edilmelerine karşı protestoda bulunmak üzere birleşmişlerdir.
4. Arabistan Türkiye'ye bağlı ve Halife'ye sadık olarak kalırken, bir Arap hükümeti teşkilini kabul etmektedir. Hicaz, Medine, Mezopotamya, Filistin, Şam, Beyrut ve Halep bu hükümete devredilecek ve husus Türkiye tarafından da teyit edilecektir.
5. Hudutlar ve Arap hükümeti ile ilgili diğer sorunlar hakkında iki hükümet arasında bir Antlaşma yapılacaktır.
6. Arap hükümeti buna ilaveten İmam Yahya ve Seyit İdris ile bir Antlaşmaya varacak ve bu Antlaşmaya saygı göstermek üzere aşağıdaki maddelerin yerine getirilmesini kabul edecektir.
7. Şerif ordusunca işgal edilen bölgelerde, halife olarak ilan edilip tanınacak sultan için derhal dualar okunacak.
8. Ekselansları Şerif, ülke için harp etmekle ve Osmanlı birliğini temin etmek için yabancılarca kabul edilen hali hazır tutumdan bütün Arap eyaletlerini haberdar edecek, bu eyaletlerde ajanlar tayin edecek ve verilen bir işaretle zaten kurulan ulusal kuvvetleri harekete geçirecek ve genel bir mukaddes harp ilan edecek.
9. Ekselansları Şerif ihtiyaç halinde küçük Asya'daki millî kuvvetlere yardım edecektir. Kısacası, taarruz ve savunma harekâtında müşterek yardımlaşma ve Millî Türk ordusunun Şerif ordusunun yardım desteğini alması için maddi ve manevi bir ittifak yapılacaktır.
10. Ekselans Şerif, bu mukaddes harpten aşağıdaki bölgelerde bulunan Müslümanlara bilgi verecektir: Mezopotamya, Yemen, Hicaz, Medine, Suriye, Tripoli, Bingazi, Cezayir, Hindistan, Fas ve Tunus. Bu ülkelerin harbe iştirakinin sağlanması dikkate alınacaktır.
11. Bu Antlaşma Halep'te Kerek Mutasarrıfı Esat Bey tarafından iki nüsha olarak hazırlanmış ve her iki tarafça da imzalanarak karşılıklı teati edilmiştir.

(Kaynak: Öke, 1988, s. 8-9)

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hitit İnanç Dünyasının Temel Yönleri ile Toplumsal Yaşamdaki Yansımaları

Basic Features of the Hittite Belief World and Its Reflections in Social Life

Nazan BAŞ^{a*} Yasemin ARIKAN^b

^a Araş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9699-8992

^b Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-3861-4142

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 8 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 14 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Hititler,
Din,
Öteki dünya,
Mitoloji,
Bayram.

ÖZ

Hititlerin öne çıkan dinî karakteri çok tanrılı olmasıdır. Ancak bu tanrılar sadece belli başlı yaratıcı ilahlardan değil, yüzlerce tanrı ve tanrıça adıyla kaotik bir tanrılar topluluğundan oluşur. Hitit tanrıları duygulara sahip olan, yemek yiyip içen ve çoğalan özellikleri ve tasvirleriyle antropomorfik yapıdadır. İçerisinde aynı tanrıların başka yörede tapınım gören daha yerel biçimleri de vardır. Ayrıca dönemin farklı kültürlerinden Hurri, Hatti, Pala vb. gibi kökenlere ait tanrılar da Hititlerin bünyesinde panteona dahil edilmiştir ve her tanrının mevkisine göre kültü kutsanmıştır. Hitit siyasi tarihinin değişimi de tanrılar tapınımını etkilemiş, tanrıların önem derecelerinde değişimler olmuştur. Çok sayıda tanrının yer aldığı bir inanç sisteminde bu tanrılarla ilgilenmek, kültlerini kutsamak güç ve vakit ayrılması gereken eylemlerdir. Tanrılar kültürünün kutsanması Hititlerin aksatmaması gereken başlıca görevleri arasındadır. Tanrılara daima kurbanlar sunarak onlar hoş tutulmalıdır. Özellikle bayram törenleri tanrılara bir nevi şükran gösterisinin yapıldığı zamanlardır. Meydana gelen doğa olayları Hititler için tanrılar tarafından gönderilen bir cezalandırma yöntemi olarak algılanmıştır. Tanrıların öfkesi halkın sel, kuraklık, kıtlık, hastalık gibi olumsuz yaşam koşullarıyla karşılaşması anlamına gelmekteydi. Böyle felaketlerin yaşanmasını istemedikleri için tanrıların niçin kızdıklarını öğrenme çabasında olmuşlardır. Mitolojik metinlerinde kızgın tanrıların neler yapabildiklerini betimleyerek tanrılara daha fazla bağlılık göstermişlerdir. Öldükten sonra ise kral ve kraliçelerin tanrı ve tanrıçalar arasında yer aldığına inanıp onların kültüne de tapınım göstermişlerdir. Sıradan insanların ise öldükten sonra karanlık yer altı dünyasında sonraki yaşamları devam etmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 8, 2023

Accepted: September 14, 2023

Keywords:

Hittites,
Religion,
Afterworld,
Mythology,
Festival.

ABSTRACT

The prominent religious feature of the Hittites is that they are polytheistic. However, these deities are not just the creator deities, but a chaotic community of deities with hundreds of gods and goddesses. The Hittite gods are anthropomorphic with their emotions, eating, drinking, and procreating features and descriptions. There are also more local forms of the same gods worshiped elsewhere. The cult of each god is consecrated according to his/her degree. The change in the Hittite political history also affected the worship of the gods, and there were changes in the precedence of the gods. In a religious cult where there are many gods, taking care of these gods and consecrating their cults are difficult and time-consuming activities. The consecration of the cult of the gods is among the main duties of the Hittites that should not be neglected. By always offering sacrifices to the gods, they should be treated well. Especially the festival ceremonies are the times when a kind of show of gratitude is made to the gods. Natural events were perceived as a punishment method sent to the Hittites by the gods. The anger of the gods meant that the people faced bad living conditions such as flood, drought, famine, and disease. They tried to find out why the gods were angry because they did not want to the calamity. In their mythological texts, they describe what the angry gods could do, and therewith they worship more the gods. After they died, they believed that kings and queens were among the gods and goddesses and worshiped their cult. After other people died, their afterlife continued in the dark underworld.

EXTENDED ABSTRACT

The Hittites are an ancient civilization that governing in Anatolia between about 1650-1200 BC. Today, the Boğazkale city of Çorum, as it was called Hattuša in the Hittites period, was their capital. Most of the Hittite cuneiform tablets were also dug up from the Hittite state archive here. Except from Hattuša, some of the settlements where Hittite cuneiform tablets are found in Tokat/Maşathöyük (Tapigga), Çorum/Ortaköy (Şapinuua), Sivas/ Kuşaklı (Şarišša), Sivas/Kayalıpınar (Şamuha), Mersin/Tarsus, Hatay/Reyhanlı (Tel Atçana-Alalaḫ), Samsun/Oymaağaç (Nerik). These cities were important during the Hittites period. The documents dug from up these areas consist of content with a wide range of subjects such as religious texts, letters, treaty texts, mythological texts, texts about festival ceremonies, instructions texts.

They transmitted their thoughts, beliefs, lifestyles, and cultures, through cuneiform writing, thanks to clay tablets that have survived to this day. Therefore, the Hittites have a special position in Anatolian history. They recorded many events in a systematic way, by cuneiform, which they took from Babylon and adapted into their own languages. The Hittites have a different historical importance, as they were the first state to achieve political unity in Anatolia, in addition to using cuneiform. The Hittite state, which emerged near the Kızılırmak river, developed over time and came to a position to struggle with the powerful states of the period.

In the Hittites, the domination of the king was accepted as legitimate in administrative terms. At the same time, the belief system of the Hittites, where the king also had the title of high priest, was polytheistic. The gods and goddesses in the Hittite pantheon were human beings, representing various elements of nature and forms of the earth, as well as symbolizing the celestial and underground. The gods worshiped by the Hittites are so many with their names and descriptions that at first glance, it creates an impression of chaos. The reason for this is that there are many local types of a god, and as the Hittites expanded politically, the community of gods became wide in parallel. The Hittites, who did not neglect to perform the necessary rituals for each god included in the pantheon, were most afraid of the anger of the gods. In an agricultural society where it was believed that all kinds of disasters and natural disasters came from the gods, it was always necessary to please the gods. The temples, which are described as the houses of the gods, have an important place in the Hittite religious life. In a belief system with hundreds of gods and goddesses, the number of temples cannot be expected to be low. In addition, these temples were institutional spaces with their own personnel and economy. Ordinary people are prohibited from entering temples. But the king, queen, and priests were those who could easily enter the temples.

Another of the subjects that the Hittites have the most importance about religion was the festival ceremonies. These texts, which are composed of a large part of the cuneiform texts, contain many festivals. The feasts were held with the participation of the king and queen, and sometimes with their travels to different cities. The king and queen were making a show of power against the people with these festival ceremonies. The largest festival celebrations were held in the capital, while the smaller celebrations were held by those living in local areas outside the capital. It is understood that some festivals last for days. Although it is not clear when the festival ceremonies are held, it is thought that many festivals are celebrated in the spring season. In general, the seasons determined the celebration dates of the festivals. During the festivals, when various food and beverages were served to the gods, both the gods were pleased and those who attended the ceremony had fun. On the other hand, it was aimed to show respect to the gods and to establish a bond with them. In some Hittite festival ceremonies, the amount of food and drink consumed and sacrifices made to the gods is quite high.

The gods' anger at anything means that adverse conditions such as drought, famine, military defeat, etc. will be experienced for the Hittite country. To prevent this or to predict what will happen, they turn to omens, spells, and dreams. There are many types of omens that are difficult to understand in cuneiform texts. Dreams, on the other hand, were applied with the method known as the metaphor. Magic is one of the methods used by the Hittites to protect themselves from dangers and diseases. Some of these methods applied by the Hittites passed from Mesopotamia to Anatolia through the Hurrians.

The Hittites believed in the existence of a life after death. Kings and queens were deified and became one of the gods. What we know about the burial customs of the Hittites is that members of the royal family were cremated, while others were buried by burial. Funerals made by burial methods are found in some Hittite settlements. However, we do not have detailed information about the burial methods of the Hittites.

Giriş

Hititler MÖ 2. binde Anadolu'da siyasi birliği sağlayan ilk Eskiçağ devletidir. Çorum'un Boğazkale ilçesi *Hattuša* adıyla Hititler döneminde onların başkentiydi. Hititçe çivi yazılı belgelerin bulunduğu devlet arşivi de buradan çıkarılmıştır. Bu belgeler dinî metinler, mektuplar, antlaşma metinleri, mitolojik metinler, bayram törenlerinin anlatıldığı metinler gibi konuları içermesinin yanı sıra bunların büyük bir kısmı dinî içeriklidir. Hititlerin dini çok tanrılı olmakla beraber hayatlarında uyguladıkları her ritüel, kutlama, tören tanrıları da kapsayacak şekilde daha doğrusu tanrıları merkeze koyarak yapılmıştır. Bununla birlikte panteonlarındaki tanrı sayısı, tanrı-tanrıça adı o derece fazladır ki Hititlerin inanç şeklini anlamaya çalışmak ilk bakışta büyük bir kafa karışıklığına yol açar. Bu karmaşık tanrılar topluluğu bir anda ortaya çıkmış değildir, Hititler öncesine dayanan, bin yıllar süren gizemli Anadolu kültür tarihinin de bir parçasıdır. Kültürlerarası bu durum sadece kalabalık tanrılar grubu için değil Hititlerin dinî anlamda yaptıkları diğer birçok eylem için de geçerlidir.

Hititlerin devlet dininin dışında yerel bölgelerde rastlanan inanışlar da farklılık göstermektedir. Yerel kültürler, bayram metinlerinde kral ve kraliçenin *Hattuša* dışındaki yerleşimlere yolculuk edip orada yaptıkları törenlerde geçen tanrı adlarından da tespit edilmektedir. Hitit inancında tanrıların hepsi kültürlerinin ihmal edilmemesi gereken hassas varlıklardır. Tanrılara gereken özenin gösterilmemesi onları öfkelenendirir ve bu öfke sonrasında Hititlerin varlığını tehdit edici afetlere dönüşebilirdi. Dolayısıyla Hititler inançlarında var olan tanrıları hoş tutarak kendi varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bu çalışmada Hititlerin dinî yaşantılarının çivi yazılı metinlerden kısa örnekler verilerek değerlendirilmesi yapılacaktır.

Panteon

Bir tarım toplumu olan Hititlerin devlet dini Hint Avrupa (Hitit, Luvi, Pala), Asianik (Hatti, Hurri, Sumer), Sami (Asur, Babil) ve Indo-Ari (Eski Hint) kültürlerine ait tanrıları içerisinde barındıran, kendilerinin de ifade ettikleri gibi “bin tanrı”lı (*LIM DINGIR*^{MES}) bir inanç sistemidir (Dinçol, 1982, s. 77; Goetze, 1957, s. 131; Gurney, 1977, s. 4). Panteonun (tanrılar topluluğu) böylesine kalabalık olması, Hititlerin Anadolu'da egemenlik alanlarını genişlettikçe yerel inançları özümsemeleri yanı sıra ırmaklar, pınarlar, dağlar gibi coğrafi oluşumları tanrılaştırmalarıyla açıklanmaktadır. Yerel tanrıları bu sahipleniş, Hititler için sadece bir formalite olmamış onların kültürlerine gerekli itinaı da göstermişlerdir.

Farklı kökene ait birçok tanrı adını antlaşma, bayram metinleri, kurban listeleri, tarihî metinler ve dua metinleri gibi çivi yazılı belgelerde görmek mümkündür. Ölümlü insanın yaşam şekline birebir benzeyen bir varlık süren ölümsüz tanrılar topluluğu genellikle, onlara hükmeden bir baş tanrı ve hiyerarşik olarak etki düzeyi azalan diğer tanrı, tanrıçalar ve onların çocuklarından oluşmaktadır. Hitit inancında bu tanrıların en başında Fırtına tanrısı (Hattice *Taru*, Hurrice *Tešup*, Luvice *Tarhunt*, Hititçe *Tarhuna*) ve eşi *Arinna*'nın Güneş tanrıçası (Hattice *Wuru(n)šemu* ya da diğer adı *Arinitti/u*) ile Gök'ün Güneş tanrısı (Akadca *Šamaš*, Hattice *Eštan*, Hurrice *Šimegi*, Hititçe *Ištanu*) yer alır. Bu tanrılardan sonra panteonda bereketle ilgili tanrı *Telipinu*, Koruyucu tanrı (Sumerce *LAMMA*, Hititçe *Inara*), Yeraltı tanrıçası (Sumerce *EREŠ.KI.GAL*, Akadca *Allatum*, Hattice *Lelwani*, Hurrice *Allani*), Aşk ve Savaş tanrıçası (Sumerce *INANNA/INNIN*, Akadca *Ištar*, Hurrice *Šaušga*), Savaş tanrısı (Akadca *ZABABA*, Hattice *Wuru(n)katte*, Hurrice *Aštabi*, Luvice *Iyarri*), tanrıça *Mezulla* ile *Nerik* ve *Zippalanda* kenti Fırtına tanrısı sayılabilir (Arıkan, 2017, s. 57 vd.; Aslantürk, 2013, s. 394 vd.; Gurney, 1977, s. 4 vd.). Hitit kent adlarıyla beraber isimlendirilen, yerel tapınaklarında törenlerle kutsanan daha birçok tanrı mevcuttur. Eski Hitit belgelerindeyse “bizim tanrımız”

olarak geçen *Šiu*¹ “Işık tanrısı”na rastlanmaktadır (Gurney, 1977, s. 9) ve bu sözcük Hititlerin daha geç dönemlerinde “tanrı” kavramıyla eş tutulmuştur (Arıkan, 2017, s. 56; Gurney, 1977, s. 10).

Hitit panteonunda yer alan Eski Hint tanrıları *Indra*, *Mitra*, *Waruna* ve *Nasatya* ise çivi yazılı metinlerde “*Indar/Indara*, *Mitra-ššil* tanrıları, *Uruwana-ššel* (*Aruna-ššel*) tanrıları ve *Našattiyanna* tanrıları” şeklinde geçmektedir (Arıkan, 2017, s. 62; Dinçol, 1982, s. 79; Haas, 1994, s. 543; Thieme, 1960, s. 303). Hititler, panteonda bulunan tanrıların her birini kutsuyorlardı ancak tahta çıkan yeni kral veya kraliçeler kendilerine bir “koruyucu tanrı” belirleyip onun kültürünü ön plana çıkarmışlardır. II. *Muršili*’nin *Telipinu*, II. *Muḫattalli*’nin *piḫašašši* Fırtına tanrısı, III. *Hattušili* ile eşi *Puduḫepa*’nın *Nerik* kenti Fırtına tanrısı ile *Šamuḫa* şehri *Ištar*’ı ve IV. *Tuḫaliya*’nın tanrı *Šarruma* koruyucu tanrılarıdır (Arıkan, 1998, s. 276 vd.; Haas, 1994, s. 193).

Hitit dünyasında tanrılar ve insanlar arasında belirgin bir ayrım yoktu. Tanrıların kendileri gibi imgeleyen Hititler, tapınaklarda (Sumerce É.DINGIR^{LIM}, É.KUR.RA; Hititçe *šiunaš parna-*, ^E*karimmi-/karimni-*) tanrıların insanlar gibi ihtiyaç duyabilecekleri günlük malzemelerini, bir ibadeti yerine getiricesine karşılamışlardır. Buralardaki tanrı heykelciklerinin bakımı ve onarımını da aynı itina ile yapmışlardır.

(9’) *nu-^ruš^r-[ma-aš É.DINGIR]^{rMEŠ}-KU-NU^r na-aḫ-ša-ra-at-ta-an* (10’) *ki-iš-ša-an^r Ú-UL^r [ku-iš-ki t]i-ya-an ḫar-ta* (11’) *nu-za šu-me-en-za-an Š[A DINGIR^{MEŠ}] ^ra[?]-aš-šu-u* KÜ.BABBAR GUŠKIN *BI-IB-R^{HLA}* (12’) *ˀTÚG^{HLA} an-ze-el i-^rua-ar^r EGIR-an Ú-UL ku-iš-ki* (13’) *kap-pu-u-ua-an ḫar-ta* (14’) *nam-ma^r šu-me^r-en-za-an DINGIR^{MEŠ}-aš ku-e ALAM^{HLA}-KU-NU ŠA KÜ.BABBAR GUŠKIN* (15’) *nu-uš-ša-an^r ku^r-e-da-ni DINGIR^{LIM}-ni ku-it tu-e-ek-ki-iš-ši* (16’) *an-da ú-ez-z[a-p]a-an DINGIR^{MEŠ}-ša ku-e Ú-NU-TE^{MEŠ} ú-ez-za-pa-an-ta* (17’) *na-at an-z[e-e]l i-^rua^r-ar EGIR-pa Ú-UL ku-iš-ki* (18’) *ne-u-ua-aḫ-ḫa-a[n ḫar-t]a*

“Siz[in tapınak]larınıza hiç kimse böyle saygı göstermemişti. Siz tanrıların malları: gümüşü, altını, hayvan biçimli içki sunma kapları (ve) elbiseleri ile bizim gibi hiç [kimse] ilgilenmemişti. Ayrıca siz [tanrıları]n gümüş (ve) altından hangi heykelleri (varsa) ve hangi tanrının vücudunda bir şey eskimiş ise tanrıların aletlerinden hangileri eskimiş ise ve onları bizim gibi hiç kimse tekrar yenileme[miş]i”².

Tapınaklarda korunan tanrı heykelciklerinin nasıl görüldüğü Hititçe çivi yazılı belgelerdeki tasvirlerden anlaşılmaktadır. Bu kayıtlarda tanrı ya da tanrıça heykelciğinin sahip olduğu çeşitli madenlerden yapılmış aksesuarları betimlenmiştir.

(10’) *Dış-ḫa-aš-ḫu-ri-ya-aš al-da-an-ni-iš* (11’) *DINGIR^{LIM}-tar I ALAM MUNUS GIŠ KÜ.BABBAR GAR.RA :ḫu-u-pi-ta-a-u-ua-an-za TUŠ-an* (12’) *pár-qa-aš-ti I SIG.KÜŠ ZAG-na-za ŠU-za GAL KÜ.BABBAR ḫar-zi* (13’) *I ḫAR.ŠU KÜ.BABBAR XX GURUN GUŠKIN ŠÀ VII KÜ.BABBAR A-NA SAG.KI-ŠÚ an-da* (14’) *III U₄.SAKAR KÜ.BABBAR A-NA GABA-ŠÚ-kán*

“Tanrıça *Išḫašḫuriya* pınarı tanrılığı(nın)/tanrı tasviri/heykeli: ağaçtan bir kadın heykeli, gümüş kaplı, örtülü, oturmuş (vaziyette) yüksekliği bir karış[?], sağ elinde gümüş kadeh

¹ Etimolojisi için bkz. Neu, 1974, s. 123.

² KUB 17.21 öy. I 9-18 trans. ve çev. için bkz. Singer, 2002, s. 41; Özdemir, 2018, s. 149 vd.; Arıkan, 2019, s. 35.

tutar. Bir gümüş bilezik, yirmi altından meyve içlerinden yedisi gümüş(tür), (onlar) onun alnında(dır) (ve) üç gümüş ay yarım ay/hilal (onlar) onun göğsünde(dir)”³.

Başkent *Hattuša*'da açığa çıkarılmış olan otuzdan fazla tapınak kalıntısı, tanrıların Hitit dünyasında kapladığı yeri gösterir niteliktedir. Aynı zamanda Alacahöyük, Maşathöyük (*Tapigga*), Ortaköy (*Şapinuua*), Kuşaklı (*Şarišša*) gibi Hitit şehirlerinde de tapınakların bulunduğunu belirtmeliyiz.

Tapınaklar tanrıların evleriydi ve belli kurallar çerçevesinde tapınak görevlileri tarafından idare edilmekteydiler. Bu yapıların temizliğinden kurban malzemelerinin temin edilmesine, görevlilerin davranışlarından tapınakların güvenliğine kadar birçok konu tapınak personeline talimatları içeren belgelerde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

(7) *nam-ma-kán* GE₆-az LÚ.MEŠ ú-e<-hi>-iš-kat-tal-li-iš da-an-te-eš a-ša-an-du (8) *nu* GE₆-an hu-u-ma-an-da-an ú-e-hi-iš-kán-du (9) *nu* a-ra-aḫ-za ḫa-a-li LÚ.MEŠ ḫa-li-ya-at-tal-liš uš-kán-du (10) *an-dur-za-ma* É.MEŠ.DINGIR^{MEŠ} LÚ^{MEŠ} É.DINGIR^{LIM} GE₆-an hu-u-ma-an-da-an (11) *ú-e-hi-iš-kán-du nu-uš-ma-aš* Ú-aš le-e e-eš-zi

“Ayrıca, nöbetçiler gece (oraya) koyulmuş olsunlar ve tüm gece devriye gezsinsinler! Ve gözcüler dışarıda nöbet tutsunlar! Tapınakların içinde ise tapınak görevlileri tüm gece dolaşsınlar (devriye gezsinsinler) ve onlara uyku olmasın (uyumasınlar)”⁴

(14) *nam-ma* NINDA.[GU]R₄.RA^{HLA} UD^{MI} ku-i-e-eš e-eš-ša-an-zi na-at pâr-[k]u-ya-iš a-ša-an-du (15) *ya-ar-[pa]-an-ti-ša-at kar-ta-an-te-eš a-ša-an-du iš-hi-e-ni-uš-ma-aš-kán* (16) DUB[BIN^{MEŠ}-y]a da-a-an e-eš-du pâr-ku-ya-ya TÚG^{HLA} ya-aš-ša-an ḫar-kán-du

“Ayrıca günlük [kal]ın/[kur]ban ekmeklerini hazırlayanlar temiz olsunlar! Onlar yıkanmış (ve) kesilmiş (traşlı) olsunlar! Kılları ve tır[nakları] alınmış (kesilmiş) olsun! Temiz kıyafetler giyinmiş olsunlar”⁵

Büyük tarım arazileri, depo bölümleri ve personeliyle tapınaklar her zaman Hitit dünyasında ayrı bir ekonomik güce sahipti. Bu sebeple Hitit tapınakları herkesin rahatlıkla girebileceği yapılar olmayıp özellikle en kutsal kabul edilen bölümlerine sadece rahipler, kral ve kraliçe girebilirdi.

Hititlerin insan formunda hayal ettikleri tanrıların mühürlerde veya kaya kabartmalarında görmek mümkündür (de Martino, 2013, s. 410). Özellikle Yazılıkaya açık hava tapınağı Hititlerin çeşitli bayram törenlerinin, ritüellerinin icra edildiği kutsal alanıdır. Tanrılar ve tanrıçaların panteondaki sıralarına göre kutsal hayvanlarıyla birlikte nakşedildiği bu alanda, tanrı ve tanrıçaların adları Luvi hiyeroglif işaretleri kullanılarak Hurrice okunuşlarıyla betimlenmiştir.

Benzer örneklerin çoğaltılabileceği tanrı betimlerinin yanı sıra kral veya kraliçenin tanrılara dua jestini içeren sahneler de görülmektedir. Bu tasvirlerde dua eden kişi genellikle yukarı kaldırmış sol kol ve sol elin baş parmağı kalkık olacak şekilde yumruk yapmış elini tanrının huzurunda tutmaktadır. Dua jesti aynı zamanda, sağ el veya iki el birleştirilip yukarı kaldırılmak suretiyle de yapılabilmekteydi. Yazılı belgelerde ise dua etme eylemleri için *ŠU-an šarā ep-* “eli yukarı kaldırmak”, *ḫaliḫla-* “diz çökmek”, *aruwai-* “eğilmek” fiilleri kullanılmıştır. Tanrılara çeşitli taleplerin iletildiği dualar okunurken de *apāt ešdu* (öyle olsun!)

³ KUB 38.1 öy.I 10-14 trans. ve çev. için bkz. Bozgun, 2017, s. 53 dn. 146; Cammarosano, 2018, s. 308 vd.

⁴ KUB 13.4 ay. III 7-11 trans. ve çev. için bkz. Süel, 1985, s. 54 vd.; Miller, 2013, s. 256 vd.

⁵ KUB 13.4 öy. I 14-16 Süel, 1989, s. 22 vd.; Miller, 2013, s. 248 vd.

“amin!” anlamına gelen söz öbeği, orada bulunan kişilerce yüksek sesle söylenmekteydi (Arıkan, 2019, s. 33).

Bayramlar

Hititlerin dinî anlamda önem verdikleri bir diğer konu bayramlardır. Çivi yazılı tabletler arasında içerik bakımından da en kalabalık grubu bayram metinleri oluşturur. Bu belgelerde hangi bayramın nerede ve nasıl kutlandığı sırası da verilerek anlatılmıştır. Hitit bayramlarının kutlanma zamanları ve uygulamaları mevsimler dikkate alınarak yapılmıyordu. Bayramların zamanında kutlanması Hitit devletinin ve kraliyet ailesinin varlığının devamı açısından çok önemliydi (Dinçol, 1982, s. 55). İdari görevinin yanında başrahip sıfatına da sahip olan Hitit kralı *Tabarna* unvanıyla bayram törenlerine öncülük etmekte, bazen ona *Taıananna* unvanlı kraliçe ve prens de eşlik etmekteydi (Haas, 2002, s. 441). Bayramlarda *šalli ašeššar* “büyük toplantı” olarak nitelendirilen, kraliyet çevresinden kişilerin oluşturduğu topluluk da bayram törenlerine katılmıştır (Ardzinba, 2010, s. 158). Çeşitli kentlerde kutlanan bu bayramlar Hitit krallığının gücünü, otoritesini halka hissettirmek bakımından önemliydi. Halk kesiminin bu törenlere doğrudan dahil olduklarını söyleyemeyiz ancak onlar da bayram kutlamalarına izleyici olarak katılmış olmalıdırlar.

(32) *lu-uk-kat-ti-ma* LUGAL MUNUS.LUGAL I-NA É^{DU} *pa-a-an-zi* (33) *nu šal-li a-še-eš-ša[r I]-NA É^{DZA}.BA₄.BA₄-ma EZEN [ha-da-u-ri] i-ya-an-zi* (34) *nu X UDU^{HIA} hu-u-kán-zi nu-kán^{UZU} šu-u[p-pa]* (35) *da-an-zi na-at PA-NI DINGIR^{LIM} ti-an-zi*

“Ertesi gün ise kral (ve) kraliçe Fırtına tanrısının tapınağına giderler ve büyük toplantı (olur). Savaş tanrısının tapınağında ise [*hadauri*-] bayramını kutlarlar, on koyun keserler ve (kutsanmış) e[ti] alırlar ve onu tanrının huzuruna koyarlar”⁶.

Tapınaklarda rutin olarak günlük kurban sunulmasının dışında bayram törenlerinde, tanrılara büyük oranda sunular ve saray ileri gelenlerinin oluşturduğu bir toplulukla tapınım yapılması önemli görünmektedir. Bu kutlamalarda müzik, dans, çeşitli yarışlar ve ziyafetin yanında tanrıları kurbanlar yoluyla memnun etmek Hitit kültüründe törenlerin başlıca amacını oluşturmaktaydı. Tanrılara kurban sunumuyla ilgili betimleri kaya kabartmaları ve kabartmalı kült vazolarında da görmek mümkündür.

(39) *LÚ.MEŠ ALAM.ZU-ma GIŠ ar-kam-mi* (40) *GIŠ hu-u-hu-pa-al gal-gal-tu-u-ri* (41) *LUGAL-i EGIR-an pí-ra-an ha-az-zi-kán-zi* (42) *LÚ.MEŠ ZI-IT-TI LUGAL-i ta-pu-uš-za* (43) *a-ra-an-ta-ri nu tar-ú-iš-kán-zi* (44) *GIŠ Š.A.TAR ha-az-zi-kán-zi* (45) *LÚ.MEŠ ALAM.ZU₉ ta-ma-e-eš* (46) *TÚG GÚN.A u-a-š-ša-an har-kán-zi*

“Hokkabazlar ise kralın arkasında (ve) önünde *arkammi-*, *huhupal-*, *galgalturi-* müzik alet(ler)ini vurarak çalarlar. Pay alıcılar kralın yanında dururlar ve dans ederler, *Š.A.TAR* müzik aletini vurarak çalarlar. Diğer hokkabazlar kırmızı giysiler giymişlerdir”⁷.

Tapınaklarda yiyecek-içeceklerin saklandığı depo kapları bayram zamanlarında sunulmak üzere açılır ve tanrıların bunlarla tatmin edilmesi, hoş tutulması sağlanırdı. Törenler tanrı evlerinde icra edileceği zaman, değerli madenlerden yapılmış tanrı heykelciklerine buldukları yerde kurbanlar sunulmuştur. Ancak tapınağın dışında bir kutsal alanda kutlama yapılacaksa tanrı heykelcikleri ^{NA4}*huwaši-* taşına (^{NA4}ZI.KIN) getirilir ve tören orada gerçekleştirilirdi (Bryce, 2003, s. 208). Tanrıların kutsandığı törenlerin başkent dışında olanları

⁶ KUB 30.34 öy.II 32-35 trans. ve çev. için bkz. Güterbock, 1960, s. 82 vd.

⁷ KBo 4.9 öy.I 38-46 trans. ve çev. için bkz. Badali-Zinko, 1989, s. 14 vd.; Klinger, 2008, s. 198.

ise kralın atadığı yerel yöneticiler tarafından icra edilmiştir. En bilinen Hitit bayramları arasında EZEN₄ AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} “bahar /çiğdem bayramı”, EZEN₄ nuntarriyašḫaš “hız bayramı”, EZEN₄ purulliya- “yeni yıl bayramı”, EZEN₄ ḫaššumaš, EZEN₄ ḫamešḫanda- “ilkbahar bayramı”, EZEN₄ tetḫešnaš “gök gürültüsü bayramı”, EZEN₄ ZUNNI “yağmur bayramı” sayılabilir⁸.

Mitoloji, Fal, Rüya ve Büyü

Hititlerin tanrılarını hoş tutmaları, özellikle dua metinlerinde tanrılara övgüler sıralamaları, yalvarmaları onlardan bir beklenti içinde olduklarını gözler önüne serer. İnançlarındaki psikolojik durum, Hititlerin hayatları boyunca tanrılarını memnun etmek adına çeşitli eylemlerde, ritüellerde bulunmalarına sebep olmuştur. Yaşamları doğanın getireceği afetlere karşı savunmasız olan Hititler, özellikle veba⁹ gibi salgın hastalıklarla mücadelede hastalığın sebebini tanrılarını onları cezalandırmasına bağlamışlardır. Hastalıkların tedavisinin de yine tanrılarda olacağına inanıp bundan kurtulmak için kefarete kurbanları sundukları olmuştur. Dolayısıyla tanrılar mutlu ve memnun oldukları sürece sağlık, krala uzun ömür, savaşlarda galibiyet, Hitit ülkesi ve toplumu için refah verirken tanrılarının herhangi bir sebeple ihmal edilmesi ülkede önüne geçilemeyecek felaketlerin habercisi olabilirdi. Keza yaşanan felaket veya hastalıklar çoğunlukla tanrılar kültürünün ihmal edilmiş olabileceğine bağlanmıştır. Hititlerin dinî düşüncelerinin bu yönü, kaybolan tanrı konulu mitler ile *İlluyanka* efsanesi gibi mitolojik anlatılarına da yansımıştır.

Kendilerine ait mitolojik anlatılarının bulunmadığını söyleyebileceğimiz Hititler, bu konuda ele geçen çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla genellikle yerli Anadolu ve Hurri kültüründen etkilenmişlerdir. Bu etkileşim, halihazırda Hatti kökenli mitlerin doğrudan alınması ile Hurriler vasıtasıyla Anadolu’ya aktarılan Mezopotamya mitlerinin Hititçeye uyarlanması şeklinde olmuştur (Dinçol, 1982, s. 100; Hoffner, 1998, s. 9). Doğal olarak bu efsaneler kaydedilirken bazı değişikliklere uğramışlardır. Hititçe belgeler arasındaki mitolojik metinlere örnek olarak Anadolu kökenli Gökten Düşen Ay efsanesi, *İlluyanka* efsanesi, kaybolan tanrı mitleri ile Hurri kökenli *Kumarbi* efsanesi, *Ḫedammu* mitosu, *Ullikummi* şarkısı ve özgürlük şarkısı sayılabilir¹⁰.

Yaşamlarında meydana gelen her olayın arkasındaki sebebini tanrılar olduğuna inanan Hititler, onlara sadece dua etmek ve kurban sunmakla yetinmeyip tanrılarının ne arzuladığını, neye öfkeli olduğunu de öğrenmek istemişlerdi. Bunun için doğayı inceleyerek bazı olaylarda işaretler arayıp kehanetlerde bulunmuşlardır. Tanrılarla bir tür iletişim şekli gibi görünen bu iletilerin güneş tutulması, ay tutulması, ayın evreleri, büyük bir fırtına çıkması veya şimşek çakmasıyla insanlara ulaştığına inanılıyordu (Bryce, 2003, s. 165). Hititlerin en bilindik kehanetlerinden bazıları hayvanların iç organlarının, hatalı doğumların ve deprem gibi doğa olaylarının yorumlanmasıdır. Fal yoluyla merak ettiklerini öğrenmeye, tahmin etmeye çalışmışlardır ancak hastalıkları tedavi etme yöntemi olarak da falları tercih ettiklerini biliyoruz (Ünal, 1980, s. 489). Hititlerin falcılığında geleceği öğrenmekten çok sorulan sorulara cevap almak amaçlanmıştır. Bu tür metinlerin çoğu Mezopotamya’dan Hurriler vasıtasıyla Hititlere aktarılan belgelerdir (Gurney, 1981, s. 150).

⁸ Ayrıca bkz. Güterbock, 1970, s. 175-180; Popko, 1995, s. 148 vd.; Bryce, 2003, s. 211 vd.; Collins, 2007, s. 162 vd.; Ardzinba, 2010.

⁹ Ünal, 2007, s. 208b vd. *ḫenkan-/ḫinkan-/ḫingananza* “salgın hastalık, veba, ölüm, yok olma, telef olma”.

¹⁰ Mitolojik metinler için bkz. Goetze, 1969, s. 120-128; Hoffner, 1998.

(3') *ták-ku MUNUS-za ha-a-ši na-aš ta-aš-ua-an-za* (4') EN É [A-N]A[?] ZAG-aš-ta Ú-UL a-ri (5') *ták-ku MUNUS[-za h]a-a-ši nu an-na-az-pát* (6') ŠA-az [a[?]-] i-iš ar-ħa ha-a-ši (7') *nu me-ma-i* ^DU-aš KUR-e za-a-ħi

“Eğer bir kadın doğurursa ve o (doğan çocuk) kör ise, evin sahibi; onun için başarı olmayacaktır. Eğer bir kadın [doğ]urur ve o (çocuk) daha annenin içindeyken (rahmindeyken) ağzını açar ve konuşursa, Fırtına tanrısı ülkeyi çarparacaktır”¹¹.

Uyguladıkları fal türleri arasında Anadolu kökenli “kuşların (Sumerce MUŠEN) uçuş falı ve talih (Sumerce KIN, Hititçe *aniur*) falı”, Hurri kökenli olabilecek “su yılanı (Sumerce MUŠ) falı” ve Babil’den alınan “ciğer falı” sayılabilir (Aslantürk, 2018, s. 33). Hitit döneminde falcılık uzmanlık gerektiren, herkesin yapamayacağı uygulamalardandı. Kuşların uçuş falını ^{LÚ}IGI.MUŠEN “kuş bakıcısı” ve ^{LÚ}MUŠEN.DÚ “kuş uçuşunu izleyen”, talih falı ile su yılanı falını ^{MUNUS}ŠU.GI “ihtiyar kadın”, ciğer falını da ^{LÚ}HAL “kâhin” gibi bu işi meslek edinenler yorumlamışlardır¹². Hititçe fal metinleri diğer metinlere göre okuması ve anlaşılması zor belgelerdir çünkü katipler fal bakılırken o anda olanları yazıya geçirmişlerdir (Ünal, 2013, s. 455). Bu belgelerde kullanılan sözcükler farklı anlamlar taşımakla beraber işaretler tanrılardan geldiği için bu özel dili anlamak oldukça güçtür (Beal, 2002, s. 57).

Ayrıca bazı sorulara cevap alabilmek ve yine tanrıların isteklerini öğrenebilmek için rüyalara başvurdukları da görülür. Hititçe metinlerde bu rüyaları tanımlamak için *šuppi šeš-*“(dinsel bakımdan) temiz (yatakta) uyumak” terimini kullanmışlar, yani istiare metodunu uygulamışlardır¹³. Rüyaya yatmak tanrılarla doğrudan iletişim kurmayı sağlayan bir yöntemdi. Kehanetlerin de tanrılardan insanlara rüyalar aracılığıyla ulaştırıldığı düşünülmektedir.

(41') *[na-aš-m]a ma-a-an ta-me-ta-zi-ya ku-e-ez-qa ud-da-a-na-az ak-ki-iš-ki-it-t[a]-r[i]* (42') *[na-at-za-ká]n na-aš-šu te-eš-ħi-it ú-ua-al-lu na-aš-ma-at a-ri-ya-še-aš-na-az* (43') *[ħa-an-da-i] a-at-ta-ru na-aš-ma-at* ^{LÚ}DINGIR^{LIM}-ni-an-za-ma me-ma-a-ú na-aš-ma ^{A-NA} [^{LÚ}.MEŠSANGA] (44') *ku-it [ħu]-u-ma-an-da-aš ıa-tar-na-aħ-ħu-un na-at-za šu-up-pa-ya še-eš-k[i-iš-kán-zi]*

“[Vey]a eğer başka bir meseleden dolayı ölüm hüküm sürüyorsa [onu] rüya(m)da görmeliyim ya da o fal aracılığıyla [tespit e]dilsin ya da onu tanrı adamı söylesin ya da [t]üm [rahipler]e emrettiğim gibi onlar (dinsel bakımdan) temiz (yatakta) uyu[yacaklar]”¹⁴.

Doğadaki her türlü etkiye açık olan ve bunlardan korkan Hititlerin icra ettiği bir başka yöntem de büyüdür. Büyü yapmalarındaki sebepler; iktidarsızlık, uykusuzluk, aile içi sorunlar, kralı kötülüklerden korumak, salgın hastalıklardan ve askerî başarısızlıklardan korunmak vb. idi (Beckman, 2013, s. 94). Büyüler tanrıların tapınaklarında değil büyü yapılacak kişiye ait bir mekânda veya uzakta arındırılmış bir konumda yapılırdı. Hititlerin uyguladıkları iki tür büyüden söz edilebilir. Bunlar da Hitit kanunlarında, *alwanzatar* “kara büyü” tehlikeli görülüp yapanların cezalandırılacağı yönünde yasaklanmış, “beyaz büyü” ise temizlemek, saflaştırmak amacıyla analogiler kullanılarak yapılmıştır (Dinçol, 1982, s. 91; Popko, 1995, s. 83). Bu büyüler ^{MUNUS}ŠU.GI yani “ihtiyar kadın” tarafından uygulanıyordu.

¹¹ KBo 6.25+KBo 13.35 öy.III trans. ve çev. için bkz. Riemschneider, 1970, s. 22 vd.; Ünal, 2003, s. 127.

¹² Hitit meslek adları için bkz. Daddi, 1982.

¹³ Ayrıca bkz. Kammenhuber, 1976.

¹⁴ KUB 14.8 ay. III 37-43 trans. ve çev. için bkz. Arıkan, 1994, s. 98 vd.; Singer, 2002, s. 60; Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 14.8 (2021-12-31).

Sonraki Hayat

Hititlerin yaşarken en çok korktukları varlıklar tanrılar olmuştur. Ancak tanrıların insanlara yaşatacağı felaketlerin neticesinde ortaya çıkan ölüm yani yok olma durumu bu korkunun gerçek nedenidir.

(20') *hu-iš-ua-tar-ma-pa an-da hi-in-ga-ni ha-mi-in-kán hi-in-ga-na-ma-pa an-da hu-iš-ua-an-ni-ya ha-mi-in-kán* (21') *da-an-du-ki-iš-na-aš DUMU-aš uk-tu-u-ri na-at-ta hu-i[š-ū]a-an-za hu-iš-ua-an-na-aš UD^{HIA}-ŠU kap-pu-u-an-te-eš*

“Yaşam ölüme bağlıdır, ölüm de yaşama bağlıdır. İnsan oğlunun hayatı sonsuz değildir. Yaşamın günleri sayılı(dır)”¹⁵.

Hititlerin inancına göre ölümden sonra da bir yaşam vardı. Özellikle krallar ile kraliçelerin öldükten sonra tanrı ve tanrıça olduklarına inanılmaktaydı. Bu sebeple çivi yazılı metinlerde “ölmek” fiili yerine “tanrı olmak” ifadesi tercih edilmiştir.

(1) *ma-a-an^{URU} Ha-at-tu-ši šal-li-iš ua-aš-ta-a-iš ki-ša-ri* (2) *na-aš-šu-za LUGAL-uš na-aš-ma MUNUS.LUGAL-aš DINGIR^{LIM}-iš ki-ša-ri*

“Eğer Hattuşa’da büyük günah olursa ya kral ya da kraliçe tanrı olursa”¹⁶.

Hitit kraliyet ailesine ait mezarlar şimdiye kadar tespit edilememiştir ancak uygulanan kremasyon yöntemi dışında, Hitit halkı için de inhumasyon tekniğiyle defin işlemi yapıldığını arkeolojik kalıntılardan bilmekteyiz (Akyurt, 2022, s. 52 vd.; Bryce, 2003, s. 195; Gurney, 1977, s. 59; van den Hout, 1994, s. 53). Fakat kral I. *Hattušili*’nin vasiyetinde muhtemelen ölmek üzereyken söylediği sözler Hititlerin ölü gömme adetleri üzerine tartışmalara neden olmuştur.

(71) ... SIG₅-an[-za-mu ar-ri(?)] (72) [*tág-ga-n*]i-ya-ta-mu-za-pa an-d[*a har-ak*] nu mu *tág-ga[-ni-ya-ta]* (73) :*ták-na-az pa-aḫ-[š]*i

“ ... [Beni] iyice [yıka(?)], beni [göğsü]nde [tut] ve beni göğsünde topr[akta] ko[r]u”¹⁷.

Ayrıca çivi yazılı metinler arasında kral veya kraliçenin kremasyon uygulamasıyla defnini anlatan Hitit ölü ritüelleri adıyla tanımlanan belgeler mevcuttur. Ölü ritüellerinin on dört gün süren bir tür seremoni olduğunu düşünebiliriz.

(10) *nu ak-kán-za ku-e-da-ni uk-tu[-ri]-ya-aš ua-ra-a-ni nu a-pí-e-da-aš uk-tu-ri-ya-aš*
(11) *a-ra-aḫ-za-an-da XII NINDA.GUR₄.RA^{MEŠ} GAM ti-ya-an-zi A-NA NINDA.GUR₄.RA^{HIA}-ma-aš-ša-an še-er* (12) *NINDA.İ.E.DÉ.A zi-ik-kán-zi pa-aḫ-ḫur-ma-kán IŠ-TU KAŠ GEŠTIN ka-ru-u* (13) *ki-iš-ta-nu-ua-an*

“Ölü hangi *ukturi*-’de (ceset yakma yeri ve ateşi) yakılmış ise o *ukturi*-’lere dışarıda 12 kalın ekmeğe koyarlar/yerleştirirler. Kalın ekmeğelerin üzerine ise yağlı ekmeği koyarlar. Ateş ise önceden bira (ve) şarapla söndürülmüş(tür)”¹⁸.

¹⁵ KUB 30.10 öy. I 20’-21’ trans. ve çev. için bkz. Ünal, 1980, s. 477; Singer, 2002, s. 32; García Trabazo, 2002, s. 280 vd.; Arıkan, 2019, s. 36.

¹⁶ KUB 30.16+KUB 39.1 öy. I 1-2 trans. ve çev. için bkz. Otten, 1958, s. 18, 19; Kassian, Korolëv and Sidel’tsev, 2002, s. 46, 47.

¹⁷ KUB 1.16 ay. III 71-73 trans. ve çev. için bkz. Sommer, Falkenstein, 1938, s. 17 vd.

¹⁸ KUB 30.15+39.11+39.19+KBo 41.26 öy. 10-12 trans. ve çev. için bkz. Otten, 1958, s. 66, 67; Kassian, Korolëv and Sidel’tsev, 2002, s. 262, 263; Beckman, 2003, s. 81.

Öldükten sonra tanrı/ça kabul edilen kral ve kraliçenin gökyüzüne tanrıların yanına gittiğine inanılıyordu. Kurban listeleri olarak adlandırdığımız metin gruplarında ölmüş krallara ve eşlerine çeşitli türde ve sayıda kurbanların adandığı anlaşılmaktadır (Carruba, 2008; Haas ve Wäfler, 1977, s. 107 vd.). Hititçe metinlerde geçen bazı yapı adları ölen kişilerin defnedildiği yapılar olarak yorumlanmaktadır. É.NA₄ (DINGIR^{LIM}) “(tanrının) taş ev(i)”, ^{NA₄} *hekur* (SAG.UŞ) “kaya (zirvesi)” ve É.GIDIM / É ŠA GIDIM “ölü (ruhun) evi” bu yapılardandır (van den Hout, 1994, s. 48; Özdemir, 2008, s. 67 vd.).

Yaşarken sahip oldukları saray hayatı ve ayrıcalıklar kral ve kraliçeler öldükten sonra da tanrısallık kazanmaları, kültlerinin kutsanması şeklinde devam etmiştir. Ancak ölen sıradan insanlar için öteki dünya, canlıyken sürdürdükleri yaşamlarından daha kötü şartlara sahipti. Mezopotamya ve Mısır inançlarında olduğu gibi Hititlerin öteki dünya inancında da ölen kişinin ruhunun yer altı dünyasına yani ölümler diyarına gittiğine inanılmıştır. İnsan ruhunun yolculuğunu anlatan mitolojik bir metinde geçen şu cümle *da-an-du-ki-iš-na-aš ku-ya-at a-ru-na*’¹⁹ >-*ša-an pa-i-mi* “bir ölümlü olarak, neden çukura(?) gideceğim?”¹⁹ bize bunu kanıtlar. Aynı zamanda tanrı olarak kutsadıkları güneşin, her gün bitiminde kayb olduğu batı yönü ve çeşitli su kaynaklarının yeraltı dünyasıyla ilişkisi olduğunu düşünmüşlerdir. Hititçe *dankuiš taganzipaš* “karanlık yer” olarak adlandırılan yer altı dünyasında sürülecek bu yeni yaşam keder ve acının olduğu, ölümlerin çamur yiyip bulanık su içtikleri bir evrendir (Archi, 2007, s. 174; Taracha, 2009, s. 160; Beckman, 2013, s. 95).

(3’) ... *ka-ni-e-[eš-zi]* (4’) *a-ra-aš a-r[a-an ... ka-ni-e-e]š-zi* (5’) *an-na-ni-ki-e[-eš ... ka-n]i-e-eš-ša-an-zi* (6’) *pa-ap-pa-ŠE[Š^{MEŠ} ... ka-n]i-e-eš-ša-an-zi* (7’) *an-na-aš-za DUMU-a[n-ša-an k]a-ni-e-eš-zi* (8’) [DUMU-aš-za A]MA-a[n-ša-an k]a-ni-e-eš-zi

(1) [*ša-ni-i]z-ya-a[z-ká]n^{GIŠ}BANŠUR-az [...]* (2) [*Ú-U]L a-da-an-zi [ša-n]i-iz-i-ya-az-kán ha-ap-š[a-al-li-az ...]* (3) [*Ú-U]L a-da-an-zi [ša-n]i-iz-zi-ya-kán GAL-az [...]* (4) [*Ú-U]L a-ku-ya-an-zi [a-aš-š]u a-da-tar Ú-UL a-da-an-zi [...]* (5) *a-aš-šu a-ku-ya-tar-mi-[it Ú-U]L a-ku-ya-an-zi* (6) *šal-u-i-nu-uš az-[zi-kán]-zi [...]* (7) *mi-ir-mi-ir-ru-uš [ak-ku-uš-k]án-zi [...]*

“ ... tan[ımaz(?)], biri diğeri[ni ... tan]ımaz(?), öz kız kar[deş[(ler ... birbirini) [tan]ımaz(?), öz erkek karde[şler ... (birbirini) [tan]ımaz(?), anne kendi çocuğu[nu t]anımaz(?), [çocuk kendi an]ne[sini t]anımaz(?)”.

“Onlar [birinci s]ınıf sofradan [...] ye[mez]ler, [birin]ci sınıf tabur[eye ...] (oturarak) ye[mez]ler, [bir]inci sınıf kadehten [...] iç[me]zler, [iy]i/[güz]el yemek yemezler [...], benim iyi/güzel içeceğimi iç[mez]ler. Onlar çamur toprakları ye[rle]r [...], bulanık sular(?) iç[er]ler [...]”²⁰.

Buraya seyahat sırasında o kişi, ölmüş annesiyle buluşacağından Hititçe’de *annaš šiwat* “anne günü” terimi de “ölüm günü” olarak tanımlanmıştır. Yer altına gönderilen ölen kişinin ruhunun, yaşamın devam ettiği yeryüzüne dönmesinden korkmuşlardır. Özellikle haksız yere öldürülen bir insanın ruhunu yatıştırmak için *mantalli-* kurbanı gibi ritüeller yapmaları Hititlerin ölen kişiye saygısını ve vicdani yönünü de göstermektedir.

¹⁹ KUB 43.60 öy.I 32 trans. ve çev. için bkz. Hoffner, 1998, s. 34 “Why must I, a mortal, go into the pit(?)?; Polvani, 2005, s. 616 vd. “(the soul) of the mortal; why will I g oto *arušan*”

²⁰ KBo 22.178(+KUB 48.109 öy. II 3’-10, ay. III 1-7 trans. ve çev. için bkz. Hoffner, 1998, s. 34; Polvani, 2005, s. 619 vd.

Sonuç

Hitit inanç dünyasında krallığın uzun ömürlü olması, hastalıklara, felaketlere ve kıtlığa karşı ülkenin korunması sadece tanrıların elindeydi. Tanrıların kızdırılması, kültlerinin ihmal edilmesi veya onlara yapılan herhangi bir saygısızlık, bunu yapan kişilerin, ailesinin ve hatta tüm toplumun tanrılar tarafından cezalandırılmasına sebep olmalıydı. Bu yüzden tanrılarla olan ilişkilerinde çok hassas davranıp gerekli dengeyi sağlamaya çalışmışlardır. Hititler, dünyanın verimli ve olağan seyrinde işleme için tanrılarla insanlar arasındaki uyumun ve bağın devamlı olması gerektiğine inanıyorlardı. Bu inançta, tanrıların varlıklarını sürdürdürebilmeleri insanların kurban ve sunularına bağlıyken, insanlarınki de bereket ve yaşam gücü veren tanrılara bağlıydı.

Hititler egemenlik alanları içinde kalan veya siyasi bir nedenden dolayı etkileşimde oldukları bir başka kültüre ait tanrıları da sahiplenmişlerdir. Tanrılara karşı gösterilen bu tolerans güç ve iktidarın tanrılardan geldiği düşüncesine dayanıyor olabilir. Hititlerin tanrılara olan bağlılıkları inşa ettikleri tapınak yapılarında da görülebilir. Tapınaklar sadece yapı olarak değil faaliyetleri ve zenginliğiyle kurumsal nitelikte oluşumlardır. Hititlerin eğlence anlayışları, bayram kutlamaları sırasında gerçekleştirilen şenliklerdir. Yılın belli dönemlerinde kutlanan bayramlar aynı zamanda tanrılara kurbanlar sunmak ve onları hoşnut etmek için heyecanla beklenmiş olmalıdır. Bayram adlarının çeşitliliği de bize bunların tanrılarla yakın ilişkisini göstermektedir.

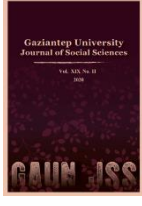
Hititlerin mitleri, kehanetleri, dua ve ritüelleri aslında dolaylı olarak Eskiçağ insanının hayatta kalma mücadelesini anlatmaktadır. Tabiatın insan üzerindeki gücünün hissedildiği zamanlarda insanlar bundan korkmuş ve tabiat unsurlarını tanrılaştırmıştır. İnsana ait unsurları da içeren tanrılara karşı hissettikleri şey sevgi gibi görünse de daha çok onlardan korktukları için gösterdikleri saygıdır. Dinî içerikli çivi yazılı metinlerin günümüze aktardığı şey özünde insanoğlunun bu duygusudur.

Kaynakça

- Akyurt, M. (2022). *M.Ö. 2. binde Anadolu'da ölü gömme adetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Archi, A. (2007). The soul has to leave the land of the living. *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 7(2), 169-195.
- Ardzinba, V. (2010). *Eskiçağ Anadolu ayinleri ve mitleri*. (Uravelli, O. Çev.) Ankara: Kafdağ Yayınları.
- Arıkan, Y. (1994). *II. Murşili'nin veba duaları (CTH 378)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arıkan, Y. (1998). Hitit dini üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38(1-2), 271-285.
- Arıkan, Y. (2017). *Hitit dininin tarihi gelişimi ve Hitit panteonu*. Güneri, S. (Ed.). *Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları* (s. 41-72). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Arıkan, Y. (2019). *Hitit duaları*. Kulakoğlu, F., Yıldırım, T. vd. (Ed). *Uğur Silistreli Anı Kitabı: Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yazılar* (s. 31-42). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Aslantürk, N. (2013). *Hitit belgelerinde Hurri tanrıları ve onların kültleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aslantürk, N. (2018). En eski kâhinler: Hitit falcıları. *Magma Dergisi*, 37, 30-33.
- Badali, E., und Zinko, C. (1989). *Der 16. tag des AN.TAH.ŞUM-festes. text, übersetzung, kommentar, glossar*. Innsbruck: Scientia.
- Beal, H. R. (2002). *Hittite Oracles*. Ciruolo, L., Seidel, J. (Ed.). *Magic and divination in the ancient world* (s. 57-81). Leiden: Brill Styx.

- Beckman, G. (2003). *Edicts and proclamations: bilingual edict of Hattušili I.* Hallo, W. W. (Ed.). *The Context of Scripture Volume II* (s. 79-81). Leiden: Koninklijke Brill NV.
- Beckman, G. (2013). *Hittite religion.* Salzman M. R. and Sweeney M. A. (Ed.). *Cambridge History of Religions in the Ancient World: Volume 1, From the Bronze Age to the Hellenistic Age* (s. 84.101). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bozgun, Ş. (2017). CTH 89: çiviyazılı belgelerde Hitit sınır kenti Tiliura (I). *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 11(1), 29-74.
- Bryce, T. (2003). *Hitit dünyasında yaşam ve toplum.* (Günay, M. Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Cammarosano, M. (2018). *Hittite local cults.* Atlanta: SBL Press.
- Carruba, O. (2008). Analisi delle liste reali etee. *Eothen*, 16, 63-85.
- Collins, B. J. (2007). *The Hittites and their world.* Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Daddi, P. F. (1982). *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita.* Roma: Incunabula Graeca.
- de Martino, S. (2013). *Din ve mitoloji.* Doğan Alparslan, M. ve Alparslan, M. (Ed.). *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu* (s.410-430). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dinçol, A. (1982). *Anadolu uygarlıkları ansiklopedisi 1.* İstanbul: Görsel Yayınlar.
- García Trabazo, J. V. (2002). *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales.* Madrid: Biblioteca de Ciencias Bíblicas y Orientales.
- Goetze, A. (1957). *Kleinasien. Kulturgeschichte des alten orientes.* München: C. H. Beck'sche Verlag.
- Goetze, A. (1969). *Hittite myths, epics, and legends.* Pritchard, J. B. (Ed.). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Third Edition with Supplement* (s. 120-128). Princeton: Princeton University Press.
- Gurney, O. (1981). *The Babylonians and Hittites.* Loewe, M., Blacker, C. (Ed.). *Divination and Oracles* (s. 142-173). London: George Allen & Unwin Publishers.
- Gurney, O. R. (1977). *Some aspects of Hittite religion.* Oxford: Oxford University Press.
- Güterbock, H. G. (1960). An outline of the Hittite AN.TAḪ.ŠUM festival. *Journal of Near Eastern Studies*, 19(2), 80-89.
- Güterbock, H. G. (1970). *Some aspects of Hittite festivals.* André, F. (Ed.). *Actes de la XVII. Rencontre Assyriologique Internationale* (s. 175-180). Bruxelles: Université Libre de Bruxelles.
- Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen religion.* Leiden: E.J. Brill.
- Haas, V. und Wäfler, M. (1977). Bemerkungen zu É ḫešṭī/ā- (2. Teil). *Ugarit Forschungen*, 9, 87-122.
- Haas, V., (2002). *Hitit dini.* Jacob, W. (Ed.). *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk* (s. 438-442). Bonn: Kunst - und Ausstellungshalle.
- Hoffner, H. (1998). *Hittite myths, second edition.* Atlanta: Scholars Press.
- Kammenhuber, A. (1976). *Orakelpraxis, träume und vorzeichenschau bei den Hethitern.* Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Kassian, A., Korolöv, A., ve Sidel'tsev, A. (2002). *Hittite funerary ritual: šalliš waštaiš.* Münster: Ugarit Verlag.
- Klinger, J. (2008). *Rituale.* Janowski, B., Gernot, W. (Ed.). *Omina, orakel, rituale und beschwörungen* (s. 187-223). München: Gütersloher Verlagshaus.
- Neu, E. (1974). *Der Anitta - text.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Otten, H. (1958). *Hethitische totenrituale.* Berlin: Institut für Orientforschung.

-
- Özdemir, N. (2008). *Hititçe çiviyazılı kaynaklara göre kraliçe Aşmunikal*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Polvani, A. M. (2005). *Some thoughts about KUB 43.60 (the so-called text of "the voyage of the immortal human soul")*. Aygül, S. (Ed.). 5. *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (s. 613-622). Ankara: Nokta Ofset.
- Popko, M. (1995). *Religions of Asia minor*. Warsaw: Academic Publications Dialog.
- Rieken, E. (2015). *Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis*, 11.10.2023 tarihinde https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/TLHdig/tlh_txt.php?d=KUB%2014.8 adresinden alındı.
- Riemschneider, K. K. (1970). *Babylonische geburtsomina in hethitischer übersetzung*. Wiesbaden : Otto Harrassowitz.
- Singer, I. (2002). *Hittite prayers*. Atlanta: SBL Writings from the Ancient World.
- Sommer, F. und Falkenstein, A. (1938). *Die hethitisch-akkadische bilingue des Ḫattušili I. (Labarna II)*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- Taracha, P. (2009). *Religions of second millennium Anatolia*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Thieme, P. (1960). The 'Aryan' gods of the Mitanni treaties. *Journal of the American Oriental Society*, 80(4), 301-317.
- Ünal, A. (1980). Hitit tıbbının ana hatları. *Belleten*, 44(175), 475-495.
- Ünal, A. (2003). *Hititler devrinde Anadolu 2*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2007). *Hititçe çok dilli el sözlüğü*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač
- Ünal, A. (2013). *Falcılık ve kehanet*. Doğan-Alparslan, M., Alparslan, M. (Ed.). *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 452-473). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- van den Hout, T. (1994). *Death as a privilege, the Hittite royal funerary ritual*. Maarten, B. J. (Ed.). *Hidden futures. Death and immortality in ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World* (s. 37-76). Amsterdam: Amsterdam University Press.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hitit Metinlerinde Kutsal ^(GIŞ)zahurti-Nesnesi

Sacred ^(GIŞ)zahurti-Object in Hittite Texts

Şafak BOZGUN^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8406-2601

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 8 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 31 Ağustos 2023

Anahtar Kelimeler:

Hitit,

^(GIŞ)zahurti-,

İnandık,

Hüseyinde,

Kutsal evlilik.

ÖZ

Hitit metinlerinde ^(GIŞ)zahurti- (/zaharti-) başlangıçta “bir metal nesne” olarak tanımlanmıştır. Ancak bu kelime çiftidilli metinlerde Akadca olarak geçen [*mušabu* (*wašabu*=oturmak)] “ikamet edilen yer, mesken; oturacak yer, sandalye, koltuk veya divan” karşılığı ile birlikte geçmektedir. Aynı zamanda NIN.DINGIR-rahibesinin de ritüellerde *zahurti*-nesnesine *eš*- “oturmak” eylemini gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bu ritüeller sırasında *šiu-naš aniyatta*-giysisi, *huluganni*-(arabası) gibi onu sembolize eden bazı nesnelere/gereçlerin arasında *zahurti*-de olmalıdır. NIN.DINGIR-rahibesinin Hitit ana festivallerinde, *zahurti*-nesnesine oturması/oturmasa da onunla ilgili ritüel uygulamalarının bir parçası olarak birlikte geçmesi ikisinin arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir. Hem Mezopotamya’da hem de *Hatti* memleketinde önemli bir kült görevlisi olarak karşımıza çıkan NIN.DINGIR-rahibesinin “kutsal evlilik” barındıran ritüellerle de yakın ilişkisi bulunmaktadır. NIN.DINGIR-rahibesinin ve *zahurti*-nesnesinin birlikte geçtiği metin bilgileri, özellikle Eski Hitit Dönemi sanatı açısından son derece önemli Bitik, İnandık ve Hüseyinde A vazolarında görülen ortak sahneler(in)deki “kutsal evlilik” betimlemeleri ile karşılaştırabileceğimiz bazı unsurları taşımaktadır. İnandık ve Hüseyinde A vazolarındaki üçüncü friz son sahnesindeki tasvirlerde bir nesne üzerinde oturur vaziyette görünen iki kadın görülmektedir. Solda bulunan kadın, sağ taraftaki kadın tarafından süslenmektedir. Bu ritüel eylemi “yağ sürmek/yağlanmak (mesh edilmek)” anlamlarına gelen Hititçe *išk(iya)*- fiili ile eşitleyebiliriz. Diğer yandan söz konusu iki kadının oturduğu “*ahşap ayaklı ve üzeri örtülü bir çeşit divan*” tasvirinin ise Hitit metinlerinde geçen ^(GIŞ)zahurti- olması gerektiğini düşünmekteyiz.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 8, 2023

Accepted: August 31, 2023

Keywords:

Hitite,

^(GIŞ)zahurti-,

İnandık,

Hüseyinde,

Sacred Marriage.

ABSTRACT

In the Hittite texts ^(GIŞ)zahurti- (/zaharti-) was at first defined as a “metal object”. However, this word [*mušabu* (*wašabu*=to sit)] which is mentioned as Akkadian in bilingual texts is “a place of residence, abode”; It is seen together with the meaning of “seat, chair, armchair or sofa”. At the same time, it is known that the NIN.DINGIR-priestess also performed the act of *eš*- “to sit” on the *zahurti*-object in rituals. During these rituals, *zahurti*- should be among some objects/materials that symbolize it, such as *šiu-naš aniyatta*-clothes, *huluganni*-(chariot). The fact that the NIN.DINGIR-priestess sits on the *zahurti*-object during the Hittite main festivals, or even though she does not sit, together as a part of the ritual practices related to it shows the close relationship between the these two. NIN.DINGIR-priestess, who appears as an important cult servant both in Mesopotamia and in the homeland of Hatti, also has a close relationship with rituals that include “sacred marriage”. The text information, in which the NIN.DINGIR-priestess and the *zahurti*-object have seen together, carry some elements that we can compare with the “sacred marriage” depictions in the common scene(s) seen in the Bitik, İnandık and Hüseyinde A vases, which are extremely important for the art of the Old Hittite Period. The depictions in the last scene of the third frieze on the “İnandık” and “Hüseyinde A” vases shows clearly two women sitting on an object. The woman on the left is adorned by the woman on the right. We can equate this ritualistic action with the Hittite verb *išk(iya)*-, which means “to lubricate/to be lubricated (to be anointed)”. On the other hand, we think that the depiction of “a kind of sofa with wooden legs and a cover” on which the two women in question sit must be ^(GIŞ)zahurti-object, which is mentioned in the Hittite texts.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: sbozgun@ankara.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

According to Hittite texts, the word ^(GİS)*zahurti*-(/zaharti-) was initially thought to describe a “metal object” and possibly a “musical instrument”. Later on, it was evaluated that this word means “an object used to sit on” due to the occurrence of this word with the verb *eš*- “to sit” and its equivalents in Akkadian texts, and it was given the equivalent of “seat, chair”. However, according to the Polvani, on the other hand, states that *zahurti*- can be equated with ZAG.GAR.RA (Hit. *ištanana*-) and is “easy to carry”; emphasized that it should be a removable platform/altar/pedestal.

Since there is always only one *-h-* in the writing of ^(GİS)*zahurti*-(/zaharti-), it is considered that it cannot be of Indo-European origin. The object, which has usage examples in both genders (*za-hur-ti LÜ-ni-li*; *za-hur-ti MUNUS[-ni²-li²]*), is most of the time mentioned as being made of wood. In an inventory text, it is understood that “copper” and “gold” were probably used in the construction of some parts/sections of *zahurti*- and “a cloth and leather cover was laid on it”.

At the same time, there is a “servant” with the title EN ^{GİS}*zahurti*-, seen in Hittite festivals, regarding the *zahurti*-object. Although it is clear that the official in question had an important place in the cult, it remains unclear what kind of task he assumed. The servant in aforementioned is never depicted as someone carrying the *zahurti*- object or sitting on it.

It can clearly seen in the cuneiform texts that the *zahurti*- object was prepared/carried only by the scepter(s)-man(s) and the palace servants for the NIN.DINGIR-priestess (*eš*-) to “sit” and that these ceremonies had an important place among the Hittite main festivals. NIN.DINGIR-priestess, as a princess, performs her priestly duties in celebrations and rituals in the cult of the kingdom. The fact that she sits on the *zahurti*-object or does not sit together as a part of the ritual practices related to her shows the close relationship between them. In this tradition, she performs various ritual practices with the royal family, eats and drinks like a king, queen or heir prince, and makes offerings one after the other. NIN.DINGIR-priestess is part of a tradition from the Old Hittite to the Imperial Period. There is never a personal name for the priestess in Hittite texts and there is no direct devotion to any God. She is an important cult servant both in Mesopotamia and in homeland of Hatti, therewithal she is representing the female member of the royal family. The NIN.DINGIR-priestess should be in charge of the rituals related to the “sacred marriage”. It has symbols such as “*šiunaš aniyatta*-clothing” that emphasizes its status, or “scepter(s)-man(s) running in front of it” or “*huluganni*-(chariot)” that carries it to cult areas. In addition to these symbols, which are necessary for her status, we think that the “sacred *zahurti*-object” used in Hittite main festivals can also be associated with NIN.DINGIR-priestess and used as a special symbol of her.

On the other hand, it is considered that the parallel/common scenes in the Bitik, İnanlık and Hüseyindede A vases, in which there are depictions with the theme of “sacred marriage”, can be associated with this nun. The final scenes of the third frieze appearing in İnanlık and Hüseyindede A are similar. In both vases, a adorning woman, possibly a “queen/goddess”, is depicted, while another woman sitting opposite side of her and helping to adorn her is depicted. The adornment described here must be related to the act of “oiling/to be lubricated (anointed). This action is also used as a symbolic meaning during the change of status in cuneiform texts. The action in question should be equated with the verb *išk(iya)*- “to apply ointment/oil (to be anointed)” in Hittite texts.

In both vases, the depiction of “a kind of bed/throne/sofa (divan)” with wooden legs and a cover is clearly seen, where “women sit” and ritual “oiling (anointing)” is practiced. The “sacred union of the king-queen” (*hieros gamos*) scene, which is not depicted in Hüseyindede A but appears as the last scene of the İnanlık vase, is located on the frieze just above the “covered bed/throne/sofa (divan)” depiction.

According to a Hittite festival text, “sexual union of (king and queen)” is expressed (with the *-ške-* form of the verb *arark-*) immediately after the being taken/removal of the “sacred *zahurti*-object”. This parallels the portrayal depicted before the “sacred union” scene in the İnanlık vase.

We think that the Hittite name ^{GİS}*zahurti*- can be equated with the “divan (sofa)” on which the queen’ and the woman helping to lubricate/adorn her in the İnanlık and Hüseyindede A vases sit and covered with a cloth or some cover.

Intense action by the woman on ^{GİS}*zahurti*-, helping the other to adorn, the verb *išk(iya)*- which means “to apply ointment/oil (to be anointed)” in Hittite texts and this action symbolizes a change in status.

In addition, the “standing male figure”, which is not depicted in the İnanlık vase, but in Hüseyindede A vase, next to two women, is “lord of *zahurti*-” (EN *zahurti*-) due to since his task is not clearly defined in the texts and there is no textual passage with NIN.DINGIR so far, we think that it is unclear whether it can be defined.

Giriş

Hitit metinlerine göre, ^(GIŞ)*zahurti*-(/zaharti-) kelimesinin ilk olarak “metal bir nesne”yi tanımlayabileceği ve olasılıkla da bir “müzik aleti” olduğu düşünülmüştür (Alp, 1940, s. 31; HW, 1954, s. 258). Yapılan bu ilk yorumun aksine kelimenin *eš*- “oturmak” fiili ile birlikte geçişi ve *za^rharti^r*-’nin Akadca [*muš*]*abu* (*wašabu*=oturmak) “ikamet edilen yer, mesken; oturacak yer, sandalye, koltuk veya divan” karşılığından dolayı (CTH 299.3 HT 42 ay.10 *za^rhar-ti^r-iš*) “üzerine oturmak için kullanılan bir nesne” anlamında olduğu değerlendirilmiş ve “koltuk, sandalye” karşılığı verilmiştir.¹

Polvani ise *zahurti*-’nin Hitit devletinin bazı ana festivallerinde kullanıldığını vurgulayarak bu tabirin anlamsal karşılığının sözlük listesinde, Akadca *mušabu* ile karşılanmasına rağmen, CTH 303.1KBo 1.42 ay.IV (22) [*zag-x(x)*][*x*]-*x^r-bu* DINGIR^{MEŠ}-*aš* MIN okunuşunun [*mu^r*]-*ša^r-bu* olarak tamamlanmasını ve ZAG.GAR.RA (Hit.*ištanana*-) ile eşitlenebileceğini, böylece nesnenin “kolay taşınabilir; kaldırılabilir bir platform/altar/kaide” olması gerektiğini vurgulamıştır (Polvani, 1988, s. 215).

^(GIŞ)*zahurti*-(/zaharti-)’nin etimolojisi dikkate alındığında, *har/hur* hecesi ile (*za-hur/har-ti*) yazıldığından her iki okunuşun da doğru olabileceği, bununla birlikte daima bir tek *-h-* söz konusu olduğundan Hint-Avrupa kökenli olamayacağı değerlendirilmektedir (Kloekhorst, 2008, s. 1021-1022). Diğer yandan yalnızca Hitit kanunlarında §126’da geçen, ^{GIŞ}*za-ah-ra-in* (KBo 6.10 II 11; KBo 6.19 II² 8; (tamamlama ile) KUB 29.28 I [4]); ya da determinatifsiz *za-a[h-ra-in* (KUB 29.27+ [6]) “kutsal bir nesne; kapı tokmağı²; oturak/sandalye”) kelimesinin, *-ri* hecesi silinerek yazılan bir *-ti* işareti ile birlikte *Dupl.Bo* 8202+*Bo* 10095 2’ye göre ^{GIŞ}*za-hur-ti* okunabileceği belirtilmiştir (Hoffner, 1997, s. 115; Fuscagni, 2007, s. 173). Söz konusu bu yazımın yazman tarafından yapılan bir kopyalama hatası mı yoksa orijinaline sadık kalmak için yapılmış bir düzenleme mi olması gerektiği belirsiz kalsa da Hoffner kelimenin çevirisini “tahta bir sandalye/koltuk” olarak vermiştir.²

Kutsal ^(GIŞ)*zahurti*-Nesnesi ve Kullanımı

Birlikte geçtiği nesnelere dikkate alındığında, bazı mutfak gereçleri ve oturulacak nesnelere içerisinde yer aldığı;³ (CTH 677.9 KUB 42.107 ay.IV⁷ (7) 5 *za-hur-ti* LÚ-*ni-li* 2 *za-hur-ti* MUNUS[-*ni²-li²* “5 erkek tarzında *zahurti*-nesnesi, 2 kadın [tarzında] *zahurti*-nesnesi” (Neu, 1980, s. 38); CTH 635.13.A KBo 20.16+ ay.⁷ (13) 1 ^{GIŞ}*za-hur-ti* LÚ-*ni-li* [i]; CTH 635.13.B KBo 20.30(+) II (1) 1 *za-hur-ti* LÚ-*ni-li* x]) özellikleri bakımından da “kadın ve erkek tarzında” tanımlandığı görülmektedir (Popko, 1994, s. 100-101).⁴ Bu yönüyle iki farklı cinsiyette de

¹ Yorum ve değerlendirmeler için bkz. Laroche, 1965, s. 85; Savaş, 2002, s. 707; Kloekhorst, 2008, s. 1021-1022; HEG (Z), s. 615.

² CTH 292 Bo 8202+ (2’) [*ták-ku I-NA KÁ É.GAL*] ^{GIŞ}*za-hur-tiku*[-*iš-ki ta-a-i-ez-zi*] (3’) [6 GÍN.GÍN KÜ.BABBAR *pa*]-*a-i*, metnin paralellerinde “[Eğer] her[hangi biri sarayın kapısında] ‘ağaçtan’ bir *zahurti-nesnesi* [çalarsa], [6 şekel gümüş ödeye]cek”, Hoffner, 1997, s. 115, 203; ^{GIŞ}*zahrai*- “kutsal bir sembol, amblem; saray girişine konan bir nesne, oturmak için kullanılan bir tür nesne, sandalye; kapı tokmağı”, HW, 1954, s. 257; Kloekhorst, 2008, s. 1023; HEG (Z), s. 614. Kelimenin etimolojik yorumu ise *zah(h)*- “vurmak” fiilinden türeyen *zah(hu)rai*- “kırmak, ezmek” ile ilgili olabileceği yönündedir.

³ CTH 670.3263 KUB 42.107 ay.IV⁷ (4) 20 ^{DUG}LIŞ.GAL *ku-uš-ku-uš-ša-aš* 50 ^{DUG}GAL (5) 5 ^{DUG}*pal-hi* GAL 5 ^{DUG}*pal-hi* TUR (6) 50 ^{GIŞ}*ha-pu-ti* 50 ^{GIŞ}GİR.GUB (7) 5 *za-hur-ti* LÚ-*ni-li* 2 *za-hur-ti* MUNUS[-*ni²-li²* (8) 50 ^{GIŞ}*ti-i-pa-aš* 2 *ME* ^{GIŞ}*tar-wa-li* (9) 30 ^{GIŞ}*tar-wa-li* ^{GIŞ}*ku-uš-ku-uš-ša-aš*.

⁴ *zahurti*-nesnesinin sayı ile geçtiği bir diğer metin fragmanı ise CTH 670.962 KBo 51.150 (3’)] *pí-an-zi* 1 ^{GIŞ}*za-hur-ti*[-.

kullanım örneklerine rastlanılan Akadca “oturulacak nesne”lerle uyum göstermektedir (CAD (K), s. 590; Polvani, 1988, s. 215).

Diğer kült nesnelere farklı olarak ayırt edici özellikleri dikkate alındığında çoğu zaman ağaçtan bir nesne olarak geçen *zahurti*’nin, bir envanter metninde olasılıkla bazı parçalarının/bölümlerinin yapımında “bakır” ve “altın” kullanıldığı (CTH 248.II KUB 38.38 öy.12’ ... 1^{EN} *za-h[ur-t]i-iš* ‘URUDU GUŠKIN’) ⁵ ve “üzerine kumaş ile deriden bir örtü serildiği” anlaşılmaktadır:

CTH 627 KUB 56.46+ ay.VI⁶:

19’ LÚGUDU ₁₂ ^{URU} <i>Ta-ú-i-ni-ya</i> KÚŠNÍG.BÀR	19’-21’ <i>Tawiniya</i> merhemli-rahibi, <i>taršiliya</i> -görevlisinin <i>zahurti</i> -nesnesi altına serdiği, deri örtü (ve) 1 kumaşı
20’ 1 ^{TÜG} BÀR- <i>an za-hur-ti-ya</i> LÚ <i>ta-ra-ši[-ya</i>	
21’ <i>ka-at-ta-an ku-e iš-pár-ra-an-z[a</i>	22’ [a]lr. ...
22’ [d]a-a-i ...	

Aynı zamanda *zahurti*-nesnesi ile ilgili olarak Hitit festivallerinde görülen EN^{GIŠ} *zahurti*-ünvanlı bir de “görevli” bulunmaktadır. Söz konusu görevlinin kültte önemli bir yeri olduğu açıksa da ne gibi bir görev üstlendiği belirsiz kalmaktadır:

CTH 612.b.A KBo 4.9:⁷

V	V
42 <i>nu</i> LÚ.MEŠ <i>hal-li-ya-ni-e-eš</i> LÚ.MEŠALAM.ZU ₉	42 ve <i>halliyari</i> -kült şarkıcıları, ALAM.ZU ₉ -adamları
43 LÚ <i>pal-wa-tal-la-aš</i> LÚ <i>ki-i-ta-aš-ša’</i>	43 <i>palwatalla</i> -adamı ve <i>kita</i> -adamı
44 <i>IT-TI</i> GIŠ ^{DINANNA} ^{HI.A} - <i>pát i-ya-an-ta-ri</i>	44 lirlerle birlikte oradan yürürler.
45 <i>nu-za pa-a-an-zi A-ŠAR-ŠU-NU ap-pa-an-zi</i>	45 ve kendileri giderler, yerlerini alırlar.
46 LÚ.MEŠMU ÚTUL <i>ME-E UZU ti-ya-an-zi</i>	46 Aşçılar bir tencereye et suyu koyarlar
47 <i>nu i-ku-ma-an</i> UZU ^{YÀ} <i>šar-ra-an-zi</i>	47 ve soğuk yağlı etleri yayarlar.
48 LÚ ^{GIŠ} GIDRU A-NA LÚ.MEŠÚ-BA-RUM EN ^{GIŠ} <i>za-hur-ti-eš</i>	48 Asa(lı)-adam, yabancıların (ve) <i>zahurti</i> -beyinin
49 [t]u-un-na-ak-ki-iš-eš-na-aš LÚ.MEŠDUGUD	49 (ve) [i]ç odanın ileri gelenlerinin
50 <i>pí-ra-an hu-u-wa-i tu-uš a-ša-a-ši</i>	50 önünden koşar ve onlar oturur.

CTH 669.26 KBo 10.29

III	III
x+1 LÚSA[GI.A 1 NINDA.GUR ₄ .RA EM-ŠA]	x+1 Sa[ki bir ekşi somun ekmeği]

⁵ Rost, 1961, s. 209-210; Savaş, 2006, s. 126; Burgin, 2022, s.490-491, ayrıca diğer envanter metinlerinde geçişleri için bkz. KUB 42.39 12’: 1^{EJ}^NGIŠ^{GIŠ}*za-hur-ti-i[š]*; HFAC 9 4’: z]a²*hur-te’-iš*, Burgin, 2022, s. 515-516, 520-521.

⁶ *Dupl.Bo* 4869 II 19’ *za-hur-ti-in-na*, CHDS 5.12; KILAM-Festivali kutlamalarında *Tawiniya* kenti görevlilerinden sıklıkla bahsedilmektedir, LÚGUDU₁₂^{URU}*da-a-ú-ni-ya*, KBo 20.26+ öy.I 8; LÚ.MEŠMUHALDIM^{URU}*da-a-ú-ni-ya*, KBo 25.18 ay.IV 8’; LÚ.MEŠ (KUR)^{URU}*da-a-ú-ni-ya*, KBo 20.5 ay.III 15’; bu kentte özellikle Tanrı Telipinu ve Tanrıça Teteşhapi adları öne çıkar, Hattuša’nın 20 km güneyinde yer alan bu kentten bahseden metinler çoğunlukla festival ve kült metinlerinden oluşmaktadır, Zinko, 2016, s. 545-557; Kültepe metinlerinde karum *tannia*, Hitit *Tawiniya* ve Helen *Tavium*, Strobel, 2008, s. 281.

⁷ Badali-Zinko, 1989, s. 27.

2' <i>a-aš-k[a-an⁸ ú-da-i]</i>	2' kap[ıya getirir].
3' LUGAL- <i>i pa-a-[i LUGAL-uš pá-r-ši-ya]</i>	3' Krala veri[r (ve) kral (ekmeği) böler/kırar.
4' LÚS[AGI.A- <i>aš-kán LUGAL-i]</i>	4' S[aki krala]
5' NINDA.GUR ₄ .RA <i>e-e[p-zí]</i>	5' ekmek tu[tar]
6' <i>na-an-kán p[a-ra-a pé-e-da-(a-i)]</i>	6' ve onu dı[şarı götürür/çıkarır].
7' EN GIŠ ⁹ <i>za-hur-ti</i>	7' <i>zahurt[i]-beyi</i>
8' ^D <i>Hal-li-ya-aš</i> [	8' Halliya [
9' <i>ar-nu-wa-an[-zi]</i>	9' getirir[er.

Söz konusu erkek görevli her iki festivalin dışında Arinna'nın Büyük Festivali ile yakın ilgili olarak geçmektedir:

CTH 634.1.A KUB 20.76+Bo 7553⁹

I	I
1 [L]Ú GIŠGIDRU <i>pé-ra-an hu-u-wa-a[-i]</i>	1 Asa(lı)-[ad]am önden koşa[r],
2 EN GIŠ ⁹ <i>za-hur-ti-uš a-ša-a-ši</i> 'LÚ' G[¹⁰ GIŠGIDRU]	2 <i>zahurti-beyi</i> oturur. [Asa(lı)]- ^r adam ^r ,
3 A-NA LÚ.MEŠ ⁹ NAR <i>zi-nir te-[ez-zi]</i>	3 müzisyenlere <i>zinir</i> d[er].
4 LÚSAGI.A <i>wa-aš-ša-an-za</i> [	4 Saki örtünmüş (vaziyette)[
5 A-NA GIŠ ⁹ DİNANNA ^{HLA} <i>pé-ra-an hu-u-wa-^ra^r[-i]</i>	5 Lirlerin önüne koş ^r a ^r [r].

CTH 634.1.G IBoT 4.119+KUB 46.6¹⁰

öy.I	öy.I
2' [t(a-aš-ta GAL ME-ŠE-D)] GAL DUMU ^{MEŠÉ} .GAL- <i>ya</i>	2' [S(onra saray muhafı)zlarının başı] ve saray görevlilerinin başı
3' [(pa-ra-a pa-a-a)n-z]i LÚ GIŠGIDRU <i>pi-ra-an</i>	3' [(giderl)er]. Asa(lı)-adam önde
4' [(hu-a-w)a-i(ta DUMU ^{ME})] ^Ş .LUGAL <i>a-ša-a-ši</i>	4' [(koşa)r (ve prensle)]r oturur.
5' [L(Ú.MEŠ ⁹ MUHALDIM <i>ha-an-te-i)]z-zi ti-an-zi</i>	5' A[(şçılar en ön)]e geçerler.
6' [(LÚ GIŠGIDRU <i>pi-ra-an h(u-u)-wa-a-i</i>	6' [(Asa(lı)-adam önd)]e k(oş)ar].
7' [(ta EN GIŠ ⁹ <i>za-hur-ti-uš</i>) ...] LÚ.MEŠ ⁹ _x [	7' [<i>zahurti-beyi</i>) ...] x-görevliler[
8' ... (AR-KU-TU- <i>ya</i>) a[(ša-a-ši)]	8' ... (ve ARKUTI) o[(turur)].

Yine bir başka festivale ait İmparatorluk Dönemine tarihlenen metinde ise *zahurti*-nesnesi ile ilgili birlikte, verilecek bir ziyafet için yerlerini alan önemli kişiler görülmektedir. Metinde bu kişilerin “*zahurti*-nesnesine oturduğu” anlaşılrsa da burada kastedilenin (<EN> GIŠ⁹*zahurti*-) “*zahurti*-(nesnesi) <beyi> olması gerektiği ve bir yazım eksikliği olduğu dikkate alınmalıdır (Alp, 1983, s. 81-82; HEG (W-Z), s. 617):

⁸ Tamamlama belki *a-aš-ka-az* bkz. Kay.287 ay.[?] 4', Bozgun-Yalçın, 2021, s. 7.

⁹ Gonnet, 1982, s. 48-53; Groddek, 2004, s. 129-132.

¹⁰ Dupl.CTH 634.1.B KBo 11.52 II 1'-9', Gonnet, 1982, s. 54-55; par. CTH 666 KBo 31.184 IV 2'-6', Popko, 2009, s. 96.

CTH 627 KBo 45.48(+)/KBo 45.47¹¹:

öy.II	öy.II
7' ta LÚ ^{GIŠ} GIDRU A-NA LÚ.MEŠÚ-BA-RÚ	7' ve Asalı-adam, misafirlerin ² /yabancıların ²
8' pé-ra-an hu-u-wa-a-i	8' önünden gider/koşar,
9' na-aš a-še-ša-an-zi	9' ve onlar otururlar/yerlerine geçerler.
10' <EN> ^{GIŠ} za-hur-ti Ú ^{LÚ.MEŠ} DUGUD ¹ NAP-TA-NIM	10' <i>zahurti-nesnesi</i> <beyi> ve ileri gelenler/önemli kişiler ¹ kült-ziyafetine
11' 'a'-še-eš-šar da-pi-an a-še-ša-an-zi	11' oturmak için hepsi yerlerini alırlar.

Söz konusu görevli hiçbir zaman *zahurti-nesnesini* taşıyan ya da onun üzerine oturan biri olarak tasvir edilmemektedir. *zahurti-nesnesinin* geçtiği ilk metin bilgileri olan Eski Hitit Dönemine ait Saray Kroniklerinde,¹² “*bir masa ile birlikte zahurti-nesnesi konukların bulunduğu alana yerleştirilmektedir*”. Buradaki törenin/ziyafetin katılımcıları muhtemelen kral ve prenslerin huzurunda bulunan yüksek rütbeli görevlilerdir ancak yine (de) “*masa ve zahurti-nesnesi*”nin kime düzenlendiği ve ona kim(ler)in oturması gerektiği belirsiz kalmaktadır:

CTH 8.D KUB 36.104:¹³

ay.III	ay.III
3' pi-ra-a-na LÚu-ri-a[n-ni(-)]	3' ve önde <i>uri[anni]</i> -görevlisi[
4' at ² -ta-ma-ri ¹ [(-) ...] x wa-x[	4' ...
5' 'za-hur-ti-iš-ši' ¹⁴ [...] 'ki-it'-ta ^{GIŠ} BANŠUR ¹ -u[š-še ki-it-ta]	5' Ona bir ' <i>zahurti-nesnesi</i> ' [...] 'kon ¹ 'ur (ve) [ona] bir 'masa' [konur].
6' 'a'-ri-ya-'al-li'-ma a-pé-el ¹ -la a-pé-el-la ¹ [	6' Ayrıca bir sepe ¹ ' (içinde) onun (ve) o'nun ¹ [
7' LÚ.MEŠDUGUD LÚ ^{MEŠ} ŠUKUR.ZABAR pi-ra-aš ² -mi-i ta-ša-an-zi še-e-r[a(-)]	7' İleri gelenler (ve) bronz-mızraklı adamlar onlara dönük/(doğru) öne otururlar, üzeri[ne
8' e-eš-zi ^{LÚ} u-ri ¹ -an-ni ¹ ma I-NA UD 3 ^{KAM} 1 UDU IŠ-TU É.GAL da ¹ -a ² [-i ²	8' oturur. <i>u ri</i> [anni]-görevlisi ise, 3.gün saraydan 1 koyun al[ır. ²
9' [pá]r-šu-ur i ¹ ?-iš-ša-an-zi ...	

¹¹ Alp, 1983, s. 81-82; Roszkowska-Mutschler, 2005, s. 61-64.

¹² Görevlerinde hatalı uygulamalar yapanlar ya da yas dışı eylemlerde bulunanlar ile ilgili cezalandırmalardan bahseden fakat herhangi bir kral adının anılmadığı, *ABI LUGAL* ve *LUGAL* ifadelerinin yer aldığı Saray Kroniklerinin tarihlendirmesi I. Murşili'ye atfedilir, metin grubundaki olaylar/anlatılar ise I. Hattuşili'ye tarihlendirilmektedir, Dardano, 1997, s. 10vd.; Zorman, 2004, s. 691vd.; krş. I.Hattuşili'nin yazar olarak kabul edilmesi hk., Forlanini, 2010, s. 118; tüm bu hikayelerin geçmiş zamanda anlatılmasının aksine ele aldığımız metinde geçen bir ziyafetin konu edildiği bölümün geniş/şimdiki zaman fiillerinin kullanılması, ziyafetin o sırada gerçekleşmiş olabileceği yönündedir, Zorman, 2004, s. 704; diğer yandan bu ziyafet, hikayelerin anlatıldığı bir alan olarak yorumlanmaktadır, Gilan, 2015, s. 129; ilgili metnin yazarının Anitta olabileceği ve babası Pithana dönemi hakkında bilgi verdiği hk. Kloekhorst, 2020, s. 143vd.

¹³ Söz konusu metnin biçimsel ve yazım özellikleri bakımından CTH 3.1.A KBo 22.2 ile arasındaki yakın benzerlikleri vurgulanarak, içeriğinin henüz *Hattuša* başkent olmadan, *Hattuša* arşivinin dışından kaynaklanabileceği ve Anitta ile ilişkilendirilmesi önerilmiştir, Waal, 2015, s. 151, 225; Kloekhorst, 2020, s.150-151. Bu durum *zahurti-nesnesinin* ikonografik buluntularıyla *Hattuša* dışında karşılaşılabileceğimizi göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bkz. *Dupl.A.KBo* 3.34 III'te yer alan sahnesinin tasviri burada devam etmiş olabilir, Dardano, 1997, s. 60-61, 115.

¹⁴ *zahurti-ši* (Sg.Nom.; -ši “ona”), Neu, 1995, s. 227.

9' (Koyun etinden) bir *parşur*(-yemeği)
yaparlar/hazırlarlar ...

zahurti-nesnesinin, sadece NIN.DINGIR-rahibesinin (*eš*-) “oturması” için asa(lı)-adam(lar) ve saray görevlileri tarafından hazırlandığı/taşındığı ve bu merasimlerin ise Hitit ana festivallerinde önemli bir yer tuttuğu çiviyazılı metinlerinde görülmektedir: (KUB 20.11 II 9’; KUB 11.25 III 17; ayrıca *eš*- “oturmak” ile birlikte KBo 20.85 III 3-4, IV 5’-7’; KBo 22.175(+)/KUB 58.54 r.Kol.8’-9’; LÚ^(MEŠ)GIŠ GIDRU ile KBo 53.123+Bo 3568 öy.I 2 (*da-an-zi*); KBo 22.175(+)/KUB 58.54 r.Kol. 8’-9’ (*pé-e-da-i*); KBo 20.85 öy.III 3’ (*pé-e-da-i*); KBo 54.136 3’; bir yerde DUMU^{MEŠ} É.GAL ile KUB 11.25(+)/IBoT 2.96 III 17’-18’).

CTH 627.A KBo 38.12+¹⁵:

ay.V[?]

5' *ma-a-an* LÚ.ME[^šNAR GIŠZA.LAM.GAR-az *pa-an-zi* 2 DUMU^{MEŠ} É.GAL GIŠ*za-hur-ti ap-pa-an-zi*]

6' *ta-an* GIŠZA.[LAM.GAR-*aš pé-e-ra-an* LÚ GIŠGIDRU *za-hur-ti-in ú-da-i ta-an* NIN.DINGIR-*i da-a-i ta-aš-ša-an*]

7' NIN.DINGIR-*aš e[-š]a x[...*

8' 1 ^{TÜG}BÁR'-*an* [D]UMU.É.[GAL ...

9' *za-hur-ti ki-i-it'-[ta ...*

10' [LÚN]AR-y[*a n*]e-ku-ma-[*an-za*]^(?)...

ay.V[?]

5' [Şarkıcı-adamlar çadırdan gidecekleri] zaman, [2 saray-görevlisi *zahurti*-nesnesini tutarlar/alırlar].

6' Onu, *zahurti*-nesnesini ça[dırın önüne asa-adamı/görevlisi getirir ve onu NIN.DINGIR-rahibesi için yerleştirir ve üzerine]

7' NIN.DINGIR-rahibesi o[**tu**]rur.x[...

8' 1 elbiseyi/kumaşı/örtüyü [s]ara[y-görevlisi ...

9' *zahurti*-nesnesi (üzerine) koy[ar ...

10' v[e] şarkıcı-adam [ç]ıp[lak][?]...

NIN.DINGIR-rahibesi, bir prenses olarak krallığın kültüründe kutlamalarda ve ritüellerde rahibelik görevini yerine getirmektedir ve *zahurti*-nesnesine oturması/oturmasa da onunla ilgili ritüel uygulamalarının bir parçası olarak birlikte geçmesi aralarındaki yakın ilişkiyi göstermektedir. Bu geleneğin içerisinde o, kraliyet ailesi ile birlikte çeşitli ritüel uygulamalarını yerine getirmekte kral, kraliçe ya da veliaht prens gibi yiyip içmekte ve peş peşe adaklar sunmaktadır. Eski Hitit'ten itibaren İmparatorluk Dönemine kadar devam eden bir geleneğin parçası konumundaki söz konusu rahibe için Hitit metinlerinde hiçbir zaman kişisel bir isim yer almamakta ve doğrudan da bir Tanrıya bağlılığı ise bulunmamaktadır (Taggar-Cohen, 2006, s. 319).

Hem Mezopotamya'da hem de *Hatti* memleketinde önemli bir kült görevlisi olarak karşımıza çıkan NIN.DINGIR-rahibesi, üçüncü binyılda Ebla'da bir Tanrı'nın baş rahibesi olarak görev yapan “*kralın kız kardeşi*” veya “*kralın kızı*” olan kraliyet ailesinin kadın üyesini temsil ederken Eski Babil Dönemi metinlerinde “*bir hanımefendinin tahtının ve yatağının kurulması ve müstakbel rahibenin yatakta yatması da dahil olmak üzere kutsal evlilik içeren bir ritüelde*” rahibe olarak yer aldığı anlaşılmaktadır (Taggar-Cohen, 2006, s. 314-315).

Eski Babil'de olduğu gibi Hitit metinlerinde de “kutsal evlilik”le ilgili ritüellerde görevli olmalıdır. Söz konusu bu ritüellerde, tıpkı kralın ritüel uygulamalarını gerçekleştirirken taşıdığı sembolik törensel nesnelere/gereçler gibi, kendi statüsünü vurgulayan “*şiunaş aniyatta-giysisi*” ya da “önünde koşan asa(lı)-adam(lar)” veya onu kült alanlarına taşıyan “*huluganni*-(arabası)” gibi sembolleri bulunmaktadır (Taggar-Cohen, 2006, s. 319-320).

¹⁵ CTH 627.2.b KBo 20.83 ay.1'-7'ye göre tamamlanmaktadır, Groddek, 2004a, s. 9, 20-21; Burgin, 2019, s. 86-87, 97.

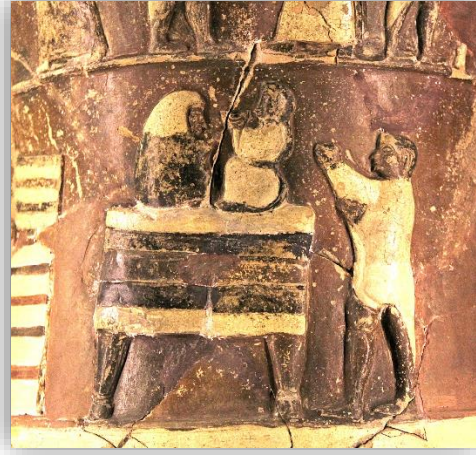

Onun statüsünün gerekliliği olan bu sembollerin yanı sıra Hitit ana festivallerinde kullanılan “kutsal *zahurti*-nesnesi”nin de yine NIN.DINGIR-rahibesini ile ilişkilendirilebileceğini ve yine onun özel bir sembolü olarak kullanıldığını düşünmekteyiz.

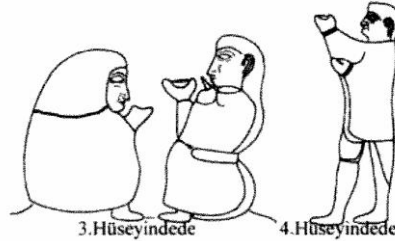
Diğer yandan özellikle “kutsal evlilik” temalı betimlemelerin yer aldığı Bitik, İnandık ve Hüseyinde A vazolarındaki birbirine paralel/ortak sahneler (Yıldırım, 2005, s. 768), NIN.DINGIR-rahibesinin ve *zahurti*-nesnesinin geçtiği metinlerle karşılaştırıldığında bazı unsurlar son derece dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Bitik vazosunda; alçak iskemlelerde karşı karşıya oturan, solda erkek, sağda bir kadın, kadının başörtüsünü/duvağını açar vaziyette “kutsal bir evlilik” sahnesi tasvir edilmiştir (Özgüç, 1958, s. 5-7; Darga, 1992, s. 55-57). Benzer bir sahne İnandık vazosunun üçüncü frizindeki son tasvirde de yer almaktadır. Her iki vazosun da paralellikler taşıdığı ve farklı cinsiyetlerdeki figürlerin tasvir edildiği düşünülmüştür.

Foto 1: İnandık kült vazosu.

Foto 2: Hüseyinde A kült vazosu.

Çizim: Hüseyinde A kült vazosu, Yıldırım, 2008, s. 850.

Ancak Hüseyinde A’da çok açık görülebilen İnandık vazosunun üçüncü frizi ile benzer bir sahne yer almaktadır. Bitik’ten farklı olarak her iki tasvir de kadındır ve yatakta/divanda oturan iki kadından biri, karşısındaki “kraliçe” ya da “Tanrıça”nın süslenmesine yardımcı olmaktadır (Yıldırım, 2005, s. 768; Yıldırım, 2008, s. 844).

İnandık vazosundaki gibi bir “kutsal birleşme” sahnesinin tasvir edilmediği Hüseyinde A vazosunda, “kraliçe/Tanrıça” olması muhtemel süslenen kadının, karşısında ayakta duran erkek figürünün de “damadı/(kralı)” ya da “Tanrıyı” temsil ettiği; yatak/divan üzerindeki siyah elbiseli kadının üst frizde araba üzerinde taşınan belki bir Tanrı(ça) heykeli olabileceğinin de düşünülmesi gerektiği vurgulanır (Yıldırım, 2008, s. 844).

Buradaki sahnelerin açıklanabilmesine tek başına yeterli olmasa da evlilik durumunda özellikle de NIN.DINGIR ünvanlı bir kadının aile içerisindeki statüsünü açıklamamıza

yardımcı olabilecek Kültepe'den bir metin bulunmaktadır. Buna göre, *Harşumelka*, *Hamala* gibi yerli isimlerin yer aldığı bir mahkeme kaydında:

NIN.DINGIR (metinde DINGIR.NIN) (fonetik *qubabtum*) tanımlaması ile Şalim-Aşşur'un Hamala ile evli kızı Harşumelka'nın eve getireceği ve yine Şalim-Aşşur'un kızı, (NIN.DINGIR) rahibe Ziki'nin onlarla birlikte yaşayacağı belirtilmekte ve “*rahibe Ziki onun (Hamala'nın) annesi gibi, onlarla oturacak, beslenecek ve yağlanacak (parfümlenecek)*”¹⁶ ifadeleri geçmektedir.

Kültepe metninde de geçen (NIN.DINGIR-rahibesi için) “*yağlanacak (parfümlenecek)*” ifadesi, Hitit metinlerinde rahiplik (KUB 36.90 öy.15'-18'), krallık (KUB 36.119+ 3'-4')¹⁷ atamaları esnasında veya bir savaş tutsağının kral gibi gösterilmesi esnasında (KUB 24.5 öy.19); Amarna metinlerinden bilinen, Taku'nun Nuhaşşe'ye kral olarak atandığında (EA 51: 6); aynı şekilde Alaşiya kralı tarafından tahta geçen Mısır firavununa yağ gönderilmesinde (EA 34) ya da farklı olarak Emar tabletlerinde de NIN.DINGIR rahibesinin atanmasına ilişkin ritüelde (Emar VI.3 369), statü değişikliği esnasında sembolik bir anlam olarak da kullanılmaktadır (Hoffner, 1995, s. 111; Akdoğan-Şimşek, 2022, s. 250-251). Yine benzer bir uygulamayı (i.giş sag) “başın mesh edilmesi” sevinç ve kutlama töreninin bir parçası olarak Ebla metinlerinde de görmekteyiz (Vigona, 2000, s. 22).

Gerek Kültepe gerekse Emar tabletlerinde geçen NIN.DINGIR rahibesi ile ilgili “*yağ sürmek/yağlanmak* (mesh edilmek) eylemi, İnandık ve Hüseyindedeki A kült vazolarındaki sahneler ile paralellikler oluşturmaktadır. Her iki vazoda da betimlenen iki kadından, solda bulunan kadın, sağ taraftaki kadın tarafından yağlanmakta/mesh edilmektedir.

Bu eylem sadece Arzawa kralı ile Mısır firavununun yazışmalarında, firavunun karısı olması için seçilen kadının başına, erkek bir görevli tarafından (Hoffner, 1995, s. 111) “(yağ) dökmek” *lilihuwai-* fiili ile ifadelendirilmekte (VBoT 1 öy.14: CHD (L-N), s. 59; Hoffner, 2009, s. 275) ancak çoğunlukla metinlerde *işk(iya)-* “merhem/yağ sürmek” fiili kullanılmaktadır. Şayet bu ritüelin, statü değişikliği esnasında sembolik bir anlam taşıdığını kabul edecek olursak bir Tanrı(ça) heykelinden ziyade statüsü değişen/yükselen bir kadını temsil ettiğini değerlendirebiliriz.

“NIN.DINGIR ünvanlı rahibe-Ziki”nin, evlenen kız kardeşi ve onun kocası ile birlikte yaşayacağı ve kendisinin ise evli olmadığı bilgisi hem İnandık hem de Hüseyindedeki A vazosundaki sahne ile birlikte değerlendirildiğinde “biri diğerinin süslenmesine yardımcı olan iki kadın tasvirinin, evlenen kadın ile birlikte onun bekar kız kardeşi olabileceği yönünde değerlendirme yapabilmemize olanak sağlasa da elbette ki bu durum son derece belirsizdir.

Diğer yandan her iki vazoda da “kadınların oturduğu”, ritüelik “*yağlama(mesh edilme)*” uygulamasının yapıldığını düşündüğümüz, “ahşap ayaklı ve üzeri örtülü bir çeşit yatak/taht/divan” tasviri açık bir biçimde görülmektedir.

Bu tasviri bazı araştırmacılar, CTH 414.1.AKUB 29.1 öy.17: “Kral (olarak) bana hükümdarlığı, *huluganni*'yi (ve) tahtı denizden getirdi” (*Dupl.B.* öy.4'e göre bunları getiren *Halmašuit*) ifadeleri ile birlikte değerlendirmiş ve sahnenin *Halmašuit*'i simgeleyen “yükseltilmiş bir platform olan “kült tahtı” (Popko, 1995, s. 71) ya da “kraliyet çiftinin oturduğu

¹⁶ Kültepe metinlerinde ideografik olarak yazılmış bir kelimenin işaret yerlerinin değiştirilerek yazıldığı az sayıda örneklerden biri olan NIN.DINGIR (DINGIR.NIN) veya *qubabtum* ile evlenmemiş kız çocuklarının miras haklarının özellikle kayıt altına alındığı belirtilmektedir, Albayrak, 2004, s. 6, 12-13 vd.

¹⁷ Metinde geçen kralın hangi Tuthaliya olması gerektiği tartışması hk., Gurney, 1979, s. 213-223.

bir tasvir” olarak yorumlamış; İnanlık vazosunun en üst kısmında yer alan kutsal birleşme sahnesinin ise “Hupaşiya-Inara veya Telipinu-Hatepinu”yu temsil ettiğini değerlendirmiştir (Haas, 1994, s. 524).

Hüseyinde A’da betimlenmeyen ancak İnanlık vazosunun son sahnesi olarak karşımıza çıkan “kral-kraliçe’nin kutsal birleşme” (*hieros gamos*) sahnesi, sözünü ettiğimiz “üzeri örtülü bir çeşit yatak/taht/divan” tasvirinin hemen üzerindeki frizde yer almaktadır. Bir festival metnine göre kral ve kraliçe tarafından gerçekleştirilen bir takım ritüel uygulamaları ile birlikte, “kutsal *zahurti*-nesnesi”nin de yer aldığı bir metne dikkat çekmek istiyoruz:

CTH 669.9.B+E KUB 11.25(+)*IBoT* 2.96¹⁸:

III 15’ DUMU.É.GAL GAD- <i>an da-a-i</i> 16’ <i>ta-aš-ta pé-e-da-i</i> 17’ DUMU ^{MEŠ} É.GAL ^{GIŠ} ŠÚ.A BABBAR ^{GIŠ} <i>za-hur-ti-in</i> BABBAR- <i>ya?</i> 18’ <i>da-an-zi ta-aš-ta pé-e-da-an-zi</i> 19’ <i>ku-it-ma-an-ma</i> LUGAL MUNUS.LUGAL 20’ <i>a-ra-ar-ki-iš-kán-zi</i> ¹⁹ 21’ ^{GIŠ} ^D INANNA ^{HLA} GAL- <i>ma SİR^{RU}</i> 22’ ^{LÚ} . ^{MEŠ} <i>pal-wa-tal-li-iš pal-wi₅-iš-kán-z[i]</i>	III 15’ Saray görevlisi kumaşı alır. 16’ O, onu götürür. 17’ Saray görevlileri beyaz tahtı ve beyaz zahurti-nesnesini 18’ alırlar ve götürürler. 19’ Ayrıca kral ve kraliçe 20’ cinsel olarak birlikte olurken 21’ büyük lirleri de çalarlar. 22’ <i>palwatalla</i> görevlileri/adamları (kült ile ilgili) seslenirler/haykırırlar.
23’ <i>ma-a-an zi-in-na-an-zi</i> 24’ ^{GIŠ} ^D INANNA ^{HLA} <i>ka-ru-uš-ši-ya-nu-an-zi</i> 25’ <i>na-aš</i> EGIR- <i>pa pé-di-iš-ši-pát ti-ya-an-z[i]</i> 26’ <i>na-aš-ta</i> ^{LÚ} . ^{MEŠ} NAR ^{LÚ} . ^{MEŠ} ALAM.ZU ₉ 27’ ^{LÚ} . ^{MEŠ} <i>pal-wa-tal-li-e-eš</i> DUMU ^{MEŠ} É.GAL 28’ ^{LÚ} . ^{MEŠ} <i>ME-ŠE-DI pa-ra-a pa-a-an-zi</i> 29’ [LU]GAL- <i>ma É.ŠÀ-na pa-iz-zi</i>	23’ Sonlandırdıklarında/bitirdiklerinde, 24’ (artık) lirler(i) sustururlar. 25’ Onları (lirleri) yeniden (belirli olan) yerlerine koyarlar. 26’ Sonra şarkıcı-adamlar, ALAM.ZU ₉ -görevlileri, 27’ <i>palwatalla</i> görevlileri/adamları, saray görevlileri, 28’ saray muhafızları (yani tüm görevliler) giderler. 29’ Fakat [kr]al iç odaya gider.

İlgili metne göre (*hapax legomenon*) *a-ra-ar-ki-iš-kán-zi*, *ār(a)škanzi* “varırlar” İter.Prs.Pl.3 analizinin *ark-* yinelenerek oluşturduğu *arark-* fiilinin *-ške-* formu ile “(kral ve kraliçenin) cinsel olarak birleşimi”ni ifade etmesi gerektiği önerilmiştir (Melchert, 2001, s. 404-409). Beyaz bir *zahurti*-nesnesi, (beyaz bir taht ile birlikte) “*kral ve kraliçenin cinsel olarak birlikteliğinin*” hemen öncesinde görevlilerce götürülmekte/hazırlanmaktadır.

Sonuç

Özellikleri bakımından Eski Hitit Dönemi’ne ait Bitik, İnanlıktepe, Hüseyinde A vazolarının kült tasvirlerindeki bu betimlemeler ile ele aldığımız çiviyazılı belgelerde geçen

¹⁸ Melchert, 2001, s. 404-405; Badali,1991, s. 162-163.

¹⁹ *hapax legomenon a-ra-ar-ki-iš-kán-zi, ār(a)škanzi* “varırlar” İter.Prs.Pl.3 analizinin doğru olmadığı, *ark-* yinelenerek oluşturulduğu *arark-* fiilinin *-ške-* formu ile “(kral ve kraliçenin) cinsel birleşimi”nin ifade edildiği hk. Melchert, 2001, s. 404-409.

“NIN.DINGIR-rahinesi”nin katılımındaki festivaller ve ritüel uygulamalarının yansıttığı bilgiler ışığında;

- kral ve kraliçenin (*ār(a)škanzi* Iter.Prs.Pl.3) “kutsal birleşme” öncesinde, *zahurti* nesnesi ile ilgili ritüelin gerçekleştiğini (CTH 669.9.B+E KUB 11.25(+)*IBoT* 2.96 III 17-20) ve bunun İnanlık vazosundaki “kutsal birleşme” sahnesinden önce betimlenen tasvir ile paralellik oluşturduğunu;
- İnanlık ve Hüseyinde A vazolarındaki olasılıkla kraliçenin ve onun yağlanmasına/mesh edilmesine yardımcı olan kadının üzerine oturdukları ve üstü kumaş/örtü serili (CTH 627.A KBo 38.12+ ay.V[?] 5'-9', CTH 627 KUB 56.46+ ay.VI 19'-22') söz konusu “**divan**”ın, Hititçe adının ^{GIŠ}*zahurti*- ile eşitlenebileceğini; oldukça küçük (yayınlanmamış) bir fragmanın içeriğinde “iyi yağ” ile birlikte ^{GIŠ}*zahurti*- geçişinin de bunu destekleyebileceğini (Bo 4335 2'-3');
- ^{GIŠ}*zahurti*-üzerinde bulunan, diğerinin yağlanmasına/mesh edilmesine yardımcı olan kadın tarafından gerçekleştirilen eylemin ise Hititçe metinlerde *išk(iya)*- olması gerektiğini ve bu eylemin bir statü değişikliğini sembolize ettiğini;
- diğer yandan İnanlık vazosunda betimlenmeyen ama Hüseyinde A vazosunda iki kadının yanında “ayakta duran erkek figürü”nün gerek metinlerde onun görevinin açık bir biçimde tanımlanmadığından gerekse şu ana kadar NIN.DINGIR ile birlikte bir metin geçişine rastlanmadığından dolayı “*zahurti-beyi*” (EN *zahurti*-) olarak nitelendirilebilmesinin belirsiz kaldığını düşünmekteyiz.

Kaynakça

- Akdoğan, R.-Şimşek Ö. (2022). *Sumerce* LUGUDU₁₂ (merhemli rahip ve kutsal kitaplarda yağlanma). Kıraç, Y. vd. (Ed.). *Asırlık Çınar Anadolu Medeniyetler Müzesi 100 Yaşında, Cilt 1* (s. 243-254). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Albayrak, İ. (2004). “... Onlarla oturacak, yiyecek ve yağlanacak” ... *ušbat aklat u pašat ištīšunu*. *Archivum Anatolicum (ArAn)* 7 (1), 1-21.
- Alp, S. (1940). *Untersuchungen zu den beamtennamen im hethitischen festzeremoniell.* (Sammlung orientalistischer arbeiten 5) Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Alp, S. (1983). *Beiträge zur erforschung des hethitischen tempels. Kultanlagen im lichte der keilschrifttexte. Neue deutungen*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Badali, E. (1991). *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite.* (Texte der Hethiter 14/1), Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Badali, E.-Zinko, C. (1989). *Der 16. tag des AN.TAH.ŠUM-festes. Text, übersetzung, kommentar, glossar.* (Scientia 20), Innsbruck: Scientia.
- Bozgun, Ş.-Yalçın, E. (2021). Kayseri arkeoloji müzesinde bulunan hititçe tablet parçaları I. *Belleten* 85 (302), 1-16.
- Burgin, J.M. (2019). *Functional differentiation in hittite festival texts. An analysis of the old hittite manuscripts of the KI.LAM great assembly.* (Studien zu den Boğazköy-Texten 65), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Burgin, J.M. (2022). *Studies in hittite economic administration, a new edition of the hittite palace-tempel administrative corpus and research on allied texts found at Hattuša, volume II.* (Studien zu den Boğazköy-Texten 71), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Dardano, P. (1997). *L'aneddoto e il racconto in età antico-hittita: la cosiddetta “cronaca di palazzo”*, Roma: Il calamo.
- Darga, M. (1992). *Hitit sanatı*, İstanbul: Akbank.
- Forlanini, M. (2010). *An attempt at reconstructing the branches of the hittite royal family of the early kingdom period.* Cohen, Y.-Gilan A.-Miller, J.L. (Ed.). *Pax Hethitica-Studies on*

- the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer (Studien zu den Boğazköy-Texten 51)* (s.115-135). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Fuscagni, F. (2007). *Hethitische unveröffentlichte texte aus den jahren 1906-1912 in der sekundärliteratur. (Hethitologie Portal Mainz-Materialien 6)* Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gilan, A. (2015). *Formen und inhalte althethitischer literatur. (Texte der Hethiter 29)*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Gonnet, H. (1982). La grande fête d'Arinna. *Mémorial Atatürk. Études d'archeologie et de philologie anatoliennes*, 43-71.
- Groddek, D. (2004). *Hethitische texte in transkription KUB 20. (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 13)*, Dresden: Verlag der Dresden.
- Groddek, D. (2004a). *Eine althethitische tafel des KI.LAM-festes. (International Journal of Diachronic Linguistics and Linguistic Reconstruction-Supplement 1)* München: Anja Gärtig.
- Gurney, O.R. (1979). *The anointing of Tudhaliya*, Carruba, O. (Ed.), *Studia Mediterranea Piero Meriggi Dicata, (StuMed 1)* (s.213-233) Pavia: Aurora.
- Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen religion. (Handbuch der Orientalistik I/15)* Leiden: Brill.
- Hoffner, H. A. (1995). Oil in hittite texts. *Biblical Archaeologist* 58 (2), 108-114.
- Hoffner, H. A. (1997). *The laws of the hittites. A critical edition*. Leiden-New York-Köln: Brill.
- Hoffner, H. A. (2009). *Letters from the hittite kingdom*. Atlanta: Brill.
- Kloekhorst, A. (2008). *Etymological dictionary of the hittite inherited lexicon*. Leiden: Brill.
- Kloekhorst, A. (2020). The authorship of the old hittite palace chronicle (CTH 8): A case for Anitta. *Journal of Cuneiform Studies* 72, 143-155.
- Laroche, E. (1965). Notices lexicographiques. *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale* 59, 85.
- Melchert, H. C. (2001). *A hittite fertility rite?*. Wilhelm, G. (Ed.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999, (Studien zu den Boğazköy-Texten 45)* (s.404-409). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Neu, E. (1980). *Althethitische ritualtexte im umschrift, (Studien zu den Boğazköy-Texten 25)* Wiesbaden: Harrassowitz.
- Neu, E. (1995). *Grammatische skizze zum text der althethitischen 'palastchronik'*. Hout, Th.P.J.-Roos, J. de (Ed.), *Studio historiae ardens. Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H.J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday, (Uitgaven van het Nederlands Historisch-archaeologisch Instituut te Istanbul/Publications de l'Institut Historique-Archéologique Néederlandais de Stamboul 74)* (s.225-244) Leiden.
- Özgülç, T. (1958). Bitik vazosu. *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi* 16 (1-2), 1-18.
- Polvani, A.M. (1988). *Un oggetto del culto ittita: ^(giš)zahurti*. Imparati, F. (Ed.). *Studi di storia e filologia anatolica dedicati a Giovanni Pugliese Carratelli (Eothen 1)*, (s.209-219). Firenze: LoGisma.
- Popko, M. (1994). *Zippalanda. Ein kultzentrum im hethitischen kleinasien. (Texte der Hethiter 21)* Heidelberg: C. Winter.
- Popko, M. (1995). *Religions of Asia minor*. Warsaw: Academic Publications Dialog.
- Popko, M. (2009). *Arinna. Eine heilige stadt der hethiter. (Studien zu den Boğazköy-Texten 50)* Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rost, L. (1961). Zu den hethitischen bildbeschreibungen, 1. Teil. *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin (MIO)* 8, 161-217.

- Roszkowska-Mutschler, H. (2005). *Hethitische texte in transkription. KBo 45. (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 16)* Dresden: Harrassowitz.
- Savaş, S.Ö. (2002). *Tahtlar ve asalar: "Hitit tanrılarının ve krallarının gücü"*.de Martino, S.-Pecchioli Daddi, F. (Ed.), *Anatolia antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati, (Eothen 11)* (s.705-733), Firenze: LoGisma.
- Savaş, S.Ö. (2006). *Çiviyazılı belgeler ışığında Anadolu'da (i.ö.2.binyılda) madencilik ve maden kullanımı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Strobel, K. (2008). Tawinija/Tavium and the regional hittite road network. *Eothen, studi sulle civiltà dell'Oriente antico* 16, 281-302.
- Taggar-Cohen, A. (2006). The NIN.DINGIR in the Hittite kingdom: A mesopotamian priestly office in Hatti?. *Altorientalische Forschungen* 33, 313-327.
- Vigano, L. (2000). Rituals at Ebla II, i-giš sag: A purification ritual or anointing of the head?, *Journal of Near Eastern Studies* 59 (1), 13-22.
- Yıldırım, T. (2005). *Hüseyindedede tepesinde bulunan yeni bir kült vazosu*. Süel, A. (Ed.). *V.Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 02-08 Eylül 2002-Acts of the Vth International Congress of Hittitology, Çorum, September 02-08, 2002*, (s. 761-778) Ankara: Nokta.
- Yıldırım, T. (2008). *New scenes on the second relief vase from hüseyindedede and their interpretation in the light of the Hittite representative art*. Archi, A.-Francia, R. (Ed.), *VI. Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 settembre 2005, Parte II, (Studi Micenei ed Egeo Anatolici 50)* (s. 837-850) Roma: CNR.
- Waal, W. (2015). *Hittite diplomatics. Studies in ancient document format and record management. (Studien zu den Boğazköy-Texten 57)*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Zinko, C. (2016). *Tawiniya/Tavium-ein hethitisches kultzentrum*. Erkut, S.-Sir Gavaz Ö. (Ed.), *ANTAŞSUM^{SAR} "ÇİĞDEM"-Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat/Studies in Honour of Ahmet Ünal=Ahmet Ünal Armağanı*, (s. 545-562) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Zorman, M. (2004). *The palace chronicle reconsidered*. Groddek D.-Röbke S. (Ed.), *Šarnikzel. Hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer, (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 10)* (s. 691-708) Dresden: Harrassowitz.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Gümrük Birliği Anlaşmasının Türkiye'ye Etkileri: Geline Aşamada Devam mı Tamam mı?

The Effects of Customs Union Agreements on Türkiye: Should It End or Continue at This Stage?

Ramazan ASLAN^{a*}

^a Dr., Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5182-7735

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 4 Haziran 2023

Kabul tarihi: 1 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Türkiye,

AB,

Gümrük Birliği,

Statik etki,

Dinamik etki.

ÖZ

Dünya genelinde özellikle de II. Dünya Savaşı sonrasında hem küreselleşmenin yaygınlaşmaya başlaması hem de ticaretin serbestleşmesi ve çatışmaların azalması amacıyla, ekonomik alanda çeşitli entegrasyonlar oluşmaya başlamıştır. Bu tür entegrasyonlar vasıtasıyla ülkeler hem kaynak verimliliğini artırmaya çalışmakta hem de daha büyük bir pazara hitap ederek küresel çapta avantajlar elde etmeyi amaçlamaktadır. Söz konusu entegrasyonların en yaygın olanı ise gümrük birliği olmuştur. Türkiye ekonomik ve siyasi tercih olarak bu entegrasyonların en önemlilerinden olan AB'ye yönünü dönmüş ve 1963'te Ankara Anlaşması'nı imzalamıştır. İnişli çıkışlı geçen süreç sonunda 1996'da AB ile Gümrük Birliği Anlaşması yapılmıştır. AB'ye tam üye olmadan GB imzalayan yegâne ülke olan Türkiye'nin özel durumu dikkate alındığında, asıl amacın GB'den daha ileri giderek AB'ye tam üyelik olduğunun göz ardı edilmemesi gerekir. Gümrük Birliği'nin ekonomik etkileri GSYİH üzerinde tek seferlik ortaya çıkan statik etkiler ile süreklilik gösteren dinamik etkiler olmak üzere iki ana başlıkta incelenmektedir. Söz konusu etkilerin Türkiye için nasıl geliştiğini görmek amacıyla Türkiye'nin dış ticaret verileri ve Türkiye ile AB arasındaki dış ticaret rakamları incelenmiştir. Neticede, statik etkilerinin negatif, dinamik etkilerinin ise genelde pozitif olduğu görülmüştür. Bu tespitler çerçevesinde Gümrük Birliği Anlaşması, statik etkiler üzerinden kimi kesimlerce eleştirilirken, genelde pozitif olan dinamik etkiler üzerinden de çoğunlukla destek bulmuştur. Bu noktada Gümrük Birliği Anlaşması sonrasında her iki etkinin toplamının Türkiye ekonomisine katkısının ne yönde olduğu önemli görülmektedir. Bu doğrultuda hem Türkiye hem de dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler çerçevesinde, gelinen aşamada Gümrük Birliği Anlaşmasının revize edilmeye muhtaç duruma geldiğini belirtmek gerekir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: June 4, 2023

Accepted: September 1, 2023

Keywords:

Turkey,

EU,

Customs Union,

Static effect,

Dynamic effect.

ABSTRACT

In the worldwide, especially II. After the World War II, various integrations began to occur in the economic field, both for the spread of globalization, the liberalization of trade and the reduction of conflicts. Through such integrations, countries both try to increase resource efficiency and aim to gain global advantages by addressing a larger market. The most common of these integrations has been the customs union. Turkey turned towards the EU, which is one of the most important of these integrations, as an economic and political choice, and signed the Ankara Agreement in 1963. At the end of the ups and downs, the Customs Union Agreement with the EU was signed in 1996. Considering the special situation of Turkey, which is the only country that signed the custom union without being a full member of the EU, it should not be ignored that the main goal is to go further than the custom union and to be a full member of the EU. The economic effects of the Customs Union are examined under two main headings as one-time static effects on GDP and continuous dynamic effects. Turkey's foreign trade data and foreign trade figures between Turkey and the EU have been examined in order to see how the said effects have developed for Turkey. As a result, it has been observed that static effects are negative and dynamic effects are generally positive. Within the framework of these determinations, while the Customs Union agreement was criticized by some over static effects, it mostly found support over dynamic effects, which are generally positive. At this point, after the Customs Union Agreement, it is seen that the contribution of the sum of both effects to the Turkish economy is important. In this direction, it should be noted that the Customs Union Agreement is in need of revision at the current stage, within the framework of the developments in both Turkey and the world economy.

EXTENDED ABSTRACT

While the development and growth of trade worldwide faster than production reveals the importance of trade, it has necessitated the occurrence of some additional measures and formations for the liberalization of trade. Despite efforts to liberalize trade, significant restrictions on world trade in goods still have not been eliminated. With globalization, economic, political and cultural relations between countries on a global scale have become widespread, and all kinds of value judgments and structuring have crossed borders and gained an international dimension. However, in addition to globalization, some countries that want to protect their economic interests more have aimed to increase the level of welfare through production capacity and productivity increase. For this purpose, countries have tried to overcome these constraints with some regional-based cooperation, and for this purpose, economic integration methods have begun to be applied that will make countries more economically dependent on each other. Thus, they aimed to increase the level of welfare by influencing the distribution of resources.

International economic integration initiatives covering a certain geography apart from globalization, especially in the Second World War. After World War II, it accelerated and gained global importance. With the liberalization of goods, services and production factors, the borders of the nation state were removed to some extent, and the integration process of regional markets was experienced (Hephaktan and Çınar, 2011, p. 1). By means of such economic unions, the inadequacy of the domestic market has been eliminated, increasing production, tending to a large market, ensuring resource efficiency, creating domestic and foreign economies of scale, technological development and foreign competition, and combining economic and political forces.

In this context, in order to eliminate the problems experienced and to prevent possible new conflicts, the economic cooperation mechanism within Europe was put into practice. Subsequently, the fields of competition and cooperation were expanded, and the established institutions were gathered under one roof and the European Economic Community (EEC) was formed.

Turkey turned towards the EU, which is one of the most important of these integrations, as an economic and political choice, and signed the Ankara Agreement in 1963. At the end of the ups and downs, the Customs Union Agreement with the EU was signed in 1996.

The Customs Union Agreement, which has received many criticisms and praises since its entry into force, could not go beyond being an agreement that tied Turkey's hands and made Turkey obligated and dependent (Manisalı, 2009; Somuncuoğlu, 2018). On the other hand, a functioning market economy has been praised for its competitive economic structure and, on this occasion, the domestic industry, which has developed with foreign competition and increased efficiency (Hatıplı, 2012, pp. 13-14; Morgil, 2003, p.110).

When the criticisms and praises are examined, it is seen that the criticisms focus on the static effects of the customs union, while the praises are shaped within the framework of dynamic effects. While the opinions criticizing the Customs Union emphasize the negative effects of the static effects of the Customs Union on Turkey's foreign trade, it should be noted that positive opinions take into account the positive contributions of the dynamic effects of the Customs Union. In other words, due to the difficulty of examining all the effects together, the perspective of the customs union was determined within the scope of either static or dynamic effects in the studies.

In this study, without ignoring the criticisms brought to the Customs Union, it has been tried to present a perspective within the framework of the impact of the Customs Union on the Turkish economy as a whole. Thus, it was concluded that the Customs Union should be brought to the most appropriate and beneficial point by revision, without making a choice such as either completely rejecting or accepting it completely.

For this purpose, the situation has been tried to be determined by examining the foreign trade figures of Turkey for the period 1990-2022 and by analyzing the foreign trade figures with the EU descriptively. As a result, after the Customs Union Agreement, it is seen that Turkey's foreign trade figures increased with the trade creation effect of the customs union. However, due to the high trade diversion effect, it is observed that imports increased more than exports and the increase in foreign trade developed against Turkey. It is seen that the consumption effect of the custom union is also negative, indicating a loss of welfare. Finally, even though the import duties decreased after the custom union, it is understood that the custom union did not affect the foreign trade taxes due to the introduction of new taxes. On the other hand, it can be said that almost all of the dynamic effects of the Customs Union have positive contributions to Turkey's foreign trade, but there are difficulties arising from empirical measurement of these effects, such as static effects.

In the study, first of all, the concept of global integration and customs union are briefly explained theoretically. In the following sections, the birth of the EU and the historical course of Türkiye-EU relations are discussed. Then, the economic effects of the customs union were evaluated with descriptive analyzes in the context of the EU-Turkey Customs Union agreement. In the last part, revision suggestions for the agreement are presented.

Giriş

Bölgesel ekonomik entegrasyonlar, benzer özelliklere sahip aynı coğrafi alandaki ülkeleri, güçlerini birleştirmeye yönelerek çok taraflı üretime ve ticari ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Bu durum daha büyük bir ekonomik entegrasyona geçiş için hazırlık olarak değerlendirilebilir. Ekonomik entegrasyonlar siyaseten bağımsız ülkeleri, ekonomik açıdan birbirine bağımlı duruma getirmektedir.

Ekonomik entegrasyonun başarı şansını artıran en önemli koşullar:

- Üye sayısının fazla olması ve geniş bir alanı kapsamaması,
- Üyelerin rakip ekonomiler olması,
- Birlik öncesi tarifelerin yüksek olması,
- Üye ülkelerde arz ve talep esnekliklerinin ve üyelerin birbirlerinin mallarına taleplerinin yüksek olması,
- Taşıma maliyetlerinin azaltılması için coğrafi yakınlık olarak sıralanabilir (Kılınç Savrul ve Özel, 2014: 48).

İktisadi birliği oluşturacak ülkelerin evvela coğrafi yakınlığı önemli bir etken olarak öne çıkar. Bunun yanı sıra ekonomik, siyasi ve askerî konularda yakın koordinasyon, birliği kolaylaştıran unsurlardır. Ülkelerin yakın ekonomik gelişmişlik seviyelerinde olması da arzulanan bir durumdur. Birliği oluşturacak ülkelerin yakın tarihi, sosyal ve kültürel bağlarının bulunması ile dil ve din birliğinin bulunması da sıkı ekonomik iş birliğini kolaylaştırıcı diğer unsurlardır.

Bölgesel ekonomik entegrasyon türleri, en temel olandan en karmaşık olana doğru, içeriği ve iş birliği imkânları artarak sıralanmaktadır. Bu kapsamda en temel entegrasyon türü serbest ticaret bölgesi iken, en kapsamlı olanı ise ekonomik ve parasal birlik olmaktadır. Ancak serbest ticaret anlaşması ve gümrük birliği daha yaygın görülenleridir.

Serbest ticaret bölgeleri, çoğunlukla aynı coğrafi bölgede bulunan ve ekonomik gelişmişlik düzeyleri birbirine yakın ülkelerin, aralarındaki ticarete gümrük tarifeleri ve diğer kısıtlamaları kaldırarak ticareti serbestleştirme amacıyla oluşturdukları yapıdır. Bu yapının gümrük birliğinden farkı ise dışarı karşı ortak gümrük tarifesi uygulamamalarıdır. Gümrük birliği ise iki veya daha fazla ülkenin, aralarındaki ticareti geliştirmek amacıyla, dış ticaretlerinde karşılıklı olarak tarife ve kısıtlamaları kaldırarak üçüncü taraflara da ortak dış ticaret politikası/ortak gümrük tarifeleri uygulamaları şeklinde olan bütünleşme şeklidir (Seyidoğlu, 2009).

Gümrük birliğinin uluslararası hukuktaki tanımı ise “her türlü gümrük vergisi, eş etkili ücretler ve miktar kısıtlamasının kaldırıldığı, ilave olarak üyelerin birlik dışına karşı ortak gümrük tarifesi uyguladığı ekonomik entegrasyon/bütünleşme” şeklinde yapılmaktadır (European Documentation, 1983, s. 7). Gümrük birliği ile ülkelerin ayrı ayrı olan küçük piyasaları birleşerek, geniş bir pazar oluşması ve birlik dışı üçüncü ülkelere karşı artan pazarlık gücünden yararlanma amaçlanmaktadır. Bunun yanı sıra artan rekabet sonucu fiyatların düşmesi, kalite ve çeşitliliğinin artması tüketiciler; ölçek ekonomileri ve kolay yatırım imkânları oluşması ise üreticiler açısından arzulanan bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Küresel düzlemde entegrasyon süreci bölgesel bazda artış göstermektedir. Bölgeler arası ticaret yoğun olmasına rağmen, oluşturulan entegrasyonlar sonrasında birleşme içi ticarete yönelme yani ticaret yaratıcı etki daha fazla artmaktadır. Bu kapsamda küresel GSYİH'nın %18'i ve küresel dış ticaretin %31'ini yapan AB'de, ihracatın % 62,2'si ile ithalatın % 57,6'sı

bölge içine yapılmıştır. AB dış ticaret hacmine genel olarak bakıldığında ise % 59,87'si birlik içinde gerçekleşmiştir (Eurostat, 2023). Ancak AB dışındaki diğer bölgesel entegrasyonlarda birlik dışı ticaretin daha yoğun olduğu (ticaretin %50-90 arası) görülmektedir (WTO, 2010).

AB'nin Kuruluşu ve Türkiye ile İlişkilerin Gelişimi

Avrupa'nın birleşmesine dair hayaller çok eski tarihlere dayanmakta olup kendilerini Antik Ege Uygarlığı'nın mirasçısı olarak gören Avrupalılar, birleşik Avrupa söylemini son 3 asırdır birçok kez dile getirmişlerdir. Birleşme istekleri daha çok savaşlar vesilesiyle gündeme gelmekle birlikte, Avrupa'da 20. yüzyılda yaşanan ve her ikisine de ekonomik rekabet ve pazar paylaşımının neden olduğu iki büyük savaş, birleşmenin yolunu açmıştır. Yaşanan kayıplar sonrasında, taleplerin çatışma olmadan elde edilebilme imkânı olduğu görülmüş ve AB fikri yeşermeye başlamıştır (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2022). Yaşanan sorunları ortadan kaldırmak ve muhtemel yeni çatışmaları önlemek amacıyla, Avrupa içinde ekonomik iş birliği mekanizması/yapı uygulamaya geçirilmiş ve 1948 yılında Avrupa Ekonomik Örgütü kurulmuştur. Bu amaçla ilk etapta en büyük rekabet alanında birleşme hedeflenmiş ve bu doğrultuda 1951'de Paris Anlaşması'yla¹ Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) kurulmuştur. AKÇT ile oluşturulan yapının genişletilmesi amacıyla, aynı ülkelerin iştirakiyle, 1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AURATOM) kurulmuştur. Akabinde bu üç kurum, AET adı altında bir araya getirilmiştir (İKV, 2002, s. 3; TC. Dışişleri Bakanlığı, 2022).

Yaşanan rekabet ortamında Batı Avrupa sistemi içinde yer alma tercihini ortaya koyan Türkiye'nin Avrupa ile ilişkisi, AET'nin kurulmasıyla, 1959 yılında yapılan tam üyelik başvurusuyla başlamıştır. Dört yıl süren müzakereler neticesinde, başvuru siyasal ve ekonomik gerekçelerle reddedilerek bunun yerine ortaklık anlaşması yapılması öngörülmüş ve 1963'de Ankara Anlaşması imzalanmıştır (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2011). Ankara Anlaşması çerçevesinde Türkiye'nin ortaklığının, farklı aşamaları içeren üç ayrı dönemde gerçekleşmesi planlanmıştır (İKV, 2002, s. 3; TC. Dışişleri Bakanlığı, 2022).

İki ekonomi arasındaki farklı uygulamaları en aza indirmeyi hedefleyen ilk dönem olan hazırlık sürecinde, Türkiye'nin AET ülkelerine ihraç ettiği sanayi ürünlerine -bazı petrol ve tekstil ürünleri hariç- yönelik gümrük tarifeleri tek taraflı olarak sıfırlanmış, ancak karşılığında herhangi bir uygulama değişikliği şart koşulmamıştır. 1973'te başlayan ikinci aşama yani geçiş sürecinde, Türkiye'nin topluluktan ithal ettiği sanayi ürünlerinde gümrüklerini ortak hadlere çekmesi kararlaştırılmıştır. Bu süreçte yatırımların teşviki amacıyla Türkiye 1980'lerden itibaren yatırım malları ithalatında tarifeleri kaldırmıştır. 1995'te Ortaklık Konsey kararı ile son döneme geçilmiş ve 01 Ocak 1996'da imzalanan anlaşma ile gümrük birliği yürürlüğe girmiştir (Temiz, 2009). Türkiye bu anlaşmayla, AB ile mevzuat uyumu başta olmak üzere, birçok alanda bütünleşme sağlamayı ve bu amaçla gerekli yasal ve idari düzenlemeler yapmayı kabul etmiştir (Çulha, 2008, s. 43).

Böylece Türkiye, dış ticaretinde en büyük paya sahip olan AB ile gümrük vergilerini, gümrük vergisi benzeri vergileri ve kotaları kaldırmış, ilave olarak üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulamaya başlayarak AB'ye üye olmaksızın gümrük birliği anlaşması imzalayan yegâne ülke olma şansını/şansızlığını yakalamıştır (Şen, 2014, s. 38).

AB'nin Türkiye ile imzaladığı Gümrük Birliği Anlaşması, AB açısından da tarihinde ilk kez üye olmayan bir ülkeye uygulanmış, en derin ticari bütünleşme örneği olarak kayda

¹ Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg

geçmiştir. Ancak Türkiye'nin Gümrük Birliği Anlaşmasına, ticaretinin güçlü olduğu bir entegrasyona sadece bir serbest ticaret anlaşması gibi katılmak olmadığı, asıl amacın AB'ye tam üyelik yolunun açılması için bir araç, ilave olarak ise AB ile ekonomik uyumun sağlanması için bir süreç olarak gördüğü dikkate alınmalıdır (Manisalı, 2000, s. 130).

Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne dâhil olması, küresel anlamda büyük ve bir o kadar yüksek pazarlık gücüne sahip bir pazara katılması açısından bakıldığında olumlu yansımaları olduğu açıktır. AB'nin 2021'de küresel ekonominin % 18'i ile küresel dış ticaretin % 31'ini oluşturması (Worldbank, 2022), AB'nin dünya ticaretindeki önemini açıklamaktadır. Türkiye'nin bu faydalardan maksimum yararlanabilmesi için AB ile uyumlu olması ve hatta benzer bir ekonomik yapıya sahip olması gerekliliği açıktır. Benzer yapı bir yandan Türkiye'nin pazarlık gücünü artırırken, diğer yandan rekabet ortamında ticaretinin artmasının yolunu açması beklenmektedir.

Gümrük Birliğinin Ekonomik Etkileri

Gümrük birliği, statik etkiler ve dinamik etkiler olmak üzere iki temelde ekonomik yapıyı etkiler. Statik etkiler, dış ticaret ve dolayısıyla GSYİH üzerinden ekonomideki tek seferlik etkilerdir. Dinamik etkiler ise yine GSYİH üzerinden, süreklilik gösteren etkilerdir.

GB'nin statik etkileri, teknoloji ve ekonomik yapının değişmediği durumda, sadece birlik içinde kaynakların yeniden dağılımından kaynaklanan etkiler olup bir kerede ortaya çıkan tek seferlik etkilerdir. Statik etkiler; üretim etkisi (ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkiler), tüketim etkisi, ticaret hadlerine etkisi ve gelir etkisi olarak incelenebilir (Salvatore, 2011, s. 302-306; Temiz, 2009, s. 117; Seyidoğlu, 2009, s. 231).

Birlik dahilinde ticaret kısıtlamalarının kalkması sonrasında, üretimin yeniden yapılanması neticesinde ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkiler meydana gelecektir. Ticaret yaratıcı etki kaynak etkinliğinin artmasıyla, yüksek maliyetin düşürülmesi sonucu üretim ve ticaretin artması; ticaret saptırıcı etki ise kaynak dağılımında etkinliğin bozulmasıyla ticaretin azalması olarak ifade edilebilir (Salvatore, 2011, s. 308-309; Yıldırım ve Cura, 2007, s. 143). Buradan hareketle ticaret yaratıcısı etkiler refah artışı, ticaret saptırıcı etkiler ise refah kaybı yaşatır.

Gümrük birliğinin net refah etkisi, ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkilerinin net farkına bağlı olacaktır. Alınacak bazı tedbirlerle ticaret saptırıcı etki en aza indirilebilir. Korunan endüstrilerin rekabetçi ekonomiler olması birlikten sağlanan yararı artırırken, tamamlayıcı olması yararı azaltacaktır. Gümrük işlemlerinin ve bürokrasinin son bulması da refahı artıran bir etki olarak görülmelidir. Gümrük birlikleri üçüncü ülkelerden ithalatı ve ihracatı azaltacağından dış ticaret hadlerinin birlik lehine değişmesine yol açacaktır.

GB sonucu tarifeler kaldırılınca nispi olarak daha ucuza mal olacak ithal mallara talep artacaktır. Birlik içinde pahalıya üreten ülke ile birlik dışında olup da uygulanan ortak tarife nedeniyle ürünleri birlik ülkeleri için pahalı hâle gelen ülkelerin ise üretimleri düşecektir. Bu değişimlere bağlı olarak malların birlik içi fiyatı herhangi bir ülkenin fiyatından düşük olması durumunda, ilgili ülke sakinlerinin satın alma güçleri artacağından, birlik içi ithalat artacaktır. Bu sonuç ise GB'nin tüketim etkisini verecektir.

Ticaret hadleri üyeler arasındaki iş bölümünden kaynaklanacak refah artışından her üyenin payına düşecek kısmı ifade etmektedir. Ticaret hadleri ekonomik birleşmeden olumlu etkilenebilecek, hatta GB öncesi tarife oranı en düşük olan üyenin ticaret hadlerinin en fazla derecede olumlu etkileneceği söylenebilir (Yıldırım ve Cura, 2007, s. 145).

Gelir etkisi yönüyle bakıldığında, GB neticesinde gümrük tarifelerinin kaldırılması ve birlik dışı ülkelere yönelik ortak gümrük tarifeleri uygulanması, üyelerin gümrük vergisi kaybı yaşamasına neden olmaktadır. Örneğin Türkiye’de ithalatta gümrük vergisi ve toplu konut fonu vergisi alınmakta iken, GB sonrası her iki vergi de kaldırılmış ve ilave olarak AB üyesi olmayan ülkelere AB’nin uyguladığı gümrük tarifesi uygulanmıştır (Temiz, 2009, s. 125).

Statik etkiler incelenirken sabit varsayılan teknoloji ve ekonomik yapı, zaman içinde ve hatta entegrasyona bağlı olarak değişeceği için statik etkiler, birleşmenin ekonomik etkilerinin tamamını ortaya koymakta yetersiz kalacaktır. Nitekim Avrupa Birliği’nde statik refah etkilerini ölçmeye dönük çalışmalar net etkinin fazla olmadığını (GSYİH’nın %1-2 arasında) göstermiştir (Salvatore, 2013, s. 306).

Gümrük Birliği’nin dinamik etkileri ise dar bir ulusal piyasadan geniş bir piyasaya geçmekle görülecek, ekonomik yapıda, üretim kapasitesinde, kaynak verimliliğinde yaşanan köklü değişimler sayesinde, millî gelir, büyüme artışı ve refah seviyesinde görülen değişimler/artışlar olarak kendini gösterir. Bu açıdan bakılınca dinamik etkiler statik etkilerin önüne geçmektedir. Dinamik etkiler; rekabetin artması, ölçek ekonomileri oluşması, dışsal ekonomiler yaratması, teknolojik gelişmeye neden olması ve yatırımları özendirme ve yabancı sermaye akışı ana başlıkları altında incelenmektedir.

Rekabet etkisi ile doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının artması, piyasanın büyümesi, bunun sonucunda oluşacak rekabetle daha etkin üretim yapılması, maliyetlerin düşmesi ve kalitenin artması beklenir. Ölçek ekonomileri etkisi ile faktör maliyetlerinin düşmesi, verimlilik, yeni teknikler, makine ve donanım artışı gerçekleşir. GB piyasayı büyüteceği için firma ve endüstri ölçeği büyüyecek ve maliyetleri düşürecek, ayrıca ürün çeşitliliği sağlayacaktır. Dışsal ekonomiler yoluyla diğer firmaların girdilerinin düşmesi veya yaşanan üretim artışı sayesinde gelir-talep sarmalının oluşması söz konusudur. GB kapsamı dışında olan sektörlerin de bu gelişmelerden istifade etmesi sonucunu doğuracaktır. Rekabet, ölçek ekonomileri ve dışsal ekonomilerin etkileşimi Ar-Ge, dolayısıyla teknolojik gelişmeleri de uyaracaktır. Yatırımları özendirme ve sermaye etkisi ise doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, çoğunlukla birlik dışından birliğe dâhil ülkelere doğru çeşitli nedenlerden dolayı gerçekleşmesiyle oluşur. Birlik dışında kalan ülkelerin birliğin sıfır tarife imkânlarından yararlanmak istemeleri ve birliğin ticaret sapması etkisinden dolayı ithalatın birlik içine kayacak olması buna yol açacaktır. Birlik içinde ticaret yaratıcı etki, ekonomik istikrarın, gelir ve sermayenin verimliliğinin artması ve birliğin diğer cazibe unsurları yabancı yatırımları teşvik edecektir.

Literatür Taraması

Gümrük Birliği anlaşmasının uygulanmaya başlamasından sonra Türkiye ekonomisine etkileri konusunda çokça çalışma yapılmış, lehte ve aleyhte görüşler ortaya çıkmıştır. Tablo-1’de bu çerçevede dikkat çeken çalışmalar sunulmuştur.

Tablo 1: Literatür Araştırması

Yazar ve yıl	Konu	Sonuç
Altundal, 2008	Türkiye’nin gümrük vergilerini kaldırmaya başladığı 12-22 yıllık süreleri, 1980’den sonra yapılan ithalat üzerinden değerlendirildiği.	Türkiye’nin gümrük vergisi kaybının 246 milyar Dolar olarak hesaplanmış, bu orana OGT nedeniyle üçüncü ülkelerle ithalatta uygulanan düşük gümrük vergilerinin dahil edilmesiyle 350 milyar Dolara ulaştığı hesaplanmıştır.

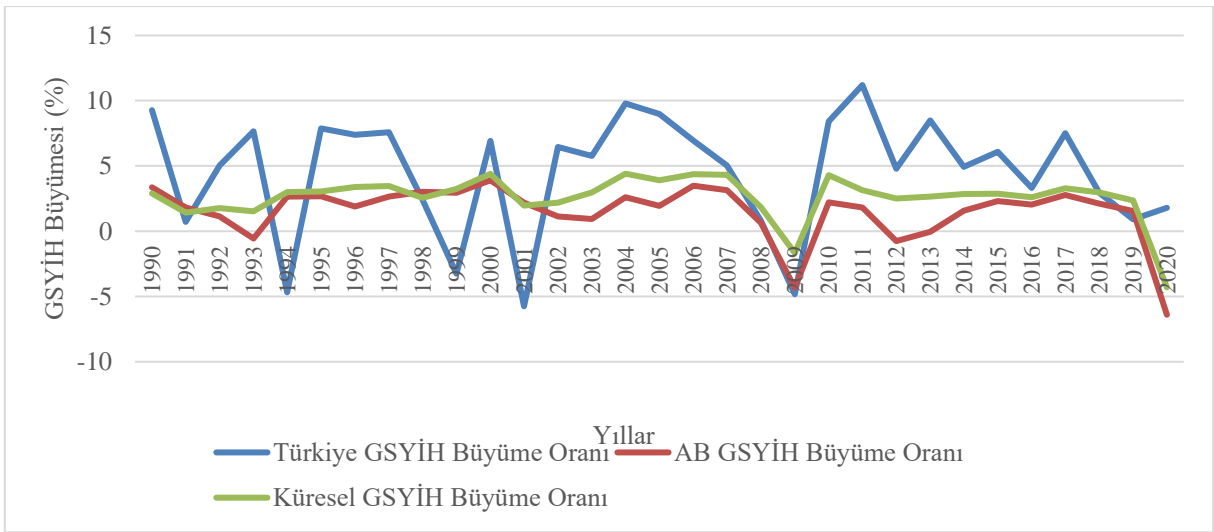
Temiz, 2009	1992-2007 dönemi için GB'nin net ihracat etkileri.	GB sonrasında ticaret hacminde artış olmakla birlikte, net ihracatın düştüğü saptanmıştır.
Türker, 2009	GB'nin Türkiye'nin rekabet gücüne etkisi.	GB'nin Türkiye'nin rekabet gücüne olumlu yansımadağı, GB sonrası çoğu sektörde düşük rekabet endeksleri görüldüğü belirtilmiştir.
Seki, 2009	1985-2003 dönemi dış ticaret verilerinden, GB'nin Türkiye'nin net dış ticaretine etkisi.	GB sonrasında, Türkiye'nin AB'ye ihracatında artış yaşanmasına rağmen, ithalat lehine dağılım görüldüğü, diğer dış ticaret pazarlarında ise kayıp yaşanmadığı belirlenmiştir.
Aktaş ve Yılmaz, 2008	1996-2005 döneminde Türkiye'nin ihracat fonksiyonu.	İhracatı etkileyen en önemli değişkenin ithalat olduğu belirlenmiştir.
Adam ve Moutos, 2008	GB genişlemesinin asimetrik etkileri.	GB'den sonra AB ülkelerinin birbirlerine ihracatı azalırken, Türkiye ve AB'nin karşılıklı ihracatının arttığı, bunun da Türkiye'nin rekabet gücünden kaynaklandığı sonucuna varılmıştır.
Bilgili, 2007	GB sonrası Türkiye'nin özellikle Batı Avrupa'ya ihracatındaki yapısal değişimler.	GB sonrasında Türkiye'nin ihracatında yapısal bir değişim olmadığı belirlenmiştir.
Özkale ve Karaman, 2006	GB'nin daha çok ithalat açısından Türkiye için statik etkileri.	GB'nin ithalat talebinin gelire esnek, fiyat değişimlerinden etkilenmediği, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerin farklı sektörleri farklı şekilde etkilediği, bazı mallar üzerinde ise hiç etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Vergil ve Yıldırım, 2006	GB'nin Türkiye'nin rekabet gücüne etkisi.	GB'nin ileri teknoloji, emek-yoğun ve zor taklit edilen araştırma mallarında Türkiye'nin rekabet gücünü artırdığı, sermaye-yoğun ve ara teknoloji mallarında ise rekabet gücünü olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır.
Kandoğan, 2005	1962-2002 dönemi için Avrupa'daki ticaret anlaşmalarının etkileri.	GB'den sonra Türkiye'nin üye olmayan ülkelere ithalatında tüm sektörlerde ticaret yaratıcı etki yaptığı, sadece beşeri sermaye yoğun düşük teknoloji sektöründe çok az ticaret saptırıcı etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.
Seymen ve Utkulu, 2004	1963-2002 döneminde Türk firmalarının AB piyasalarında rekabetçilik durumları.	GB sonrası ihracatta fiyat ve gelir esnekliği düşmüş; ithalatta ise gelir esnekliği yüksek çıkarken, fiyat esnekliğinin azaldığı bulunmuştur.
Bekmez, 2002	GB'nin kamu-özel sektör üzerine etkileri.	GB'nin kamu gelirleri (gümrük vergileri) ile GSYİH'yı azalttığı, ancak

		özel sektör lehine gelişmeler olduğu belirlenmiştir.
Soğuk, 2002	Türkiye-AB dış ticaret rakamlarının değerlendirilmesi.	GB sonrası Türkiye'nin AB'ye ihracatında artış olmasına rağmen, ithalat lehine geliştiği; GB'nin geniş piyasa ve teknolojik gelişme ile istihdamı dengeleyeceği, dinamik etkilerin Türkiye lehine gelişeceği vurgulanmıştır.
Morgil, 2000	GB'nin statik ve dinamik etkileri.	Ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etki olarak Türkiye aleyhine geliştiği görülmüştür.
Akkoyunlu-Wigley, 2000	Bölgesel ekonomik entegrasyonlar üzerine yapılmış ampirik çalışmaların değerlendirilmesi	GB'nin ticaret yaratıcı etkisinin ticaret saptırıcı etkisinden büyük olduğu, GB'nin Türkiye ekonomisine ise daha çok negatif etkisi olduğu belirlenmiştir.
Dura ve Atik, 2000	GB sonrasında Türkiye'nin gümrük vergisi kayıpları üzerine.	GB sonrası vergi gelirlerinde azalma olacağı, kaybı telafi için dolaylı vergilerin artıralacağı ve bunun da GSYİH'da % 2'lik daralmaya yol açacağı bulunmuştur.
Lohrmann, 2000	GB'nin rekabet gücüne etkisi.	GB'nin vasıfsız emek gerektiren sektörlerde rekabet gücünü azalttığı, vasıflı emek çalıştırılan sektörlerde ise artırdığı sonucuna varılmıştır.
Sayan ve Demir, 1998	Gümrük Birliğinin tarım ve tarım dışı sektörleri üzerinde etkileri.	Tarım sektörünün, diğer sektörlerle ilişkisi nedeniyle GB'nin dolaylı etkileri altında kaldığı belirlenmiştir.
Halıcıoğlu, 1997	GB'nin Türkiye ekonomisine etkilerinin karşılaştırmalı kısmi denge analizi	GB'nin serbest ticaretten sonra ikinci en iyi blok olduğu, tarife indirimlerinin refah artışının GSYİH'ya oranı %1,28 olduğu, Doğrudan Yabancı Sermaye (DYY)'nin arttığı sonucuna varılmıştır.
Togan, 1997	GB'nin kaynak dağılımı üzerindeki etkileri.	GB'nin vergi gelirlerini azalttığı sonucuna varılmıştır.
Harrison, Rutherford ve Tarr, 1997	GB'nin uzun dönem dinamik etkileri.	Gümrük birliğinin uzun dönem dinamik etkilerin olumlu yansımaları olacağı, Türkiye'ye sağlayacağı toplam kazancın, her yıl GSMH'sinin %1-1,5 arasında gerçekleşeceği öngörülmüştür.
Merceiner ve Yeldan, 1997	GB'nin uzun dönem dinamik etkileri.	GB'nin tam üyelik ile sonuçlanmaması halinde, GB'nin Türk üreticisi aleyhine olacağı, işsizliği artıracığı ve refah kaybına yol açacağı sonucuna varılmıştır.
Erzan ve Filiztekin, 1997	GB'nin KOBİ'ler üzerindeki etkileri.	GB'nin kısa dönemde KOBİ'leri olumsuz etkileyebileceği, ancak dinamik

		etkilerinin sağlayacağı istikrar ortamı sayesinde uzun dönemde faydalı olacağı belirtilmiştir.
Krueger vd.1996	GB sonrasında Türkiye'nin gümrük vergisi kayıpları üzerine.	GB sonrası gümrük vergisi gelirlerinin GSYİH'nın %0,48'ine gerileyeceği, KDV artışı ile kaybın telafisine gidileceği, dolayısıyla GSYİH'nın %5'i kadar kamu geliri artışı yaşanacağı belirlenmiştir.

GB'nin Ekonomik Etkileri

Gümrük birliğine ilişkin çalışmalarda daha çok statik etkiler üzerinde durulması, dinamik etkilerin ve mali etkilerin ampirik olarak ölçülmesinin zorluğundan kaynaklanmaktadır (Kızıltan vd. 2008, s. 85).

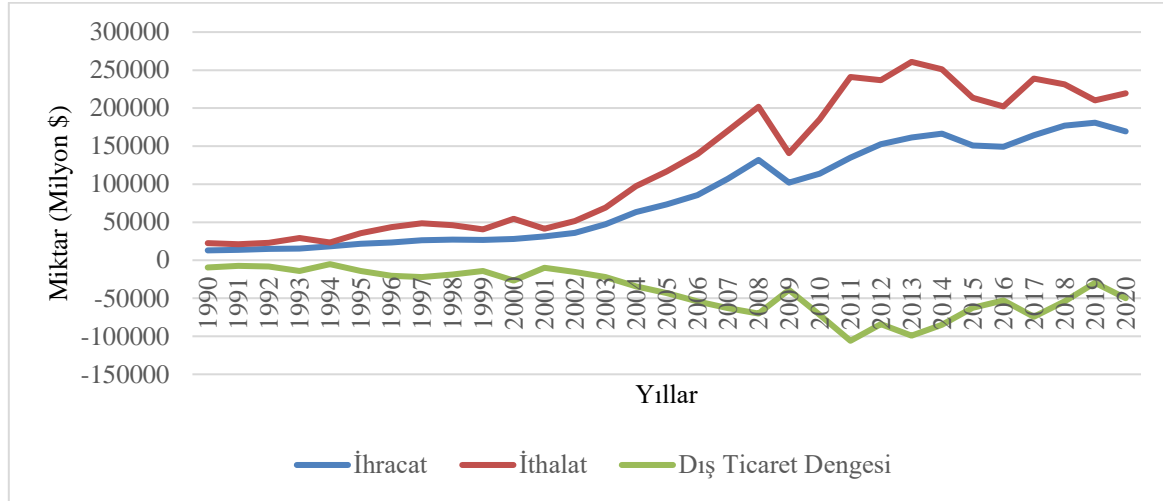

Şekil-1: GSYİH Büyüme Oranı (%)

Kaynak: Worldbank verilerinden türetilmiştir.

Şekil-1'de 1990-2020 döneminde Türkiye, AB ve küresel GSYİH artışları verilmektedir. Türkiye'nin GSYİH artış oranları 1990-2020 döneminde % 4,53; 1996-2020 döneminde %4,58 ve 1990-1996 döneminde ise %4,75 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemlerde AB'de GSYİH artış oranı sırasıyla %1,49, %1,41 ve %1,85; küresel GSYİH artış oranları ise %2,59, %2,66 ve %2,43 olarak gerçekleşmiştir.

Gümrük birliğinin, statik ve dinamik etkileri vasıtasıyla Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerinde etkisi olduğu açıktır, ancak dönemler itibarıyla verilen büyüme rakamlarını sadece gümrük birliği etkisi ile izah etmek mümkün değildir. Bu nedenle incelenen değişkenlerin ekonomi üzerinde ne yönde etkilerde bulunduğuna bakmak gerekmektedir.

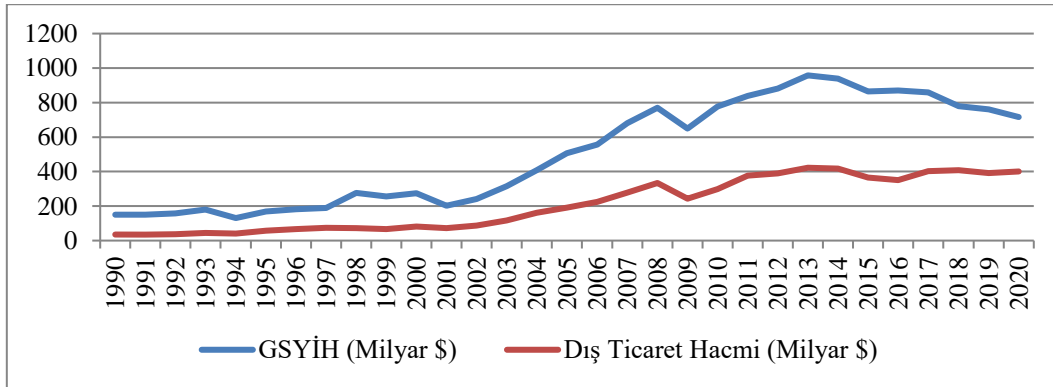
Şekil-2: Türkiye'nin Dış Ticaret Rakamları (Milyon \$)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-2'de, 1990-2020 dönemine ilişkin Türkiye'nin dış ticaret rakamları verilmiştir. Dönem içinde sürekli bir artış görülmekle birlikte özellikle 2002'den sonraki artışlar daha dikkat çekici olmuştur. 1990'da 12,95 milyar dolar olan ihracat, 1997-2000 arasında 26 milyar dolar seviyesinde kalmıştır. 2002'de 36,05 milyar dolar, 2008'de 132 milyar dolar, 2012'de 152 milyar dolar ve 2019'da 180 milyar dolara yükselmiştir.

İthalatta ise durum 1990'da 22,3 milyar dolar, 1996'da 43,6 milyar dolar, 2000'de 54,5 milyar dolar, 2004'de 97,5 milyar dolar, 2008'de 201,9 milyar dolar, 2013'de 260,8 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Sonraki yıllarda ise ithalat miktarı azalmış ve 2020'de 219,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Dış ticarete ithalat artışları ihracat artışlarının üzerinde gerçekleşmiş ve dış ticaret dengesi ise sürekli açık vermiştir.

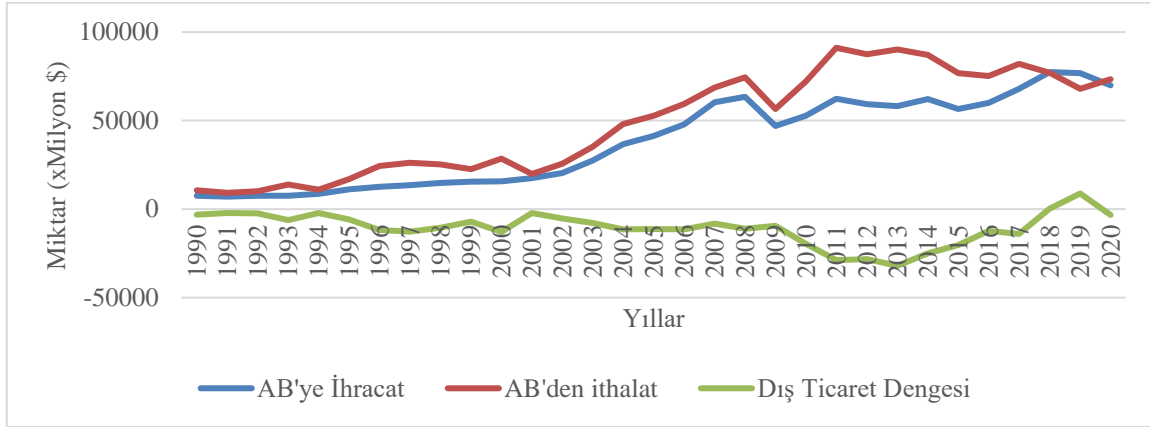

Şekil-3: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacminin GSYİH'ya Oranı

Kaynak: Worldbank ve TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden Türetilmiştir.

Şekil-3'de GSYİH ve dış ticaret hacmi verileri görülmektedir. 1990'da 150 milyar dolar olan GSYİH'nın %23,3'üne tekabül eden 35,26 milyar dolar dış ticaret hacmi ve 1996'da 181 milyar dolar olan GSYİH'nın %36,83'üne denk gelen 66,85 milyar dolar dış ticaret hacmi varken, 2020'de 717 milyar dolar olan GSYİH'nın %55,76'na tekabül eden 399,87 milyar dolar dış ticaret hacmine ulaşıldığı görülmektedir. Dolayısıyla dış ticaretin Türkiye ekonomisindeki önemi ve ağırlığı her geçen yıl artmıştır.

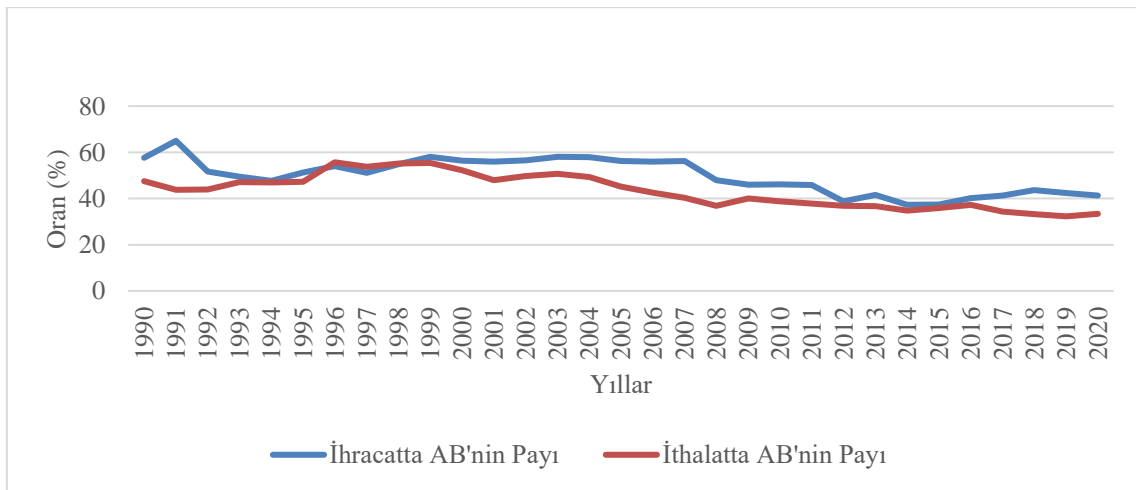
Şekil-4: Türkiye'nin Dış Ticaretinde AB'nin Payı (Milyon\$)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-4'de ise 1990-2020 döneminde Türkiye-AB dış ticaret rakamları görülmektedir. AB'ye ihracat, dönem içinde kriz dönemleri dışında sürekli yükseliş göstermiştir. 1990'da 7,48 milyar dolar, 2003'te 27,3 milyar dolar, 2008'de 63,3 milyar dolar ve 2020'de 69,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Benzer şekilde 1990'da 10,5 milyar dolar olan Türkiye'nin AB'den ithalatında ise 1995'te 16,8 milyar dolar, 1996'da 24,3 milyar dolar, 2003'te 35,1 milyar dolar, 2008'de 74,4 milyar dolar, 2013'te 90,2 milyar dolar ve 2020'de 73,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

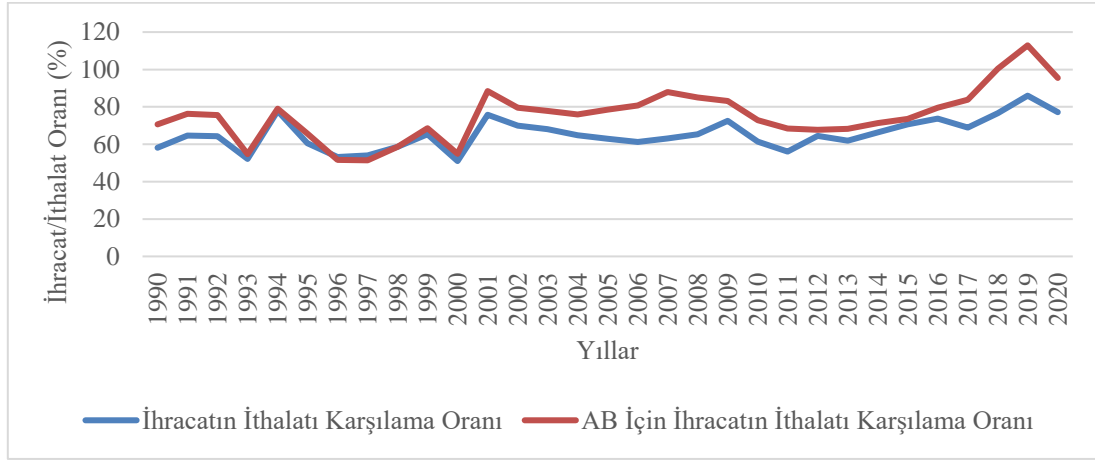
Türkiye ile AB arasındaki dış ticaret dengesi ise kriz dönemlerinde ithalatın düşmesinden kaynaklanan azalışlar ve 2018-2019 dönemindeki dış ticaret fazlası dışında sürekli dış ticaret açığı vermiştir. İncelenen dönemde ortalama dış ticaret açığı 10,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Şekil-5: Türkiye'nin Dış Ticaretinde AB'nin Payı (%)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-5'de, Türkiye'nin ihracatı ve ithalatında oransal olarak AB'nin payı verilmektedir. 1990-1996 arasında ihracatta AB'nin payı %47 ile %65 arasında gerçekleşmiş olup ortalama %53 olmuştur. 1996-2020 döneminde ise %37 ile %56 arasında gerçekleşmiş olup ortalama %48,8 olmuştur. Aynı şekilde Türkiye'nin ithalatında AB'nin payı ise 1990-1996 döneminde %43 ile %47 arasında gerçekleşirken ortalama %46 olmuştur. 199-2020 döneminde ise %32 ile %55 arasında gerçekleşmiş olup ortalama %42,6 olmuştur.

Şekil-6: Türkiye’de İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-6’da ihracatın ithalatı karşılama oranları verilmektedir. Türkiye’nin toplam dış ticaretinin ihracatın ithalatı karşılama oranı dönem boyunca %51-86 arasında değişmiş olup dönem ortalaması % 65 olmuştur. Bunun yanında kriz dönemlerinde özellikle ithalatın düşmesi nedeniyle artışlar kaydedilmiştir. Türkiye-AB arasındaki ticaretin ihracatın ithalatı karşılama oranı ise %51 ile %112 arasında değişmiş olup dönem ortalaması %75 olmuştur. Görüleceği üzere AB ile dış ticarete ihracatın ithalatı karşılama oranı genel dış ticarete nazaran daha yüksek oranda gerçekleşmektedir.

Ticaret Yaratıcı ve Ticaret Saptırıcı Etki:

Yukarıda verilen dış ticaret rakamlarından hareketle GB’nin statik etkilerini değerlendirirsek; Türkiye-AB arasındaki dış ticaret ilişkisinin GB öncesinde de önemli boyutlarda olduğu görülmektedir. Bunun yanında GB sonrasında Türkiye’nin dış ticaret hacminin artış miktarının GB’nin ticaret yaratıcı etkisini ortaya koymaktadır.

Ticaret saptırıcı etkiden bahsetmek içinse ithalatın AB lehine artmış olması gerekmektedir. Türkiye’nin GB sonrasında dış ticaretinin genel durumuna bakıldığında ise ithalattaki artışın ihracattaki artışın üzerinde olduğu görülmektedir. Özellikle GB’nin ilk yıllarında başlayan ihracata göre ithalattaki artış dikkat çekici olmuş, 2005’den sonra fark giderek artmış ve dış ticaret Türkiye’nin aleyhine işlemiştir. Bu nedenle GB’nin ticaret saptırıcı etkisinin gerçekleştiği de söylenebilir. Ancak 2005 sonrasında AB ile dış ticarete ithalat oranının azalması, bu etkinin oranını azaltmış ve ticaret yaratıcı etkinin ticaret saptırıcı etkiden büyük olması sonucunu doğurmuştur.

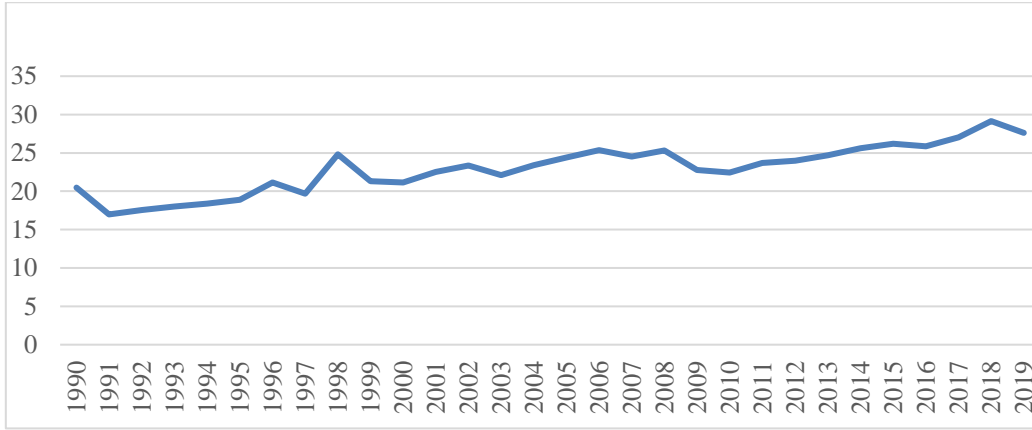
1996’da ihracatın ithalatı karşılama oranı %53 iken, ilerleyen yıllarda oran giderek artmıştır. Aynı oran AB ile ticarete daha belirgin bir artış kaydetmiş olup 2001 sonrasında AB ile yapılan ticarete Türkiye lehine artış göstermesini, GB’nin olumlu katkısı olarak değerlendirmek gerekir. Bu çerçevede Türkiye’nin AB ile ticaretinde ihracatın ithalatı karşılama oranının genel dış ticaretteki orandan fazla olmasında ise özellikle 2001’den sonra ithalatın bir kısmının AB’den Uzak Doğu Ülkeleri’ne kaymasının etkisi görülmektedir. Uzak Doğu Ülkeleri’nden ithal edilen ham madde, ara malı veya yarı mamul malların işlendikten sonra AB’ye ihracatı da (Tekin, 2017, s. 2102) AB-Türkiye arasındaki ihracatın ithalatı karşılama oranında Türkiye lehine gelişme sağlanmasına katkı sağlamıştır.

Buradan hareketle dış ticaret açığının artmasının asıl nedeninin AB ile olan dış ticaretten ziyade, Türkiye’nin, AB’nin üçüncü ülkelerle yaptığı STA’lara uymak zorunda kalmasından ve

yoğun enerji ithalatından kaynaklandığı (Kalaycı ve Artan, 2010, s. 307; Nart, 2010, s. 2877) söylenebilir.

Tüketim Etkisi:

Tasarruf bir ekonomide cari gelir ile cari tüketim farkı olarak tanımlanmaktadır. Millî tasarruf oranı ise kamu ve özel kesim tasarrufları toplamının GSYİH'ya oranı olarak tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra ekonomideki belirsizliğin tasarruf oranını artıracaklarını (Sancak ve Demirci, 2012, s. 161-162), bu noktadan bir toplumdaki refah düzeyinin artmasıyla gelirden tüketime daha fazla pay ayrılacağını, yani tasarrufun azalacağını söylemek mümkündür.

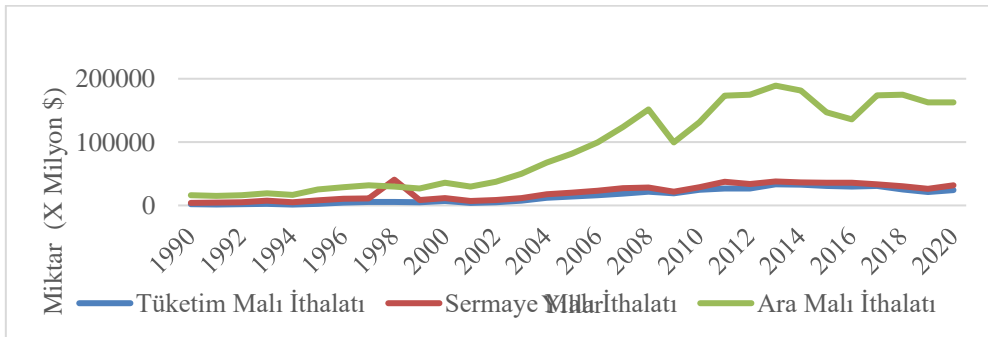

Şekil-7: Tasarruf/GSYİH Oranı (%)

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden türetilmiştir.

Şekil-7'de tasarrufun GSYİH'ya oranı verilmektedir. Türkiye'de ulusal tasarrufun GSYİH'ya oranı 1990-1996 döneminde %16 ile %20 arasında değişirken, GB sonrasında, özellikle 2005 sonrasında oranın giderek artış eğilimine girdiği ve 2018 ve 2019 itibarıyla %27 ile %29 aralığına geldiği görülmektedir. Dolayısıyla Türk halkının GB sonrasında, öncesine nazaran tüketime daha az pay ayırdığı ve refah kaybı yaşadığı görülmektedir. Ancak bu artışın salt GB'den kaynaklandığını ileri sürmek bu aşamada mümkün olmamakla birlikte, yaşanan küresel ve ulusal ekonomik krizlerin etkisi de göz önünde bulundurulması gereken hususlardır.

Bunun yanı sıra ithalatın mal grupları arasındaki dağılımına baktığımızda, tüketim malı ithalatının dönem boyunca çok fazla değişmediği, sermaye ve ara malların ithalatının değişkenlik gösterdiği ve ithalatta ağırlığın ara mallarında olduğu görülmektedir. Bu durum tüketim etkisinin olumsuz etkisini ortaya koymaktadır.

Şekil-8: Türkiye'nin Mal Grupları İtibarıyla İthalatı

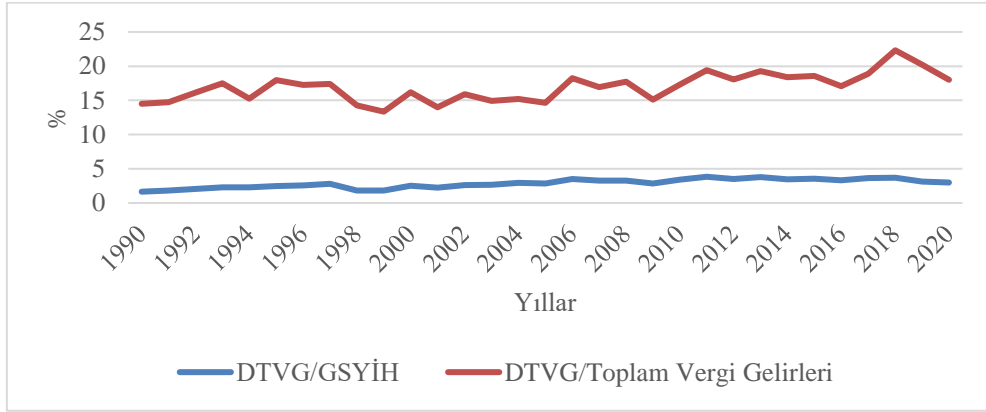
Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-8'de 1990-2020 döneminde ithalatın mal gruplarına göre dağılımı verilmiştir. 1990'da tüketim malları ithalatı 2,07 milyar dolar ile ithalatın %9,30'unu oluştururken, 1996'da

4,42 milyar dolar ile %10,14'ünü ve 2020'de ise 24,09 milyar dolar ile %10,98'ini oluşturmuştur. İthalatta aslan payı ara malların ithalatına gitmiştir.

Gelir Etkisi:

Türkiye'de ithalat işlemlerinde hem gümrük vergisi hem de toplu konut fonu vergisi alınmaktayken, GB sonrasında her iki vergi de kaldırılmış, ilave olarak üçüncü ülkelere ortak gümrük tarifesi uygulanmaya başlanmıştır.

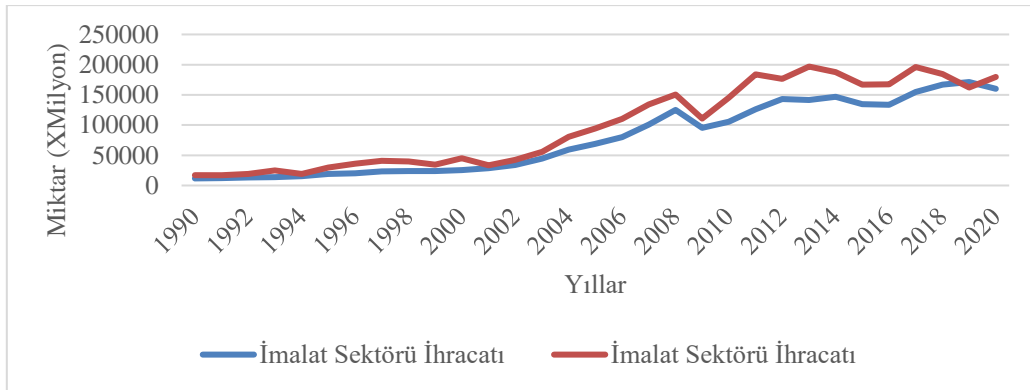
Şekil-9: Dış Ticaret Vergi Gelirleri (%)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-9'da, dış ticaretten alınan vergilerin (DTVG) GSYİH ve toplam vergi gelirlerine (TVG) oranı verilmektedir. 1990'da % 1,65 olan oran, 1996'da (%2,58), 2018'de (% 3,69) ve 2020'de ise (% 2,97) olmuştur. DTVG'nin TVG'ne oranı ise 1990'da (%14,5), 1996'da (%17,25), 2011'de (%19,40), 2018'de (%22,32) ve 2020'de (%18,02) olarak gerçekleşmiştir. Bunun yanında DTVG'nin önemli bir kısmı (%88-92) ithalde alınan KDV olup gümrük vergileri (%7-11) ve diğer dış ticaret gelirleri oranı çok düşük kalmıştır. Bu sonuçlar itibarıyla GB'nin dış ticaret vergi gelirlerini azalttığını söylemek mümkün görülmemektedir. Bu durumun nedeninin de ithalde alınan KDV uygulaması olduğu anlaşılmaktadır.

Ticaret Hadleri Etkisi:

Ticaret hadleri ihracat ve ithalat fiyatlarının oranı olmasından hareketle, Türkiye'nin ihracat ve ithalatının sektörel dağılımına bakıldığında, ticaret hadleri etkisi görülecektir.

Şekil-10: Türkiye'nin Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-10'da dış ticaretin 1990-2020 dönemi sektörel dağılımı incelendiğinde, tarım ve ormancılık, balıkçılık ve madencilik ve taş ocakçılığı sektörlerinin dış ticaret rakamları ya çok önemsiz oranlarda kaldığı ya da çok değişmemiş olduğu görülürken, imalat sanayi ürünlerinin

hem ihracatı hem de ithalatında ciddi artışlar dikkati çekmektedir. İmalat sanayi ürünleri ihracatı 1990'da 11,6 milyar dolar iken 2020'de 159,97 milyar dolara ulaşmıştır. Aynı şekilde ithalatta ise 1990'da 17,07 milyar dolardan 2020'de 179,8 milyar dolara ulaşmıştır. 1990'da 5,39 milyar dolar olan imalat sanayi ürünleri dış ticaret açığı, 2020'de 19,83 milyar dolara ulaşmıştır. Hatta bu açık 2003'den sonra çift haneli rakamlara ulaşırken, 2011'de 58 milyar dolar gibi rekor bir seviyeye ulaşmıştır. Dolayısıyla, GB sonrasında imalat sanayi ürünleri ithalatının, ihracatından daha hızlı büyüdüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum birlik içinde gelir dağılımı ve ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine olduğuna işaret etmektedir.

Rekabet Gücüne Etkisi:

Rekabet gücü, bir ülkenin serbest pazar koşulları altında ekonomik faaliyetlerini yürütüp gelirini artırmaya çalışırken, üretimini/mal ve hizmetlerine uluslararası piyasada talep bulabilmesidir. GB'nin rekabet gücüne net etkisini ortaya koyabilmek için sektör bazında ampirik çalışma yapılması gerekir. Başlı başına bir çalışma konusu olan bu alana ilişkin bu aşamada, Türkiye ile AB arasında yapılan ticarete, Türkiye'nin ihracatın ithalatı karşılama oranının yıllar itibarıyla artmasından hareketle, Türkiye ekonomisinin rekabet yeteneğinin yükseldiği ve AB ülkeleri ile başa çıkabilecek duruma ulaştığı ifade edilebilir (Adam ve Moutos, 2008: 694).

Ölçek Ekonomileri Etkisi:

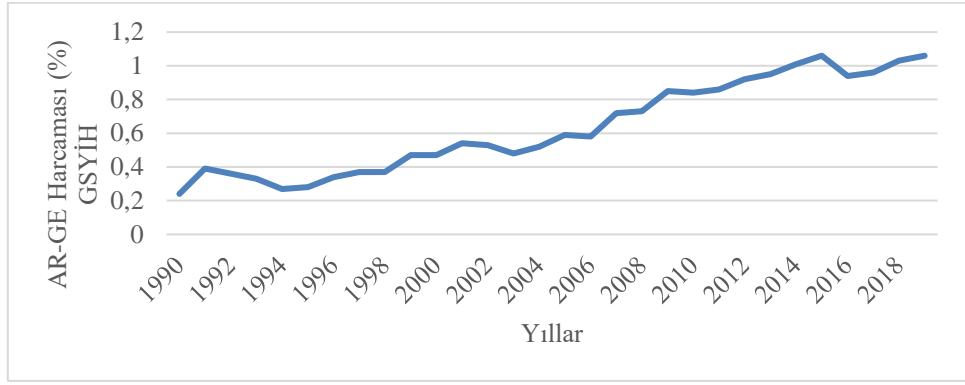
Ölçek ekonomilerinin, firma ve endüstri ölçeğinin büyüyerek maliyetleri düşürmesi ve ürün çeşitliliğini sağlaması olmak üzere iki önemli etkisi olmaktadır. GB öncesi dar bir pazara hitap eden firmalarda ürün çeşidi azdır, ancak piyasa genişledikçe ürün çeşidi ve firma ölçekleri artacaktır (Yıldırım ve Cura, 2007, s. 147). Yani üretim hacminin piyasanın ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde arttırılmasıyla, firmalar daha ucuza daha çok üretim yapmış olacaklardır. Böylece ülkeler ithal ettikleri mal ve hizmetleri, GB sonrası ihraç etmeye başlayabileceklerdir (Hobikoğlu, 2007, s. 68).

Dışsal Ekonomiler Etkisi:

Arz ve talep koşullarındaki değişimlere bağlı olarak değişen dışsal ekonomiler, firma/endüstrilerin özel ve genel maliyetlerini düşürmektedir. Arz koşullarından kaynaklı dışsal ekonomik etkiler, üretim tekniğinde yenilik sağlaması nedeniyle maliyetlerini düşüren bir firmanın sağladığı avantajdan endüstrideki diğer firmaların da yararlanması şeklinde cereyan eder. Talep koşullarına bağlı dışsal ekonomik etkiler ise ilk endüstrideki üretim artışının, gelir-talep etkileşmesi sonucunda diğer endüstrileri ve hatta GB'nin dahil edilmediği sektörleri de etkilemesiyle ortaya çıkacaktır (Yıldırım ve Cura, 2007, s. 147). Dışsal ekonomilerin, GB kapsamında, maliyet düşürücü etkisinden dolayı, yerli ve yabancı yatırımcıyı teşvik edeceği söylenebilir.

Teknolojik Gelişme Etkisi:

Ar-Ge harcaması teknolojiye rekabet avantajı elde etmek için yapılan faaliyetlerin önemli bir göstergesi kabul edilmektedir. GB, artan rekabetin yurtiçi firmaları etkinleşmek zorunda bırakması, böylece Ar-Ge harcamalarını artırarak teknolojik gelişmeye neden olması sonucunda, daha geniş pazara hitap edilmesi sayesinde üretim ölçeklerinin büyümesi ve Ar-Ge yatırımlarını daha da artırmaya teşvik etmek suretiyle teknolojik ilerlemeye katkı sunmaktadır. Diğer bir deyişle, GB ile büyük bir pazara kavuşan yurtiçi firmalar, artan rekabetle başa çıkmak için kaliteli, verimli ve az maliyetli ürün ortaya koyabilmek için yeni teknolojilere yönelmesi gerekecektir.

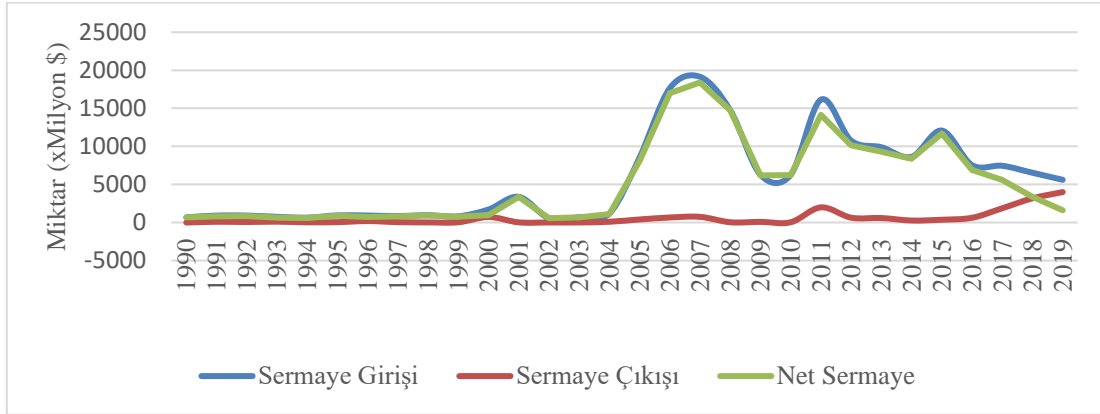
Şekil-11: Ar-Ge Harcamalarının GSYİH'ya Oranı (%)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-11'de, Ar-Ge harcamalarının GSYİH'ya oranı verilmektedir. 1990'da %0,24 olan bu oran 1996'da %0,34'e ulaşmıştır. 2003'de %0,48 olan Ar-Ge harcama, düzenli bir artışla 2019'da iki katına çıkarak %1,06'ya ulaşmıştır.

Yatırımları Özendirme ve Sermaye Etkisi:

GB sonrasında doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında (DYY) genel bir artışın ortaya çıkması, bu artışın birlik dışında kalan ülkelere gelmesi beklenebilir. Zira birlik dışında kalan ülkeler, birliğin avantajlarından yararlanmak, birlik sonrasında oluşacak ticaret sapmasından etkilenmemek, birlik içindeki ekonomik istikrarın ve verimliliğin artması vb. nedenlerle yatırımlarını artırmak istemeleri normal karşılanacaktır.

Şekil-12: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Buna ilave olarak ucuz işgücü ve hammadde, iç pazarın büyüklüğü ve coğrafi avantajları nedeniyle Türkiye yabancı yatırımlar için önemli bir merkezdir. Ayrıca GB'ne dahil olan Türkiye'den istifade etmek isteyecek özellikle Japonya ve Uzak Doğu ülkeleri önemli bir konuma sahiptirler.

Şekil-12'de DYY'ların 1990-2020 dönemi gelişim verilmektedir. 1990'da 684 milyon dolar olan yabancı yatırım miktarı, 1996'da 914 milyon dolar seviyesine gelmiş olmakla, GB'nin etkisiyle beklenen seviyeye ulaşamadığı görülmektedir. 2000'de 1,7 milyar dolar ve 2002'de 3,37 milyar dolara ulaşan yabancı yatırım girişi, süreç içinde sürekli artış kaydetmiştir. 2005'de 8,53 milyar dolarlık yabancı sermaye girişinden itibaren artış hızı artan yabancı yatırım girişleri, küresel konjoktüre bağlı olarak dalgalanmalar yaşansa da devamlılığını korumuştur. Yabancı sermaye yatırımlarının bölgesel dağılımına bakıldığında ise yaklaşık %65'inin AB kaynaklı olduğu ve GB sonrasında bu oranın değişmediği görülmektedir.

GB'de Revize İhtiyaçları

Türkiye-AB arasındaki GB ilişkisinde sorun yaratan unsurların, GB'nin müzakere ve imza aşamasındaki yanlış öngörüler ile AB ve Türkiye ekonomilerinde son on yılda meydana gelen değişim/dönüşümlerden kaynaklandığını belirtmek gerekir (Cengiz ve Kurtbağ, 2015). Bu nedenle GB'ne ilişkin eksik kalan bazı hususlar nedeniyle, süreç içinde AB ile Türkiye arasında ciddi bir asimetrik durum oluştuğunu görmek gerekmektedir.

Öncelikle GB ile ilgili değerlendirme yapılırken, AB'ye tam üye olmadan GB imzalayan tek ülke olan Türkiye'nin, GB'ni tam üyelik yolunda hazırlık/geçiş olarak planlandığı, yani serbest ticaretten ziyade AB standartlarına uyum süreci olduğu unutulmamalıdır. Bunun yanında aradan geçen 27 yıla rağmen tam üyelik konusunun hala gündeme gelememesi dikkate değerdir (Ay, 2019).

Geleneksel tarım ürünleri ve hizmetler sektörünün kapsam dışı tutulduğu GB anlaşması, sadece sanayi ve işlenmiş tarım ürünlerini kapsamaktadır. Tarımsal alanda Türkiye'nin AB'ye karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu (Altundal, 2008, s. 122) düşündüğümüzde konunun önemi daha fazla ortaya çıkmaktadır. Tarım ve sanayi ürünleri dışındaki tüm alanların hizmetler ticareti olmasından hareketle, AB-Türkiye arasındaki hizmet ticaretinin serbestleşmesi/GB kapsamına alınması, bankacılık, sağlık, eğitim, lojistik başta olmak üzere pek çok alanı etkileyecek ve Türkiye'nin ihracatını ve rekabet gücünü olumlu yönde etkileyecektir (Özdemir ve Koç AYTEKİN, 2016, s. 55).

OK'nın 1/95 sayılı kararı 13.maddesi gereğince, Türkiye, AB'nin üçüncü ülkelerle imzaladığı serbest ticaret anlaşmalarına uyma zorunluluğu getirmektedir. Böylece AB ile serbest ticaret anlaşması imzalamış olan ülkelere yapılacak ithalat Türkiye'ye gümrüksüz girebilecek, Türkiye'nin bu ülkelere ihracatı ise aynı şartlara tabi olmayıp gümrük vergileri ödenmesi ile gerçekleştirilebilecektir. Bu durumda Türkiye açısından hem dış ticaret açığına hem de gelir kaybına işaret etmektedir (Bilici, 2012, s. 117).

Küresel dış ticaretin sıkışması, gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ) hızla büyümesi, üretimin GOÜ'lere kayması ve sermaye hareketlerinin hızla arttığı süreçte, özellikle GB anlaşması kapsamında AB'ye karşı sorumlulukları olmasına rağmen karar alma sürecinde etkisi olmaması Türkiye'nin pozisyonunu zayıflatmakta ve taraflar arasında ciddi bir asimetri oluşturmaktadır. Bu durum özellikle Türkiye'nin, AB'nin STA imzaladığı ülkelerle ilişkisinde sorun yaratmaktadır. AB'nin karar organlarında Türkiye'nin yer almaması ve AB tarafından imzalanan anlaşmalarda Türkiye'nin durumuna atıf yapılmaması, ilgili ülkelerle Türkiye'nin ayrıca serbest ticaret anlaşması yapmasını gerekli ve zorunlu kılmaktadır. Bu durum AB ile anlaşma yapan ülkeler karşısında Türkiye'nin pozisyonu zayıflatmaktadır (Ay, 2019). Söz konusu durum Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu alanlarda ticaret yaratıcı etkisinde güç kaybına neden olmaktadır (Tekin, 2017, s. 2101).

GB anlaşması üzerinden geçen 27 yılda ekonomik, siyasal ve toplumsal olarak, küresel ve bölgesel bazda çok fazla değişim yaşanmıştır. AB ekonomik birlikten, siyasal ve parasal birliğe evrilirken, üye sayısı artmış; Türkiye ise ekonomik ve siyasi istikrarsızlık süreçlerini geride bırakmıştır. Yaşanan ve süreç içinde oluşan aksaklıklar Türkiye'nin GB'ni tekrar düşünmesini gerekli kılmakta olup bu nedenle 2015'den bu yana GB'nin güncellenmesi/revize edilmesi talepleri yüksek sesle gündeme getirilmeye başlanmıştır.

Bu kapsamda AB ile yürütülen GB anlaşması kapsamında (European Commission, 2015, s. 3);

- GB anlaşmasına dair hiçbir değişiklik yapılmadan mevcut haliyle uygulanması,

- GB Anlaşmasının 1/95 sayılı kararının revize edilerek sistemin daha verimli çalışmasını sağlamak ama sektörlerde değişiklik yapılmaması,
- AB'nin diğer ülkelerle imzaladığı serbest ticaret anlaşması benzeri, diğer tüm sektörleri kapsayan yeni bir GB anlaşması yapılması,
- GB'nin hem sektörel genişlemesi hem içeriğinde belirlenen eksiklerinin giderilmesi,
- GB'nin tamamen iptal edilerek AB-Türkiye arasında STA yapılması, ki bu durumda Türkiye AB'nin diğer ülkelere uyguladığı tarifeleri uygulamak zorunda kalmayacak, konuları ihtimal dahilindedir.

GB'nin kapsamının genişletilerek tarım ve hizmet sektörlerinin kapsama alınmasının Türkiye ekonomisi üzerinde büyük bir refah etkisi yaratacağı açıktır. GB'nin revizesine ilişkin yapılan bir çalışmada; kapsamın genişletilmesi durumunda GSYİH'nin %1,84 artacağı, AB'ye yapılacak tarımsal ihracatın %90, hizmet ihracatının ise %430 artacağı; GB'nin iki taraflı STA'ya dönüştürülmesi hâlinde ise GSYİH'nin %0,81 düşeceği (Yalçın, 2016, s. 19) hesaplanmıştır.

Aynı konuda Ekonomi Bakanlığı'nın yaptırdığı bir etki analizinde ise; GB'den vazgeçilerek serbest ticaret anlaşması imzalanması halinde GSYİH'de % 0,4 ve AB'ye ihracatta ise %16'lık düşüş yaşanacağı öngörülmüş; söz konusu senaryolardan en uygununun ise GB'deki yapısal sorunların çözüme kavuşturulması ile hizmetler ve kamu alımları piyasalarının karşılıklı açılması; tarım ürünlerinin kapsama alınması ve ABD, Kanada ve Japonya vb. ülkelerle serbest ticaret anlaşmaları yapılması hâlinde ise GSYİH'nin % 1,9 artacağı, AB'ye ihracatın % 24, toplam ihracatın % 15 artacağı, tüketici fiyatlarının % 1,5 azalırken, hane halkı tüketiminin % 1,6 artacağı hesaplanmıştır (Özdemir, 2017).

Bu çerçevede Türkiye açısından en uygun yolun, sektörel genişleme sağlanması ve AB karar alma süreçlerine Türkiye'nin aktif katılımının sağlanacağı seçenekler olacağını söylemek mümkündür.

Sonuç

GB'nin Türkiye ekonomisine etkileri tartışılırken, süreç içinde gerek Türkiye gerekse dünya ekonomisinde yaşanan gelişmelerin gözden kaçırılmaması gerekir. Bu çerçevede özellikle hemen GB öncesinde Türkiye'de yaşanan 1994 ekonomik krizi, 1997 Asya, 1998 Rusya Federasyonu, 2000 ve 2001 Türkiye krizleri, 2008 küresel krizin yanı sıra, 1999'da Türkiye'de yaşanan büyük deprem felaketi vb. unsurlar dış ticaret rakamlarının belirlenmesinde etkili olmuştur.

Türkiye ile AB arasındaki dış ticaret ilişkisi GB öncesinde de önemli boyutlarda olmakla birlikte, GB sonrası ilişkiler daha fazla ivme kazanmış ve boyutu/hacmi ileri seviyelere ulaştırmıştır. GB'nin statik ve dinamik etkileri ayrı ayrı incelendiğinde ise statik etkilerin bir kısmının Türkiye aleyhinde diğer bir kısmının ise lehte ya da nötr kaldığı söylenebilir. Ancak dinamik etkilerin hemen tamamı Türkiye lehine gelişmeler sergilenmesine yol açmıştır.

GB sonrasında Türkiye'nin dış ticaret hacminde artış görülmüş ancak bu artış ithalat yönlü olmuştur. İhracatın artmama nedeninin ise AB'nin Katma Protokolü uygulamaya koyan geçici anlaşma ile GB anlaşmasından çok önce Türkiye'nin ihraç ettiği sanayi mallarına yönelik tarife ve kısıtlamaları kaldırmış olmasından kaynaklandığı anlaşılabilir. Ancak süreç içinde dinamik faktörlerin de etkisiyle Türkiye'nin ihracatının artması sonrasında AB'nin payını koruyamadığı, bunun nedeninin, AB'nin STA yaptığı birçok ülke ile benzer anlaşma yapmış olmasıdır.

Ancak gelinen aşamada özellikle Türkiye açısından GB'nin revize edilmesi taleplerinin gündeme gelme nedenlerinin, dönem içinde AB ile ilişkilerde meydana gelen asimetrik durumdan kaynaklandığı ve Türkiye'nin bu ilişkiden daha fazla ekonomik ve ticari kazanç elde etme potansiyeli olmasına rağmen, gerektiği şekilde istifade edilememesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adam, A. ve Moutos, T. (2008). The trade effects of the EU-Turkey customs union. *The World Economy*. 31(5), pp. 685-700.
- Akkoyunlu-Wigley, A. (2000). Bölgesel ekonomik bütünleşme antlaşmalarının etkisini ölçen ampirik çalışmaların genel değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, No 2, 2000, s. 35-60.
- Aktaş, C. ve Yılmaz, V. (2008). Gümrük birliği sonrası Türkiye'nin ihracat fonksiyonun tahmini. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 13, 2008, s. 89-104.
- Altundal, İ. (2008). *Avrupa Birliği'nin Türkiye makro ekonomisi üzerine olumlu ve olumsuz etkileri*. Ankara: İsmat Matbaacılık Yayıncılık.
- Ay, S. (2019). Türkiye'nin Avrupa Birliği çıkması: Gümrük Birliği Anlaşması çerçevesinde değerlendirmeler. *TESAM Akademi Dergisi*. Temmuz 2019. 6(2). 161-174.
- Bekmez, S. (2002). Sectoral impacts of Turkish accession to the European Union. *Eastern European Economics*, Cilt 40, No 2, 2002, s. 57-84.
- Bilgili, E. (2007). Gümrük Birliği sonrası Türkiye'nin Batı Avrupa'ya olan ihracatının sektörel analizi. *Ege Akademik Bakış*. 8(1) 2007: 239-250.
- Bilici, N. (2012). *Avrupa Birliği ve Türkiye* (5. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Cengiz, C. ve Kurtbağ, Ö. (2015). Türkiye-AB Gümrük Birliği'nde yaşanan güncel sorunlar ve bunlara olası çözüm önerileri. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*. Kış 2015 Cilt: 6, Sayı: 2. s. 1-33.
- Çulha, H. (2008). Türkiye'nin AB ortak ticaret politikasına uyumu. 1.Bölüm, 7(16): 43-47.
- Dura, C. ve Atik, H. (2007). *Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye* (3. Baskı), Ankara: Nobel Yayınları.
- Erzan, R. ve Filiztekin, A. (1997). Competitiveness of Turkish SMSES in the customs union. *European Economic Review*, 41(3-5), pp. 881-892.
- European Commission. (2015). Enhancement of EU-Turkey bilateral trader relations and modernisation of the EU-Turkey customs union. Erişim adresi: http://ec.europa.eu/smartregulation/roadmaps/docs/2015_trade_035_turkey_en.pdf
- European Documentation. (1983). The Customs Union. 3rd Edition. European Documentation 6/1983.
- Eurostat (2023). Euroindicators. Erişim adresi: file:///C:/Users/Bilgi%20Sayar/Downloads/6-15022023-BP-EN.pdf
- Halıcıoğlu, F. (1997). Türkiye-AB Gümrük Birliği ve alternatiflerinin ekonomik etkilerinin karşılaştırmalı olarak ölçümü üzerine bir deneme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), ss. 97-138.
- Harrison, G., Rutherford, T.F. ve Tarr, D.G. (1996). Economic implications for Turkey of a customs union with the European Union. *The World Bank Policy Research Working Paper*, 1599, <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-1599>, 31.01.2014.
- Hatipler, M. (2012). Türkiye-AB Gümrük Birliği Antlaşması ve antlaşmanın Türkiye ekonomisine etkileri. *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 29, Mart-Nisan 2012.
- Hephaktan, C.E. ve Çınar, S. (2011). Küreselleşmenin ekonomik entegrasyon üzerine etkileri. *International Conference on Eurasian Economies*. 2011.

- Hobikoğlu, E. H. (2007). Gümrük birliklerinin ekonomik etkileri ve Türkiye ekonomisi: Gümrük Birliği yansımaları. *Sosyal Bilimler Dergisi* 2007, (1), 65-82
- İKV (2002). Avrupa Birliği tarihçesi. Erişim adresi: <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=28>
- Kalaycı, C. ve Artan, S. (2010). Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin dış ticaretine etkileri: Panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, ss. 301-314.
- Kandoğan, Y. (2005). Trade creation and diversion effects of Europe's Regional Liberalization Agreements", *William Davidson Institute Working Paper*, No: 746.
- Kılınç Savrul, B. ve Özel, H.A. (2014). Küreselleşme sürecinde bölgesel entegrasyonların başarı koşulları. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi / Cilt: 3 / Sayı: 2 / Aralık 2014*.
- Kızıltan, A., Ersungur, M. ve Polat, Ö. (2008). Gümrük Birliğinin Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ihracat ve ithalatına etkisi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), ss. 83-99.
- Krueger, A. O., Aktan, O., Dohman, P., Özden, Ç. ve Whalley, J. (1996). Industrial and fiscal impact on Turkey of Customs Union with the European Union, Republic of Turkey Prime Ministry Undersecretariat of Treasury, Ankara.
- Lohrmann, A.M. (2000). Development effects of The Customs Union between Turkey the European Union: Catching up on Heckscher Ohlin trap. *Russian and East European Finance and Trade*, 36(4), pp. 26-44.
- Manisalı, E. (2000). *İçyüzü ve perde arkasıyla Avrupa çıkmazı Türkiye-AB ilişkileri*. İstanbul: Otopsi Yayınları. 3. Basım.
- Manisalı, E. (2009). *Türkiye'nin askersiz işgali Gümrük Birliği*. Cumhuriyet Kitapları Yayınevi, 1. Basım.
- Merceiner, J. ve Yeldan, E. (1997). On Turkey's trade policy: Is a customs union with Europe Enough? *European Economic Review*, 41, pp. 871-880.
- Morgil, O. (2000). The impact of trade liberalization: Turkey's experience with The Customs Union. *H.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2, 2000, s.189-195
- Nart, E.Ç. (2010). Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin dış ticareti üzerine etkileri: Panel veri analizi. *Journal of Yasar University* 2010 17(5) 2874-2885
- Özdemir, Ş. (2017). Gümrük Birliği neden güncellenmeli? İşte uzmanından 17 Soruya 17 Cevap. 13 Şubat 2017. Erişim adresi: <https://www.yesillojistikciler.com/roportaj/gumruk-birligi-neden-guncellenmeli-iste-uzmanindan-17-soruya-17-cevap/14255>
- Özdemir, Y. ve Koç Aytakin, G. (2016). Avrupa Birliği (AB) Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisine etkileri. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 5, Sayı: 9 (2016).
- Özkale, N. L. ve Karaman, F. N. (2006). Static effects of the EU-Turkey customs union. *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları*, 1(1), 117-138.
- Salvatore, D. (2011). International economics. 11th Edition [electronic resource].
- Sancak, E. ve Demirci, N. (2012). Ulusal tasarruflar ve Türkiye'de sürdürülebilir büyüme için tasarrufların önemi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Güz 2012, Cilt:8, Yıl:8, Sayı: 2, 8: 159-198.
- Sayan, S. ve Demir, N. (1998). Measuring the degree of block interdependence between agricultural and non-agricultural sectors in Turkey", *Applied Economic Letters*, Cilt 5, No 5, 1998, s. 329-332
- Seki, İ. (2009). Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin net ihracatı üzerine etkileri 1985–2003", 2005, http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/ismail_seki.pdf > (03 Mart 2009)
- Seyidoğlu, H. (2009). *Uluslararası iktisat. teori politika ve uygulama*. Güzem Can Yayınları. İstanbul, 2009.

- Seymen, D. ve Utkulu, U. (2004). Trade and competitiveness between Turkey and the EU: Time series evidence”, Discussion Paper, No 8, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 2004.
- Soğuk, H. (2002). Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisine etkileri, İstanbul: İKV Yayınları. No: 159, 2002.
- Somuncuoğlu, S. (2018). AB güncellemesi. Yeniçağ Gazetesi. Erişim adresi: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ab-guncellemesi-46769yy.htm>
- Şen, S. (2014). Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği'nin ekonomik ve mali etkileri: Güncel bir değerlendirme. Finans Politik&Ekonomik Yorumlar 2014 Cilt: 51 Sayı: 589, S: 37-52.
- Tekin, Ü. E. (2017). Gümrük Birliği'nin Türk Ekonomisine etkileri (1996-2016). *Social Science Studies Journal*. Vol: 3, Issue: 12, pp.2099-2109, 2017.
- Temiz, D. (2009). Gümrük Birliği ile birlikte Türkiye'nin dış ticaretinde yapısal değişimler oldu mu? *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*. Cilt: 8, No: 1 (Yıl:2009), s.115-138.
- Togan, S. (1997). Opening up the Turkish Economy in the context of the customs union with EU. *Journal of Economic Integration*, 2(12), ss. 157-179.
- Türker, O. (2009). Gümrük Birliği sonrası Türkiye'nin dış ticaretinin rekabet gücü., *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31, ss. 281-302.
- TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB). (2021). Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/>
- TC.Dışişleri Bakanlığı (2011). Ankara Anlaşması. Erişim adresi: <https://www.ab.gov.tr/117.html>
- TC.Dışişleri Bakanlığı (2011). AB'nin tarihçesi. Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html
- TC.Dışişleri Bakanlığı. AB Başkanlığı (2020). Avrupa Birliğinin tarihçesi. Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html
- Vergil, H. ve Yıldırım, E. (2006). AB-Türkiye Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin rekabet gücü üzerindeki etkileri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26, ss. 1-21.
- Worldbank (2022). World development indicator. Erişim adresi: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>
- WTO (2010). World Trade development in 2009.
- Yalçın, E. (2016), EU-Turkish Customs Union: A reasonable roadmap. CESifo Forum, 17(2), 15- 20.
- Yıldırım, E. ve Cura, C. (2007). Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi üzerindeki etkileri konusundaki literatüre bir bakış. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 28, Ocak-Haziran 2007, ss. 141-177.

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Economic Virus in Our Body Cells: To What Extent Are Gold Prices Immune Against Sectoral Stock Indexes?

Vücut Hücrelerimizdeki Ekonomik Virüs: Altın Fiyatları Sektörel Borsa Endeklerine Ne Derece Bağışık?

Sera ŞANLI^{a*}

^aRes. Assist. Dr., Çukurova University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Econometrics, Adana / TURKEY
ORCID: 0000-0002-4827-1032

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 21 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 18 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

COVID-19,

ARDL Modeli,

Altın fiyatları,

Sektörel Borsa Endeksi.

ÖZ

Yeni koronavirüs (COVID-19), yalnızca küresel finansal piyasalarda değil, aynı zamanda emtia piyasalarında da derin ve orantısız etkiler ortaya koymuştur. Altının ekonomik çalkantılara ve belirsizliklere karşı önemli bir emtia olarak potansiyel güvenli liman rolü dikkate alınarak; bu çalışmada 10.03.2020-22.03.2021 örnekleme dönemi için COVID-19 ile ilişkili değişkenlerin (dünyada ve ABD’de günlük yeni vaka sayıları, COVID-19 Containment & Health Endeksi) ve farklı makro-finansal faktörlerin günlük COMEX altın vadeli işlem kontrat fiyatları üzerindeki uzun vadeli etkilerinin ve kısa vadeli dinamiklerinin, Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) yaklaşım kullanılarak ve S&P 500 ve Dow Jones ile ilişkili çeşitli sektörel borsa endeksleri (Sağlık Hizmeti, Teknoloji, Tıbbi Malzeme, Finans, Sanayi, Bilgi Teknolojisi ve Enerji) bakımından karşılaştırmalı analizinin sunulması amaçlanmıştır. Analiz sonuçları, altın fiyatlarının en çok hangi faktörlerden ve sektörel hisse senetlerinden etkilendiğine dair önemli politika çıkarımlarının oluşturulmasında büyük önem taşımaktadır. Sonuç olarak; Dow-Jones Finans, S&P 500 Sanayi ve S&P 500 Enerji hisse senedi endekslerinin uzun dönemde %10 anlamlılık düzeyinde altın fiyatları üzerinde anlamlı bir etki yarattığı söylenebilir. Bu endeksleri içeren modellerde WTI petrol fiyatlarının altın fiyatları üzerinde hiçbir etkisi bulunmazken CBOE volatilité endeksi altın fiyatlarını ters yönde etkilemektedir. Uzun dönemde katsayı anlamlılıkları açısından en zayıf bulgular S&P 500 Enerji hisse senedi endeksi getirilerini içeren model için elde edilmiştir. Ayrıca ABD’deki günlük yeni vakaların aksine dünyadaki günlük yeni vakalar genel olarak altın fiyatlarını etkilememektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 21, 2023

Accepted: September 18, 2023

Keywords:

COVID-19,

ARDL Model,

Gold prices,

Sectoral Stock Index.

ABSTRACT

The novel coronavirus (COVID-19) has revealed profound and disproportionate effects not only on global financial markets but also on commodity markets. Considering the potential safe-haven role of gold as a vital commodity against economic turmoils and uncertainties; in this study, it has been aimed to investigate the long run impacts and short-run dynamics of the COVID-19 related variables (daily new confirmed cases in the world and U.S., COVID-19 Containment & Health Index) and different macro-financial factors on daily COMEX gold futures contracts prices, especially presenting a comparative analysis with respect to various sectoral stock indexes associated with S&P 500 and Dow Jones -including Health Care, Technology, Medical Equipment, Financials, Industrials, Information Technology and Energy sectors- for the sample period 10.03.2020-22.03.2021 by utilizing from Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach. Analysis results are of great importance in forming crucial policy implications about by which factors and sectoral stocks gold prices are being influenced the most. Consequently; Dow-Jones Financials, S&P 500 Industrials and S&P 500 Energy stock indexes can be said to have a significant impact on gold prices in the long run at 10% significance level. In the models containing these indexes, CBOE volatility index affects gold prices inversely while WTI oil prices have no impact on gold prices. In the long term, the weakest findings in terms of coefficient significancies have been obtained for the model which includes S&P 500 Energy stock index returns. Furthermore, daily new cases in the world -contrary to the cases in U.S.- generally affect gold prices.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: sanlis@cu.edu.tr

Introduction

The novel coronavirus disease (officially called as COVID-19 by the World Health Organization [WHO]) that emerged in China has spread all over the world after a very short time. In Wuhan, Hubei Province; it was first reported on December 31, 2019; for the outside of China (Thailand), the first confirmed case was recorded on January 13, 2020 before long. On March 11, 2020; WHO announced the novel coronavirus as a global pandemic (WHO, 2020). Today, as of March 27, 2021; the numbers of total cases and deaths in the world have reached to 126,852.384 and 2,782.188 respectively. According to the Worldometer's website, as of March 27, the leading countries with respect to total cases are USA (30,854.944), Brazil (12,407.323) and India (11,908.910). The global effects of COVID-19 were severe, not restricted to the health crisis only; the pandemic evolved into a more profound economic and social crisis also. Soaring infection rates dragged the world into a shut down. Efforts to soften the outbreak -social distancing, workplace and school closures etc.- gave rise to human activities to be slowed to a standstill. In order to tackle with the negative impacts of the pandemic, governments of many countries dedicated massive amounts of money to their economic stimulus packages. As of April 2020, G20 economies have constituted a remarkable portion of the global fiscal support - \$8 trillion and on average, total revenue & spending measures for those economies have accounted for 4.5% of gross domestic product (GDP) implying a greater amount than those during the global financial crisis (GFC) (IMF, 2020). According to the G20 Fiscal Firepower Heat map which has been formed based on IMF methodology and revised through March 2021, fiscal spendings allocated to the COVID-19 relief (for 2020/2021 period fiscal stimulus) have been compared to those for GFC. This interactive map has implied the fact that China has spent 4.7% of GDP on COVID-19 relief while it is 16.5% of GDP for 2009 fiscal stimulus that is – showing that as the epicenter of the outbreak, China has spent less nowadays relative to 2009 fiscal stimulus with a difference of -11.8%. On the other hand; with the new stimulus plan in USA as the major country leading the pandemic, a huge amount of GDP (25.4%) has been allocated for the pandemic which represents a larger amount of 18.9% when compared to GFC fiscal stimulus (6.5%). 2020/2021 fiscal spendings that belong to other countries for COVID-19 relief are 16.2% (Australia), 14.6% (Canada), 11% (Germany), 8.3% (Brazil) – highlighting the severity and importance of the pandemic (Lipsky et al., 2021).

As associated with the pandemic, labor market analyses have revealed some crucial facts so that in the global sense, highest employment losses occurred in the Americas, and Europe & Central Asia where job retention schemes gave the opportunity of reducing working times - especially in Europe- had the lowest losses for the year 2020 and according to the gender, women experienced more employment losses (5%) when compared to men. Unprecedented global employment losses of 114 million jobs were recorded relative to 2019. Unemployment in the global scale escalated by 33 million in the year 2020, unemployment rate exhibited an increase of 1.1% points reaching to 6.5% eventually. Losses in global working hours in 2020 were approximately four times more than those experienced during the GFC in 2009 (ILO, 2021).

COVID-19 strain news have had profound and disproportionate effects on global economic activity and global financial markets. In the earlier times of the year, markets got stuck on obstacles. The Standard & Poor's 500 benchmark index recorded a fall by 8.4% in February and in March 2020, it plunged 12.5% as a result of lock-downs bringing the global economy to a standstill and then closed out the year 2000 with 16.3% gain. After its historical plunge, Wall Street made its way to bounce back with stocks ending the year at record highs (Los Angeles Times, 2020). Besides, according to the International Air Transport Association (IATA), air travel industry as a result of adopted strict air travel restrictions based on stringent

safety measures faced a major crisis with a total loss of \$118 billion in the year 2020 and demand fell by 65.9% when compared to 2019. As parallel to the recovery news; according to the IMF Global Financial Stability Report (IMF, 2021) when the equity market performance for the base year 2020 (November 6) is evaluated, it can be said that COVID-19 vaccine announcements -starting with Pfizer & BioNTech at first and made earlier-than-expected- spearheaded to boost global economy by creating optimism in airline, hospitality and consumer services industries as investors turn their faces into those industries -that are being destroyed in the outbreak- in search of value.

Among the most traded commodities in the world, oil and gold have also been influenced by the outbreak. One conspicuous point about the oil market is that the price of West Texas Intermediate (WTI) crude oil futures contract for May delivery has recorded a collapse with an unprecedented negative level for the first time in history on April 2020 as demand dries up based on the COVID-19 restrictions.

Along with the effect of the pandemic in the initial times also, gold -considered with its safe haven characteristic for the times of economic turmoil- undoubtedly affected the main financial markets during the onset of the COVID-19 outbreak by leading to the exploding demand by investors: Gold futures price skyrocketed to reach a high level of \$70 above the spot price. From the early times of 2020 until June, the amount of gold held by exchange traded funds (ETF) showed a drastic rise from 83 million oz to 103 million oz. On the other hand, the London Bullion Market Association (LBMA) recorded 6,573 transfers of gold amounting to 29.2 million oz (\$46.4 billion)-experienced completely in March 2020 by indicating the greatest record of monthly transfers observed since 1996. It is remarkable to say that shipping and delivery options were seriously obstructed by the coronavirus mobility constraints, thus disrupting gold flow with increasing costs (LePan, 2020). By the late December 2020, the novel coronavirus strain fears with tough measures brought down the price of gold by as much as 1.3% on the face of strengthening dollar index as a risk aversion behaviour creating rattling markets apart from slumping forex and equity markets – while gold is expected to gain with its safe-haven potential (Sistla, 2020).

Comprehensive literature reviews have focused mostly either on the impacts of novel coronavirus on the gold volatility or the role of gold as associated with whether it represents a safe haven or not compared to Treasury bonds or cryptocurrencies -like Bitcoin, Ethereum etc.- (see, for example, Akhtaruzzaman et al., 2020; AlAli, 2020; Cheema et al., 2020; Dutta et al., 2020; Kumar, 2020; Mariana et al., 2021; Salisu et al., 2021).

Since it is crucial to examine the movements in gold and oil markets more closely in order to interpret the global economy and financial markets accurately, considering the importance of gold as a commodity in the pandemic; this study has aimed to focus on measuring the impact of novel coronavirus-related variables against various stock indexes (for Health Care, Technology, Medical Equipment, Financials, Industrials, Information Technology and Energy sectors) on logarithmic gold prices also by including WTI oil prices into the analysis.

Literature Review

With the emergence of the pandemic, studies on COVID-19 have recently gained momentum in a prominent manner, focusing on not only the impact on gold or oil prices, but also on stock markets and cryptomarkets or socioeconomic implications. A concise framework of the empirical studies that are associated with the novel COVID-19 pandemic which also cover gold as the main variable has been introduced in Table 1.

Table 1: An overview of the literature studies handling economic impacts of COVID-19

Author, Year	Time Span	Methodology	Key Findings
Corbet, Larkin and Lucey (2020)	March 11, 2019 to March 10, 2020 (hourly)	Generalized Autoregressive Conditional Heteroscedasticity (GARCH), Dynamic Conditional Correlation (DCC)-GARCH	Chinese (Shanghai & Shenzhen) stock exchanges are interrelated significantly to WTI (West Texas Intermediate) oil, but insignificantly to gold and Bitcoin as hedging alternatives. Volatilities of Chinese financial markets have been influenced strongly, positively and significantly from COVID-19 environment.
Yousef and Shehadeh (2020)	January 3, 2012 to May 1, 2020	GARCH, GJR-GARCH	The number of daily new cases and cumulative global cases has been found to influence gold spot prices positively and coronavirus has created a significant positive effect on the volatility of daily gold returns.
Jana and Das (2020)	November 27, 2018 to February 14, 2020	GARCH(1,1) process, with an addition of crisis dummy to the return equation	Mainly, hedging and safe haven performances of Bitcoin and gold apart from Altcoins have been investigated. As a general result, gold is a strong hedge for all sectors covered in the study except Utilities sector which is significant at 10% level and a diversifier in the pre-crisis period; has performed superior than Bitcoin -by presenting better diversification opportunities- in terms of Chinese equity markets; however has been a weak safe haven during the crisis. Bitcoin has a weak hedge potential -for the entire sample- on average for the Energy, Consumer Discretionary and Telecommunication Services, acting as a diversifier for the other sectors, also being a weak safe haven at the onset of COVID-19 outbreak with an exception to Bloomberg commodity index.
Roy (2020)	January 30, 2019 to July 31, 2020	Vector Autoregression (VAR), Johansen Cointegration, Vector Error Correction Model, Granger Causality	The link between stock markets (Bombay Stock Exchange [BSE], National Stock Exchange [NSE]) and gold investment has been covered during COVID-19 outbreak in India. Among three macroeconomic variables, only for BSE and NSE, a bi-directional Granger causality has been observed. Coefficients of the dummy variable included into VAR equations to handle investor's preferences reveal that investors tend to prefer stock investments rather than the gold investment. Besides, no cointegrating relationship has been found among gold and stock markets.
Cheema, Faff and Szulczuk (2020)	For all assets covered in the study: December 31, 2003 to May 19, 2020 (for cryptocurrencies, sample period starts at September 17, 2014)	GJR-GARCH	The performance of traditional safe haven assets has been compared during both the 2008 Global Financial Crisis (GFC) and COVID-19 outbreak for the ten largest economies including S&P500 US index, SSE composite Index China, NIKKEI 225 Index Japan, MSCI Germany Index, FTSE100 Index UK, CAC 40 Index France, NIFTY 500 Index India, FTSE MIB Index Italy, MSCI Brazil Index and TSX composite Index Canada. As a result, gold has not provided an effective and safe protection of investors wealth in COVID-19 period, but being a safe haven in 2008 GFC. During the pandemic, Tether -as the largest stablecoin-, US Treasuries and the Swiss

			Franc have acted as strong safe havens when compared to Bitcoin being failed for all economies.
Salisu, Vo and Lawal (2020)	January 2016 to August 2020 (daily)	Asymmetric VARMA-GARCH model	The performance of gold as a safe haven or hedge against crude oil price risks stimulated through COVID-19 pandemic has been evaluated and gold has been found to serve as a significant safe haven against oil crisis. Additionally, optimal portfolio analyses have supported that gold shows an efficient performance with respect to hedging perspective.
Dutta, Das, Jana and Vo (2020)	December 2014 to March 2020	DCC-GARCH model (Time varying correlations)	Unconditional correlations between gold and WTI & Brent crude oil markets have shown that gold is uncorrelated or negatively correlated with US oil markets which is not the same case for Bitcoin that displays a positive correlation. A significant negative correlation of gold with WTI has revealed that gold acts as a safe haven asset while Bitcoin serves as a mere diversifier for global oil markets. Correlation coefficient - between oil and gold- which is higher in the coronavirus pandemic period indicates for gold to have a good hedging potential during the crisis.
Gharib, Mefteh-Wali and Jabeur (2021)	January 4, 2010 to May 4, 2020	Recursive rolling window, Time-varying Granger causality	The causal relationships between WTI light crude oil and gold spot prices have been analyzed and a bilateral contagion effect of bubbles has been detected in oil and gold markets during the coronavirus pandemic.
Mariana, Ekaputra and Husodo (2021)	July 1, 2019 to April 6, 2020	DCC-GARCH, corrected DCC	Bitcoin, Ethereum, gold, and S&P500 daily returns have displayed a more volatile structure during the COVID-19 outbreak. Two main cryptocurrencies -Bitcoin and Ethereum- have been found to exhibit short-term safe haven potentials for stocks. However, Ethereum has possibly a better safe-haven feature compared to Bitcoin based on the findings that for both before & after the outbreak, the dynamic correlations between Ethereum & gold are positive and Ethereum & gold are more positively correlated with one another rather than Bitcoin & gold during the outbreak.
Manohar and Raju (2021)	June 30, 2019 to June 30, 2020	Cross-Quantilogram (Han et al., 2016)	Hedge and safe haven perspectives of gold against extreme downturns in the stock market for energy sector indices have been analyzed during the pandemic. According to the findings; Saudi Arabia, Russia and Canada display a significant negative predictability in quantiles from energy sector indices to gold - supporting its safe haven potential during the outbreak. On the other hand, for all countries (USA, Saudi Arabia, UAE, Russia, Canada, China and India) covered in the study, a higher positive directional predictability has been detected implying the inability of gold in exhibiting its explicit hedge & safe haven potential prior to the outbreak.

Table 1 presents the results of 10 different studies. As can be seen, these studies frequently focus on GARCH modelling, causality and cointegration. The studies give insights on the relationships between gold and stock markets apart from oil markets under the COVID-19 environment (also considering daily new cases or cumulative global cases), also dealing with the safe haven and hedging performances of gold against COVID-19 outbreak and other crises. In the general sense; among the covered variables are Bitcoin (or other digital currencies), stock markets, WTI (or Brent) oil, Bloomberg commodity index in terms of examining the association with gold. Ultimately, based on the studies it is likely to say that hedge and safe-haven potentials of gold (and also Bitcoin) may show variability before and after the outbreak.

Data Set and Empirical Findings

In this study, it has been aimed to reveal the impacts of novel coronavirus disease (COVID-19) outbreak and macro-financial factors on daily gold prices in the global sense, especially presenting a comparative analysis with respect to distinct stock indexes by utilizing from Autoregressive Distributed Lag (ARDL) modelling approach. As the oil commodity, *West Texas Intermediate (WTI)* historical daily prices -which have been extracted from the Yahoo-Finance website- have been used in the research. In the analysis, the sample period (for the analysis with WTI) covers 10.03.2020–22.03.2021 period on a daily basis including a total of 255 observations. Time period has been chosen according to the data availability of all variables considered in the analysis when ICE LIBOR holiday calendar is also taken into account apart from the weekends. As the dependent variable of the analysis, the *prices of gold futures contracts* (ticker symbol GC) that are traded on Commodity Exchange (COMEX) -exhibiting the world's foremost benchmark futures contract for gold- have been used and data have been extracted from the Yahoo-Finance website covering the daily (historical) adjusted close prices (in dollars).

COVID-19-related variables used in the study are *daily new confirmed COVID-19 cases for United States* [USCASE] whose data have been extracted from *Our World in Data* website based on the COVID-19 Data Repository by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University; *daily new confirmed cases in the world* [WCASE] (data source: *Worldometers*) and *COVID-19 Containment and Health Index* [COV_CH] for U.S. (data source: *Our World in Data*). COVID-19-Containment and Health Index is a crucial indicator which is defined according to *Our World in Data* as a composite measure established upon 13 policy response indicators including school closures, workplace closures, travel bans, testing policy, contact tracing, face covering and vaccine policy rescaled to a value from 0 to 100 (100 = strictest).

To gauge the nature of how stock markets show reactions to gold prices in the COVID-19 environment; *Dow Jones (DJ) Industrial Average* [DJ-IA], *S&P 500* [SP500], *DJ US Health Care* [DJ-HC], *DJ US Technology* [DJ-TECH], *DJ US Select Medical Equipment* [DJ-MDCEQP], *DJ US Financials* [DJ-FIN], *S&P 500 Health Care* [SP500-HC], *S&P 500 Industrials* [SP500-IN], *S&P 500 Information Technology* [SP500-IT] and *S&P 500 Energy* [SP500-EN] indexes have been covered. Data regarding those stock indexes have been obtained from the website of S&P Global in U.S. dollars excluding DJIA and S&P 500 indexes whose data have been taken from Yahoo-Finance website. Natural logarithmic forms of the series have been used in the research. Other used independent variables in the study are *Chicago Board Options Exchange (CBOE) Volatility Index* [VIX] as a macroeconomic risk indicator representing market expectations & changing market volatility and *EURO/USD exchange rate* [EURO/USD] that are obtained from the Yahoo-Finance website; *Bloomberg Commodity Index* [BCOM] (data source: <https://www.marketwatch.com/>) and *3-Month London Interbank Offered Rate (LIBOR) interest rates* [LIBOR] based on U.S. dollar (obtained from the website

of Federal Reserve Bank of St. Louis; main source: ICE Benchmark Administration Limited (IBA)).

In this research, in order to detect whether there is a cointegrating relationship among gold prices and other macro-financial variables also by incorporating COVID-19 related variables into the analysis against various sectoral stock indexes, it has been utilized from ARDL methodology pioneered by Pesaran et al. (2001) which also reveals short-run dynamics of the models encountered. In order to apply this methodology, all variables in the analysis should be either integrated of order 0 or 1 (I(0) or I(1)) but not I(2). Therefore, before implementing ARDL methodology, we have to be sure about there are no I(2) variables in the

Table 2: Unit root test results

Variables	Intercept		Intercept + Trend	
	Level	First Difference	Level	First Difference
LN GOLD	-1.988 (0) [0.2917]	-15.924 (0) [0.0000]***	-1.716 (0) [0.7416]	-15.967 (0) [0.0000]***
LN DJ-FIN	-1.204 (0) [0.6734]	-20.435 (0) [0.0000]***	-5.558 (0) [0.0000]***	
LN DJ-MDCEQP	-1.515 (1) [0.5244]	-20.114 (0) [0.0000]***	-3.074 (0) [0.1148]	-20.106 (0) [0.0000]***
LN DJ-HC	-1.626 (0) [0.4676]	-21.538 (0) [0.0000]***	-3.452 (0) [0.0470]**	-21.503 (0) [0.0000]***
LN DJ-TECH	-1.413 (1) [0.5759]	-23.711 (0) [0.0000]***	-3.191 (0) [0.0885]*	-23.707 (0) [0.0000]***
LN DJ-IA	-21.914 (0) [0.0000]***		-21.875 (0) [0.0000]***	
LN SP500	-22.974 (0) [0.0000]***		-22.927 (0) [0.0000]***	
LN SP500-EN	-1.404 (0) [0.5803]	-18.525 (0) [0.0000]***	-2.115 (0) [0.5345]	-18.515 (0) [0.0000]***
LN SP500-HC	-1.743 (0) [0.4084]	-11.513 (1) [0.0000]***	-3.634 (0) [0.0289]**	-11.527 (1) [0.0000]***
LN SP500-IN	-0.825 (0) [0.8099]	-18.104 (0) [0.0000]***	-5.387 (0) [0.0001]***	
LN SP500-IT	-1.387 (1) [0.5887]	-24.195 (0) [0.0000]***	-2.013 (1) [0.5911]	-24.183 (0) [0.0000]***
LN WTI	-0.809 (3) [0.8142]	-13.269 (2) [0.0000]***	-2.558 (3) [0.3003]	-13.263 (2) [0.0000]***
LN BCOM	0.126 (0) [0.9671]	-15.417 (0) [0.0000]***	-5.629 (0) [0.0000]***	
LN EURO/USD	-0.929 (0) [0.7776]	-14.585 (0) [0.0000]***	-2.354 (0) [0.4030]	-14.554 (0) [0.0000]***
LN LIBOR	-1.556 (0) [0.5036]	-13.255 (0) [0.0000]***	-0.785 (0) [0.9646]	-13.306 (0) [0.0000]***
LN VIX	-2.281 (1) [0.1790]	-20.079 (0) [0.0000]***	-3.497 (0) [0.0418]**	-20.048 (0) [0.0000]***

LN USCASE	-2.144 (6) [0.2278]	-5.691 (5) [0.0000]***	-2.833 (6) [0.1869]	-5.332 (5) [0.0001]***
LN WCASE	-2.273 (6) [0.1815]	-5.479 (5) [0.0000]***	-2.426 (6) [0.3650]	-5.419 (5) [0.0000]***
LN COV_CH	-13.373 (0) [0.0000]***		-12.692 (0) [0.0000]***	

Note: In Table 2; values in parantheses show the suitable lag lengths determined according to the Schwarz Information Criterion among max 15 lags. Brackets show probability values. ***, ** and * represent %1, %5 ve %10 significance levels respectively.

dataset. With this aim, Augmented Dickey-Fuller unit root test results have been outlined for all 19 variables in Table 2. Since the null hypothesis implies that there is a unit root in the series (the series is not stationary) while the alternative says the opposite; findings have supported that all variables covered in the study are either I(0) or I(1).

Table 3: ARDL Bounds test results

Model Specifications	F-Statistics		Conclusion
	Constant	Constant +Trend	
SP500	3.815747	4.497949	Cointegration
DJ-IA	4.226242	4.553520	Cointegration
DJ-HC	2.563848	3.221305	Inconclusive
DJ-TECH	2.254218	3.591033	Cointegration (C+T)
DJ-MDCEQP	2.493520	3.706737	Cointegration (C+T)
DJ-FIN	3.702750	5.070907	Cointegration
SP500-HC	2.567375	3.520474	Cointegration (C+T, 10%)
SP500-IN	6.129845	7.128884	Cointegration
SP500-IT	2.247828	3.597997	Cointegration (C+T)
SP500-EN	3.513131	4.816244	Cointegration

Model Specifications	Critical Values			
	10% Significance Level		5% Significance Level	
	Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound	Upper Bound
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
Unrestricted Intercept	1.88	2.99	2.14	3.30
Intercept & Trend	2.16	3.24	2.43	3.56

Note. Analyses have been made based on AIC. Asymptotic critical value bounds for F-statistics have been obtained from Pesaran et al. (2001).

In Table 3, ARDL Bounds test results have been presented. According to the approach, if calculated F-statistics from the different model specifications are greater than the upper bound critical value (I(1)), it can be inferred that a cointegrating relationship exists among variables. But if calculated F-statistics takes place between lower and upper critical bounds, the result regarding the presence of a cointegrating relationship or absence becomes inconclusive. Bound test results have revealed that for all models excluding the model that includes DJ-HC sectoral stock index returns, a long-run relationship has been detected between gold prices and the other variables. For the sake of saving space and as parallel to the aim of the study which considers the sectoral stock indexes on the basis, applicational results have been presented for the stock indexes excluding S&P 500 and DJ-IA. In selecting the optimal number of lags, AIC has been used.

Table 4: ARDL model selection results including S&P500 (constant + trend)

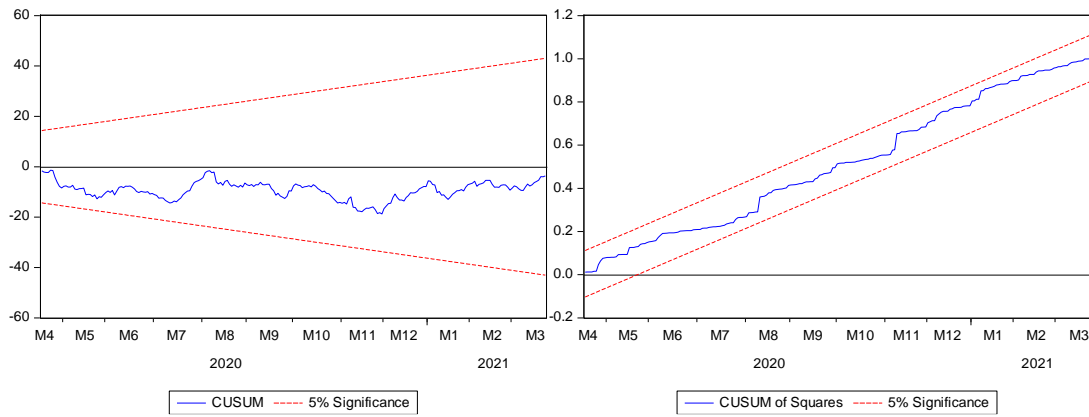
MODELS	AICs
(1,3,1,4,4,1,0,4,4,0)	-6.1309
(1,3,2,4,4,1,0,4,4,0)	-6.1299
(1,3,1,4,4,2,0,4,4,0)	-6.1291
(3,1,1,4,0,1,0,0,2,0)	-6.1289
(3,1,1,4,0,1,0,1,2,0)	-6.1289

Table 5: ARDL model selection results including DJ-TECH (constant + trend)

MODELS	AICs
(1,1,0,2,4,0,0,1,2,0)	-6.1337
(1,1,0,2,4,0,0,1,2,1)	-6.1303
(4,1,0,2,4,0,0,1,2,0)	-6.1289
(3,1,0,2,4,0,0,1,2,0)	-6.1283
(1,1,1,2,4,0,0,1,2,0)	-6.1281

Table 6: DJ-TECH (C+T) selected model: ARDL(1, 1, 0, 2, 4, 0, 0, 1, 2, 0)

Variable	Coefficient	Prob	Variable	Coefficients	Prob
LNBCOM	0.864498	0.0003	C	0.712073	0.0000
LNCOV_CH	-0.390487	0.0096	@TREND	-0.000492	0.0000
LNDJ_TECH	0.167779	0.2409	D(LNBCOM)	0.665924	0.0000
LNEXCH	0.118839	0.7298	D(LNDJ_TECH)	0.117023	0.0093
LNLIBOR	-0.024259	0.4078	D(LNDJ_TECH(-1))	-0.095805	0.0038
LNUSCASE	0.001921	0.9207	D(LNEXCH)	0.198582	0.1792
LNVIK	-0.044537	0.1711	D(LNEXCH(-1))	-0.203943	0.1563
LNWCASE	0.110194	0.0005	D(LNEXCH(-2))	-0.310264	0.0320
LNWTI	-0.083762	0.0042	D(LNEXCH(-3))	-0.301991	0.0360
			D(LNVIK)	0.023845	0.0273
			D(LNWCASE)	0.007443	0.1249
			D(LNWCASE(-1))	-0.012647	0.0137
			CointEq(-1)*	-0.207818	0.0000
Breusch-Godfrey LM: 0.8425					
Breusch-Pagan-Godfrey: 0.9204					
ARCH: 0.6132					
R-squared: 0.970603					
Adjusted R-squared: 0.967907					
Model Significancy F-statistic: 360.0409					
Model Significancy Prob (F-statistic): 0.000000					
Ramsey-Reset F-statistic F(1, 228) = 0.186294					

Figure 1: CUSUM stability tests for DJ-TECH (C+T) ARDL(1, 1, 0, 2, 4, 0, 0, 1, 2, 0) model

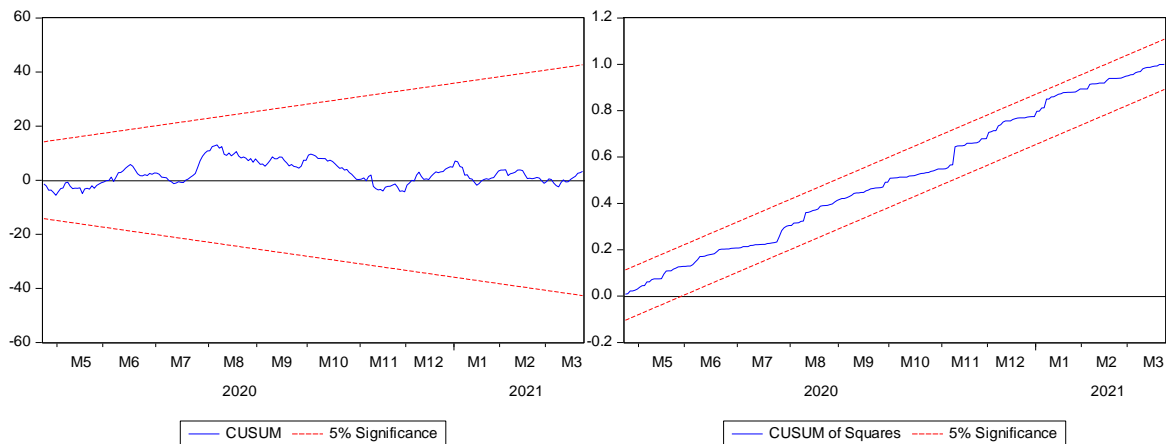
The model in Table 6 shows the ARDL model findings including Dow-Jones Technology sector index. According to the results, gold prices have not been influenced by DJ-TECH index price returns in the long-run. Variables that are related to COVID-19 pandemic - excluding daily new cases in US- have a significant impact on COMEX gold prices. Thus, in the ARDL model where TECH sectoral index is taken into account, daily new cases in the world are seen to increase the gold prices. As an indicator of COVID-19 restrictions, a 100% increase in Containment and Health Index will give rise to a decrease of gold prices approximately by 39%. In addition, WTI crude oil prices have a negative impact on gold prices in the LR. Model has satisfied all required stability and diagnostic checkings. Thus, it can be said that there is no autocorrelation and heteroscedasticity problem in the regression model including DJ-TECH. Considering also the trend effect in the model, short run findings have revealed the implications contrary to the long-run: In the short run, DJ-TECH index returns have a significant impact on gold prices. The effect of VIX on gold is significant in the short run when compared to long-run. BCOM index has affected gold prices both in the long run and short run. In the ARDL(1, 1, 0, 2, 4, 0, 0, 1, 2, 0) model with unrestricted constant and unrestricted trend, the impact of Bloomberg commodity index on gold prices is more remarkable (0.665924) when compared to other variables. On the other hand, error correction term represented by $CointEq(-1)^*$ is both negative and significant. The stability of the model has been checked by CUSUM test. Since CUSUM line takes place between 5% significance lines, our model has also met the stability condition.

Table 7: DJ-MDCEQP (C+T) selected model: ARDL(4, 1, 1, 2, 4, 0, 0, 1, 2, 0)

Variable	Coefficients	Prob	Variable	Coefficients	Prob
LNBCOM	0.786516	0.0010	C	0.712073	0.0000
LNCOV_CH	-0.427740	0.0028	@TREND	-0.000492	0.0000
LNDJ_MDCEQP	0.120918	0.4168	D(LNGOLD(-1))	-0.035392	0.5464
LNEXCH	0.366118	0.2604	D(LNGOLD(-2))	0.128132	0.0266
LNLIBOR	-0.027621	0.2856	D(LNGOLD(-3))	0.079965	0.1439
LNUSCASE	0.004482	0.8037	D(LNBCOM)	0.700710	0.0000
LNVIX	-0.051644	0.0944	D(LNCOV_CH)	-0.146949	0.0000
LNWCASE	0.097179	0.0015	D(LNDJ_MDCEQP)	0.012795	0.8093
LNWTI	-0.068396	0.0338	D(LNDJ_MDCEQP(-1))	-0.132816	0.0016
Breusch-Godfrey LM: 0.1398			D(LNEXCH)	0.318172	0.0395
Breusch-Pagan-Godfrey: 0.9336			D(LNEXCH(-1))	-0.305278	0.0489
			D(LNEXCH(-2))	-0.406102	0.0092

ARCH: 0.8632	D(LNEXCH(-3))	-0.349224	0.0200
R-squared: 0.970586	D(LNVIX)	0.009074	0.3873
Adjusted R-squared: 0.967318	D(LNWCASE)	0.002795	0.5627
Model Significancy F-statistic: 296.9769	D(LNWCASE(-1))	-0.015204	0.0038
Model Significancy Prob (F-statistic): 0.000000	CointEq(-1)*	-0.229498	0.0000
Ramsey-Reset F-statistic F(1, 224) = 0.000000			

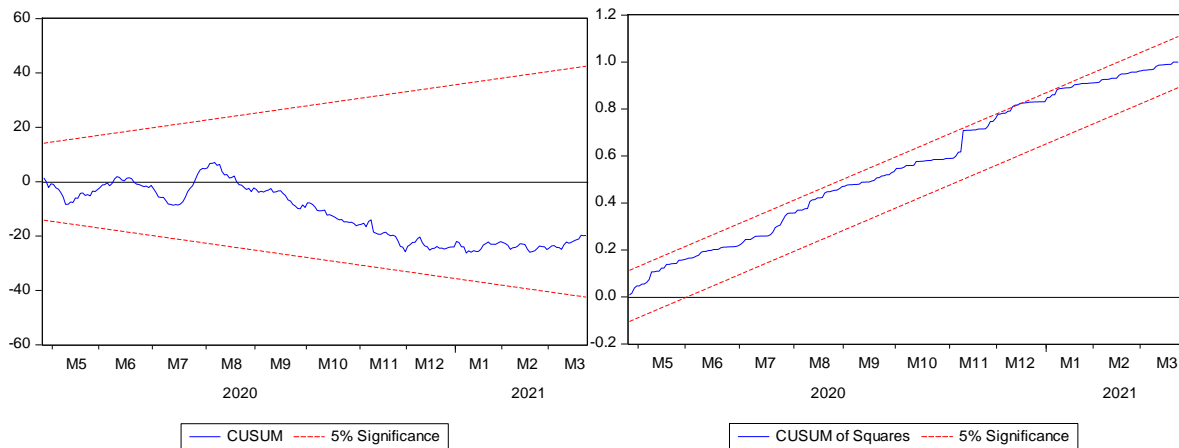
Figure 2: CUSUM stability tests for DJ-MDCEQP (C+T) ARDL(4, 1, 1, 2, 4, 0, 0, 1, 2, 0) model

According to ARDL(4, 1, 1, 2, 4, 0, 0, 1, 2, 0) model results, as in the case of DJ-Technology sector, Dow Jones – Medical Equipment sectoral index has also not affected gold prices in the long-run. As consistent with the previous results, gold prices have been affected the most by the BCOM index in a positive and significant manner for both long run and short run. Daily new cases in the world rather than the cases in U.S. are dominant on gold prices in the long-run. Findings have revealed that error correction mechanism performs in a good way with its negative and significant error correction term (-0.229448).

Table 8: DJ-FIN (C) selected model: ARDL(2, 3, 4, 1, 3, 0, 0, 0, 2, 3)

Variable	Coefficients	Prob	Variable	Coefficients	Prob
LNBCOM	-0.034959	0.8686	C	1.619319	0.0000
LNCOV_CH	-0.180768	0.4542	D(LNGOLD(-1))	-0.113027	0.0677
LNDJ_FIN	-0.596159	0.0008	D(LNBCOM)	0.731458	0.0000
LNEXCH	0.678465	0.2107	D(LNBCOM(-1))	0.059872	0.5338
LNLIBOR	0.036571	0.3105	D(LNBCOM(-2))	0.279123	0.0021
LNUSCASE	-0.031750	0.2901	D(LNCOV_CH)	-0.069268	0.0163
LNVIK	-0.104075	0.0212	D(LNCOV_CH(-1))	0.059043	0.0274
LNWCASE	0.090678	0.0734	D(LNCOV_CH(-2))	-0.041280	0.1273
LNWTI	0.039746	0.4419	D(LNCOV_CH(-3))	-0.041231	0.1325
Breusch-Godfrey LM: 0.3934			D(LNDJ_FIN)	-0.146995	0.0001
Breusch-Pagan-Godfrey: 0.0052			D(LNEXCH)	0.462931	0.0043
ARCH: 0.9777			D(LNEXCH(-1))	-0.152339	0.3129
R-squared: 0.971044			D(LNEXCH(-2))	-0.299379	0.0462
			D(LNWCASE)	0.001266	0.7936

Adjusted R-squared: 0.967538	D(LNWCASE(-1))	-0.008731	0.0813
Model Significancy F-statistic: 276.9759	D(LNWTI)	-0.023756	0.0051
Model Significancy Prob (F-statistic): 0.000000	D(LNWTI(-1))	-0.024893	0.0111
Ramsey-Reset F-statistic F(1, 222) = 1.800856	D(LNWTI(-2))	-0.019301	0.0262
	CointEq(-1)*	-0.139978	0.0000

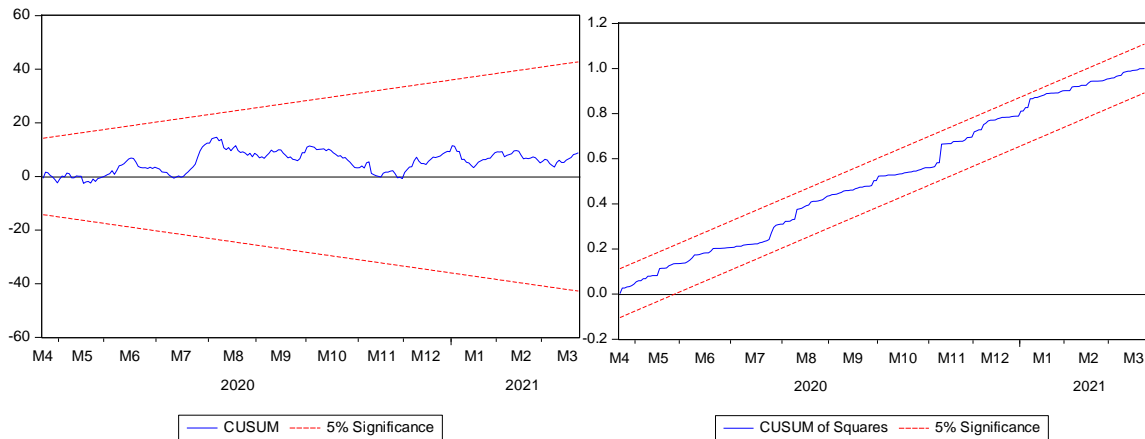
Figure 3: CUSUM stability tests for DJ-FIN (C) ARDL(2, 3, 4, 1, 3, 0, 0, 0, 2, 3) model

Empirical findings of the ARDL (2, 3, 4, 1, 3, 0, 0, 0, 2, 3) model have shown that Dow-Jones Financials sector index returns have influenced gold returns negatively (-0.596159) in the long-run, also for short-run. Additionally, exchange rate and LIBOR interest rates do not make a contribution to gold prices in the long-run. Error correction mechanism has performed well with the adjustment coefficient of -0.139978. Once again, when compared to the US daily new cases, the effect of world cases on gold prices is more distinct. Although Breusch-Pagan-Godfrey (BPG) test statistic which is significant at 5% significance level indicates the heteroscedasticity problem, there is no autoregressive conditional heteroscedasticity problem encountered in this model. White covariance matrix has been used in the analysis based on the existence of the possible heteroscedasticity problem determined according to the BPG test.

Table 9: SP500-HC (C+T) selected model: ARDL(3, 1, 1, 4, 0, 2, 0, 1, 2, 0)

Variable	Coefficients	Prob	Variable	Coefficients	Prob
LNBCOM	0.899075	0.0002	C	0.913555	0.0000
LNCOV_CH	-0.449727	0.0064	@TREND	-0.000467	0.0000
LNSP_HC	0.055338	0.7531	D(LNGOLD(-1))	-0.060047	0.2997
LNEXCH	0.262926	0.4768	D(LNGOLD(-2))	0.092212	0.1007
LNLIBOR	-0.030492	0.2708	D(LNBCOM)	0.714413	0.0000
LNUSCASE	0.005308	0.7931	D(LNCOV_CH)	-0.143382	0.0000
LNVIK	-0.052131	0.1578	D(LNEXCH)	0.327822	0.0370
LNWCASE	0.107103	0.0019	D(LNEXCH(-1))	-0.218142	0.1596
LNWTI	-0.077100	0.0170	D(LNEXCH(-2))	-0.342917	0.0233
			D(LNEXCH(-3))	-0.301060	0.0452
			D(LNSP-HC)	-0.014736	0.8032
Breusch-Godfrey LM: 0.1672			D(LNSP-HC(-1))	-0.119983	0.0083
Breusch-Pagan-Godfrey: 0.8685			D(LNVIK)	0.007764	0.4607
ARCH: 0.8914					

R-squared: 0.970085	D(LNWCASE)	0.003696	0.4455
Adjusted R-squared: 0.966909	D(LNWCASE(-1))	-0.014391	0.0062
Model Significancy F-statistic: 305.3682	CointEq(-1)*	-0.205904	0.0000
Model Significancy Prob (F-statistic): 0.000000			
Ramsey-Reset F-statistic F(1, 225) = 0.015044			

Figure 4: CUSUM stability tests for SP500-HC (C+T) ARDL(3, 1, 1, 4, 0, 2, 0, 1, 2, 0) model

ARDL(3, 1, 1, 4, 0, 2, 0, 1, 2, 0) model presents the similar results regarding the COVID-19 related variables. BCOM was the variable which has the greatest impact on gold prices in the short run and affected gold prices in the same direction (positively) in the short run (0.714413) as in the long run (0.899075). In neither long nor the short term, the S&P 500 health care sector has no significant effect on gold prices. Furthermore, one more time the model confirms that LIBOR interest rates and euro / dollar exchange rate do not have an impact on gold prices in the long-run.

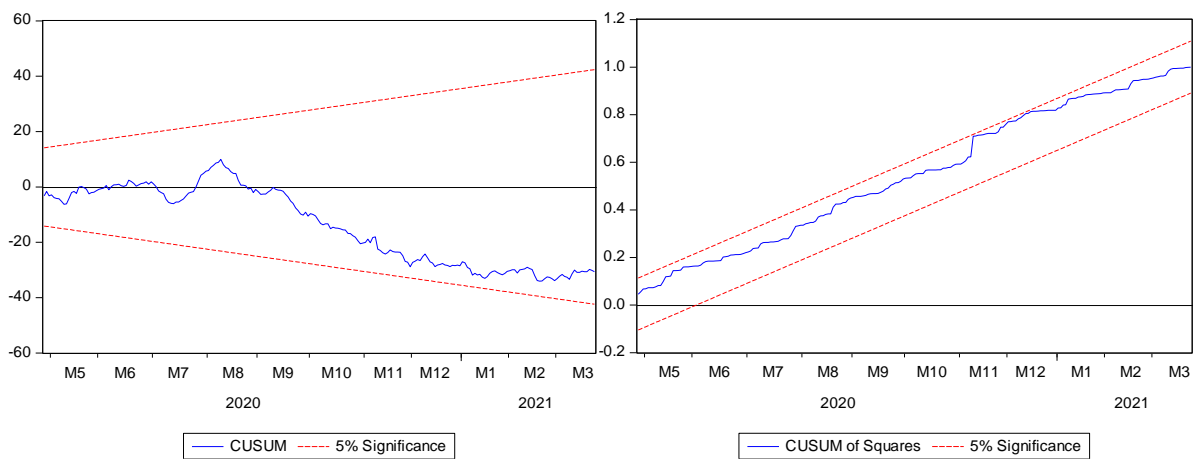
Table 10: SP500-IN (C) selected model: ARDL(2, 3, 2, 0, 1, 0, 0, 4, 4, 3)

Variable	Coefficients	Prob	Variable	Coefficients	Prob
LNBCOM	0.126116	0.3635	C	2.499688	0.0000
LNCOV_CH	-0.364972	0.0380	D(LNGOLD(-1))	-0.110570	0.0664
LNEXCH	0.478541	0.2150	D(LNBCOM)	0.741753	0.0000
LNNSP-IN	-0.836683	0.0000	D(LNBCOM(-1))	0.139830	0.1553
LNUSCASE	-0.068506	0.0022	D(LNBCOM(-2))	0.341537	0.0002
LNVIIX	-0.183209	0.0000	D(LNCOV_CH)	-0.104014	0.0003
LNWCASE	0.215846	0.0000	D(LNCOV_CH(-1))	0.069077	0.0069
LNWTI	-0.014707	0.6562	D(LNEXCH)	0.512898	0.0016
LNLIBOR	0.067424	0.0116	D(LNVIIX)	-0.013055	0.1563
			D(LNVIIX(-1))	0.016214	0.0902
			D(LNVIIX(-2))	0.021536	0.0206
			D(LNVIIX(-3))	0.018072	0.0333
			D(LNWCASE)	0.010110	0.0489
			D(LNWCASE(-1))	-0.026340	0.0001
			D(LNWCASE(-2))	-0.009839	0.0930
			D(LNWCASE(-3))	-0.010426	0.0552
			D(LNWTI)	-0.023738	0.0040
			D(LNWTI(-1))	-0.018343	0.0512

Breusch-Godfrey LM: 0.8417
Breusch-Pagan-Godfrey: 0.0101
ARCH: 0.9572
R-squared: 0.972459
Adjusted R-squared: 0.968986

Model Significance F-statistic: 279.9561	D(LNWTI(-2))	-0.016668	0.0449
Model Significance Prob (F-statistic): 0.000000	CointEq(-1)*	-0.197779	0.0000
Ramsey-Reset F-statistic F(1, 221) = 0.458339			

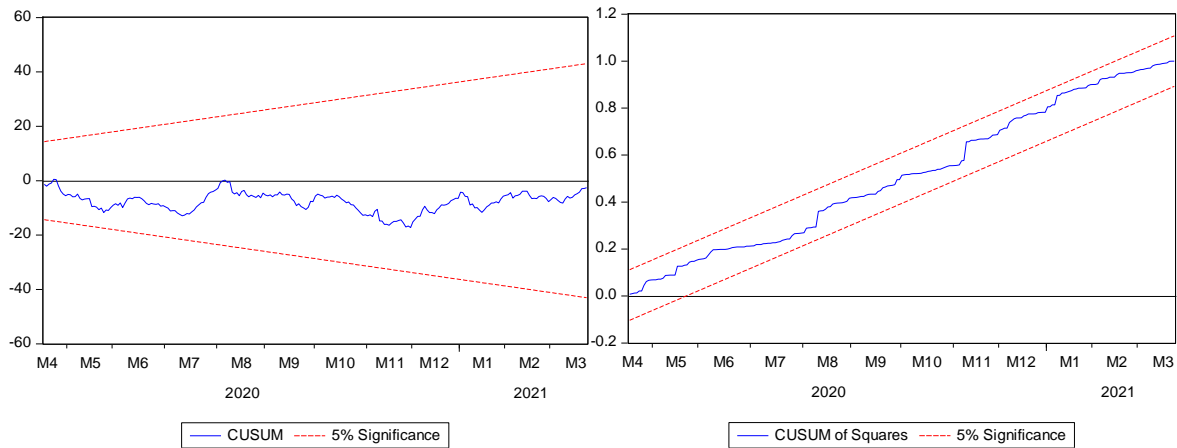
Figure 5: CUSUM stability tests for SP500-IN (C) ARDL(2, 3, 2, 0, 1, 0, 0, 4, 4, 3) model

As reported in Table 10, ARDL(2, 3, 2, 0, 1, 0, 0, 4, 4, 3) model results indicate a significant Breusch-Pagan-Godfrey statistic (0.0101), but an insignificant ARCH statistic (0.9572) implying that there is no ARCH effect in the model (White covariance matrix has been used in the analysis depending on the presence of heteroscedasticity problem detected according to the BPG test). On the other hand, as different from the previous results, the most effective significant variables on gold prices are S&P 500- Industrial sector index (-0.837) and Covid-19 Containment and Health Index (-0.365) respectively. According to the model findings, while an increase in the daily new cases in the world also increases the gold prices; US new daily cases have an inverse effect on gold. It is also remarkable to say that while euro/dollar exchange rate, BCOM and WTI are not important for gold prices against S&P 500 industrial sector returns in the long run; LIBOR interest rates have shown a positive impact on gold (0.067424).

Table 11: SP500-IT (C+T) selected model: ARDL(1, 1, 0, 2, 4, 0, 0, 1, 2, 0)

Variable	Coefficients	Prob	Variable	Coefficients	Prob
LNBCOM	0.865135	0.0003	C	0.715954	0.0000
LNCOV_CH	-0.388795	0.0094	@TREND	-0.000493	0.0000
LNEXCH	0.087603	0.8017	D(LNBCOM)	0.674713	0.0000
LNLIBOR	-0.025777	0.3567	D(LNEXCH)	0.204846	0.1706
LNSP500-IT	0.178883	0.2341	D(LNEXCH(-1))	-0.192258	0.1846
LNUSCASE	0.003414	0.8581	D(LNEXCH(-2))	-0.309575	0.0333
LNVIIX	-0.041889	0.2039	D(LNEXCH(-3))	-0.297996	0.0398
LNWCASE	0.107975	0.0006	D(LNUSCASE)	0.102678	0.0249
LNWTI	-0.083176	0.0042	D(LNUSCASE(-1))	-0.093815	0.0049
Breusch-Godfrey LM: 0.7983			D(LNVIIX)	0.021699	0.0449
Breusch-Pagan-Godfrey: 0.9144			D(LNWCASE)	0.007354	0.1329
ARCH: 0.6597			D(LNWCASE(-1))	-0.013127	0.0111
R-squared: 0.970324			CointEq(-1)*	-0.210385	0.0000
Adjusted R-squared: 0.967603					
Model Significance F-statistic: 356.5597					
Model Significance Prob (F-statistic): 0.000000					

Ramsey-Reset F-statistic $F(1, 228) = 0.138378$

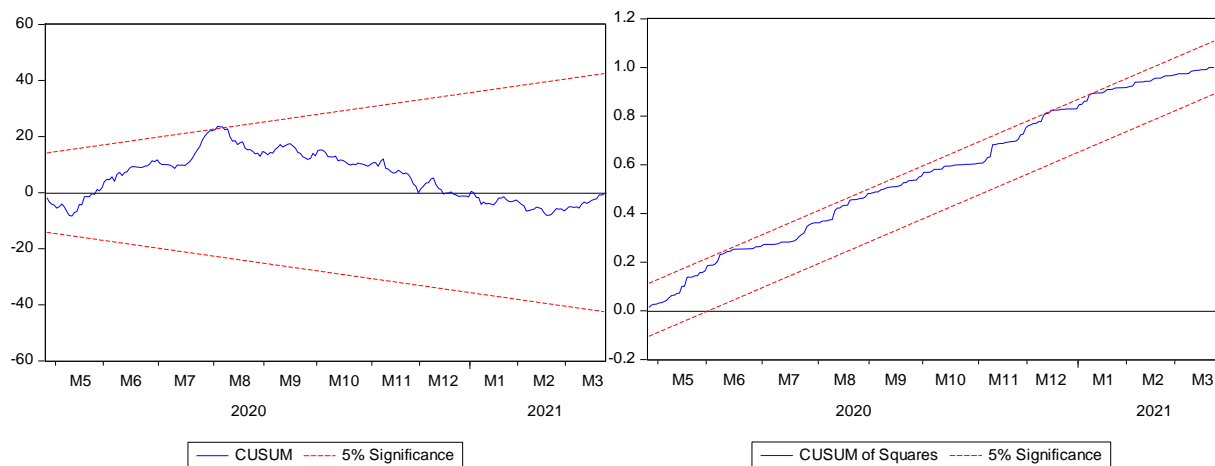

Figure 6: CUSUM stability tests for SP500-IT (C+T) ARDL(1, 1, 0, 2, 4, 0, 0, 1, 2, 0) model

S&P 500 – Information Technology index returns do not have a significant impact on gold prices in the long run while they influence gold prices in the short-run significantly. COVID-19 related variables have affected gold prices as similar to the general results for other models. The greatest impact on gold in the long-run has come from the BCOM index.

Table 12: SP500-EN (C) selected model: ARDL(2, 3, 4, 2, 4, 0, 0, 0, 0, 3)

Variable	Coefficients	Prob	Variable	Coefficients	Prob
LNBCOM	-0.280197	0.1828	C	1.260822	0.0000
LNCOV_CH	-0.429249	0.2027	D(LNGOLD(-1))	-0.129133	0.0392
LNEXCH	0.690350	0.3032	D(LNBCOM)	0.817577	0.0000
LNLIBOR	0.024316	0.5650	D(LNBCOM(-1))	0.093305	0.3764
LNSP500-EN	-0.174630	0.0589	D(LNBCOM(-2))	0.243723	0.0055
LNUSCASE	0.032692	0.3723	D(LNCOV_CH)	-0.087279	0.0030
LNVIIX	-0.106442	0.0590	D(LNCOV_CH(-1))	0.041718	0.1139
LNWCASE	-0.029005	0.6043	D(LNCOV_CH(-2))	-0.066044	0.0173
LNWTI	0.055527	0.4071	D(LNCOV_CH(-3))	-0.062303	0.0240
			D(LNEXCH)	0.316710	0.0427
			D(LNEXCH(-1))	-0.263780	0.0720
			D(LNEXCH(-2))	-0.358773	0.0141
			D(LNEXCH(-3))	-0.254169	0.0885
			D(LNSP500-EN)	-0.121232	0.0000
			D(LNSP500-EN(-1))	-0.047657	0.0515
			D(LNWTI)	-0.021382	0.0114
			D(LNWTI(-1))	-0.023671	0.0142
			D(LNWTI(-2))	-0.020286	0.0173
			CointEq(-1)*	-0.109062	0.0000
Breusch-Godfrey LM: 0.3575					
Breusch-Pagan-Godfrey: 0.0003					
ARCH: 0.8726					
R-squared: 0.972132					
Adjusted R-squared: 0.968758					
Model Significance F-statistic: 288.1099					
Model Significance Prob (F-statistic): 0.000000					
Ramsey-Reset F-statistic $F(1, 222) = 1.249711$					

Figure 7: CUSUM stability tests for SP500-EN (C) ARDL(2, 3, 4, 2, 4, 0, 0, 0, 0, 3) model

In ARDL(2, 3, 4, 2, 4, 0, 0, 0, 0, 3) model, where S&P 500 energy stock index returns are taken into account, COVID-19 related variables have no impact on gold prices this time. Significant variables in the model are only VIX and S&P 500-EN returns in the long-run for 10% significance level. As in all ARDL models regarding the study, error correction mechanism has performed well implied by the negative and significant adjustment coefficient (-0.109062).

The best model including DJ-HC (with constant) has been selected as ARDL(2, 1, 1, 2, 4, 0, 0, 1, 0, 1) based on the Bounds testing approach. However, whether there is a cointegrating relationship between gold prices and other variables or not is inconclusive. Although not presented here for the sake of saving space, for that model variables are in interaction for short-run. DJ-HC index returns have been found not to have a significant impact on gold prices in the short-run. Besides, COVID-19 measures (implied by the Containment & Health Index) can be said to influence gold prices in a negative direction.

Conclusion

COVID-19 pandemic has influenced not only health sector but also financial markets. Considering its importance with respect to economic consequences, in this study it has been aimed to investigate the impacts of COVID-19 related variables and macro-financial indicators on gold prices using ARDL methodology. ARDL models have been chosen in a way to give the minimum value of AIC in the analyses.

Long-run and short-run findings of the analyses are mixed. In the ARDL(1, 1, 0, 2, 4, 0, 0, 1, 2, 0) model, gold prices are affected by DJ-TECH in the short run rather than in the long-run. The variable affecting gold prices the most and significantly in the short-run has been BCOM index. This model with DJ-TECH has shown that as the novel coronavirus restrictions and measures increase (implied by the Containment & Health Index), gold prices experienced a drastic fall in the long-run (implied by the coefficient -0.390). In addition, gold prices have been influenced by the world new daily cases in the same direction more than the cases observed in U.S in the short run.

ARDL(2, 3, 2, 0, 1, 0, 0, 4, 4, 3) model results indicate that the most effective significant variables on gold prices have been found as S&P 500-industrial sector index and Covid-19 Containment and Health Index respectively. Besides; euro/dollar exchange rate, BCOM and WTI have been determined not to be important for gold prices against S&P 500 industrial sector returns in the long run.

In ARDL(2, 3, 4, 2, 4, 0, 0, 0, 0, 3) model, where S&P 500 energy stock index returns are taken into account, COVID-19 related variables have no impact on gold prices this time. Significant variables in the model have been detected to be only VIX and S&P 500-EN returns in the long-run when 10% significance level is considered.

According to the ARDL(2, 1, 1, 2, 4, 0, 0, 1, 0, 1) model results based on the Bounds testing approach, it can be stated that whether there exists a cointegrating relationship between gold prices and other variables or not is inconclusive. However, short-run interactions have implied that DJ-HC index returns do not have a significant impact on gold prices in the short-run. Additionally, COVID-19 measures (implied by the Containment & Health Index) have an interaction with gold prices in a negative way.

Excluding the model which includes DJ-HC sector, a cointegrating (long-run) relationship has been found between gold prices and other independent variables considered. SP-HC does not show a significant impact at neither long-run nor short-run. S&P 500 – Industry index returns have influenced gold prices negatively (-0.837) and significantly in the long-run. If WTI variable is found to be significant in the model, an increase in WTI crude oil prices conforms to a decrease in gold prices in the general sense. S&P500-IT sector has a significant impact on gold prices in short run, but insignificant impact in the long-run. VIX has mixed results on gold prices. In the long run, Euro/dollar exchange rate and LIBOR interest rates do not have a significant impact on gold prices in the general sense.

DJ-FIN sectoral index returns have affected gold prices negatively in both long and short run. Besides, DJ-TECH and DJ-MDCEQP (for one-lagged period) sectoral index returns are more important in accounting for gold prices only in the short run. The only model where LIBOR has an impact on gold prices in the long run is ARDL(2, 3, 2, 0, 1, 0, 0, 4, 4, 3) model.

When all models are evaluated generally, it can be said that the remarkable impact on gold prices in the long-run has come from BCOM index and subsequently another major contribution belongs to the COVID-19 Containment and Health Index variable which affects gold prices in the negative direction.

References

- Akhtaruzzaman, M., Boubaker, S., Lucey, B. M. and Sensoy, A. (2020). Is gold a hedge or safe haven asset during COVID–19 crisis?. Available at SSRN.
- AlAli, M. S. (2020). Safe haven assets: Are they still safe during COVID-19 pandemic period?. *European Journal of Economic and Financial Research*, 4 (1), 91-98.
- Cheema, M. A., Faff, R. and Szulczyk, K. (2020). The 2008 global financial crisis and COVID-19 pandemic: How safe are the safe haven assets?. *Covid Economics, Vetted and Real-Time Papers*, (34), 88-115.
- Corbet, S., Larkin, C. and Lucey, B. (2020). The contagion effects of the COVID-19 pandemic: Evidence from gold and cryptocurrencies. *Finance Research Letters*, 35, 101554.
- Dutta, A., Das, D., Jana, R. K. and Vo, X. V. (2020). COVID-19 and oil market crash: Revisiting the safe haven property of gold and Bitcoin. *Resources Policy*, 69, 101816.
- Gharib, C., Mefteh-Wali, S. and Jabeur, S. B. (2021). The bubble contagion effect of COVID-19 outbreak: Evidence from crude oil and gold markets. *Finance Research Letters*, 38, 101703.
- Han, H., Linton, O., Oka, T. and Whang, Y. J. (2016). The cross-quantilogram: Measuring quantile dependence and testing directional predictability between time series. *Journal of Econometrics*, 193(1), 251-270.
- ILO (2021). ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Seventh edition Updated estimates and analysis”, International Labor Organization, 25 January. Available at

- https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefing_note/wcms_767028.pdf, accessed on 20 March 2021.
- IMF (2020). Tracking the \$9 trillion global fiscal support to fight COVID-19, IMF Blog, 20 May, Washington, DC, International Monetary Fund. Available at <https://blogs.imf.org/2020/05/20/tracking-the-9-trillion-global-fiscal-support-to-fight-covid-19/>, accessed on 20 March 2021.
- IMF (2021, January). Global financial stability report update, January 2021: Vaccines inoculate markets, but policy support is still needed. Available at <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2021/01/27/global-financial-stability-report-january-2021-update>, accessed on 20 March 2021.
- Jana, R. K. and Das, D. (2020). Did Bitcoin act as an antidote to the Chinese equity market and booster to Altcoins during the Novel Coronavirus outbreak?. Available at SSRN 3544794.
- Kumar, A. S. (2020). Testing safe haven property of Bitcoin and gold during Covid-19: Evidence from multivariate GARCH analysis. *Economics Bulletin*, 40(3), 2005-2015.
- LePan, N. (2020). The impact of COVID-19 shutdowns on the gold supply chain, 20 July. Available at <https://www.visualcapitalist.com/impact-of-covid-19-on-the-gold-supply-chain/>, accessed on March 21, 2021.
- Lipsky, J., Moehr, O., Graham, N. and Biyani, N. (2021). How much money is the G20 spending?, Atlantic Council blog website. Available at <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/econographics/how-much-money-is-the-g20-spending/>, accessed on March 20, 2021.
- Los Angeles Times (2020). S&P 500, Dow end at record highs as tumultuous 2020 ends, 31 December by Associated press. Available at <https://www.latimes.com/business/story/2020-12-31/2020-stock-market-year>, accessed on March 20, 2021.
- Manohar, J. M. and Raju, G. A. (2021). Does gold retain its hedge and safe haven role for energy sector indices during COVID-19 pandemic? A crossquantilogram approach. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 11(1), 233.
- Mariana, C. D., Ekaputra, I. A. and Husodo, Z. A. (2021). Are Bitcoin and Ethereum safe-havens for stocks during the COVID-19 pandemic?. *Finance Research Letters*, 38, 101798.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. and Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Roy, S. (2020). Gold & stock relation: Investors' reaction during Covid-19 outbreak. *Revista Economica*, 72(3).
- Salisu, A. A., Vo, X. V. and Lawal, A. (2020). Hedging oil price risk with gold during COVID-19 pandemic. *Resources Policy*, 70, 101897.
- Salisu, A. A., Raheem, I. D. and Vo, X. V. (2021). Assessing the safe haven property of the gold market during COVID-19 pandemic. *International Review of Financial Analysis*, 74, 101666.
- Sistla, A. (2020). PRECIOUS-Gold turns negative as dollar strengthens on new virus strain, Article in Thomson Reuters, 21 December. Available at <https://www.reuters.com/article/global-precious-idUSL4N2J12GX>, accessed on March 20, 2021.
- World Health Organization (WHO) (2020, 27 April). Archived: WHO timeline - COVID-19. URL: <https://www.who.int/news/item/27-04-2020-who-timeline---covid-19> [accessed 2021-03-25].
- Yousef, I. and Shehadeh, E. (2020). The impact of the COVID-19 on gold price volatility. *International Journal of Economics & Business Administration (IJEBA)*, 8(4), 353-364.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Perakende Marka Deneyiminin Marka Tatmini, Marka Bağlılığı ve Ağızdan Ağıza İletişime Etkisi: Decathlon Markası Örneği

The Effect of Retail Brand Experience on Satisfaction, Brand Commitment and Word of Mouth Communication: The Case of Decathlon Brand

Adil BİCAL^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Reklamcılık Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 000-0001-6139-5497

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Mayıs 2023

Kabul tarihi: 11 Ağustos 2023

Anahtar Kelimeler:

Perakende marka deneyimi,
Decathlon,
Marka bağlılığı,
Ağızdan ağıza iletişim,
Marka tatmini.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 1, 2023

Accepted: August 11, 2023

Keywords:

Retail brand experience,
Decathlon,
Brand commitment,
Word of mouth,
Brand satisfaction.

ÖZ

Modern tüketici dünyasında bireyler, alışverişleri sırasında ürünlerin sadece faydacı özelliklerine değil, aynı zamanda hedonik ve deneyimsel yönlerine de öncelik vererek içsel tepkilerini ortaya koyma eğilimi göstermektedir. Bu durum hem sektördeki uygulayıcılar hem de akademisyenler arasında marka deneyimine yönelik ilginin artmasına yol açmıştır. Ürünlerin ve hizmetlerin işlevsel yönlerinin yanı sıra hedonik özellikleri de zenginleştirilerek alışveriş sürecinin deneyimsel boyutu artırılmaktadır. Diğer yandan perakende sektörü, müşteri etkileşimini zorunlu kıldığından, müşteri deneyimi önemli bir faktör olarak ön plana çıkmaktadır. Müşterilerin marka ile etkileşim noktaları çeşitlilik göstermektedir. Mağaza atmosferi, müzik, renk, koku, görsel tema ve çalışanlar gibi çevresel uyarılar, müşteriler üzerinde belirgin bir etki yaratmaktadır. Müşterinin mağazada geçirdiği süre içerisinde karşılaştığı fiziksel uyarıcılar, duygusal ve bilişsel sonuçlara yol açmaktadır. Bilişsel ve duygusal beklentilerin karşılanması, müşteri tatminini artırarak tekrar satın alma olasılığını yükseltmektedir. Bu çalışma, marka deneyiminin müşteri tatmin algısı üzerindeki etkisini, bunun marka bağlılığı ve ağızdan ağıza iletişime etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Decathlon mağazasını ziyaret eden tüketicilerin marka deneyimleri incelenmiştir. Araştırma sonuçları, marka deneyimi ile müşteri tatmini arasında güçlü bir ilişkinin varlığını kanıtlamaktadır. Benzer şekilde, marka deneyimi marka bağlılığı olumlu yönde etkilemektedir. Sonuçlar, ağızdan ağıza iletişim ile marka bağlılığı arasında ve ağızdan ağıza iletişim ile marka deneyimi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, araştırma müşteri tatmini ile marka bağlılığı arasındaki beklene ilişkiyi doğrulayamamıştır. Bu çalışma, perakende sektöründeki şirketlere müşteri deneyimi yönetimi stratejileri konusunda önemli öneriler sunarken, müşteri tatminin her zaman marka bağlılığı yaratmadığını vurgulamaktadır.

ABSTRACT

In the modern consumer world, individuals tend to express their intrinsic reactions by prioritizing not only the utilitarian features of products, but also their hedonic and experiential aspects. This has led to an increased interest in brand experience among both industry practitioners and scholars. The enhancement of the hedonic characteristics of products and services, in addition to their functional attributes, serves to increase the experiential aspect of the shopping process. Moreover, due to the necessity of customer interaction within the retail industry, customer experience has emerged as a critical factor. The interactions between customers and a brand can vary significantly. The environmental stimuli such as store atmosphere, music, color, smell, visual theme, and employees have a considerable impact on customers. The physical stimuli that customers encounter during their time in the store result in emotional and cognitive outcomes. Meeting cognitive and emotional expectations increases customer satisfaction and increases the likelihood of repurchase. This study aims to examine the impact of brand experience on consumers' perceptions of satisfaction, its effect on brand commitment, and word-of-mouth. To accomplish this objective, the brand experiences of customers who visited Decathlon stores were investigated. The results of the study indicate that a strong relationship exists between brand experience and customer satisfaction. Additionally, the findings reveal that brand experience has a positive impact on brand commitment. The results also demonstrate that there is a positive association between word-of-mouth and brand commitment, as well as between word-of-mouth and brand experience. However, as hypothesized in the study, no significant relationship was found between customer satisfaction and brand commitment. While this study provides important recommendations for retail companies on customer experience management strategies, it emphasizes that does not always create brand loyalty.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: adilbical@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Contemporary consumers are not solely concerned with the utilitarian features of products during the shopping process but also experience intrinsic responses by prioritizing hedonic and experiential aspects. As a result, brand experience has garnered interest from both industry practitioners and academic scholars. Brand experience refers to the amalgamation of sensory, emotional, and imaginative elements that consumers encounter while purchasing products or services (Brakus et al., 2009). Retail brands operate on a more interactive platform than product brands and environmental stimuli exert a significant influence on customers (Pine and Gilmore, 1999; Cottet et al., 2006; Brakus et al., 2009). Brand experience in retail is a construct that differs from product brands in several ways and is shaped by the in-store experience. Consumers encounter a retail brand in two ways: by utilizing products and services or by engaging with the brand's communication elements and visiting the brand's physical or digital store (Liverant, 2018). The latter form of experience is particularly crucial for retail brands and corporate retail brands must emphasize customers' store experiences to offer a comprehensive brand experience. Prior to the digital era, research on retail brand experience primarily focused on in-store experiences, communication between store employees and customers, service quality, in-store events, and store ambiance or theme (Burns and Neisner, 2006; Brakus et al., 2009; Ligas and Chaudhuri, 2012). However, factors such as the evolving structure of distribution channels, centralization of management structures, and the increasing significance of retail store image have augmented the branding of such stores. This approach merges brand management with the shopping experience and transforms the store experience into a valuable tool to reinforce consumers' relationship with the brand (Tarnovskaya et al., 2008; Burt and Davies, 2010). Conversely, while in-store experiences remain pivotal to brand image and experience, several variables, including promotional activities, the brand's products, and the use of theatrical elements of the store, impact the brand experience (Ailawadi and Keller, 2004; Leischnig et al., 2011). Hence, it is recommended to examine retail brands from a holistic perspective and to evaluate the concept of brand experience along with other brand activities, in addition to in-store experiences, instead of linking retail brands to a single store or outlet (Burt and Davies, 2010). This study is aimed at examining the influence of consumers' brand experiences on brand commitment and word-of-mouth communication, using Decathlon brand as an example. Specifically, the study investigates the impact of customers' satisfaction perceptions, resulting from brand experiences, on their brand commitment and word-of-mouth communication. Extant literature has highlighted the significance of brand experience in shaping customer satisfaction (Nysveen et al., 2013) and fostering their brand commitment (Iglesias et al., 2019). Moreover, positive brand experiences have been found to enhance positive brand communication efforts through word-of-mouth (Klein et al., 2016). Drawing on the aforementioned research, the study proposes a theoretical model in which brand experience acts as an antecedent, leading to customer satisfaction and brand commitment, which in turn results in positive word-of-mouth communication. Structural Equation Modeling (SEM) is employed to test the proposed model. The study utilizes the brand experience scale developed by Brakus et al. (2009), which consists of four dimensions: sensory, emotional, intellectual, and behavioral. The model tests the relationship between brand experience and other constructs, as a second-order construct in the structural model. The methodology adopted for the study involves a survey of Decathlon brand customers, using multi-item, five-point Likert scales adapted from prior research. Data were collected through online and offline questionnaires, utilizing purposive sampling techniques in Eskişehir and Gaziantep between March and December 2022. The collected data was analyzed using SPSS AMOS 24 software. Before analysis, data were evaluated for their compliance with SEM assumptions. The first step involved Confirmatory Factor Analysis (CFA) to assess the extent to which observed variables explain the latent constructs in the model. The quality of the measurement model was also evaluated, including the validity and reliability of the constructs. The second step involved the analysis of the structural model and hypotheses, with results presented accordingly. The study's findings indicate a robust association between brand experience and customer satisfaction, with brand experience having a positive impact on both customer satisfaction and brand commitment. However, the relationship between customer satisfaction and customer commitment was not found to be statistically significant. Additionally, the results demonstrate a positive correlation between word-of-mouth communication and brand experience and commitment. The study suggests that brand experience is a critical factor in shaping customer satisfaction and brand commitment, consistent with prior research (Nysveen et al., 2013; Khan and Rahman, 2015). Brand experience has the potential to generate positive emotional and sensory experiences for customers, thereby influencing desirable outcomes sought by brand managers. Nevertheless, there are concerns regarding the creation of loyal customers as consumers are inclined to switch to a brand that they find satisfying and consume frequently. Empirical studies that examine brand commitment directly corroborate these findings, revealing no strong connection between brand commitment and customer satisfaction (Havas Group, 2023). Studies indicating a positive relationship between the two variables propose that additional factors may also influence brand I commitment, such as perceived quality and trust in the brand, but customer satisfaction alone does not lead to commitment (Sung and Choi, 2010; Giovanis, 2016). Notwithstanding, a positive brand experience can foster customer commitment by forging an emotional bond between the customer and the brand. The store experience, in particular, can establish a strong emotional bond between consumers and the brand, increasing store commitment and brand commitment. This study contributes to the existing understanding of customer experience-based strategies' effectiveness and underscores the importance of brand experience as a central construct in retailing efforts to stimulate positive word-of-mouth marketing campaigns. The study's results demonstrate the importance of cultivating brand experience as it can shape behaviors that are critical to developing long-term relationships.

Giriş

Tüketicilerin alışveriş sürecinde, ürün ve hizmetlerin işlevsel özelliklerinin yanı sıra hedonik ve deneyimsel yönlerine odaklanarak farklı içsel tepkiler yaşamalarına olanak sağlayan marka deneyimi, uzun bir süredir uygulayıcılar ve akademisyenler arasında ilgi görmektedir. Hedonik uyarıcıların tüketim sürecindeki önemi 80'li yıllardan bu yana hem araştırmacılar hem de uygulamacılar tarafından yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Hirschman ve Holbrook'un (1982) ifade ettiği üzere, çeşitli duysal, duygusal ve fantezi unsurlarının birleşimi, tüketicilerde çeşitli içsel tepkilere yol açmaktadır. Ürün ve hizmetlerin işlevsel yönlerine ek olarak hedonik özelliklerinin zenginleştirilmesiyle alışveriş sürecinin deneyimsel boyutu artırılmaktadır. Bu nedenle, 2000'li yıllardan itibaren, deneyimsel pazarlama kavramı etrafında tüketici deneyimine yönelik çalışmalar önemli ölçüde artmıştır. Pine ve Gilmore (1999) ve Brakus vd. (2009) çalışmaları, bu eğilimi destekleyen örnekler olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmalar, tüketim sürecinin deneyimsel yönünü artıracak ek değerlerin sunulmasına odaklanarak tüketici deneyimini daha zengin hâle getirmeyi amaçlamaktadır.

Tüketim sürecindeki deneyimsel ve hedonik yönlerin önemi, özellikle perakende markalarında daha belirgin bir biçimde kendini göstermektedir (Ailawadi ve Keller, 2004). Perakende markaları, üretici markalarına kıyasla daha çok etkileşimli bir zemin üzerinde hareket etmektedir. Tüketicilerin marka ile etkileşim noktaları oldukça çeşitlidir ve perakende sektörü, yapısı gereği tüketicilerin duygusal ve bilişsel tepkilerine yol açan mağaza atmosferi, müzik, renk, koku, görsel temalar gibi çevresel uyaranlar ve çalışanlar gibi etkili faktörlerin etrafında şekillenir (Pine ve Gilmore, 1999; Cottet vd., 2006; Brakus vd., 2009). Bu uyaranlar, müşterilerin duygusal ve bilişsel tepkilerine neden olmaktadır. Bilişsel ve duygusal beklentileri karşılanan müşteriler daha fazla tatmin olurken, mağazada daha fazla vakit geçirme ve yeniden satın alma gibi olumlu sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Burns ve Neisner, 2006, s. 50).

Diğer yandan, perakende mağazaların markalaşması konusu uzun bir süredir tartışılmaktadır. Dağıtım kanallarının değişen yapısı, yönetim yapılarının merkezileşmesi ve perakende mağaza imajının öneminin artması gibi faktörler, bu tür mağazaların markalaşmasını artırmıştır. Birçok mağaza üretici markasından mağaza markasına dönüşmektedir (Burt, 2000) ve kurumsal marka yönlerini güçlendirerek her şubede benzer bir marka-mağaza ile hizmet sunmaktadır (Tarnovskaya vd., 2008). Marka yönetimi ve alışveriş deneyimini birleştiren bu yaklaşım, mağaza deneyimini, tüketicilerin markayla ilişkisini güçlendirmek için önemli bir araç olarak kullanılmaktadır (Kumar ve Kim, 2014; Collins vd., 2015). Mağazadaki alışveriş deneyiminden tatmin olan müşteriler, mağazanın bağlı olduğu markaya da olumlu bir tutum benimsemektedir (Leischnig vd., 2011).

Kurumsal marka, bir kurumun tüm paydaşlarıyla kurduğu güven ilişkisine dayanmaktadır. Bu güven temelinde, markanın müşteriler dahil tüm paydaşlara sunduğu taahhütler yatmaktadır (Balmer ve Gray, 2003, s. 982). Bu taahhütler, markanın vizyonu, kimliği ve özellikleri gibi tüm yönlerini içermektedir. Perakende marka bağlamında kurumlar, her mağazada ve her etkileşim alanında kurumsal markayı temsil edeceklerini ve tek bir markanın hizmetlerini her mağazada standartlaştırılmış şekilde sunacaklarını vaat ederler. Bu nedenle, kurumsal marka, tüketicilerin her mağazada benzer bir deneyim yaşayacağına yönelik bir güven hissinin oluşmasını sağlamaktadır (Tarnovskaya vd., 2008). Tüketiciler, her bir mağaza ile ilgili bir bilgi seti oluşturmaktan ziyade tek bir markaya yönelik bir imgeye sahip oldukları için, ilgili kurumsal markanın imajı üzerinden her şubeden benzer bir beklentiyle alışveriş yaparlar. Bu bağlamda Decathlon, tüm mağazalarında standartlaştırılmış bir hizmet sunma başarısını sergileyen küresel bir perakende marka örneğidir. Sporla ilgili dünyanın en büyük perakende markalarından olan Decathlon, Türkiye dahil dünyanın 52 ülkesinde 1600 mağaza ile hizmet vermektedir. Decathlon, farklı şehirlerde aynı mağazayı, aynı hizmet

modelini takip etmektedir. Dünyanın herhangi bir şehrindeki Decathlon mağazasında benzer bir tema ve mağaza düzeni sunulmaktadır (Decathlon, 2022).

Decathlon mağazaları, şehrin yoğunluğundan uzakta ve geniş bir alana sahip oldukları için genellikle şehir merkezlerinin dışında veya alışveriş merkezlerinde yer almaktadır (Manikandan ve Ganesan, 2016). Bu sayede müşteriler, mağazada zaman geçirerek özellikle parkur aktiviteleri için tasarlanmış ekipmanlarla etkinlikler yapabilirler. Mağaza içi düzenlemeler, ürünlere kolay erişim sağlama, bazı spor ürünlerini deneme imkânı ve oyun aktivitelerine olanak tanımak amacıyla tasarlanmıştır. Dağcılıkla ilgilenenlerin ürünleri denemeleri için tırmanma parkurlarının bulunması ya da futbol ürünleri için mini futbol sahalarının oluşturulması örnek verilebilir (Toneguzzi, 2019). Decathlon, tutundurma çalışmalarında genellikle reklamlara daha az ağırlık vermektedir. Dijital dünyada sosyal medya araçlarını kullanarak ve mağazalarda tüketicilerin rahat hissedebileceği bir ortam yaratarak kişisel iletişim faaliyetleri üzerinden ilişki kurmayı hedeflemektedir (Manikandan ve Ganesan, 2016, s. 186).

Perakende markalarla ilgili tüketici deneyimlerini ele alan birçok çalışma ve araştırma yapılmıştır. Bu çalışmalar genellikle perakende markanın mağaza atmosferi, ürünleri, çalışan-müşteri ilişkileri, mağazaların ulaşılabilirliği gibi değişkenlere odaklanmıştır (Ailawadi ve Keller, 2004; Vilnai-Yavetz vd., 2021). Çalışmaların geneli ise hedonik değerlerin tüketiciler tarafından nasıl algılandığını araştırmıştır (Arnold ve Reynolds, 2003). Bazı çalışmalar ise perakende markalarda deneyimin özel bir alan olduğundan hareketle perakende markalara özel ölçeklerle çalışmasını önermektedir (Khan ve Rahman, 2015). Ancak tüketicilerin marka deneyimini duygusal, bilişsel, duyusal ve davranışsal yönlerden (Brakus vd., 2009) ele alan çalışmalar sınırlıdır. Özellikle perakende alanında bu çalışmaların eksikliği hissedilmektedir. Bu konuda, yakın dönemde gerçekleştirilen bir araştırma, IKEA markası deneyiminin marka sevgisi (brand love) üzerindeki etkisini incelemiş ve olumlu etkilerini ortaya koymuştur (Rodrigues ve Brandão, 2020). Bu bağlamda tüketicilerin marka deneyimlerinin anlaşılması, perakende markalarda müşteri bağlılığı ve sürdürülebilir bir müşteri-marka ilişkisi için önemli katkılar sunabilir.

Bu çalışma, Decathlon markası örneği üzerinden tüketicilerin marka deneyimlerinin sonuçlarına odaklanmış, bu deneyimlerin tatmin algılarının marka bağlılığı ve ağızdan ağıza iletişime olan etkisini incelemektedir. Decathlon mağazasını ziyaret eden tüketicilerin marka deneyimleri araştırılarak bu deneyimlerin müşteri tatmini aracılığıyla marka bağlılığı ve ağızdan ağıza iletişime nasıl etki ettiği ölçülmüştür. Literatürdeki marka deneyimi, müşteri tatmini, marka bağlılığı ve ağızdan ağıza iletişim konularındaki çalışmaların gözden geçirilmesiyle, çalışmanın teorik çerçevesi açıklanmıştır. Çalışmanın metodolojisi ikinci bölümde sunulurken, üçüncü bölümde elde edilen sonuçlar paylaşılmaktadır. Son bölümde, makalenin akademik ve uygulamaya yönelik katkıları, gelecekteki araştırmalar için öneriler ve çalışmanın sınırlılıkları tartışılmaktadır.

Literatür

Bu bölümde marka deneyiminin teorik çerçevesi kısaca açıkladıktan sonra çalışmanın kavramsal çerçevesi şekil 1'de gösterilmektedir. Ardından çalışmada ele alınan hipotezler ve teorik dayanakları açıklanmaktadır.

Marka Deneyimi ve Sonuçları

Marka deneyimi, tüketicilerin markalarla etkileşimleri sonucunda ortaya çıkan bir kavramdır. Bu etkileşimler, markanın reklamıyla karşılaşma, ürün satın alma veya müşteri temsilcileriyle iletişim gibi tüm temas noktalarını içermektedir. Marka deneyimi, etkileşimin

öncesini ve sonrasını da içeren bir durumdur (Alloza, 2008). Brakus vd. (2009) ise marka deneyimini, duyuşsal, duygusal, entelektüel ve davranışsal boyutları içeren çok boyutlu bir kavram olarak ele almaktadır. Duyuşsal boyut; görsel, işitsel, koku ve temas noktalarını içeren fiziksel ipuçlarını kapsamakta ve markayla ilgili duyuşsal uyaranlar, tüketicilerin satın alma sürecinde karar vermelerini etkileyebilecek önemli faktörler olarak ortaya çıkmaktadır (Berry vd., 2006; Leischnig vd., 2011). Duygusal boyut, genel olarak deneyimlerin tüketicilerde uyandırdığı duygusal tepkilerle ilgilidir. Entelektüel boyut, tüketicinin marka deneyimine aktif bir şekilde katılımını teşvik eden ve merak uyandıran bir özelliktir. Bu özellik, birçok durumda birlikte yaratma faaliyetlerini tetikler ve tüketicilerin pasif bir alıcıdan, alışveriş faaliyetini deneyimleyen bireylere dönüşmelerine olanak tanır (Stach, 2019). Son olarak davranışsal boyut tüketicilerin markayla etkileşim sonrası sergilediği davranışları ifade eder. Bu davranışlar, tüketicilerin bir markanın ürünlerini kullanması, mağazada dolaşması veya web sitesinde yorum yapması gibi faaliyetleri içermektedir.

Alışveriş deneyimi, tüketicilerin sadece satın alma amacını değil, duyguları, fantezileri ve eğlence arayışlarını da içeren hedonik eğilimleri de kapsamaktadır (Hirschman ve Holbrook, 1982). Bu nedenle, özellikle perakende alışveriş için mağazalar, satış dışında aynı zamanda bir gösteri ve eğlence merkezi olarak da hizmet vermektedir (Pine ve Gilmore, 1999, s. 58). Bu sayede, müşterilere yalnızca bir satın alma fırsatı sunulmaz, aynı zamanda keyifli deneyimler yaşatılır. Markalar, alışveriş deneyimini oluştururken, tüm uyaranları ve deneyimsel unsurları bir arada sunarak zenginleştirmektedir. Marka ile ilişkilendirilen uyaranlar, tüketicinin marka hakkında bildiklerini ve hissettiklerini etkileyerek tüketicinin marka hakkındaki “zihin haritasını” şekillendirmektedir (Sahin vd., 2011). Deneyimsel unsurlar ile zenginleştirilen bir marka, tüketicilerin zihninde sadece bir ürün veya hizmetin temsilcisi olmaktan öte, keyifli bir deneyimi çağrıştıran bir sembol hâline gelmektedir (Leischnig vd., 2011). Böylece, müşterilere sunulan alışveriş deneyimleri sadece bir ürün veya hizmet satın alma eylemiyle sınırlı kalmaz, aynı zamanda deneyimsel unsurlarla zenginleştirilmiş bir markayla özdeşleşir ve keyifli, anlamlı deneyimler yaşama imkânı tanımaktadır. Bu da markalar için sadık müşterilerin kazanılmasına ve rekabet avantajının elde edilmesine katkı sağlamaktadır.

Perakende marka deneyimi

Perakende sektöründe marka deneyiminden bahsederken, üretici markalarına kıyasla farklılaşan ve mağaza içi deneyiminin etkili olduğu bir yapıdan bahsediyoruz. Tüketicilerin perakende markasıyla ilişkili bir deneyimi yaşamaları temelde iki biçimde gerçekleşmektedir. Birincisi, tüketiciler ürün ve hizmetleri kullanarak veya markanın iletişim unsurlarıyla etkileşimde bulunarak deneyim yaşayabilirler. İkincisi, tüketiciler markanın fiziksel veya dijital mağazasını ziyaret ederek deneyim kazanırlar (Liverant, 2018). Perakende markalar için ikinci deneyim biçimi özellikle önemlidir. Her marka için ilk deneyim süreci kaçınılmazdır. Tüketiciler, markanın ürün ve hizmetlerini satın alarak, reklamlarını izleyerek veya bir katalogunu okuyarak marka ile bir deneyim yaşayabilir. Ancak ikinci deneyim biçimi perakende markalara özel bir durumdur. Bu nedenle, kurumsal perakende markalarının bütünlüklü bir marka deneyimi sunabilmek için müşterilerin mağaza deneyimlerine özen göstermeleri gereklidir.

Özellikle fiziksel mağazalar için tüketicilerin mağazaya kolay ulaşımı, satış temsilcilerinin tüketicilerle iletişimi, mağaza atmosferi ve müzik gibi birçok faktör mağaza içi deneyimini etkileyebilir (Burt ve Davies, 2010; Leischnig vd., 2011; Khan ve Rahman, 2015). Perakende alanında deneyim odaklı çalışmalar, dijital döneme kadar çoğunlukla mağaza içi deneyimlere odaklanmıştır (Hirschman ve Holbrook, 1982; Brakus vd., 2009; Burns ve Neisner, 2006; Ligas ve Chaudhuri, 2012). Bu bağlamda, mağaza çalışanlarının müşterilerle iletişimi ve sunulan hizmet kalitesi (Berry vd., 2006; Burns ve Neisner, 2006), mağazada

düzenlenen etkinlikler (Leischnig vd., 2011), mağaza atmosferi ve teması (Ligas ve Chaudhuri, 2012; Kumar ve Kim, 2014; Manikandan ve Ganesan, 2016) gibi unsurlar incelenmiştir.

Diğer yandan perakende markalarının, bireysel bir mağaza markasından kurumsal bir markaya dönüşmesiyle birlikte, marka yönetimi ve tüketicilere sunulan deneyimde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Mağazaların kurumsal markalara evrilmesi ile (Burt, 2000) mağaza içi deneyim marka deneyiminin tek aracı olmaktan çıkmıştır. Mağaza içi deneyimler, markanın imajı ve deneyimi için halen önemli bir faktör olmasına rağmen (Leischnig vd., 2011), marka deneyimine etki eden birçok değişken kendini göstermektedir. Bunlar arasında markanın tutundurma çalışmaları, markanın kendisine ait ürünleri ve daha birçok marka faaliyeti bu kapsamda değerlendirilebilir (Ailawadi ve Keller, 2004, s. 332). Aynı zamanda mağazanın tiyatral özelliklerinden faydalanarak tüketicilere unutulmaz bir marka deneyimi sunmak da mümkündür (Pine ve Gilmore, 1999, s. 58). Sonuç olarak perakende markaları, üretici markalarıyla benzer şekillerde marka yönetimi yapmanın yanı sıra mağaza içi deneyimi de göz önünde bulundurması gereken çok yönlü bir yapı söz konusudur. Mağaza içi deneyimler, markanın genel imajını etkilerken, markanın genel imajı da mağazaya yönelik tutumlarda belirleyici bir rol oynayabilmektedir (Burt, 2000; Burns ve Neisner, 2006).

Çalışmada sunulan kavramsal model ve yapılar arasındaki ilişkiyi gösteren hipotezler Şekil 1'de verilmiştir. Bu çalışmada, perakende markalarının bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması ve marka deneyimi kavramının mağaza içi deneyimlerin yanı sıra markanın diğer faaliyetleri ile birlikte değerlendirilmesi önerilmiştir. Burt ve Davies'in (2010) önerdiği bütüncül bakış açısı, müşterilerin tek bir mağazanın müşterileri olarak değil, kurumsal bir perakende markasının müşterileri olarak ele alınmasıdır. Bu yaklaşım, Brakus vd. (2009) tarafından önerilen marka deneyimi teorik yaklaşımıyla da uyumlu görünmektedir.

Pazarlama iletişimi literatüründe, marka deneyimi ve müşteri tatmini arasındaki ilişkiyi ele alan bir dizi araştırma bulunmaktadır. Önceki çalışmalar, marka deneyiminin müşteri tatmini açısından önemli bir öncü olduğunu ortaya koymaktadır (Brakus vd., 2009; Ha ve Perks, 2005; Nysveen vd., 2013; Başer vd., 2015). Ayrıca, son zamanlarda yapılan araştırmalar marka deneyiminin marka bağlılığı üzerinde olumlu etkilere sahip olduğunu göstermektedir (Iglesias vd., 2011; Jung ve Soo, 2012; Ramaseshan ve Stein, 2014; Khan vd., 2019). Bunu yanı sıra tüketicilerin olumlu marka deneyimleri yaşamalarının, olumlu mesajlar yaymalarına ve marka iletişimi faaliyetlerine destek sağlamalarına neden olacağı yönünde birçok araştırma bulgusu bulunmaktadır (Klein vd., 2016; Gómez-Suárez ve Veloso, 2020; Rodrigues ve Brandão, 2020).

Hipotezler

Şekil 1'de sunulduğu üzere, bu çalışma, perakende marka deneyimi boyutlarının (duygusal, entelektüel, duyuşsal, davranışsal) müşteri tatmini ve marka bağlılığına etkisini anlamaya yönelik bir model önerisi sunmaktadır. Müşterilerin mağazada yaşadığı deneyimin ağızdan ağıza iletişim faaliyeti ile sonuçlanması beklenmektedir. Aşağıda bu yönde geliştirilen hipotezler ve teorik dayanakları yer almaktadır.

Müşteri tatmini

Müşteri tatmini, bir markanın ürün veya hizmetinin kullanılması sonucunda tüketicilerin hissettikleri duygusal tepki olarak tanımlanmaktadır (Babin ve Griffin, 1998; Baker ve Crompton, 2000). Oliver (1980, s. 460)'e göre tatmin, tüketicilerin markanın hizmetlerini deneyimleme sürecinde ilk deneyim noktasından ayrılma durumunu ifade eder. Oliver ayrıca, tatminin kısa sürede markaya yönelik genel tutuma dönüştüğünü belirtir. Başka bir deyişle, tatmin deneyim sürecinde kararsız başlangıç durumundan bilişsel bir değerlendirme neticesinde daha önce yaşanan deneyimlere yönelik kişisel, duygusal ve olumlu tepkileri ifade eder (Oliver, 1980; Babin ve Griffin, 1998; Bagozzi vd., 1999). Tatmin, beklentilerin karşılanma düzeyiyle

de ilgilidir. Beklentileri karşılanan tüketiciler, markanın ürün ve hizmetlerinden tatmin olurlar (Arnould ve Price, 1993, s. 25; Burns ve Neisner, 2006, s. 50).

Önceki araştırmalar, marka deneyimlerinin geliştirilmesinin müşteri tatmini, müşteri sadakati, müşteri-marka ilişkileri ve markaya güvenin artmasıyla sonuçlandığını göstermiştir (Ha ve Perks, 2005; Brakus vd., 2009; Nysveen vd., 2013). Lin'in (2015) yaptığı çalışma, anlamlı ve yenilikçi marka deneyimlerinin marka denkliği ve müşteri tatmini üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Han vd. (2019), zincir kahve mağazalarına odaklanan bir çalışmada, marka deneyiminin duygusal, entelektüel, duyuşsal ve davranışsal boyutları ile müşteri tatmini arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca, tatmin edilen müşterilerin firmanın ürün ve hizmetlerini satın almaya devam etme ve bağlılıklarını artırma eğiliminde oldukları birçok araştırmayla desteklenmiştir (Han vd., 2019; Iglesias vd., 2019).

Çeşitli araştırmalar, müşteri memnuniyetinin bağlılığa etkisini değerlendirmiştir (Fullerton, 2005; Burns ve Neisner, 2006). Tatmin düzeyine ulaşan tüketicilerin, ilgili firmanın ürün ve hizmetlerini tercih etmeye devam ettikleri ve sonuç olarak firmanın markasına olan bağlılıklarının ve sadakatının arttığı görülmüştür (Anderson ve Sullivan, 1993). Bu kapsamda, Shankar ve arkadaşları (2003, s. 154), müşteri tatminini, bir markanın sunduğu hizmetin memnuniyet verici şekilde algılanması ve markaya duyulan derin bağlılık şeklinde tanımlamaktadırlar.

Öte yandan, tüketici marka desteklenmesinin temel unsurlarından biri, markayla geçmiş deneyimlerden kaynaklanan tatmin düzeyidir. Markadan tatmin edici bir deneyim yaşayan tüketicilerin, markayı etraflarındakilere önerme ve güçlü bir şekilde destekleme eğiliminde olmaları beklenir (Amine, 1998, s. 314). Yapılan pek çok araştırma, müşteri memnuniyeti ile ağızdan ağıza iletişim (AAİ) arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu da tatmin olan müşterilerin bir markayı başkalarına önerme olasılığının arttığını vurgular (Serra Cantallos vd., 2018). Bu bilgiler ışığında aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H1: Marka deneyiminin müşteri tatmini üzerinde olumlu bir etkisi bulunmaktadır.

H2: Müşteri tatminin marka bağlılığı üzerinde olumlu bir etkisi bulunmaktadır.

H3: Müşteri tatminin ağızdan ağıza iletişim üzerinde olumlu bir etkisi bulunmaktadır.

Marka bağlılığı ve ağızdan ağıza iletişim

Marka bağlılığı, tüketicilerin bir hizmet veya ürün satın aldıkları markayla sürdürdükleri ilişkiyi değerli bulmalarındadır (Morgan ve Hunt, 1994, s. 23). Bowden (2009, s. 67) ise marka bağlılığını, tüketicilerin yeni bir markaya geçmelerini engelleyen ve riski en aza indirmek ya da kötü bir sonuçla karşılaşmaktan kaçınmak için markayla ilişkilerini sürdürme istekleri olarak tanımlamaktadır. Marka bağlılığı, bir kişinin bir markayla olan ilişkisini önemli bulduğuna ve bu ilişkiyi sürdürmek için çaba göstermeyi hak ettiğine inandığı bir kavramdır. Bağlılık gösteren bireyler, markayı sadece işlevsel ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı zamanda kendilerini iyi hissettirdiği veya sevdikleri için tercih edebilirler. Başka bir ifadeyle, markanın tüketicilere sağladığı olumlu deneyimler, markaya sadık kalma ve bağlılık göstermenin temel sebeplerinden biri olabilir (Meyer ve Allen, 1991; Gundlach vd., 1995).

Marka deneyiminin marka bağlılığı üzerindeki etkisini inceleyen birçok çalışma mevcuttur (Bowden, 2009; Ramaseshan ve Stein, 2014; Khan vd., 2019). Iglesias vd. (2011), marka deneyiminin bilişsel, duyuşsal, entelektüel ve davranışsal boyutlarının, marka bağlılığının temel öncülleri olduğunu belirtmektedir. Ramaseshan ve Stein (2014, s. 678) ise marka deneyiminde uyarıcıların etkisine dikkat çekmektedir. Bu araştırmacılar, markayla ilgili uyarıcıların marka deneyimini zenginleştirerek marka ilişkilerinin ve bağlılığının güçlenmesine ve sonuç olarak da marka sadakatının oluşumuna katkı sağladığını belirtmektedirler.

Bir markaya derin bir bağlılık duyan sadık tüketiciler, marka hakkında olumlu ağızdan iletişimi yayabilir (Amine, 1998, s. 314). Hatta çoğu zaman markanın savunucusu ve destekçisi durumunda olabilirler (Dick ve Basu, 1994). Ağızdan ağıza iletişim (AAİ - Word of mouth, WOM) genel olarak bir ürün veya hizmetle ilgili kişisel tüketim deneyimlerinin başkalarıyla paylaşılması anlamına gelmektedir. Tüketiciler, duygusal bir bağlılık hissettiklerinde, markanın değeri ile kendi kimliklerini özdeşleştirirler. Bu nedenle, markanın büyümesi için çaba harcarken, markayı çevrelerine tavsiye etmekte istekli olurlar (Hur vd., 2011, s. 1200). Çalışmalar, bağlılığın tüketiciler arasında marka ile ilgili ağızdan ağıza iletişimi artırdığını göstermektedir (Amine, 1998; Kim vd., 2008; Hur vd., 2011). Araştırmalar, bağlılığın tüketiciler arasında markayla ilgili ağızdan ağıza iletişimi artırdığını göstermektedir (Amine, 1998; Kim vd., 2008; Hur vd., 2011). Özellikle günümüzde internetin yaygın olarak kullanıldığı bir dönemde, marka ile ilgili yanlış veya olumsuz bilgilerin hızla yayılabileceği bir ortamda, sadık tüketiciler markayı güçlü bir şekilde savunma eğilimindedirler (Hur vd., 2011, sayfa 1208). Bu sebeple aşağıda sunulan hipotezleri önermekteyiz:

H4: Marka deneyiminin marka bağlılığı üzerinde olumlu bir etkisi bulunmaktadır.

H5: Marka deneyiminin ağızdan ağıza iletişim üzerinde olumlu bir etkisi bulunmaktadır.

H6: Marka bağlılığının ağızdan ağıza iletişim üzerinde olumlu bir etkisi bulunmaktadır.

Araştırma Deseni ve Yöntem

Örnekleme ve Araştırma Süreci

Araştırma modelimizin sınanması amacıyla Tablo 1'de yer alan ölçekler kullanılarak Decathlon markasının müşteri kitlesine anket yöntemiyle sorular yöneltilmiştir. Bu çerçevede, iletişim ve pazarlama uzmanı üç akademisyenin görüşlerine başvurulmuş ve sonrasında geliştirilen anket soruları, iletişim fakültelerinde öğretim gören on öğrenciye sunulmuş ve elde edilen sonuçlar analiz edilmiştir. Bu analiz sonucunda, anket sorularında kısmi düzenlemeler yapılarak katılımcılara iletilmiştir.

Araştırma modelinin doğrulanmasının ardından, amaçlı örnekleme tekniği kullanılarak Mart-Aralık 2022 dönemi içerisinde, Decathlon mağazalarının Eskişehir ve Gaziantep illerinde (araştırmacıların çalışmayı yürütebildiği ve Decathlon mağazalarının faaliyet gösterdiği bölgeler) yer alan katılımcılara çevrimiçi ve çevrimdışı anketler gönderilmiştir. Çalışmada örtük yapılar, çok maddeli, beşli Likert ölçekleri kullanılarak ölçülmüştür. Kullanılan ölçeklerin tamamı daha önceki araştırmalardan uyarlanmıştır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler	n	%
Yaş		
18-26	121	51,7
27-35	79	33,8
36-44	23	9,8
≥ 45	11	4,7
Cinsiyet		
Erkek	177	75,6
Kadın	57	24,4
Gelir Durumu		
5 000 TL'den az	74	31,6
5 001 – 8 000 TL	35	15,0
8 001 – 11 000 TL	32	13,7
11 001 – 14 000 TL	31	13,2
14 001 – 17 000 TL	30	12,8
17 001 ve üstü	32	13,7

Eğitim durumu		
Lise	8	3,4
Ön Lisans	2	,9
Ön Lisans/Lisans	126	53,8
Yüksek lisans/Doktora	98	41,9

Tablo 1'deki verilere dayalı olarak araştırmanın örneklemini içindeki katılımcıların demografik özellikleri analiz edilmiştir. Araştırmaya katılan 234 katılımcının %51,7'si 18-26 yaş aralığındadır ve bu yaş aralığındaki katılımcıların sayısı en fazladır. Bunları, %33,8 oranla 27-35 yaş aralığındaki katılımcılar takip etmektedir. Araştırmaya katılan katılımcıların neredeyse %90'ı lisans veya yüksek lisans derecesine sahipken, yalnızca %3,4'ü lise derecesine sahiptir. Gelir açısından bakıldığında, örneklemin %31,6'sını oluşturan en büyük katılımcı grubu 5000 TL'den az kazanmaktadır. Cinsiyet açısından ise katılımcıların %75,6'sını erkekler oluşturmaktadır ve geri kalan %24,4'ü kadınlardır.

Araştırmanın sonuçlarına göre, örnekleme bulunan katılımcıların büyük çoğunluğunu öğrenciler oluşturmaktadır. Bu sonuç, yaş ve gelir seviyesi faktörleri göz önünde bulundurulduğunda daha açık bir şekilde anlaşılabilir. Özellikle Eskişehir gibi bir öğrenci odaklı şehirde gerçekleştirilen bu çalışmada, öğrencilerin örnekleme yer almasının oldukça doğal bir sonuç olduğu söylenebilir. Cinsiyet bakımından ise Türkiye'de spor etkinliklerine daha fazla ilgi gösteren bireylerin erkekler olduğu gerçeği nedeniyle, Decathlon müşteri kitlesinin büyük bir çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

Ölçekler

Anket formu üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcılara Decathlon mağazasında daha önce bulunup bulunmadıkları sorulmaktadır. Eğer katılımcının cevabı "Hayır" ise diğer aşamalara geçilmeden anket sonlandırılmaktadır ve bu cevaplar analiz sürecine dahil edilmemektedir. İkinci bölümde, katılımcılarla ilgili demografik bilgiler (yaş, cinsiyet vs.) elde edilmeye çalışılmaktadır. Üçüncü ve son bölümde ise araştırma modelinin ve hipotezlerin test edilmesi için kullanılan ölçeklerin sorularına yer verilmektedir.

Ölçeklerin oluşturulma aşamasında, mevcut geçerliliği kanıtlanmış önceki çalışmaların bulgularından istifade edilmiştir. Brakus vd. (2009) tarafından geliştirilen "marka deneyimi" ölçeği, tüketicilerin deneyimlerini dört boyutta (Duyusal, Duygusal, Entelektüel, Davranışsal) ele almaktadır. Orijinal ölçek başlangıçta markalar üzerinde uygulanmış, daha sonraki çalışmalar ise bireylerin tüketim deneyimlerini mağaza ve web siteleri gibi çeşitli bağlamlarda açıklamak amacıyla bu ölçeği kullanmıştır. Pazarlama araştırmalarında tüketicilerin tutumlarını ve eylemlerini tahmin etmek için "tatmin" önemli bir öncül olarak ele alınmaktadır. Müşterilerin mağaza deneyiminden tatmin olma düzeylerini ölçmek için Russell-Bennett vd.'nin (2007) çalışması referans alınmıştır. Son olarak tüketicilerin bu öncüllere bağlı olarak tutumsal ve davranışsal sonuçlarını öğrenmek için marka bağlılığı (Adjei vd., 2010) ve ağızdan ağıza iletişim (Zeithaml vd., 1996) ölçeklerinden yararlanılmıştır. Tüm bu ölçekler, katılımcıların görüşlerini "kesinlikle katılmıyorum (1)" ile "kesinlikle katılıyorum (5)" arasında değişen beşli Likert ölçeği üzerinden değerlendirilmiştir.

Bulgular

Bu çalışmada, ilgili değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek için Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) analizi kullanılarak SPSS AMOS 24 yazılımı kullanılmıştır. YEM literatüründe, örtük değişken modellerini analiz etmek için genellikle iki aşamalı bir yaklaşım önerilmektedir (Hair vd., 2019). Bu nedenle, analize başlamadan önce, verilerin YEM'in temel varsayımlarına ne derece uygun olduğu değerlendirilmiştir. İlk olarak Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılarak gözlenen değişkenlerin modeldeki örtük yapıları açıklayıp

açıklamadığı anlaşılmıştır. Ayrıca ölçüm modelinin kalitesi, yani yapıların geçerliliği ve güvenilirliği de değerlendirilmiştir. İkinci aşamada, yapısal model ve hipotezler analiz edilerek sonuçlar sunulmuştur.

Ölçüm modeli- Doğrulayıcı Faktör Analizi

YEM, verilerin çok değişkenli normallik varsayımına dayandığından, analiz sonuçlarının yorumlanmadan önce bu varsayımın değerlendirilmesi gereklidir (Byrne, 2016). Elde edilen sonuçlarda çoklu normallik dağılımını açıklamak amacıyla önerilen kritik oranın sağlanmadığı gözlemlenmiştir. Bu nedenle, parametre tahminlerinin elde edilmesi için bootstrapping yöntemi kullanılmıştır (Byrne, 2016; Kline, 2016). Bu yöntem, sonuçların güvenilirliğini sağlama konusunda yaygın bir teknik olarak kabul edilmekte olup sonuçların doğruluğunu artırma amacını taşımaktadır.

DFA analizinin bir parçası olarak her bir madde için faktör yükleri değerlendirilmiş, bir madde (DY3) düşük faktör yükü ($< .50$) nedeniyle çıkarılmıştır. DFA sonuçları, örneklem verileriyle uyumlu bir yapı sergilemiştir. Bu bağlamda, elde edilen sonuçlar şu şekildedir: $\chi^2 = 683,331$, $\chi^2/df = 2.364$, $p < 0,001$, Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (Comparative Fit Index, CFI) = 0.91, Tucker-Lewis İndeksi (TLI) = 0.90, Standartlaştırılmış Hata Kareleri Ortalamasının Karekökü (Standardized Root Mean Square Residual, SRMR) = 0,063 ve Tahmin Hatalarının Ortalamasının Karekökü (Root Mean Square Error of Approximation, RMSEA) = 0,077. Bu sonuçlar ölçüm modelinin verilere iyi uyum sağladığını ve modeldeki maddelerin örtük yapıları başarılı bir şekilde ölçüldüğünü göstermektedir.

Göstergelerin güvenilirliği faktör yüklerine göre değerlendirilebilir. Hair vd. (2019) ile Kline'e (2016) göre, 0,50'nin üzerindeki faktör yükleri çoğu amaç için kabul edilebilir olarak değerlendirilmektedir. Müşteri deneyiminin bir maddesi faktör yükü 0,50'nin altında olduğu ve model uyumunu düşürdüğü için analizden çıkarılmıştır. Tablo 2'de en düşük faktör yükünün 0,553 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, elde edilen sonuçlar, tüm göstergelerin kendi yapılarına uygun olduğunu ve tatmin edici bir güvenilirliğe sahip olduğunu açıkça ifade etmektedir.

Tablo 2: Ölçek maddeleri ve ölçüm değerleri

Yapılar	Maddeler	Faktör Yükleri
Marka deneyimi (Brakus vd., 2009)		
Duyusal	Decathlon mağazası, görsel, işitsel ve diğer duyularım üzerinde güçlü etkiler bırakır.	0,892
	Decathlon mağazasını duyusal (görsel, işitsel vs.) açıdan ilgi çekici buluyorum.	0,790
Duygusal	Decathlon mağazası, duyularımı ve hislerimi harekete geçirir.	0,765
	Decathlon mağazasına karşı güçlü duygular beslemem.	0,880
	Decathlon mağazasının benim gözümde duygusal bir anlamı vardır.	0,671
Davranışsal	Decathlon mağazası, fiziksel eylem ve davranışlarda bulunmamı teşvik eder.	0,712
	Decathlon mağazası, bana tümüyle bir deneyim yaşatır.	0,553
	Decathlon mağazası, beni fiziksel eylemlerde bulunmaya itmez.	0,803
Entelektüel	Decathlon mağazasındayken düşüncelere dalarım.	0,704
	Decathlon mağazası, bana herhangi bir şey düşündürmez.	0,624

	Decathlon mağazası, bende ilgi ve merak uyandırır.	0,844
Müşteri tatmini (Russell-Bennett vd., 2007)	Decathlon mağazasından alışveriş yapma kararından memnunum.	0,870
	Decathlon mağazasından alışveriş yapmam akıllıca bir tercihti.	0,902
	Decathlon mağazası ile ilgili kararım konusunda kendimi iyi hissediyorum.	0,853
	Decathlon mağazasından alışveriş yapma konusunda doğru olanı yaptığımı düşünüyorum.	0,868
	Eğer tekrar alışveriş yapmak zorunda olsaydım, Decathlon mağazası hakkında yine aynı şeyi hissederdim.	0,645
Marka bağlılığı (Adjei vd., 2010)	Aşağıdaki soruları Decathlon markası ile olan ilişkinizi dikkate alarak cevaplayınız. Decathlon'la olan ilişkim....	0,844
	... çok bağlı olduğum bir şey.	0,912
	... benim için çok önemli.	0,828
	... süresiz olarak sürdürmeyi düşündüğüm bir şey.]	0,873
	... sanki bir aile olmak gibi.	0,890
	... gerçekten değer verdiğim bir şey.	0,814
	... sürdürmek maksimum çabayı hak ediyor.	0,92
Ağızdan Ağıza İletişim (Zeithaml vd., 1996)	Decathlon hakkında diğer insanlara olumlu şeyler söylerim.	0,925
	Decathlon'u başkalarına tavsiye ederim.	0,862
	Arkadaşlarımı Decathlon mağazasından alışveriş yapmaya teşvik ederim.	

Ölçüm modelinin geçerliliğinin ve güvenilirliğinin daha ileri düzeyde değerlendirilmesi amacıyla her bir yapının AVE sonuçları incelenmiştir. Bulgular, her bir yapının 0.50 değerini aşan bir AVE elde ettiğini göstermektedir. Bu da yapıların faktör analizinde kullanımı için gerekli olan yüksek düzeyde ortak varyansa sahip olduğunu ifade etmektedir (Hair vd., 2019, s. 82). Ek olarak her bir yapının iç tutarlılık güvenilirliği Cronbach alfa katsayısı kullanılarak hesaplanmıştır. Cronbach alfa katsayısı, anket veya soru formundaki maddeler arasındaki ilişkinin ne kadar güçlü olduğunu yansıtmaktadır. Sonuçlar, her bir yapının Cronbach alfa değerinin 0.70'den büyük olduğunu göstermektedir. Bu durum, ilgili yapıların güvenilir göstergeler olduğunu açıklamaktadır.

Tablo 3: Cronbach Alfa, AVE, CR, değişkenler arası korelasyon ve AVE'nin karekökü değerleri

	Cronbach Alfa	CR	AVE	MT	MB	AAİ	MD
MT	0,916	0,918	0,694	0,833			
MB	0,944	0,945	0,741	0,416***	0,861		
AAİ	0,925	0,929	0,815	0,707***	0,559***	0,903	
MD	0,932	0,935	0,783	0,738***	0,600***	0,709***	0,885

MT: Müşteri tatmini, MB: Marka bağlılığı, AAİ: Ağızdan ağıza iletişim, MD: Marka deneyimi
Korelasyon matrisinde koyu renkle gösterilen diyagonal değerler, AVE'nin kareköklüdür. *** $p < 0,001$

Yakınsak geçerlilik, belirli bir yapıya ait göstergelerin ölçüm hatası terimlerinden daha fazla varyans paylaşması durumunu ifade eder. Bu, AVE'nin 0,50'den büyük olması veya

Cronbach alfa veya bileşik güvenilirlik oranının (CR) her ikisinin de 0,70'den büyük olmasıyla değerlendirilebilir (Hair vd., 2019). Yapılan analiz sonucunda, bu koşulların yerine getirildiği ve böylece yakınsak geçerliliğin, analizde dört ayrı yapı için kabul edilebilir olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuçlar Tablo 3'te özetlenmiştir.

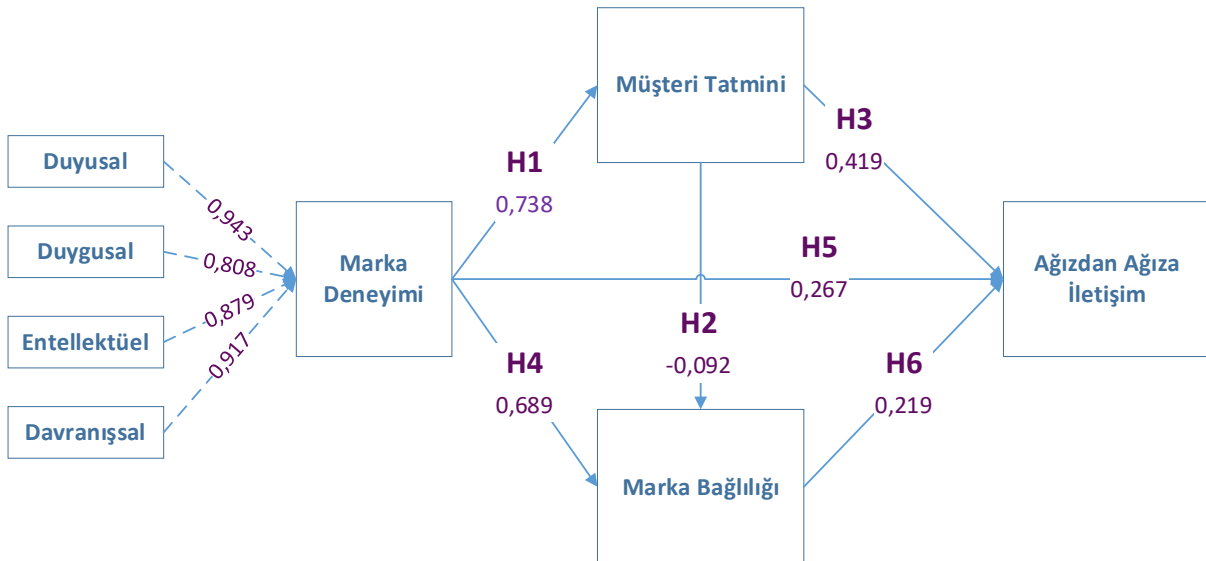
Tablo 4: HTMT Analizi

	MT	MB	AAİ	MD
MT				
MB	0,414			
AAİ	0,694	0,568		
MD	0,710	0,568	0,689	

Son olarak ayırt edici geçerliliği belirlemenin bir yolu, HTMT analizi ile ölçülen farklı yapılar arasındaki korelasyonları karşılaştırmaktır. Yapılar arasındaki korelasyonlar düşükse farklı yapıları ölçüyor olmaları muhtemeldir, bu da ayırtıcı geçerliliği göstermektedir. HTMT analizi sonuçları, çalışmanın ayırt edici geçerliliğinin sağlandığını, çünkü HTMT oranının 0,90'ın altında olduğunu göstermektedir (Henseler vd., 2015). Bu da çalışmanın yapılarının birbirleriyle örtüşmediği ve benzersiz kavramları ölçtüğü anlamına gelmektedir.

Yapısal Modelin Analizi ve Hipotezlerin Test Edilmesi

Ölçüm modelinin geçerliliği sınıandıktan sonra yapısal model ve hipotezlerin değerlendirmesi gerçekleştirilmiştir. Bootstrapping yöntemi, verilerimizin dağılım özelliklerinden bağımsız olarak modelde bulunan aracılık etkilerinin istatistiksel olarak anlamlılığını belirlemek amacıyla kullanılmıştır (Byrne, 2010). Yapısal model test edildiğinde, sonuçlar örtük değişkenler arasındaki hipotez ilişkilerinin, yalnızca H4 hipotezi dışında, istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymuştur ($p < 0,34$). Genel olarak uyum indeksleri modelin tatmin edici bir uyum düzeyi sergilediğini göstermektedir: $\chi^2 = 554,850$, $\chi^2/d.f. = 2,118$, $p < 0,001$, CFI = 0,934, TLI = .924, IFI = 0,934, RMSEA = 0,069 ve SRMR = 0,060. Şekil 1'de görülebileceği üzere, "marka deneyimi"nin dört farklı boyutu arasındaki ilişkiyi gösteren yol katsayıları genel olarak birbirine oldukça yakındır (duygusal ($\beta = 0,808$, $p < 0,001$), duygusal ($\beta = 0,943$, $p < 0,001$), entellektüel ($\beta = 0,879$, $p < 0,001$), davranışsal ($\beta = 0,917$, $p < 0,001$)).

Şekil 1: Araştırma Modeli

YEM sonuçları Tablo 6'da özetlenmiştir. Analiz sonuçları, marka deneyimi ile müşteri tatmini arasında güçlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Bulgular, H1 hipotezini 0,738 β değeri ve $p < 0,001$ anlamlılık düzeyi ile desteklemektedir. Ayrıca analiz sonuçlarına göre, marka deneyimi ile müşteri bağlılığı arasında 0,689 β değeri ve $p < 0,001$ anlamlılık düzeyi ile ve marka deneyimi ile ağızdan ağıza iletişim arasında 0,267 β değeri ve $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Buna karşın, müşteri tatmininin ağızdan ağıza iletişimi olumlu bir şekilde etkilediği gözlemlenmiştir; ancak müşteri tatmini ile marka bağlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanmamıştır. Bu bağlamda, β değerleri sırasıyla 0.419 ($p < 0.001$) ve -0.092 ($p < 0.05$) olarak hesaplanmıştır. Bu analiz, H3 hipotezini desteklerken, H2 hipotezinin geçerli olmadığını göstermektedir.

Tablo 5: Hipotez testlerinin sonuçları

Hipotezler	β	ST	t-değeri	P	Sonuçlar
H1: MD $\rightarrow$ MT	0,738	0,068	9,620	***	Desteklenmektedir
H2: MT $\rightarrow$ MB	-0,092	0,158	-0,940	AD	Desteklenmemektedir
H3: MT $\rightarrow$ AAİ	0,419	0,105	5,137	***	Desteklenmektedir
H4: MD $\rightarrow$ MB	0,689	0,161	6,055	***	Desteklenmektedir
H5: MD $\rightarrow$ AAİ	0,267	0,114	2,661	*	Desteklenmektedir
H6: MB $\rightarrow$ AAİ	0,219	0,052	3,352	***	Desteklenmektedir

ST: Standart Tahmin, AD: Anlamlı Değil, *** : 0,001, ** : 0,05, * : 0,10

Son olarak sonuçlar ağızdan ağıza iletişim ile marka bağlılığı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin varlığını vurgulamaktadır. Elde edilen β değeri 0.219 ve anlamlılık düzeyi $p < 0.001$ olan bu ilişki, ağızdan ağıza iletişimin önemini göstermektedir. Müşteriler, olumlu deneyimlerini paylaşarak marka tanıtımına katkıda bulduklarında, bu durum marka bağlılığının oluşturulmasına ve pekiştirilmesine önemli bir katkı sağlayabilir.

Sonuç ve Tartışma

Bu araştırma, perakende sektöründe müşteri deneyiminin etkilerini Decathlon markası örneği üzerinden incelemektedir. Bulgular, marka deneyiminin müşteri tatmin düzeyini ve markaya bağlılığı belirlemede kritik bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Marka deneyimi, müşterilerin karar verme süreçlerinde ve bir markaya ilişkin algılarını şekillendirmede önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmanın sonuçları, daha önce yapılan araştırmalarla uyumlu bir şekilde, marka deneyimi ile müşteri tatmini arasında olumlu bir ilişki olduğunu göstermektedir. Örneğin, Khan ve Rahman (2015) müşteri-marka katılımının marka tatmini ve marka sadakatini olumlu yönde etkilediğini ve çevrimiçi marka deneyiminin bu ilişkiye aracılık ettiğini bulmuşlardır. Ayrıca, Nysveen vd. (2013), marka deneyimlerinin sadakat, güven ve kalite algısı yaratabileceğini, tatminin ise sadakatın ana belirleyicisi olduğunu saptamışlardır.

Marka deneyimi hem hedonik hem de faydacı alışveriş deneyimini eşzamanlı olarak sunma kapasitesi sayesinde, tüketicilerin alışveriş faaliyetlerinden elde ettikleri tatmin düzeyini artırmaktadır (Oliveira Santini vd., 2018). Marka deneyiminin müşteri tatmini üzerindeki olumlu etkisinin temel sebeplerinden biri, tüketicilere olumlu duygusal ve duyusal deneyimler yaşatma yeteneğinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada marka deneyimi ikinci dereceden bir yapı olarak ölçülmüştür. Daha önce yapılan araştırmaların ortaya koyduğu gibi, marka

deneyiminin her dört boyutu da tek başına ve bu çalışmanın ortaya koyduğu gibi, bir arada müşterilerin marka tatminini olumlu yönde etkilemektedir. Özellikle perakende mağazalarda müşterilerin çoklu duyuşsal uyarılara maruz kalmaları onların marka deneyimini zenginleştirmektedir. Bu deneyim, doğrudan veya dolaylı biçimde müşteri denkliği veya ağızdan ağıza olumlu iletişim (bu çalışmanın bulguları) gibi marka yönetiminin arzuladığı olumlu sonuçlara katkı sağlamaktadır (Iglesias vd., 2019).

Öte yandan, müşterilerin mağaza deneyimleri sonucunda yaşadığı tatminin, markaya bağlılıklarını artırması beklenmektedir (H3). Literatürde tatmin kavramı ile algılanan keyif, güven gibi olumlu tutum ve duyguların markaya sadakat veya bağlılığı artırabileceğine yönelik araştırma sonuçları bulunmaktadır (Arnold ve Reynolds, 2003; Brakus vd., 2009; Nysveen vd., 2013). Ancak, yakın dönemde sadık tüketici profillerinin oluşturulmasıyla ilgili bazı belirsizliklerin ortaya çıktığı ve tüketicilerin bir markaya bağlılık gösterme konusunda isteksiz olduklarına dair bulgulara da rastlanmaktadır. Bu bağlamda, tüketicilerin tatmin oldukları ve sıkça tercih ettikleri bir markayı kolayca değiştirme eğiliminde oldukları gözlenmektedir (Havas Group, 2023).

Doğrudan marka bağlılığına odaklanan ampirik çalışmalar, tüketici tatmini ile marka bağlılığı arasında güçlü bir ilişkinin varlığını kanıtlanamamaktadır (Sung ve Choi, 2010). İki değişken arasındaki pozitif ilişkiyi gösteren çalışmalar, çeşitli faktörlerin bu ilişki üzerinde etkili olabileceğini işaret etmektedir. Algılanan kalite ve markaya duyulan güven gibi faktörlerin aracılık ettiği durumlarda, marka bağlılığının artabileceği görülmektedir (Giovanis, 2016). Ancak, müşteri tatmininin tek başına marka bağlılığına yol açmadığını belirten bulgular mevcuttur. Havas'ın (2023) araştırması, markaların %75'inin bir gecede kaybolabileceğini ve pek çok insanın bunun üzerinde fazla düşünmeyeceğini, hatta kolayca başka bir marka tercihi yapabileceğini öne sürmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada müşteri tatmini ile marka bağlılığı arasındaki anlamlı ilişki tespit edilememesinin temelinde, tüketicilerin markalara yönelik bakış açılarının değişiminin ve bu eğilimin yaygınlaşmasının yattığı sonucuna varılabilir. Bu bağlamda, mevcut durum aynı zamanda müşteri-marka ilişkisinin boyutlarının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini işaret etmektedir.

Bununla birlikte, olumlu bir marka deneyimi, tüketici ile marka arasında güçlü bir duygusal bağın oluşumuna katkıda bulunarak bağlılığın artmasına neden olabilir (H2). Mağaza deneyimleri, tüketicilerin marka ile güçlü bir duygusal bağ kurmalarını kolaylaştırmaktadır. Bu da, tüketicilerin mağazaya olan bağlılıklarının artmasına ve sadık müşterilere dönüşmelerine yol açmaktadır (Khan vd., 2019). Başka bir ifadeyle, tüketicilerin deneyimledikleri duygusal müşteri bağlılığı, markaya duydukları sadakat ve bağlılık seviyelerini de yansıtmaktadır. Olumlu deneyim yaşayan bir müşterinin, markayı başkalarına önerme, markadan tekrar satın alma ve markayla ilgili diğer davranış biçimlerine katılma olasılığı daha yüksek olabilir (Ramaseshan ve Stein, 2014; Khan vd., 2019).

Bu çalışmanın önemli sonuçlarından biri de, müşteri deneyimine dayalı stratejilerin etkinliğine dair mevcut anlayışa katkı sağlamasıdır. Sonuçlar, deneyimsel pazarlama araçlarının ağızdan ağıza iletişimi teşvik etmek amacıyla etkili bir şekilde kullanılabileceğini göstermektedir. Özellikle Decathlon markasının mağaza atmosferi göz önünde bulundurulduğunda, perakende çalışmalarında marka deneyiminin merkezî bir yapı olarak ele alınmasının olumlu ağızdan ağıza pazarlama çabalarını destekleyebileceği vurgulanmaktadır. Önceki çalışmaların da gösterdiği üzere müşteri tatmini üzerinden veya doğrudan marka deneyimi, olumlu ağıza sonuçları desteklemektedir (Oliveira Santini vd., 2018). Bağlıkla ilgili sonuçlarla birlikte ele alındığında bu çalışmanın sonuçları, uzun vadeli ilişkiler kurmanın anahtarı olan davranışları etkileyebileceğinden, marka deneyimi oluşturmanın önemini ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, marka yönetimi stratejilerinin toplumsal değişim dinamikleriyle uyumlu bir şekilde yeniden düşünülmesi kaçınılmazdır. Toplumsal açıdan zayıf bağ yapısı (Bauman, 2017), tüketim araçlarına da yansımaktadır (Havas, 2023), bu da pazarlama çalışmaları için yeni yaklaşımların gerekliliğini vurgulamaktadır. Tüketicilerin sürekli olarak farklı markalara yönelebileceği düşünülerek sürekli tatmin ve memnuniyet sağlayıcı bir deneyim sunulması gerekmektedir. Tüketicilerin sembolik bağlılıktan çok “akıllı” alışveriş yapan ortaklar olduğunu kabul etmek ve tatmin edici bir hizmeti sürekli sunmak önemlidir. Tüketici davranışlarındaki bu değişim, pazarlamacıları kişiselleştirilmiş deneyimler ile güçlü ilişkiler kurmaya yönlendirmektedir. Ayrıca, şirketlerin rekabetçi avantajlarını sürdürmek ve değişen tüketici ihtiyaçlarına cevap vermek için pazarlama stratejilerini sürekli olarak uyarlamaları gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, perakende marka deneyimi ile müşteri tatmini, marka bağlılığı ve olumlu ağızdan ağıza iletişim arasındaki ilişkiyi incelemektir. Ancak, bu araştırma bazı sınırlılıklar taşımaktadır. Öncelikle, veri toplama sürecinde sadece spor ürünleri satan bir perakende markasının verileri kullanılmıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, farklı ürün kategorilerine sahip diğer markaların da dahil edilmesiyle daha geniş bir perspektif sunabilir. Aynı zamanda, aynı ürün kategorisinde faaliyet gösteren farklı markaların karşılaştırıldığı çalışmalar, daha derinlemesine anlayışlar sunabilir.

Çalışmanın bir diğer önemli kısıtlılığı, yalnızca Türkiye'deki tüketicileri içermesidir. İleriki çalışmalar, incelenen markanın faaliyet gösterdiği uluslararası pazarları içermeli ve daha geniş bir ülke örneklemeyle veri toplamalıdır. Bu yaklaşım, kültürel faktörlerin marka deneyimine etkisini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Son olarak, araştırma modelinde belirtilen bağımsız ve bağımlı değişkenlerin yanı sıra farklı değişkenlerin de dikkate alınabileceği bir araştırma tasarımı düşünülebilir. Örneğin, marka deneyimi ile marka katılımı arasındaki ilişki ele alınabilir veya demografik değişkenlere göre deneyimin etkisi araştırılabilir. Bunun yanı sıra günümüzde sosyal medyanın yükselişiyle birlikte, tüketicilerin marka deneyiminin elektronik ağızdan ağıza iletişime olan etkileri de değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Adjei, M. T., Noble, S. M. ve Noble, C. H. (2010). The influence of C2C communications in online brand communities on customer purchase behavior. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 38(5), 634–653. <https://doi.org/10.1007/s11747-009-0178-5>
- Ailawadi, K. L. ve Keller, K. L. (2004). Understanding retail branding: Conceptual insights and research priorities. *Journal of Retailing*, 80(4), 331–342. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2004.10.008>
- Alloza, A. (2008). Brand engagement and brand experience at BBVA, the transformation of a 150 years old company. *Corporate Reputation Review*, 11(4), 371–379. <https://doi.org/10.1057/crr.2008.31>
- Amine, A. (1998). Consumers' true brand loyalty: The central role of commitment. *Journal of Strategic Marketing*, 6(4), 305–319. <https://doi.org/10.1080/096525498346577>
- Anderson, E. W. ve Sullivan, M. W. (1993). The antecedents and consequences of customer satisfaction for firms. *Marketing Science*, 12(2), 125–143. <https://doi.org/10.1287/mksc.12.2.125>
- Arnold, M. J. ve Reynolds, K. E. (2003). Hedonic shopping motivations. *Journal of Retailing*, 79(2), 77–95. [https://doi.org/10.1016/S0022-4359\(03\)00007-1](https://doi.org/10.1016/S0022-4359(03)00007-1)
- Arnould, E. J. ve Price, L. L. (1993). River Magic: Extraordinary experience and the extended service encounter. *Journal of Consumer Research*, 20(1), 24–45.
- Babin, B. J. ve Griffin, M. (1998). The nature of satisfaction: An updated examination and analysis. *Journal of Business Research*, 41(2), 127–136.

- Bagozzi, R. P., Gopinath, M. ve Nyer, P. U. (1999). The role of emotions in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 27(2), 184–206.
- Baker, D. A. ve Crompton, J. L. (2000). Quality, satisfaction and behavioral intentions. *Annals of Tourism Research*, 27(3), 785–804. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(99\)00108-5](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(99)00108-5)
- Balmer, J. M. ve Gray, E. R. (2003). Corporate brands: What are they? What of them? *European Journal of Marketing*, 37(7/8), 972–997. <https://doi.org/10.1108/03090560310477627>
- Başer, İ. U., Cintamür, İ. G. ve Arslan, F. M. (2015). Examining the effect of brand experience on consumer satisfaction, brand trust and brand loyalty. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 37(2). <https://doi.org/10.14780/iibd.51125>
- Bauman, Z. (2017). *Akışkan modernite: İnceleme* (1. basım). (2017). Can Sanat Yayınları.
- Berry, L. L., Wall, E. A. ve Carbone, L. P. (2006). Service clues and customer assessment of the service experience: Lessons from marketing. *Academy of Management Perspectives*, 20(2), 43–57.
- Bowden, J. L.-H. (2009). The process of customer engagement: A conceptual framework. *The Journal of Marketing Theory and Practice*, 17(1), 63–74. <https://doi.org/10.2753/MTP1069-6679170105>
- Brakus, J. J., Schmitt, B. H. ve Zarantonello, L. (2009). Brand experience: What is it? How is it measured? Does it affect loyalty? *Journal of Marketing*, 73(3), 52–68. <https://doi.org/10.1509/jmkg.73.3.52>
- Burns, D. J. ve Neisner, L. (2006). Customer satisfaction in a retail setting. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 34(1), 49–66. <https://doi.org/10.1108/09590550610642819>
- Burt, S. (2000). The strategic role of retail brands in British grocery retailing. *European Journal of Marketing*, 34(8), 875–890. <https://doi.org/10.1108/03090560010331351>
- Burt, S. ve Davies, K. (2010). From the retail brand to the retailer as a brand: Themes and issues in retail branding research. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 38(11/12), 865–878. <https://doi.org/10.1108/09590551011085957>
- Byrne, B. M. (2016). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming*. Multivariate applications series. Routledge.
- Collins, A. M., Cronin, J. M., Burt, S. ve George, R. J. (2015). From store brands to store brandscapes: The emergence of a time and money saving heuristic. *European Journal of Marketing*, 49(5/6), 894–918. <https://doi.org/10.1108/EJM-01-2014-0038>
- Cottet, P., Lichtlé, M.-C. ve Plichon, V. (2006). The role of value in services: A study in a retail environment. *Journal of Consumer Marketing*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1108/07363760610674347>
- Decathlon. (2022, December 12). *Affordable Sporting Gear Since 1976 - Our Story - Decathlon*. <https://www.decathlon.com/pages/our-story>
- Dick, A. S. ve Basu, K. (1994). Customer loyalty: Toward an integrated conceptual framework. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 22(2), 99–113. <https://doi.org/10.1177/0092070394222001>
- Fullerton, G. (2005). How commitment both enables and undermines marketing relationships. *European Journal of Marketing*, 39(11/12), 1372–1388. <https://doi.org/10.1108/03090560510623307>
- Giovanis, A. (2016). Consumer-brand relationships' development in the mobile internet market: evidence from an extended relationship commitment paradigm. *Journal of Product & Brand Management*, 25, 568–585.

-
- Gómez-Suárez, M. ve Veloso, M. (2020). Brand experience and brand attachment as drivers of WOM in hospitality. *Spanish Journal of Marketing - ESIC*, 24(2), 231–246. <https://doi.org/10.1108/SJME-12-2019-0106>
- Gundlach, G. T., Achrol, R. S. ve Mentzer, J. T. (1995). The structure of commitment in exchange. *Journal of Marketing*, 59(1), 78–92. <https://doi.org/10.1177/002224299505900107>
- Ha, H.-Y. ve Perks, H. (2005). Effects of consumer perceptions of brand experience on the web: Brand familiarity, satisfaction and brand trust. *Journal of Consumer Behaviour*, 4(6), 438–452. <https://doi.org/10.1002/cb.29>
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2019). *Multivariate data analysis*. Cengage.
- Han, H., Lee, K.-S., Song, H., Lee, S. ve Chua, B.-L. (2019). Role of coffeehouse brand experiences (sensory/affective/intellectual/behavioral) in forming patrons' repurchase intention. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 3(1), 17–35. <https://doi.org/10.1108/JHTI-03-2019-0044>
- Havas Group. (19 Nisan 2023). *Havas' Meaningful Brands report 2021 finds we are entering THE AGE OF CYNICISM*. https://www.havasgroup.com/press_release/havas-meaningful-brands-report-2021-finds-we-are-entering-the-age-of-cynicism/
- Henseler, J., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43(1), 115–135. <https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8>
- Hirschman, E. C. ve Holbrook, M. B. (1982). Hedonic consumption: Emerging concepts, methods and propositions. *Journal of Marketing*, 46(3), 92. <https://doi.org/10.2307/1251707>
- Hur, W.-M., Ahn, K.-H. ve Kim, M. (2011). Building brand loyalty through managing brand community commitment. *Management Decision*, 49(7), 1194–1213. <https://doi.org/10.1108/00251741111151217>
- Iglesias, O., Markovic, S. ve Rialp, J. (2019). How does sensory brand experience influence brand equity? Considering the roles of customer satisfaction, customer affective commitment, and employee empathy. *Journal of Business Research*, 96, 343–354. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.05.043>
- Iglesias, O., Singh, J. J. ve Batista-Foguet, J. M. (2011). The role of brand experience and affective commitment in determining brand loyalty. *Journal of Brand Management*, 18(8), 570–582. <https://doi.org/10.1057/bm.2010.58>
- Jung, L. H. ve Soo, K. M. (2012). The effect of brand experience on brand relationship quality. *Academy of Marketing Studies Journal*, 16(1), 87–98.
- Khan, I., Hollebeek, L. D., Fatma, M., Islam, J. U. ve Rahman, Z. (2019). Brand engagement and experience in online services. *Journal of Services Marketing*, 34(2), 163–175. <https://doi.org/10.1108/JSM-03-2019-0106>
- Khan, I. ve Rahman, Z. (2015). Brand experience anatomy in retailing: An interpretive structural modeling approach. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 24, 60–69. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2015.02.003>
- Kim, J. W., Choi, J., Qualls, W. ve Han, K. (2008). It takes a marketplace community to raise brand commitment: The role of online communities. *Journal of Marketing Management*, 24(3-4), 409–431. <https://doi.org/10.1362/026725708X306167>
- Klein, J. F., Falk, T., Esch, F.-R. ve Gloukhovtsev, A. (2016). Linking pop-up brand stores to brand experience and word of mouth: The case of luxury retail. *Journal of Business Research*, 69(12), 5761–5767. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.04.172>
-

-
- Kline, R. B. (2016). *Principles and practice of structural equation modeling. Methodology in the social sciences*. The Guilford Press.
- Kumar, A. ve Kim, Y.-K. (2014). The store-as-a-brand strategy: The effect of store environment on customer responses. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21(5), 685–695. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2014.04.008>
- Leischnig, A., Schwertfeger, M. ve Geigenmüller, A. (2011). Shopping events, shopping enjoyment, and consumers' attitudes toward retail brands—An empirical examination. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 18(3), 218–223. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2010.11.002>
- Ligas, M. ve Chaudhuri, A. (2012). The moderating roles of shopper experience and store type on the relationship between perceived merchandise value and willingness to pay a higher price. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 19(2), 249–258. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2012.01.006>
- Lin, Y. H. (2015). Innovative brand experience's influence on brand equity and brand satisfaction. *Journal of Business Research*, 68(11), 2254–2259. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.06.007>
- Liverant, B. (2018). Retail history: United States and Canada. In J. Stobart & V. Howard (Eds.), *Routledge companions in business, management and accounting. The Routledge companion to the history of retailing* (1st ed., Vol. 1, ss. 359–376). Routledge.
- Manikandan, M. ve Ganesan, S. (2016). Sports Retailing in India: A Case of Sports Retailer Decathlon India. *South Asian Journal of Business and Management Cases*, 5(2), 181–188. <https://doi.org/10.1177/2277977916665980>
- Meyer, J. P. ve Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61–89. [https://doi.org/10.1016/1053-4822\(91\)90011-Z](https://doi.org/10.1016/1053-4822(91)90011-Z)
- Morgan, R. M. ve Hunt, S. D. (1994). The commitment-trust theory of relationship marketing. *The Journal of Marketing*, 20–38.
- Nysveen, H., Pedersen, P. E. ve Skard, S. (2013). Brand experiences in service organizations: Exploring the individual effects of brand experience dimensions. *Journal of Brand Management*, 20(5), 404–423. <https://doi.org/10.1057/bm.2012.31>
- Oliveira Santini, F., Ladeira, W. J., Sampaio, C. H. ve Pinto, D. C. (2018). The brand experience extended model: a meta-analysis. *Journal of Brand Management*, 25, 519–535.
- Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of Marketing Research*, 17(4), 460–469.
- Pine, B. J. ve Gilmore, J. H. (1999). *The experience economy: Work is theatre & every business a stage*. Harvard Business School Press.
- Ramaseshan, B. ve Stein, A. (2014). Connecting the dots between brand experience and brand loyalty: The mediating role of brand personality and brand relationships. *Journal of Brand Management*, 21(7), 664–683. <https://doi.org/10.1057/bm.2014.23>
- Rodrigues, C. ve Brandão, A. (2020). Measuring the effects of retail brand experiences and brand love on word of mouth: A cross-country study of IKEA brand. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 15, 1–28. <https://doi.org/10.1080/09593969.2020.1768577>
- Russell-Bennett, R., McColl-Kennedy, J. R. ve Coote, L. V. (2007). Involvement, satisfaction, and brand loyalty in a small business services setting. *Journal of Business Research*, 60(12), 1253–1260. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2007.05.001>
- Sahin, A., Zehir, C. ve Kitapçı, H. (2011). The effects of brand experiences, trust and satisfaction on building brand loyalty; An empirical research on global brands. *Procedia*
-

-
- *Social and Behavioral Sciences*, 24, 1288–1301.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.09.143>
- Serra Cantalops, A., Ramón Cardona, J. ve Salvi, F. (2018). The impact of positive emotional experiences on eWOM generation and loyalty. *Spanish Journal of Marketing - ESIC*, 22. <https://doi.org/10.1108/SJME-03-2018-0009>
- Shankar, V., Smith, A. K. ve Rangaswamy, A. (2003). Customer satisfaction and loyalty in online and offline environments. *International Journal of Research in Marketing*, 20(2), 153–175. [https://doi.org/10.1016/S0167-8116\(03\)00016-8](https://doi.org/10.1016/S0167-8116(03)00016-8)
- Stach, J. (2019). Meaningful experiences: An embodied cognition perspective on brand meaning co-creation. *Journal of Brand Management*, 26(3), 317–331. <https://doi.org/10.1057/s41262-018-0133-1>
- Sung, Y. ve Choi, S. M. (2010). “I won’t leave you although you disappoint me”: The interplay between satisfaction, investment, and alternatives in determining consumer–brand relationship commitment. *Psychology & Marketing*, 27, 1050–1073.
- Tarnovskaya, V., Elg, U. ve Burt, S. (2008). The role of corporate branding in a market driving strategy. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 36(11), 941–965. <https://doi.org/10.1108/09590550810911692>
- Toneguzzi, M. (2019, August 29). Sporting goods retailer ‘Decathlon’ launches rapid Cross-Canada superstore expansion [Feature]. *Retail Insider Canada*. <https://www.retail-insider.com/retail-insider/2019/8/sporting-goods-retailer-decathlon-launches-rapid-cross-canada-superstore-expansion-feature/>
- Vilnai-Yavetz, I., Gilboa, S. ve Mitchell, V. (2021). Experiencing atmospherics: The moderating effect of mall experiences on the impact of individual store atmospherics on spending behavior and mall loyalty. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 63, 102704. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2021.102704>
- Zeithaml, V. A., Berry, L. L. ve Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of Marketing*, 60(2), 31–46. <https://doi.org/10.1177/002224299606000203>
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

The Impact of Supply Chain Strategies on Logistics Performance: A Study in the Post Covid-19 Pandemic Period¹

Tedarik Zinciri Stratejilerinin Lojistik Performansına Etkisi: Covid-19 Pandemi Sonrası Dönemde Bir Çalışma

Evrım Burcu KÜLLÜK ABDAN^a Ahmet ÇETİNDAS^{b*}

^a M. Sc., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID:0000-0003-3123-5219

^b Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2262-4204

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 2 Nisan 2023

Kabul tarihi: 17 Temmuz 2023

Anahtar Kelimeler:

Covid-19,
Tedarik zinciri stratejileri,
Yalın tedarik zinciri,
Çevik tedarik zinciri,
Lojistik performans.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: February 1, 2022

Accepted: June 8, 2022

Keywords:

Covid-19,
Supply chain strategies,
Agile supply chain,
Lean supply chain,
Logistics performance.

ÖZ

Tüm dünya, çalışma koşullarını etkileyen ve dolayısıyla tedarik zincirlerinde belirsizliklere ve aksamalara yol açan bir pandemi geçirdi. Salgın sonrası dönemde (2021-2022) bazı sektörlerin önemli ölçüde yavaşladığı, bazı sektörlerin ise hızla yükselişe geçtiği görülmüştür. Bu dönemde lojistik performansı daha da önem kazanırken uygulanan tedarik zinciri stratejisi de firmalar için önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle çalışmanın amacı, Gaziantep sanayi bölgesinde faaliyet gösteren üretim işletmelerinde, tedarik zinciri stratejilerinin lojistik performans üzerindeki etkisini belirlemektir. Covid-19 salgını, tedarik zincirinde aksamalara neden olan tüm sektörlerle birçok belirsizliği beraberinde getirmiştir. Bu aksaklıklar, bu çalışmanın bağımsız değişkenleri olarak da değerlendirilen yalın ve çevik tedarik zinciri stratejileri ile kontrol altına alınabilmektedir. Bu iki tedarik zinciri stratejisinden etkileneceği beklenen lojistik performansı, kalite, esneklik, maliyet ile hız ve güvenilirlik gibi dört boyutta ele alınmıştır. Anket yöntemiyle 154 işletmeden veri toplanarak analiz yapılmıştır. Analizin sonuçları, çevik tedarik zinciri stratejisinin tüm lojistik performans boyutları (kalite, esneklik, maliyet ile hız ve güvenilirlik) üzerinde etkisi olduğunu göstermiştir. Ancak yalın tedarik zinciri stratejisi bu boyutların hiçbirine etki etmemiştir. Böylelikle, Covid-19 salgını sonrası gibi tedarik zinciri aksamaları ve belirsizliklerin yoğun olduğu dönemlerde daha yüksek lojistik performansı elde etmek için üretici firmaların yalın tedarik zinciri stratejisi yerine, çevresel değişimlere daha hızlı yanıt verme amacı olan çevik tedarik zinciri stratejisini benimsemeleri gerektiği önerilmiştir.

ABSTRACT

The whole world passed a pandemic that affected working conditions and so lead to uncertainties and disruptions in supply chains. Nowadays during the post pandemic period (2021-2022), some industries slowed down significantly, while some sectors moved up. In this period, logistics performance gains more importance and the implemented supply chain strategy plays a significant role for companies. Therefore, the study's objective is to determine the impact of supply chain strategies on logistics performance in production companies operating in Gaziantep industrial zone. The covid-19 pandemic brought a lot of uncertainties to all industries which caused supply chain disruptions. These disruptions could be controlled with lean supply chain (LSC) and agile supply chain (ASC) strategies which are also considered as independent variables of this study. Logistics performances that are expected to be affected by these two supply chain strategies are considered in four dimensions such as quality, flexibility, cost, and speed and reliability. Data were collected from 154 businesses by surveys and analyzes were made. The results of the analysis showed that an ASC strategy affects all logistics performance dimensions (quality, flexibility, cost, and speed and reliability). But the LSC strategy did not affect any of these dimensions. It has been concluded that manufacturers should adopt an ASC strategy, which aims to respond more quickly to environmental changes, instead of a LSC strategy, in order to achieve higher logistics performance during periods of intense supply chain disruptions and uncertainties, such as after the post Covid-19 pandemic.

¹ Bu makale, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalı'nda 23.12.2020 tarihinde tamamlanan "Tedarik Zinciri Stratejilerinin Lojistik Performansına Etkisi: Gaziantep İmalat Sektöründe bir Uygulama" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Introduction

Due to Covid-19 pandemic, the demand priorities of customers has changed. These complicated the supply chain planning. The post pandemic period brought a lot of uncertainties to all industries which caused supply chain disruptions. These disruptions could be controlled by developing new supply chain strategies. Supply chain strategies aim to develop a value flow from supplier to customer in order to increase efficiency in production to provide a stable schedule and to eliminate all excess costs in the supply chain. Supply chain strategy is a demand based strategy characterized as faster response to customers, mass customization and diversified product groups (Roh et al., 2014: 200-202).

The real impact of the Covid-19 outbreak on business activities is felt more in the post period which consist 2022-2023. In this period, companies are fighting with instability, uncertainty, danger and supply disruptions (Karabag, 2020: 2). So, the competitive pressure and uncertainties in the markets due to the Covid-19 pandemic pushed manufacturers to reconstruct their supply chains. This can lead to an increase in performance indications such as operational or logistics performance (Chavez et al., 2013). Logistics performance is a key function as it is more important to respond effectively to changing demand during the post pandemic. The way to respond more effectively is to use a supply chain strategy which would be more suitable for this period. There are many supply chain strategies that can be used to improve logistics performance. However, agile supply chain (ASC) and lean supply chain (LSC) strategies that seem to be more effective in uncertainties (Qi et al., 2011) such as the post Covid-19 pandemic period, have been analyzed in this study. The study starts with explaining the concepts of supply chain strategies and logistics performance and continues with the literature review where the hypotheses are developed. Further, the hypotheses were tested by establishing a structural equation model.

Supply Chain Strategies

A strategic supply chain is the development of a constant long-term agreement established by two or more companies in a supply chain and the loyalty and commitment to this commercial relationship. Supply chain is responsible for activities including; sourcing, purchasing, transformation and logistics management (Mentzer et al., 2001:160).

Fisher (1997) stated the type of product determines the better supply chain strategie. Companies producing functional products have a relatively predictable demand and therefore should apply a LSC. Businesses that produce innovative and unpredictable products should design an ASC. As a result of the unforeseen demand due to the Covid-19 pandemic, the question "how firms should design their supply chains, lean or agile?" become important.

The term "lean" refers to companies finding solutions by reducing non-value-added operations and eliminating a range of activities or wastes, as well as improving value-added operations (Wee & Simon, 2009: 336). LSC reduces waste and non-value-added operations to optimize and streamline supply chain processes (Akben & Güngör, 2018:1). The primary objective of any lean method is the elimination of waste. Waste is anything that has no value or adds no value to it. Successful LSC strategies can only be implemented when they are accepted by all employees of the company (Yıldız & Sayin, 2020:121). In any process or product, companies should eliminate all types of waste till they find what remains valuable. The key is to spot waste and then stop waste (Domingo, 2003: 1).

The ASC, which is used more often when the demand is more uncertain, aims to respond effectively and quickly to changing customer needs. ASC is used for a quick restructuring of production and supply processes and the rapid introduction of new and modified products to the market (Nagel, 1991: 16).

Agility is an important and convenient strategy in supply chains that ensures companies' success in unpredictable markets and allows them to react quickly to fluctuations (Vázquez-Bustelo et al., 2007: 1310).

Pacheco (2019) has summarized the ASC principles in five key principles:

- Internal and external cooperation to increase competitiveness
- Value-based strategy not only in products but also in solutions to enrich the customer
- The company's ability to restructure itself for the opportunities created by changes and uncertainties
- Encouraging the effect of people and knowledge by using their collaborations
- Reducing the life cycles of processes and using temporary online companies

Agility as a strategy in supply chains is mostly confused with flexibility. An ASC would respond faster, more dynamically and continuously to changing customer needs. Agility is about the speed of response to changes that may occur in the market, whereas flexibility is about the ability and capacity of the response to these changes.

Logistics Performance

It has been very difficult for researchers to come up with a single definition for the multifaceted concept of performance. Because some firms set their goals as profit, while others may set up objectives such as customer service or sales maximization (Chow et al., 1994: 17). Logistics performance, which refers to the delivery activities, is another part that should be included in the targets of the manufacturers.

Logistics performance is expressed as the delivery of the products to customers at the final delivery point, at an affordable cost and on time. The capacity to respond flexible and agile to changes in the market and to cut costs through the effective implementation of logistical activities are two key components of logistics performance (Bayraktutan & Özbilgin, 2015: 98). The uncertainties in the markets caused by Covid-19 pandemic, force companies to respond faster to changing demands with high logistics performance.

Logistic performance has been analyzed by researchers in various dimensions. For example, McCarthy (1981) argues that the dimensions of logistics performance can be treated are the four P's (promotion, place, price, product) of the marketing mix, while Kotler (1991) refers to the four Cs (convenience, communication, customer value and cost to the customer) emphasizing the importance of the customer. Garvin (1992) stated that value creation with quality and innovation is as important as efficiency. The dimensions of logistics performance used in our study were determined by Yeung (2006). These are the timing of services, customized additional services, pricing, and delivery quality. It was taught that these dimensions of logistics performance can be varied by supply chain strategies.

Literature Review and Hypotheses Development

This section discusses several studies on supply chain strategies and performance to support and explain the hypothesis.

LSC and Logistics Performance

Lean is a term that refers to the elimination of unprofitable activities from the supply chain. The main aim of the lean supply chain is expressed as, eliminating waste in manufacturing and post-manufacturing processes and improving the performance of industrial firms by revealing people's capabilities (Singh & Pandey, 2015: 35). Drohomerski et al. (2014) stated the objectives of lean supply chain as eliminating waste, effective participation of the partners and improving cooperation between suppliers and customers.

Al-Tit (2016) analyzed the effect of lean supply chain dimensions on productivity. Dimensions such as supplier relationships, customer relationships, cost reduction and waste elimination have affected productivity performance. On the other hand, Agus and Hajinoor (2012) analyzed the effect of lean supply chain on product quality and business performance but could not find any significant effects. Hallgren and Olhager (2009) proved an impact of lean supply chain on quality, delivery, cost and flexibility performance. Chavez et al. (2013) have proved that lean applications affect the quality and delivery performance but not flexibility and cost performance. Another study is that of Ghosh (2013) who analyzed the impact of lean supply chain on logistics performance and found that lean supply chain affects the dimensions such as low cost, increased quality, confidence, customer satisfaction and delivery time. Swink et al. (2005) investigated the relationship between lean supply chain applications and logistics' flexibility, quality, cost and delivery dimensions. They found that quality was the only dimension that was affected by supply chain applications.

Many researchers found that lean supply chain effects different types of performance (Al Tit A, 2016; Hallgren & Olhager, 2009), especially logistics performance (Swink et al., 2005; Chavez et al., 2013; Ghosh, 2013). Based on previous studies, the first aim of this study is to investigate the impact of LSC on logistics performance. Since logistics performance is considered as a multidimensional variable, the impact of LSC on all dimensions was analysed with the following hypotheses:

H1: LSC strategy will increase quality performance.

H2: LSC strategy will increase speed and reliability performance.

H3: LSC strategy will increase flexibility performance.

H4: LSC strategy will increase cost performance.

ASC and Logistics Performance

Due to its importance in managerial practice, the concept of agility has experienced a growing interest in production and supply chain management research. Supply chain agility can be thought as a complex ability that enables firms to adapt to changes and respond quickly throughout the entire supply chain. Thus, supply chain agility is a strategy that includes coordination with large customers and suppliers (Sanchez & Leo, 2018: 266). According to Sharifi and Zhang (2001), there are two main components of agility: responding to changes on time and in an appropriate way, and taking advantages of changes using them as opportunities.

In order to evaluate the impact of the ASC on logistic performance, Mehralian et al. (2013) determined seven key logistics performance dimensions which are delivery speed, cost, quality, flexibility, market research, reliability and environmental pressure. They proved that ASC affects all the logistic performance dimensions. Hallgren and Olhager (2009: 980) found that ASC effects quality performance but do not effects cost performance. Va'zquez-Bustelo et al. (2007) revealed a positive and significant relationship between integrated agile manufacturing applications and cost, flexibility, quality, delivery, service and service performance.

There were also some studies which compared LSC and ASC strategies. Yusuf and Adeleye (2002) classified firms as agile and lean and found that agile firms showed higher performance. Naylor et al. (1999) also classified companies as lean and agile and found that cost is a key metric for lean strategie and quality for agile strategies. Based on previous studies, the second aim of this study is to examine the asossiation between ASC and logistics performance. Thus, the following hypotheses were established.

H5: ASC strategy will increase quality performance.

H6: ASC strategy will increase speed and reliability performance.

H7: ASC strategy will increase flexibility performance.

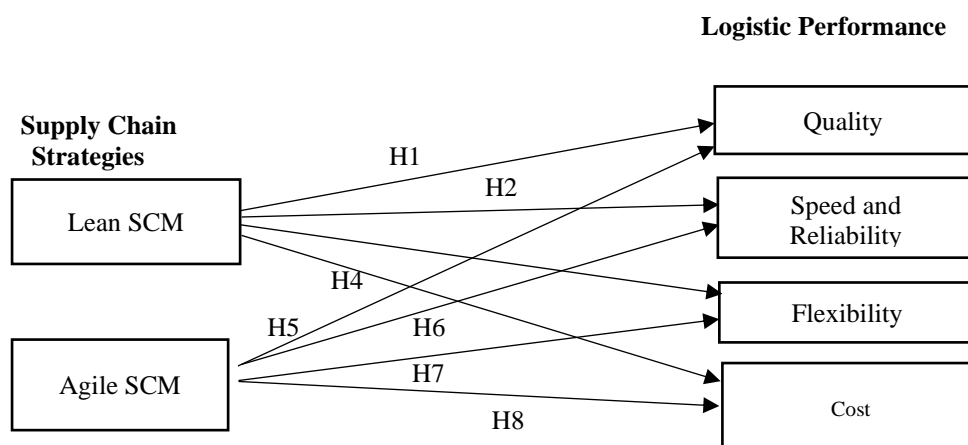
H8: ASC strategy will increase cost performance.

Methodology

In this study were qualitative research methods used. Before starting to analyse the model, reliability and validity of the scales were tested. Exploratory factor analysis (EFA) were used to determine the factors of the scales and confirmatory factor analysis (CFA) were used to ensure construct validity (Aksu, Eser & Güzeller, 2017). To test the hypotheses, a structural equation model was developed and analyzed. SPSS 23 and AMOS 23 programs were used for the applied analysis in this study.

Research Model

The research model established as a result of the theoretical study and literature review is given in Figure 1.

Figure 1: Research Model

As shown in the model, the impact of LSC and ASC on logistics performance dimensions such as, quality, speed and reliability, flexibility and cost is evaluated.

Sampling and Demographic Characteristics

The population of the research includes 463 mid-size and big-size manufacturing companies registered in Gaziantep Industrial Zone. According to Boomsma (1982,1984) a minimum amount of data about 100-200 will be enough for SEM. Thus, the sample of the research consists of 154 manufacturing companies which are selected randomly from the population. Ethical approval was obtained for the study by the decision of Hasan Kalyoncu University Social and Human Sciences Research Ethics Committee, dated 27 July 2020 and numbered 804.01-E.2007270010. Table 2 states the sample summaries.

Table 2: Basic Informations of Demographics

Industry	Frequency	Percent
Textile	108	70.1
Food	7	4.5
Plastic Packaging	19	12.3
Other	19	12.2
Total	153	99.4

Unanswered	1	0.6
Total	154	100
Position	Frequency	Percent
General Manager	50	32.5
Marketing Manager	15	9.7
Export Manager	29	18.8
Production Manager	28	18.2
Purchasing Manager	8	5.2
R&D Manager	2	1.3
Quality Manager	6	3.9
Owner/Partner	4	2.6
Human Resources	4	2.6
Other	8	5.2
Total	154	100
Markets	Frequency	Percent
National	11	7.1
International	29	18.8
National and International	114	74
Total	154	100
Number of Employees	Frequency	Percent
0-50	33	21.4
51-150	33	21.4
151-250	25	16.2
251 and above	63	40.9
Total	154	100
Year of Activity	Frequency	Percent
1-5	8	5.2
6-10	26	16.9
11-20	51	33.1
21 and above	69	44.8
Total	154	100

The demographic findings showed that the surveyed companies were mostly from the textile industry, operate more than 10 years and employed more than 150 people. The position of the person filling out the questionnaire were at least a managing position in the production or sales department.

Data Collection Tools

To collect data, a questionnaire consisting of three parts was prepared. In the first part, questions about some demographic characteristics of participating companies were asked. In the second part, questions about supply chain strategies were asked. The supply chain strategy scale which was developed by Yazgan (2017) contains two dimensions: LSC and ASC. In the third part, questions about logistics performance were asked. The logistics performance scale

is based on Cetindas and Celik (2017). The logistics performance scale consists of four dimensions: quality, speed and reliability, flexibility and cost. Scale items were prepared as a 5-point Likert scale.

Reliability and Construct Validity of the Scales

The construct validity and reliability of the scales were tested by applying reliability analysis, EFA and CFA. The results are for the supply chain strategies scale are given in Table 3.

Table 3: Supply Chain Strategies Factor Loadings and Reliability Analysis

Items	Agile SC	Lean SC
ASC1: Our supply chain meets constantly changing demand	.789	
ASC2: Our supply chain responds quickly to changing market conditions	.786	
ASC8: Our supply chain responds quickly to customer requests	.786	
ASC3: Our supply chain has additional capacity to meet demand	.718	
ASC9: We invest continuously to reduce lead time	.653	
LSC8: Our supply chain constantly tries to reduce resource waste		.821
LSC7: We constantly try to reduce costs from supplier to customer at all stages		.781
LSC9: We choose our suppliers mostly based on quality and cost criteria.		.767
LSC1: <i>Our supply chain reduces costs through mass production</i>		.547
KMO: .808 Total Variance Explained: 59.54 %		

As indicated in Table 3, the result of EFA showed that the factor loadings of the supply chain strategies scale were determined between 0.653 and 0.789 for the agile supply chain dimension and between 0.547 and 0.821 for the LSC dimension. The value of Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) was determined 0.808 which should be up to 0.5 (Dağlı, 2015: 205) and the Bartlett sphericity test was significant as $p < 0.01$. It is also found that the supply chain strategy scale is validated in a two-dimensional structure and explains 59.536% of the total variance. The variances of the dimensions are found as %32.228 for ASC and %27.308 for LSC. As a result of the reliability analysis the alpha coefficient for LSC is found as 0.740 and for agile supply chain 0.816. The factor loads, KMO value and total explained variance of the logistic performance scale are given in Table 4.

Table 4: Logistics Performance Factor Loadings and Reliability Analysis

Items	Speed and			
	Quality	Reliability	Flexibility	Cost
LPQ3: Our customer satisfaction is high	.861			
LPQ2: Our product / service performance meets customer expectations	.812			
LPQ7: We offer high quality products / services	.769			
LPQ4: We apply continuous improvement to our product / service quality	.760			
LPQ1: Our quality meets customer expectations	.741			
LPQ6: Our product packaging and handling quality is high	.652			
LPQ5: We have less customer complaints	.565			

LPSPD&R6: We keep the time for the shipment of orders pretty short	.790	
LPSPD&R2: We respond to requests on time	.773	
LPSPD&R4: We shorten the time between order receipt and delivery as much as possible	.750	
LPSPD&R5: We make urgent deliveries on time	.749	
LPSPD&R1: We fulfill customer demands as promised	.668	
LPSPD&R3: We respond accurately to requests	.624	
LPFLX6: We can respond to different needs and requests of special customers		.853
LPFLX5: We can respond to customers' different product components		.795
LPFLX7: We have qualified personnel to meet different demands of customers		.695
LPFLX2: We offer special services against unexpected demands		.661
LPFLX1: We develop and deliver creative solutions		.645
LPFLX4: We can respond to customers' different order quantities		.632
LPC5: We have low product / service unit costs		.834
LPC4: We offer low total prices of products / services		.727
LPC3: We have low stocking costs		.715
LPC2: We can apply different payment / maturity facilities to our customers.		.501

KMO: .876 Total Variance Explained: 64.12 %

As predicted, the CFA result showed that the logistics performance scale is validated in 4 dimensions. Factor loadings were obtained between 0.565 and 0.861 for the quality dimension, between 0.624 and 0.790 for the speed and reliability dimension, between 0.632 and 0.853 for the flexibility dimension, and between 0.501 and 0.834 for the cost dimension.

The value of KMO was determined 0.876 and bartlett sphericity test was significant as $p < 0.01$. It is also found that the logistics performance scale is validated in a four-dimensional structure and explains 64.57% of the total variance. The variances of the dimensions are found as %20.519 for quality, %17.508 for speed and reliability, %15.248 for flexibility and %10.848 for cost. Due to cross-loadings, some items such as LPKAL8 and LPKAL9 of the quality scale, LPES3 of the flexibility scale and LPMAL1 and LPMAL6 of the cost scale were excluded from the study (Acar Güvendir & Özer Özkan, 2022). As a result of the reliability analysis the alpha coefficient of the dimensions of the logistic performance scale were obtained as 0.897 for quality, 0.894 for speed and reliability, 0.834 for flexibility and 0.764 for cost, respectively. The AVE and CR values for convergent validity and normality test to determine the distribution of the sample is undertaken and the solutions are given in Table 5.

Table 5: AVE, CR and Normal Distribution Results of Scales

Variable	N	Mean	Std. Deviation	AVE	CR	Skewness	Kurtosis
LSC	154	4.5081	0.615	0.45	0.76	-1.578	1.611
ASC	154	4.2273	0.698	0.51	0.83	-.987	.528
Quality	154	4.618	0.482	0.57	0.9	-1.215	0.626
Speed & Reliability	154	4.582	0.507	0.58	0.89	-1.212	1.139
Flexibility	154	4.15	0.635	0.47	0.71	-0.608	-0.004
Cost	154	3.99	0.786	0.46	0.76	-0.876	1.085

The value of AVE should be over 0.5 and the CR over 0.7 (Kautish & Sharma, 2019: 347). As a result of the analysis, the AVE values of the LSC, flexibility and cost scales were obtained under 0.50. But since the CR > AVE condition is provided, the AVE values are pretty close to 0.50 and some authors stated that AVE value above 0.40 would be enough (Erol, 2019), it is considered as sufficient. Additionally, since skewness and kurtosis was found between +2 and -2, normal distribution was provided (Bayram, 2013: 109). After EFA and reliability analysis, CFA was performed to see the structural validity of the scales. The goodness of fit values found for the scales are given in Table 6.

Table 6: CFA Goodness of Fit Values

Variable	CMIN	df	CMIN/df	GFI	CFI	RMSEA	SRMR
Supply Chain Strategies	42.395	26	1.631	0.942	0.967	0.064	0.0469
Logistics Performance	387.74	213	1.82	0.852	0.915	0.073	0.0792

As a result of the CFA of supply chain strategies scale, the standardized factor loadings for the LSC dimension were found between 0.46 and 0.85, and for agile supply chain dimension between 0.41 and 0.90. The standardized factor loadings for the dimensions of the logistics performance scale were obtained as follow: Quality between 0.60 and 0.88, speed and reliability between 0.70 and 0.85, flexibility between 0.54 and 0.88, Cost between 0.46 and 0.91. The obtained goodness of fit values were enough to prove that the scales are acceptable (Meydan & Şeşen, 2015: 37).

After the EFA, CFA, and reliability analysis, correlation analysis was conducted to see the relationships between the variables. Since the data is normal distributed, the Pearson's correlation is used and the results are given in Table 7.

Table 7: Correlation Analysis

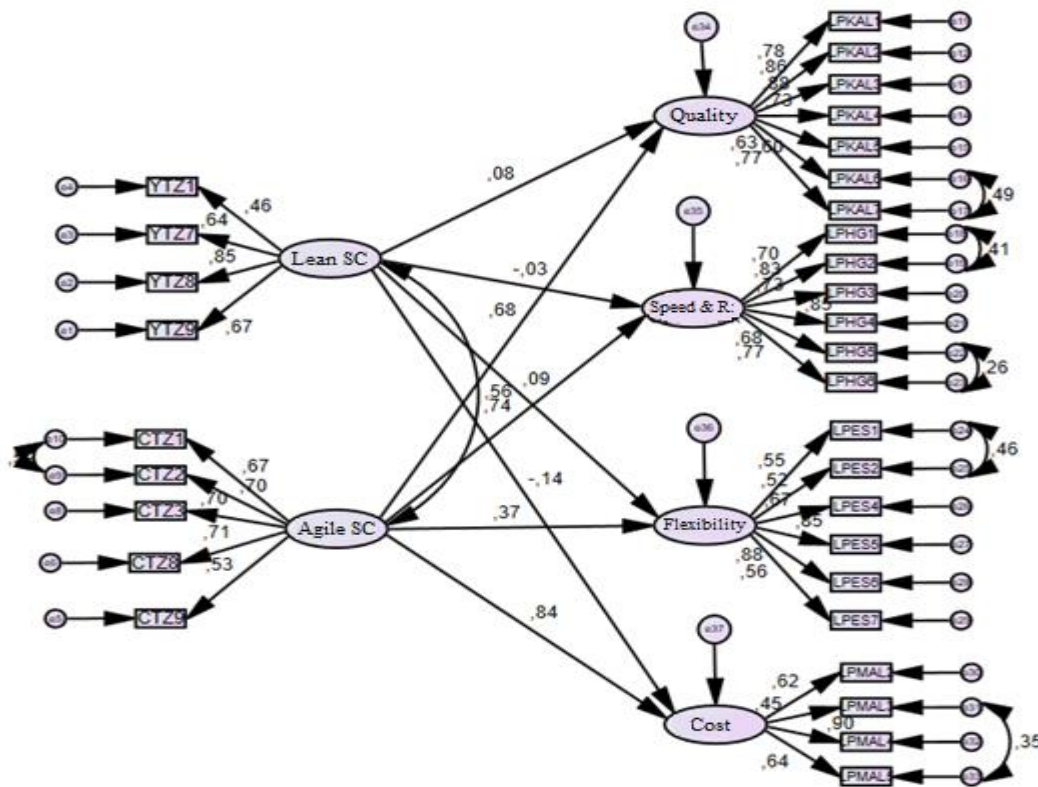
	Lean SC	Agil SC	Speed and Reliability	Flexibility	Cost	Quality
Lean SC	1					
Agil SC	.420**	1				
Speed and Reliability	.309**	.513**	1			
Flexibility	.222**	.351**	.353**	1		
Cost	.167*	.517**	.463**	.332**	1	
Quality	.377**	.596**	.612**	.362**	.466**	1

*0.05 significance level, **0.01 significance level

According to the results of the correlation analysis, there are positive significant relationships between the dimensions of supply chain strategies and the dimensions of logistics performance.

Structural Equation Modelling (SEM)

In order to test the research hypotheses, a SEM was developed and analyzed. The model is given in Figure 2, the goodness of fit values of the SEM are given in Table 8 and the analysis results are given in Table 9.

Figure 2: SEM

As seen in Figure 2, the model tested the impacts of LSC and ASC on the logistics performance dimensions such as quality, speed and reliability, flexibility and cost. In order to improve the goodness of fit, some modifications were made which are shown on Figure 2.

Table 8: SEM Goodness of Fit Values

Variable	CMIN	DF	CMIN/DF	GFI (≥0.85)	CFI (≥0.90)	RMSEA (≤0.05)
SEM	656.514	437	1.502	0.802	0.92	0.057

The fit value of GFI was obtained below 0.90. But since the majority of the fit indices were met, it was accepted that the model met the goodness of fit criteria.

Table 9: SEM Analysis Results

Path	Standardized Estimates	Std. Error	C.R	P
Quality ← Lean SC	0.083	0.085	0.819	0.413
Speed and reliability ← Lean SC	-0.03	0.09	-0.275	0.783

Flexibility	←	Lean SC	0.094	0.097	0.799	0.425
Cost	←	Lean SC	-0.142	0.136	-1.277	0.202
Quality	←	Agile SC	0.679	0.098	4.756	***
Speed and reliability	←	Agile SC	0.739	0.109	4.608	***
Flexibility	←	Agile SC	0.373	0.092	2.761	0.006
Cost	←	Agile SC	0.843	0.197	4.317	***

The SEM analysis results shows that the agile supply chain strategy positively affects quality, speed and reliability, flexibility and cost performances. The LSC strategy did not significantly affect the logistics performance dimensions. The highest impact of the ASC strategy was on on cost performance with 0.843. The lowest effect was seen on flexibility performance with 0.373. The findings showed that H5, H6, H7 and H8 were supported. H1, H2, H3 and H4 hypotheses were rejected.

Conclusion

This study investigated supply chain strategies and logistics performance in the post Covid-19 pandemic period. A questionnaire was applied to medium and large-scale enterprises operating in Gaziantep. Data were obtained from 154 manufactures.

The results of the SEM analysis proved that the implementation of an agile supply chain strategy positively affects quality, speed and reliability, flexibility and cost performances. These findings correspond with previous studies. The highest impact of agile supply chain strategy was found on cost and the lowest impact was observed on flexibility. The LSC strategy did not affect any of the logistics performance dimensions. Some of the previous studies found an impact of LSC strategy on logistics performance dimensions, whereas some of them did not find any impact (see literature review) as in this study. This study showed that there is no impact of LSC strategy on logistics performance. Thus, H1, H2, H3 and H4 were rejected. The main reason why the hypotheses related to the LSC strategy could not be confirmed may be the period of the study. Since the study reflects the post Covid-19 pandemic period, environmental uncertainties and supply chain disruptions were less suitable to be controlled with a lean strategy. Companies which simplify their supply chain as the lean strategy suggests, do not see an effect of this on their logistics performance. However, companies with an agile supply chain strategy are less affected by rapid changes such as the Covid-19 pandemic. In disrupted supply chains, companies applying agile supply chain strategies are positively differentiated in the market. That's how this study proved that an agile supply chain strategy positively affects logistics performance dimensions which are considered as speed and reliability, flexibility, quality and cost. Thus, H5, H6, H7 and H8 were supported. Companies that follow the agile supply chain strategy in environments such as the Covid-19 pandemic have reached a higher logistics performance. The sudden and unexpected impact of the pandemic on the whole world has shocked companies and caused them to be unable to act proactively. Agility, which refers to a faster response to change in the environment could be the solution to gain performance. Thus, companies need to construct their supply chain more agile.

In addition, it has been observed that the epidemic caused different reactions on a sectoral basis. Therefore, in the future, it is recommended that researchers investigate these hypotheses in certain sectors and examine the differences between them. There are also other strategies for supply chains that can be explored in uncertain environments which could be flexible supply chain strategy, digitalization in supply chain and integration strategies.

References

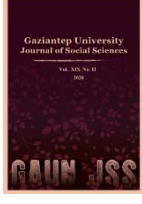
- Acar Güvendir, M. & Özer Özkan, Y. (2022). Item removal strategies conducted in exploratory factor analysis: A comparative study. *International Journal of Assessment Tools in Education*, 9 (1), 165-180. DOI: 10.21449/ijate.827950
- Agus, A. & Hajinoor, M. (2012). Lean production supply chain management as driver towards enhancing product quality and business performance. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 29(1): 92-121.
- Akben, İ. & Güngör, A. (2018). Tedarik zinciri ve yalın tedarik zinciri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(7): 1-12.
- Aksu, G., Eser, M.T. & Güzeller, C.O. (2017). *Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi ile yapısal eşitlik modeli uygulamaları*. Detay Yayıncılık, Ankara
- Al-Tit, A. (2016). The impact of lean supply chain on productivity of Saudi manufacturing firms in Al-Qassim region. *Poliash Journal of Management Studies*, 14(1): 18-26.
- Bayraktutan, Y. & Özbilgin, M. (2015). Lojistik maliyetler ve lojistik performans ölçütleri. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 95–11.
- Bayram, N. (2013). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş amos uygulamaları*, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Boomsma A. (1982). Robustness of LISREL against small sample sizes in factor analysis models. In: Joreskog KG, Wold H, editors. *Systems under indirection observation: Causality, structure, prediction (Part I)* Amsterdam, Netherlands: North Holland; 1982. pp. 149–173.
- Boomsma A. (1984). Nonconvergence, improper solutions, and starting values in LISREL maximum likelihood estimation. *Psychometrika*. 1985: 50:229–242.
- Cetindas, A. & Celik, M. (2017). İmalat işletmelerinin tedarikçi entegrasyonları ile lojistik performansları arasındaki ilişki üzerine çevresel belirsizliğin düzenleyici rolü. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7).
- Chavez, R., Gimenez, C., Fynes, B., Wiengarten, F. & Yu, W. (2013). Internal lean practices and operational performance. *International Journal of Operations & Production Management*, 33(5): 562-588.
- Chow, D., Heaver, T. & Henriksson, L. (1994). Logistics performance: Definition and measurement. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 24(1): 17–28.
- Domingo, R. T. (2003). Identifying and eliminating the seven wastes or muda. *Business Management Articles Manufacturing Management of Asian Institute of Management*, 1-4.
- Drohomeretski, E., Costa, S. & Lima, E. (2014). Green supply chain management: drivers, barriers and practices within the brazilian automotive industry. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 25(8).
- Erol, E. (2019). Politik taktikler ölçeği – Üniversite / Fakülte versiyonunun geliştirilmesi. *Turkish Studies*, 14(3): 531-563.
- Fisher, M. L. (1997). What is the right supply chain for your product? *Harvard Business Review*, 75(2): 105–116.
- Garvin, D.A. (1992), *Operations strategy*, Prentice-Hall International, Englewood Cliffs, NJ.
- Ghosh, M., (2013). lean manufacturing performance in indian manufacturing plants. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 24(1): 113-122.
- Hallgren, M. & Olhager, J. (2009). Lean and agile manufacturing: External and internal drivers and performance outcomes. *International Journal of Operations & Production Management*, 29(10): 976-999.
- Karabag, S. F., Lau, M. C. & Suvankulov, F. (2013). Determinants of firm competitiveness: A case of the turkish textile and apparel industry. *The Journal of the Textile Insitute*,

- 105(1), 1-11
- Karabag, S.F. (2020). An unprecedented global crisis! The global, regional, national, political, economic and commercial impact of the coronavirus pandemic. *Journal of Applied Economics and Business Research JAEBR*, 10(1): 1-6
- Kautish, P. & Sharma, R. (2019). Value orientation, green attitude and green behavioral intentions: An empirical investigation among young consumers. *Young Consumers* 20(4): 338-358.
- Kotler, P. (1991). Silent satisfaction. *Marketing Business*: 24-5.
- Martinez-Sanchez, A. & Lahoz-Leo, F. (2018). Supply chain agility: A mediator for absorptive capacity. *Baltic Journal of Management*, Vol. 13 No. 2, pp. 264-278.
- McCarthy, E.J. (1981). *Basic marketing: A managerial approach*, Irwin, Homewood, USA.
- Mehralian, G., Rasekh, H.R., Akhavan, P. & Ghatari, A.R. (2013). Developing a model for an agile supply chain in pharmaceutical industry. *International Journal of Information Management* 33(1): 74-91.
- Mentzer, J. T., Dewitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D. & Zacharia, Z. G. (2001). Defining supply chain management. *International Journal of Business* 22(2): 155-170.
- Meydan, H. & Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi amos uygulamaları*. Seçkin Yayınevi, Ankara.
- Nagel, R. N. (1991). *21st century manufacturing enterprise strategy*. Diane Publishing, USA.
- Naylor, J.B., Naim, M.M. & Berry, D. (1999). Leagility: Integrating the lean and agile manufacturing paradigms in the total supply chain. *International Journal of Production Economics* 62: 107-118.
- Nunnally, J. (1978). *Psychometric theory*. McGraw Hill Publishing Company, New York, NY.
- Pacheco, D. A. de J., Dos Reis, C. E. & Jung, C. F. (2019). Agile manufacturing strategy for outsourced footwear production. *Innovar* 30(75): 99–117.
- Qi, Y., Zhao, X. & Sheu, C. (2011). The impact of competitive strategy and supply chain strategy on business performance: The role of environmental uncertainty. *Decision Sciences Journal* 42(2): 371-389.
- Roh, J., Hong, P. & Min, H. (2014). Implementation of a responsive supply chain strategy in global complexity: The case of manufacturing firms. *International Journal of Production Economics* 147(PART B): 200–210.
- Sharifi, H. & Zhang, Z. (2001). Agile manufacturing in practice: Application of a methodology. *International Journal of Operations & Production Management* 21 (5/6): 772-94.
- Singh, S. & Pandey, S. (2015). Lean supply chain: A state of the art literature review. *Journal of Supply Chain Management Systems* 4(3): 33-46.
- Swink, M., Narasimhan, R. & Kim, S.W. (2005). Manufacturing practices and strategy integration: effects on cost efficiency, flexibility, and market-based performance. *Decision Sciences* 36(3): 427-457.
- Vázquez-Bustelo, D., Avella, L. & Fernández, E. (2007). Agility drivers, enablers and outcomes: Empirical test of an integrated agile manufacturing model. *International Journal of Operations and Production Management* 27(12): 1303–1332.
- Wee, H. M. & Simon, S. (2009). Lean supply chain and its effect on product cost and quality: A case study on Ford Motor Company. *Supply Chain Management: An International Journal* 14(5): 335–341.
- Yazgan, H.İ. (2017). Tedarik zinciri ve bilgi sistemleri stratejilerinin tedarik zinciri performansına etkisi: İhracat yapan işletmeler üzerine bir araştırma. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Yeung, A.C.L. (2006). The impact of third-party logistics performance on the logistics and export performance of users: An empirical study. *Maritime Economics & Logistics* 8:

121–139.

Yıldız, B. & Sayın, B. (2020). Yalın üretim uygulamalarının sürdürülebilirlik performansı üzerindeki etkisi. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9(1): 113-122.

Yusuf, Y.Y. & Adeleye, E.O. (2002). A comparative study of lean and agile manufacturing with a related survey of current practices in the UK. *International Journal of Production Research* 40(17): 4545-62.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Bibliometric Analysis of Academic Studies in the Field of Internal Audit and Determination of Factors Affecting their Citations

İç Denetim Alanında Yapılan Akademik Çalışmaların Bibliyometrik Analizi ve Atıf Almalarına Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi

Nazan GÜNGÖR KARYAĞDI^{a*} Kaan Ramazan ÇAKALI^b Gürol BALOĞLU^c Kadir GÖKOĞLAN^d

^a Öğr. Gör. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları, Bitlis / TÜRKİYE
ORCID: 0000-00003-3938-4147

^b Dr., Teftiş Kurulu Başkanı, Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası Teftiş Kurulu Başkanlığı, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4186-2291

^c Dr., Denetim Başkanı, Süzer Grubu, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-1093-2664

^d Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları, Diyarbakır / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-6397-8477

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 17 Mayıs 2023

Kabul tarihi: 18 Temmuz 2023

Anahtar Kelimeler:

İç denetim,

Atıf,

Atıf analizi.

ÖZ

İç denetim faaliyetleri, işletmelerin sürekliliği açısından hayati öneme sahiptir. Bu durum araştırmacılar tarafından dikkatlice takip edilmektedir. Dolayısıyla araştırmacılar iç denetimin etkinliği, verimliliği vb. konularda akademik çalışmalar gerçekleştirmektedir. Bu çalışma iç denetim alanında yapılmış olan akademik çalışmaların bibliyometrik analizini yapmak ve atıf alma olasılığını etkileyen faktörleri tespit etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, 2013-2022 döneminde DergiPark platformunda yayınlanan 226 makale kapsama alınmış ve çalışmalara yapılan atıflar Google Scholar'dan temin edilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde bibliyometrik analiz ve lojistik regresyon analiz yöntemleri kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz sonucunda en fazla çalışma 2019 yılında 37 makale ile gerçekleştirilmiştir. 2013-2022 döneminde yayınlanan 226 çalışma toplam 1.350 atıf almıştır. Çalışmaların %92'si Türkçe, %8'i İngilizce olarak yayınlanmıştır. 3 yazarlı çalışmaların daha fazla atıf aldığı belirlenmiştir. Yayınlanan çalışmalardan alınan atıflar incelendiğinde, toplam ve uluslararası atıflar açısından diğer kategorisinin, ulusal atıflar açısından ise Prof. Dr. kategorisinin ilk sırada olduğu belirlenmiştir. Çalışmamız kapsamında yer alan 226 makalenin 216'sının (%95,6) anahtar kelimelerini "iç denetim" ifadesi içermektedir. İnceleme kapsamına alınan makalelerin atıf alma olasılıklarına ilişkin yapılan lojistik regresyon analizinde ise makalenin yaşı, anahtar kelimeleri arasında "iç denetim" ibaresinin yer alması, yazarlardan en az birisinin Prof. Dr. olması ve DergiPark platformundan indirilme sayısı ile atıf alma olasılığı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna karşın, makalenin dili, türü, yazar sayısı, sayfa sayısı, anahtar kelime sayısı, başlığında "iç denetim" ibaresinin yer alması, yayımlandığı derginin TR Dizin'de taranması ve referans sayısı değişkenlerinin atıf alma potansiyelini etkilemediği belirlenmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 17, 2023

Accepted: July 18, 2023

Keywords:

Internal audit,

Citation,

Citation analysis.

ABSTRACT

Internal audit activities are vital for the continuity of businesses. This situation is carefully followed by the researchers. Therefore, researchers carry out academic studies on the effectiveness, efficiency, etc. of internal audit. This study is carried out in order to make a bibliometric analysis of academic studies in the field of internal audit and to determine the factors that affect the probability of being cited. In the research, 226 articles published on the Dergipark platform in the period of 2013-2022 are included and the citations to the studies are obtained from Google Scholar. In the evaluation of the data, bibliometric analysis and logistic regression analysis methods are used. As a result of the bibliometric analysis, the most studies are carried out in 2019 with 37 articles. 226 studies published in the 2013-2022 period received 1,350 citations in total. 92% of the studies are published in Turkish and 8% in English. It is determined that studies with 3 authors received more citations. When the citations from the published studies are examined, it is determined that the other category is in the first place in terms of total and international citations, and the full professor category is in the first place in terms of national citations. The keywords of 216 (95.6%) of 226 articles within the scope of our study include the phrase "internal audit". In the logistic regression analysis of the citation probabilities of the articles included in the review, it is found that there is a positive and significant relationship between the age of the article, presence of the phrase "internal audit" among its keywords, at least one of the authors being a full professor, the number of downloads from the Dergipark platform and the probability of being cited. On the other hand, it is determined that the language, type, number of authors, number of pages, number of keywords, inclusion of the phrase "internal audit" in the title of the article, indexing of the journal in which it was published in the TR Dizin and the number of references do not affect the citation potential.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ngkaryagdi@beu.edu.tr

Introduction

The number of citations received by academic studies is one of the most basic criteria that determines the impact of these studies. At the same time, the number of citations is considered as a criterion that measures the scientific activities and impact levels of researchers, but also as a criterion that measures the success and impact levels of the academic journals in which the related studies are published. However, citation indicators are accepted as a credible indicator for both authors and academic journals.

Impact factors and h-index values are calculated by using citation numbers, and these metrics provide important information for both researchers and journals. On the other hand, the number of citations received by academic studies cannot be obtained in a short time after the publication of the studies. In order to understand the citation potential of the study, a certain period of time must pass after its publication (Kızılöz, 2020, p. 371).

This study has two main objectives. The first of these is to conduct a bibliometric analysis of the citations of academic studies published in the field of "internal audit" between 2013 and 2022 in the national literature. Another objective is to analyse the factors affecting the citation potential of the studies in question using statistical methods. For this purpose, dependent and independent variables are defined and logistic regression method are applied.

It is thought that the aforementioned study will contribute to the literature in terms of performing citation analysis for articles in the field of internal audit and analysing the factors affecting the probability of being cited by statistical methods.

The study consists of five sections, including the introduction. Following the introduction, information on academic studies on citation analysis in national and international literature is given. In the following sections, there are bibliometric analysis and statistical analysis sections for our research scope. Finally, the study is concluded with the conclusion part.

Conceptual Framework

In this section, basic information about the concepts of internal audit and citation analysis, which constitutes the conceptual framework of the study, is given.

Internal Audit

Internal audit can be defined as an assurance and consultancy service that evaluates the effectiveness and adequacy of corporate governance, risk management and internal control systems of enterprises. The main purpose of this activity, which is carried out independently and objectively, is to contribute to the achievement of the goals of the enterprises and add value to the activities of the institution. The internal audit activity adopts a disciplined and systematic approach for this purpose (IIA, 2017, p. 26).

Regarding the roles and responsibilities of the internal audit function, the IIA (Institute of Internal Auditors) notes that internal audit services can also be provided from outside the company, that this function mainly focuses on internal control, risk management and governance processes, has the potential to add value to businesses and improve corporate activities, and will help companies achieve their corporate goals (Celayir, 2021, p. 51).

Internal audit activity is performed by internal audit professionals who have in-depth knowledge of the operational activities, systems and work culture of the business. It provides reasonable assurance to the top management of the company that the internal control of the company is sufficient to minimize the occurrence of risk and contributes to the effective and

efficient execution of the company's activities and also to the achievement of the company's objectives (Adil, 2022, p. 108).

Elitaş (2004) states that the main purpose of internal audit is to support the board of directors and senior management of the enterprise in fulfilling their responsibilities effectively and efficiently. The internal audit function provides some benefits to the business management and all stakeholders with the assurance and consultancy services it provides. The main benefits of internal auditing can be summarized as follows (Günlük and Özcan, 2020, pp. 190-191):

- Supporting the decision-making processes of senior management and stakeholders by reviewing the reliability and accuracy of the information and reports produced within the enterprise,
- Reducing and preventing fraud incidents that may arise in the business,
- Preventing and detecting mistakes that can be made by employees during the performance of their duties,
- Providing access to low-cost financial resources by establishing trust in the business,
- Supporting the company's good corporate governance process,
- Ensuring compliance of the business with legal and internal policies, procedures and regulations,
- Supporting the organization to reach the determined targets.

In order for businesses to benefit from the above-mentioned benefits of internal audit, it is extremely important that they establish effective internal audit mechanisms within the organization.

Bibliometric Analysis and Citation Analysis

Bibliometric analysis is a qualitative research method that includes a number of methods that researchers use to analyze previously published studies (McCain, 1990). It is one of the tools used in determining research policies in the literature and producing policies for publications (Türkoğlu, Duran and Yetişen, 2022, p. 463) The theoretical foundations in any field can be strengthened within the framework of the results obtained in these studies. In addition, the intellectual structure of a particular discipline can be revealed by identifying critical research topics in the field. In addition, the relationships between authors, publishers and studies can be revealed by bibliometric analysis methods (Gerçek and Gerçek, 2022, p. 818).

Bibliometric analyses carried out in our country mainly focus on articles and master's or doctoral theses. The data obtained from the national thesis database are used in studies for theses. In studies for academic articles, journal, subject or field studies are carried out (Duran and Çelikkaya, 2019, p. 154). Different methods such as citation, co-citation, bibliometric matching and bibliometric mapping analysis can be used in bibliometric studies (Chai and Xiao, 2012, p. 25).

Citation analysis is one of the most common methods used in bibliometric studies (Baker, 1990). Citation analysis assumes that authors cite studies that they consider important to the development of their research. It is based on the principle that more cited studies have a greater impact on the research topic compared to less cited studies (Chai and Xiao, 2012, p. 25). Citation analyzes carried out in a field of science contribute to the knowledge of important developments in the field. They show the history of scientific progress and support the determination of the main actors of the field of science (Heradio, De La Torre, Galan, Cabrerizo, Herrera-Viedma and Dormido, 2016, p. 19).

Citation analysis can be conducted for the studies in the bibliography list used in the studies carried out, or by analyzing the citations of a study or studies published in a field of

science. Most of the studies conducted in this context in our country are for citations in the reference lists of publications. On the other hand, in this study, the factors affecting the citation of publications were emphasized.

Literature Review

When the academic studies conducted within the scope of citation analysis are examined, it is seen that postgraduate theses or articles are the subject of research, and although there are studies for the analysis of the citations received, the analysis of the citations is mainly investigated. In the literature review, no study was found on the citation analysis of academic studies in the field of internal audit. From this point of view, it is thought that this study can contribute to the literature. Summary information on the prominent academic studies published in the national and international literature regarding citation analysis is given below.

Chen and Zhang (2015) conducted a study using the regression method to estimate the citation numbers of academic studies. In the study, six content features for the articles and ten features for the authors were defined. Gradient Boosted Regression Trees and Random Forest methods were used to estimate the number of citations of academic articles. In the analyzes made on a real dataset, it was concluded that article content features are more effective in estimating the number of citations. Stegehuis, Litvak and Waltman (2015) proposed a model using the quantile regression method, which predicts the long-term probability of an academic article to be cited. In the analysis study, two main variables that may have an impact on the long-term citation potential were determined as the impact factor of the published journal and the number of citations the article reached after one year. The results of the analysis reveal that both variables positively affect the long-term citation effect of the articles.

Canata, apkın, Doğan, Snger and Oynak (2017) conducted a citation analysis for graduate theses. The sample set of the study consists of 120 postgraduate theses written in the Department of Information and Records Management of Istanbul University in the period 1967-2015. The results show that the most cited publications in the theses examined are the Journal of Turkish Librarianship and the Official Gazette. Weihs and Etzioni (2017) proposed a model for estimating authors' h-index values and citation counts over a ten-year period. In the proposed model, the Gradient Boosted Regression Trees method was used. In the study, they performed an analysis by listing various features for a total of 63 articles and 44 authors. The results of the study reveal that estimation of academic impact for a ten-year period is possible and the criteria used may not be valid for every author and article. However, it was concluded that the variability in the estimates decreased with the age of the articles and the length of the authors' career.

Temelli and Karcıoğlu (2018) conducted a bibliometric review of the articles published in the Journal of Accounting and Tax Practices. Within the scope of the study, there are 123 articles published in the journal in the period of 2010-2017. As a result, it was determined that the number of bibliographies per article was 22.24, the most bibliography was used in 2012, and 44 authors referred to their own works. Seremeli and Kurnaz (2019) conducted a study on the most cited academic studies in the field of auditing. The scope of the study consists of the analysis of a total of 75 articles published in the field of auditing in three selected international journals and received the most citations. As a result of the analyzes made using the content analysis method, it has been determined that the number of authors of the articles is mainly three or more, the authors mainly work in the USA, and the most prominent issues are focused on the SOX law, PCAOB reports and the quality of audit studies. However, when the journals in which the articles were published were analyzed, it was determined that the journal Auditing was the most cited journal, while the Current Issues in Auditing journal received the least number of citations. Serefoglu Henkoglu, Mizanalı and Barutu (2019) performed the citation

analysis of the graduate theses published in the field of Management Information Systems in the period of 2006-2018. A total of 177 theses were analyzed in the study. In the examinations, it was concluded that the average number of citations in the theses was 76, 52% of the citations were made to journals, Information Management was the most cited journal, and Fred D. Davis was the most cited author.

Şeref and Karagöz (2020) performed the citation analysis of the postgraduate and doctoral theses written in the period of 1988-2019 on teaching Turkish to foreigners. A total of 22,763 studies cited in 267 graduate theses were analyzed in the study. The results show that an average of 134 citations are made in doctoral theses and an average of 72 citations in master's theses. Fronzetti Colladon, D'Angelo and Gloor (2020) investigated the factors affecting the citation success of international academic studies published in the field of chemical engineering in the period of 2010-2012. Text mining and social network analysis were used as methods in the study. The results suggest that publishing as a co-author, writing the article summary using more informative words, and conducting studies by different social groups have a positive effect on citation. Tonta and Akbulut (2021) investigated the citation effect of international academic studies from Turkey. Within the scope of the study, 2% of the 226 thousand articles published in the period of 2006-2015 were selected as a sample and analyzes were carried out using the obstacle model. The results show that the reference numbers of the articles, the five-year impact factors of the journals and the quarterly values are the factors that affect the citation numbers the most.

Traag (2021) conducted a study on the causal effect of journals on citations. The analyzes conducted using data on 727 thousand articles reveal that high-impact journals tend to choose publications with high citation potential, while at the same time, these journals increase the citation rate of published articles. Kılılı and Işık (2022) conducted research on the references to foreign publications in 353 doctoral theses published in the field of accounting science in the 2010-2020 period. The results show that the most cited foreign journals in doctoral theses are "The Accounting Review", "Journal of Accounting and Economic" and "Journal of Accounting Research".

Analysis

Objective and Scope

The objective of this study is to determine the factors that affect the citation potential of academic studies conducted in the literature on internal audit. For this purpose, it has been tried to understand what depends on whether a work written on internal audit is cited or not, by modelling different possible causes with statistical analysis.

In the study, citations of academic studies on internal audit written in Turkey are examined. In this context, DergiPark and Google Scholar databases are used. The study considers the period between 2013 and 2022.

Limitations

The data included in the analysis are collected in the last week of 2022. After this date, there may be articles published or cited on the website named DergiPark. Citations are taken from the Google Scholar database. Citations from articles published in journals not scanned in this index may not have been reflected in the analysis. In addition, there may be references that have not yet been reflected in the database at the time of data collection.

Another limitation is related to the statistical analysis method used. Although logistic regression can be used to comment on the availability of citation potential of an academic work, it is not sufficient to identify factors that increase the number of citations. Therefore, in

subsequent studies, academicians can analyse which variables increase the number of citations by using different statistical methods.

Methodology

In this study, bibliometric analysis and logistic regression are used. Although different methods such as Gradient Boosted Regression Trees, Random Forest and Quantile regression methods are used in the studies in the literature, the reason for applying the logistic regression method in this study is that the defined dependent variable is categorical (Akgül and Çevik, 2003, p. 390). Bibliometric analysis is carried out using Microsoft Excel and logistic regression analysis is performed with SPSS package program.

In the bibliometric analysis, the parameters used in similar studies in the literature are used. Articles included in the scope of the study are analyzed according to the year of citations they received, the language of publication, the presence of an extended English summary, the type of study, the number of authors, the academic titles of the authors, the number of pages, the number of keywords, the presence of the phrase "internal audit" in the keyword and the study title, the number of references, the number of downloads from the DergiPark platform and the indexing status of the journal in the TR Dizin at the time the article was published.

In the logistic regression analysis of the study, these parameters are accepted as the independent variables of the model established to determine the factors affecting the citation of the articles published in the field of internal audit.

Results

Bibliometric analysis

226 academic studies on internal auditing were conducted in the 2013-2022 period. The distribution of these studies by years is given in Table 1.

Table 1: Distribution of academic studies by years

Year	Number of Academic Studies	%
2013	14	6.2
2014	8	3.5
2015	10	4.4
2016	16	7.1
2017	15	6.6
2018	27	11.9
2019	37	16.4
2020	36	15.9
2021	32	14.2
2022	31	13.7
TOTAL	226	100.0

The highest number of studies was carried out in 2019 with 37 studies and a rate of 16.4%. When we look at the trend of the studies over the years, it is seen that the number of articles written in the field of internal audit has increased since 2018, but in low numbers until the end of 2017.

Table 2 below provides an analysis of the citations of academic studies on a yearly basis.

Table 2: Distribution of citations of academic studies by years

Year	Total Number of Studies	Total Number of Citations Received	%	Number of Citations Per Study	Number of National Citations	Number of National Citations Per Study	Number of International Citations	Number of International Citations Per Study
2013	14	226	16.7	16.1	207	14.8	19	1.4
2014	8	161	11.9	20.1	35	4.4	126	15.8
2015	10	184	13.6	18.4	180	18.0	4	0.4
2016	16	155	11.5	9.7	124	7.8	31	1.9
2017	15	276	20.4	18.4	136	9.1	140	9.3
2018	27	132	9.8	4.9	122	4.5	10	0.4
2019	37	96	7.1	2.6	94	2.5	2	0.1
2020	36	83	6.1	2.3	68	1.9	15	0.4
2021	32	32	2.4	1.0	29	0.9	3	0.1
2022	31	5	0.4	0.2	5	0.2	0	0.0
TOTAL	226	1,350	100		1,000		350	

226 studies published in the 2013-2022 period received 1,350 citations in total. When the distribution of citations received on the basis of years is examined, it has been determined that the most citations were received in 2017 with a rate of 20.4%. It is seen that there is a regular decrease in the citations received after 2017 and the lowest level was reached in 2022. Likewise, in terms of the number of citations per study, 2017 appears to be the year with the highest number of citations.

It is also understood whether the citations taken from the information in Table 2 are of national or international origin. 74% of the citations received by the articles published in the aforementioned period are of national origin and 26% of them are of international origin. The highest national citation was received by studies published in 2015, while the highest international citation was obtained by studies conducted in 2017. The year with the highest national citations per study was 2015, while it was 2014 for international citations.

Table 3 presents the distribution and citation rates of the studies included in the scope of the review by publication languages.

Table 3: Distribution of citations of academic studies by publication languages

Language	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
Turkish	207	4.9	4.7	0.1
English	19	18.2	1	17.2
TOTAL	226	6	4.4	1.5

92% of the studies were published in Turkish and 8% in English. Studies published in Turkish received an average of 4.9 citations, while those published in English received an average of 18.2 citations. When the citations are evaluated in terms of their origin, it is seen that the studies published in Turkish receive only 0.1 international citations on average, and almost all of the citations they receive are of national origin. In studies published in English, the situation is the opposite. International citations correspond to almost all citations received.

Academic studies published in Turkish were examined in terms of the availability of extended English abstracts. The obtained results are presented in Table 4.

Table 4: Distribution of citations by extended English abstracts of academic studies in Turkish

Extended English Abstract	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
Yes	36	1.4	1.4	0

No	171	5.6	5.4	0.1
----	-----	-----	-----	-----

While 36 (17.4%) of 207 studies published in Turkish during the 2013-2022 period had an extended English abstract, the others (82.6%) did not. When this situation is examined in terms of citations, it has been determined that the presence of extended English abstract does not affect the number of citations received.

The distribution of citations based on the types of academic studies is given in Table 5 below.

Table 5: Distribution of citations by types of academic studies

Type	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
Research Article	169	5.7	3.7	2
Review Article	53	7.4	7.2	0.2
Case Study	4	0.3	0.3	0

Of the 226 articles published during the review period, 169 (74.8%) were research articles, 53 (23.5%) were review articles, and 4 (1.7%) were case studies. Based on the data in the table, it is seen that the average and national average citation received values of review articles are higher than other article types. On the other hand, research articles rank first in international average citations received category.

The distribution of citations of academic studies according to the number of authors is given in Table 6 below.

Table 6: Distribution of citations of academic studies by number of authors

Number of Authors	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
1	92	4.6	4.4	0.2
2	108	4.8	3.8	1.1
3	25	15.3	7.3	8
5	1	19	0	19

The articles that entered the review period were published with 1, 2, 3 or 5 authors. Of the studies, 108 (47.8%) had 2 authors, 92 (40.7%) had 1 author, 11.1% had 3 authors and one had 5 authors. The results obtained from Table 6 reveal that articles with three authors have a higher citation potential.

Academic studies can be published individually or jointly by authors with different titles. Table 7 includes the citation information of the studies included in our scope according to the author with the highest academic title.

Table 7: Distribution of citations of academic studies by highest academic title

Highest Academic Title	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
Prof. Dr.	44	6.8	6.6	0.2
Assoc. Prof.	34	4.1	3.9	0.2
Asst. Prof./ Dr.	91	5	4.8	0.2
Other	57	7.9	2.4	5.5

In 44 (19.5%) of the 226 studies published in the period covered by the review, the highest author academic title was Prof. Dr., in 34 (15%) Assoc. Prof., in 91 (40.3%) Asst. Prof. / Dr. and in 57 (25.2%) other. When the data in Table 7 is examined in terms of citation averages, it is seen that the articles with at least one full professor author are in the first place in terms of national average citation received. However, the other category stands out in terms of average citation received and international average citation received.

Information on the number of pages of their academic studies and the citations they received according to the number of pages are given in Table 8.

Table 8: Distribution of citations by page numbers of academic studies

Number of Pages	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
0-9	18	18	1.6	16.4
10-19	113	3.9	3.8	0.2
20-29	75	7	6.5	0.5
More than 29	20	3	3	0.1

Within the scope of our study, the articles published in the 2013-2022 period were divided into four categories in terms of page numbers as 0-9, 10-19, 20-29 and more than 29. The number of pages in 18 (%8) of the studies is in the range of 0-9, 113 (%50) of them is in the range of 10-19, and 75 (%33.2) of them is in the range of 20-29. The number of pages of 20 (%8.8) studies is more than 29. When the citation status of the articles is evaluated in terms of the total number of pages, it is seen that the articles with a maximum total number of 9 pages receive more citations on average and internationally. In terms of national average citation received, articles with 20-29 pages are in the first place.

The distribution of citations of the analyzed academic studies according to the number of keywords is presented in Table 9.

Table 9: Distribution of citations by keyword numbers of academic studies

Number of Keywords	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
0-3	88	5.9	4.8	1.1
4-6	134	6.1	4.3	1.9
7-9	4	1.5	1.5	0

The academic studies examined were divided into three categories in terms of the number of keywords as 0-3, 4-6 and 7-9. 88 (38.9%) of the studies have maximum of 3 keywords, 134 (59.3%) have 4-6 keywords and 4 (1.8%) have 7-9 keywords. From the data in Table 9, it can be said that the articles with 4-6 keywords are more successful than the others in terms of average and international average citations received. However, when the citations received by these articles are compared to the articles with at most three keywords, it is seen that there is no significant difference.

The studies were analyzed for the existence of the phrase "internal audit" among their keywords, and the results in Table 10 were reached.

Table 10: The distribution of citations according to whether the keywords of academic studies have the expression of "internal audit" or not

Keywords Include "Internal Audit"	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
Yes	216	6	4.4	1.6
No	10	4.8	4.5	0.3

Keywords of 216 (95.6%) of 226 articles included in the scope of our study include the phrase "internal audit". The keywords of 10 (4.4%) do not include the phrase "internal audit". It has been determined that articles with the phrase "internal audit" among their keywords perform better in terms of average citation received and international average citation received.

Articles were classified in terms of citation statistics according to whether the phrase "internal audit" was included in their titles and the data in Table 11 were obtained.

Table 11: The distribution of citations according to the presence of "internal audit" in the title of academic studies

Title Include "Internal Audit"	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
Yes	191	6.6	4.8	1.8
No	35	2.7	2.5	0.2

In the title of 191 (84.5%) of the examined studies, the phrase "internal audit" is found, while 35 (15.5%) do not have it in the title. The results show that the inclusion of the phrase "internal audit" in the title of the article increases the number of citations received by the study.

The published articles were also separated in terms of reference numbers and the citations they received according to the number of references were analyzed. The results obtained are presented in Table 12 below.

Table 12: Distribution of citations of academic studies by number of references

Number of References	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
0-19	57	3.9	3.4	0.6
20-39	102	6.7	4.8	2
40-59	56	7.4	5.4	2
At least 60	11	2.4	1.8	0.5

The academic studies examined were divided into four categories in terms of the number of references they have as 0-19, 20-39, 40-59 and at least 60. 57 (25.2%) of all studies have 0-19 references, 102 (45.1%) have 20-39 references, 56 (24.8%) have 40-59 references, and 11 (4.9%) have at least 60 references. The data in Table 12 reveal that articles with 40-59 references receive more citations compared to other studies.

The scope of our work consists of articles published on the DergiPark platform. For this reason, the number of downloads of these studies from the DergiPark platform was determined and compared with the citations they received. The obtained results are given in Table 13.

Table 13: The distribution of citations of academic studies by the number of downloads from the DergiPark platform

Number of Downloads from Dergipark	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
0-999	139	2.6	2.3	0.3
1,000-1,999	48	4.4	4.1	0.3
More than 2,000	39	19.9	12.2	7.7

The articles examined were divided into three categories in terms of the number of downloads from DergiPark as 0-999, 1,000-1,999 and more than 2,000. 139 (61.5%) of the articles were downloaded 0-999 times, 48 (21.2%) 1,000-1,999 times, 39 (17.3%) more than 2,000 times from the DergiPark platform. The results of the analysis reveal that as the number of downloads of the articles from the DergiPark platform increases, the number of citations they receive also increases.

The indexing status of the journals in which the articles included in our review by TR Dizin at the date of article publication was analyzed. Results obtained are presented in Table 14 below.

Table 14: Distribution of citations according to the status of indexing by TR Dizin on the publication date of the journals in which the studies were published

Indexing by TR Dizin at the Publication Date	Number of Studies	Average Citation Received	National Average Citation Received	International Average Citation Received
Yes	109	5	4.8	0.2
No	117	6.9	4.1	2.8

Journals in which 109 (48.2%) articles were published are indexed by TR Dizin at the publication date. The remaining 117 (51.8%) are not indexed by the TR Dizin. Indexing by TR Dizin at the publication date results with higher performance for national average citation received. On the other hand, it shows lower performance in terms of average citation received and international average citation received.

Logistic Regression Analysis

Logistic regression analysis is an analysis method that is used when the dependent variable is categorical and is an extension of multiple regression analysis. For this purpose, in a model created by defining a categorical dependent variable and different independent variables, the relationship between the independent variables and the dependent variable can be analyzed with this method (Akgül and Çevik, 2003, 390).

The following model is created to analyze the factors affecting the citation probability of academic studies in the field of internal audit.

$$CP_k = B_0 + B_1L_k + B_2T_k + B_3A_k + B_4P_k + B_5K_k + B_6KIA_k + B_7TIA_k + B_8TR_k + B_9AT_k + B_{10}R_k + B_{11}D_k + B_{12}AGE_k$$

Considering the logistic regression analysis results in the following sections of the study (Table 20), the model including the calculated coefficients emerges as follows.

$$CP_k = -6.239 + 0.117L_k - 0.449T_k + 0.031A_k + 0.009P_k - 0.165K_k + 4.762KIA_k + 0.151TIA_k + 0.651TR_k + 1.015AT_k + 0.011R_k + 0.011D_k + 0.426AGE_k$$

The details of the dependent and independent variables included in the model are presented in the table below.

Table 15: Dependent and independent variables

• Dependent Variable	• Measurement
• Citation Probability (CP)	• If cited:1; if not:0
• Independent Variables	•
• Article Language (L)	• English:1; Turkish:0
• Article Type (T)	• Research article:1; Others:0
• Number of Authors (A)	• Total number of authors
• Article Page Count (P)	• Total number of pages
• Number of Keywords (K)	• Total number of keywords
• Keyword "Internal Audit" (KIA)	• If there is internal audit:1; if not:0
• The Phrase "Internal Audit" in the Title (TIA)	• If there is internal audit:1; if not:0
• Whether the journal was indexed in the TR Dizin in the issue in which the article was published (TR)	• If it is indexed in TR Dizin:1; if not:0
• Highest Author Academic Title (AT)	• If at least one of the authors is a full professor:1; if not:0
• Number of References of the Article (R)	• Total number of references
• Number of Downloads of the Article from Dergipark (D)	• Total number of downloads
• Age of the Article (AGE)	• For 2022:0; for 2013:9

Before testing the relationship between dependent and independent variables, the goodness of fit and significance of the model used should be measured. The results of the Omnibus test performed for this purpose are presented in Table 16. Since the chi-square significance values are less than 0.05, it is concluded that the model is statistically significant (Menard, 2001).

Table 16: Omnibus test

		Chi-square	Df	Sig.
Step 1	Step	77,989	12	,000
	Block	77,989	12	,000
	Model	77,989	12	,000

Statistical data showing the suitability of the designed model to the data are given in Table 17. Cox & Snell R Square and Nagelkerke R Square values in the table show the power of the independent variables to explain the dependent variable (Menard, 2001). According to the Cox & Snell R Square value, there is a 29.2% relationship between the dependent variable and the independent variables, and a 40.2% relationship according to the Nagelkerke R Square value.

Table 17: Model summary

Step	-2 Log likelihood	Cox & Snell R Square	Nagelkerke R Square
1	214,532	,292	,402

The results of the Hosmer-Lemeshow test, which is another test showing the goodness of fit of the designed model, are given in Table 18. Since the significance value (0.111) is greater than 0.05, it can be said that the model and data fit is acceptable (Menard, 2001).

Table 18: Hosmer-Lemeshow test

Step	Chi-square	Df	Sig.
1	13,019	8	,111

The classification table for the model is given below. In the classification table, it is seen that the overall percentage is 78.8%, which is over 50%.

Table 19: Classification table

		Predicted		
		Citation		Percentage Correct
Observed		,00	1,00	
Step 1	Citation ,00	52	27	65,8
	1,00	21	126	85,7
Overall Percentage				78,8

The results obtained as a result of the logistic regression analysis using the defined dependent and independent variables are presented in Table 20.

Table 20: Logistic regression analysis results

	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)	95% C.I. for EXP(B)	
							Lower	Upper
Step1 Age	,426	,101	17,975	1	,000	1,532	1,258	1,865
Language	,117	,690	,029	1	,866	1,124	,291	4,343
Type	-,449	,416	1,162	1	,281	,638	,282	1,443
Authors	,031	,269	,013	1	,908	1,032	,609	1,747
Pages	,009	,023	,166	1	,684	1,010	,965	1,057
Keywords	-,165	,184	,808	1	,369	,848	,591	1,216
Keyword_IA	4,762	1,256	14,364	1	,000	116,978	9,968	1372,754
Title_IA	,151	,474	,102	1	,750	1,163	,459	2,948
TR_Dizin	,651	,351	3,449	1	,063	1,918	,965	3,812
AcademicTitle	1,015	,511	3,946	1	,047	2,759	1,014	7,511
References	,011	,010	1,299	1	,254	1,011	,992	1,031
Downloads	,001	,000	9,274	1	,002	1,001	1,000	1,001
Constant	-6,239	1,471	17,976	1	,000	,002		

According to the results in Table 20, it is seen that there is a positive and significant ($p < 0.05$) relationship between the age of the article, the phrase "internal audit" in the keyword,

the academic titles of the authors, the number of downloads from the DergiPark platform and the citation probability. Accordingly, the high age of the article, the phrase "internal audit" among its keywords, the fact that at least one author is a full professor and the number of downloads from the DergiPark platform positively affects the probability of being cited. It is concluded that the calculated p-values of the other defined independent variables other than the aforementioned variables are greater than 0.05, and that they do not have statistically significant effect on the probability of being cited.

Conclusion

According to the results of the bibliometric analysis, the most studies were conducted in 2019. When we look at the trend of the studies over the years, it is seen that the number of articles written in the field of internal audit has increased since 2018, but in low numbers until the end of 2017. 226 studies published in the 2013-2022 period received 1,350 citations in total. It is seen that there is a regular decrease in the citations received after 2017 and the lowest level was reached in 2022. 92% of the studies were published in Turkish and 8% in English. Studies published in Turkish received an average of 4.9 citations, while those published in English received an average of 18.2 citations. Therefore, it is considered that articles published in foreign languages are cited more.

When the types of studies are evaluated in terms of the citations they receive, it is seen that the highest number of citations in the average and national average categories are received by review articles. On the other hand, research articles are the most cited article type in terms of international average citation received. The results of the analyses reveal that when a single study with 5 authors is excluded, studies with 3 authors receive the highest number of citations in terms of average, national average and international average citation received. On the other hand, in terms of national average citation received, the lowest citation was received by studies with 2 authors, while studies with 1 author received the lowest international average citation. When the received citations of the published studies are examined, it is determined that the category of other is in the first place in terms of total and international citations, and the category of Prof. Dr. is in the first place in terms of national citations. The number of pages of 20 (%8.8) studies is more than 29. Studies with a number of 0-9 pages in terms of average citation received and international average citation received, and studies of 20-29 pages in terms of national average citation received are in the first place.

When the number of keywords and citations were compared, it was determined that articles with 4-6 keywords in terms of average citation received and international average citation received, and articles with a maximum of three keywords in terms of national average citation received. It has been determined that articles with the phrase "internal audit" among their keywords perform better in terms of average citation received and international average citation received. On the other hand, it has been observed that whether the keywords of the articles contain the phrase "internal audit" does not make a significant difference in terms of national average citation received. In terms of average, national average and international average, it was determined that the articles with the phrase "internal audit" in the title received more citations than the others. Articles with references between 40-59 stand out in terms of average citation received and national average citation received. Articles with references between 20-39 and 40-59 are at the forefront in terms of international average citation received. It has been determined that the articles downloaded more than 2,000 times from the DergiPark platform have higher citation numbers in terms of average citation received, national average citation received and international average citation received compared to others.

According to the results of logistic regression analysis performed within the scope of the study; the higher the time elapsed since the article was first published, the higher the

likelihood of citation. This is already expected when all other variables remain constant: The longer an article stays in the publication, the greater its accessibility and citation potential. The number of downloads, another variable expressing accessibility, gives a result that supports the result obtained with the publication time of the article. Accordingly, as the number of downloads increases, the possibility of citation of the article also arises. Again, this indicates that studies that are accessible and found interested by other authors have the potential to be cited. Another result that supports the others is whether the keywords of the study contain internal audit keywords or not. Accordingly, the presence of the word internal audit within the keywords influences the citation potential and this is an expected result. Authors studying in the field of internal audit may be using keywords in the literature review, and this is likely to provide accessibility.

The last and most striking result is the effect of the author's academic title on citation potential. According to the results of our study, as the title of the author increases, the potential for citation also emerges. The results show that the fact that at least one of the authors of the articles published in the field of internal audit is a full professor positively affects the probability of the article being cited. This situation can be interpreted as the articles written by full professors are considered as primary sources by the authors. In addition, it can be evaluated as an indicator of the respect and trust of the authors for the academic title. On the other hand, statistical analysis results show that there is no statistically significant relationship between the language used in academic studies on internal auditing, the type of the article, the number of authors, the number of pages, the number of keywords, the number of references used in the article and the citation potential. Contrary to the results listed above regarding accessibility with which a relationship is detected, the presence of the phrase internal audit in the title of the article does not have an effect on the citation potential.

Apart from the independent variables defined in this study, different variables can also be used in the studies to be carried out in the coming periods for the analysis of the citation probabilities of academic articles. In addition, similar analyzes can be made for studies published in different fields other than internal audit. Moreover, in addition to the citation possibilities of academic studies, the factors that affect the number of citations they receive can also be the subject of research.

References

- Adil, M. (2022). The role of internal audit in improving the implementation of good corporate governance principles. *Point of View Research Accounting and Auditing*, 3(2), 106-118.
- Akgül A. and Çevik O., (2003), *İstatistiksel analiz teknikleri SPSS'te işletme yönetimi uygulamaları*. Ankara: Emek Ofset.
- Baker, D. R. (1990). Citation analysis: A methodological review. *Social Work Research & Abstracts*, 26(3), 3-10.
- Canata, F., Çapkın., Doğan, G., Sünger, B. and Oynak, E. (2017). İstanbul üniversitesi bilgi ve belge yönetimi bölümü lisansüstü tezlerinin atıf analizi. *Türk Kütüphaneciliği*, 31 (1), 31-46.
- Celayir, D. (2021). *İç denetim ve risk değerlendirme*. İstanbul: Hiperyayın.
- Chai, K. H. and Xiao, X. (2012). Understanding design research: A bibliometric analysis of design studies (1996–2010). *Design Studies*, 33(1), 24-43.
- Chen, J. and Zhang, C. (2015). *Predicting citation counts of papers*. IEEE 14th International Conference on Cognitive Informatics & Cognitive Computing (ICCI* CC), 434–440.
- Duran, G. and Çelikkaya, S. (2019). Türkiye’de lojistik üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *G. Ü. İslâhiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 3(3), 152-167.

- Elitaş, C. (2004). Kontrol önlem ve yordamlarının iç denetçi açısından rolü ve önemi. *İç Denetim Dergisi*, Yaz 2003-2004, 34-41.
- Fronzetti Colladon, A., D'Angelo, C. A. and Gloor, P. A. (2020). Predicting the future success of scientific publications through social network and semantic analysis. *Scientometrics*, 124, 357-377.
- Gerçek, M. and Gerçek, R. G. (2022). İnsan Kaynakları Yönetimi çalışmalarının bibliyometrik analizi (2017-2021). *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 816-832.
- Günlük, M and Özcan, M. (2020). *İç denetim ve iç denetim etkinliği olgusu: Literatür üzerine Bir İnceleme*. Alagöz, A. ve Koçyiğit, S. (Ed). *Denetimde seçme konular & İç denetim iç kontrol sektörel uygulamaları*, (1. Baskı, s. 181-216), Ankara: Gazi Kitabevi.
- Heradio, R., De La Torre, L., Galan, D., Cabrerizo, F. J., Herrera-Viedma, E. and Dormido, S. (2016). Virtual and remote labs in education: A bibliometric analysis. *Computers & Education*, 98, 14-38.
- IIA (2017). Mesleki uygulama çerçevesi kapsamında uluslararası iç denetim standartları. <https://www.tide.org.tr/file/documents/pdf/UMUC-2017-updated.pdf> (Access Date: 21.06.2023).
- Kıllı, M. and Işık, Y. (2022). An analysis on cited foreign journals in accounting doctoral theses in Turkey. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 24 (4), 908-935.
- Kızılöz, H. E. (2020). Bilimsel makalelerin atıf sayısı tahmini. *European Journal of Science and Technology*, Özel Sayı, 370-375.
- McCain, K.W. (1990). Mapping authors in intellectual space: A technical overview. *Journal of the American Society for Information Science*, 41(6), 433-443.
- Menard, S. (2001). *Applied logistic regression analysis*. Thousand Oaks: Sage, CA.
- Serçemeli M. and Kurnaz E. (2019). Denetim alanında en çok atıf alan uluslararası çalışmalar: (Scopus endeksi kapsamında literatür taraması). *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10 (2), 354-368.
- Stegehuis, C., Litvak, N. and Waltman, L. (2015). Predicting the long-term citation impact of recent publications. *Journal of informetrics*, 9 (3), 642-657.
- Şeref, İ. and Karagöz, B. (2020). Citation analysis of graduate theses on teaching of Turkish as a foreign language (1988-2019). *Cukurova University Faculty of Education Journal*, 49 (2), 1145-1183.
- Şerefoğlu Henkoğlu, H., Mizanalı, M. C., and Barutcu, S. (2019). Türkiye'de yönetim bilişim sistemleri alanındaki tezlerin atıf analizi. *Bilgi Dünyası*, 20 (2), 95-117.
- Temelli, F. and Karcıoğlu, R. (2018). Muhasebe ve Vergi Uygulamaları dergisinde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi: 2010-2017 dönemi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 11 (2), 248-268.
- Tonta, Y. and Akbulut, M. (2021). Uluslararası dergilerde yayımlanan Türkiye adresli makalelerin atıf etkisini artıran faktörler. *Türk Kütüphaneciliği*, 35 (3), 388-409.
- Traag, V. A. (2021). Inferring the causal effect of journals on citations. *Quantitative Science Studies*, 2 (2), 496-504.
- Türkoğlu, M., Duran, G. and Yetişen, S. (2022). Türkiye'de e-ticaret üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 462-476.
- Weih, L. and Etzioni, O. (2017). *Learning to predict citation-based impact measures*. Proceedings of the 17th ACM/IEEE Joint Conference on Digital Libraries, 49-58, IEEE.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Almanya Göç Politikalarının Dönüşümü

The Transformation of Germany's Immigration Policies after the Second World War

Hale Nur ALTAN^a Muhammet Musa BUDAK^{b*}

^a Gaziantep Üniversitesi, Göç Enstitüsü, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-9616-6950

^b Dr., Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-9666-4316

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 16 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 5 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Uluslararası Göç Politikaları,

Almanya,

Mülteci,

Almanya'nın göç tarihi.

ÖZ

İnsanların çeşitli nedenlere bağlı olarak yer değiştirmesinin bir sonucu olan göç, beraberinde yeni fırsatlar ve sorunları da ortaya çıkarmaktadır. Göçün bir sonucu olarak göç alan ve göç veren yerler de bir takım değişime uğramaktadır. Ayrıca, göç eden insanların düşünce ve davranışları da bu durumdan etkilenmektedir. Göç sürecinin değerlendirilmesinde, göçün sebeplerinin, döneminin, göçmenlerin ve göç alan ülkelerin durumlarının ayrı ayrı değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Göçlerin yalnızca ülke içinde değil ulus ötesi etkileri sebebi ile göç alan ve veren ülkelerin farklı politikalar geliştirmesini beraberinde getirmiştir. Almanya tarihinde göç, göç politikaları ve göçmenlere yönelik yasal statü süreçlerinin analiz edildiği çalışmayla, bir Avrupa Birliği (AB) ülkesi olan Almanya'nın geçmişten günümüze karşılaştığı göç ile bu alanda geliştirdiği ve uyguladığı göç politikaları karşılaştırmalı bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Çalışma, Almanya'nın ihtiyaçlarına göre göç politikalarını değiştirerek dinamik bir süreç yönetimi benimsediğini göstermektedir. Almanya'nın ekonomik ve sosyal istikrarını sürdürülebilmenin göç olmadan mümkün olmayacağı değerlendirilmektedir. Ancak farklı etnik yapılar ve kültürlerden gelen göçmenler ülke içerisinde tartışmalara yol açabilmektedir. Almanya'nın uyguladığı göçmen politikaları göçmen nüfusun istihdamı ve barınmasına önemli imkanlar sağlamaktadır. Bu yaklaşımın Avrupa'da huzurun sağlanmasında büyük rol oynadığı değerlendirilmektedir. Aynı zamanda Almanya'nın göçmen politikaları bazı toplumsal sorunlara neden olmakta ve göçmenlerin entegrasyonunu zorlaştırmaktadır. Bu sorunun çözümüne yönelik olarak Almanya'nın sürdürülebilir bir göç yönetimi politikası oluşturmasına yönelik ulusal ve uluslararası çalışmaların konunun paydaşlarını içerecek şekilde yapması gerekmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 16, 2023

Accepted: October 5, 2023

Keywords:

International Immigration Policies,

Germany,

Refugee,

Migration history of Germany.

ABSTRACT

Immigration, which is a result of people's displacement due to various reasons, creates new opportunities and challenges with it. As a result of migration, the places that receive and send migration also undergo some changes. In addition, the thoughts and behaviors of immigrants are also affected by this situation. Evaluation of the process should be done by looking at the reasons for migration, period, immigrants, and places of immigration for each case. As a result of the evaluation of migrations, not only domestic but also transnational, countries adopt policies for the situations they encounter. This study examines the migration history, migration policy, and legal procedures for migrants in Germany which member of the European Union (EU). With its broad migration history, the country's policies towards migration and immigrants are analyzed comparatively. Germany has adopted dynamic process management by changing its immigration policies according to the needs. Germany realized it would be impossible to maintain its economic and social stability without immigration. Germany's policies on immigrants have a great role in the employment and accommodation of the immigrant population to protect the peaceful environment in Europe. Meanwhile, Germany's policy of conducting politics over immigrants causes some social problems and makes the integration of immigrants more difficult. For the solution of this problem, Germany needs to carry out new national and international studies with all stakeholders to establish a sustainable migration management policy.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: mmbudak@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Germany developed and received intense immigration during and after the Second World War, drawing attention to the strategic immigration policies it has followed throughout its history. Although the most important immigration wave occurred because of the labor agreement signed with different countries including Türkiye, it has also experienced the development of immigration policies since the 1950s. Germany has developed its immigration policies gradually since its establishment. Many developments were based on the needs of the country later on it was affected more by experiences from immigration management within the country. This study analyzes the international migration policies of Germany, as well as its experiences and policies, and the way the country followed the immigration wave from Syria and Ukraine. Considering the different circumstances and needs of the time, Germany responded differently to each of these new immigration waves with its developed intense immigration management implementations.

This study seeks to answer the following questions; how did historical developments affect Germany's development of its strategic international immigration policies? Which policies have Germany developed and implemented throughout its history? How have the high immigration rates shaped the demographic structure in Germany? How has Germany responded to immigration through its visa procedure? What are the differences in developing immigration policies of Germany throughout the mentioned time? This study examines national and international literature on Germany's immigration policies. In this context, the study provides access to Germany's chronological migration history and policies to Turkish researchers. In this research, gathered quantitative data helps us to better understand the increase in migration and the situation in the country, while qualitative data helps us to understand the migration process, what has been done in the process, and its effects.

The study shows that Germany's immigration practices throughout history are different from those of other European countries. Although problems such as division by wars, economic decadence, and shrinking population Germany was able to seek refuge and get out of the bottom with its immigration policies. A huge development project implemented after the Second World War was achieved with labor recruitment agreements with different countries. While meeting its workforce gap with migrant workers Germany has created new strategies and immigration policies to maintain stable industrialization processes and ensure integration. Oil Crises during the 1970s badly affected the world economy and damaged the growth rates of developed countries in the West including Germany. Such circumstances made the country adopt hardening policies on immigration management. The reunification of the East and the West at the beginning of the 1990s created new opportunities and challenges for Germany. Its strategic immigration policies enable the country to overcome some of its emerging problems while many of them such as the integration of new cultures stay still. The Syrian civil war was a new stage for Germany's immigration history. As a leading host country for Syrian refugees among EU countries, Germany faced employment and accommodation problems. Despite being advanced in immigration and immigration policies, the country has taken hesitant steps towards intense refugee migration since it has not encountered such irregular immigration waves. Far-right groups in the country are widely demonstrated to prevent the arrival of immigrants. Germany, which had experimented with labor recruitment agreements, encouraged the integration of qualified asylum seekers into the workforce to contribute to its economy. Meanwhile, it imposed restrictions on the immigration of unqualified asylum seekers to the country—Germany's experiences with immigration policies and implementations create advantages for her. After the COVID-19 pandemic, a qualified workforce has once again been on the agenda of Germany. Accordingly, Germany enacted the new Skilled Immigration Act (FEG) in 2021 and made it easier for qualified workforce to migrate which will contribute to the economic development of Germany. Experiences with Syrian refugees and COVID-19 affected both countries' immigration policies towards immigration management practices for refugees of the Ukraine-Russia War.

Germany has adopted dynamic process management by changing its immigration policies according to the needs. While the population is important for countries' welfare and stability, ill-managed immigration can cause economic and cultural problems. Home to about 20 million immigrants, making up a quarter of its population with immigrants Germany realized that it would not be possible to maintain its economic and social stability without immigration. Germany's policies on immigrants have a great role in the employment and accommodation of the immigrant population to protect the stability in Europe. Immigrants from different ethnicities and cultures can cause controversy. However, populist policies cause social problems in Germany and create obstacles to the integration of immigrants. To maintain its economic stability, Germany should increase its integration efforts and find different solutions to deal with problems such as racism. It can also reduce social problems by addressing immigration issues as they move away from populist policies. Germany should also contribute to stability in Europe by leading the migration management within the EU.

Giriş

Çağımızın önemli bir konusu olan göç; geçmişte, günümüzde var olmuş, gelecekte de var olacak bir olgudur. İnsan hareketliliği toplumlari, ülkeleri hatta dünyayı etkileyebilme potansiyelini haizdir. Bu hareketliliğin etkilerini düzenlemek için ortaya konulan politikalar, ülkelerin göç durumuna karşın aldığı tedbirleri, stratejileri ve yatırımları içermektedir.

Bir AB üyesi olan Almanya, göç hareketliliğinin yoğun olarak yaşandığı ülkeler arasında yer almaktadır. Tarihte farklı dönemlerde yaşanan göç hareketlerine göre farklı politikalar benimseyen Almanya, aldığı kararlar ile AB'yi dış politikalarda özellikle de göç politikalarında etkilemektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden inşa ve sanayileşme atılımına giren Almanya farklı ülkelerle işgücü anlaşmaları imzalamıştır. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı sonrası farklı ülkeler ile imzalanan işgücü anlaşmaları ile Almanya çok sayıda göçmen kabul etmiştir. Bu göçler zamanla ülkede önemli gündem maddelerinden birisi hâline gelmiştir. Bu nedenle Almanya'nın göç tarihi ve politikalarının incelenmesi, göç yönetiminde stratejilerin anlaşılması, geliştirilmeye açık alanların belirlenmesi ve iyi uygulama örneklerinden yararlanılması açısından önem arz etmektedir. Almanya'nın göçü yönetebilmek için ortaya koyduğu politikalar, diğer AB ve göçmen kabul eden ülkeleri de bu noktada etkilemesi ve Almanya'nın ülkedeki yoğun göç almış olduğu Türkler ve Suriyelilere karşı tutumu yine göç araştırmaları açısından önemini korumaktadır.

Çalışmamızda farklı politikalar ile göç almaya İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan Almanya'nın göç tarihi kronolojik olarak incelenecek ve son dönemde Almanya'da geliştirilen göç politikaları ve uygulamaları analiz edilecektir. Sadece Almanya'yı değil göç veren ülkeleri de yakından ilgilendiren Almanya'nın izlediği yollar, yol göstericiliği ile önem arz etmektedir. Çalışmanın son bölümünde Almanya'nın göç sürecinde önümüzdeki dönemle ilgili öngörüler ortaya konulacaktır.

Almanya Göç Politikalarının Dönüşümü

Almanya'nın göç tarihi üç bölümde ele alınabilmektedir. 1945'e kadar olan birleşme öncesi dönem, İkinci Dünya Savaşı sonrası 1945 yılından tüm dünyayı etkisi altına alan 1974 Petrol Krizi'ne kadar olan dönem, Petrol Krizi'nden 1990 yılında iki Almanya'nın birleşmesine kadar geçen dönem ve sonrasında günümüze kadar olan ve AB süreçlerinin de öne çıktığı dönemdir. Bu dönemlerde yaşanan olaylar ile Almanya, göç politikalarını ekonomik gelişme ve artan insan hareketliliğine göre şekillendirmiştir.

16. ve 17. yüzyılda gerçekleşen Katolik Reformasyonu, Avrupa'nın farklı bölgelerinden Almanya'ya tahmini olarak yüz bin Protestan'ın göç etmesine sebep olmuştur. Bu göç dalgası bugünkü Almanya'nın temellerini oluşturmuştur. 1572 yılında gerçekleşen Aziz Bartholomew katliamı ile Almanya'ya Fransa'dan yaklaşık 40 bin Huguenot göç etmiştir. İlerleyen süreçte bu insanların bir kısmı dinî hoşgörü politikasını içeren Nantes Fermanı ile Fransa'ya geri dönse de tekrar gerçekleşen olaylar ile yeni göçler de gerçekleşmiştir. 16. yüzyılda birkaç bin İskoç ve İngiliz Presbiteryen de Mary Tudor'dan kaçıp Almanya'ya göç etmiştir. Ayrıca, Hollanda'da gerçekleşen isyan ile de yine birçok Hollandalı Almanya'ya göç etmiştir (Coy & Schunka, 2016).

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Gelişen Alman Ekonomisi ve Misafir İşçiler

Göç politikaları ülkeden ülkeye farklılık gösterse de değişmeyen tek şey ulus devletlerin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel kurumlarının devamlılığının sağlanmasıdır. Bu anlamda ulus-devletler, arz-talep veya itme-çekim faktörleri bağlamında kurulan bir pazar ilişkisi çerçevesinde uluslararası göç hareketleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Ancak göçmenlerin niceliksel ve niteliksel olarak kontrol altında tutulması, ulus devletlerin kendilerini korumaları

ve yeniden üretmelerinin ön koşulu olarak göç politikalarının merkezinde yer almaktadır. Bazen ülke çıkarları bu yönde olunca göçmenlerin gelişi daha çok teşvik edilmekte, ülkenin çıkarları gözetilerek göçmenlerin gelişi yoğun bir şekilde engellenmektedir. Ülkelerin göç geçmişleri bu çerçevede ortaya çıkan farklı göç politikası uygulamalarıyla şekillenmekte ve zamanla değişebilmektedir (Şöhret, 2021a, 35).

Almanya'da 2. Dünya Savaşı'nın ardından "Heimatvertriebene" (sürgün edilenler) olarak bilinen yaklaşık 12 Milyon etnik Alman, ülkeden göç etmek zorunda bırakılmıştır. 1949 yılında Alman anayasası olan Temel Yasa ile zulüm görenlere sığınma hakkı verilmiştir. Daha öncesinde, 1938 tarihli Yabancılar Polis Yönetmeliği, 1945 yılında uygulanmaya başlanmış ardından 1965 Yabancılar Yasası ile yeniden düzenlenmiştir. İltica prosedürü o tarihlerde 1953 iltica yönetmeliğine göre uygulanırken, 1965 yılından itibaren 1965 Yabancılar Yasasının Bölüm 28 ve devamına göre uygulanmıştır (Dejure.org). Yapılan bu düzenlemelerin temelinde etnik olarak Alman kimliği taşıyanların ülkelere dönmelerinin sağlanması yer alır. İkinci Dünya Savaşı sırasında aktif nüfusun önemli bir bölümünü kaybeden Almanya için yapılan bu düzenlemeler sadece milliyetçi bir yaklaşım olmanın ötesindedir. Diasporadaki Almanlara yönelik teşvik edici bu uygulamalara rağmen ülkede gelişen sanayileşme ile orantılı bir nüfus artışı sağlanamamıştır.

1950 ve 1960 yılları arasında işçi sıkıntısı yaşayan ülke; İtalya, Yunanistan, Türkiye, Fas, Yugoslavya ve Portekiz gibi ülkeler ile işgücü anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmalar ilk etapta iki yıllık olarak öngörülmüştür. Bu nedenle bahse konu anlaşmalar kapsamında ülkeye gelenler *misafir işçi* (Gastarbeiter) olarak tanımlanmıştır. Fakat ülkede başta otomotiv endüstrisi olmak üzere, sanayi kolları ve şirketlerin devam eden ihtiyaçları sebebi ile işgücü anlaşmaları devam ettirilmiş ve işçilerin sözleşmeleri defalarca yenilemiştir. 1960'lı yıllarda Alman İş Bulma ve İşsizlik Sigortaları Kurumu Başkanı Anton Sabel, 800.000 yabancı işçinin çalıştığını açıklamıştır (Acar, 2022). Misafir işçi olarak tanımlanan bu kişilere zamanla çalışmalarına bağlı olarak oturma izni dahi verilmiştir. Aynı yıllarda Doğu Almanya'da da benzer işe alım programı uygulanmıştır. Kuzey Vietnam, Mozambik, Küba ve Angola gibi ülkelerden bu kapsamda işe alım yapmıştır. Almanya'ya yönelik insan hareketliliği ve göçün artırılmasını teşvik eden en temel neden ülkenin ekonomik kalkınması için gerek duyduğu işgücü ihtiyacıdır. Savaş döneminde Almanya aktif nüfusunun 7.500.000'i hayatını kaybetmiş ya da bir kısmı göç etmiştir (Çalışkan, 2016). Savaş sonrasında göç edenlerin ülkelere dönmelerini teşvik eden politikalar ile ihtiyaç duyulan kadar Alman ülkeye gelmemiştir. Savaş sırasında yıkılan şehirlerin ve altyapının yenilenmesi, artan sanayileşme, üretim ve ihracata dayalı büyüme stratejisi nedeni ile işgücü ihtiyacının karşılanması ülke ekonomisi açısından hayati bir noktaya gelmiştir. Gelen işçi göçmenler yerel halkın yapmak istemediği işleri yapmıştır ve genellikle yerel halktan da ayrı tutulmuşlardır. Göçmenlerin maaş çekleri ise ülkelere yönlendirilmiştir ve bu durum geçim konusunda güvencesizlik oluşturmuştur. Alman yönetiminin o dönemde işgücü anlaşması kapsamında gelen göçmenlerin geçiciliklerini vurgulamak için seçtiği *misafir işçi* (Gastarbeiter) tanımlaması neden yıllarca entegrasyona yönelik bir adım atılmamış olduğunun bir göstergesidir (Fulbrook, 2011).

1973 Petrol Krizi Sonrası Almanya ve Göç Karşıtlığı

En büyük petrol üreticileri olan körfezdeki Arap ülkeleri, Filistin topraklarını işgal eden İsrail'e destekleri nedeni ile Batı ülkelerine petrol ihracına yönelik sınırlamalar getirmiştir ve petrol üretimlerini kısmıştır. Petrol azalmasının neden olduğu enerji fiyatlamaındaki artıştan dolayı tüm dünyada ekonomik büyüme yavaşlamıştır. Bu durum beraberinde istihdam piyasasının daralmasını getirmiştir. Kriz yaşayan Almanya'nın da içerisinde olduğu Batı ülkelerinde kalkınmaya katkı sağlayan göçmen işçiler tartışma konusu olmaya başlamıştır. Yüksek siyaset konusu olarak konuşulmaya başlanan göç ve mülteciler konusu kamuoyunun

önemli bir gündem maddesini teşkil etmiştir. Aynı zamanda bu dönemde göç, siyasallaştırılmıştır. Petrol Krizine kadar göç ve göçmenlere yapılan teşvikler daha sonrasında Avrupa’da istenmeyen insanlar ve tehdit unsuru olarak görülmeye başlanmıştır (Çomak vd., 2021). 1973 yılında yürürlüğe giren işe alım yasası ile işçiler geçici olarak kalmaları ve emekli olduklarında ülkelerine dönmelerini öngören rotasyon kuralı kapsamında işe alınmaya başlanmıştır. İşçi göçmenler yerel halkın yapmak istemediği işleri yapmıştır ve halktan da ayrı tutulmuşlardır. Yabancı işçi çalıştıran işverenlere ise vergi artırımını uygulanmıştır.

Buna mukabil 1980’li yıllarda Doğu Almanya yavaş yavaş açılmaya başlamış ve Alman kökenli insanlara neredeyse koşulsuz sığınma hakkı tanıyan Batı Almanya’ya göçler başlamıştır. Almanya’nın birleştiği tarihlerde (1990) göçmen sayısı 389 bin olarak belirlenmiştir. Doğu Almanya’da yaşayanlar Batı Almanya’ya geçebilmek için vatandaş olmuşlar, dil eğitimi ve birçok sosyal yardım almışlardır (Solsten, 1995). Hükümet 1978 yılında ise entegrasyon için komisyon kurmuştur ve gittikçe artan misafir işçilerin kalıcı olduğu kabul edilmiştir (European Commission, 2023). 1980 yılında aynı zamanda Türkiye’deki askeri darbe sebebiyle birçok Türk de Almanya’ya göç etmiştir (Schührer, 2018). 1979-1986 arasında İran’da yaşanan devrimin ardından 300 bin İranlı, Lübnan iç savaşı ile birkaç bin Lübnanlı Almanya’ya göç edenler arasında olmuştur (der Spiegel, 1986; Die Welt, 2016). Almanya’nın dâhil olduğu Saarbrücken Anlaşması (1984), Schengen Anlaşması (1985), AB sürecinde göç politikalarını etkileyen gelişmeler olmuştur (Aydın, 2017).

Almanya’da, 1980’li yıllarda petrol krizinin de etkisiyle göçmen kabul eden ülke olma durumunu reddeden yaklaşımlar güç kazanmaya başlamıştır. Aynı dönemde yavaş yavaş yabancı işgücünün sınırlandırılmasına ilişkin düzenlemeler, geri dönüşler için teşvikler yapılmış ve bu alandaki kanunlar yürürlüğe koyulmuştur (Bulkan & Ermağan, 2018; Comte, 2018). Yeni göçlerin zorlaştırıldığı bu dönem aynı zamanda ülkedeki göçmenlere yönelik “entegrasyon” çabalarının arttığı bir dönem olmuştur. Geçici olarak addedilen göçmen işçilerin aile birleşimi yolu ile gönderen ülkede bulunan eş ve çocuklarına Almanya’ya vizesi ve ikamet izinlerine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda ülkeye yönelik insan hareketliliği azalsa da devam etmiştir.

Soğuk Savaş Sonrası Doğu Bloku ve Balkan Ülkelerinden Almanya’ya Göçler

1990 yılında Almanya’nın doğusu ile batısının birleşmesi ile Doğu Almanya’da yaşamakta olan 90 bin göçmen işçi Batı Almanya sistemine göre işçi sayılmamıştır, yasal hakları olmamıştır. Birçok işçi göçmen sınır dışı edilmiş, oturma izinleri ya da çalışma izinleri iptal edilmiştir. Tüm bu sorunları yaşayan, ayrımcılığa ve ırkçılığa da uğrayan işçi göçmenlerin birçoğu ülkelere geri dönmüşlerdir (Rabenschlag, 2016). 1991 yılında AB ülkeleri ortak göç politikası oluşturmak adına AB Anlaşmasını yapmış ve Almanya buna dâhil olmuştur. O tarihlerde Yugoslav Savaşları ardından Almanya’ya 900 bine yakın mülteci göç etmiştir. Etnik Almanların belirli bölgelere yerleşmeleri sebebiyle gettolaşmaya karşı kısıtlamalara gidilmiştir. Alman hükümeti Sovyetler Birliği ve Doğu Almanya’da yaşayan etnik Almanları ülkede kalmaları yönünde teşvik edecek uygulamalara başlamıştır. 1990-2007 arasında toplamda 4,5 milyondan fazla etnik Alman, Almanya’ya göç etmiştir (Aydın, 2017). 1992 tarihinde Almanya, Avrupa Topluluğuna kayıtlı olan etnik Alman sığınmacıların %70’ini kabul etmiştir. Aynı yıl ABD’ye başvuran göçmen sayısı 100 bindir. 1991 yılında reforme edilmiş olan 1990 Yabancılar Yasası, 2005 yılında İkamet Yasası olarak değiştirilmiştir (Jarass & Pieroth, 2018). Bu düzenlemeler ile Almanya tanımış olduğu koşulsuz sığınma hakkını kısıtlamaya gitmiştir (Fulbrook, 2011). 1993 yılına gelindiğinde, 1949 sığınma hakkında var olan 16. Madde, Temel Yasanın 16a maddesi ile değiştirilmiş ve iltica yasasında önemli şekilde kısıtlama yapılmıştır (Jarass & Pieroth, 2018). 11 Eylül ve sonrasında yaşanan terör olayları neticesinde göç,

güvenlik alanına dahil edilmiş, göç politikalarının güvenlileştirilmesine yönelik uygulamalar AB ülkeleri tarafından ilerletilmiştir (Şöhret, 2021b).

Ülkede artan göçmenlerin sayısı, kültür ve entegrasyon konuları sebebi ile göç konusu ulusal bir konu hâline gelmiş ve 1995 yılında Schengen 2, 1997 yılında ise Dublin Anlaşması çerçevesinde sığınma konularının ele alınmasına sebep olmuştur (Hailbronner & Thiery, 1997; Hurwitz, 1999). Bu anlaşma ile AB ülkelerine yapılan iltica başvuruları tek bir merkezde toplanmaya çalışılmıştır. Bu anlaşmalar AB ülkelerince incelendikten sonra kabul olunan ülkeye bildirimini yine AB ülkelerince gerçekleştirilir (Özpinar & Şöhret, 2022). Almanya bu süreçte ikili geri kabul anlaşmalarında sıkıntı yaşamış ve yasadışı göç konusuna vurgu yapılan Budapeşte Sürecine girmiştir. Süreç Avrupa'nın genelinde sığınma konusuna yaklaşımı ve uygulamaları da etkilemiştir (Ungváry, 2002). 1960'lı yıllardan itibaren çok göç alan ve yabancı sayısının ülke nüfusunun %9'una gelmesiyle, yabancı mevzuatındaki eksiklik olduğunu fark eden Alman Hükümeti, 2000 yılında Bağımsız Göç Komisyonunu kurmuştur (Süssmuth, 2001). 2000'li yıllarda Almanya yeni vatandaşlık yasasını kabul etmiş ve Opsiyon Modeli kapsamında anne ya da babanın 8 yıllık oturma iznini tamamlamış olması neticesinde Alman vatandaşlığını doğum ile kazanmaktan bahsetmiştir. Ancak 23 yaşına gelen çocuğun iki vatandaşlıktan birini tercih etmesi gerekmektedir. İstisnai durumlara örnek olarak, AB üyesi ülkeler veya İsviçre vatandaşlığına sahip olanlar bu zorunlu tercihten muaf tutulmaktadır. Bu durum 2014 yılına gelindiğinde düzenlenmiş olup kişi, bazı şartları tamamlamışsa örneğin, Almanya'da belirli bir süre eğitim almış (6 yıl) ya da ikamet etmişse (8 yıl) Almanya'da çifte vatandaşlık alabilmektedir. (Altaş, 2014; Özkan & Tütüncübaşı, 2008). Aynı yıllar içerisinde Almanya'da da Green Card uygulaması uygulanmaya başlanmıştır, bu uygulama yabancılara süreli oturma izni ve iş fırsatı tanımaktadır. ABD'de de uygulanan benzer programdan biraz farklı koşullar oluşturulmuştur. ABD'de bu uygulama ile vatandaşlık ve süresiz oturma hakkı tanınmaktadır. Almanya'da ise bu uygulama, beş yıllık oturma izni ile sınırlıdır ve az sayıda kişiye verilmektedir. Ayrıca, ispatlanabilir olmak kaydıyla, iyi bir eğitim düzeyi ve yüksek maaşa sahip olunması gerekliliği söz konusudur. Bu uygulama ile Almanya'ya gelen yabancı uzmanlar, vergi ve sosyal güvenlik konularında Alman çalışanlar ile aynı haklara sahiplerdi, aynı zamanda şirketler bu yabancıların işsizlik, sağlık, emeklilik tazminatını karşılama ve yine bu yabancıların ailelerini yanlarına alma hakkına sahiplerdi. Green Card konusu olduğu zamandan itibaren gündemde yer almış ve oluşturulan göç yasasında desteklenen nitelikte olmuştur (Öztürk, 2011). 2003 yılına gelindiğinde, kısıtlayıcı bir Göç Yasası ilan edilmiştir. Ayrıca, 2003'ten bu yana Federal Göç ve Mülteciler Dairesi her yıl Almanya'da yaşayan göçmenlerle ilgili bildiri raporu hazırlamıştır (Bulkan & Ermağan, 2018). 1978 yılında entegrasyonu kabul eden hükümet, 2005 yılında göçmenler için entegrasyonu teşvik eden reform niteliğinde politikaları açıklamıştır. Ayrıca, aynı yıl içerisinde Göçmenlik Yasası yürürlüğe girmiştir. Bu yasa, yabancıların ülkeye girişini, ikametini ve iltica konusunu içermektedir. Yasada 2007 yılında yapılan değişiklik ile zorla ya da sahte evlilik ve girişimcilerin ikametgahı konusu yeniden düzenlenmiştir. 2006 yılında ise, medeni hukukta ve istihdam konusunda ayrımcılığa karşı mücadeleyi amaçlayan Eşit Muamele Genel Yasası kabul edilmiştir (European Commission, 2023).

2007 yılına gelindiğinde, Almanya ülkedeki göçmenlerin entegrasyonunu önceleyen ve süreci takip eden düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Bu yılda Göç Yasası Reformu kabul edilmiştir. Bu yasa, Almanya'ya gelecek eşler için yaş şartını, dil bilgisini kanıtlamayı ve bunun gibi entegrasyon odaklı uygulamaları içermektedir (Jarass & Pieroth, 2018). Almanya, iki entegrasyon planı oluşturmuştur, bunların biri 2007 yılında gerçekleştirilmiştir. Ulusal Entegrasyon Planı olarak oluşturulan bu çalışma, eğitim öğretime, istihdama ve kültürel entegrasyon konusuna odaklanmıştır (European Commission, 2023). Bir sonraki yıldan itibaren

ise, Ulusal Entegrasyon Planı'na dair bir rapor yayınlanmıştır (Bulkan & Ermağan, 2018). O yıllarda entegrasyon kursları uygulayan hükümet, 2010 yılında ülke çapında entegrasyon programını genişleterek uygulama kararı almıştır (European Commission, 2023). 1990'ların başından 2011'e kadar olan süreçte Almanya içerisindeki göçmenlere yönelik önemli düzenlemeleri hayata geçirirken AB ülkeleri ile ortak bir politika oluşturmayı hedeflemiştir. Dönemin anahtar kelimesi olarak "entegrasyon" öne çıkmaktadır. Resmî makamlar tarafından bu süreç ortak yaşamı idame ettirecek şartların sağlanması yanında sosyal kültürel haklarının kabul edilmesi, aile birleşimi gibi yeni hakların kazanılması olarak tanıtılmıştır. Bununla birlikte birçok göçmen için bu süreç "asimilasyon" politikalarının hayata geçirilmesi olarak eleştirilmiştir.

2011 Suriye İç Savaşı Sonrası Almanya'ya Göçler ve Göçmen Politikaları

2011 yılında gerçekleşen Arap baharı sadece gerçekleştikleri ülkeleri değil diğer dünya ülkelerini de ortaya çıkan insani durum ve yeni göç dalgaları ile etkilemiştir. Göçün güvenlikleştirilen doğası ve ülkelerde yaşanan ekonomik krizler nedeni ile bu göç dalgaları olabildiğince engellenmeye çalışılmıştır. Kendisi de bir göçmen aileden gelen Angela Merkel yönetimindeki Alman Hükümeti bu süreçte insani durumu da öne sürerek kapılarını Suriyelilere açmıştır. Bu süreçte ülkedeki aşırı sağcı Neo-Nazi grupların yabancı düşmanı protestoları artmıştır. Hatta gerçekleştirilen kampanyalar ile göçmenlerin gelişlerine engel olunmaya çalışılmıştır. Ancak bu tepkilere rağmen yüzbinlerce Suriyeli Almanya'ya kabul edilmiştir (Çoruh, 2021). 2012 yılında, entegrasyon planının ikincisi uygulanmaya geçilmiştir. İkinci Ulusal Entegrasyon Eylem Planı ile entegrasyon uygulamaları geliştirilmiştir. Ayrıca, 2012 yılında üçüncü ülke vatandaşlarının beceri ve niteliklerinin tanınmasını hızlandıran Tanıma Yasası uygulamaya konulmuştur (European Commission, 2023). Almanya'daki yabancı işçilerin göç etmelerini kolaylaştırmak adına, AB Yüksek Nitelikli Yönergesi'ni uygulamaya yönelik yasa tasarısı kabul edilmiştir. 2014 yılında üniversite mezunu ya da benzer nitelikli göçmenler için AB Mavi Kart kararı alınmıştır. AB Mavi Kart sahibi olan kişiler ülkede yasal olarak kaldıkları 2 yıl sonra yerleşim iznine başvuruda bulunabilmektedir. Bir diğer ikamet izni olan AB kalıcı oturma izni, yerleşim iznindeki gibi süresiz olarak verilmektedir ve çalışma iznini de kapsamaktadır. Bu tür ikamet izni için aranan şartlar da yine yerleşim iznindeki gibi 5 yıllık oturma izninin olması, geçimini sağlayabiliyor olması, Almanca bilgisinin bulunması, sabıkasının bulunmamasıdır. Diğer AB ülkelerine serbest dolaşım hakkı tanıyan bu ikamet izni, süreli ve belirli tarih aralığı için verilmektedir. AB Mavi Kart, nitelikli iş için gelen üçüncü ülke vatandaşı (AB vatandaşı olmayan) ya da eğitim için gelip ikamet edecek kişiler için geçerlidir (Consultation For Federal Republic Of Germany, 2022a).

2015 yılına gelindiğinde, iltica işlemlerini hızlandırma yasası dâhilinde Almanya'da ikamet edecek sığınmacılar için entegrasyon kursuna izin verilmiştir (Stitteneder, 2018; Tissot et al., 2019). Ayrıca, 2015 yılında kabul edilen İltica Yasası, sığınmacıların ve mültecilerin yasal statüsüne ilişkin düzenlemeler içermektedir. Bu yasa ile birlikte, daha önceki iltica yasası değiştirilmiş ve şartlar netleştirilmiştir (European Commission, 2023). Bu bağlamda Almanya'da ikamet şartları da güncellenmiştir. Buna göre Almanya'da ikamet izni almak için başvurular bölge idarelerine bağlı olarak yönetilen Yabancılar Dairesidir. Bu dairede başvurular değerlendirilirken ülkeyle bağı, dil becerisi, eğitim durumu, geliri ya da ülkedeki ikamet süresi gibi farklı unsurlar göz önünde bulundurulmaktadır. Aile birleşimi için talepte bulunulduğunda ise eşlerden birinin bu talepleri yerine getiriyor olması yeterli görülmektedir. Altı farklı ikamet izni (oturma izni (Aufenthaltserlaubnis), yerleşim izni (Niederlassungserlaubnis), AB kalıcı oturma izni, AB mavi kart, öğrenim amaçlı oturma izni ve evlilik sebebiyle oturma izni) bulunmaktadır, Tüm bu ikamet izinleri için istenilen şartlar farklılaşmaktadır. Oturma izni (Aufenthaltserlaubnis) şartlarına bakıldığında Almanya'ya ne sebeple geldiğine ve amacına

bağlı değişkenlik göstermektedir. Ayrıca kişinin mesleği ve çalışma durumu, eğitimi, ailevi statüsü, soydaşlık, sığınmacılık, AB kalıcı oturma izni bulunması değerlendirmeyi etkileyen nitelikler arasındadır. Yerleşim izni (Niederlassungserlaubnis) süresiz olarak verilmektedir ve çalışma iznini de kapsamaktadır. Bu tür bir iznin verilebilmesi için, 5 yıllık oturma izninin olması, geçimini sağlayabiliyor olması, Almanca bilgisinin bulunması, sabıkasının bulunmaması gibi şartlar bulunmaktadır. Ayrıca, işinin niteliği (eğitim/uzmanlık gerektiren meslekler gibi) talep edilen oturma izni süresini düşürülebilmektedir (Consultation For Federal Republic Of Germany, 2022a). Yine 2015 yılında Suriye, Irak ve Afganistan savaşlarından kaçan mülteciler ile göçler artmıştır ve ülkedeki sayı 1 Milyon 100 bini bulmuştur. Almanya o dönemde mülteciler için yüklü miktarda harcama yapmıştır (OECD, 2017; Schönhagen, 2020). Ayrıca, Suriyelilerin Macaristan'a göçü ve orada yaşadıkları sorunlar Almanya'ya göçmenlerin kabul edilmesine yönelik baskıyı artırmıştır. Mültecilerin ülkeye girişine izin verilmesi ile de yüz binlerce Suriyeli mülteci, Almanya'ya giriş yapmıştır. 2015- 2016 yılında ülkeye en çok giriş yapmış olan Afganlı ve Suriyeli mültecilerin sonraki yıllarda istihdam oranı sırasıyla %40 ve %79 artmıştır (Graf, 2019). Almanya Hükümeti o dönemde gelen mültecilere olumlu yaklaşmıştır, Avrupa ise o dönemde yaşanan göç sorununu Almanya'ya atfetmiştir (Graf, 2019; Hindy, 2018). 2016 yılı yılbaşı gecesinde yaşanan cinsel saldırılar sonrasında ise Almanya, mülteci alımını her geçen yıl istikrarlı bir şekilde düşürmüştür (Quadbeck, 2016).

Son Dönem Almanya ve AB Göç Politikaları

2015- 2016 yıllarında artan Suriyeli göçü ile Almanya gündeminde göç tartışmaları daha ön sıralara taşınmış, yeni politikalar, göç ve iltica yasaları gündeme gelmiştir. İltica durumları, AB üye ülkelerinin göç konusunda yükü paylaşma durumu, göçmenlerin entegrasyonu ve göç-güvenlik ilişkisi odaklanılan konular içerisinde yer almıştır. Bu yıllarda onaylanan iltica yasaları (iki farklı sığınma yasası paketi) ile nakit ödemeler aynı yardıma dönüştürülmüş ve sığınmacıların aldığı yardım sınırlandırılmıştır. Bu süreçte yürürlüğe konulan düzenlemeler ile daha önce sığınma talebine ret alan kişilerin sınır dışı edilmesinin kolaylaştırılması ile geri dönüşün biraz olsun düşmesi hedeflenmiştir (Rietig & Müller, 2016). 2016 yılında Meseberg Uyum Deklarasyonu kabine tarafından kabul edilmiştir. Bu deklarasyon; yabancılar için destek, iş fırsatı, eğitim, entegrasyon ve geri dönüş konusunu içermekteydi. Aynı yıl, Almanya'da federal düzeyde ilk entegrasyon yasası oluşturulmuştur. Bu yasa, entegrasyonun kolaylaştırılmasını amaçlamıştır ve entegrasyon uygulamasıyla bağlantılı olarak Uyum Kursu Yönetmeliği çıkartılmıştır (European Commission, 2023). Yasa ile işe erişim de kolaylaştırılmıştır. Ayrıca, 3 yıl mesleki eğitim alarak mezun olan ve iş hayatına katılarak çalışan sığınmacıların sınır dışı edilmemesini konu alan 3+2 kuralından da bahsedilmiştir. İş bulmak amaçlı ya da çalışılan iş gereği ülke içi yer değişimine de onay verilmiştir. Bu düzenlemelerle gettolaşma ve belli şehirlerin aşırı kalabalıklaşmasının engellenmesinin hedeflendiği belirtilmiştir. Hükümet bu dönemde Alman vatandaşlarının kamu sektöründe istihdamını sağlamak amaçlı 100 bine yakın kadro ilan etmiştir. Sığınmacılar için ise hükümet tarafından belirlenen şehirlerde iskan ve istihdam kararı verilenlerden ve iş desteğini reddedenler için de yardımların kesilmesi söz konusu olmuştur (Rietig & Müller, 2016).

Genel olarak değerlendirildiğinde, yasanın genel olarak kapsadığı altı farklı unsur söz konusu olmuştur. Entegrasyon kursları; Alman değerlerini, kültürünü toplumunu öğretmek üzerine kurulmuştur ve 60 saatten 100 saate çıkartılmıştır. Kurslar bütün sığınmacılar için zorunlu tutulmuş, katılımı reddeden sığınmacıların ise toplumsal refah kazanımları sonlandırılmaktadır. Dil kursları düzenlemesi ile Almanya'ya gelen sığınmacılar hemen dil kursuna başvurabilme hakkına sahip olmuştur. Almanya'da uzun süreli kalmayı planlayan kişilerin Almancası yeterli olmak zorundadır. İş programları düzenlemesi ile hükümetin kararlaştırdığı istihdam imkanlarından yararlanmaya çalışmayanlara sağlanan sosyal yardımlar

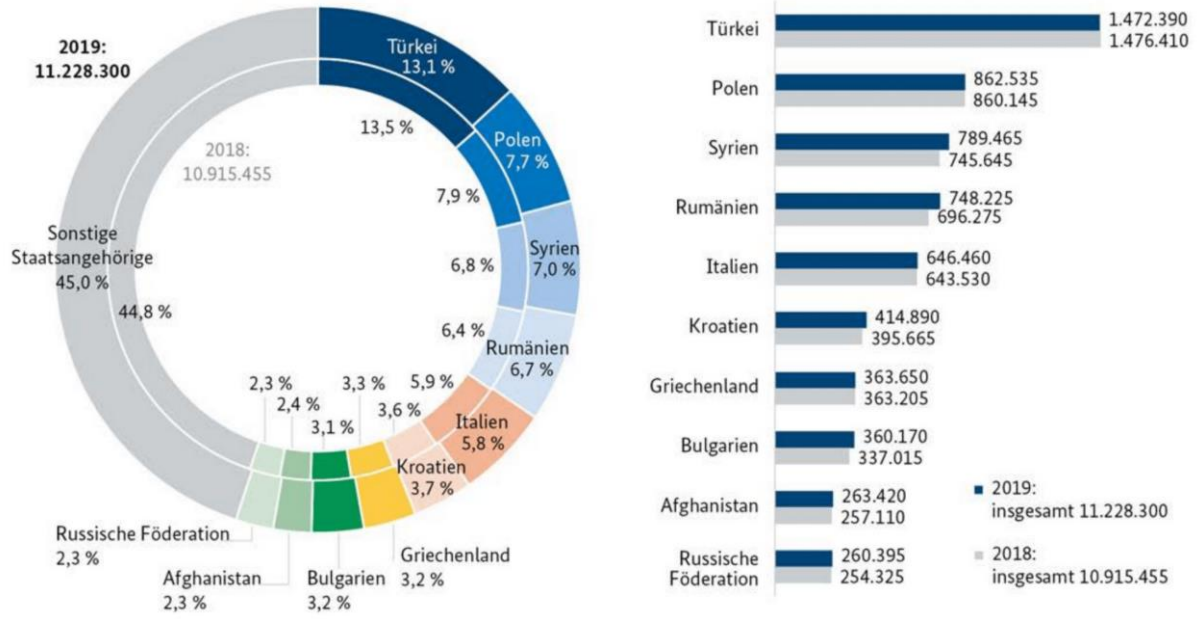
kesilmektedir. Getirilen düzenlemeler ile işverenlerin aradıkları iş gücü için öncelikle AB vatandaşı ya da Alman vatandaşı istihdamını zorunlu tutmamakta, sığınmacıların istihdamına olanak sağlamaktadır. Yerel yönetimlerin gettolaşmanın önlenmesini temin edecek şekilde sığınmacılara yaşam alanı belirleme sorumluluğu getirilmiştir. Sığınmacılar Almanca biliyor ve geçimini sağlayabiliyorsa, beş yıl sonrasında sürekli ikamet iznine başvurabilmektedir. Sığınmacıların dil seviyesi ileriye bu süreç üç yıla inebilmektedir (Bulkan & Ermağan, 2018).

Almanya'nın 2016 yılında uygulamaya koyduğu düzenlemeler politika değişikliğini de gözler önüne sermektedir. Almanya sığınma başvuru vakalarında mülteci koruması yerine ikincil koruma kararı almıştır (Aydın, 2017). Vakalarda geline ülkeye göre muamelelere başlanmıştır. Geline ülke güvenli kabul ediliyor ise sığınmacının işlemleri hızlandırılmıştır. Başvurusu kabul edilenlerin Almanya'da bulunan 16 eyaletten, geldiği ülkeyle anlaşması olan eyalete yerleştirilmesi ve yerleştirildiği bölgede ikametleri zorunlu kılınmıştır. Tabi bu durum üç yılı kapsamaktadır ve aile, sağlık, eğitim, çalışma sebebiyle değişiklik olabilmektedir. 5 yıl sonucunda oturma iznine hak kazanabilen mülteci, 3 yıl hapis cezası gerektiren adli bir vakaya karışır ise mülteci statüsünü kaybedebilmektedir.

Almanya nitelikli insan hareketliliğini kolaylaştıracak vize ve ikamet işlemi uygulamalarını da hayata geçirmiştir. Bu bağlamda öğrenim amaçlı oturma izni başvurularında, kişi eğitim için Almanya'ya gelmişse bu izinden yararlanabilmektedir. Ayrıca, eğitim yalnızca okulu değil, dil kurslarında geçirilecek süreyi de kapsamaktadır. Öğrenim amaçlı oturma iznine sahip olan öğrenciler yıl içerisinde 120 ila 240 gün çalışma hakkına sahip olabilmektedir. Evlilik sebebiyle oturma izni ise 2'şer yıllık dönemler için verilmektedir. Bu ikamet türünde evlilik bağı sonlanırsa izin süresi de bitmektedir. Bu ikamet türünden faydalanabilmek için her iki eşin 18 yaşını doldurması, Almanca bilgisi olması, Almanya'daki eşin en az 1 yıllık oturma iznine sahip olması, geçimlerini sağlayabiliyor olmaları gerekmektedir. Bunlarında dışında evlilik sebebiyle yerleşim izni (Niederlassungserlaubnis) alınabilmektedir. Bunun için Almanya'daki eşin 5 yıldır resmî olarak Almanya'da yaşıyor olması (çalışansa, Almansa ve mavi kartı varsa 3 yıl), eşlerin sicilinin temiz olması, eşlerden birinin Almanya'da 5 yıl sigortalı çalışmış olması, Almanca bilmesi, Almanya hakkında temel düzeyde bilgi sahibi olması, oryantasyon kursunu başarılı bitirmiş olması, 1 yıl ikamet süresince Almanya'da yaşamış olması gibi şartları sağlıyor olması gerekmektedir (Consultation For Federal Republic Of Germany, 2022a). Almanya'nın ikamet izinleri çerçevesinde aradığı şartlar değerlendirildiğinde göç politikaları ile bir paralellik olduğu görülebilmektedir.

2018 yılında, 10. Entegrasyon Zirvesi gerçekleştirilmiştir ve bu kapsamda Ulusal Uyum Eylem Planı genişletilmiştir. Göç ve entegrasyonu konu alan bu plan 5 aşamaya ayrıştırılmıştır. Plan, yönlendirme sağlamak için göçmenlik öncesi aşama, kolaylaştırma ve bilgilendirme amaçlı ilk entegrasyon aşaması, katılım sağlama ve teşvik için entegrasyon aşaması, çeşitliliği yönetme ve birlik sağlanması açısından birlikte büyüme aşaması ve güçlü uyum, geleceği yönetme amaçlı uyum aşamalarını içermektedir. Yine aynı yıl içerisinde sığınmacı ve polis arasında yaşanan Ellwangen polis baskını olayı ülke genelinde tartışmalara sebep olmuştur (Reuters, 2018). 2018-2019 yılları arasında Almanya'da yaklaşık 1.5 milyon Türk asıllı göçmen olduğu rapor edilmiştir. Ayrıca bu raporda yer alan verilere göre Türklerden sonra en kalabalık nüfusa sahip göçmenler Polonya ve Suriye asıllıdırlar (Şekil 1).

Şekil 1. 2018-2019 Yılları Arasında Almanya'daki En Yaygın Yabancı Grubun Menşeye Ülkelerine Göre Dağılımı (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2019).

2019-21 yılları arasında, göç ve entegrasyon konularını ele alabilmek açısından uzman komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyon entegrasyonun topluma yarar sağladığını anlatan ve göçmenlerin şekillenmesini sağlayacak politika yapıcılar ile diğer paydaşların birlikte nasıl çalışabileceklerini içeren raporlar hazırlamıştır. 2020 yılında, Nitelikli İşçiler için Göç Yasası uygulamaya girmiştir. Bu yasa, nitelikli insanların ülkeye göçünü arttırmayı amaçlamaktadır. Yasadan sonra, AB üyesi olmayan ülkelerden nitelikli insanların Almanya'ya göçü kolaylaştırılmıştır (European Commission, 2023). Uygulanan göçmen politikaları ile 2016-2021 yılları arasında Almanya'daki yabancı nüfus yaklaşık olarak iki milyon artmıştır (Tablo 1). 2021 yılına gelindiğinde Almanya yeni bir Göç Yasası çıkartmıştır. Bu yasa ile AB dışında yer alan uzmanları ülkeye getirme söz konusu olmuştur. Bu yasa öncesinde Almanya'daki işverenlerin önceliği kendi vatandaşı sonrasında AB vatandaşı iken durum değişmiştir (Consultation For Federal Republic Of Germany, 2022b). 2022 yılında Rusya-Ukrayna olayları olmuştur ve Ukrayna işgal edilmiştir. Bu savaş sonrası yaklaşık 8 milyon insan göç etmiştir ve bu durum 2. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da yaşanan en büyük mülteci krizine yol açmıştır. Bu savaş ile Ukrayna'dan Almanya'ya 1 milyondan fazla kişi göç etmiştir (UNHCR-Operational Data Portal, 2023).

Tablo 1. 2016-2021 Seçilmiş Ülkelerin Yabancı Nüfusu (DESTATIS, 2022).

Reference date	foreign population	of whom: by selected citizenships							
		EU27-states ¹	including			Non-EU27-states	including		
			Poland	Romania	Italy		Turkey	Syria	Afghanistan
31 December 2016	10,039,080	4,172,760	783,085	533,660	611,450	5,866,320	1,492,580	637,845	253,485
31 December 2017	10,623,940	4,584,825	866,855	622,780	643,065	6,039,120	1,483,515	698,950	251,640
31 December 2018	10,915,455	4,683,600	860,145	696,275	643,530	6,231,855	1,476,410	745,645	257,110
31 December 2019	11,228,300	4,789,130	862,535	748,225	646,460	6,439,170	1,472,390	789,465	263,420
31 December 2020	11,432,460	4,895,905	866,690	799,180	648,360	6,536,555	1,461,910	818,460	271,805
31 December 2021 - nowcast ²	11,817,790	4,985,490	870,995	844,535	646,845	6,832,300	1,458,360	867,585	309,820

Almanya, İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden inşa sürecinde düzenli olarak yoğun göç akımlarını yönetmiş, uyguladığı göç politikaları ile göçmenlerin entegrasyonu ve Almanya'ya gelen göçmenlerin yarar sağlayacak, uzun vadeli katkı sağlayabilecek olanlarını kabul ederek farklı bir yol izlemiştir. Zamanla göçlerin çeşitlenmesi ve yoğunlaşması sonucu yasa ve düzenlemeler ile göç politikalarında köklü değişimler yapan Almanya, göçün yönetimi ve ülke için tehdit olarak değerlendirilebilecek göçün önlenmesi konusunda etkin mücadelede bulunmuştur. Ayrıca her yıl seçici olarak da olsa ülkeye aldığı göçmenlerle birlikte, düzensiz göçün de hedef ülkelerinden biri hâlini almıştır. Bu süreç hükümetin geliştirdiği önlem ve uygulamalara rağmen Alman toplumunda farklı tepkilere de neden olmaktadır: Bazı Almanlar alınan göçmenler ile ülkenin sosyal ve demografik değişimini vurgular durumdadır. Alman hükümeti bu durum karşısında politikalarını, Alman değerlerini koruyarak yapmaya özen gösterdiğini savunmakta, güvenlik ve entegrasyon odaklı ilerlemeye de devam etmektedir (Rietig & Müller, 2016).

Sonuç

Oldukça köklü bir tarihe sahip olan Almanya'nın günümüzdeki sınırlarına ulaşması birçok Avrupa ülkesine göre daha zorlu olmuştur. Tarih boyunca "savaş ya da yok ol" yaklaşımı ile oluşturulan politika ve uygulamalar Almanya'nın tercihi olmuştur. Almanya'nın I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılması ve Versailles Anlaşması'nın bir sonucu olarak diğer ülkelere yüklü miktarlarda savaş tazminatı ödemek zorunda kalması Alman ekonomisini ve halkını zorlu bir sürece sokmuştur. Almanya, I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu kaosu içerisinden çıkmak ve Avrupa başta olmak üzere dünyadaki eski saygıdeğer konumuna yeniden ulaşmak sebebiyle çeşitli yollar aramaya başlamıştır. Almanya'nın yanı başındaki İngiltere, Fransa ve İspanya dünyanın pek çok yerinde kurduğu sömürge imparatorlukları sayesinde refah ve bolluk içerisinde varlıklarını devam ettirmekteyken, Almanya için sömürge kapıları kapatılmıştı. Almanya'nın bulunduğu zorlu süreci atlatabilmek için kendi fırsatını kendi oluşturmaya ihtiyaç duymaktaydı. Almanya'nın sömürgecilik haricinde kendini gösterebilmesinin yolu sanayileşme sürecinin hızlandırılması ve savaştan önceki gücüne kavuşturulmasından geçmekteydi. Alman hükümetinin I. Dünya Savaşı sonrasında izlediği politikalar ve sonrasında Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'yle Adolf Hitler'in iktidara gelişi, Almanya'nın sanayileşme sürecinde istediği ivmeyi kazanmasını sağlamıştır. Almanya'nın sanayide bu derecede büyümesi I. Dünya Savaşı sonrasında fakirleşen ve eski ekonomik düzeyine hâlen kavuşamamış olan başta Polonya olmak üzere diğer ülkelere çok sayıda göç almasına neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın

eşliğine gelinceye kadarki süreçte tam makineleşme ve silah sanayisi alanında kendini oldukça geliştiren Almanya, I. Dünya Savaşı'ndaki kayıplarını telafi edebilmek adına yeni bir yayılma politikası izlemeye karar vermiştir. Hitler liderliğindeki Alman ordusu, ağır sanayinin gelişmesi için uygulanan stratejilerin bir ürünü olarak devrin son teknolojileriyle donatılmış tam mekanize bir ordu hâline gelmiştir. Bu stratejilerin bir diğer ürünü olarak üretilen silah, askeri malzeme ve teçhizatın gerekli savaş alanlarına taşınabilmesi amacıyla otomobile duyulan ihtiyaç, Alman otomobil sanayisini de gelişmeye teşvik etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler'in izlediği politikalar başlangıçta Alman ekonomisini zirveye taşıyor gibi görünse de uzun süreli savaşın nihai sonuçları Almanya'daki sanayi ve teknolojik gelişmelere uzun süreli bir darbe vurmuştur. Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda aldığı hasarlardan en önemli olanı, nüfusa katkı sağlayacak üreme çağındaki bireylerin savaşta yaşamlarını kaybetmesidir. Bu durum Almanya'da uzun dönemli olarak iş gücü olarak nitelendirilebilecek genç nüfus ihtiyacının telafisini zorlaştırmıştır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'ndan büyük oranda insan gücünün kaybıyla çıkan Almanya, gelişebilmek ve ekonomisini devam ettirebilmek için, işgücüne duyulan ihtiyacı giderebilmek amacıyla acil olarak göç yoluyla işgücü temin etmeye mecbur kalmıştır. Bu nedenle ilk aşamada nitelik aranmaksızın sanayi ve diğer sektörlerde Almanların ancak yüksek ücretlerle çalışmak isteyecekleri işler için çalıştırabilecekleri işçi açığını kapatabilmeyi amaçlamışlardır. Alman hükümeti 1950'li yıllardan itibaren bu ihtiyaca yönelik olarak ilk aşamada İtalya, İspanya, Yugoslavya ve Yunanistan'dan işçi göçü almaya başlamış, 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye ve Portekiz'den iş gücü göçü almaya başlamıştır. İlk başlarda sadece *konuk işçi* statüsünde olan bu insanlar daha sonraları *göçmen işçi* olarak anılmaya başlanmıştır. Göçmen işçilerin Almanya'da daha uzun süreli istihdamının sonucu olarak, işçi ailelerinin ve sonraki jenerasyonları olarak çocuklarının Almanya'ya entegrasyonu için yeni stratejilerin ve göç politikalarının izlenmesi kaçınılmaz olmuştur.

Doğu ve Batı Almanya'nın 1990'lı yıllarda birleşmesi ile Almanya üretim alanında oldukça gelişmiş bir ülke hâline gelmiş ve dünyada ekonomik olarak en güçlü ülkelerden birisi olmuştur. 1990'lı yıllardan günümüze uzanan süreçte Almanya'daki göçmen işçi ailelerinin bir şekilde Alman nüfusuna entegrasyonun bir sonucu olarak, artık kendi yetiştirdiği jenerasyonlardan nitelikli işgücü ihtiyacını karşılamaya yönelik adımlar atmaya başlamıştır. 2011 yılındaki Suriye iç savaşının bir sonucu olarak çok sayıda sığınmacı göçü alan Almanya için bu durum zamanla istihdam ve barınma krizine neden olmuştur. Sığınmacı göçmenler konusunda daha da sıkılaştırılan dikkatli politikalar izleme yolunda adımlar atmaya başlanılmış ve nitelikli sığınmacıların iş gücüne entegrasyonu teşvik edilirken, niteliksiz sığınmacıların göçleri sınırlandırılmaya başlanmıştır. COVID-19 pandemisinin neden olduğu ekonomik krizle birlikte özellikle sektörel bazda nitelikli işgücüne duyulan ihtiyaç artmaya başlamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak Almanya'da 2020 yılından itibaren *nitelikli işgücü* kavramı önem kazanmaya başlamıştır. Nitelikli işgücünü Almanya'ya çekebilmek adına yeni strateji ve politikaların izlenmesi gündeme getirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda 2020 Mart ayı itibarıyla Almanya dışında ikamet eden nitelikli/uzman kişilerin, Alman ekonomik gücüne katkı sağlayabilmesi amacıyla Almanya'ya göç edebilmesini kolaylaştırabilmek için Nitelikli İş Gücü Göçü Yasası (FEG) çıkarılmıştır. Almanya'nın ikamet izinlerinde takip ettiği strateji Almanya'daki nitelikli nüfusunun artırılarak Almanya'nın güçlenmesini ve ekonomik kalkınmasının hızlanmasını amaçlamaktadırlar. Bu bağlamda Almanya'nın yaşam koşullarına uygunlukları devamlı olarak takip edilmektedir. Kültürel ve sosyal adaptasyon için Almanca dil becerisi en önemli unsur olarak öne çıkmaktadır.

Almanya'nın izlediği göç politikaları değerlendirilirken dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise, ülkenin İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden inşa sürecinde düzenli olarak yoğun göç akımlarını yönetmiş olduğudur. Yıllar içerisinde göçler çeşitlenmiş ve yoğunlaşmıştır.

Genel olarak da düzenli olarak gerçekleşmiştir. Bu sebeple izlediği politikalar dinamik olarak zamanın şartlarına göre değişmiştir. Bu nedenle Almanya'nın düzenli göç politikaları ve uygulamalarındaki tecrübesi yadsınmaz. Suriye'de yaşanan iç savaş ile oluşan göç krizinde, belirli bir alt yapısı, politikası ve en önemlisi de deneyimi olan Almanya, bu şekilde göçmen almış, durumu bu şekilde yönetmiştir. Almanya'nın göç politikalarındaki dönüşüm Türkiye açısından da uygulama örnekleri açısından da değerlidir. Alanda çalışan araştırmacıların Almanya'nın geliştirdiği göç politikaları bağlamında Türkiye'de her geçen gün daha fazla tartışılan göç gündemi için iyi uygulama örnekleri ve politika öneri üzerine yapacakları çalışmalar fayda sağlayacaktır.

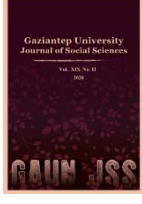
Tarihin her döneminde var olan göç olgusu modern devletler için hem bir tehdit hem bir fırsat oluşturmaktadır. Yönetilebilir nüfus önemli bir göç unsuru iken yönetilemeyen nüfus problem kaynağı olmaktadır. Ülkeler uyguladıkları farklı politikalar ile krizleri fırsata çevirebilmekte ya da o krizlerle ağır yaralar almaktadırlar. Almanya, nüfusunun dörtte birini oluşturan yaklaşık 20 milyon göçmeni ülkesinde barındırmaktadır. Çalışmada da genel olarak değerlendirildiği üzere Almanya farklı dönemlerin ihtiyaçlarına göre göç politikalarında değişiklikler ile dinamik bir süreç yönetimini benimsemiştir. Göçler olmadan ekonomik ve sosyal istikrarını sürdürmeyeceği gerçeği hem bölgesel hem de küresel seviyede önde gelen bir ülke olmak için ihtiyaç duyduğu nüfus, Almanya'yı böyle bir strateji uygulamak durumunda bırakmaktadır. Dünyanın farklı bölgelerinden farklı etnik yapılara, farklı kültürlere sahip insanların oluşturduğu göçmen nüfusunun ülkede tartışmalara sebep olmaması mümkün değildir. Buna rağmen Almanya düzenini koruyarak ekonomik istikrarını sürdürmek için göç almaya devam etmektedir. Almanya, koşullara göre zamanla değişen politikalar ve kabul ettiği göçmen sayısına rağmen ülkede ırkçılık ve ayrımcılık düzeyindeki problemlerini hâlen çözememiştir. Entegrasyona önem veren bir ülke olarak önemli bir rol model olan Almanya, bu konuda toplumsal bilinci artırıcı çalışmalara özen göstermelidir. Öte yandan, Almanya göç ve göçmen konusunu gündelik popülist politikanın dışına çıkarabildiği ölçüde toplumsal sorunları azaltabilecektir. Bir AB üyesi ülke olarak Almanya'nın, Avrupa'daki huzur ortamının korunması amacıyla göçmen nüfusun istihdamı ve barınması konusunda rolü önemlidir. Almanya'nın AB platformlarında da göç yönetiminde tüm paydaşları içerecek sürdürülebilir politika yapım süreçlerine öncülük etmesi beklenmektedir.

Kaynakça

- Acar, E. (2022). 1960-1965 Döneminde Türkiye'den Almanya'ya işçi göçleri. *Troy Academy International Journal of Social Sciences*, 8:1, 38–69. <https://doi.org/10.31454/troyacademy.1215332>
- Altaş, B. (2014). *Çifte vatandaşlık ve opsiyon modeli: "Üç adım ileri, iki adım geri."* <https://perspektif.eu/2014/07/01/cifte-vatandaslik-ve-opsiyon-modeli-uc-adim-ileri-iki-adim-geri/> (Erişim:25.08.2023)
- Aydın, A. (2017). Avrupa Birliğinin uluslararası göç politikaları bağlamında Almanya ve Almanya'daki mülteciler. *Belgi*, 2:14, 538-551.
- Bulkan, D. & Ermağan, İ. (2018). Almanya'nın göç politikası ve Suriyeli göçmenler. *Uluslararası Avrasya Göç Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*, TDBB:Türkistan, 60-84.
- Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. (2019). *Migrationsbericht der Bundesregierung*. <https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Forschung/Migrationsberichte/migrationsbericht-2019.html?nn=403964> (Erişim:25.08.2023)
- Çalışkan, M. A. (2016). İkinci dünya savaşında en çok kayıp veren ülkeler. *Stratejik Ortak*. <https://stratejikortak.com/2016/11/ikinci-dunya-savasinda-en-cok-kayip-veren-ulkeler.html#> (Erişim: 25.08.2023)

- Comte, E. (2018). *The history of the European migration regime: Germany's strategic Hegemony*. Routledge: New York.
- Consultation For the Federal Republic Of Germany. (2022a). *Almanya oturma izni*. www.tuerkei.diplo.de (Erişim: 25.08.2023)
- Consultation For the Federal Republic Of Germany. (2022b). *Almanya yeni göçü yasası*. www.tuerkei.diplo.de (Erişim: 25.08.2023)
- Coy, J., Poley, J., & Schunka, A. (2016). *Migrations in the German lands, 1500-2000*. Berghahn Books: New York & Oxford.
- Çoruh, H. (2021). Arap baharı bağlamında Avrupa'ya yapılan gler, nedenleri ve sonuçları üzerine bir inceleme. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(1), 291–315.
- Dejure.org. (n.d.). *Grundgesetz Art. 16a*. <https://dejure.org/gesetze/GG/16a.html> (Erişim: 03.09.2023)
- der Spiegel. (1986). Die Spreu vom Weizen trennen. *Der Spiegel*.
- DESTATIS. (2022). *Nowcast foreign population - German Federal Statistical Office*. DESTATIS. <https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/Tables/nowcast-foreigner-citizenship-time-series.html> (Erişim: 25.08.2023)
- Die Welt. (2016). Flchtlingsskrisse ' 'Viele waren schon in der Heimat Underdogs'. *Die Welt*.
- European Commission. (2023). *Governance of migrant integration in Germany*. https://ec.europa.eu/migrant-integration/country-governance/governance-migrant-integration-germany_en (Erişim: 25.08.2023)
- Fulbrook, M. (2011). *Almanya'nın kısa tarihi*. ev. Sabri Grses, Boğazii Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Graf, J. (2019). Migration monitoring: educational and labor migration to Germany; annual report 2018. (reports on migration and integration, series 1). Bundesamt fr Migration und Flüchtlinge (BAMF) Forschungszentrum Migration, Integration und Asyl (FZ): Nürnberg.
- Hailbronner, K., & Thiery, C. (1997). Schengen II and Dublin: Responsibility for asylum applications in Europe. *Common Market Law Review*, 34:4, 957-989.
- Hindy, L. (2018). *Germany's Syrian refugee integration experiment*. The Century Foundation. <https://tcf.org/content/report/germanys-syrian-refugee-integration-experiment/> (Erişim: 25.08.2023)
- Hurwitz, A. (1999). The 1990 Dublin Convention: a comprehensive assessment. *International Journal of Refugee Law*, 11:4, 646–677.
- Jarass, H. D., & Pieroth, B. (2018). *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*. CH Beck.
- OECD. (2017). *Migration Policy Debates*.
- zkan, I. & Ttncbaşı, U. (2008). Türk ve Alman hukukunda ifte vatandaşlığa ilişkin gelişmeler. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57:3, 599–634.
- zpinar, N., & şhret, M. (2022). Almanya ve Fransa'nın g politikaları. 2. *International Cappadocia Scientific Research Congress*. Ed. Ayla nsal, <https://www.cappadociacongress.org/books> (Erişim: 25.08.2023)
- Öztürk, M. (2011). *Avrupa Birliği g politikaları: Almanya'daki Türk işçileri*. İstanbul Üniversitesi YL Tezi: İstanbul.
- Quadbeck, E. (2016). Silvester-Nacht von Köln: Tter kamen mit Flchtlingsschelle ins Land. *Rheinische Post*. https://rp-online.de/politik/deutschland/berlin/silvester-nacht-von-koeln-taeter-kamen-mit-fluechtlingsschelle-ins-land_aid-9233833 (Erişim: 25.08.2023)
- Rabenschlag, A.-J. (2016). Arbeiten im Bruderland: Arbeitsmigranten in der DDR und ihr Zusammenleben mit der deutschen Bevölkerung. *Deutschland Archiv*.

- <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/233678/arbeiten-im-bruderland/>
(Erişim: 25.08.2023)
- Reuters. (2018). Clashes at migrant hostel stir German integration fears. *Reuters*.
- Rietig, V., & Müller, A. (2016). The New Reality: Germany Adapts to Its Role as a Major or Migrant Magnet. In *Migration Policy Institute*.
https://www.migrationpolicy.org/article/new-reality-germany-adapts-its-role-major-migrant-magnet?gclid=CjwKCAiA76-dBhByEiwAA0_s9TDn8HCYgu0XocwhprwzjkO5Cry6hIGHCdMj-BKsiZD6qWLLAT8IChoC618QAvD_BwE (Erişim: 25.08.2023)
- Schönhagen, U. H. J. (2020). Vor dem 5. September. Die “Flüchtlingskrise” 2015 im historischen Kontext. *Aus Politik Und Zeitgeschichte*.
<https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/312832/vor-dem-5-september/>
- Schührer, S. (2018). Türkeistämmige Personen in Deutschland. *SSOAR*.
- Solsten, E. (1995). *Germany: a country study*. U.S. Government Printing House: Washington DC.
- Stitteneder, T. (2018). Die Blaue Karte EU: Ein länderübergreifender Überblick. *Ifo Schnelldienst*, 71:6, 43–47.
- Süssmuth, R. (2001). Bericht der Unabhängigen Kommission “Zuwanderung.” *Die Mitglieder Der Kommission*: Berlin.
- Şöhret, M. (2021a). Historical development of the refugee crisis in the European Union. *The refugee crisis in international policy volume II refuge policies of EU and European Countries*. ed. Çomak, H., vd. Transnational Press: London ed.
- Şöhret, M. (2021b). Securitization of refugee problem within the European Union. *The refugee crisis in international policy volume II refuge policies of EU and European Countries*. ed. Çomak, H., vd. Transnational Press: London ed.
- Tissot, A., Croisier, J., Pietrantuono, G., Baier, A., Ninke, L., Rother, N., & Babka von Gostomski, C. (2019). Zwischenbericht I zum Forschungsprojekt „Evaluation der Integrationskurse (EvIk)“. *Erste Analysen Und Erkenntnisse. Forschungsbericht*, 33.
- Ungváry, K. (2002). *Battle for Budapest: 100 days in World War II*. Bloomsbury Publishing: London.
- UNHCR-Operational Data Portal. (2023). *Ukraine refugee situation*.
<https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (Erişim: 25.08.2023)
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Güvenliğin Dönüşümü Kapsamında Özel Askerî Güvenlik Şirketleri

Private Military Security Companies within the Scope of Security Transformation

Suat DÖNMEZ^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Topkapı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-9621-389X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 20 Haziran 2023

Kabul tarihi: 2 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Özel askerî güvenlik şirketleri,
Uluslararası güvenlik,
Güvenliğin dönüşümü,
Paralı askerler.

ÖZ

Soğuk Savaş sonrası dönemde özel askerî güvenlik şirketleri birçok silahlı çatışma bölgesinde giderek artan şekilde kullanılmaktadır. Özellikle bu dönemde dünyanın birçok yerinde meydana gelen düşük yoğunluklu silahlı çatışmalarda özel askerî şirketlerin kullanımı buralardaki sorunlarla baş edebilmek için geliştirilmiş hâl tarzlarından biri olmuştur. Bu şirketlerin kullanımı hukuki ve siyasi yönleri itibarıyla son derecede tartışmalı olmakla birlikte kullanım alanları giderek artış göstermektedir. Bazı hâllerde silahlı çatışma işlevleri de üstlenen bu yapıların genellikle lojistik alan ve çeşitli koruma hizmetlerinde etkin olarak kullanıldığı gözlenmektedir. Bu şirketler özellikle profesyonellik, uzmanlık ve iyi bir örgütlenme yapısı içinde olmaları nedeniyle kısa zamanda beğeni kazanarak 1980'li yıllardan itibaren yaygın bir şekilde, devletlerin yanı sıra Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütler ile diğer uluslararası insani yardım örgütleri ve çok uluslu şirketler tarafından sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Birbirinden çok farklı formatlarda faaliyet gösteren ve farklı amaçlarla kurulmuş bulunan bu şirketlerin uluslararası güvenlik mimarisi içinde etkin roller almaya devam edeceği tahmin edilmektedir. Ayrıca bu sektörün mali hacmi de son dönemde büyük boyutlara ulaşmaktadır. Bu durumda bu yapıların incelenmesi ve anlaşılmasında yarar olacaktır. Bu çalışmada güvenlik ortamının değişen yapısı içinde geniş bir yelpazede faaliyet gösteren özel askerî ve güvenlik şirketlerinin tarihsel gelişimi, bu kapsamda günümüzdeki yapıları ile tercih edilme nedenleri ile birlikte üstlendikleri roller ve mevcut uluslararası hukuk kapsamındaki yerleri incelenmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: June 20, 2023

Accepted: October 2, 2023

Keywords:

Private military security companies,
International security,
Transformation of security,
Mercenaries.

ABSTRACT

In the post-Cold War era, private military security firms are increasingly used in many areas of armed conflict. Especially in this period, using private military companies in low-intensity armed conflicts in many parts of the world was one of the modes developed to cope with the problems in these regions. Although the use of these companies is highly controversial in terms of legal and political aspects, their areas of service are increasing. It is observed that these structures, which also undertake armed conflict functions in some cases, are generally used effectively in the logistics area and various protection services. These companies gained appreciation quickly due to their professionalism, expertise, and sound organizational structure. Since the 1980s, they have been widely used by states and international organizations such as the United Nations other international humanitarian organizations, and multinational companies. It is estimated that these companies, which operate in very different formats and have been established for various purposes, will continue to take active roles in international security architecture. In addition, the financial volume of this sector has recently reached significant dimensions. In this case, examining and understanding these structures will be helpful. In this study, the historical development of private military and security companies operating in a wide range within the changing system of the security environment, in this context, their current structures and the reasons for their preference, the roles they undertake, and their place within the scope of existing international law are examined.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: suatdonmez@topkapi.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

In the post-Cold War era, private military and security companies have increasingly been used in many armed conflict zones. Especially during this period, the use of these companies in low-intensity armed conflicts in many parts of the world has been one of the options in this field to deal with such problems. The use of these companies is highly controversial in terms of legal and political aspects. However, these companies gained appreciation quickly due to their professionalism, expertise, and sound organizational structure. Since the 1980s, they have been widely used by states as well as international organizations such as the United Nations and other international humanitarian organizations and multinational companies. In some cases, it is observed that these structures, which also act as warfighting functions, are often used effectively in logistics and protection services. It is predicted that these companies, which operate in very different formats and are established for various purposes, will continue to take active roles in international security architecture. Thus, it will be helpful to understand these entities in every aspect of their structures and functions.

This study aims to examine the development of private military security companies that are more similar to military forces in terms of their functions and used in armed conflict areas, other than private security companies used for the protection of various facilities and centers to provide security or security within the country in peacetime. Because these security companies operate in an area that includes a broad perspective. The transfer of this function by states that hold the monopoly of the use of force to other actors in the procurement of services through private military security companies and the erosion of this monopoly can be considered a new development in the concept of state sovereignty. In addition, another dimension of the issue is how it is handled within the law of armed conflicts, which is still in the developing stage. For this reason, the situation in international law on the subject is also an issue that needs to be examined. Because within the scope of the transformation of the concept of security and the privatization of many areas, private military security companies, which are evaluated to be used more frequently in the future, have started to become increasingly essential actors in international relations in the field of security.

In this context, the historical development of private military companies, their structures and areas of use, mainly the reasons for their preference in certain areas and legal aspects, are examined. In this article, which is based on a qualitative study, an explanatory and interpretive approach is followed. Basically, it is aimed to reveal the causal relationship between the conditions that lead to the emergence of private military security companies and the areas of use of these companies. In addition, with an interpretive approach, the concepts and variables related to the issue were defined and the meanings they took in the new security structure were examined. The data in the study were obtained by literature review, document, and content analysis.

Many countries are already refraining from allocating their military forces to the tasks of international intervention operations. This fact has been demonstrated in the international military interventions carried out with the approval of the United Nations Security Council (UNSC) to prevent humanitarian crises in the armed internal conflicts frequently experienced in the post-Cold War period. Societies do not welcome the use of their military forces for such military operations in different parts of the world and exert influence on state administrations in this direction. Private military security companies can be a solution in this case. Since they are professional companies societies are not highly interested and concerned about these entities as they worry about their official military forces.

According to the results obtained, private military security companies, which are a complex structure in terms of their field of duty, structure, and capabilities, are developing as a different and unique formation from the past examples as old mercenaries, semi-military forces, and private military security companies. It is evident that the place and importance of PSMCs, which will continue to exist with new forms in the future, will gradually increase in the changing security structure. In this context, instead of ignoring or opposing this formation, it may be an appropriate approach for the international community to turn to the development of norms and rules that determine the role, powers, and responsibilities of this new actor in the security architecture. In particular, the development of international law in this field and the fact that these companies become legal actors in the system will be possible in this way and the controversial structure in this field can be eliminated. The main problem is that states increasingly use these structures for overt and covert purposes, taking advantage of the existing legal loopholes. In this way, they are being relieved of responsibility for these actions. In this case, international civil society may force the state actor to act on creating norms and rules for the common benefit of humanity, as in many other issues that concern the whole world. Thus, states and interstate organizations can be referred to make arrangements in this regard. Otherwise, it would be unrealistic to hope that the states – especially the big states that use these companies effectively – will make arrangements on their own.

Giriş

*Paralı Askerler İtalya'yı köleliğe ve utanca sürükledi.
Niccolo Machiavelli, The Prince, Ch. XII*

Son yıllarda çeşitli silahlı çatışma bölgelerinde ve genel olarak askerî alanın bütün fonksiyon sahalarında kullanımını giderek artan ve bu kapsamda adından sıklıkla bahsedilemeye başlanan Özel Askerî ve Güvenlik Şirketlerinin (ÖAGŞ) ne olup ne olmadığının anlaşılması gerekir. Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde genel anlamda özelleştirme politika ve uygulamalarının da yükseldiği bir dönemde aslında uzun yıllardır bazı alanlarda çok yaygın bir kullanım olanağı bulan bu oluşumlar sayı ve nitelik açılarından gelişme göstermiştir. Bunda Soğuk Savaş sonrası dönemde devletlerin yeni güvenlik ortamında yaptıkları risk ve tehdit değerlendirmelerine göre yüksek yoğunluklu silahlı çatışma riski içeren savaş tehdidinin büyük ölçüde kalkmış olması ve silahlı kuvvetlerin küçülmesi de önemli bir rol oynamıştır. Bu durumda dünyanın birçok yerinde işsiz kalan eski askerî personelin özel askerî güvenlik şirketlerince istihdam edilmesi bu alanda oldukça büyük bir yetenek ve kapasite artışına sebep olmuştur.

Bu alanda profesyonel kapasiteye sahip arzın artması özellikle zayıf devletler tarafından kendi silahlı kuvvetlerinin eğitimi ve bu sayede askerî örgütlerinin yeteneklerinin artırılması için bir fırsat olarak da görülmüştür. Savunma harcamalarının azaldığı ve silahlı kuvvetlerin küçüldüğü Soğuk Savaş sonrası dönemde dünyanın birçok yerinde Soğuk Savaş yıllarının gölgesinde kalmış etnik, siyasi ve dinî temelli iç kargaşa ve güvenlik sorunları dışardan askerî müdahaleleri zorlayan bir görünüm almıştır. Bu gelişme de küçülen askerî yapıların bu tip uluslararası askerî müdahalelerde yetersiz kaldığı durumları ortaya çıkarmıştır. Bu alanda oluşan boşluk özel askerî ve güvenlik şirketlerinin profesyonel yetenekleri ile doldurulmaya çalışılmıştır (Ballard, 2007, s. 44).

Bu şirketlerin çok çeşitli tanımları bulunmakta olup genel kabul gören bir tanımlama yapmak zordur. Zira kullanım alanı itibariyle son derecede çeşitlilik gösteren bu oluşumlar icra ettikleri faaliyet alanları ve yapıları ile birbirlerinden farklılıklar göstermektedirler. Bu nedenle askerî şirketler kendilerini farklı şekillerde tanımlama gayreti içindedirler. Ulus-devlet sisteminin gelişmesi ve yaygınlaşması dönemiyle birlikte, devletin temel fonksiyon alanlarından olarak kabul edilen ve devletin resmî organları tarafından yerine getirilen geniş anlamda 'güvenlik' sağlama işlevi son dönemde çok yaygın biçimde özelleştirilerek gerek barış zamanı genel asayiş sağlama anlamında ve gerekse gerginlik kriz ve silahlı çatışma durumlarında devletin organik unsurları dışındaki bir takım özel şirketlere verilmeye başlamıştır. Bu yapılar modern ulus-devlet yapılanması içinde bilinen ve 'devletin şiddet kullanma tekeli' dediğimiz olgunun aşındırılması olarak da görülebilecek olan bir gelişmeyle karşımıza çıkmaktadır (Brayton, 2002).

Bu çalışmanın amacı, bu özel oluşumlardan barış zamanı ülke içinde asayiş ya da emniyet sağlama amaçlı olarak çeşitli tesis ve merkezlerin korunması için kullanılan özel güvenlik şirketleri dışında kalan, fonksiyonları itibariyle daha çok askerî kuvvetlere benzeyen ve silahlı çatışma alanlarında kullanılan özel askerî güvenlik şirketlerinin gelişimini incelemektir. Zira bu güvenlik şirketleri geniş bir perspektif içeren bir alanda faaliyet göstermektedirler. Kuvvet kullanma tekeli elinde bulunduran devletlerin bu fonksiyonu özel askerî güvenlik şirketleri aracılığıyla hizmet alımı şeklinde başka aktörlere devretmesi ve bu tekelin aşındırılması da devlet egemenliği kavramında yeni bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Ayrıca konunun diğer bir boyutu da henüz gelişme safhasında olan silahlı çatışmalar hukuku içinde nasıl ele alındığıdır. Bu nedenle konuyla ilgili uluslararası hukuktaki durum da ayrıca incelenmesi gereken bir husustur. Zira güvenlik kavramının dönüşümü ve

giderek birçok alanın özelleştirilmesi kapsamında gelecekte daha sık kullanılacağı değerlendirilen özel askerî güvenlik şirketleri güvenlik alanında uluslararası ilişkilerde giderek önemli aktörler hâline gelmeye başlamışlardır.

Bu kapsamda, özel askerî şirketlerin tarihsel gelişimi, yapıları ve bunların kullanılma alanları ve hukuki yönleri incelenecektir. Nitel bir çalışmaya dayanan bu makalede açıklayıcı ve yorumlayıcı yaklaşım takip edilmiştir. Temel olarak özel askerî güvenlik şirketlerinin ortaya çıkmasını sağlayan koşullar ile bu şirketlerin kullanım alanları arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya çıkarmak hedeflenmiştir. Bunun yanında yorumlayıcı bir yaklaşımla da mesele ile ilgili kavram ve değişkenler tanımlanarak yeni güvenlik yapısı içinde aldıkları anlamlar incelenmiştir. Çalışmadaki veriler literatür taraması ile elde edilmiştir.

Özel Askerî Güvenlik Şirketlerinin Tarihî Gelişimi

Egemenlik kavramının bugünkü anlamına yakın bir şekilde tanımlanması 1648 Westphalia Antlaşması'na kadar gider. Devletlerin tanımlanmış sınırlar içindeki bir bölgede kanun koyucu olması ve kendi ülkesinde bu kanunları dayatması (Morgenthau, 1948) ya da meşru kuvvet kullanma tekeli elinde bulundurması (Weber, 1946, s. 6) olarak tanımlanabilecek egemenlik kavramı ile modern devletin ortaya çıkışı güçlenmiştir. Henüz egemen devlet kavramının ortaya çıkmadığı Endüstri Devrimi öncesi dönemlerde toplumların şiddete başvurma eylemlerinde kullandıkları araçlara baktığımızda genellikle savaşların fiziki güç ve uzun süreli eğitim gerektiren araçlarla yapıldığını görürüz. Bu durumda egemenler askerî kuvvet olarak paralı askerlere başvurma yöntemini seçmişlerdir. Bu dönemlerde paralı asker barındırmanın maliyetinin yüksekliği ve savaşçı yeteneklere sahip bireylerin yetişmesinin güçlükler içermesi nedeniyle bu kuvvetlerin daha sonraki dönemlerdeki ordularla kıyaslandığında nispeten sayıca küçük kuvvetlerden oluştuğunu görüyoruz. Paralı askerler ücretleri ödendiği sürece kendilerini kiralayan otoriteye sadakat gösteriyor ve emeklerinin karşılığının ödenmesinde sorun yaşadığı durumlarda ya isyan ediyor ya da görevlerinden ayrılıyorlardı (Parker, 1972). Nitekim Machiavelli, *Prens* isimli eserinde paralı askerlerden oluşan ordulara güvensizliğini dile getirmiş ve bunların tehlikeli ve yararsız olduklarını ifade etmiştir (Machiavelli, 2008, s. 221). Zira bunların temel motivasyonu gelir elde etmektir ve bunun dışında sadakat, bağlılık vb. değerler onlar için önemli değildir.

Modern devlet anlayışının ortaya çıkmaya başlaması ve Endüstri Devrimi harp silah ve araçlarının sayıca büyük miktarlarda üretimine imkân sağlamış, teknolojik gelişme ve yeni buluşlarla birlikte bu silahların kullanımının öğrenilmesi kolaylaşmıştır. Fransız Devrimi ve diğer devrimlerle birlikte gelişen vatandaşlık ve milliyetçilik kavramlarının etkisiyle daha büyük kitleleri silah altına almak ve kısa sürede eğiterek savaşa hazır hâle getirmek mümkün olabilmıştır. Bu durumda paralı askerlere göre daha güvenilir olan ve sayıca çok daha büyük ordular kurmak mümkün olabilmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşanan yeni güvenlik dinamiklerinin etkisiyle savaşların doğasında değişiklikler olmuştur. Zira bu dönemde yaşanan silahlı çatışmalar genellikle iç çatışmalar olarak ortaya çıkmış ve dönemin başka alanda değişen dinamikleri de bu ortamı farklı şekilde etkilemeye başlamıştır. Bu dinamiklerin başında Soğuk Savaş sonrası dönemin yarattığı elverişli ortam ile birlikte son derecede hızlanan küreselleşme olgusu ve bununla birlikte devlet egemenliği ve devlet aygıtının aşındırılmaya başlaması gelir. Bu dönemde devlet dışı aktörlerin giderek çok daha fazla güç kazanmaya başlaması ve devletin uluslararası ilişkilerin temel ve başat aktörü olması anlayışını zorlamaya başlamasıdır. Bu dönemde giderek artan insani krizler ve bunlara yönelik icra edilen uluslararası müdahalelerle birlikte bu çatışma ortamlarında geleneksel askerî kuvvetlerle başarılı olunamayacağı fikri yaygın bir şekilde kabul görmeye başlamıştır. Özellikle devlet dışı aktörlerin de etkin olarak rol aldığı bu yeni çatışma

ortamlarında Özel Askerî Güvenlik Şirketlerinin (ÖAGŞ) bir araç olarak gelişmeye başladığını görüyoruz (Ballard, 2007, s. 43).

Bugünkü anlamda faaliyet gösteren özel askerî ve güvenlik şirketlerin 1990'lardan önceki dönemlerde çoğunluğunun ağırlıklı olarak Orta Doğu, Afrika, Latin Amerika ve Uzak Doğu'da faaliyet gösteren Britanya kaynaklı şirketler olduğu görülmektedir. Modern anlamdaki ilk ÖAGŞ 1960'larda Britanya'da kurulmuştur. Şirketin kurucusu Albay Sir David Stirling dâhil personelinin önemli bir bölümü Britanya Özel Hava Kuvvetleri personeli tarafından oluşmaktaydı. Bu ve benzeri şirketler o dönemlerde genellikle Basra Körfezi'nde Emirliklerin askerlerini eğitmek (genellikle Saray koruma birlikleri ve özel kuvvetleri) isyancı hareketlere ve içerdeki muhaliflerine karşı giriştikleri operasyonları desteklemek gibi işlevleri yerine getirmişlerdir. Bu şirketlerin Orta Doğu'daki bu faaliyetleri hızlıca dünyanın birçok yerine yayılmıştır. Bu anlamda o dönemde kurulan ve yaygın şekilde bu faaliyetleri icra eden WatchGuard şirketi kendisinden sonra kurulan ÖGAŞ'lere örnek bir model olmuştur. Bu şirketi takiben onun içinden doğan ve 1970'li yıllarda Kenya, Zambia, Tanzania ve Malawi gibi ülkelerde faaliyet gösteren Kulinda Security Ltd., gizli operasyonlar yapan KMS ve onun alt kuruluşu olan Saladin Güvenlik vb. şirketler kurulmuştur (O'Brien, 2008, s. 60).

Britanya sömürgecilik döneminin sona ermesiyle birlikte çekildiği birçok bölgeye bir anlamda sivil görünümlü özel askerî güvenlik şirketleri vasıtasıyla yeniden müdahil olmuş ve oralarda askerî ve güvenlik faaliyetlerinde merkezi rol oynayarak bu ülkelerin siyasi yapıları ve rejimleri üzerinde etkin olmayı sürdürmüştür. Zira bu şirketler görev yaptıkları bölgelerde yönetici elitlerin güvenliğini sağlamak, iç muhaliflerine yönelik gizli operasyonlar da dâhil olmak üzere çeşitli faaliyet göstermek, isyan girişimlerinin bastırılmasında ve iç savaşlarda önemli rol oynamak suretiyle ülke güvenliğinde etkin bir statü ve güç sahibi olmuşlardır. Sivil şirket olmakla beraber buralarda görev yaparken Britanya devletinin dış politikası çerçevesinde faaliyet gösterdikleri değerlendirildiğinde bir anlamda bu alan sömürgecilik sonrası dönemin yeni bir uygulaması olarak da görülebilir. Bu kapsamda 1967 yılında kurulan WatchGuard International Ortadoğu'da, Latin Amerika ve Doğu Asya'da birçok ülkede o ülkelerin askerî ve güvenlik personeline eğitim vermiş ve bu şirket aracılığıyla Britanya'nın o ülkelerin güvenlik sektöründe etkili olması sağlanmıştır (O'Brien, 2008, s. 60).

Bir başka bakış açısıyla bu şirketler devletlerin "özelleştirilmiş" askerî operasyon ve istihbarat birlikleri olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamda devletlerin gizli ve sorumluluk almak istemedikleri askerî nitelikli faaliyetleri için kullanabilecekleri araçlar olarak görülebilir. Zira devletlerin resmî organik kuruluşunda yer almayan tamamen sivil ve özel şirket olarak faaliyet gösteren bu oluşumlar devletlere herhangi bir sorumluluk getirmeden onların bazı gizli ajandalarını da hayata geçirme imkânı sağlayabilirler.

Amerika Birleşik Devletleri açısından bakıldığında da özel askerî şirketlerinin kullanımı tarihinin oldukça eskilere hatta Amerika'nın kuruluş yıllarına kadar gittiği görülür. ABD ordusu 1943 yılında bu konudaki dışardan hizmet alımı faaliyetlerini merkezî bir şekilde koordine etmek amacıyla kurduğu Ordu Hizmetleri Kuvveti vasıtasıyla 2. Dünya Savaşı, Kore ve Vietnam Savaşları dönemlerinde de etkili olarak bu tip şirketleri çeşitli destek faaliyetlerinde kullanmıştır (Weitzel, 2011). Vietnam Savaşı sonrası ABD Ordusu 1973 yılından itibaren tamamen gönüllük esasına dayalı bir profesyonel askerlik sistemine geçmiştir (Poutvaara ve Wagener, 2011, s. 36). Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ile birlikte risk ve tehdit değerlendirmelerine göre yüksek yoğunluklu kısa çatışmaların (Körfez Savaşı vb.) dışında uzun süreli askerî angajmanlar konusunda bu tip özel askerî güvenlik şirketlerinin desteği gerekli hâle gelmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde Balkanlarda, Irak ve Afganistan'da yürütülen askerî harekâtlarda ABD Savunma Bakanlığı tarafından kullanılan toplam personelin yarısını sivil askerî ve güvenlik firmalarının personeli oluşturmaktaydı. 2011 yılı itibarıyla sivil

sözleşmeli şirketlerde görevli personel miktarı Afganistan’da 101.789, Irak’ta ise 52.637’e ulaşmıştır (The Report of CWC, 2011, s. 302). Bu rakamlar da bize bu alanda pazarın ne kadar büyük bir hâl aldığı ve gelecekte daha da büyülebileceğini göstermektedir.

Bu şirketler özellikle profesyonellik, uzmanlık ve iyi bir örgütlenme yapısı içinde olmaları nedeniyle kısa zamanda beğeni kazanarak 1980 ve 90’lı yıllardan itibaren yaygın bir şekilde, Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası örgütler ile diğer uluslararası insani yardım örgütleri ve çok uluslu şirketler tarafından sıkça kullanılmaya başlamıştır. Birleşmiş Milletler birçok barış gücü misyonunda sivil güvenlik şirketlerini kullanmıştır. Örneğin bunlardan Kongo’da icra edilen Barış Gücü Misyonu’nda 11 havaalanının işletilmesi ve keşif maksatlı insansız hava aracı kullanımı gibi görevleri de içerecek şekilde “Pacific Architects and Engineer” şirketinden hizmet alımı yapmıştır (Linti, 2016, s. 143). Fransız Devrimi öncesi geniş anlamda kullanılan paralı askerler bir anlamda kendi dönemlerinin geleneksel askerleridir. Zira o dönemlerde henüz millî ordular oluşturulmamış, vatandaşlık ve buna bağlı askerlik görevi gibi kavramlar ortaya çıkmamış idi. Modern dönemde ise paralı askerler denince akla gelen maceraperest kişilerin büyük gelir elde etmek maksadıyla, zaman zaman acımasız yöntemler de kullanarak belli devletlerin hizmetinde genellikle Afrika gibi bölgelerde görev yapması faaliyeti akla gelmektedir. Bu anlamda kötü bir şöhrete sahip olan paralı asker kavramı etik ve hukuki anlamlarda hoş olmayan çağrışımlar yapmaktadır. Bu yapı ve anlayış Soğuk Savaş sonrası dönemde giderek değişmektedir. Özel askerî güvenlik şirketlerinin paralı askerlerden (*mercenaries*) farkları, kurumsal yapılar içinde, devletlerin kontrolünde ve denetiminde olmaları, sorumlu yöneticileri ve yönetim kurulları bulunan, vergi ödeyen ticari varlıklar şeklinde faaliyet göstermeleridir. Ortiz’in tanımlamasına göre özel askerî şirketler kanuni olarak kurulmuş ve askerî ve yarı askerî yöntemler kullanan birimler olarak hizmet sunan uluslararası firmalardır (Ortiz, 2010, s. 48).

2008 yılında İsviçre ve Uluslararası Kızılhaç Komitesi öncülüğüyle hazırlanan Montreux Dokümandaki tanıma göre ise ÖAGŞ’ler, kendilerini nasıl tanımladıklarına bakılmaksızın askerî ve / veya güvenlik hizmetleri sağlayan özel ticari kuruluşlardır. Askerî ve güvenlik hizmetleri, özellikle, konvoylar, bina/tesis ve diğer yerler gibi kişilerin ve nesnelere silahlı olarak korunması, silah sistemlerinin bakımı ve işletilmesi, savaş esirlerinin muhafazası, yerel kuvvetlere ve güvenlik personeline danışmanlık hizmeti veya eğitim vermek gibi görevleri kapsamaktadır. Montreux dokümanı hukuki bağlayıcılığı olmayan ve ÖAGŞ’lerinin hukuki durumunu açıklayan ve bu tip şirketleri kiralayacak devletlere uyarıcı tavsiyelerde bulunmak ve iyi uygulamalar hakkında bilgi sunmak maksadıyla hazırlanmış yol gösterici bir dokümandır. Dokümanda, bu kapsamda verilen bilgiler arasında rüşvet ve çeşitli yolsuzluklar gibi suça bulaşmış şirketlere de yer verilerek bunların kiralanmaması gibi hususlara da dikkat çekilmektedir (ICRC, 2008). Bu bağlamda bu oluşumlar geçmiş çağrışımlarda yer etmiş bulunan paralı askerler gibi değerlendirilmemelidirler. Ayrıca yukarıda bahsedilen gerekçelerle de ileride bu yapıların giderek daha da artacağı beklenmelidir. Son yıllarda gittikçe büyüme eğilimi içinde olan ve 2020 yılı itibarıyla 223 milyar ABD doları olarak öngörülen özel askerî ve güvenlik şirketleri pazarının 2030 yılında 457 milyar ABD Dolarına ulaşabileceği tahmin edilmektedir (ASDReports, 2020).

Özel Güvenlik Alanında Faaliyet Gösteren Şirketlerin Tipleri

Günümüzde giderek alıştığımız bu şirketler yaşamın her alanında karşımıza çıkmaktadırlar. Özel güvenlik alanında faaliyet gösteren şirket tipleri hakkında birçok farklı şekillerde sınıflandırılmaya gidilebilir. Aşağıdaki alt başlıklarda açıklanan bu şirketler bu çalışmada iki ana grupta değerlendirilmiştir. Bu kapsamda genel anlamda özel askerî ve güvenlik şirketleri icra ettikleri fonksiyonların özelliklerine ve icra edildiği yerlere göre iki ayrı kategoride değerlendirilebilir. Birinci grup, özellikle günlük kent yaşamında sıkça

karşılaştığımız çeşitli kamu ve özel sektör tesislerinde koruma ve güvenlik hizmeti veren şirketlerdir. Bunlar kentsel alanlarda güvenlik hizmetleri sağlayan şirketlerdir. İkinci kategori ise daha çok askerî nitelikli faaliyetler icra eden ve genellikle silahlı çatışma bölgelerinde kullanılan şirketlerdir. Birinci kategorideki şirketler daha çok ülke içinde faaliyet gösterirken ikinci grup ağırlıklı olarak silahlı çatışma bölgelerinde faaliyet gösterirler.

Özel Güvenlik Şirketleri

Bu kategorideki özel güvenlik şirketleri (ÖGŞ), daha çok ticari faaliyetlerin, tesislerin, çeşitli kurumların ve organizasyonların güvenlik hizmetlerini sağlamaya yönelik özel güvenlik şirketleridir. Personel yakın koruma hizmetleri de bu faaliyetlerin arasında sayılabilir. Bu şirketler özellikle son on yıllarda giderek yükseliş eğilimi içine giren özelleştirme faaliyetleri sayesinde güvenlik sektörünün de özelleştirilmesiyle hayatımızın hemen her alanında gördüğümüz güvenlik şirketleridir. Alışveriş merkezleri, büyük spor merkezleri, kamu ve özel sektöre ait bina ve tesis, fabrika vb. çeşitli kurumların güvenliğini sağlayan bu şirketler her yerle sıkça rastlanan bir yapı hâline gelmiştir. Bu şirketlerin fonksiyonları genel anlamda emniyet ve asayiş hizmetleri kapsamında polis kuvvetleri tarafından yürütülen fonksiyonlara benzer. Aslında önceleri polis teşkilatı vasıtasıyla kamu tarafından verilen bu güvenlik hizmetinin özel sektöre devredilmeye başladığını ve bu anlamda kamu ve özel sektörün güvenlik alanını birlikte paylaştığı görülmektedir (Sarre ve Prenzler, 2000).

Özel Askerî Güvenlik Şirketleri

Bu şirketler özellikle silahlı çatışma bölgelerinde faaliyet gösteren ve genellikle askerî kuvvetlere operasyon alanında destek sağlayan unsurlardır. Bunların icra ettikleri fonksiyonlar doğası itibarıyla askerî kuvvetlerinkine benzer. Bu şirketler verdikleri hizmetlere göre; genel anlamda askerî operasyonel destek sağlayanlar, askerî konularda eğitim ve danışmanlık hizmeti verenler ile lojistik destek sağlayanlar olarak üç grupta toplanabilir. Askerî operasyonel konularda Blackwater (Xe), eğitim konularında DynCorp International LLC, lojistik destek konularda, Fluor Intercontinental Inc, and KBR şirketleri örnek olarak verilebilir. (Avant ve Sigelman, 2010, s. 234). Özellikle savaş silah ve araçlarının giderek bilgi sistemleriyle entegre ve teknolojik hâle gelmesi nedeniyle bu silah ve araçların alanında profesyonelleşmiş kişiler tarafından kullanılmaları ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu durumda da genellikle tecrübeli eski profesyonel askerî personelden oluşan askerî güvenlik şirketleri oldukça uygun bir seçenek olarak ortaya çıkmaktadırlar (Franke ve Boemcken, 2011, s. 727).

Askerî üs bölgelerinin emniyetinin sağlanması, tesis güvenliği ve yakın koruma hizmetlerinin sağlanması da genel anlamda operasyon alanlarında sıkça rastlanan destek faaliyetlerindedir (Spearin, 2001, s. 28). Bu çalışmada özel askerî şirket ya da özel güvenlik şirketi değil hepsini kapsayacak şekilde özel askerî ve güvenlik şirketleri ifadesi kullanılmıştır. Zaten bu alandaki hukuki boşluğu en azından uygulamada doldurmak maksadıyla Uluslararası Kızılhaç Örgütü tarafından bu alanda kılavuz olması amacıyla hazırlanan Montreux dokümanı da aynı tabiri kullanmaktadır.

Özel Askerî Güvenlik Şirketlerinin Kullanım Alanları

Özel Askerî Güvenlik Şirketleri (ÖAGŞ) yukarıda genel hatlarıyla izah edilen görevleri icra etmekle birlikte daha detaylı bir incelemeyle aşağıdaki çeşitli fonksiyon alanlarında faaliyet gösterirler. Söz konusu şirketlerin faaliyet alanlarını çok çeşitli şekillerde gruplandırmak mümkündür. Bu çalışmada ÖAGŞ'lerinin kullanım alanları öncelikle sabit tesis ve personel güvenliği, konvoy emniyeti, askerî eğitim ve danışmanlık hizmetleri, İstihbarat Temini ve Doğrudan Askerî Faaliyetlere Destek Sağlanması, Lojistik Destek Faaliyetleri, Zayıf

Devletlerin Desteklenmesi ve Yabancı Yatırımların Korunması olarak belirlenmiş olup her bir alan ile ilgili olarak aşağıdaki alt maddelerde detaylı inceleme yapılmıştır.

Bu alanlar mutlak olarak birbirinden keskin çizgilerle ayrılan alanlar değildir ve alanlar arası kesişimler ve ortak uygulamalar bulunabilir. Bu kapsamda aşağıdaki gruplanan alanlar arasında ortak alt alanların olabileceği de akıldan çıkarılmamalıdır. Ancak bu çalışmada, konuyu basitleştirerek sadelik içinde açıklayabilmek için alt maddelerde açıklandığı şekilde bir gruplandırmaya gidilmiştir.

Üs, Tesis Güvenliği, Üst Düzey Personelin Korunması

Bu görevlerin savaş bölgesi ya da çatışma alanına yakın destek bölgeleri içinde ve genellikle de her an savaşıyor şekilde askerî silah ve teçhizatla yapılan işler olması bakımından ülkelerde normal olarak barış zamanı icra edilen özel güvenlik ve koruma hizmetlerinden oldukça farklıdır. Zira buralarda çatışma riski çok yüksektir ve koruma hizmeti bu yüksek risk şartlarında icra edilir. Bir diğer farklılık ise hukuki çerçeve ile ilgilidir. Koruma hizmetleri barış şartlarında genellikle hizmetin verildiği ülkelerdeki kanuni düzenlemelere tabi olarak faaliyet gösterirler. Bu anlamda yetki ve sorumlulukları belirlenmiş olup kuvvet kullanma seçenekleri sınırlıdır. Bu faaliyetlerden doğan hukuki konular, ilgili ülkenin kanunları çerçevesinde yargı mercileri tarafından işleme tabi tutulurlar. Oysa burada bahse konu koruma hizmetleri çoğunlukla çatışma bölgelerinde ve özellikle de devlet otoritesinin zayıf olduğu yerlerde icra edilen koruma görevleridir. Genellikle iç karışıklıkların yaşandığı, uluslararası askerî müdahalelerin yapıldığı veya işgal altında olan bölgeler olması nedeniyle bu bölgelerde hukuki hesap verebilirlik faaliyet gösterilen ülkelerde genellikle gerçekleşmemektedir. Örneğin BM Güvenlik Konseyi kararıyla 2001 yılından itibaren Afganistan'daki çok uluslu koalisyon tarafından yapılan askerî müdahalelerde kullanılan ÖAGŞ'lerin faaliyetleri nedeniyle Afganistan'da hukuki bir hesap verme işlemi gerçekleşmemiştir (Krahmann, 2016, s. 1423).

Askerî harekât esnasında birçok örnekte görüldüğü gibi yabancı topraklarda görev yapan askerî birliklerin gittikleri bölgelerde oldukça büyük bir ayak izi (fiziki olarak işgal edilen üs/tesis/bölge anlamında) bıraktıkları bir gerçektir (Marius, 2019, s. 24). Yüzbinlerle ifade edilen askerî kuvvetlerin barınması ve bazı muharebe destek faaliyetlerinin sağlanabilmesi için büyük askerî tesislere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu üs ve tesislerin güvenliği özel profesyonellik isteyen faaliyetlerdir. Doğrudan savaşma gayesiyle eğitilmiş askerî kuvvetler genellikle sabit güvenlik işlevi sağlamada bazen yeterince etkin olamamakta ve genellikle de bu gibi statik görevler için çok sayıda askerî kuvvete ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durumda da hem maliyetler yükselmekte hem de yabancı devlet ülkesindeki müdahaleci kuvvetlerin askerî ayak izi büyümektedir. Bunun yerine sadece ihtiyaç duyulduğunda belli sürelerde sabit üs ve tesis güvenliğinin sağlanmasında, bu maksatla eğitilmiş ve profesyonel hizmet veren özel askerî şirketler (sürekli maliyeti olan resmi askerî personel istihdam etmek yerine) daha maliyet-etkin bir çözüm olarak ortaya çıkmaktadır (Kruck, 2014, s. 116). Keza buralarda görev yapan üst düzey resmî görevlilere de daha etkin koruma hizmetleri sağlanması da prestij açısından son derecede önemlidir. Askerî kuvvetler doğası gereği bu tip yakın güvenlik sağlama gibi görevlerle eğitilmemektedir. Bu durumda söz konusu açık özel şirketler aracılığıyla kapatılabilmektedir. Afganistan ve Irak'ta gerçekleştirilen askerî operasyonlarda ABD Silahlı Kuvvetlerinin bu tip koruma ve güvenlik hizmetleri için DynCorp's, Vinnell, Global Risk ve Erinys gibi birçok askerî şirket kullanılmıştır (Tonkin, 2011, s. 49). Örneğin Irak Petrol Bakanlığına ait boru hatları ve tesislerin güvenliği bu bakanlığa devredilmeden önce bunların koruma sorumluluğu 15.000 kişilik personeliyle Erinys adlı özel askerî güvenlik şirketi tarafından yerine getirilmiştir (Spearin, 2017, s. 110). Özellikle Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgüt misyonlarında personel ve tesislerin emniyeti için genellikle askerî kuvvetler mevcut değildir ve bu hizmet ev sahibi ülkeye ait yerel resmî güvenlik kuvvetleri ve özel

şirketler vasıtasıyla sürdürülmektedir. Özellikle birçok başarısız devlet ülkesindeki BM misyonlarına yönelik saldırılar ve personel kayıpları dikkate alındığında özel askerî güvenlik şirketleri daha güvenilir bir seçenek olarak ön plana çıkmaktadırlar. Benzer şekilde devlet dışı uluslararası örgütler ve insani yardım örgütleri de özel askerî şirketlerin güvenlik şemsiyesinden yararlanan aktörlerdir (Østensen, 2011, s. 27). Sadece BM ve devlet dışı örgütler değil, devletler, barışı koruma misyonları, çok uluslu küresel şirketler, NATO gibi güvenlik örgütleri de bu kapsamdaki faaliyetlerinde özel askerî güvenlik şirketlerinden yararlanırlar (Fulloon, 2015, s.40). NATO Afganistan harekâtı esnasında koruyucu tesisler, güvenlik tesisleri ve hava kontrol ve iletişim sistemleri üzerinde çalışmak gibi uzmanlık hizmetleri için Explora Security (İngiltere), IRD Engineering (İtalya) KBR (ABD), ve Prolog Solutions (Birleşik Arap Emirlikleri) vb. ÖGAŞ'lerden hizmet alımı yapmıştır. (Krahmann, 2016, s. 1406). Çeşitli ülkelerde görev yapan Birleşmiş Milletler personeli ve tesislerinin korunması görevi prensip olarak ev sahibi ülkeye aittir. Ancak ev sahibi ülkenin bu konuda isteksiz veya yetersiz olması durumunda BM özel güvenlik şirketlerinden yararlanırlar. Bu husus BM Güvenlik Departmanı tarafından 2012 yılında yayınlanan BM Güvenlik Yönetim Sistemi dokümanında açıkça belirtilmiştir (UNDSS, 2012).

Konvoy Emniyeti

Birçok askerî operasyon görevlerinde, alanda mevcut askerî birliklerin desteklenmesi için harekât alanı içinde genellikle karadan büyük ulaştırma konvoyları oluşmakta ve bunlar her türlü saldırıya açık hâlde bulunmaktadır. Genellikle sözleşmeler yoluyla sivil ulaştırma firmalarına ihale edilen bu görevlerin icrasında güvenliğin zayıf olduğu bölgelerde araç konvoylarına saldırılar meydana gelmekte ve askerî birliklerin lojistik açıdan desteklenmesi de ciddi şekilde sekteye uğrayabilmektedir. Bu konvoyların güvenliği de bu tip özel şirketler vasıtasıyla yapılmak zorunda kalmaktadır (Krahmann, 2013, s. 65). Zira birçok harekât alanında bu görevlere ayrılacak kadar çok ilave askerî kuvvetler bulunmamaktadır. Diğer askerî operasyonel görevlerden tasarruf ederek bu görevleri yapma alternatifi ise asıl görevi zafiyete uğratabileceği nedeniyle uygun bir çözüm olarak görülmemektedir.

Ancak özel askerî şirketlerin bu görevleri yerine getirmesinde de diğer görevlerde olduğu gibi birçok tartışma konusu mevcuttur. Zira bu şirketlerin hasımlarına para kaynağı temin etmesi anlamına gelmekle birlikte bazı bölgelerle ilgili olarak istihbarat raporlarında yanıltıcı bir durum yaratmakta ve böylece bölgede görev yapan askerî birlikler için tehlikeli bir duruma da sebebiyet vermekteydi. Zira bölgede konvoylara saldırı olmaması raporlara o bölgelerin güvenli olduğu şeklinde geçmesine neden olmaktadır. Birleşmiş Milletler ise insani konvoylarının emniyetini sağlayan özel askerî güvenlik şirketleri ile olumsuzluklar yaşamamak için bazı kriterler getirmiştir ve silahlı koruma sağlayan bu şirketleri BM Güvenlik ve Emniyet Departmanının onayından sonra kiralamıştır (Cameron ve Chetail, 2013, s. 55). Bu şirketlerde aranan temel kriter ev sahibi ülke resmî makamlarına kayıtlı bir şirket olması ve ev sahibi ülke otoritelerince yetkilendirilmiş olmalarıdır (Vaux vd. 2001, s. 15).

Askerî Eğitim ve Danışmanlık

Askerî danışmanlık ve eğitim faaliyetleri de özel askerî güvenlik şirketlerinin sağladığı hizmetlerin başında gelen faaliyetlerdendir. Bu şirketlerde görev alan, uzun yılların tecrübesi ve bilgi birikimine sahip her türlü rütbeden emekli askerî personel, askerî birlik ve karargâhların eğitiminde büyük katkılar sağlamaktadırlar. 1990'lı yıllarda Yugoslavya'nın dağılmasının ardından Balkanlar'da çıkan iç karışıklıklarda Hırvat kuvvetlerinin Sırlara karşı özellikle 1995 yılında kazandığı askerî başarılarında Hırvat askerî birliklerinin ABD merkezli bir özel askerî güvenlik şirketinden (Military Professional Resources Inc.-MPRI) aldığı danışmanlık hizmetinin büyük etki etkisi olduğu kabul edilir. Zira savaş taktik ve planlarının

hazırlanmasında emeği olduğu iddia edilen bu şirketin Hırvat kuvvetlerinin taktik başarılarına katkı yaptığı kabul edilen bir husustur (Hockenos, 2018, s. 99). Bu destek birçok ordu için son derecede önemlidir. Zira iyi eğitilmiş, tecrübe sahibi yetişmiş planlamacılar bulmak her zaman mümkün değildir ve bunların yetişmesi yıllar alır. Oysa yeni bağımsızlığını kazanmış olan Hırvatistan gibi bir ülke için savaş hâlinde böyle bir zaman olmadığı için bu konuda destek almak en pratik ve etkin yöntem olarak görünmektedir.

İstihbarat Temini ve Doğrudan Askerî Faaliyetlere Destek Sağlanması

Bazı özel durumlarda askerî şirketler doğrudan askerî operasyonel faaliyetlere destek sağlama şeklinde görevler de yaparlar. Bunlar genellikle yüksek teknoloji içeren elektronik sistemler, çeşitli radarlar, roket/füze sistemleri vb. alanlarda olmaktadır. Burada da profesyonellik ve maliyet etkinliği konusu ön planda tutulan bir husustur. ABD'nin 2003 yılında başlattığı Irak işgalinde bu şekilde kullanımlara sıklıkla rastlanmıştır (Avant ve De Nevers, 2011, s. 88). Doğrudan operasyonel destek alanında örneğin ABD'nin 2003 Irak savaşında özel askerî güvenlik şirketleri B-2 ve F-17 bombardıman uçaklarının, Global Hawk insansız hava araçlarının, U-2 keşif uçaklarının, M-1 tanklarının, Apache helikopterlerinin ve birçok deniz kuvvetleri gemilerinin harekâta kullanılmalarına doğrudan destek sağlayan bakım, onarım, uçaklara silah ve cephane yüklenmesi vb. faaliyetler yürütmüşlerdir (Avant, 2013, s. 454). Savaş sırasında ABD'nin askerî operasyonları için ana üs olarak kullandığı Kuveyt'teki büyük bir kompleks olan Doha üssü bir ÖAGŞ tarafından inşa edilmiş, korunmuş ve işletilmiştir. Buradaki üs bölgesinin hava savunmasını sağlayan Patriot füze bataryaları ve Deniz kuvvetlerinin füze savunmasında kullandıkları Ageis sistemleri gibi son derecede gelişmiş silah sistemlerinin işletilmesine özel askerî şirketler tarafından destek sağlanmıştır (Singer, 2007b, s. 2).

Doğrudan silahlı çatışmalara katılma konusu normal şartlar altında ÖAGŞ'lerinin temel bir fonksiyonu değildir. Bu şirketlerin doğrudan çatışma bölgelerinde askerî birlikler gibi kullanılmaları, örtülü ve gizli bazı özel harekât türlerinde görevlendirilmeleri konusu ise biraz muğlak ve bu faaliyetlerin özelliği nedeniyle elde çok fazla veri olan bir alan değildir (Swed ve Crosbie, 2017, s. 1). Bu noktada birçok hukuki ve etik konularda belirsizlik ve sorunlu alanlar mevcuttur. ABD'nin Irak işgali esnasında Irak'ın Necef şehrinde bir ABD tesisine Iraklı yüzlerce milis tarafından yapılan saldırı, tesisi korumada görevli Blackwater özel güvenlik şirketinin elemanları tarafından bertaraf edilmiştir. Bu faaliyet esnasında ABD ordusunun takviye kuvvetleri gelinceye kadar Blackwater şirketi çatışma alanına kendi helikopterlerini göndererek personeline cephane ikmal yapmış ve hatta yaralı bir ABD deniz piyadesini de çatışma alanından tahliye etmiştir. Blackwater firmasının o dönemde Irak'ta önemli bir bölümü ABD ordusunun eski özel kuvvetler mensubu 450 civarında personeli olduğunu ve üst düzey yetkililer dâhil çeşitli koruma görevleri icra ettiklerini de belirtmek gerekir. Bu olay özel askerî ve güvenlik firmalarının koruma görevleri ile askerî çatışma harekâtına katılımı arasındaki belirsiz ve ince çizgiyi ortaya koyan bir hadise olarak gerçekleşmiştir (Priest, 2004).

İstihbarat temini faaliyetleri de özellikle teknik alanlarda özel şirketlerden alınan hizmetlerden biridir. Bu alanda faaliyet gösteren şirketler örneğin hava keşif ve gözetlemesiyle bilgi toplama faaliyetleri, bunların analizi gibi fonksiyonlar icra ederek yararlı istihbarat temin edebilmektedirler. Bu şekilde askerî kuvvetler ihtiyaç duydukları istihbarat konularında desteklenmektedirler. Örneğin NATO'nun Kosova harekâtında görevli Alman birlikleri uydu istihbaratı konusunda özel askerî güvenlik şirketlerinden yararlanmışlardır (Kruck, 2014, s. 14).

Lojistik Destek Faaliyetleri

Askerî harekâtlarda lojistik özellikle günümüz harp silah ve araçlarının ulaştırıldığı karmaşık teknik seviye de düşünüldüğünde ciddi bir bilimsel çalışmayı içeren son derecede

karmaşık bir faaliyet hâline gelmiştir. Askerî personelin bireysel ihtiyaçları (barınma, beslenme, sağlık, ulaştırma, haberleşme, yemek, çamaşır ve banyo hizmetleri vb.); askerî üs bölgelerinin bakım onarım dâhil idari konularda işletilmesi, her türlü harp aracının (uçak, helikopter, tank vb.), bakım, onarım, akaryakıt hizmetleri ve yedek parça tedariki; silah sistemlerinin bakım onarım ve ikmal faaliyetleri emek ve teknoloji yoğun hizmetler olarak karşımıza çıkmaktadır (Pawelczyk, 2018).

Modern savaşlarda lojistik konular planlamacıları en çok düşündüren ve zorlayan konular olarak görülmektedir. Artık günümüz savaşlarında cephede fiilen savaşan asker sayısından çok daha fazla lojistik destek elemanına ihtiyaç vardır. Bu faaliyetlerin büyük kısmının özelleştirilmesi askerî birliklere çok büyük esneklik ve kolaylıklar sağlamakta, komutanların ve planlamacıların dikkatlerini doğrudan askerî harekâta yönelmelerine imkân sağlamaktadır. Bu kapsamda gerçekte de gerek ulusal orduların ve gerekse çok uluslu kuvvetlerin (BM veya NATO olarak) icra ettikleri askerî operasyonlarda lojistik desteği çok büyük oranda özel şirketler vasıtasıyla yürüttüklerine tanık olmaktadır. ABD ordusunun Irak işgali esnasında özel şirketlerden yararlanmasının 2008 yılında tepe noktasına geldiği görülmüştür (Moore, 2017). ABD askerî konseptlerinde 1992 yılında özel askerî şirketlerden lojistik anlamda yararlanma son çare olarak görülürken 2011 yılına gelindiğinde askerî doktrinde lojistik alan dâhil askerî sözleşmeler kabul edilmiş bir gerçeklik hâline gelmiştir. Irak'ta ABD Savunma Bakanlığının 2003-2007 yılları arasında bu kapsamda yaptığı 76 milyar ABD Dolarlık sözleşme tutarının 22 milyarlık bölümü lojistik faaliyetler için olmuştur (Ortiz, 2012, s. 34).

Benzer şekilde NATO ülkeleri de Afganistan'da yürütülen operasyonlarda lojistik faaliyetlerinin bir bölümünü özel şirketler aracılığıyla yürütmüştür. Bunlardan bazıları ATCO (Kanada), Ecolog (Almanya), KBR (ABD), Supreme (Hollanda) XELESS (Almanya) şirketleridir (Krahmann, 2016, s. 1406). Özellikle Soğuk Savaş sonrası Balkanlar'da icra edilen büyük çaplı barışı koruma tarzı askerî operasyonlarda görüldüğü gibi buralarda kullanılan büyük askerî kuvvetlerin ve yerlerinden edilmiş sivillerin barınacağı kamp ve tesislerin inşası ve idamesi konularındaki faaliyet alanlarının özelleştirilmesi, bu misyonlara katkı veren devletlere insan gücü tasarrufu, maliyet etkinlik, profesyonellik vb. yönlerden büyük avantajlar sağlamıştır. Ayrıca bu yaklaşım askerî kuvvetlerin tüm dikkat ve güçlerini askerî harekâta yoğunlaşmasına imkân vermesi bakımından avantajlı olarak görülmüştür. Büyük insani krizlerin yaşandığı bölgelere yönelik icra edilen askerî müdahalelerde görev ortamı oldukça karmaşıktır. Bu ortamlarda özel şirketlerin sahip oldukları kapasite ve sorunlara getirdikleri yenilikçi çözümler de devletleri bunlardan daha çok yararlanmaya teşvik eden diğer bir husustur. Bu anlamda modern devlet sisteminin bir anlamda değişim geçirdiğini söylemek mümkündür. Zira burada geleneksel olarak devlet tarafından yerine getirilen güvenlik hizmetinin özelleştirilmesi söz konusudur. Kruck bunu şu şekilde açıklar; “Böylece devletler (temel aktör) ÖAGŞ'lerinin kaynaklarından yararlanmak için güvenlikle ilgili askerî görevleri ve ardından gelen siyasi otoriteyi ÖAGŞ'lere (ajanlara) devreder. ÖAGŞ'ler ile sözleşme yapmak, devletlerin karmaşık güvenlik sorunlarına hızlı ve esnek bir şekilde yanıt verme kapasitelerini geliştirir ve ekonomik maliyetleri azaltırken, değişen zorluklar ve savaş teknolojileri karşısında uyum sağlayabilme yeteneklerini güçlendirir.” (Kruck, 2014, s. 116). Bir başka görüşe göre de güvenlik alanındaki boşluklar devletler tarafından sağlanan değil özel sektörden hizmet alımı yapılan bir alan hâline gelmiştir. (Zabyelina ve Kustova, 2015, s. 536).

Zayıf Devletlerin Desteklenmesi ve Yabancı Yatırımların Korunması

Buraya kadar olan bölümde sayılanların yanında çok uluslu şirketlerin (özellikle enerji alanında) faaliyet gösterdikleri ve güvenlik sağlamanın zor olduğu istikrarsız bölgelerdeki yatırımlarının emniyeti için özel askerî güvenlik şirketlerinden yaygın şekilde faydalandıkları

bir gerçektir. Örneğin, British Petroleum (BP) 1990'larda Kolombiya'daki enerji tesislerini korumak için Defence Systems Colombiya şirketi ile sözleşme yapmıştır. Aynı şirket BNP tesislerinde görevli Kolombiya'lı polisleri de eğitmiştir. BP benzer şekilde yine aynı bölgedeki tesislerinin güvenliği için bir Anglo-Amerikan şirketi olan Defence System Limited şirketiyle çalışmıştır. Kolombiya'da ABD'li bir enerji şirketi olan US Occidental Petroleum Corporation da tesislerinin güvenliğini AirScan isimli ABD merkezli bir özel güvenlik şirketi ile sağlamıştır (Zabyelina ve Kustova, 2015, s. 542). Genellikle enerji kaynaklarının bulunduğu küresel güneyde faaliyet gösteren enerji şirketleri bu bölgelerdeki tesislerini korumada bölgesel resmî güvenlik kuvvetlerinin yetersiz kalması nedeniyle daha çok özel askerî güvenlik şirketlerinden bu hizmeti almayı tercih etmektedirler. Böylece bu bölgelerde aksi takdirde güvenlik açısından yüksek riskli ve bu kapsamda maliyeti yüksek olan yatırımlarını finansal açıdan sürdürülebilir olacak şekilde güvenliklerini sağlayabilmektedirler (Singer, 2007a, s. 81).

Enerji güvenliği kapsamında, enerji kaynaklarına ciddi şekilde ihtiyaç duyan gelişmiş ülkeler tarafından da enerji üreticisi ülkelerde özel askerî güvenlik şirketleri çeşitli maksatlarla kullanılmaktadır. Bunların en başında gelenlerinden biri örneğin petrol üreticisi ülkelerdeki mevcut rejimlerin desteklenmesidir. Endüstrilerinin giderek artan enerji ihtiyacı karşısında bu ihtiyacı kendi kaynakları ile sağlayamayan gelişmiş ülkeler enerji kaynaklarının güvenliği konusunda son derecede duyarlıdır. Bu durumda kendilerine yakın olan yönetimlerin iktidarda kalmaları için onların askerî olarak desteklenmesi de bu çabalardan birini oluşturmaktadır. Suudi Arabistan ile ABD merkezli ÖAGŞ'leri arasında imzalanan sözleşmelerin kapsamı milyarlarca doları bulmuş ve bu sözleşmeler çerçevesinde ülkedeki ordu ve iç güvenlik güçlerine destek olmak üzere belli bir zamanda 35.000-40.000 arasında özel güvenlik görevlisi görevlendirilmiştir (Wells vd, 2001). Bu kapsamda öne çıkan Vinnell Şirketine, isyanla mücadele doktrini eğitimi, küçük birlikler şeklinde operasyon gerçekleştirme eğitimi ve gelişmiş piyade taktikleri eğitimi verme ve uygun teçhizat sağlama karşılığında yüz milyonlarca dolar ödenmiştir (Raphael ve Stokes, 2017, s. 315). Günümüzde Northrop Grumman şirketinin alt yüklenicisi olarak Vinnell Arabia ismiyle faaliyet gösteren şirketin Web sayfasında şirket olarak 42 yıldır Suudi Arabistan Ulusal Muhafızlarına kendi uzmanları tarafından kara ve havacılık doktrini konularında eğitim ile bakım ve lojistik konularda destek verdikleri belirtilmektedir (Vinnell Arabia, 2023).

Normal şartlar altında uluslararası tanınmış bir devlet ülkesi, sınırları içinde egemenlik hakları gereği devlet otoritesi ve güç kullanma tekeli elinde bulundurur ve bu kapsamda ülke dâhilinde genel kamu düzenini bu gücü ile tesis eder. Bireylerin güvenliği devletin bu yeteneği ile sağlanır ve devlet kurumsal yapıları sayesinde (adli ve kolluk teşkilatları) bu hizmeti ülke topraklarında yaşayanlara sunar. Ancak özellikle geç devlet oluşum süreci (sömürgecilik vb. nedenlerle) ve yeterli istikrar ve devlet otoritesinin sağlanamadığı başarısız devletlerde birey ve toplum güvenliğinin yanı sıra önemli tesis ve yatırımların güvenliği de tehlike altındadır. Bu durumda ÖAGŞ'leri en sık olarak başvurulmuş çözüm yolları olmaktadır. Birçok durumda silahlı bir çatışmada dengeyi kendi lehlerine çeviremeyen ve yabancı ülkelere istedikleri yardımı alamayan hükümetler bu askerî güvenlik şirketlerinden kapasite artırıcı bir güç olarak yararlanmak istemektedirler. Zira bu şirketler bu hükümetlerin isteğine göre askerî ve askerî olmayan fonksiyonları üstlenerek onların kendi kuvvetlerine daha geniş bir serbesti sağlarlar (Leander, 2005, s. 607). Bunlar ülke içindeki yabancı sermaye ve bireyleri korumanın yanında devletin güvenlik fonksiyonlarındaki zafiyetlerini takviye edecek şekilde de kullanılmaktadırlar.

Bu konuya bir örnek olarak Sierra Leone verilebilir. Sierra Leone 20.yüzyılda bağımsız olmuş eski bir sömürge ülkesidir. Ancak yeterli istikrarın sağlandığı güçlü bir devlet yapısına ulaşamamış ve sahip olduğu değerli madenlerin de etkisiyle Soğuk Savaşın bitiminde dışardan

ve içerden sürekli etkilere maruz kalarak iç karışıklıklara sahne olmuş bir ülkedir. 1995 yılına gelindiğinde ülke ciddi bir iç savaş yaşamaktaydı, yerel ekonominin temel direği olan elmas madenciliği durmuş, tarımsal faaliyetler ciddi sekteye uğramış, istikrarsızlık ve güvensiz ortam tüm ülkeye yayılmış bir hâldeydi. Devletin askerî gücü son derece yetersiz ve isyancı güçlere karşı koymaktan çok uzak bir görünüm sergileyen bir yapıdaydı. Hatta bu güçlerin bir bölümü de isyancılarla birlikte hareket etmekte ve ciddi şekilde suça bulaşmış durumdaydılar. İsyancıların ülke başkentini ele geçirmeleri an meselesiyken bu isyancılar birdenbire ortaya çıkan, herhangi bir ülkeye ait bayrak, sembol, işaret vb. taşımayan ancak uçak ve zırhlı araçlar dâhil birçok ağır silahlara sahip ve son derecede düzenli ve profesyonel şekilde savaşan bir grup tarafından büyük bir yenilgiye uğratılıp dağıtılmışlardır. Bu müdahaleyi yapan güç Güney Afrika merkezli ‘Executive Outcomes’ isimli özel bir askerî güvenlik şirketi olmuştur (Singer, 2007a, s. 4). Normal koşullar altında böyle bir etki ve dışardan askerî müdahale Birleşmiş Milletler gücü vasıtasıyla yapılabilmektedir. Uluslararası barış ve güvenliğin bozulması hâlinde bir ülkede yabancı askerî kuvvetlerin kullanılarak dış müdahalede bulunulması için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararıyla kuvvet kullanılması mümkün olabilir. Bu örnekte özel askerî şirketlerin mevcut uluslararası hukuk düzeninin BM’ye verdiği yetki ve göreve yönelik olarak faaliyet icra ettiği ve bu fonksiyonu aşındırarak eline aldığını görüyoruz. BM kuvvetlerinin birçok benzer örnekte çok da başarılı olamadığı düşünüldüğünde gelecekte bu yapıların uluslararası hukuk kuralları içine dâhil edilerek benzer maksatlarla kullanılması da gündeme gelebilecek bir husustur. Ayrıca Birleşmiş Milletlerin askerî ve insani yardım operasyonları için yeterli finansman kaynağını sağlamaması da özel askerî şirketlerin daha çok tercih edilmesini bir alternatif olarak gündeme getirmektedir (Tangör ve Yalcinkaya, 2010, s. 147).

Özel Askerî Şirketlerin İstihdamındaki Sıkıntılar ve Hukuki Durum

1990’lı yıllardan itibaren ülkelerin silahlı kuvvetlerinin küçülmesiyle sistem dışına çıkan birçok eski askerî personel özel güvenlik alanındaki şirketlere dâhil olurken bunların bir bölümü de suç örgüt ve şebekeleriyle iç içe olan birçok oluşumla birlikte hareket etmiş ve bu anlamda suça karışan unsurlar da olmuştur (O’Brien, 2000, s. 61). Özellikle ABD’nin 2003 yılında giriştiği Irak Savaşı sonrası işgal döneminde özel askerî güvenlik şirketlerinin eylemleri dünya kamuoyunda çok geniş infial ve yankı uyandırmıştır. ABD tarafından Irak’ta savaş esirlerinin kapatıldığı hapishanelerde bu hapishaneleri işleten özel şirket mensuplarınınca esirlere yapılan insanlık dışı muameleleri içeren görüntülerin dünya basınına sızmasıyla birlikte yaşanan olaylarda bu şirketlerin denetimsiz oldukları ve kural tanımadan faaliyet gösterdikleri ortaya çıkmıştır (Avant ve Sigelman, 2010, s. 246).

Bu konudaki en çarpıcı örnek Irak’ta ABD tarafından görevlendirilen Blackwater isimli özel askerî şirketin faaliyetleri olmuştur. Irak’ta ABD ordusuyla sözleşmeli olarak görev yapan Blackwater özel askerî güvenlik şirketi mensupları karıştıkları silahlı çatışmalarda birçok Iraklının ölümüne ve yaralanmasına sebep olmuşlardır (Welch, 2009, s. 354). Bu silahlı çatışmaların en büyüğü ve ölümcül olanı ise sonrasında ‘Bağdat’ın Kanlı Pazarı’ diye adlandırılan olayda meydana gelmiştir. 16 Eylül 2007’de Bağdat merkezinde meydana gelen bu olayda Blackwater şirketine ait bir araç konvoyu şehir merkezinde ilerlerken sıkışan trafikte etrafa ateş açmaya başlamış ve açılan ateş ile 16 sivil hayatını kaybetmiştir (Scahill, 2008, s. 3). Blackwater şirketi olay sonrasında personelinin meşru savunma kapsamında ateş açtığı şeklinde açıklamada bulunmuşsa da gerçeğin böyle olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu olay çatışma bölgelerinde özel askerî şirketlerin nasıl tehlike yaratabileceği ve nasıl kontrolsüz eylemlere girişebileceklerini ortaya koyması bakımından çarpıcı bir gelişme olmuştur. 1 Ocak 2005 ile 31 Aralık 2007 tarihleri arasında, Blackwater personeli en az 323 olayda silah kullanmış ve en az altmış iki ölüm ve seksen altı ciddi yaralanmaya neden olmuştur (Fitzsimmons, 2013, s.708).

Blackwater olayı özel bir askerî şirketin uluslararası güvenlik sistemine nasıl zarar verebileceğini gösteren çarpıcı bir örnek olmuştur (Bijos ve de Souza, 2020, s. 109).

ABD gibi Rusya'nın da çatışma bölgelerinde bu tip şirketlerden yararlandığı bilinmektedir. Konunun gizli doğası nedeniyle Rusya'da ne kadar özel askerî şirket olduğu bilinmemektedir. Ancak Rus uzmanlar Ivan Konovalov ve Oleg Valetskii'ye göre Rusya'da 2013 yılı itibariyle 10 ile 20 adet arasında özel askerî şirketin faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bunlar arasında Wagner şirketi kuşkusuz en çok tanınanıdır. Batıdaki örneklerinden farklı olarak Rus özel askerî şirketleri henüz lojistik destek konularında çok etkin faaliyet göstermemektedir (Bukkvoll ve Østensen, 2020, s. 3). Rusya'nın Kırım'ı topraklarına katmasından sonra Ukrayna'nın doğusundaki Rus yanlısı milislerin desteklenmesinde Wagner isimli özel askerî şirketi oldukça etkin olarak kullandığı ve bazı örtülü askerî faaliyetleri bu şirket eliyle yürüttüğü iddiaları mevcuttur. Aynı şirket Rusya'nın Suriye iç savaşına 2015'den itibaren resmen dâhil olmasıyla birlikte Suriye'de de etkin olarak kullanılmıştır (Karagiannis, 2021, s.6). Bu alanda nispeten yeni bir aktör olan Çin merkezli ÖAGŞ'leri de 2000'li yıllardan itibaren belirlemeye başlamıştır. Ancak bu şirketler ABD ve İngiltere merkezli şirketlerle kıyaslandığında henüz son derecede yeni bir girişim görünümü vermektedirler. Çinli ÖAGŞ'leri hükümetlerinin bu alanı düzenlemesini beklemektedirler. Zira Çin'de hâlen silah kullanım tekeli Çin Silahlı Kuvvetlerine ait olup bu durum bu alanın gelişmesini engellemektedir (Yıldız ve Ekmekçioğlu, 2018, s. 31).

Yukarıda açıklanan olaylardan dolayı bu tip şirketler için hesap verebilirlik çerçevesinde hukuki düzenlemelere ihtiyaç vardır. Uluslararası ve yerel hukuk sistemlerinde bu şirketlerin çalışma esasları, tabi oldukları kurallar ve bunları ihlal etmeleri hâlinde uygulanacak yaptırımlar dâhil ortaya konmalıdır. Geleneksel olarak şiddet tekeli elinde bulunduran devletlerin bu yetkiyi silahlı çatışma alanlarında son dönemde giderek kullanım alanı ve etkinlikleri artan özel askerî ve güvenlik şirketlerine devretmeye başladığı görülmektedir. Bu gelişme bir anlamda güvenliğin özelleştirilmesi çabalarıyla devletlerin bu alandaki tekeli aşındıran bir gelişme olarak karşımıza çıkmıştır (Brayton, 2002). Devletler sahip oldukları bu şiddet kullanma tekeli normal şartlarda bağlı oldukları ulusal ve uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde yerine getirirler. Devletler yetkilerini kendi organik yapısı içinde bulunan güvenlik kuvvetleri vasıtasıyla kullanırlar. Bu kuvvetler de şiddet kullanma eyleminde devlete karşı sorumludur. Benzer şekilde devletlerin yöneticileri de hukuka ve siyasi olarak da halka (seçmenlerine) karşı sorumludurlar. Normal şartlar altında bu mekanizma konu ile ilgili geleneksel olarak bilinen bir çerçeveyi oluşturur. Ancak özel askerî ve güvenlik şirketleri kendilerini kiralayan devletlere karşı sorumlu olmakla birlikte, bu şirketlerin eylemlerinden dolayı her durumda devletlerin ilgili organları ve parlamentoları tarafından kontrol altında bulundurulmaları konusunda kuşku vardır. Bu durum özellikle devletlerin örtülü bazı askerî faaliyetleri için kiraladıkları ve hatta bazı hâllerde de kiraladıklarını bile gizledikleri durumlarda, böylesine bir denetim mekanizmasının çalışmasını beklemek mümkün olmayacaktır.

Geleneksel olarak tarihsel gelişim içinde geniş kullanım alanları olduğunu gördüğümüz paralı askerler (*mercenaries*) 1949 Cenevre Sözleşmelerine Ek-1 1977 Protokolünde açıkça savaşçı statüsüne sahip olmayan aktörler olarak belirlenmiştir (OHCHR, t.y.). Bu nedenle savaşçı statüsünün sağladığı bazı yükümlülük ve haklardan mahrum olan bu kişilerin silahlı çatışmalar hukukundan (insancıl hukuk/savaş hukuku) yararlanamayacakları açıkça ortadadır. Silahlı çatışmalar hukuku birçok alanda savaşçılara yükümlülükler getirmesinin yanı sıra bazı haklardan da yararlanmalarını sağlaması bakımından önemlidir. Bu durum paralı askerlerin uluslararası hukuk tarafından güvence altına alınmaması böylece de onların çatışma alanından yasaklanması anlamına gelir. Son dönemde gelişen ve devletler, uluslararası örgüt ve şirketler

ile sivil toplum örgütleri tarafından sıkça kullanılarak bir olgu hâline gelmiş bu özel askerî şirket personelinin uluslararası hukuktaki tanınması nasıl olacaktır? Savaşçı statüsüne sahip olabilirler mi? Bu durumda uluslararası silahlı çatışmalar hukukuna göre çatışmalara katılma ve yakalandıklarında savaş esiri muamelesi görme hakkına sahip olacaklardır (Gillard, 2006, s. 531). Bu konular yoruma açık olup düzenlenmeye ihtiyaç duymaktadır.

Bu gelişmeler karşısında son yirmi yılda giderek çok büyüyen bir sektör hâline gelen özel askerî ve güvenlik şirketleri pazarı bir anlamda bu alandaki boşluğu doldurmak amacıyla gelişme göstermiştir de denebilir. Mevcut durumda öncelikle belirtilmelidir ki hiçbir uluslararası insancıl hukuk ya da uluslararası bir antlaşma bu alandaki gelişmeleri özel olarak kapsar durumda değildir. Özel askerî ve güvenlik şirketleri bu şekilde uluslararası hukuk tarafından özel olarak ele alınıp statüleri, rol, sorumluluk ve yetkiler gibi konular düzenlenmemiştir. Cenevre Sözleşmesi Ek-1 Protokolü dışında konu hakkında 1989 BM Paralı Askerlerin temini, kullanımı, finansmanı ve eğitimine karşı uluslararası sözleşmesi mevcuttur. Bu sözleşmeye göre taraf olan devletler, bu sözleşmeye göre iç hukukta düzenleme yapmaları hâlinde sözleşmede tarif edilen paralı asker tanımına uyan kişileri paralı asker olma suçu ile yargılayacaklardır (Sarıbeyoğlu, 2013, s. 1024). Bu metinde paralı asker konusu Cenevre Ek Protokolü'nden biraz farklı olarak ele alınmıştır. Zira Cenevre Ek Protokolü'nde paralı asker olmanın suç teşkil ettiğine ilişkin bir ifade bulunmayıp sadece paralı askerlerin savaş esiri statüsünden yararlanamayacakları belirtilmiştir (Cameron, 2006, s. 577). 1989 BM Paralı Askerlerin temini, kullanımı, finansmanı ve eğitimine karşı sözleşme metni 2022 yılı itibariyle sadece 37 devlet tarafından onaylanmıştır. BM Güvenlik Konseyi beş daimî üyesi de konvansiyona taraf olmamıştır (Pilbeam, 2015, s. 196). Bu sözleşme de ÖAGŞ'lerin hukuki çerçevesi açısından yeterli açıklık sağlayan bir doküman olma niteliğine sahip değildir. İlaveten 1949 Cenevre Sözleşmeleri veya Cenevre EK-1 Protokolü gibi olaya geleneksel paralı askerler üzerinden yaklaşmakta ve günümüzde reel hâle gelmiş olan ÖAGŞ'lerini kapsayacak derinliğe ve yeterliliğe sahip bir doküman görünümü vermemektedir.

Ancak bu konuda yol gösterici dokümanlar mevcuttur. Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin girişimiyle hazırlanmış olan Montreux Dokümanı bunlardan biridir (ICRC 2008). Doküman bir uluslararası hukuk dokümanı değildir ve bu anlamda hukuki bağlayıcılığı da yoktur. Ancak özel askerî güvenlik şirketleri, onları kiralayan devletler, uluslararası örgütler ve devlet dışı örgütler gibi aktörler için yol gösterici bir tutum dokümanı niteliğindedir. Bu doküman bu şirketlerin eylemlerinde uluslararası hukuka uygun davranmaları ve bu konuda bütün taraflar için farkındalık yaratmanın yanı sıra güzel uygulamaları da ortaya koymakta ve bu alandaki hukuki boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Örneğin bu dokümana göre ÖAGŞ kiralayan devletler bu şirket personelinin uluslararası çatışma hukuku konusunda eğitilmiş olduğunu garanti etmeli ve onların davranışlarını kontrol altında (idari, disiplin ve hukuki yöntemlerle) tutması gerektiğinin farkında olmalıdır. Devletlerin yansıra Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği gibi uluslararası örgütler de askerî güvenlik şirketlerini kullanmaları durumunda onların faaliyetlerinin sorumluluğunu üstlenmek ve faaliyetlerini kontrol altında tutmak sorumluluğunu taşımalıdır (White ve MacLeod, 2008, s. 976).

Bütün bu çabalara rağmen aslında bu konuyla ilgili olarak hukuki alanda ciddi bir boşluk bulunması endişe vericidir. Zira bu şirketler silahlı çatışma bölgelerinde son derecede etkin ve yoğun olarak kullanılan enstrümanlar hâline gelmişlerdir. Bu alanda hukuki boşluk bulunması aslında hukuki normların uluslararası alanda iyi davranışları pekiştireceği anlayışına da zarar vermektedir (Singer, 2003). Bundan sonra da bu kullanımın artacağı değerlendirildiğinde silahlı çatışma bölgelerinde uluslararası silahlı çatışma hukuku tarafından kapsanmayan yeni aktörlere sıkça karşılaşıcağımız anlamına gelmektedir.

Devletlerin Özel Askerî Güvenlik Şirketlerini Tercih Etme Nedenleri Hukuki ve Siyasi Açından Hesap Verme Zorunluluğundan Kaçınma İhtiyacı

Yukarda açıklandığı üzere bu şirketlerin faaliyetlerinin uluslararası hukuk kuralları içinde henüz bir karşılığının bulunmaması bunları hukuki alan dışı kalmalarına imkân vermektedir. Devletler bu şirketleri kullanarak yapılan faaliyetlerin siyasi ve hukuki yükümlülüğünün açacağı riskleri önlemiş olabilmektedir. Devletler bu şirketleri doğrudan kendi amaçları doğrultusunda kullandığı durumlarda bile aralarında organik bir bağ olmadığı için hukuki bir yükümlülük altına girmemiş ve ayrıca bu şirketlerin icra ettiği imaj bozucu faaliyetlerden etkilenmemiş olurlar. Bu şirketler devletlerin bir anlamda uluslararası silahlı çatışma hukukunun bağlayıcı kurallarından muaf olmalarına hizmet ederler. Devletler uluslararası alanda bazı durumlarda bu şirketleri hukuki olmayan faaliyetlerinde taşeron gibi kullanırlar. Devlet ile onun adına herhangi bir bölgede faaliyet gösteren resmî askerî unsurlarıyla arasındaki ilişki belli ve nettir. Bu kuvvetler doğrudan devleti temsil eder ve devlet adına faaliyet gösterirler. Bu durumda devletler bu askerî unsurlarının faaliyetleri nedeniyle uluslararası hukukta sorumluluk taşırlar. Ancak devletin güvenlik konularında hizmet alımı yaptığı bu tip şirketlerle aralarındaki hak ve sorumluluklar belirsizlik taşır. Birçok durumda devlet ile bu şirketler arasındaki bu ilişki potansiyel olarak devletlerin uluslararası hukuktaki yükümlülüklerini gözetme olasılığını düşürür (Maogoto ve Sheehy, 2009, s. 107). Ayrıca politik liderler de bu eylemlerden dolayı iç politikada siyasi açıdan hesap verme ya da bu faaliyetlerin bedelini siyasi açıdan ödemek zorunda kalmamış olurlar.

Rus şirketi Wagner'in Libya'da Birleşmiş Milletler tarafından tanınan Trablus hükümetini devirmeye çalışan Hafter rejimini desteklediğine dair birçok bilgi mevcuttur. Benzer şekilde Rus ÖGAŞ'leri Güney Sudan ve Orta Afrika Cumhuriyeti gibi iç karışıklıkların olduğu ülkelerde faaliyet göstermektedir. Burada Rusya açıktan müdahil olmadan Wagner şirketini kullanarak (vekalet rolü) Libya'daki politik gelişmelere etki etme yeteneğine kavuşmaktadır (Bukkvoll ve Østensen, 2020, s. 11). ABD tarafından Vietnam Savaşı döneminde kullanılan ÖGAŞ olan Vinnell Corporation da bir zamanlar ABD İstihbarat Merkezi Teşkilatı CIA tarafından 'özel paralı askerlerimiz' diye tanımlanmıştır. Bu şirketler belli devletlerin dış politikaları doğrultusunda bazı faaliyetler icra ederken o devletler uluslararası arenada bunlarla bir bağı yokmuş gibi hareket eder ve onların zaman zaman etik ve hukuk dışı davranışlarının sorumluluğunu da almazlar (O'Brien, 2008, s. 63).

Silahlı Kuvvetlerin Kayıp ve Zayıflarını Azaltma İsteği

Riskli bölgelerde yürütülecek bazı askerî faaliyetlerin özel şirketlere yaptırılması devletin resmî silahlı güçlerinin kayıplarını azaltacaktır. Bu durumda devlet yöneticileri hem uluslararası toplum ve hem de iç kamuoyu nezdinde itibar kaybetmemiş olur ve siyasi geleceklerini riske atmamış olurlar. Mart 2003-Temmuz 2011 yılları arasında ABD ordusunun Irak'taki personel kayıpları 4.464 iken özel askerî güvenlik şirketlerinin personel kaybı 1.542'dir. Aynı rakamlar Afganistan'da 1.667 askerî personele karşılık 887 sivil şirket personeldir. Ancak 2009-2011 yılları arasında sivil kayıpları askerî kayıplardan fazla olarak gerçekleşmiştir. Sivil kayıplar sigorta kayıtlarına göre tespit edilmiş olup bu şirketlerin birçok sivil çalışanın sigorta vb. haklar konusunda yeterli bilgiye sahip olmaması nedeniyle gerçek sivil kayıplarının daha fazla olması da mümkündür (The Report of CWC, 2011, s. 114). Rusya'nın 2017 yılı itibarıyla Suriye'deki 19 askerî personel kaybına karşılık Wagner şirketinin kaybının 200 civarında olduğu iddia edilmektedir (Reynolds, 2019, s.16). Bu rakamlarda görüldüğü gibi özel şirket kayıpları silahlı kuvvetlerin kayıpları yanında hiç de azımsanamayacak kadar büyüktür. Bu şirketler olmasaydı bu kayıpların önemli bir bölümünün

silahlı kuvvetlere ait olacağı düşünüldüğünde bu şirketlerin askerî kayıpların azalmasındaki rolü de açıkça görülmektedir.

Askerî Avantaj ve Fayda Maliyet Hesapları

Gelişen harp silah araçlarının ulaştığı teknolojik seviye nedeniyle bazı askerî yeteneklerin kazanılmasının maliyeti yüksektir. Dahası bu faaliyetleri yürütecek personelin eğitimi zaman almakta ve personelin değişmesi durumunda bu eğitimlerin sıklıkla tekrarlanması gerekmektedir. Ayrıca bazı yeteneklere her zaman ihtiyaç duyulmaması nedeniyle bu alanlarda personel yetiştirmek ve bu personeli silahlı kuvvetler içinde istihdam etmenin maliyeti de oldukça yüksektir. Oysa bu işlerin sivil uzmanlık şirketlerine havale edilmesi fayda maliyet açısından daha etkin olan bir hareket tarzı ve uygun bir çözüm olarak görünmektedir. Genellikle eski asker personel olan ve alanında profesyonelleşmiş kişilerden yararlanan bu şirketler aynı zamanda kendilerini kiralayanlara kullandıkları alanlarda ciddi askerî avantajlar sağlayacak şekilde hizmet verme kapasitesine sahip oluşumlar olarak öne çıkmaktadırlar (Petersohn, 2017, s. 1051). Aynı zamanda, bütçe kısıtlamaları ve tasarruf baskıları nedeniyle, maliyete duyarlı savunma bakanlıkları ve ordular, güvenlik sorunlarıyla özerk bir şekilde başa çıkmak için yeterli olacak bir askerî kaynak üssü kurma ve sürekli sürdürme konusunda yeterince etkili olamamaktadırlar. Silahlanma teknolojisinin artan maliyetleri ve genel savunma bütçelerinin azalması karşısında, maliyet tasarrufu sağlamak ve temel askerî görevlere daha fazla verimlilik ve konsantrasyon yoluyla askerî etkinliği sağlamak için kendilerini baskı altında hissetmektedirler (Kruck, 2014, s. 115). Benzer şekilde Birleşmiş Milletler (BM) Barış Gücü Operasyonları da arzu edildiği şekilde başarılı olamamaktadır. Her biri temelde farklıdır ancak birçok ortak özellikler içerirler. BM, dinamik ve hızlı hareket etmek gereken durumlarda kuvvet oluşturma ve projeksiyonu yapma konularında yavaş ve zayıftır. Üye ülkelerin tahsis ettiği askerî kuvvetlere bağımlı olduğundan genellikle güçlü bir kuvvet yapısı oluşturmakta zorluk çekerler. Zira devletler kuvvet taahhüdünde bulunma ve bu kuvvetleri BM gücüne tahsis etmekte isteksiz davranırlar. Devletler, özellikle ulusal çıkarlarının bulunmadığı bölgelerdeki operasyonlar için kendi askerlerini feda etme riskinden ve bunun iç politikadaki siyasi sonuçlarına katlanmak zorunda kalmaktan çekinirler. Bu durumda oluşturulan kuvvetler zayıf ve yetersiz durumda olabilir ve görev bölgesinde soruna çözüm olmaktan çok uzakta kalabilirler. ÖAGŞ'leri ise bir dizi farklı avantajlara sahiptirler. BM yeterli kuvvet oluşturana kadar en azından bu ilk boşluğu doldurmak için hızlıca görev yerinde konuşlanabilirler. Zira ÖAGŞ'leri zaten hazır organize bir lojistik ve idari yapılara sahiptirler (Jefferies, 2002, s. 116).

Bütün bu fayda beklentilerinin yanında bu şirketlerin komuta ve kontrolünün zorlukları dikkate alınması gereken bir faktördür. Zira bunların askerî ve politik hiyerarşi ve komuta kontrol yapısı içinde bulunmamaları da ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Görev ortamının çok tehlikeli ve kazancın düşük olması hâlinde görevi bırakmak veya ertelemek gibi olasılıklar her zaman mevcuttur. Ayrıca sıkı bir mali ve idari denetim altında olamamaları halinde başka usulsüzlüklere de açıktırlar. Örneğin ABD'nin kiraladığı Halliburton şirketinin Irak'ta akaryakıtı fazla fiyattan tedarik etmesi vb. birçok usulsüzlüğe karıştığı iddia edilmiştir (Singer, 2005, s. 124).

Ülkelerin Özellikle Dış Müdahalelerde Askerî Kuvvetlerini Kullanmak İstememesi

Devletler tarafından özellikle toplumsal ve iç siyasi dengeler nedeniyle askerî özel güvenlik şirketlerinin kullanımıyla toplumun savaşa angajmanını belli bir seviyede tutulması ve toplumun savaş nedeniyle yönetime olan desteğinin azalmasının engellenmesi amaçlanmaktadır. Zira bu şirketlerin operasyon bölgelerinde daha etkin kullanılması ülkenin düzenli ordu birliklerinin daha küçük çapta kullanılmasına yol açacaktır. Örneğin, ABD Irak'ın

işgali ve Afganistan'daki savaşı eşzamanlı olarak yürütürken buralarda rotasyon sistemi içinde çok fazla askerî personele ihtiyaç duymuştur. Bu durumda savaş bölgelerinde birçok faaliyetin sivil şirketlere ihale edilmesiyle bu açık giderilmeye çalışılmıştır. Aksi hâlde ordu mensuplarının daha sık rotasyonlarla bu tip operasyon bölgelerinde görevlendirilmesi ile bu kişiler ve yakınlarının sıkıntı yaşamalarıyla toplum üzerine ve iç kamuoyunda olumsuz etkiler yapabilecek ve bu da iç siyasette başka komplikasyonlara yol açabilecekti. Örneğin 2007 yılında Irak'ta 160.000 ABD Silahlı Kuvvetleri personeline karşılık lojistik destek ve muharebe görevlerinde çeşitli fonksiyonlar icra eden 180.000 sivil şirket personeli bulunmaktaydı (Singer, 2007b, s. 2). ABD yönetimi 1998 yılında da Kosova Gözlemci Kuvvetine göndermek üzere sivil bir askerî şirket ile sözleşme imzalamıştır. Zira ABD, silahsız bir gözlem kuvvetinde eğitilmiş ve yetişmiş personelini görevlendirmekten kaçınmıştır (O'Brien, 2000, s. 59).

Sonuç

Son yıllarda gittikçe büyüme eğilimi içinde olan özel askerî ve güvenlik şirketleri pazarının giderek daha da büyümesi beklenebilir. Büyük bir finansman hacmi içeren bir pazarın yerel ve uluslararası güvenlik sisteminde büyük bir rol oynaması kaçınılmazdır. Sahip oldukları bu potansiyel ile özel askerî ve güvenlik şirketleri de artık ulusal ve uluslararası sistem içinde önemli bir devlet dışı aktör olarak meydana çıkmışlardır. Bu çalışmada incelendiği şekilde ÖAGŞ'leri birçok alanda son derecede etkin bir şekilde faaliyet icra etmektedirler. Bu alanlara gelecekte daha yenileri de eklenebilir. Zira alanın giderek büyümesi faaliyet alan ve kategorilerinin de büyümesine yol açabilecektir.

Mevcut durumda zaten birçok ülke kendi askerî kuvvetlerini uluslararası müdahale operasyonları görevlerine tahsis etmekten kaçınmaktadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde sıkça yaşanan silahlı iç çatışmalarda yaşanan insani krizleri önlemek amacıyla Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) onayıyla yapılan uluslararası askerî müdahalelerde bu gerçek açıkça ortaya çıkmıştır. Toplumlar kendi askerî kuvvetlerinin dünyanın değişik yerlerinde bu tip askerî operasyonlar için kullanılmasına sıcak bakmamakta ve devlet yönetimleri üzerinde bu yönde etki oluşturmaktadırlar. İlerde uluslararası toplum üyelerinin kendi askerî kuvvetleri ile karışmaktan çekinecekleri bu tip barışı destekleme operasyonlarına yönelik kuvvet oluşturmada ciddi sorunlar yaşanabilecektir. Bu durumda küresel barış ve güvenlik ortamına yönelik meydan okuma ve saldırılara karşı uluslararası toplumun reaksiyonunda ciddi bir zayıflama meydana gelebilecektir. Birleşmiş Milletler Koruma Sorumluluğu konseptinin hayata geçirilmesinde ciddi zorluklar ortaya çıkabilecektir. Bu durumlarda kullanılmak üzere giderek teknolojik yeteneklere de kavuşan bu şirketler bu tip barışı destekleme ya da BMGK kararı uyarınca icra edilecek askerî müdahale harekâtlarında kullanılabilirler mi? Böylece ülkeler bu görevlerin getirdiği çeşitli yük ve zorluklardan kurtulmuş olabilirler. Her ne kadar henüz bu konuda somut bir veri ortaya koymak mümkün değilse de konu gelecekte ciddi bir tartışma potansiyeline sahiptir. Zira bu çalışmada da açıklandığı şekilde günümüz dünyasında özellikle silahlı çatışma bölgelerindeki dış askerî müdahalelerde askerî birlik temin etmek ve bu birlikleri görev yerlerine sevk etmekte sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu husus özellikle Birleşmiş Milletler çatısı altında yürütülen Barış Gücü faaliyetlerinde ve özellikle de yüksek yoğunluklu çatışma riski bulunan bölgelere yönelik olarak yapılan dış askerî müdahalelerde sıklıkla bir problem sahası olarak ortaya çıkmaktadır.

Gelinen durumda görev alanı, yapıları ve yetenekleri itibarıyla karmaşık bir yapı olan özel askerî güvenlik şirketleri eski paralı askerlik, yarı-askerî kuvvetler, özel askerî güvenlik şirketi olarak geçmişteki örneklerinden farklı ve kendine özgü bir oluşum şeklinde gelişim göstermektedirler. Gelecekte de yeni form ve şekillerle var olmaya devam edecek olan ÖAGŞ'lerinin değişen güvenlik yapısı içinde yeri ve öneminin giderek artacağı aşikârdır. Bu kapsamda teknolojik gelişmelerin de etkisiyle alana yönelik olarak yoğun bir şekilde

profesyonel işgücü ihtiyacını arttırması güvenlik konusunda da bu tip şirketlerin daha çok tercih edilmesini arttırabilecek bir husustur. Zira güvenlik giderek son derecede profesyonelleşen bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Teknolojinin sağladığı imkânlarla yaşanan bu dönüşümleri görmezden gelmek güvenlik alanında başarı elde edilmesini güçleştirebilecektir ya da tersi şekilde bakılırsa teknolojinin etkin kullanımını daha iyi güvenlik sağlanmasına imkân verecektir.

Bu yazıda ele alınan birçok nedenden dolayı bu konu geri döndürülmesi mümkün görünmeyen bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda uluslararası toplumun bu oluşumu görmezden gelmek ya da buna karşı durmak yerine bu yeni aktörün güvenlik mimarisindeki rol, yetki ve sorumluluklarını belirleyen norm ve kuralların gelişimine yönelmesi uygun bir yaklaşım olabilir. Özellikle uluslararası hukukun bu alanda gelişimi ve bu şirketlerinde sistem içinde legal bir aktör hâline gelmeleri bu şekilde mümkün olacak ve bu alandaki tartışmalı yapı ortadan kaldırılabilir. Burada temel sorun devletlerin artan bir şekilde bu yapıları zaten mevcut hukuki boşluklardan yararlanarak çeşitli açık ve gizli amaçlarla kullanıyor ve bu eylemlerin sorumluluğundan bu şekilde kurtuluyor olmalarıdır. Bu durumda uluslararası sivil toplum bütün dünyayı ilgilendiren birçok konuda olduğu gibi bu konuda da devlet aktörünü insanlığın ortak yararına olan norm ve kuralların yaratılması konusunda harekete geçmeye zorlayabilir. Böylece devletler ve devletlerarası örgütler bu konuda düzenleme yapmaya sevk edilebilir. Aksi takdirde devletlerin -özellikle de bu şirketleri etkin olarak kullanan büyük devletlerin- kendi başına bu konuda düzenlemelere gitmelerini ümit etmek çok gerçekçi bir beklenti olmayacaktır.

Kaynakça

- ASDReports. (2020, 19 Şubat). Private Military Security Services (PMSCs) Market Report 2020-2030. <https://www.asdreports.com/news-29618/private-military-security-services-market-total-usd-4573-billion-2030> (erişim tarihi: 29.12.2021).
- Avant, D. D. (2008). Private security. In *Security Studies* (pp. 462-476). Routledge.
- Avant, D. D. ve De Nevers, R. (2011). Military contractors & the American way of war. *Daedalus*, 88-99.
- Avant, D. D. ve Sigelman, L. (2010). Private security and democracy: Lessons from the US in Iraq. *Security Studies*, 19(2), 230-265.
- Ballard, K. M. (2007). The privatization of military affairs: a historical look into the evolution of the private military industry. In *private military and security companies* (pp. 37-53). VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Bijos, L. ve de Souza, R. (2020). Private military companies and the outsourcing of war: a spark of destabilization to the Global Security. In *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul* (No. 69, pp. 87-118).
- Brayton, S. (2002). Outsourcing War: Mercenaries and the Privatization of Peacekeeping. *Journal of International Affairs*, 55(2), 303-329. <http://www.jstor.org/stable/24358173> (erişim tarihi: 23.9.2023)
- Bukkvoll, T. ve Østensen, Å. G. (2020). The emergence of Russian private military companies: a new tool of clandestine warfare. *Special Operations Journal*, 6(1), 1-17.
- Cameron, L. (2006). Private military companies: their status under international humanitarian law and its impact on their regulation. *International Review of the Red Cross*, 88(863), 573-598.
- Cameron, L. ve Chetail, V. (2013). *Privatizing war: private military and security companies under public international law*. Cambridge University Press.
- Fitzsimmons, S. (2013). Wheeled Warriors: Explaining variations in the use of violence by private security companies in Iraq. *Security studies*, 22(4), 707-739.

-
- Franke, V. ve Von Boemcken, M. (2011). Guns for hire: Motivations and attitudes of private security contractors. *Armed Forces & Society*, 37(4), 725-742.
- Fulloon, M. (2015). Non-state actor: defining private military companies. *Strategic Review for Southern Africa*, 37(2), 29.
- Gillard, E. C. (2006). Business goes to war: private military/security companies and international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, 88(863), 525-572.
- Hockenos, P. (2018). Homeland calling. In *homeland calling*. Cornell University Press.
- ICRC. 2008. The Montreux Document on Private Military and Security Companies. *International Committee of the Red Cross*. <https://shop.icrc.org/the-montreux-document-on-private-military-and-security-companies-pdf-en.html> (erişim tarihi: 29.05.2022)
- Jefferies, I. D. (2002). Private military companies – A Positive role to play in today’s International System. *Connections*, 1(4),103–125. <http://www.jstor.org/stable/26322969> (erişim tarihi: 28. 2.2022)
- Karagiannis, E. (2021). Russian surrogate warfare in Ukraine and Syria: understanding the utility of militias and private military companies. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(4), 549-565.
- Krahmann, E. (2013). The United States, PMSCs and the state monopoly on violence: leading the way towards norm change. *Security Dialogue*, 44(1), 53-71.
- Krahmann, E. (2016). NATO contracting in Afghanistan: the problem of principal–agent networks. *International Affairs*, 92(6), 1401-1426.
- Kruck, A. (2014). Theorizing the use of private military and security companies: a synthetic perspective. *Journal of International Relations and Development*, 17, 112-141.
- Leander, A. (2005). The market for force and public security: The destabilizing consequences of private military companies. *Journal of Peace Research*, 42(5), 605-622.
- Linti, T. (2016). UN’s use of private military and security companies in peacekeeping operations: is there a legal basis? *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*, 29, 140–152.
- Machiavelli, N. ve Atkinson, J. B. (2008). *The Prince (Atkinson Edition)*. Hackett Publishing.
- Maogoto, J. N. ve Sheehy, B. (2009). Private military companies & international law: building new ladders of legal accountability & responsibility. *Cardozo J. Conflict Resol.*, 11, 99.
- Marius, H. R. A. B. (2019). Reducing the logistic footprint–A desideratum of past and future military operations. *Bulletin of “ Carol I” National Defence University (EN)*, (02), 24-29.
- Moore, A. (2017). US military logistics outsourcing and the everywhere of war. *Territory, Politics, Governance*, 5(1), 5-27.
- Morgenthau, H. J. (1948). The problem of sovereignty reconsidered, The. *Colum. L. Rev.*, 48, 341.
- O'Brien, K. A. (2000). PMCs, myths and mercenaries: the debate on private military companies. *The RUSI Journal*, 145(1), 59-64.
- OHCHR. (t.y.) Protocol Additional to Geneva Conventions of 12 August 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts, (Protocol I), 8 June 1977 <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-additional-geneva-conventions-12-august-1949-and> (erişim tarihi: 25. 2.2022)
- Ortiz, D. J. (2012). *Contracting effects on logistics capabilities and readiness*. Army Command and General Staff Coll Fort Leavenworth Ks School of Advanced Military Studies.
- Ortiz, J. C. (2010). *Private armed forces and global security: a guide to the issues*. ABC-CLIO.
-

- Østensen, Å. G. (2011). *UN use of private military and security companies: practices and policies* (Vol. 3). Ubiquity Press.
- Parker, G. (2017). Mutiny and discontent in the Spanish army of Flanders 1572–1607. In *warfare in early modern Europe 1450–1660* (pp. 219-233). Routledge.
- Pawelczyk, M. (2018). Contemporary challenges in military logistics support. *Security and Defence Quarterly*, 20(3), 85-98.
- Petersohn, U. (2017). Private military and security companies (PMSCs), military effectiveness, and conflict severity in weak states, 1990–2007. *Journal of conflict resolution*, 61(5), 1046-1072.
- Pilbeam, B. (2020). The rise of private military and security companies. In *International Security Studies* (pp. 188-204). Routledge.
- Priest, D. (2004). Private guards repel an attack on US headquarters. *Washington Post*, 6(04). <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2004/04/06/private-guards-repel-attack-on-us-headquarters/fe2e4dd8-b6d2-4478-b92a-b269f8d7fb9b/> (erişim tarihi: 21.2.2022)
- Poutvaara, P., ve Wagener, A. (2011). Ending military conscription. *CESifo DICE Report*, 9(2), 36-43.
- Raphael, S. ve Stokes D., (2017), Enerji güvenliği, Collins, A. (Ed). *Çağdaş güvenlik çalışmaları, içinde (306-319) Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi*,
- Reynolds, N. (2019). *Putin's not-so-secret Mercenaries: Patronage, geopolitics, and the Wagner Group* (Vol. 8). Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.
- Sarıbeyoğlu, M. (2013). Uluslararası insancıl hukuk perspektifinden vatandaşlık: geleneksel sonuçların dönüşümü. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 71(1), 1021-1049.
- Sarre, R. ve Prenzler, T. (2000). The relationship between police and private security: models and future directions. *International journal of comparative and applied criminal justice*, 24(1), 91-113.
- Scahill, J. (2008). *Blackwater: The rise of the world's most powerful mercenary army*. Hachette UK.
- Singer, P. W. (2003). War, profits, and the vacuum of law: privatized military firms and international law. *Colum. J. Transnat'l L.*, 42, 521.
- Singer, P. W. (2005). Outsourcing war. *Foreign Aff.*, 84, 119.
- Singer, P. W. (2007a). Can't win with'em, can't go to war without'em: private military contractors and counter-insurgency. Washington, DC: Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0927militarycontractors.pdf> (erişim tarihi: 06.12.2021)
- Singer, P. W. (2007b). *Corporate warriors: the rise of the privatized military industry*. New York: Cornell University Press.
- Spearin, C. (2001). Private security companies and humanitarians: a corporate solution to securing humanitarian spaces? *International Peacekeeping*, 8(1), 20-43.
- Spearin, C. (2017). *Private military and security companies and states: force divided*. Springer International Publishing.
- Swed, O., & Crosbie, T. (2017). Private security and military contractors: A troubling oversight. *Sociology Compass*, 11(11), e12512. https://www.researchgate.net/profile/Thomas-Crosbie/publication/319909240_Private_security_and_military_contractors_A_troubling_oversight/links/59c4e850aca272c71bb8a066/Private-security-and-military-contractors-A-troubling-oversight.pdf (erişim tarihi: 21.9.2023).

- Tangör, B. ve Yalcinkaya, H. (2010). Güvenlik yönetişimi çerçevesinde özel askerî şirketler. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(25), 127-154.
- The Report of the CWC (Commission on Wartime Contracting in Iraq & Afghanistan (US)). (2011). *Transforming Wartime Contracting: Controlling Costs, Reducing Risks: Final Report to Congress: Findings and Recommendations for Legislative and Policy Changes*. Commission on Wartime Contracting in Iraq and Afghanistan. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CHRG-112shrg72564/pdf/CHRG-112shrg72564.pdf> (erişim tarihi: 30.12.2021)
- Tonkin, H. (2011). *State control over private military and security companies in armed conflict* (Vol. 80). Cambridge University Press.
- UNDSS. (2012) Guidelines on the use of armed security services from private security companies. *UN Department of Safety and Security*. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Mercenaries/WG/StudyP MSC/GuidelinesOnUseOfArmedSecurityServices.pdf> (erişim tarihi: 25.3.2023)
- Vaux T, Seiple C, Nakano G. ve Van Brabant K, (2001) *Humanitarian action and private security companies. Opening the debate*, London: International Alert.
- Vinnel Arabia. (2023) About Us, (erişim tarihi: 25.3.2023). <https://www.vinnellarabia.com/about.html>
- Weber, M. (1946) Politics as a vocation. In (H.H. Gerth and C. Wright Mills, eds.) *Essays in sociology*, 26-45.
- Weitzel, M. (2011) History of army contracting, (erişim tarihi: 25.2.2023). https://www.army.mil/article/54337/history_of_army_contracting
- Welch, M. (2009). Fragmented power and state-corporate killings: a critique of Blackwater in Iraq. *Crime, law, and social change*, 51(3), 351-364.
- Wells, J., Meyers, J. ve Mulvihill, M. (2001). US Ties to the Saudi elite may be hurting the war on terrorism. *Boston Herald*, 10. aktaran Collins, A. (2017). Çağdaş Güvenlik Çalışmaları, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi,
- White, N. D. ve MacLeod, S. (2008). EU operations and private military contractors: issues of corporate and institutional responsibility. *European Journal of International Law*, 19(5), 965-988.
- Yıldız, M. ve Ekmekçioğlu, A. (2018). Özel askerî şirketlerin savunma politikaları açısından incelenmesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 51(3), 27-59.
- Zabyelina, Y. ve Kustova, I. (2015). Energy and conflict: security outsourcing in the protection of critical energy infrastructures. *Cooperation and Conflict*, 50(4), 531-549.

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Uluslararası Barış ve Güvenliğin Korunmasında Birleşmiş Milletlerin Rolü: Bağımsızlıktan Bölünmeye Sudan Örneği (1956-2011)

The Role of the United Nations in Maintaining International Peace and Security: The Example of Sudan from Independence to Partition (1956-2011)

Levent Ersin ORALLI^a İskender KARAKAYA^{b*}

^a Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7610-4514

^b Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yozgat / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6285-4568

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 9 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 3 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Sudan,
Güney Sudan,
Birleşmiş Milletler,
Darfur,
Afrika.

ÖZ

Afrika'nın en büyük ülkelerinden birisi olan Sudan, İngiliz sömürge dönemi sonrası 1956 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur. Bağımsızlık sonrası gerek sömürgecilik döneminden gelen sorunlar gerekse de siyasi çekişmeler, etnik (Arap-Afrikalı) ve sosyo-kültürel (din, bölgesel milliyetçilik ve kabilecilik) sorunlarla istikrarsız dönemler, iç savaşlar ve çekişmeler yaşamıştır. Kuzey (hükümet güçleri) ve Güney (Sudan Halk Özgürlük Hareketi vd.) arasındaki iç savaş ve Darfur'da meydana gelen çatışmalar sonucu birçok insan ölmüş ya da zarar görmüştür. Sudan'da yaşanan bu süreç BM ve diğer uluslararası örgütlerin Sudan ile ilgilenmelerine yol açmış ve 2005 yılında yapılan Kapsamlı Barış Antlaşması ile 2011 yılında düzenlenen referandumla Güney Sudan bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak bu referandum süreci çok kolay olmamış Sudan'da BM, 2000 yılı sonrası aldığı kararlar ve oluşturduğu misyonlarla uluslararası barış ve güvenliği sağlama adına yoğun çabalar sarf etmiştir. Kuzey ve Güney arasındaki çatışmaların, ölümlerin ve insani krizlerin engellenmesi için güvenlik konseyinde birçok karar alınmış, UNAMIS, UNMIS misyonları oluşturulmuş, özel temsilciler atanmıştır. Barış süreçleri, idari önlemler, güvenlik önlemleri ve insani yardımları içeren bu önlemlere rağmen Sudan'ın yapısı korunamamış ve 2011 yılında düzenlenen referandumla ülke ikiye bölünmüştür. Birleşmiş Milletler (BM)'in Sudan'daki misyonunun nasıl başlayıp ilerlediği detayları ile ele alınacağı bu makalede BM'nin, Sudan'da uluslararası barış ve güvenliği sağlama çabalarının başarısız olduğu bunun sonucu olarak da Sudan'ın 2011'de ikiye bölündüğü hipotezi öne sürülmektedir. Çalışmada, Sudan'daki uluslararası güvenlik ve barışı sağlama süreci tarihsel, hukuki, sosyo-kültürel ve güvenlik boyutları ile ele alınmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 9, 2023

Accepted: October 3, 2023

Keywords:

Sudan,
South Sudan,
United Nations,
Darfur,
Africa.

ABSTRACT

Sudan, one of the largest countries in Africa, gained its independence in 1956 after the British colonial period. After the independence, it experienced unstable periods, civil wars and conflicts with both the problems from the colonial period and political conflicts, ethnic (Arab-African) and socio-cultural (religion, regional nationalism and tribalism) problems. Many people died or were harmed as a result of the civil war between the North (government forces) and the South (Sudan People's Freedom Movement etc.) and the conflicts in Darfur. This process in Sudan led the UN and other international organizations to take an interest in Sudan, and with the Comprehensive Peace Treaty signed in 2005, South Sudan gained its independence with a referendum held in 2011. However, this referendum process was not so easy. In Sudan, the UN made intense efforts to ensure international peace and security with the decisions it took after 2000 and the missions it created. In order to prevent conflicts, deaths and humanitarian crises between the North and the South, many decisions were taken in the Security Council, UNAMIS and UNMIS missions were established, and special representatives were appointed. Despite these measures, including peace processes, administrative measures, security measures and humanitarian aid, the structure of Sudan could not be preserved, and the country was divided into two with a referendum held in 2011. In this article, in which the United Nations (UN) mission in Sudan will be discussed in detail, it is hypothesized that the UN's efforts to ensure international peace and security in Sudan failed, and as a result, Sudan was divided into two in 2011. is being driven. In the study, the process of ensuring international security and peace in Sudan is discussed with its historical, legal, socio-cultural and security dimensions.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: iskenderkarakaya@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

After gaining independence on January 1, 1956, Sudan continuously experienced internal conflicts, except for a brief period between 1972 and 1983. The Sudanese people have been greatly affected by the ongoing wars and their consequences. During this period, two major internal wars/conflicts occurred in Sudan. One was between the North and the South (First Sudanese Civil War: 1955-1972), which was interrupted by the Addis Ababa Agreement in 1972 but resumed in 1983 (Second Sudanese Civil War: 1983-2005). Over the course of more than 20 years, the Government and the main rebel group in the South, the Sudan People's Liberation Movement/Army (SPLM/A), engaged in a war over issues such as wealth resources, power sharing, the role of religion in the state, and the right to self-determination. This conflict resulted in the deaths of over two million people, displacement of four million, and around 600,000 people seeking refuge in other countries. Following this prolonged conflict, the Darfur region's conflicts emerged, featuring attacks, burning of villages, sexual violence, and the suffering of millions, often overshadowing the previous conflict (Background, 2006; Bilgenoğlu, 2019).

In this study, the United Nations' (UN) mission in Sudan is detailed from its inception and progression. The hypothesis proposed in this article suggests that the UN's efforts to establish international peace and security in Sudan failed, leading to Sudan's division into two in 2011. The origins of this situation can be attributed to ethnic, religious, socio-cultural factors, as well as the influence of regional and global powers' policies, resulting in a conflict-ridden process. Looking at the UN's involvement in the region, it is observed that its interest in Sudan started on a weak foundation in 1993 but progressively grew from 2003 onwards. Many academics associate this process with the region's newly discovered and potentially valuable oil resources. The involvement of the United States not only with Sudan but also with Chad reinforces the validity of this perspective. The active inclusion of major powers like the United States, as well as international organizations like NATO, the EU, AU, and the UN through pressure aligns with the strategy expected from a hegemonic power. When examining the UN's activities in the context of this issue, it becomes apparent that the US's behind-the-scenes influence is palpable. While the international legality of UN peacekeeping operations requires seeking the "consent" of the Sudanese Government, it is evident that Sudan was under immense pressure to accept AU and UN elements.

Initiated by the Intergovernmental Authority on Development (IGAD) in 1993, the regional peace initiative was remotely supported and monitored by the United Nations. The Secretary-General's visit to Sudan in 2002 is significant to highlight the beginning of preparations. On July 20, 2002, the Machakos Protocol was signed by the warring parties of the North-South civil war, forming a comprehensive agreement framework. To transform this into a comprehensive agreement, the United Nations Advance Mission in Sudan (UNAMIS) was established on June 11, 2004, by Resolution 1547, tasked with preparing the deployment of a peace-support operation.

Starting in February 2003, escalating violence in Darfur prompted AU-led political initiatives, leading to the Abuja talks where the parties were compelled to engage. Consequently, the Humanitarian Ceasefire Agreement was signed on April 8, 2004, in N'Djamena. During this time, the UN initiated humanitarian aid operations. In response to the worsening crisis in Darfur, the Security Council expanded UNAMIS's tasks on July 30, 2004, through Resolution 1556, and requested monthly reports from the Secretary-General. Decisions and reports continued based on evolving situations.

A turning point in Sudan's history was the Comprehensive Peace Agreement (CPA) signed on January 9, 2005, between the Sudanese government and the Sudan People's Liberation Movement/Army in Nairobi, Kenya. A crucial detail of the agreement was the provision for a referendum in 2011, resulting in the independence of South Sudan and the division of Sudan. Immediately after the signing of the Peace Agreement on January 10, 2005, the Security Council emphasized the urgent need for the rapid implementation of international assistance, including a peace support operation in South Sudan. Meanwhile, the African Union Mission in Sudan (AMIS) continuously increased its presence despite limited capabilities, attempting to manage the crisis in the region, while Sudan's government aimed to keep non-African Union entities and organizations away from the situation. At the initiative of the United States and following the Security Council's request on October 7, 2004, an Investigation Commission was established to investigate human rights violations and alleged acts of genocide in Darfur. The Commission determined that while the attacks were not genocide, they were marked by egregious human rights violations. Despite this, the US continued to push the genocide narrative and accused the Sudanese government of arming its forces and the Janjaweed militias to commit these attacks.

On March 24, 2005, the Security Council established the United Nations Mission in Sudan (UNMIS) for peacekeeping operations. Signs of a broader mission than supporting CPA implementation emerged, and after the Darfur Peace Agreement was signed on May 5, 2006, the Security Council expanded UNMIS's mandate to include deployment in Darfur through Resolution 1706 on August 31, 2006. The events in Sudan and Darfur tested the United Nations' presence in terms of international politics and security. Regrettably, the UN was not successful in achieving its primary goal of international peace and security in the Sudanese context. This failure can be attributed to both Sudan's internal dynamics (ethnic, socio-cultural structure, economic resources, etc.) and external factors (regional and global powers) that influenced the situation.

Giriş

Sudan, 1 Ocak 1956'da bağımsızlığını kazandıktan sonra 1972-1983 arasındaki kısa bir zaman dilimi haricinde sürekli iç savaşlar yaşamıştır. Sudan halkı, devam eden savaşlardan ve sonuçlarından çok etkilenmiştir. Sudan'da bu süreçte iki genel iç savaş/çatışma yaşanmıştır. Bunlardan biri Kuzey ve Güney arasında olan diğeri ise Darfur'da yaşanan çatışmalardır. Kuzey-Güney İç Savaşına (1955-1972), 1972 yılında Addis Ababa Anlaşması ile ara verildikten sonra, 1983 yılında yeniden (İkinci Sudan İç Savaşı – 1983-2005) başlamıştır. 20 yılı aşkın bir süredir Hükümet ve güneydeki ana isyancı grup olan Sudan Halk Özgürlük Hareketi/Ordusu (Sudan People's Liberation Movement/Army-SPLM/A), zenginlik kaynakları ve güç paylaşımı, devlette dinin yeri, kendi geleceğini belirleme hakkı üzerine savaş yapmış, iki milyonun üzerinde insan ölmüş, dört milyon insan yerinden edilmiş ve 600,000 civarında insan Sudan'dan sığınma talebi ile başka ülkelere kaçmıştır. Bu savaşın uzun geçmişinin ardından bu sefer Darfur bölgesindeki çatışmalar, yaşanan saldırılar, köy yakmalar, tecavüzler ve milyonlarca insanın dramıyla daha ön plana çıkmaya başlamış ve neredeyse diğerini geri planda bırakmıştır. (Background, 2006; Bilgenoğlu, 2019).

Çalışmada, Birleşmiş Milletler (BM)'in Sudan'daki misyonunun nasıl başlayıp ilerlediği detayları ile ele alınmıştır. Bu makalede BM'nin, Sudan'da uluslararası barış ve güvenliği sağlama çabalarının başarısız olduğu bunun sonucu olarak da Sudan'ın 2011'de ikiye bölündüğü hipotezi öne sürülmektedir. Bu durumun kökeninde Sudan'daki etnik, dinsel ve sosyo-kültürel nedenler olduğu kadar bölgesel ve küresel güçlerin politikalarının da etkilerinin olduğu çatışmacı bir süreç sonunda gerçekleşmiştir. Bu kapsamda; öncelikle Sudan'ın kısaca tarihi anlatılacak ve bugün büyük insanlık trajedilerine sahne olan Darfur ve Sudan'daki problemlerin kaynaklarına inilmeye çalışılacaktır. 2003'ten itibaren Darfur ile daha çok gündeme gelen Sudan ile ilgili kısa genel bilgiler verildikten sonra, BM'nin Sudan'a ilgisinin başladığı dönemlerden başlayarak gelişmeler ve ardından BM'nin Sudan'daki misyonları ile ilgili gelişmeler ele alınacak, UNAMIS ve UNMIS misyonları incelenecektir. Son olarak yapılan anlaşmalardan ve uygulamalarından bahsedilecek ve BM'nin görevini yapma sürecinde uluslararası organizasyonlar olan Afrika Birliği (AU) ve Avrupa Birliği ilişkilerine de yer verilecektir.

Sudan Bölgesindeki Çatışmaların Kaynakları

Yüz ölçümü bakımından Afrika'nın en büyük ülkelerinden birisi olan Sudan, 1956 yılında İngiliz kolonisi olmaktan çıkıp bağımsızlığına kavuşmuştur. Cumhuriyet ile yönetilen Sudan'daki en büyük etnik unsur 2011 yılı öncesi nüfusun yaklaşık %50'sini oluşturan Sudan Arapları olmuştur. Sudan Araplarının %99'u Müslüman olup Arapça konuşmaktadırlar. İkinci etnik unsur nüfusun %11,5'ini oluşturan, genellikle güney bölgelerde yaşayan ve çoğunluğu yerel dinlere mensup veya Hristiyan olan, siyah tenli Dinkalar'dır. Toplam kabile sayısının 300 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Ülke bu hâliyle; din, ırkçılık ve milliyetçilik odaklı akımların tahrik edilmesiyle, ülke içinden ve dışından menfaat kazanma amaçlı kışkırtmalara karşı çok hassas bir yapı arz etmektedir (Meredith, 2005; Arpa, 2011).

Darfur bölgesinde yaşayan ve 1983 nüfus sayımına göre sayıları yarım milyon civarında olan Fur'lar, Batı Sudan halkı olarak bilinmektedir. Fur halkı toprakla uğraşan ve yerleşik siyah Afrikalıdır. Toplulukları oldukça yüksek seviyede geleneklere bağlı ve köy yaşlıları tarafından yönetilirler. Nil-Sahra dili olan Fur dili konuşurlar ve Orta Çağ'da Kanem-Bornu İmparatorluğu'nun bölgeyi fethini takiben Müslüman olmuşlar ve son yıllarda bazıları Arapça konuşmaya başlamışlardır (Darfur Conflict, 2007; Agwanda ve Asal, 2020).

Fur'ların yaşam tarzı, bölgenin sığır çobanları olan göçebe Baggara'larla, su kaynakları ve otlak alanları konusunda en verimli tarım alanlarının bulunduğu özellikle Darfur bölgesinin

merkezindeki Marra Dağı civarında çatışmaya sürüklemiştir. Yıllarca süren ve 2003'te başlayıp Darfur adını uluslararası gündeme taşıyan ve çatışmaları günümüzde zirveye tırmandıran etnik çatışmaların temelini oluşturmuştur (Darfur Conflict, 2007).

Sudan'ı güneyden kuzeye doğru Beyaz Nil nehri boyunca ikiye bölen petrol hattı üzerinde kuyular bulunmaktadır. Bu petrol alanları güneyde daha yoğundur ve Sudan'ın yanı sıra Kanada, Malezya, Çin, Avusturya, İsveç ve Katar'ın da imtiyaz hakkı bulunmaktadır. Sudan, günlük 320 bin varil ham petrol üretim kapasitesine sahiptir (Chad-Sudan Conflict, 2006). Çad'ın güneyindeki Doba bölgesinden de (Darfur'un batısı), 2003 Temmuz'unda ilk petrol çıkarılmıştır ve petrol potansiyeli yüksektir. Günlük yaklaşık 225 bin varil üretim kapasitesindeki bu petrol, Dünya Bankası desteğiyle inşa edilen Çad-Kamerun petrol boru hattı aracılığıyla Atlas Okyanusu'na akıtılmakta, oradan da ABD'ye ve Avrupa ülkelerine ihraç edilmektedir. Boru hattının işletilmesi, ABD'li Exxon ve Chevron Texaco ile Malezyalı Petronas arasında kurulan bir konsorsiyum ile yürütülmektedir (Elnur, 2009).

Sudan ve Çad arasındaki sınır bölgesi, karmaşık bir kabile yapısına sahiptir. Her iki tarafta da aynı kabileden insanlar yaşamaktadır. Örneğin, Darfur'da Sudan Hükümeti'ne karşı silahlı mücadele yürütenlerin bir kısmı 1990 yılında darbe ile yönetime gelen Çad Devlet Başkanı İdris Debi'nin de bağlı olduğu Zağawa kabilesindedir. Bu kabile ilişkilerinden dolayı Darfur, 1990 yılındaki darbe dâhil, Çad'daki hükümet değişikliklerinde aktif rol oynamaktadır. Albay İdris Debi'nin darbeden sonra demokrasi vaat etmesine rağmen bugüne kadar askerî yönetimden vazgeçmemesi halkta huzursuzluk sebebi olmuştur (Chad-Sudan Conflict, 2006; Glasman vd, 2023).

Sudan'ın güneyinde yaşayan Dinka denilen siyah Afrika kökenli köylüler, petrol sahalarının işlenmeye başlamasıyla hükümet ve SPLM/A mensubu isyancılar arasında yaşanan anlaşmazlık ve çatışmalar yüzünden evlerini terk etmek zorunda bırakılmışlardır. Evlerini terk edenlerin çoğu komşu ülkelere kaçarken, kalanı sığınma kamplarına yerleştirilmiştir. Araplara karşı yürütülen çatışmalarda görünen sebep, petrol gelirlerinin Arap asıllı nüfusun lehine dengeli dağıtılmadığı ve güney bölgeye daha fazla özerklik verilmesi talebidir. Sudan hükümetiyle gayrimüslim Güney arasında, ateşkes kararı ve silah bırakma anlaşması yapılmıştır. Varılan anlaşmanın kritik maddeleri; Sudan petrolünün yarı yarıya Güneyle bölüşülmesi 2011'de düzenlenen ve Sudan'ın ikiye bölünmesine imkân verecek olan "referandumu" Hartum yönetiminin kabul etmesi olmuştur (Politics of Sudan, 2006; Glasman vd., 2023).

Sudan'ın güneyinde barış sağlanmak üzere iken 2003 yılında (Batı komşu Çad'da petrol bulunmasından hemen sonra) Sudan'ın batı bölgesindeki Darfur'da iki siyah isyan grubu Sudan hükümetine karşı ayaklanma başlatmıştır. İnsan hakları izleme grubu ve Hartum'un "militan" dediği bu çetelere Darfur halkı, Arapçada "at üstündeki canavar" anlamına gelen "Cancavid" demekte ve Cancavid'lerin amacınının Arap olmayanları Sudan topraklarından atmak olduğunu iddia etmektedir. Cancavidlerin yaptıkları Sudan'ın 7 milyon Müslüman nüfusuna tamir edilemez zarar riski oluştururken, başkent Hartum'daki merkezî hükümet, katliam yapan Arap çetelere silah ve lojistik destek vermekle suçlanmıştır. Hartum, "haydut" diye tanımladığı çetelerle iş birliği içinde olduğu iddialarını reddederek uluslararası baskı gruplarının Amerika'nın teröre sponsor olduğuna inandığı Sudan'ı ortadan kaldırmak olduğunu iddia etmektedir. Daha önce Sudan'ın güneyi ile uzlaştırma çabalarına arabulucu olarak katılan Çad ise Darfur'daki çetelerin Sudan sınırındaki Adre kentine düzenledikleri saldırılardan Hartum hükümetini sorumlu tutarak Sudan'ı düşman ilan etmiştir. İsyancıların Çad içerisinde etkili olarak kurduğu darbe yönetiminin devrilmesinden endişe eden Çad lideri İdris Debi, problemi Sudan'ın saldırganlığı olarak tanımlamaktadır ve uluslararası platforma taşımaya çalışarak

mevcut yönetimini koruma gayretindedir. Bu da batılı devletlerin arzu ettiği bir durumdur (Arpa, 2011).

Sudan'ın Güney komşusu Uganda'nın da kuzeyi 20 yıldır terör tehdidi altındadır. Lord's Resistance Army (LRA) adlı örgüt sivillere saldırılar düzenlemektedir ve bugüne kadar on binlerce insanı katletmiştir. Son olarak 29 Ağustos 2006'da yürürlüğe girmek üzere Uganda hükümeti ile LRA arasında ateşkes sağlanmıştır. Bu yakınlaşma ve antlaşma süreçleri Sudan'ın bölünmesine ilişkin süreci geciktirmenin ötesinde bir anlam ifade etmediği gibi, küresel güçlerin sahadaki taleplerinin anlamlandırılması açısından da önem arz etmektedir. Bölgede güvenliğin tesisi ve silahlı çatışmaların önlenmesi amacıyla birçok antlaşma tesis edilmiştir (Millar, 2022; Glasman vd., 2023):

- Addis Ababa Anlaşması (1972)
- Nairobi Kapsamlı Barış Anlaşması (9 Ocak 2005)
- Güvenlik Konseyi, 24 Mart 2005 tarihli 1590 sayılı kararla, Sudan Hükümeti ile Sudan Halk Özgürlük Hareketi/Ordusu (SPLM/A) arasında 9 Ocak 2005 tarihinde imzalanan Kapsamlı Barış Anlaşması(KBA)'nın uygulanmasını desteklemek ve insan haklarının koruma ve teşvik ile insani yardıma ilişkin belirli fonksiyonları icra etmek için Sudan'da Birleşmiş Milletler Misyonu (UNMIS) kurmaya karar verdi.
- Darfur'daki Çatışma Üzerine İnsani Ateşkes Anlaşması ve Protokolü (8 Nisan 2004) (Darfur, 2006).
- Sudan Hükümeti, Sudan Özgürlük Hareketi/Ordusu (SLM/A) ve Adalet ve Eşitlik Hareketi (JEM) arasında Anlaşma (25 Nisan 2004)
- Darfur'da Gözlemci Görevlendirilmesi ve Ateşkes Komisyonu'nun Kurulması Modaliteleri Üzerine Sudan'lı Taraflarla Anlaşma (28 Mayıs 2004)
- Sudan'ın Darfur Bölgesindeki Ateşkes Komisyonu (CFC)'nin Kurulması ve Yönetimi üzerine Misyon Statüsü Anlaşması (SOMA) (4 Haziran 2004)
- Sudan Hükümeti, Sudan Özgürlük Hareketi/Ordusu (SLM/A) ve Adalet ve Eşitlik Hareketi (JEM) arasında Darfur'daki İnsani Durumun İyileştirilmesi üzerine Protokol (9 Kasım 2004)
- Sudan Hükümeti, Sudan Özgürlük Hareketi/Ordusu (SLM/A) ve Adalet ve Eşitlik Hareketi (JEM) arasında N'Djamena Anlaşması ile Uyumlu olarak Darfur'daki Güvenlik Durumunun Geliştirilmesi üzerine Protokol (9 Kasım 2004)
- Darfur Barış Anlaşması (5 Mayıs 2006) Sudan Hükümeti ile en geniş isyancı grup olan SLM/A (Sudan Özgürlük Hareketi/Ordusu) arasında 3 yıldır süren çatışmayı sona erdirmek üzere imzalandı. Anlaşma, kısaca Cancavid'lerin silahsızlandırılması, isyancı grupların dağıtılması ve kurulacak geçici hükümette isyancıların da yer almasını sağlayacaktır. Ancak Afrika Birliği'nin çabaları ile sağlanan anlaşmaya tüm isyancı gruplar imza koymamışlardır. 31 Ağustos 2006'da Konsey, 1706 sayılı kararla, UNMIS görev alanını Darfur Barış Anlaşması (DBA)'nın etkin ve öncelikli uygulanmasını desteklemek için Darfur'da görevlendirilmesini kapsayacak şekilde genişletti (Unmis, 2006).

Görüldüğü gibi her iki savaş/çatışmadan sonra da taraflar arasında birer anlaşma yapılmış ve BM yapılan anlaşmaların uygulanmasına destek için BM misyonuna ve onun görev alanının genişletilmesine karar vermiştir. Yıllara göre Sudan ile ilgili BM Güvenlik Konseyinin aldığı kararlara toplu olarak baktığımızda son üç yılda gerçekleştiği ve özellikle de 2006 yılında en üst seviyeye çıktığı görülmektedir (Resolutions of the Security Council, 2006).

- 2004 yılında 1547, 1556, 1564 ve 1574 nolu kararlar
- 2005 yılında 1585, 1588, 1590, 1591, 1593, 1627 ve 1651 nolu kararlar
- 2006 yılında 1663, 1665, 1672, 1679, 1706, 1709, 1713 ve 1714 nolu kararlar

Küresel Güçlerin Bölünme Öncesinde Sudan'a İlişkin Yaklaşımları

Bölgede en başta ABD olmak üzere İngiltere, Fransa ve hatta Avrupa Birliğinin planları ve beklentileri bulunmaktadır. Bu çok yönlü beklentileri dinsel, petrol odaklı ve stratejik üstünlük sağlama odaklı olmak üzere üç boyutta incelemek mümkündür. Bu her üç unsur da aslında sebep-sonuç itibarıyla çok sıkı bir biçimde birbirleri ile ilişkilidir.

ABD'nin bölge ile ilgisi çok öncelere dayanmaktadır. Kenya ve Tanzanya'daki büyükelçiliklerinin 1998 yılında bombalanmasının ardından çok kısa sürede Sudan'ı suçlu ilan eden ABD, Sudan'da bir ilaç fabrikasını kimyasal silah üretiyor gerekçesiyle bombalamıştır. Daha sonra Sudan'ı terörist ülke ilan eden ABD, aslında Genişletilmiş Orta Doğu Projesi'nin bir ayağı için alt yapı kurduğu iddiaları ile karşılaşmıştır. Sudan, Çin ile iyi ilişkilere sahip olup Pekin'in petrol tedarik ettiği bir ülkedir. Afrika'daki üretilen petrole hâkim olmak ve böylece hızla büyüyen Çin ve Hindistan'ın enerji kaynaklarını kontrol altına almak ABD'nin ana hedefi olarak öne sürülmektedir. İngiltere ise ABD'nin her zaman olduğu gibi yanında yer alarak 1956'dan önce eski sömürgesi olan Avrupa'ya petrol ihraç eden Sudan'da ve Afrika bölgesinde söz sahibi olmak istemektedir. Afrika'yı arka bahçesi olarak gören Fransa da burada olan gelişmelerden uzak kalmak istememektedir (Huliaras, 2006 ve Budak, 2022).

ABD'nin dünya enerji kaynaklarını ve güç dengesini lehine şekillendirmede izlediği yöntem çok açıktır: stratejik bölgelerde yönetim karşıtı olma, etnik veya dinî farklılık gibi potansiyelleri kullanarak sınırları yeniden şekillendirmek ve hatta kendi uydu ülkelerini oluşturmak. Bunu ABD Silahlı Kuvvetler dergisindeki Ralph Peters'in "Kan Sınırları" adlı makalesinde de Orta Doğu için açık bir şekilde görmek mümkündür (Peters, 2006). Bu yüzden özerklik ve self determinasyon kazanarak halkının çoğunluğu Hristiyan olan Sudan'ın güneyinin, petrolü zengin Çad'ın yönetiminin yıkılarak doğusunun ve hatta Uganda'nın 20 yıldır çatışmalar içinde olan kuzeyinin, ABD'nin gelecekte kurmayı planladığı uydu ülkesine temel teşkil ettiği değerlendirilmektedir (Yamak, 2020).

ABD, Çad'da 2003'te petrol bulduktan hemen sonra Darfur'da isyan çıkartmakla her iki bölgede de bireyleri bulunan ve Çad'da etkili olan kabileler vasıtasıyla Çad yönetimini devirerek kendi yandaşı bir yönetim kurdurma gayreti içerisinde olmuştur. Çünkü İdris Debi yönetimi, işletmesi bu dönem Petronas, Chevron Texaco¹ ve Exxon konsorsiyumu tarafından yapılan Çad-Kamerun petrol boru hattını kendi yönetimine almak istemiş ve bu sebeple de Çin ile yakınlaşmaya başlamıştır. Çad yönetimi ilerleyen dönemde, Petronas ve Chevron Texaco şirketlerinin vergi kaçırdukları gerekçesiyle faaliyetlerini durdurma kararı almıştır. ABD, buradaki petrolün ve Çad-Kamerun petrol boru hattının kontrolünü elinde tutabilmek, Çad-Çin yakınlaşmasını önleyebilmek gayreti içerisinde (Huliaras, 2006; Yamak, 2020).

Yıllar boyunca ülkeye barış getirmek için komşu ülkeler, ilgili diğer ülkeler ve savaşan tarafların mensupları aracılığıyla çok çeşitli girişimler olmuştur. 1993'te başlayan gelişme için Hükümetlerarası Otorite (IGAD)'ın insiyatifinde başlatılan bölgesel barış girişimi de buna benzer bir girişim olmuş, Birleşmiş Milletler, IGAD bu girişimi desteklemiş ve yakından takip etmiştir (Unmis, 2006). Genel Sekreter, Afrika'nın Boynuzu'nda ve Büyük Göller bölgesindeki

¹ Chevron ve Texaco petrol şirketleri 2001 yılında birleşti.

gelişmeleri takip için Aralık 1997’de, Mohamed Sahnoun’u Afrika özel danışmanı olarak atamıştır. Sahnoun ve diğer yetkililer BM’yi IGAD ülkeleri zirvelerinde temsil etmişler ve barış sürecini desteklemek için bölge hükümet ve örgütleri ile danışmalarda bulunmuşlardır. Bu yetkililer aynı zamanda, IGAD barış sürecini destekleyen ve çeşitli alanlarda kapasite geliştirmek üzere bölgesel örgütlere yardım eden ülke ve örgütlerden oluşan IGAD ortakları forumuna katılmışlar, 2002 yılı boyunca Sudan barış süreci, IGAD himayesinde önemli ilerleme sağlamıştır (Stapleton, 2022).

Barış çabalarına ivme kazandırmak için Genel Sekreter 10-12 Temmuz 2002 tarihlerinde Sudan’ı ziyaret etmiştir. 20 Temmuz 2002’de çatışan taraflar; devlet ve din, güney Sudan halkının kendi geleceğini kendilerinin belirleme hakkı, hükümet yapıları, geçiş süreci, yönetim prensipleri üzerinde geniş bir çerçeve anlaşmasına vardıkları Machakos Protokolünü imzalamışlardır. Ateşkes, insan hakları, kaynaklar ve gücü paylaşma gibi önemli konularda görüşmelere devam etme konusunda da mutabık kalmışlardır (Machakos Protokol, 2006). Yapılan ilerlemelerden memnun olan Genel Sekreter, tarafları görüşmelere yoğun bir şekilde devam etmeleri için sevk etmiş ve Genel Sekreter özel danışmanı, Sahnoun ve diğer sekreterlik yetkilileri Ağustos 2002’den itibaren Machakos, Kenya’da IGAD görüşmelerini desteklemek üzere görev yapmışlardır (Unmis, 2006).

Sudan’da Birleşmiş Milletler Öncü Misyonu (UNAMIS)

Barış çabalarını yoğunlaştırmak ve yapılan ilerlemenin -Bu arada, IGAD liderliğinde, 7 Ocak 2004 tarihli Zenginliğin Paylaşımı Anlaşması ve 26 Mayıs 2004 tarihinde Güç Paylaşımı Protokolü imzalanmıştır- ivmesini sürdürmek üzere Güvenlik Konseyi, genel Sekreter’in tavsiyesi ile 11 Haziran 2004 tarihinde 1547 nolu karar ile Sudan’da Birleşmiş Milletler Öncü Misyonu (UNAMIS)’nu oluşturmuştur. UNAMIS, öngörülen barışı destekleme operasyonu açılımını hazırlamak üzere ilgili taraflar arasında temasların sürekliliğini temin etmek için görevlendirilmiştir (Background, 2006).

Genel Sekreter tarafından, UNAMIS’in başına ve Sudan’a özel temsilci olarak Jan Pronk atanmıştır. Pronk’a iki yardımcı ve bir askerî danışman refakat etmiştir. Ekip; ilave olarak askerî, politik ve sivil işler personeli, basın enformasyon görevlileri, idari lojistik ve diğer alanlarda uzmanlar tarafından desteklenmesi planlanmıştır (Unmis, 2006). Özel temsilci, IGAD himayesindeki görüşmelerde Kuzey-Güney İç Savaşı ve Afrika Birliği himayesindeki görüşmelerde de Darfur çatışmaları için barış yapma çabalarını yönlendirmiştir. İlave olarak bir diğer BM ekibi de müzakerelerin sonuçlarının Sudan’a genişletilecek bir harekât için zemin hazırlamak amacıyla Naivasha, Kenya’daki barış görüşmelerinin son safhalarına katılmıştır. (Millar, 2022). Özel temsilci, Sudan’daki BM ülke ekibi ile KBA’nın uygulanmasını desteklemede BM’ni en iyi hazırlık durumunu temin etmek amacıyla “birleşik bir yapı” geliştirmek için çalışmışlardır. UNAMIS idare ve destek elemanları, yerinde harekât planlarını iyileştirme ve geliştirme ve aynı zamanda askerî ve sivil personel görevlendirmesini hazırlama ve misyonun etkinliğini artıracak “ileri destek” üzerine odaklanmışlardır (Stapleton, 2022; Millar, 2022).

Darfur; etnik, ekonomik ve politik gerginlikler ile kıt kaynaklar üzerine rekabet yüzünden gittikçe kötüleşen yerel şiddet olaylarına sahne olmuştur. Şubat 2003’ten başlayarak Sudan Özgürlük Hareketi/Ordusu (SLM/A) ve Adalet ve Eşitlik Hareketi (JEM) tarafından hükümet hedeflerine yaptığı saldırıları ve hükümetin bunlara tepki olarak ulusal silahlı kuvvetlerini görevlendirmesi ve yerel milisleri mobilize etmesi kararı; şiddeti emsali görülmemiş seviyelere çıkarmıştır. Sudan silahlı kuvvetleri tarafından ayırım yapılmaksızın devam ettirilen hava bombardımanı, Cancavid ve diğer milisler tarafından yapılan saldırılarla birlikte bölgedeki köyler tahrip edilmiştir. Saldırıları esnasında siviller öldürülmüş, kadınlara

tecavüz edilmiş, çocuklar kaçırılmış ve yiyecek ve su kaynakları kullanılmaz hâle getirilmiştir. Darfur içindeki terör döngüsü aynı zamanda bölgesel barış ve güvenliği tehdit eden bir hâl almıştır (Darfur Conflict, 2007).

Son yıllarda, Afrika Birliği (AU), Darfur krizine çözüm aramak için uluslararası politik çabalara öncülük yapmıştır. AU'nun politik inisiyatifleri, Sudan Hükümeti ile SLM/A ve JEM arasında, 8 Nisan 2004 tarihinde N'Djamena'da imzalanan İnsani Ateşkes Anlaşması netice vermiştir. Temmuz 2004'de AU, Abuja görüşmeleri diye de adlandırılan Sudanlı taraflar arasında görüşmeleri başlatmıştır. Bu ateşkese tarafların uymasını gözlemlemek üzere 60 askerî gözlemci ve 310 kişilik koruma birliği görevlendirilmiştir (Agreements, 2006). AU'nun bu faaliyetleri esnasında BM ve bir grup hükümet dışı örgüt, Darfur'da şiddet nedeniyle yerlerinden edilmiş insanların ihtiyaçlarını karşılamak için yoğun bir insani yardım operasyonu başlatmışlardır (Unmis, 2006).

Darfur'da artan krize reaksiyon olarak Güvenlik Konseyi, 30 Temmuz 2004'te UNAMIS'e 1556 nolu karar ile ilave görevler tahsis etmiştir. Bu kararı ile BM Güvenlik Konseyi, diğer şeyler arasında sivillere yapılmaya devam edilen saldırıları da kapsayan insani kriz ve yaygınlaşan insan hakları ihlalleri durumuna en üst dereceden ilgi göstermiş ve hayati olarak ilan etmiştir. Konsey, Hükümetin ve Cancavid milislerinin ve liderlerinin anlaşma yükümlülüklerine uyup uymadığı üzerinde Genel Sekreter'den aylık raporlar istemiştir. Buna ilave olarak aynı zamanda AU'ne Darfur'daki misyon ile ilgili değerlendirme ve planlamada yardım edilmesini; AU ile yakın iş birliği içinde Darfur'da yapılacak anlaşmanın uygulanmasının desteğinin hazırlanmasını ve Darfur bölgesi için misyon acil planlamasının yapılmasını talep etmiştir. Buna uygun olarak misyon böyle bir planlamayı başlatmıştır (S/Res/1556, 2006).

18 Eylül 2004 tarihli 1564 nolu karar ile Konsey, güvenlik ve sivillerin korunması, Cancavid milislerinin silahsızlandırılması, Darfur'daki insan hakları ve uluslararası insanlık hukuku ihlallerinden sorumlu Cancavid liderlerinin adalete teslim edilmesi ve kimliklerinin belirlenmesi konularına ilişkin ilerleme olmadığını açıkça ifade etmiştir. Kararda bir başka husus olarak Genel Sekreter'den Darfur'da görevlendirilen insan hakları gözlemcilerinin sayısını artırmak için gerekli uygun adımları atmasını istemiştir (S/Res/1556, 2006). Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Özel Temsilci ve UNAMIS, takip eden aylarda özellikle AU ve onun Darfur'daki görevini desteklemek için Addis Ababa'da BM destek hücreleri kurulması çalışmalarını başlatmıştır (Millar, 2022; Mohammed, 2022).

9 Ocak 2005 tarihinde, Sudan tarihinde dönüm noktası olan bir olay meydana gelmiş ve Başkan yardımcısı tarafından temsil edilen Sudan hükümeti ve Başkan John Garang tarafından temsil edilen Sudan Halk Özgürlük Hareketi/Ordusu, Kenya, Nairobi'de Kapsamlı Barış Anlaşması (KBA)'nı imzalamıştır. KBA, Machakos Protokolünden kalan önemli konuları da kapsamış ve güvenlik düzenlemeleri, başkent Hartum'da güç paylaşımı, Güney için otonomi ve petrolü de içine alan ekonomik kaynakların daha adil dağıtımını üzerinde ihtiyaçları ortaya koymuştur (Background, 2006).

Anlaşma; dört protokol, iki çerçeve anlaşması ve bu protokol ve çerçeve anlaşmalarının uygulama modalitelerini içeren iki ekten oluşmaktadır. Taraflar, imzalanan dokümanın, KBA'nın başarılı bir şekilde uygulanması ile ülke birliğini cazip kılacak olması, barışın korunmasına iyi bir temel yaratacak olması, Sudan için iyi bir idare modeli olması, ülke içinde daha geniş problemleri çözmeye somut bir model olması hususunda hemfikir olmuşlardır (Comprehensive Peace Agreement, 2006). Taraflar, anlaşma ile öncelikli olarak Sudan'ın birliğini tesis ederken, içinde geçici kurumların ülkeyi idare edeceği ve uluslararası izleme mekanizmalarının kurularak işletmeye başlatılacağı altı buçuk yıllık bir geçici dönem

oluşturulmasına karar verdiler. Dönemin sonunda (2011 yılında), Güney Sudan halkı, uluslararası gözlemcileri nezaretinde Sudan'ın birliğinin teyit edileceği veya ayrılma oyunun verileceği bir referandum yapılacaktır. Uluslararası mekanizma, referandumdan sonra barışı destekleme harekâtının bitişini belirlemek üzere, sonucun başarı ile uygulanması hususunda hükümetin emin olmasına yardımcı olmak için altı aylık bir dönem daha çalışmaya devam edecektir (Budak, 2022; Bilgenoğlu, 2019).

Sudan'da Birleşmiş Milletler Misyonu

10 Ocak 2005'te Barış Anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Güvenlik Konseyi, bir basın açıklamasında anlaşmayı iyi karşıladıklarını ve Güney Sudan'da bir barışı destekleme harekâtını da içine alan uluslararası yardımın süratle düşünülmesi gerektiğini bildirmişlerdir. 31 Ocak'ta Konseye verilen raporda Genel Sekreter, 10000 askerî personel ve 700'den daha çok polisi içeren uygun sivil personelden oluşan, çok boyutlu bir barışı destekleme harekâtı görevlendirilmesini tavsiye etmiştir (Sudan-UNMIS-UN Documents, 2006).

Genel sekreter tarafından belirlendiği şekliyle Sudan'daki BM Misyonunun başında kendi özel temsilcisi bulunacak ve aşağıdaki dört geniş alanda odaklaşan birimleri kapsayacaktır:

- Barış süreci için “iyi ofisler”² ve politik destek,
- Güvenlik,
- İdare,
- İnsani destek ve geliştirme desteği.

Barış süreci için “iyi ofisler” ve politik destek, Genel Sekreterin Özel Temsilcisi tarafından sağlanacak, aynı zamanda Temsilci, politik ile basın halkla ilişkilere de bakacaktır. Politik İlişkiler birimi, Özel Temsilciye ve BM harekâtına, istendiği şekilde politik tavsiye, raporlama, analiz, değerlendirme ve sekreterlik yardımı sağlayacaktır (S/2005/57, 2006).

Özel Temsilcinin yardımcılığını, iki “Yardımcı Özel Temsilci” yapacaktır. Bir yardımcı, barış sürecine politik destek ve “iyi ofisler” ile idare alanlarında Özel Temsilci ile yakın çalışacak, diğer yardımcı, Sudan için İskân Koordinatörü ve İnsani Koordinatör olarak hareket edecek ve yardım konuları ile uğraşacaktır.

Güvenlik konuları askerî birim tarafından ele alınacaktır. Bu birim, ateşkes anlaşmalarının onay ve denetim mekanizmalarını kontrol edecek, BM personelini ve tesislerini koruyacak ve personelinin hareket serbestisini temin edecektir. Ayrıca askerî birim, kabiliyeti dâhilinde, fiziki şiddetin yakın tehdidi altında olan sivilleri koruyacak, silahsızlanmaya yardım edecek, birlikleri dağıtacak ve süreci yeniden entegre edecek ve diğer BM programlarını destekleyecektir.

İdare; BM polisi, hukuk kuralı, insan hakları, sivil işleri, seçim yardımı ve cinsiyet birimleri tarafından ele alınacaktır. Hukuk birimi, Ulusal Birlik Hükümeti, aynı zamanda Güney Sudan hükümetinin gerekli yasama, yürütme ve yargı kurumlarının kurulması ve işletilmesine destek için yardım ederken, BM polisi unsuru, şeffaf bir polis hizmetinin geliştirilmesine yardım edecektir (S/2005/57, 2005).

² İyi ofisler, yardım etme, destek verme özellikle bir tartışma ya da problemi çözmeye aracılık etme anlamında kullanılmaktadır. (http://encarta.msn.com/dictionary_1861694923/good_offices.html).

İnsani ve geliştirme yardımı, silahsızlandırma, terhis etme ve yeniden bütünleştirme; insani koordinasyon, koruma, kurtarma, geri döndürme ve mayın kontrol gerekli uzman unsurlar tarafından yapılacaktır. İlave olarak HIV ve personel icra birimleri, misyon kapsamında tavsiye ve eğitim sağlayacaktır (S/2005/57, 2005).

Misyon, Hartum'da karargâh kuracak ve Güney Sudan'ın geçici başkenti, Rumbek'i de kapsayan Güneyde de geniş bir şekilde temsil edilecektir. Genel Sekreter, bu kapsam ve büyüklükte öngörülen bir hareketin belli bir derecede ademi merkezizet gerektirdiğini vurgulayarak misyon alanını altı ayrı sektöre bölmüştür (S/2005/57, 2005).

Misyon çok geniş alanda işlerle uğraşırken, Genel Sekreter, bütün vatandaşlarının daha onurlu ve güvenli şartlarda yaşayabileceği daha demokratik ve barış dolu bir Sudan'ı kurmakta Sudanlı insanlara destek olma amacını başarmak ve KBA'nı başarı ile uygulamak için BM ajansları, fonlar ve programları arasında müşterek ve birleşik bir stratejinin önemini vurguladı. Bununla beraber, misyonun koordinasyon rolü ve ajanslar, fonlar ve programların uygulama sorumlulukları arasında belirgin ayırım korunacaktır (S/2005/57, 2005).

Genel Sekretere göre, KBA'nın bütün yönlerini uyumlu hâle getirme, taraflar ve taraflara yardım edenler için çok karışık bir görevdir. Taraflarca ileri aşamalarda tartışmaya neden olabilecek metinlerin farklı yorumlanmasından kaynaklanabilecek, bazı gri alanlar ve potansiyel olarak güçlük taşıyan konular sonraya bırakılmıştır. İlâveten, bazı karışık konular Başkanlığın kararına bırakılmış ve bazı kararlar da daha sonraya ertelenmiştir (Bayram, 2017).

Diğer büyük tehditler; Kuzey ve Güneyde bulunan diğer silahlı grupların birleşmesi ve her iki taraftan birine katılmakta isteksiz olan milisler veya memnun olmayan silahlı gruplardan ortaya atılacak bir tehdidin neticesi olarak daha başka şiddet olasılığı, Barış Anlaşmasının uygulanmasının ilk olarak dengeleri bozabilecek etkilerinden kaynaklanabilecek güvenlik risklerini içermektedir. Bu silahlı kuvvetlerin ve milislerin Sudan Hükümeti veya SPLM/A ile aralarını bulma süreci barış anlaşmasında detaylandırılmamıştır (S/2005/57, 2005). Bütün olarak barış anlaşmasının uygulanması ülkenin politik, ekonomik ve sosyal görünümünü radikal olarak değiştirecektir. Sudan halkı ve taraflar için sonuçta sağlayacağı çıkarlar herkesin yararına olacaktır (Bayram, 2017).

Yukarıda sayılan riskleri minimize etme veya bertaraf etmenin nasıl olacağı üzerine, Genel Sekreter, ulusal ve uluslararası seviyelerde kuvvetli ve uyumlu stratejilerin gerektiğini belirtmişlerdir. Sudan liderliğinin, uluslararası toplumla iş birliği yaparak sürecin doğru ilerlemesi için sağlam bir yol haritası belirlemesine ihtiyacı vardır. KBA'nın her şeyi içine alan uygulamasını teşvik etmek için Sudan liderliğinin, başlangıçta tayin edilenin ötesinde daha geniş politik ve sivil toplum kitesine onun kabulünün teşvik edilmesi gerekir. Yeni hükümet, her şeyi kapsayan ulusal süreçte arabuluculuk ve güven tazelemeye başlamada, uluslararası topluluğun yardımı ile liderliği yapması öngörülmüştür. BM, hükümeti, serbest, bütün gerekçelere dayalı, çatışmaların ana sebeplerini çözmeye yönelik, uyumlu ve tutarlı ulusal formül üzerinde cesaretlendirmeye devam edeceği taahhüt edilmiştir (S/2005/57, 2005).

Güneydeki iç savaş KBA'nın imzalanması ile sonuçlanırken, Darfur bölgesinde çatışmalar devam etmiştir. Genel Sekretere göre, istikrarlı bir Sudan için, Darfur'da da barışın olması gereklidir (Background, 2006; Unmis, 2006). Bu bakımdan, BM ve AU'nin Sudan'daki birbirini tamamlayıcı görevleri gerekli olmuştur. İki örgüt arasındaki görüşmeler ve Sudan'daki AU misyonu ve operasyonel, karargâh ve stratejik seviyelerdeki BM misyonu ile arasındaki bu kuvvetli ilişkinin korunmasının önemi vurgulanmıştır (Background, 2006; Unmis, 2006; Bayram, 2017).

Sudan'daki Afrika Birliği Misyonu (AMIS), Ekim 2004'te sayısını, 2341 askerî personel ve 815 sivil polisi aynı zamanda tamamlayıcı sivil personeli kapsayan toplam 3320 personele artırmıştır. Artırılmış misyonun görevi, 8 Nisan 2004'te N'Djamena'da imzalanan İnsani Ateşkes Anlaşmasına uyulduğunu gözlemek ve insani yardımın teslimi ve mültecilerin ve içeride yerlerinden edilmiş personelin geri dönüşü için güvenli bir ortamın oluşturulmasına katkı sağlamak olmuştur (Background, 2006; Unmis, 2006).

Genel Sekreter tarafından üzerinde durulan AU ve BM arasındaki irtibat, sivil görevlilere ilaveten, BM askerî gözlemcilerin ve polis memurlarının Darfur'daki bölge ofislerinde yerleştirilmesini de içermekteydi. Aynı zamanda, Özel Temsilci ile AU yetkilileri arasında ilişkilerin kuvvetlendirilmesi için gerekli görülmekteydi (Background, 2006; Unmis, 2006). Genel Sekreter, 1564 sayılı kararla yetkilendirilen insan hakları varlığı, Darfur'da insani koordinasyon ve kolaylaştırma için kapasite olma nedeniyle BM misyonu ile birleştirilebilirdi. AU ile yakın iş birliği, aynı zamanda Darfur'da daha geniş bulunma, 1556 nolu kararla talep edildiği gibi Darfur için ihtimal planının icrası için misyonun kabiliyetini güçlendirecekti (S/Res/1556", 2006; "S/Res/1564).

Birleşmiş Milletler Soruşturma Komisyonu

7 Ekim 2004'te Güvenlik Konseyinin talebi üzerine, Genel Sekreter, uluslararası insani hukuk ve insan hakları hukukunun ihlal raporlarını araştırmak ve Darfur'da soykırım fiillerinin yer alıp almadığını belirlemek için Soruşturma Komisyonu kurdu. Komisyon bulguları üzerine Ocak 2005'te Genel Sekretere raporunu sundu (Background, 2006; Unmis, 2006; Arpa, 2011).

Komisyon, Sudan Hükümetinin soykırım politikası takip etmediğini hem kuvvetlerin hem de Cancavid milislerinin "sivilleri öldürme, işkence, zorla ortadan kaldırma, köylerin tahribi, tecavüz ve diğer seks şiddet şekilleri, yağmalama ve zorla yerinden etmeyi kapsayan "ayırım yapmaksızın" saldırılar yapmış olduğunu tespit etmiştir. Rapora göre, soykırım politikasının takip edilmemiş ve soykırım suçunun direk ya da kontrolleri altında milisler aracılığıyla Hükümet güçleri tarafından Darfur'da işlenmemiş olması sonucu, bölgede işlenen suçların ehemmiyetini hiçbir şekilde azaltmamalıdır. Rapora göre, Darfur'da işlenen savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar gibi, uluslararası suçlar, soykırımdan daha az ciddi ve iğrenç olmamalıdır. Diğer şeyler yanında Komisyon, aynı zamanda Darfur'da asi güçlerin, sivillerin öldürülmesini ve yağmalamayı kapsayan, muhtemel savaş suçlarından sorumlu olduğu sonucuna vardı ve Konseye Darfur durumu hakkındaki dosyanın Uluslararası Suçlar Mahkemesine (ICC) götürülmesini tavsiye etmiştir³ (Bilgenoğlu, 2019).

24 Mart 2005'te Güvenlik Konseyi, Sudan'da BM Misyonu (UNMIS)'nu oluşturmuştur. Konsey, ülkedeki durum, uluslararası barış ve güvenliğe tehdit oluşturmaya devam ettiğine karar vererek 1590 sayılı kararında bu adımı attı. Genel Sekreterin tavsiyesi ile hareket eden Konsey, UNMIS'in görevlerine şu şekilde karar verdi: (a) Taraflarca imzalanan KBA uygulamasını desteklemek; (b) mültecilerin ve içeride yerinden edilmiş kişilerin gönüllü geri dönüşünü ve insani yardım görev alanı ve kabiliyetleri kapsamında koordine etmek ve kolaylaştırmak; (c) mayın hareket sektörlerinde taraflara yardım etmek; (d) Sudan'da insan haklarını teşvik etmek ve korumak, aynı zamanda, içeride yerlerinde edilmiş kişiler ve dönen mülteciler ve kadınlar ve çocukları kapsayan hassas gruplara özel dikkat harcayarak sivillerin korunması amaçlı uluslararası çabalara, UNMIS kabiliyetleri çerçevesinde ve BM ajansları,

³ "Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the Secretary-General".

ilgili kuruluşlar ve hükümet dışı organizasyonlarla yakın iş birliğinde katkıda bulunmak (Mandate, 2006).

23 Haziran 2005 tarihli Güvenlik Konseyi'ne verdiği raporunda Genel Sekreter, Hartum, Rumbek ve Darfur'u kapsayan önceki ayda yaptığı Sudan ziyaretini özetlemiştir. Ziyaretinden önce, Addis Ababa'da uluslararası topluluğun AU misyonunun (AMIS) Darfur'a genişletilmesine desteğini vadettiği bir toplantıda, AU komisyon başkanı ile eş başkanlık yapmıştır. 28 Nisan 2005'te AMIS kuvveti, AU barış ve güvenlik konseyi tarafından toplam yetkilendirilen 6171 askerî personel ve 1560 sivil polis gücüne artırılmıştır (S/2005/411, 2006).

KBA'nın uygulaması ile ilgili, Genel Sekreter, Sudan Hükümeti ve SPLM/A kendi belirledikleri zaman programına tam uyamadıklarını, ancak müdahil oldukları görevin gerçekçi olarak takdir ettiklerini ve sorumluluklarını tamamen müdrük olduklarını rapor etmiştir. Diğer şeylerin yanında Müşterek Ulusal Geçiş Ekibinin kurulması, geniş bir SPLM/A yüksek delegasyonunun başkentte bulunması, Ulusal Anayasa Gözden geçirme Komisyonunun yemin etmesi, Müşterek Basın Komisyonunun kurulması ve (mayın hareketinin etkin uygulanması için kaynakların hâlâ sınırlı olmasına rağmen) mayın hareketi üzerine koordine edilmiş ulusal stratejinin geliştirilmesini kapsayan bazı ilerlemeler gerçekleştirilmiştir (S/2005/411, 2006).

Aynı zamanda, belirli sayıda endişeler de vardı. KBA, her şeyi kapsayan uygulama süreci için geniş bir çerçeve sağlamasına rağmen politik tarafları anlaşmaya götürecek çabalar yeni başlamıştır. Kuzeydeki politik oyuncuların çoğu, aynı zamanda Güneydeki bazı kuvvetler, kendilerinin taraf olmadığı bir anlaşmayı kabul etmekte tereddüt ettiler; Genel Sekreter, Güney Sudan'daki bu tür silahlı grupların uygulamayı bozabileceği konusunda uyardı. Hükümet ve SPLM/A'yı KBA'nı uygulamada her şeyi kapsayan yaklaşım göstermekteki çabalarını ikiye katlamalarını istedi. Genel Sekreter, UNMIS'in Diğer Silahlı Gruplar İşbirliği Komitesi çalışmasını desteklemek üzere tamamen hazırlık yaptığını bildirdi ve Güney-Güney diyalogunun olumlu sonuçlarının potansiyel yararlı etkisine işaret etti (S/2005/411, 2006).

Taraflar, 31 Aralık 2004'te "Daimî Ateşkes Anlaşmasını" imzaladıktan sonra ateşkes yükümlülüklerine saygı göstermeye devam ettiler. Nuba dağlarında bununla beraber, her iki tarafça bir dizi şikâyet ile gündeme getirildi. Diğer problem alanları, SPLM kuvvetlerinin detayları ve savaş suçlarının serbest bırakılması üzerindeki farklılıkları ile ilgili meselelerden oluşmaktadır. Genel Sekreter, halen anahtar kurumların başlatılmadığı ve ancak bunların her iki tarafın birlikte çalışarak ve diğer politik kuvvetler ve gruplarında kapsanmasını temin ederek kurulabileceğini belirtti (S/2005/411, 2006).

UNMIS ile ilgili Genel Sekreter, KBA'nın uygulanmasını destekleme hedefini aşan geniş görev alanında görev yapmaya devam edeceğini rapor etti. Darfur'da UNMIS, bütün seviyelerde AMIS ile yakın koordine edildi ve iş birliği, insan haklarının korunması ve insani yardımda uyumlu gayretleri kapsayan politik ve askerî planlamanın ötesinde genişletildi. UNMIS, Abuja görüşmelerini yeniden başlatmak için AU liderliğindeki gayretleri yakından takip etti ve destekledi (S/2005/411, 2006).

Genel Sekreter, ilk askerî operasyon kabiliyetini başarmak için Hartum'da kuvvet karargâhını ve Juba'da Müşterek Monite Koordinasyon Ofisini aktive eden, UNMIS askerî elemanlarının görevlendirilmesinin başladığını, ancak belli sayıda faktörler nedeniyle bazı askerî elemanın ve polis elemanlarının görevlendirilmelerinde gecikmeler yaşandığını rapor etti. Genel Sekreter, taraflarca beklenen ve Güvenlik Konseyi tarafından belirtilen seviyede icra etmek için yeterli kabiliyetlerin verilmesinin kritik olduğunu belirtti. Aynı zamanda Darfur'a insan hakları gözlemcilerinin görevlendirilmesi hızlandırıldı (S/2005/411, 2006).

2005 yılı sonunda Genel Sekreter, Birinci Başkan Yardımcısı ve SPLM'nin başkanı John Garang'ın 30 Temmuz'da bir helikopter kazasında ölümü ve sonucunda şiddetin takip etmesine rağmen KBA uygulamasının hız kazandığını rapor edebildi. Temmuz başlarında geçiş hükümeti kuruldu ve geçici Ulusal Anayasa imzalandı. Ateşkes Komisyonu, KBA uygulanmasını üst seviyeden gözlemek, izlemek ve tavsiyelerde bulunmak ve diyalog forumu oluşturmak için Ağustos'ta kuruldu. Güneyde, Anayasa Hazırlama Komitesi kuruldu ve Güney Sudan Savunma Kuvveti ile SPLM/A arasındaki farklılıkları çözememesine rağmen Güney-Güney diyalogo toplantısı yapıldı (Background, 2006).

Eylül 2005'te bazı gözlemciler tarafların tamamen anlaşma ile ilgili sözlerinde durup durmadıklarını sorgulamalarına rağmen Ulusal Birlik Hükümeti kuruldu. Buna ilave olarak bir kısım Kuzey ve Güney partileri de hükümete katıldı veya KBA'na riayet ettiklerini ifade ettiler. Genel Sekreter, Ekim'de Güney Sudan Hükümeti'nin de 5 Aralık'ta kanunlaşan, geçici anayasa uyarınca geçiş hükümeti kurduklarını da rapor etti. Belli bir sayıda anahtar komisyon daha oluşturuldu. Bu arada, Abyei Sınır Komisyonunun kararının uygulanmasındaki gecikme, ülkenin hayati bir bölgesinde gerginliğe katkıda bulundu. Bunun sonucunda UNMIS, Abyei'deki mevcudiyetini artırdı, oradaki BM koruma kuvvetini görevlendirdi ve karşılıklı ilgi alanlarını tartışmak için yerinde taraflarla toplantılar düzenledi. Güney Sudan'da diğer silahlı gruplar problemi, kritik seviyede önemli bir problem olarak mevcudiyetini muhafaza etti (Bilgenoğlu, 2019).

Mart 2006'da Genel Sekreter, Güvenlik Konseyine, tarafların bütününde KBA'na saygı göstermelerine rağmen iş birliği, bütünlük ve şeffaflık ruhunun ümit edilenden daha az olduğunu rapor etti. Belli sayıda komisyonun kurulmadığı ve bunlar arasında Ateşkes Müşterek Askeri Komite ve Değerlendirme Komisyonunun düzenli toplandığı bildirildi. Ateşkes Komitesi, Ağustos 2005'te kuruldu ve ilk kez 23 Şubat 2006'da toplandı. Diğer konularda Anayasa Mahkemesi üyeleri ve başkanının atanmasını da kapsayan birtakım hareketlilikler yaşandı. Kuzey Sudan'da çoğu eyaletler anayasalarına uyum sağladılar ve Güney Sudan'da bir geçici komite, Güney eyaletleri için taslak bir anayasa hazırladı (Bilgenoğlu, 2019).

Güney Sudan'da ciddi bir endişe kaynağı ise Uganda isyancı grubu, Lord'un Direniş Ordusu'nun faaliyetleri ve varlığı idi. Genel Sekreter, KBA taraflarının, yabancı direniş grupları konusunun kendi uhdelerinde olduğu ve çözüm için Ugandalı karşılıkları ile etkili bir şekilde çalışma yapmak hususunda Naivasha'da anlaştılar. UNMIS, her ne kadar gecikmeli de olsa, görevine istikrarlı bir şekilde devam etti ve KBA uygulamasında ve devam eden çatışmaların çözümlenmesinde taraflara yardım etti. Aynı zamanda Genel Sekreter, Hartum ve diğer Sudan şehirlerinde, UNMIS liderliğine kişisel saldırıların ve Birleşmiş Milletler'e karşı kampanyanın da arttığını bildirdi. Genel Sekreter, toplumun politik, askerî ve sivil unsurlarına, ülkede yaşayan tüm Sudanlıların barış ve refah içinde olmalarını sağlamaya yardımcı olmak üzere, ülke yönetiminde bulunan yetkililer tarafından davet edilen, BM ile birlikte çalışmalarını için çağrıda bulundu (Millar, 2022).

Genel Sekreter Darfur'a değinerek krizin, KBA anlaşmasının uygulanmasına doğrudan ve negatif etkisinin olduğunu; Ulusal Birlik Hükümeti'nin ortakları arasındaki ilişkiler üzerine dikkate değer bir baskı yaparak çatışmaları sona erdirmeye çabalarının önemini vurguladı. Darfur'da tüm tarafların, sivil nüfusların daha fazla ızdırıp çekmelerini önleme ve bölgenin tekrar kaosa sürüklenmemesi için kalıcı ve hızlı bir çözüm bulmaları konusunda ciddi angaje olmalarının gerekli olduğunu söyledi (Background, 2006; Unmis, 2006).

Darfur Barış Anlaşması (DBA)

Darfur'daki krize bir çözüm aramak için Afrika Birliği'nin çabaları, 5 Mayıs 2006'da Darfur Barış Anlaşmasının imzalanması ile zirveye çıktı. Genel Sekreter, üç yıldır devam eden

çatışmalardan sonra imzalanan DBA'nın silahlarını indirmeye hazırlanan taraflara ümit verdiğini söyledi. Aynı zamanda anlaşmanın hâlâ zorlu meydan okumalarla karşı karşıya olduğunun altını çizdi. Anlaşma; güç paylaşımı, zenginlik paylaşımı, kapsamlı bir ateşkes ve güvenlik düzenlemeleri olmak üzere dört bağımsız bölümden oluşmaktadır (Darfur Peace Agreement, 2006).

Tüm çatışma taraflarının hazır bulunduğu görüşmelerde, sadece Hükümet delegasyonu ve Sudan Özgürlük Hareketi/Ordusu (SLM/A) lideri, Minni Minnavi yapılan anlaşmayı imzaladı. Afrika Birliğinin imzalama süresini 31 Mayıs'a kadar uzatması kararına rağmen taraflardan ikisi, Adalet ve Eşitlik hareketi (JEM) ve SLM/A'nın Abdülvahid fraksiyonu anlaşmanın dışında kaldılar. İlave olarak Anlaşma, içeride yerlerinden edilmiş insanların ve çatışmalardan etkilenmiş diğerlerinin desteğini almada da başarısız olmuştur. Bu, uygulamada karşılaşılabilecek zorlukların olasılığını artırmaktadır. Anlaşmanın imzalanmasını takiben, bu arada, destekleyen ve desteklemeyenler arasındaki çatışmalarda artış olmuştur (Darfur Peace Agreement, 2006).

Bununla beraber Haziran'da Abdülvahid fraksiyonunun bazı üyeleri ve JEM hizipleri anlaşmanın getirdiklerine bağlı olmayı ve uygulamasına tamamen katılmayı kabul ettiklerini ilan ettiler. Bununla birlikte, belli bir sayıda grup, DBA'ya karşı olan ve düzenlemeler talep eden bir hareket şemsiyesi olarak Ulusal Kurtarma Cephesini (NRF) kurdular. NRF kuzey Kordofan'a 3 Temmuz'da saldırdı ve çatışmalarda artış meydana geldi. Darfur boyunca yaşanan şiddetin neticesinde, ihtiyaç içerisindeki nüfusa erişim de azaldı. Aynı zamanda, insanlığa karşı şiddet de yükselmeye devam etti. Anlaşmanın, içeride yerlerinden edilmiş insanların kuvvet altında dönüşünü kapsayan, kuvvetle uygulanması çabalarının Darfur'u daha da kanlı çatışma döngüsüne itebileceğinden korkuldu (Background, 2006; Unmis, 2006).

Bütün bunları göz önünde tutarak Genel Sekreter, Güvenlik Konseyi'ne verdiği 28 Temmuz 2006 tarihli raporunda Darfur'da tüm tarafların Barış Anlaşmasına uymasını temin etmek için 18600 kişilik bir Birleşmiş Milletler Barışı Koruma Operasyonu kuvvetine ihtiyaç olabileceğini teklif etti. Askerî kuvvetin, geniş, çevik ve güçlü olması gerekiyordu. Görevlendirmenin istenen hızına, birliklerin yoğunluk ve mobilitelerine ve aynı zamanda siviller ve Birleşmiş Milletler personeli için kabul edilen risklere bağlı olarak Genel Sekreter, Konseye varsayılan kuvvet kapasitesi ve birleşimini esas alan üç seçenek teklif etti. Bu seçenekler, 17300, 18600 ve 15300 kişilik kuvveti öngörmekte idi (S/2006/591).⁴

Misyonun ana odağı, özellikle Darfur'un üç şehri boyunca bulunan kamplarda yaşayan içeride yerlerinden edilmiş insanların geniş nüfusu olmak üzere, sivillerin korunması olacaktır. Genel Sekreter, bölgenin sert tabiatı ve kullanılabilir yolların eksikliği, özellikle yıllık yağış mevsiminde, belirli problemlere neden olduğu hususunda uyardı. Başlangıçta, barışı koruma misyonunun, özellikle içeride yerlerinden edilmiş insanların kamplarının yönetilmesine yardımcı olmada 3300 polis memuruna ihtiyaç olduğunu belirtti.

Genel Sekreter, Sudan Hükümetini, Güney Sudan'daki barışı tehlikeye sokabileceği tartışmasıyla Birleşmiş Milletler Barışı Koruma Misyonunu Darfur'a kabul etmeye acil olarak çağırdı. "Sudan'daki barış bölünemez; bir bölge kronik olarak istikrarsız ve aşırı şiddete yatkın iken barış, diğer bölgede kök salamaz." dedi. 31 Ağustos 2006'da Güvenlik Konseyi, 1706 sayılı kararıyla UNMIS görevini, misyonun mevcut görev ve operasyonlarını etkilemeksizin, Darfur'da görevlendirmeyi kapsayacak şekilde genişletme kararı aldı. Konsey, Sudan Ulusal

⁴ "S/2006/591 28 July 2006 (regarding the mandate of the UN operation in Darfur)"

Birlik Hükümetine rıza göstermesi için davette bulundu. Bu kapsamda, üye ülkelere süratle görevlendirmelerin temin edilmesi çağrısında bulundu ve Genel Sekreterden de Darfur'da görevlendirmek üzere UNMIS'i göreve uygun ilave kabiliyetler temin etmesini talep etti⁵ (Mohammed, 2022).

Konsey, UNMIS'in görevinin, DBA'yı ve Darfur çatışmalarında İnsani Ateşkes üzerine N'Djemena Anlaşmasını desteklemek olacağına karar verdi. Daha ötesi, Birleşmiş Milletler Anlaşmasının VII. Bölümü altında hareket ederek Konsey, UNMIS'i kabiliyetleri dâhilinde, diğer şeyler arasında, Sudan Hükümetinin sorumluluğu konusunda önyargısız, DBA'nın uygulanmasına rahatsızlık verecek her şeyi önlemek ve fiziksel şiddet tehdidi altındaki sivilleri korumak üzere yetkili kıldı.⁶ Konsey, UNMIS'in 17300 askerî personel, 3300 sivil polis ve 16 teşkil edilmiş polis birimini de içerecek şekilde uygun sivil unsurlardan kuvvetlendirilmesine karar vermiştir. Konsey, arazideki durumun gelişimini hesaba katarak Misyonun kuvvet ve yapısını düzenli gözden geçirme kararlılığını ifade etmiştir. Karar metninin ilerleyen kısımlarında, Konsey, Genel Sekreterden, AMIS'den Darfur'daki Birleşmiş Milletler harekâtına bir plan ve program dâhilinde geçiş için Afrika Birliği ve Ulusal Birlik Hükümetini de kapsayan DBA tarafları ile yakın ve devamlı danışmalarda bulunmasını talep etmiştir (Millar, 2022),

Ulusal Birlik Hükümetinin yemin etmesinden bir yıl sonra Genel Sekreter, Güvenlik Konseyini 12 Eylül 2006'da tarafların gelecek çatışma ihtimalini azaltarak KBA altındaki kendi güvenlik vaatlerini oldukça iyi gözlemledikleri hususunda bilgilendirmiştir. Ateşkes Müşterek Askeri Komite ve Saha Müşterek Askeri Komiteleri, geniş ölçekte planlandığı gibi fonksiyonlarını yerine getirmekteydiler. Bununla beraber, diğer önemli hususların uygulamalarında seçici davranılmış ve programdan geri kalınmıştı. Güney Sudan, diğer silahlı grupların varlığı, toplu şiddet ve zorla silahsızlandırma nedenleriyle hâlâ güvensiz olduğu değerlendirilmekteydi. Diğer Silahlı Gruplar İşbirliği Komitesi, 5 Ağustos'ta sadece ikinci kez toplanabildi. Müşterek Bütünleşik Birimlerin oluşumu da yavaştı, fakat her iki taraf da bu bakımdan uluslararası desteğe ihtiyaç duyduklarını ifade ettiler. Ulusal güvenlik alanında geride kalan hususlarda reform için uluslararası destek gereklidir. (Mohammed, 2022)

Raporda Genel Sekreter, bazı tartışmalı konuların hâlâ çözülmediğini, güç ve zenginlik paylaşımı kritik alanlarında çok az ilerleme sağlandığını bildirmiştir. Taraflar ne ulusal seçimler için yeterli hazırlığı yapabildiler ne de Güney'de mevcut diğer silahlı gruplarla ilgili çözüme ulaşabildiler. Komisyonların bazıları KBA'nı orijinalde amaçlandığı gibi alamadılar, ancak Genel Sekreter, Ulusal Meclisin geniş politik diyaloglar için canlı forum olarak görülmeye başlanmasını cesaret verici bir işaret olarak gördü. Aynı zamanda, taraflar, KBA'nda istenen yasama reform ajandasını uygulamada geri kaldılar. (Millar, 2022)

UNMIS, kendi görev alanında taraflara politik destek sağlamaya devam etmiş, onların güvenlik düzenlemelerini onaylayıp denetimi dâhil, idare, kurtarma ve geliştirmeyi içeren bir dizi alanda yardım teklif etmiştir. UNMIS ülkenin doğusunda gözlem görevini, SPLA kuvvetlerinin yeniden görevlendirilmesini takiben tamamlamış ve bölgeden geri çekilmeye başlamıştır. Güneyde UNMIS, diğer şeylerin arasında, toplumlararası gerginlikleri yatıştırmak için teşhis ve bu yönde hareket ederek önemli bir erken ihbar rolü oynamıştır. Genel Sekreter, UNMIS'in DBA'na destek oluşturmak ve uygulamak için çabalara yardım ettiğini ve AMIS için desteğini önemli ölçüde artırdığını bildirmiştir. UNMIS askerî ve polis unsurları 8727

⁵ "S/Res/1706 31 August 2006"

⁶ Detaylar için bkz "mandate"

kuvvet, 695 askerî gözlemci, 186 karargâh subayı ve 666 polis memuru sayısı ile tam kuvvete yakınlaşmıştır. Raporda Genel Sekreter, bu husus ile UNMIS'in diğer unsurlarının faaliyetlerinin detaylarını sağlamıştır (Millar, 2022).

Genel Sekreter, raporunu KBA'nın uygulamasının yeni ve meydan okuyan bir safhaya girdiğini not ederek sonuçlandırmıştır. Tarafların aylar öncesinde zor görevler üzerinde önemli ilerlemeler yapmaya ihtiyaçları vardı. Genel Sekreter'e göre, aynı zamanda, Sudan'ın kendi tarihi, barışın bölünemez olduğunu teyit etmiş ve KBA'nı uygulamak üzere gösterilen gayretlerin Darfur'a kalıcı barış gelinceye kadar uygun olmadığını da ispat etmiştir. Darfur'a ilişkin uluslararası topluluğun tekliflerine, Sudan'ın liderlerinin gösterdiği negatif tepki ışığında, Genel Sekreter, liderlerin reaksiyonlarının olası sonuçlarının tamamıyla farkına varmalarını ümit ettiğini belirtmiştir (Millar, 2022).

UNMIS görev süresi 24 Eylül 2006 tarihinde doluyordu. Güvenlik konseyi, 22 Eylül'de bir araya geldi ve 1709 sayılı karar ile daha ileri periyotlara yenileme niyeti ile 8 Ekim'e kadar uzatmaya karar verdi. Konsey, bölgede öldürme ve şiddeti sona erdirmek için Darfur'da çatışmanın taraflarına olan ihtiyacını en kuvvetli kelimelerle ifade etmiştir. Aynı zamanda, karar, Darfur'daki insani durumun bozulmaya devam ettiğini ifade etmiştir (Agwanda ve Asal, 2020).

Konseyin tartışması öncesinde verilen bir bilgilendirmede, üyeler, Güney ve Kuzey arasındaki KBA'nın uygulanmasının yolunda olduğunu not etmişler, ancak aynı zamanda, "hâlâ tümsekli bir yol ve tren kolayca raylardan çıkabilir." diyen Genel Sekreterin özel temsilcisi Jan Pronk'un değerlendirmeleri ile aynı fikirde olduklarını belirtmişlerdir. KBA'nı uygulamak için çabaların, Darfur'a kalıcı barış gelinceye kadar uygunsuzluğunun ispat edildiğini de not almışlardır (Arpa, 2011).

Konsey 6 Ekim 2006'da tekrar bir araya gelerek 1714 nolu kararı yayımlamıştır. Bu karar ile UNMIS görev süresini 30 Nisan 2007'ye kadar uzatmıştır. Bu arada bu tarihin ötesine uzatma niyetini de yinelemiştir (Konsey, KBA, DBA ve N'djamena İnsani Ateşkes Anlaşmasına tarafların gecikmeksizin tam olarak uyması ve yükümlülüklerini yerine getirmesini bir kez daha istemiştir. Darfur Barış Anlaşmasına imza atmayan taraflara da gecikmeksizin imza atmaları ve anlaşmanın uygulamasına engel çıkarmayacak şekilde davranmaları konusunda çağrıda bulunmuştur. S/Res/1714, 2006).

BM zaman zaman yaptığı faaliyetlerden, durum değerlendirme ve geri besleme maksatları ile de faylanmaktadır. Bunlardan en önemli olanı Binyıl Zirvesi (Milenyum Zirvesi) idi. 6-8 Eylül 2000 tarihleri arasında, Birleşmiş Milletler üyesi 189 ülkenin devlet ya da hükümet başkanları, New York'ta bir araya gelerek Binyıl Zirvesi'ni icra ettiler. Binyıl Zirvesi'nde, BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın hazırladığı "21. yüzyılda nasıl bir BM" raporu görüşüldü, örgütün yeni bin yıldaki hedefleri belirlendi (Binyıl Zirvesi, 2006). Barış operasyonlarının güçlendirilmesi maksadıyla Binyıl Genel Kurulu, barış operasyonlarını her yönüyle incelemek üzere Genel Sekreter tarafından kurulmuş olan üst-düzyer panelin tavsiyelerini ele almaya çağrılmaktadır. Birleşmiş Milletler Binyıl Bildirgesi içinde Afrika'nın özel desteklenmesine dair bir bölüm yer almaktadır (Bilgenoğlu, 2019).

Nihayetinde BM'nin bütün bu çabalarına rağmen 2005 yılında Sudan hükümeti ile Sudan Halk Kurtuluş Ordusu'nun anlaşmaya vardığı Naivasha/Nairobi Kapsamlı Barış Antlaşması (9 Ocak 2005) sonrası Afrika'nın özerk bölgesi Güney Sudan'ın bağımsızlığı referanduma götürülmüş ve 7 Şubat 2011'de ilan edilen sonuçlara göre Güney Sudan, %98 kabul oyu ile bağımsız olmuş ve Sudan ikiye bölünmüştür (Bilgenoğlu, 2019).

Sonuç

Bu makalede, Birleşmiş Milletler (BM)'in Sudan'daki misyonuna odaklanılmıştır. Çok uzun geçmişe dayanan Kuzey-Güney arasındaki Sudan iç savaşı ve son yıllarda gündeme gelerek daha öncelikli yer işgal eden Darfur çatışmaları ve bu savaş/çatışmaların tarafları, varılan anlaşmalar detaylı olarak incelenmiştir. BM'nin bu süreçlerde inisiyatifi, etkisi, uygulamalarda rolü ne olduğu da ayrıntıları ile ele alınmıştır. Sürece bakıldığında BM'nin Sudan'a ilgisinin, 1993'te çok zayıf bir zeminde başladığı, ancak 2003'ten itibaren artarak geliştiği görülmektedir. Bu süreci, bölgede işletilen, yeni bulunan ve potansiyel olarak tespit edilen petrolle ilişkilendiren akademisyen sayısı oldukça fazladır. ABD'nin sadece Sudan değil Çad ile de ilişkilendirmesi konuya bakanların haklılığını artırmaktadır.

ABD'nin bu sürece büyük devletleri olduğu gibi, NATO, AB, AU gibi BM'ni de baskı ile dahil etmesi hegemon güçten beklenen stratejiye uygun düşmektedir. Konunun BM'nin faaliyetleri merkezli incelenmesinde, bütün bu ilişkilerde ABD'nin perde arkasındaki yönlendirmeleri sezilerek; BM barış koruma operasyonlarındaki uluslararası hukuka uygunluk açısından Sudan Hükümetinin "rıza"sının aranmasını gerektirirken, Sudan'ın AU ve BM unsurlarını kabul etmesi için çok büyük baskıların altında kaldığı anlaşılmaktadır.

1993'te gelişme için Hükümetlerarası Otorite (IGAD)'ın inisiyatifinde başlatılan bölgesel barış girişimi, Birleşmiş Milletler tarafından uzaktan desteklenmiş ve takip edilmiştir. Hazırlıkların başlama zamanına dikkat çekmek için Genel Sekreter'in 2002 yılındaki Sudan ziyareti önemlidir. 20 Temmuz 2002'de, Kuzey-Güney iç savaşında çatışan tarafların geniş bir çerçeve anlaşmasına vararak imzalanan Machakos Protokolünü, kapsamlı bir anlaşmasına çevirmek için 11 Haziran 2004 tarihinde, 1547 nolu karar ile Sudan'da Birleşmiş Milletler Öncü Misyonu (UNAMIS) oluşturulmuş ve öngörülen barışı destekleme operasyonu açılımını hazırlamak üzere görevlendirilmiştir.

Şubat 2003'ten başlayarak Darfur'da tırmanan şiddet kasırgasının bölgesel barış ve güvenliği tehdit edecek seviyeye varması ile AU politik inisiyatifi ile taraflar Abuja görüşmelerine zorlanmış ve neticesinde 8 Nisan 2004 tarihinde N'Djamena'da İnsani Ateskes Anlaşması imzalanmıştır. BM bu faaliyetler esnasında sadece insani yardım operasyonu başlattı. Ardından, Darfur'da artan krize reaksiyon olarak Güvenlik Konseyi, 30 Temmuz 2004'te UNAMIS'e 1556 nolu karar ile ilave görevler tahsis etmiş ve Genel Sekreter'den aylık raporlar istemiştir. Devamında gelişen durumlara göre kararlar ve raporlar devam etmiştir.

Sudan tarihinde dönüm noktası olarak 9 Ocak 2005 tarihinde Sudan hükümeti ve Sudan Halk Özgürlük Hareketi/Ordusu, Kenya, Nairobi'de, Kapsamlı Barış Anlaşması (KBA)'nı imzaladılar. Anlaşmanın en önemli ayrıntısı, 2011 yılında referandumun düzenlenmesi ve sonucunda Sudan'ın Güney Sudan'ın bağımsızlığını kazanarak iki bölünmesi olmuştur. 10 Ocak 2005'te Barış Anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Güvenlik Konseyi, Güney Sudan'da bir barışı destekleme harekâtını da içine alan uluslararası yardımın süratle icra edilmesinin gerektiğini belirtmiştir. Bu arada, Sudan'daki Afrika Birliği Misyonu (AMIS), durumu kontrol altına almak için kısıtlı imkân ve kabiliyetlere rağmen sürekli sayısını arttırmaya çalışmıştır. Sudan hükümeti, krizden ve bölgeden Afrika Birliği dışındaki örgüt ve ülkeleri hep uzak tutmak istemiştir.

7 Ekim 2004'te ABD'nin girişimleri ile Güvenlik Konseyinin talebi üzerine, insan hakları ihlallerini ve Darfur'da soykırım fiillerini araştırmak üzere kurulan Soruşturma Komisyonu, "ayrım yapılmaksızın" yapılan saldırıların soykırım olmadığı ancak insan hakları ihlallerinin korkunç boyutlarda olduğunu tespit etmiştir. ABD, bu komisyon raporuna rağmen Sudan'da soykırım tezini işlemeye ve Sudan hükümetinin kendi kuvvetleri ve Cancavid'leri silahlandırarak bu saldırıları yaptığı suçlamalarına devam etmiştir.

24 Mart 2005'te Güvenlik Konseyi, Sudan'da BM Barışı Koruma Operasyonu için UNMIS'nu oluşturmuştur. UNMIS ile ilgili KBA'nın uygulanmasını destekleme hedefini aşan geniş görev alanında görev yapacağına işaretleri alınmaya başlandı, nitekim Darfur'daki krize bir çözüm aramak için Afrika Birliği'nin çabaları, 5 Mayıs 2006'da Darfur Barış Anlaşmasının imzalanmasından sonra 31 Ağustos 2006'da Güvenlik Konseyi, 1706 sayılı kararıyla UNMIS görevini, Darfur'da görevlendirmeyi kapsayacak şekilde genişletme kararı almıştır.

Sonuç olarak Sudan, uluslararası çevrelerden gelen baskıları dengelemek için İslam ülkeleri, Afrika Birliği çevrelerinde destek ararken, Sudan içinde de karşı gruplarla alternatif çözümler ya da yönelişlere kapı araladı. Sudan, stratejisini oyalama ve içeride, dar çerçevede hamleler üzerine kurduğundan çaresiz, zamanın aleyhine işlediğini görmeye başladı. UNMIS ve AMIS Sudan'da birlikte çalışmalarını kabul etti ve UNMIS görev süresi, Darfur ve Güney Sudan'ı Sudan'dan koparacak şekilde uzatılarak işletilmeye başladı. Sudan ve Darfur'da yaşananlar, uluslararası politika ve güvenlik bağlamında BM'nin varlığının test edildiği en önemli sınavlardan birisi olmuştur. Ancak BM, varlık nedeni olan uluslararası barış ve güvenliğin gerçekleştirilmesi açısından Sudan örneğinde başarılı olamamıştır. Bu durum hem Sudan'ın içsel dinamikleri (etnik, sosyo-kültürel yapı, ekonomik kaynaklar vs.) hem de dışsal faktörlerin (bölgesel ve küresel güçler) etkileri ile görülmüştür.

Kaynakça

- Agreements (12 Aralık 2006). <http://www.africa-union.org/Darfur/homedar.htm#>. (Erişim Tarihi: 08.05.2023).
- Agwanda, B. ve Asal, U. Y. (2020). State fragility and post-conflict state-building: An analysis of South Sudan conflict (2013 – 2019). *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 9(1), 125 – 146. <https://doi.org/10.28956/gbd.736103>.
- Arpa, E. (2011). Sudan ve Darfur sorunu. *Avrasya Etüdüleri*, 40(2), 97-122.
- Background (12 Aralık 2006). <http://www.un.org/Depts/dpko/missions/unmis/background.html>. (Erişim Tarihi: 08.05.2023).
- Bayram, M. (2017). İsrail – Güney Sudan ilişkilerinin siyasal ekolojisi. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 59-77.
- Bilgenoğlu, A. (2019). *Sudan ve Darfur sorunu*. Erol, M.S. ve Ekşi, M. (Ed.), *Uluslararası ilişkilerde güncel sorunlar* (s. 223-242). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bilgenoğlu, A. (2020). Sömürgeler çağında “kralın tacındaki elmas”: Hindistan'ın İngiliz sömürgecilikindeki yeri ve önemi. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 271-290.
- Binyıl Zirvesi (25 Kasım 2006). <http://www.belgenet.com/arsiv/binyilzirve.html>. (Erişim Tarihi: 08.05.2023).
- Binyıl Zirvesi-2 (25 Kasım 2006). http://www.belgenet.com/arsiv/binyilzirve_02.html (Erişim Tarihi: 08.05.2023).
- BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın "21. yüzyılda Birleşmiş Milletler raporu 3 Nisan 2000 (Özet) http://www.belgenet.com/arsiv/binyilzirve_01.html. (Erişim Tarihi: 07.04.2023).
- Budak, M. M. (Ed.) (2022). *Soğuk savaş sonrası Türkiye – Doğu Afrika ülkeleri ilişkileri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Budak, M.M. (2022). *Türkiye – Sudan ilişkileri*. Buda, M.M. (Ed.), *soğuk savaş sonrası Türkiye – Doğu Afrika ülkeleri ilişkileri* (s. 79-109). Konya: Necmettin Erbakan Yayınları.
- Chad-Sudan Conflict (12 Aralık 2006). <https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/su.html>. (Erişim Tarihi:07.04.2023).
- Comprehensive Peace Agreement (12 Aralık 2006). <http://www.unmis.org/english/cpa.htm>. (Erişim Tarihi: 08.05.2023).

-
- Darfur (23 Aralık 2006). <http://www.africa-union.org/Darfur/homedar.htm#>. (Erişim Tarihi: 08.05.2023).
- Darfur Conflict (17 Ocak 2007). http://en.wikipedia.org/wiki/Darfur_conflict. (Erişim Tarihi: 08.05.2023).
- Darfur Peace Agreement (12 Aralık 2006). <http://www.unmis.org/english/dpa.htm>. (Erişim Tarihi: 03.05.2023).
- Elnur, İ. (2009). *Contested Sudan: The political economy of war and reconstruction*. London: Routledge.
- Full Coverage Sudan (17 Ocak 2007). <http://news.yahoo.com/fc/World/Sudan>. (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
- Huliaras, A. (2006). Evangelists, oil companies, and terrorists: The Bush administration's policy towards Sudan. *Journal of World Politics*, 50(4), 709-724.
- Glasman, Gueye, O., Keese, A. ve Whyte, C. (Ed.) (2023). *Afrika in global history: Ordinary Sudan 1504 – 2019* (Vol 1). Berlin: Degruyter.
- Idris, A. (2005). *Conflict and politics of identity in Sudan*. New York: Palgrave.
- Machakos Protokol (17 Eylül 2006). http://www.sudansupport.no/sudan_konflikt/peacepros/machakos_protocol.html (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
- Mandate (25 Aralık 2006). <http://www.un.org/Depts/dpko/missions/unmis/mandate.html> (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
- Meredith, M. (2005). *The state of Africa: A history of fifty years of independence*. London: Simon & Schuster.
- Millar, M. (2022). *The peacekeeping failure in South Sudan: The UN bias and the peacekeeper's mind*. London: Zed.
- Mohammed, I. M. (2022). *The emergence of the state: A comparative analysis of Kosovo and South Sudan*. Bonn: Springer.
- Nato Handbook (2006). Brüksel
- Peters, R. (9 Aralık 2006). Blood borders, how a better Middle East would look, *Armed Forces Journal*, <http://www.armedforcesjournal.com/2006/06/1833899>. (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
- Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the Secretary-General (2006). <http://daccessdds.un.org/doc/undoc/gen/n05/225/36/pdf/n0522536.pdf>. (Erişim Tarihi: 02.07.2023).
- Resolutions of the Security Council (12 Aralık 2006). <http://www.un.org/Depts/dpko/missions/unmis/res.html> (Erişim Tarihi: 02.07.2023).
- Stapleton, T. J. (Ed.) (2022). *Modern African conflicts: An encyclopedia of civil wars, revolutions and terrorism*. California: Abc-Clio.
- S/Res/1547 (15 Ocak 2007). <https://documents-dds-ny.un.org/doc/undoc/gen/n04/386/26/pdf/n0438626.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 02.07.2023).
- S/Res/1556 (12 Aralık 2006). <https://www.un.org/securitycouncil/s/res/1556-%282004%29> (Erişim Tarihi: 02.07.2023).
- S/Res/1714 (6 Ekim 2006) <https://reliefweb.int/report/sudan/sudan-resolution-1714-2006-adopted-security-council-its-5545th-meeting-6-oct-2006> (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
- S/2005/57 (31 Ocak 2005). Plan for Unmis. <https://digitallibrary.un.org/record/540326?ln=en> (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
- S/2005/411 (23 Haziran 2005). Progress report on the Sudan, January - June 2005. <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Sudan%20NS%20S2005411.pdf> (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
-

-
- S/2006/591 (28 Temmuz 2006). Regarding the mandate of the UN operation in Darfur. <https://peacekeeping.un.org/en/mission/past/unmis/reports.shtml> (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
- Unmis (12 Aralık 2006). <http://www.un.org/Depts/dpko/missions/unmis/>. (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
- Uzoigwe, G., (2005). African power politics: A historical perspective, FPRI: Foreign policy research institute. United States of America. <https://policycommons.net/artifacts/1341581/african-power-politics/1953702/> on 09 Aug 2023. CID: 20.500.12592/rvg36c. (Erişim Tarihi: 04.05.2023).
- Yamak, T. (2020). Bölünmenin kurumsal ekonomi politiği: Sudan örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 499-524.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Siber Güvenlik Açısından Savaş Yönetim Sistemleri ve Türkiye

Combat Management Systems in Terms of Cyber Security in Türkiye

Elif GÜRDAL LİMON^{a,*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Gümüşhane / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5110-6524

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 11 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 3 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Siber güvenlik,
Savaş yönetim sistemi,
Askerî dijitalleşme,
Türkiye,
Savunmacı realizm.

ÖZ

Ulusal güvenliğin bir parçası olarak kabul gören siber güvenlik konsepti bu çalışmada devletlerin kendi başlarının çaresine bakma (self-help) yaklaşımıyla yorumlanmaktadır. Özellikle askerî birimlerde kullanılan Savaş Yönetim Sistemleri (SYS) gibi dijital yeniliklerden kaynaklı saldırı kaynağı, yeri, türü gibi belirsizlik arz eden siber savaş ortamına karşı devletler garanti siber güvenlik tedbirleri almaya yönelecektir. Çalışmada amaç siber güvenliğin ulusal güvenlikteki payının büyüdükçe devletlerin kendi başının çaresine bakma eğiliminin arttığını vurgulamaktır. Ayrıca siber güvenlik; mühendislik anlayışı bakımından değil, uluslararası ilişkilerdeki güç unsuru bakımından ele alınmıştır. Bunun için çalışma askerî teçhizatların yerli üretilme konusunu ve siber güvenliğini analiz etmeye çalışmaktadır. Çalışmanın teorik dayanağı savunmacı realist yaklaşımdır. Bu açıdan yapısalcı bir yaklaşım üzerinden askerî dijital yeniliklerin yeri oturtulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın inceleme alanı Türkiye'deki SYS'dir. Türk menşeli savunma sanayi şirketleri ve Savunma Bakanlığı verileri üzerinden bir çalışma yapılmıştır. Ayrıca uluslararası enstitü indeksleri ile siber veri indekslerinden yararlanılmış ve bu alandaki önemli kurumlarla iletişim kurulmuştur. Sonuç olarak, Türkiye üzerinden yapılan bu çalışmada siber güvenlik ulusal güvenlikle özdeşleştirilmiştir. Siber güvenlik endişeleri Türk askerî dijital sistemlerinin milli üretimler olması gerekliliğinde bir etken olmuştur. Siber güvenliğin ulusal güvenlikteki rolü büyüdükçe devletlerin kendi başının çaresine bakma eğilimi artmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin savunma sanayinde yerli üretimlere yöneldiği ancak bunu saldırgan eğilimle değil savunmacı bir perspektifle uyumlu olarak yaptığı görülmüştür.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 11, 2023

Accepted: October 3, 2023

Keywords:

Cyber security,
Combat management system,
Military digitalization,
Türkiye,
Defensive realism.

ABSTRACT

The concept of cyber security, which is accepted as a part of national security, is interpreted with the self-help approach of states as emphasized in this study. Especially in combat management systems (CMS) used in military units, states will tend to take guaranteed cyber security measures against the cyber war environment, which is uncertain such as the source, location, and type of attack due to digital innovations. This study aims to reveal that the self-help tendency of states increases as the share of cyber security in national security grows. This study deals with cyber security not in terms of engineering but of power in international relations. For this, it tries to analyze the issue of domestic production of military equipment and its cyber security. The theoretical basis of the study is the defensive realist approach. In this respect, it has been tried to place military digital innovations through a structuralist approach. The field of study is CMS in Türkiye. It has been a study on the data of Turkish defense industry companies and the Ministry of Defense. In addition, international institute indexes and cyber data indexes were used. Important institutions have been contacted. As a result, in this study conducted over Türkiye, cyber security has been identified with national security. Cyber security concerns have been a factor in the necessity of Turkish military digital systems to be national productions. As the role of cyber security in national security grows, the self-help tendency of states increases. In addition, it has been observed that Türkiye is oriented towards domestic production in the defense industry, but this is done in line with a defensive perspective, not with an aggressive tendency.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: elif.gurdal@gumushane.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Hierarchy, which does not exist in the international system, is at the base of the power struggle that emerged as a result of the anarchic structure. Dilemmas arise in the actions of states that are based on international power. In these dilemmas, it can be seen that the choices in defensive and offensive actions are the issues that shape international relations. A security dilemma may arise due to the armament of a state and the belief or interpretation of the other actor in reading intent. However, this dilemma in cyber warfare does not create a clear armament situation because the security threshold in the cyber security environment is not clear or the security area cannot be separated with sharp lines. This is why the defensive priority is the only clear choice in digital security.

Power competition in international relations is also carried out in new areas due to the diversification of political tools. Digital transformation, which is an important factor in this regard, causes the diversification of battlefields and an increase in security areas. Cyber threats are increasing day by day, and the diversity in attack and defense methods creates new defense expenditures with an unknown threshold.

The fact that a state has not been able to develop itself in the field of technology in terms of material power capacities may still make it weak even if it eliminates all classical threats, overt or covert. The digital field is so absorbed into the whole world that technological competence has become a criterion in the definitions of state power. The concept of 'cyber' is important because it defines a new field of war and security. The issue of security concerns states, non-state actors, and even individuals. However, the responsible actor for security is the state. International issues such as cyber warfare and cyber security, which are now part of national security, force states to take singular defense-oriented precautions. It is seen that states are more inclined to maintain their security positions in the cyber warfare field.

Therefore, states are more inclined to self-help to create guarantee conditions to provide their cyber security in military systems. As cyber war risks further threaten national security, states will become even more defensive about military digitalization. In this respect, it can be said that cyber warfare in the military field can be defined as a defensive realist understanding. Relying on the technologies of other states for military digitalization will not provide a long-term cyber security guarantee.

This article exemplifies and examines the defensive realist approach to cyber protectionism in the military field through Türkiye. The study hypothesizes that as the share of cyber security in national security grows, the self-help tendency of states towards military digitalization increases. For this reason, Türkiye tends towards nationalization and displays a defensive realist approach. It can be said that Türkiye focuses on the defensive aspect in terms of focusing on technological investments and reducing imports. In light of these developments, it can be seen that Türkiye is trying to nationalize the arms sector and to get rid of foreign dependency in the field of cyber security.

The subject of the study started from the dates when military digitalization began to be decisive in international relations. This was determined especially by examining the development stages of CMS and MCS (Military Communication Systems), and it was seen that military digitalization and nationalization studies for Türkiye gained weight at the beginning of the 2000s. Therefore, the period from the beginning of the 2000s to 2022 is taken as a basis.

There is a balance of power in the national production of CMS and MCS and their sales to other countries. However, the issue of which countries' military product sales and technology support should be is another subject that needs academic study. The number of analyses on trade in digital military equipment should be increased.

After this introduction, the article is structured as follows. In the first part, the conceptual framework is explained. This is followed by the methodology of the study. Then, the importance of cyber warfare in terms of national power is examined. In the fourth chapter, CMSs are explained within the scope of technological developments in Türkiye. In the fifth chapter, the connection between the Turkish MCS and NATO is discussed, and in the sixth chapter, the risks of cyber warfare of these two divisions are discussed. In the conclusion part, the obtained findings are discussed. In this study, while it is emphasized that Türkiye is moving towards nationalization in the field of military digitalization, it is to be explained that this situation is a defensive approach. Because nationalization in the military field alone is not evidence of an aggressive power rise. In addition, Türkiye is not one of the countries that stand out with its high military expenditures. It is a country that attaches importance to cooperation but accepts the necessity of nationalization in the field of defense due to national security concerns, and the characteristics of the digitalized age. The methodology and empirical basis of the study are based on scientific articles, domestic and foreign open-source data, and interviews with institutions and organizations. For the study, Turkish-origin companies such as HAVELSAN and ASELSAN, as well as NATO, Turkish General Staff, and the Ministry of National Defense were contacted via e-mail, but negative responses were received from all units due to the violation of confidentiality. In particular, during the meeting with the Ministry of National Defense, it was emphasized that questions could not be answered due to national security. This shows that CMS and MCS are a special area. Due to this data privacy of the study area, the open sources of technology companies in the defense industry were followed, the publications of official institutions were scanned, the sales indexes of defense companies were examined, and the data of international institutes such as SIPRI were used. Türkiye's military digitalization phases have been examined and analyzed.

Giriş

Uluslararası sistemde devletlerarası hiyerarşi yoktur. Diğer yandan ise hiyerarşi anarşik yapının sonucunda ortaya çıkan güç mücadelesinin temelindedir (Jervis, 1997, s. 108). Devletlerin uluslararası güç odaklı yürüttükleri eylemlerinde ikilemler ortaya çıkmaktadır. Bu ikilemlerde savunma ve saldırı eylemlerindeki tercihlerin uluslararası ilişkileri şekillendiren konular olduğu görülebilir (Snyder, 1993, ss. 63, 217). Bir devletin silahlanması ve buna yönelik diğer aktörün niyet okumadaki inancı veya yorumlaması üzerinden bir güvenlik ikilemi sonucu doğabilmektedir. Ancak siber savaşta bu ikilem durumu siber güvenlik ortamındaki güvenlik eşliğinin net ol(a)maması veya güvenlik alanının keskin hatlarla ayıramamasından dolayı net bir silahlanma durumunu doğuramamaktadır. Bundandır ki dijital güvenlikte net olan tek seçenek savunmaya yönelik önceliklidir.

Realist açıdan bakıldığında devletler güç rekabeti üzerinden hareket eder. Bu konudaki araçlar giderek çeşitlenmektedir. Her devlet özünde güç artırımı ve bunun korunmasında şartları zorlayan eğilimde olacaktır (Waltz, 1979, s. 127). İş birliği veya uzlaşma durumları uluslararası düzenin işlevsel olabilmesi ve küresel sorunların çözümü için özellikle büyük güçlerin öncülüğünde teşvik edilen gerekli durumlardır.

Teknolojik gelişmeler riskleri ile birlikte hayatımıza girdiğinde bunun güvenlik boyutunun sağlanması karmaşık ve zor bir hâl almıştır. Devletler dijitalleşmenin avantajından yararlanırken bunun riskleri ile yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Özellikle siber alanların hayatımıza girmesiyle, uluslararası ilişkilerde güvenlik anlamında avantajlardan çok endişenin daha ağır bastığı görülmektedir.

Maddi güç kapasiteleri açısından bir devletin teknoloji alanında kendini geliştirememiş olması açık veya gizli klasik tüm tehditleri bertaraf etse dahi onu yine de zayıf kılacaktır. Dijital alan o denli dünyanın tüm alanına sindirilmektedir ki artık devletlerin güç tanımlarında teknolojik yeterlilik bir kıstas olmuştur. ‘Siber’ kavramının önemi de yeni bir savaş ve güvenlik alanını tanımlamasından dolayıdır. Güvenlik meselesi devletleri, devlet dışı aktörleri ve hatta bireyleri ilgilendirmektedir. Ancak güvenlik sorumluluğu devlettedir. Siber savaş ve siber güvenlik gibi artık ulusal güvenliğin bir parçası olan uluslararası konular devletleri tekil savunma odaklı tedbirlere zorlamaktadır. Siber savaş alanına karşı devletlerin güvenlik konularını korumaya daha eğilimli olduğu görülmektedir.

Siber saldırılardaki belirsizlikler, iki kutupluluğun politik bölünmesine nazaran çok kutuplu yapıda daha istikrarsız bir ortamı doğurmaktadır (Waltz, 2000, s. 6). Çok kutuplu yapıda potansiyel güç yükselişlerinin karmaşık bir ortamı doğurması bu konuda devletleri aşırı saldırgan güç odaklı bir davranış biçiminden ziyade daha savunmacı ve kendi başının çaresine bakabilir bir güçte olmaya odaklanmaktadır.

Uluslararası ilişkilerdeki silah türü değişiklikleri bu kutup değişikliği kadar uluslararası ilişkileri etkileyen büyük değişikliklerdir (Waltz, 2000, s. 6). Siber silahlar bu yeni değişikliğin örneklerindedir. Bu yüzden koalisyonlar ve bunlara verilen teminatlar değişken olabilir. Devletler hem tekil bağlamda bir güce erişerek iç dengelerini sağlamaya hem de diğer devletlerle çıkarları elverdiği sürece güç dengesi oluşturarak bu dengeyi korumaya yöneleceklerdir (Waltz, 1979, ss. 102-105). Bu denge güvene dayalı olmayan, savaş korkusunun getirdiği bir iş birliğini getirmektedir (Waltz, 2001, ss. 201). Burada kısa vadeli ve sığ olan bir iş birliği vardır (Keohane ve Martin, 2003, s. 77). Güvene dayalı olmaması rekabetin ve teyakkuzda olmanın varlığını göstermektedir. Diğer yandan bu da kendi kendine savunabilme kapasitesini gerektirmektedir.

Dolayısıyla devletler askerî sistemlerinin siber güvenliklerini sağlayabilmek adına garanti koşullarını oluşturmak için kendi başlarının çaresine bakma durumuna daha meyillidirler. Siber savaş riskleri ulusal güvenliği tehdit ettikçe devletler askerî dijitalleşme konusunda daha da savunmacı olacaklardır. Bu bakımından askerî alandaki siber savaşın savunmacı bir realist anlayışa yönelik tanımlanabileceği söylenebilir. Askerî dijitalleşme konusunda diğer devletlerin teknolojilerine muhtaç olmak uzun vadeli bir siber güvenlik garantisi getirmeyecektir.

Bu makale, savunmacı realist yaklaşımın askerî alandaki siber korumacılığını Türkiye üzerinden örneklendirmekte ve incelemektedir. Çalışmanın hipotezi siber güvenliğin ulusal güvenlikteki payı büyüdükçe devletlerin askerî dijitalleşme konusunda kendi başının çaresine bakma eğiliminin arttığıdır. Bunun için Türkiye millîleşmeye yönelerek savunmacı bir realist yaklaşım sergilemektedir. Türkiye'nin teknolojik yatırımlara ağırlık vermesi ve ithalatı düşürme yönelimi bakımından savunmacı yöne ağırlık verdiği söylenebilir. Bu gelişmeler ışığında, Türkiye'nin silah sektöründe millîleşmeye ve siber güvenlik alanında dış bağımlılıktan kurtulmaya çalıştığı görülebilir.

Çalışma konusu askerî dijitalleşmenin uluslararası ilişkilerde belirleyici olmaya başladığı tarihlerden başlatılmıştır. Bu da özellikle SYS gelişim evreleri irdelenerek tespit edilmiştir. 2000'li yılların başıyla birlikte Türkiye için askerî dijitalleşme ve millîleşme çalışmalarının ağırlık kazandığı görülmektedir. Zaman aralığı olarak da özellikle 2000'li yılların başından 2022'ye bir sınır çizilmiştir.

SYS'nin millî üretimi ve bunların diğer ülkelere satışı konusunda güç dengesi oluşmaktadır. Ancak, askerî ürün satışı ve teknoloji desteğinin hangi ülkeler arasında olması gerektiği akademik çalışma yapılması gereken başka bir konudur. Dijital askerî teçhizatların ticareti konusundaki analizlerin sayısı artırılmalıdır.

Bu giriş kısmından sonra makale şu şekilde yapılandırılmıştır. İlk bölümde kavramsal çerçeve açıklanmaktadır. Bunu çalışmanın metodolojisi izlemektedir. Daha sonra ulusal güç bakımından siber savaşın önemi incelenmektedir. Dördüncü bölümde Türkiye'deki teknolojik gelişmeler kapsamında SYS'ler anlatılmaktadır. Beşinci bölümde siber savaş riskleri ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular tartışılmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Bu çalışmada Türkiye'nin askerî dijitalleşme alanında millîleşmeye doğru gittiği vurgulanırken bu durumun savunmacı bir yaklaşım olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır. Çünkü askerî alanda millîleşme tek başına saldırgan bir güç yükselişinin kanıtı değildir. Ayrıca Türkiye askerî harcamalarının yüksekliği ile öne çıkan ülkelerden değildir. İş birliğine önem veren ancak ulusal güvenlik endişeleri itibari ile savunma alanında millîleşmesi gerekliliğini dijitalleşmiş çağın özellikleri itibariyle kabul eden bir ülkedir. Bu açıdan kavramsal olarak savunmacı eğilimi öne çıkmaktadır. Dijital askerî araç gereçler bakımından millîleşme/yerlileşme projelerine öncelik vermesi bunu ulusal güvenliğin bir parçası olarak görmesindedir. Realizmin savunduğu yaklaşımlardan olan rekabetçi yapı, güç dengesi ve kendi başının çaresine bakabilen bir ülke anlayışı Türkiye için askerî dijitalleşme alanında geçerlidir. Bu yaklaşım silah ithalatında azalma, ihracatında ise özellikle dijitalleşmiş askerî silah bakımından artış sürecinde olmasıyla tutarlıdır. Bu yüzden çalışmada, savunmacı realist yaklaşımın Türkiye'nin askerî dijitalleşme ve siber güvenlik endişeleri bakımından tutarlı bir kavramsal çerçeve olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır.

Siber güvenlik açısından orta büyüklükteki devletlerin millîleşme ve yerlileşme (indigenization) çabalarının arttığı gözlenmektedir. Bu, uluslararası ilişkiler seviyesinde

devletlerin dijital güvenlik endişesine kapılmalarının bir sonucudur. Anarşik doğanın vurgusu öne çıktığından dolayı yapısalcı realist yaklaşım kavramsal olarak dayanağımızdır. Yapısalcı realizmin kendi başının çaresine bakma/güç dengesi/denge gibi yaklaşımları çalışmaya uygunluk bakımından tutarlıdır.

Neorealistler ile klasik realistler güç dengesi anlayışını savaştan kaçınma nedeni olarak savunmaları bakımından benzerlik göstermektedir. Ancak bilindiği gibi yapısal bir açıdan incelenen neorealizmin güç dengesini yorumlaması uluslararası sistem seviyesindedir (Waltz,1979, s. 39). Bu şekilde klasik realistlerden ayrılır (Jeffrey, 2000, s. 131). Uluslararası sistemde belirleyici unsurlar vardır. Bunlar; sistemi düzenleyici prensipler, devlet karakterleri ve devletlerin kabiliyet dağılımlarıdır. Devlet karakterleri aynıdır ancak kabiliyet dağılımları her devlette farklıdır. (Waltz, 1979, s. 97). Bu kabiliyetler devletlerin yetenekleri ile belirli seviyelerde güçler olmasını sağlayacak ve uluslararası sistemi şekillendirecek bir özelliktir. Bahsi geçen kabiliyetlerin benzer seviyelerde oluşması ve dengelenmesi ile savaş risklerinin azaltılması savunulmaktadır.

Neorealistler kendi arasında saldırgan ve savunmacı realistler olarak ikiye ayrılır. Bunlar bir devletin güç evrelerine göre izleyebileceği farklı yaklaşımlar olabilirler (Copeland, 2012, s. 49-73). Savunmacı realist yaklaşıma göre güç dengesi anlayışının özünde olan göreceli güç eşitliğinde saldırı maliyeti artacaktır. Saldırıdan kaçınılmaya çalışılacaktır. Bu, benzer güce sahip devletlerin birbirine saldırma olasılığını azaltan bir anlayıştır. Rasyonel devletler düşman devlet konusunda karar alırsa güvenliği artırmaya yönelik seçimler yapabilir. Ancak bu, saldırganlar gibi her devleti potansiyel düşman olarak isimlendirmek ve en üst düzeyde bir güvenlik alanı oluşturmak anlamına gelmemektedir.

Mevcut durumdaki diğer aktörün davranışını en kötü senaryoya uyarlamak ve buna tepki için hazırlanmak saldırgan realistlerin savunduğu maliyetli, yorucu ve yayılmacı bir yaklaşımdır (Copeland, 2012, s. 59). Diğerlerini potansiyel düşman olarak görmek yerine seçilen aktörlerin düşman olup olmadığı konusunda seçim yapmak daha rasyoneldir. Saldırgan realizm biraz daha hegemonik güç yükselişine odaklanırken savunmacı realizm güvenlik bakımından sürekli hazırlıklı bir hâlde olabilmeye odaklanmıştır. Buna göre devletler kendi güvenliğini sağlamak için kendi kendilerine yeterli olmalıdır.

Uluslararası ilişkilerde şiddetin kullanımı olasıdır. Buna hazırlıklı olmak için devletler teknolojilerini güncel tutmalıdır. Bu teknolojiler devletlerin millî üretimleri ve yerli sistemleri olmalıdır. İş birlikleri, uluslararası anlaşmalar ve kurumlar önemli olmakla birlikte eylemler konusunda sınırlıdır. Bu oluşumlar devletlerin çıkarlarını koruduğu sürece sürdürülebilir ve katılım gerçekleşir. Örneğin Five Eye istihbarat anlaşması üye devletlere diğer devletlerin erişemediği kazanımlar ve çıkarlar sağladığı müddetçe değerli bir uluslararası örgüttür. Bir diğer örnekte, Türkiye son yıllarda BM daimî üyelerini hedef alacak şekilde “dünya beşten büyüktür” söylemleri ile çok kutupluluğu savunmaktadır. BM örgütünün daimî üyelerinin karar alıcı gücünü eleştirmektedir. Eğer Türkiye bu daimî üyelerden biri olsaydı bu söylemlerde bulunmayabilirdi. Bu da çıkarı gereği uluslararası iş birliklerine devletlerin katılımı olduğunu göstermektedir. Bu çalışmadaki savaş teknolojilerinde millîleşme yönelimi savunmacı realizmin bu savları ile tutarlıdır.

Neoliberal anlayışın savunduğu karşılıklı bağımlılık yaklaşımının bu çalışmada ele alınan askerî birimlerin siber güvenliği konusundaki eylemlerini izah etmede yetersiz kalacağı görülmektedir. Çünkü çok kutuplu yapıdaki risklere dijitalleşme de eklenince bu devletleri kendi başının çaresine bakma anlayışı için zorlamaktadır. Devletlerin savunma sanayii bakımından bütçelerini millîleşme çalışmalarına yöneltmeye çalıştıkları görülmektedir. Askerî birimlerin siber güvenliği konusundaki yazılımların ticaretinin yapılması güvenlik riskini

doğurur, bu nedenle neoliberal anlayışın karşılıklı bağımlılığın avantaj olduğu konusundaki görüşü bu noktada geçerli değildir. Türkiye askerî birimlerin dijitalleşmesinde iç dengesini sağladıktan sonra güç dengesine odaklanmıştır. Bu da küresel bir denge için kendi askerî dijital millileşmesini sağladıktan sonra bu gücü kendi gücünü aşmayacak oranda müttefiklerine sağlama (ihraç) yoluna gitmesinde görülmektedir.

Türkiye'nin, savunmacı realist bakış açısının içerisinde olan diğer devletlerin gücünü aşmayacak oranda kendi gücünü artırarak güç dengesi, bir diğer deyişle sistemik denge kurabilmeyi askerî konularla ilgili siber alanda gerçekleştirdiği söylenebilir. SYS'ler ile dış bağımlılıktan kurtulmak için yerli yazılımlara yönelmek, bu askerî dijital tasarımları saldırıdan ziyade savunma ve güvenlik odaklı kullanmak, iş birliği ile siber güvenliklerini sağlama yoluna gitmek yerine öncelikli olarak tekil tedbirler almak, tasarlanan bu yazılımları NATO askerî iletişim ağına alternatif olacak şekilde denge kurarak müttefik ülkelere sunabilen kaynak ülke konuma gelmek Türkiye'nin askerî alandaki siber güvenliğini savunmacı bir odakla sağladığını gösterebilir. NATO üyeliği güç dengesi için gerekli, NATO dışı hazırlık ise kendi başının çaresine bakabilen güçlü bir profil için zorunludur.

Metodoloji

Çalışmanın metodolojisi; bilimsel makaleler, yerli ve yabancı açık kaynak verileri ile kurum ve kuruluşlar ile yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Çalışma için, HAVELSAN ve ASELSAN gibi Türk menşeli şirketlerin yanı sıra, NATO ve Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı ve Millî Savunma Bakanlığı ile elektronik posta yoluyla iletişime geçilmiş, fakat tüm birimlerden soruların gizlilik ihlali nedeniyle olumsuz yanıt alınmıştır. Özellikle Millî Savunma Bakanlığıyla yapılan görüşmede ulusal güvenlik nedeniyle sorulara yanıt verilemeyeceği vurgulanmıştır. Bu da SYS konulu verilerin gizli bir alan olduğunu göstermektedir. Çalışma alanının bu veri gizliliği nedeniyle teknoloji şirketlerinin savunma sanayindeki açık kaynakları takip edilerek resmî kurumların yayınları taranmış, savunma şirketlerinin satış indeksleri incelenmiş, SIPRI gibi uluslararası enstitülerin verilerinden yararlanılmıştır. Türkiye'nin askerî dijitalleşme evreleri incelenerek analiz edilmiştir.

Ulusal Güç Bakımından Siber Güvenlik

Siber savaş; siber saldırı ve buna karşı savunma odaklı güvenlik durumunun gerektiği bir çatışma hâli olmaktadır. Siber saldırı ışık hızıyla olabilen ve dijital araçların bir saldırı gücü olarak kullanıldığı, coğrafi sınırların önemini olmadığı, aynı anda birden fazla yerde etki edebilen dijital ortam saldırılarıdır. Bilgisayar tabanlı bir cihazın sisteminin verilerine yönelik yapılmaktadır (Hunker, 2010, ss. 13). Fiziksel hasar doğrudan olmamaktadır. Sistemlere hasar verilebilmektedir. Ancak bu sistemsel hatalar fiziksel hasarlara ve hatta örneğin bir sağlık kurumunun dijital sistemine yapılan saldırıda olabileceği gibi de ölümlere neden olabilir.

Siber tehditler bilgisayar sistemlerine verilen zararlar olarak tanımlanır. Bu bilgisayar sistemleri, devletlerin hayati organlarının entegre edildiği bir dijital dönüşüm sağlamaktadır. Bu açıdan bu sistemler devletlerin asimetrik bir savaş içerisinde zayıflatılmaya çalışıldığı bir saldırı alanı hâline gelmiştir. Saldırı kapasitesinde bir yatırımdan ziyade ilk aşamada etkin bir savunma alt yapısı hazırlanmak zorunludur. Bu savaş ortamında bilinmeyen düşman unsur ve saldırı tipinin belirsizliği gibi sorunlarla karşılaşılabilir.

Savaş alanları sırasıyla kara, deniz, hava ve uzay olarak kendini göstermiştir (Gray, 2013, ss. 9-15). Artık 21. yüzyıl ile birlikte siber uzay alanı da beşinci savaş alanı olarak belirlenmektedir (Warsaw Summit Communiqué, 2022). Siber savaş uygulama alanı bakımından stratejik ve operasyonel olarak iki alana ayrılmaktadır. Stratejik siber savaş; devletlerin veya devletle bağlantılı bir grubun başka bir devletin kurumlarına veya toplumuna yönelik saldırılardır. Operasyonel siber savaş ise savaş ortamında devletlerin askerî olan ve

askerî bağlantılı olan birimlerine yönelik yapılan saldırılardır (Libicki, 2009). Bu çalışmada siber saldırılar ikinci alanda bir savaş kuvveti olarak görülmektedir. Bu açıdan siber savaşın askerî odaklı yapılması geleneksel savaşın bir modern uzantısı gibi düşünülebilir.

Bir savaş alanı olarak kabullenilmesinden dolayı siber uzayın güvenliği devletler için ulusal güvenliklerinin bir uzantısı olarak görülmektedir. Bu anlayışta kara, deniz, hava ve uzay güvenliğini ulusal güvenlikleri açısından sağlamak isteyen devletler özellikle karmaşık bir tehdit ortamında siber uzayın da güvenliğini ulusal güvenlikleri için almak zorundadırlar. Örneğin Türkiye, ulusal güvenliği ile bağlantılı olarak gördüğü siber güvenlik için üç ayrı eylem planı yayınlamıştır (Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2023). Bunlar 2013-2014, 2016-2019 ve son olarak 2020-2023 yıllarını kapsayan üç ayrı belgedir. İlk belgede “siber zafiyetler ulusal güvenliğin ihlaline neden olabilecektir”; ikinci eylem planında “iletişim sistemlerinin güvenliğinin sağlanması ulusal güvenliğimizin önemli bir boyutudur”; son eylem planı belgesinde ise “siber tehditler milli güvenliğimizin önemli bir parçasıdır” sözleri ulusal güvenlik ile siber tehditlerin bütünleştirildiğini ve ilke olarak benimsendiğini göstermektedir (Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2023).

Ulusal güvenlik, siber tehditte görüleceği üzere bir tehdiye karşı o tehditte uzaklaşılmasını sağlayacak güç oluşturulmasıdır (Birdişli, 2011, ss. 149-169). Bu bakımdan güç biçimleri güvenliğin sağlayıcılarıdır. İnsan gücü, coğrafi güç, askerî güç, ekonomik güç, politik güç, sosyal güç, bilimsel ve teknolojik güç olarak yedi güç unsuru tanımlanırken siber güç sekizinci ulusal güç unsuru olarak görülebilir (Şenol, 2018, s. 201). Siber güç ile ilgili güvenlik teorisi çalışmaları yapan araştırmalar da siber gücü ‘belirsiz’ olan bir güç türü olarak yorumlamaktadır (Gray, 2013, s. 14). Bu güç siber uzayın fiziksel ve sanal alanlarında devletlere zarar verebilmektedir (Şenol, 2018, s. 193). Siber güç unsuru ile özellikle devletlerin fiziksel varlıkları olan askerî sistemlerine zarar verilebilir hem de sanal bir zarar olarak askerî veriler üzerinden bir saldırı yapılabilir.

Ulusal güvenliği tehdit edici saldırılara karşılık tepkiler bakımından meşru müdafaa yöntemleri siber savaşta ayrılmaktadır. Siber saldırının karşı taarruzu başka zaman, mekân ve yöntemle olabilir. Bu daha hazırlıksız etki edebilecek bir yöntemdir. Aksi halde saldırı yapan siber eylemci aynı saldırı yöntemine karşı kendi savunmasını çoktan almıştır. Bu da nükleer savaş dönemini günümüz dijital döneminden ayırmaktadır.

Siber savaşta caydırıcılık durumu aynı eşit tepki bakımından uygun olmayabilir. Verilerin çalınması durumunda bu eylemi yapan devlet, devlet destekli gruba veya örgüte aynı şiddette karşılık vermek olanaksız olabileceğinden saldırı sonrası cezalandırma algısı zorlaşabilir. Örneğin, böylesi bir casusluk yoluyla elde edilecek işlevsel bir bilgi saldırıyı yapan karşı tarafta benzer şekilde olmayabilir. Kaldı ki casusluk eyleminin yapılmasında eylemi yapanın kimliğinin tespit edilememesi de söz konusudur. Bu gibi bir durumda casusluk eylemini başarıyla ilk yapabilen bu ilk vuruşu geri bir saldırı olasılığını ortadan kaldıracak şekilde yapmaktadır.

Ülkelerin siber savaşta hazırlıklı olma eğilimleri giderek artmaktadır. Bu konuda 2017’de yapılan bir araştırmaya göre ülkelerin siber saldırıya hazırlıklı olma kapasiteleri ele alınmıştır. Bu kapsamda 193 ülkeye davet gönderilmiş, 134 ülke araştırmaya katılmıştır. Buna göre siber saldırıda hazırlıklı olma konusunda Singapur ilk sırada, ABD 2. sırada, Rusya 11. sırada, Türkiye ise 43. sırada yer almıştır (Global Cybersecurity Index, 2017). Araştırmada, Gürcistan’ın siber saldırıda savunma bakımından üst sıralarda olduğu tespit edilmiştir. Bu durum 2008’de yaşadığı saldırılardan sonra askerî verilerin korunması için özel bir birim kurması ile sağladığı hususi tedbire bağlanabilir (Global Cybersecurity Index, 2017). Diğer yandan Gürcistan’ın örneğin SYS’lerinde ABD girişimleri vardır (General Atomics Aeronautical Systems, 2023). JADC2 adlı Amerikan tasarımı SYS Gürcistan askerî

komutasında kullanılacaktır (The US Congressional Research Service, 2022). Rusya'dan gelecek siber saldırılara karşı ABD merkezli bir savunma geliştirildiği söylenebilir. Hatta siber suçlar bakımından da Avrupa'ya bağlılık vardır. AB, Budapeşte Siber Suçlar Anlaşmasına uygun olarak siber suç mevzuatı oluşturmuştur (Convention on Cybercrime Budapest, 23.XI.2001; General Policy And Legislation On Cybercrime). Bu açıdan bu listedeki veriler millî savunma tedbirlerine dayalı olarak düşünülmemelidir. Bu gibi dış destekli bir savunma mekanizmasıyla güçlendirme sağlanabilir ancak bu mekanizmanın tam güvenilirliği de ulusal güvenlik açısından tartışmalı olmaktadır.

Ülkelerin siber savaşta hazırlıklı olma kapasiteleri onları siber güç olmaya zorlamaktadır. 2020 yılında Harvard Üniversitesi Belfer Center tarafından yapılan bir başka araştırmaya göre siber güç sıralamasının yedi unsuru bulunmaktadır: 1) Yerel grupların gözlemlenmesi; 2) Ulusal siber savunmaların geliştirilmesi; 3) Yabancı istihbarat toplanması; 4) Siber alan üzerinden millî gelir elde edilmesi; 5) Bilgi ortamının yönetilmesi; 6) Düşmanın altyapılarının ve sistemlerinin devre dışı bırakılması; 7) Siber normların ve standartların tanımlanması.

Belfer Center'ın bu araştırmasına göre siber güç bakımından bir dünya sıralaması çıkartılmıştır. Sırasıyla ABD, Çin, İngiltere'nin ilk üçte yer aldığı listede örneğin Türkiye 22. sıradadır. Bu oranlarda görüldüğü üzere Türkiye ilk 10 arasında dahi değildir. Ancak Türkiye'nin bahsi geçen yedi kriter arasında özellikle siber bilgi yönetiminde ve siber alan konusunda millî gelir elde etme bakımında başarılı olduğu görülmüştür (Voo vd., 2020). Savunma sanayi konusunda millî teçhizatların dış pazar alanına yayılmasındaki eğilim de bu yönde tutarlıdır. Bu da uluslararası sistemde güç dengesi için önemlidir.

Askerî platformların giderek artan bir şekilde bilgisayar ağ bağlantılı olması ulusal güvenliği ve gücü etkilemektedir. Bu konudaki saldırı riski de artmaktadır. Örneğin 2015'ten beri ABD Savunma Bakanlığı'na yönelik 12 binden fazla siber saldırı yapılmıştır (the U.S. Government Accountability Office, 2022). NATO'nun bu konudaki hazırlığı da giderek yoğunlaşmıştır. NATO Askerî Sistemler İçin Siber Güvenlik Risk Değerlendirme Süreci başlıklı raporunda bunu vurgulamıştır. Tekrarlanan risk değerlendirmeleri askerî sistemler için giderek önemli olmuştur (NATO, 2021). Çünkü siber güvenlik, sürekliliği gerektiren bir alandır. Askerî sistemlere yönelik siber saldırılar yaygın kullanılan araçlar olmasalar da kritik olmalarından dolayı siber saldırıda tercih edilen alanlardır.

Savaş Yönetim Sistemleri ve Türkiye

Savaş Yönetim Sistemi, savaş alanında hava-kara, hava-deniz, deniz-deniz veya kara-deniz gibi farklı savaş konumları arasında muharebe bilgilerini paylaşmak için oluşturulan sistemlerin genel adıdır. Merkezi koordinasyon ve bilgi akışı bu alanlarda savaş esnasında veya güvenliğin riskli olduğu durumlarda hayati önem taşımaktadır. SYS askerî birliklerin komutası ve senkronizasyonudur. Donanmalar üzerinde komuta kontrolü olarak kullanılırken kara alanları ile de irtibat sağlanır. Hava-kara komutası için de tasarlanabilir. Teknoloji geliştikçe savaş gemilerinin harp kabiliyeti de artmış ve artan bu kapasite ile denizde savaş giderek daha karmaşık hale gelmiştir. Bunun için komuta edebilme ve anında müdahale, siber savaşın da yeni bir savaş alanı olarak kabul edildiği mevcut uluslararası işleyişte önemli bir savunma konusu hâline gelmiştir.

SYS, herhangi bir zamanda bir saha komutanı tarafından ihtiyaç duyulan tüm önemli verileri etkin bir şekilde görüntüleyerek tam durumsal farkındalık sağlar. Savaş ortamında, olayları yönetme ve kontrol etme yeteneği geliştikçe görev başarısı artmaktadır. Ayrıca hızlı hareket eden operasyonların başarılı bir şekilde yürütülmesi, hızlandırılmış bir karar verme sürecini gerektirmektedir. Önemli olan ise artık teknolojik gelişmelerin de katkısıyla

operasyonları aynı anda yürütme becerisidir. Başarı, etkili komuta ve kontrolle sağlanabilecektir.

SYS'nin bilgisayar entegre çalışmaları aslında dünya geneline bakıldığında çok önceleri başlamıştır. 1987 yılında ABD ordusu için hazırlanan bir araştırma enstitüsü raporu, yapay zekâdan faydalanarak otomatik kontrol ve komut konusunda SYS'ye çalışmıştır. Bu rapora göre SYS, savaş alanı bilgilerinin alınması, işlenmesi, depolanması ve iletilmesi için entegre bir teknolojiler kompleksidir. Taburdan daha alt seviyedeki zırhlı birliklerin komuta, kontrol ve iletişimini kısmen otomatikleştirmesi beklenmektedir. Raporda araçlar arası aktarılabilen bilgi sistemi oluşturup bunu orta vadeli yükseltmek ve yapay zekâ ile geliştirmek istenmiştir (Johnson ve Henderson, 1987). İleriki yıllarda bu gerçekleşmiş ve dijital ağ tabanlı SYS ortaya çıkmıştır.

Savaş teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte artan ihtiyaçların karşılanması için komuta kontrol koordinasyonunda destek sağlamak ve komuta kadrosunu desteklemek gerekmektedir. Türkiye'de bu ihtiyaca yönelik ilk modern girişim 1970'lerde başlamıştır. Bu yurt dışından tedarik edilen TCG Doğan hücumbotuna entegre edilen STACOS SEWACO sistemidir (Defence Turkey Magazine, 2019, ss. 68-71). Daha sonra Barbaros sınıfı firkateynlerle birlikte TACTICOS SYS tanıtılmıştır (Thalesgroup, 2018).

Askerî birimler bu tür SYS iletişiminde sivil internet araçlarını kullanmamaktadır. Ağ destekli savaş alanında NATO temelli hareket eden Türkiye, entegre muharebe sistemi olan TAFICS projesi ile "TSK-Ağı" adlı ağı kullanmaktadır. TAFICS alt yapısı olmayan alanlarda ise taktik saha muharebe sistemi olan TASMUS'u ve bir İsveç şirketi olan THALES savunma sanayi ürünü olan TACTICOS'u da kullanmaktadır (Thalesgroup, 2023).

1990'lı yıllarda Türk Deniz Araştırma Merkezi Komutanlığı tarafından Tepe Sınıfı Firkateynler için K-5 Komuta Kontrol Sistemi geliştirilmiştir (Defence Turkey Magazine, 2019, ss. 68-71). Yurt dışından sağlanan diğer sistemlere ek olarak bu sistem de Türk Deniz Kuvvetleri'nin kullanımına sunulmuştur. Ancak bu teknik komuta iletişimi konusunda güvenlik ve güç bakımından dışa bağımlılık anlamına gelmekte ve millî bir sistem ihtiyacı devam etmektedir.

Bu gelişmeler dijital ağ tabanlı sistemlerin gelişmesiyle ve de siber güvenlik kavramının daha önemli olması ile eş zamanlı ilerlemiştir. Çünkü 2000'li yılların başı dijital gelişmelerin uluslararası ilişkileri tam anlamıyla etkilemeye başladığı yıllardır. Siber saldırı ve siber savaş kavramları yine bu tarihlerde gündem olmaya başlamıştır. Nitekim 2003'te ABD'nin ilk siber uzay tanımı, Siber Uzay Güvenliği Stratejilerinde (Cyberspace Security Strategy) belirtilmiştir (the US National Strategy to Secure Cyberspace, 2003). Artık dijital dönüşüm odaklı modern bir askerî yapılanma hedeflenirken siber savaşta güçlü bir millî savunma gerekli hâle gelmiştir. Böylelikle 2000'lere doğru Türkiye'nin millî SYS üretme çalışmaları başlamıştır. Örneğin 2005'te, Türk Deniz Araştırma Merkezi Komutanlığı ve Havelsan iş birliğinde millî sistem GENESİS SYS ortaya çıkmıştır (Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023).

SYS'lerin dış kaynaklı teminine karşılık bu sistemlerde ve haberleşme ağ yapılarında yerleşme ihtiyacının giderilmesine odaklanılmış. Bunun için de 2010 yılında Havelsan ve Türk Deniz Araştırma Merkezi Komutanlığı iş birliğinde tamamen millî ve yerli ADVENT deniz SYS geliştirilmiştir (Havelsan, 2023). Deniz ve hava ağ bağlantılı savaş sistemi olarak artık millî ve yerli ADVENT SYS kullanılmaktadır (Şenol ve Karaçuha, 2020, s. 58-60). Böylelikle Anadolu'nun ortasındaki bir komuta merkezinden Doğu Karadeniz'de bulunan donanma veya denizaltı ile Akdeniz'in batısı veya doğusunda bulunan diğer tüm kuvvetlere kadar tüm deniz gücü tek merkezden komuta edilebilir. Hangi mevkiiden nereye yönelik bir eylem yapılacağı senkronize şekilde belirlenebilir.

Bu çalışmalar devam ederken ileri bir aşamada bunların diğer ülkelere de sağlanabilmesiyle teknolojik rekabette bir kıstas olması istenmektedir. Böylelikle ADVENT'in tüm hava, su üstü, sualtı ve kara platformlarında kullanılması ve bu karışık platformlarda kullanılmak üzere ihraç edilmesi amaçlanmıştır. Bu sistemler verilen izinler ile yurt dışında üretilebilecektir. Örneğin Havelsan'ın ADVENT SYS'sini Pakistan kendi gemilerinde kullanacaktır. Böylelikle, Havelsan Pakistan'ın savaş gemilerindeki veri dağılımını sağlayan sistemin sağlayıcısı olacaktır (Havelsan Dergi, 2021, s.8). Ayrıca Havelsan Pakistan AGOSTA 90B Sınıfı Denizaltıların Projesinde, STM firmasının ana yükleniciliğinde ilgili denizaltının savaş sistemi sorumluluğunu üstlenmiştir (Havelsan Dergi, 2022, s.77). Pakistan'ın ardından Ukrayna'ya da ihraç edilen ADVENT, son olarak Endonezya resmî havacılık ve uzay şirketi ile yapılan anlaşma neticesinde Endonezya'ya da sunulacaktır (Havelsan Dergi, 2021, ss. 16, 28; Rahmat, 2021).

Dünyaca ünlü SYS tasarımı yapan şirketler sıralamasına Türkiye de girmeye çalışmaktadır. Thales, Lockheed Martin, Elbit Systems, BAE Systems, SAAB, Raytheon Technologies gibi büyük çaplı şirketler savunma sanayiinde dijital sistemler üreten şirketlerdir (Thales, 2023; Lockheed Martin, 2023; Elbit Systems, 2023; BAE Systems, 2023; Saab, 2023, Raytheon Missiles And Defense, 2023). Türk şirketi Havelsan Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ile iş birliğinde bu kategoride rekabet edebilecek bir yükselişe geçmiştir.

ASELSAN, STM ve TAİS gibi şirketlerin de Havelsan gibi sistem tasarım projeleri vardır. Savunma Sanayii Başkanlığı kontrolünde ASELSAN, STM ve TAİS gibi şirketlerin dâhil olduğu millî gemi projesi olan MİLGEM buna örnektir. Savaş sisteminde entegre muhabere sistemi, elektronik harp sistemi, elektro optik sistemler, seyrüsefer sistemleri, radarlar, hava savunma ve silah sistemleri, atış kontrol sistemleri, sonarlar ve torpido karşı tedbir sistemleri ile savaş sistemi entegrasyonunu gerçekleştirmektedir (Türkiye Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023; ASELSAN, 2023).

Türk savunma sanayi şirketlerinin yükselişte olduğu görülmektedir. ASELSAN'ın millî silah üretiminde artan değerine bakıldığında bu durum görülecektir. 2022 yılı itibari ile 160 üründe millîleşme gerçekleştirmiştir (SavunmaSanayiST, 2022). Dünya sıralamasında silah satışında ise ASELSAN 2012 yılında 91. sıralarda yer alırken giderek ön sıralara yükselmeye başlamıştır. 2021'de 56. sıraya gelmiş ve Türk ürünlerinin ihracatında önemli bir savunma sanayi şirketi olmuştur (The SIPRI, 2012). 2022 yılında millî silahların satışlarında da yükseliş vardır. Örneğin uzaktan komutalı silah sistemlerinden SARP millî yazılımla entegre olan 22 ülkeye ihraç edilmektedir (Tübitak Bilgem, 2021; ASELSAN, 2023, TRT, 2023).

Bahsi geçen yukarıdaki gelişmelere NATO üzerinden bakıldığında bir iletişim iş birliği zorunluluğu görülebilir. Askerî anlamda teknolojik gelişmelerin iletişim kabiliyetine yansımaya başladığı ilk yıllarda NATO, üye ülkeler için SYS'leri bir sisteme oturtmaya çalışmıştır. Bunun için NATO üyesi tüm ülkelerin ürettikleri askerî ürünlerin STANAG (Standardization Agreement) denilen bir uygunluk çemberine girmesi öngörülmüştür. Standardizasyon Anlaşması olan STANAG'a göre üye ülkeler ortak bir standarda göre silah veya askerî teçhizat üretimine gidebilmektedir (NATO Standardization Office, 2023).

Buna benzer olarak teknolojik gelişim ihtiyacı olan devletlere daha gelişmiş durumda olanlar bilgi ve tecrübe aktarımını sağlayarak NATO tek bir askerî standartta kalmaya çalışmaktadır. Böylelikle ortak standartlara erişmiş benzer ülkeler ortaya çıkmaktadır. SYS'ler de bu anlaşmaya göre olmak zorundadır. Zaten yerli üretim yapılmadığı alanlarda yurtdışı teknoloji desteği de bu standarda göre alınmaktadır. Bu durum bir iş birliğini göstermektedir. Ancak NATO üyeleri yine de millî ürünler üretmeye gitmektedir. Siber saldırı için, bu iş birliği ile sınırlı kalan bir güvenlik tedbiri ulusal güvenlikte risk demektir. Zira iş birliklerinde

uluslararası ilişkilerin doğası gereği tam bir güvenilirlikten bahsetmek pek mümkün değildir. Sadece NATO üyeliğine bağımlı bir güvenlik politikası Türkiye'nin sürdüreceği uzun vadeli politikaları ile uygun olmayacaktır. SYS'de millileşme/yerleşme ile askerî teknolojiler geliştirilmek istenirken bunların Türkiye üreticisi olarak NATO dışı müttefiklere sunulma amacı vardır.

Siber Güvenlikte Savaş Yönetim Sistemleri

Ulusal gücün göstergesi ilk etapta güçlü bir silahlı kuvvetlerdir (Ahmad, 2012, s. 95). Silahlı güçlerin güvenilirliği için savunma sanayinde bilim ve teknolojinin desteğine ihtiyacı vardır. Savunma sanayi alanında kendi kendine yeterlilik sağlanabilmesi ve yabancı askerî teçhizat üreticilerine bağımlılığın azaltılması gerekmektedir (Ariffin ve Arof, 2019). Dijital dönüşüme girmiş bu askerî teçhizatların ve sistemlerin güvenliği ise gerek silah pazarındaki konumu bakımından gerekse siber savaş alanındaki konumu bakımından elzem konular hâline gelmiştir.

Dijital gelişmelerin takip edilmesi millileşme çabaları ile desteklenmeye çalışılmaktadır. Diğer yandan Türkiye'nin silah ithalatında da azalma hedeflenmiştir. Kendi kendine yetebilen bir ülke profili için silah ithalatında azalma ve güvenliğin milli ürünlerle sağlanması hedeflenmektedir. İlk olarak, Ukrayna savaşından hemen önce 2021 yılında Türkiye'nin son beş yılına bakıldığında silah ithalatında yüzde 59 düşüşe gittiği görülecektir. Bu durum dış bağımlılığın düşürülmesi bakımından önemli bir değişimdir. İkinci olarak, Türkiye silah üretiminde artışa gitmesi ile bu durumu dengelemeye çalışmaktadır. Türkiye'nin silah ihracatında artışlar da başlamıştır. 2013 ile 2022 yılı arasında Türkiye'nin silah ihracatında yüzde 69'luk bir artış olmuştur (Wezeman, Gadon ve Wezeman, 2022). Üçüncü olarak ABD'den en çok silah alan ilk 10 ülke arasında yer alan Türkiye, önceki yıllara göre ABD'den silah satın alımında son 5 yılda düşüşe gitmiş ve 27. sıralara kadar gerilemiştir (Wezeman, Gadon ve Wezeman, 2022). Bu millileşme ve ithal silah alımında azalma politikaları ile de yorumlanmalıdır. Dördüncü olarak, diğer ülkelerin de silah satın aldıkları ülkeleri çeşitlendirme ihtiyaçları vardır. Örneğin Mali'nin artan silah ithalatında Rusya'nın payı yüksektir. Bu yüksek oranı dengelemek için başka ülkelere de silah satın alarak çeşitlilik yaratması gerekmektedir. Türkiye, Mali ve benzeri ülkelere silah satmaya başlayan ülkelerdendir (Wezeman, Gadon ve Wezeman, 2022). Son olarak Türkiye'nin denizlerle çevrili coğrafyası gereği özellikle Yunanistan ile yaşanan gerginliklerde güvenliğini arttırması gerekmiştir. Örneğin Yunanistan Fransa'dan firkateyn siparişinde bulunurken Türkiye çoğu savaş gemisini kendi üretebilmektedir (Wezeman, Gadon ve Wezeman, 2022).

Türkiye savunma sanayiine büyük yatırımlar yapmaktadır. Ancak askerî harcamada dünya sıralamasında ilk 15 ülke arasında değildir (SIPRI, Military Expenditure, 2023). Askerî harcamaların yüksek olması tek başına bir ülkenin saldırgan mı yoksa savunmacı mı olduğunu göstermez. Silahlanma türü ve amacı da önemlidir. Burada Türkiye'nin özellikle dijitalleşmiş askerî silahlarda millileşmeye önem verdiği görülebilir. SYS ve askerî amaçlı yazılımlar bu konuda dikkat çekmektedir.

Türkiye'de yazılım ihracatı destek sağlanması gereken hizmet satışları arasına alınmıştır. TURQUALITY adındaki proje ile Türkiye, dünyada ilk ve tek markalaşmayı destekleyen devlet destek projesini oluşturmuştur. Böylelikle Türk markalarına daha fazla rekabet olanağı sağlamak ve dünyada güçlü markalar hâline gelmelerinde destek vermek amaçlanmaktadır (Circular of Turquality Promotion Project Support, (15/11/2022) Decision No. 5973). Bu markalaşma programında Türk savunma sanayi şirketlerinde ASELSAN ve Roketsan da yer almaktadır (www.turquality.com, 2023). Yazılımın savunma sanayinde ihracatı devlet destekli bir ticaret sektörüne doğru ilerlemiştir. Bu durum yabancı yazılım

şirketlerine bağımlılığı kırmak için karşılıklı bağımlılığa değil aksine güç dengesine yönelik görülebilir.

Yazılım ticaretinin 2019 dünya piyasasındaki boyutu yaklaşık 565 milyar dolar civarındadır. Hâlihazırda dünyadaki en büyük on şirketin yedisi teknoloji firmasıdır. Bunların beşi de yazılım üzerine çalışabilen şirketlerdir (<https://tusiad.org>, 2021). Türkiye de bu pazardaki yerini arttırmaya çalışmaktadır. Türkiye'nin ihracatının %0,5'i yazılım sektöründen gelmektedir. Bu sektörün giderek büyüyeceği öngörülürü beraberinde yeni güvenlik ihtiyaçları, hukuksal sorunlar ve maddi boyutların tartışılmasını da getirebilir (<https://tusiad.org>, 2021). Böylelikle yazılım ihracatı ile bu hizmetin siber tehditlere karşı güvenli olup olmadığı ve etik ilkeler gereği satıcı tarafa bir güvenlik teslimiyeti anlamına mı geleceği soruları akıllara gelmektedir. Özellikle askerî alandaki yazılımlar bu konuda hem karmaşık hem de zor bir yeniliği ortaya çıkarmıştır.

Askerî alanda teknolojik ticaret riskli bir durumdur. Özellikle yazılım hizmeti sağlandığında kriz anında ülkeleri olası bir saldırı ile savunmasız bırakma riski vardır. Askerî iletişim; özelinde SYS, genelinde yazılım ticareti sıkı bir anlaşma ve güvenilirlik temelinde yapılmak zorundadır. Hizmeti sağlayan taraf için örneğin yazılımın çözülebilmesi, kopyalanabilmesi ve mühendislik bilgisinin açığa çıkması riski söz konusu olabilir. Diğer yandan alıcı taraf için risk ise yazılımın güvenilirliği olabilir. Kullanılan sistemin alan işlevi dışındaki ülke verilerine erişimi olup olmadığı, kriz anında kendini bloke edip etmeyeceği, bilgileri kontrol edip etmediği güvenilirlik esaslarıdır.

Satıcı taraf için ortaya çıkan riske örnek olarak tersine mühendislik gösterilebilir. Tersine mühendislik en basit ifade ile çalışır bir cihazın yazılımının işleyişinin yani çalışma sisteminin çözülebilmesidir (<https://ethics.csc.ncsu.edu>, 2023). Buradaki işleyiş yeni bir cihaz ortaya çıkarmanın aksine var olan cihazın nasıl işlediğini ve ne için çalıştığını öğrenmek için tersine bir çözümlenmedir. Bunun için yazılım kaynağının açık kaynaklı kod olması gerekmektedir. Tersine mühendislik meslek sırlarının ve patent gerektiren ürünlerin işleyişlerinin çözülebilmesi anlamına geleceğinden tartışmalı bir durumdur. Yine de güvenilirlik için açık kodlu hizmetler yapılmaktadır. Açık kod ile işleyen cihazın işleyiş şekli ve hangi amaca hizmet ettiği açık kodlarla gösterilmektedir (Paulson, Succi ve Eberlein, 2004, ss. 246-256). Kullanıcı bu açık erişimle bilgi güvenliğinin kapsamını öğrenebilir. Android, ki günlük hayatta çoğu telefonda da kullanılan sistemdir, açık kaynaklı kod sistemlerindedir. Linux tabanlı olan Android, Google tarafından 2005 yılında satın alınmıştır. Diğer yandan genellikle rakip firmaların meslek sırlarının korunması için tersine mühendisliğe karşı korunaklı olması istenmektedir. Bunun için kapalı kaynaklı kodlar tercih edilebilir. Bu tür yazılımlar tasarımcısı hariç kimse tarafından değiştirilemez. Microsoft Windows ve MS Office bu kapalı kodlu yazılımlardandır (Canbaz ve Erdemir, 2021, ss. 30-37).

SYS'lerde dijital ağ ve yapay zekâ tabanlı gelişmeler genç bir alandır. Bu yüzden olası güvenlik açıklarının keşfedilmesinde zorluklar olabilecektir. Özellikle, bu tür sistemlerin yurt dışı tedarikli olması güvenlik riskini ve savunma kabiliyetini daha da riske sokacaktır. Dolayısıyla millî sistemlerin değeri, keşfedilmemiş saldırılara en azından hazırlanabilmek adına daha hâkim olunabilecek bir savunma mekanizması anlamına gelmektedir. Bu millîleşmeye askerî iletişim kanallarındaki yerli iletişim başarısı da eklenirse bir ülke için etkin bir siber savunma oluşturulabilecektir.

Sonuç ve Tartışma

Siber savaşta saldırı kaynağının belirlenmesi geleneksel savaşlar kadar net değildir. Bu durum devletlerin çatışmacı ortamında uluslararası iş birliğinin sorun çözücü rolünü etkileyebilir. Siber saldırıların tek başına bir saldırı aracı olarak kullanılmasından ziyade

geleneksel yöntemleri destekleyici unsurlar olarak kullanıldığında toplam tahrip gücü daha yüksek olmaya başlamıştır. Siber saldırılar devletlerce giderek daha fazla geleneksel savaşın bir parçası olarak kullanılacak ve bütünleştirilecektir. Böylelikle konvansiyonel savaşların sonuçları siber savaş ile daha fazla etkilenebilecektir. Askerî alanda siber güvenlik konusu da bu alanda internet bağlantılı cihazların sayısı arttıkça saldırı riski de artacağından önemini koruyacaktır. Ayrıca gelecekte yapay zekâ ve makine öğrenimi destekli saldırı tespiti gibi yöntemlerin kullanılma potansiyeli bu alanı giderek daha karmaşık hâle getirebilecektir.

Türkiye, dijital ağ tabanlı sistemlerin gelişmesiyle ve de siber güvenlik kavramının giderek önemli olmaya başlamasına eş zamanlı olarak askerî dijital dönüşümde millîleşme/yerlileşme çalışmalarına gitmiştir. Ayrıca siber savaş olgusuna en başından beri askerî birimlerle bağlantı kurularak yaklaşmıştır. Çünkü siber güvenlik sürekli bir çabayı gerektirmektedir.

Uluslararası ilişkilerde siber güvenlik ve özelinde askerî dijitalleşme konusunda liberal bir kurumsallaşmaya yönelik olan karşılıklı bağımlılık yaklaşımı devletlerin ulusal güvenlik endişeleri bakımından uygulanamamakta, askerî siber güvenlik konusunda yapısalcı bir realist yaklaşım daha tutarlı olmaktadır. Bu duruma Türkiye üzerinden bakıldığında özellikle yapısalcı realizmin güç dengesi anlayışını burada görmek mümkündür. Türkiye askerî dijitalleşmede millîleşmeye giderek güçlü devletlerin peşine takılma eğiliminden kurtulmak ve askerî teknolojide kendine yeter bir ülke olarak bu alanda denge sağlayıcı aktör olmaya odaklanmıştır. Zira anarşik uluslararası sistemde aktörler birim olarak eşit olsa da kabiliyetleri onları birbirinden ayırmaktadır. Dijital kabiliyet de bir güç olarak görülmelidir. Türkiye'nin millî dijital kabiliyeti ve siber güvenliği etkili olan bir ülke olabilmesi onu uluslararası siyasi sistemde yapıya etki edecek bir aktör konumuna yükseltecektir.

Nihai olarak görülmektedir ki siber savaş kavramının hayatımıza girmesi ile doğru orantılı şekilde devletlerin SYS'de millî-yerli unsurlara yönelme eğilimleri artmıştır. Genel anlamda Türkiye'nin silah ithalatında düşüşe gitmesi ve dış bağımlılığını kesmeye çalışması, millî silah çalışmalarını arttırarak Türk silah sanayini ihraç edebilir bir konuma getirmesi savunmacı realist yaklaşım uygulamalarının göstergesidir. Silah alanında millîleşme tek başına bir saldırganlık göstergesi değildir. Zira Türkiye askerî harcamalarda en çok harcama yapan ilk 15 ülke arasında dahi değildir. Millîleşme için öncelikle silah ihraç oranında her geçen gün artışa gitmektedir. Bu da millî ve yerli üretime yatırım yapmasıyla açıklanmaktadır.

Devletlerin siber yetenekleri de artık bir güç kategorisi olduğundan uluslararası sistemde devletlerin dijital kabiliyetlerinin dağılımı uluslararası sistemin yapısını etkileyecektir. Türkiye'nin dijital güç bakımından kendine ait millî bir yazılım ve dijital ağ sistemi geliştirmesi bir güç kabiliyetidir. Bu yapısal seviyedeki değişimlere önce bölgesel daha sonra ileri bir aşamada küresel bir etki yaratabilecektir. Millî SYS, insansız hava araçları gibi Türk menşeli teçhizatları Pakistan, Ukrayna, Endonezya gibi ülkelere sağlaması ise güç bakımından yakın eşitlik oluşturulmasının büyük savaş olasılığını azaltacağındandır. Benzer güçler hem güç dengesini sağlar hem de büyük savaşlara girmekten kaçınır. Güç eşitsizliği savaşın riskini arttırır. Türkiye siber gücünü diğer ülkelerle paylaşma yoluna gitmeyip benzer güç oluşturulmasına katkı sağlamaz ve saldırgan olursa, bu durumda aynı güç kategorisinden daha büyük karşı koalisyonlarca mağlup edilme olasılığını taşıyacak ve maliyetli bir savaş riski ile yüzleşecektir.

Kaynakça

- Ahmad, A. (2012). Concept of national power. *Strategic Studies*, 32 (2/3), 83-101.
Ariffin, Z., Arof, A. (2019). Challenges in developing indigenous combat management systems for Malaysian maritime defense and enforcement services, *Marine Frontier*, 10 (1).

- Aselsan (2021). Milgem-5 savaş sistemi tedariki projesi, https://wwwcdn.aselsan.com/api/file/MILGEM_5-TR.pdf
- Aselsan (2023). Uzaktan komutalı stabilize silah sistem: SARP. <https://www.aselsan.com/tr/defence/urun/1860/sarp>.
- BAE Systems (2023). <https://www.baesystems.com/en/home>
- Birdişi, F. (2011). Ulusal güvenlik kavramının tarihsel ve düşünsel temelleri, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31/2, 149-169.
- Canbaz, S. ve Erdemir, G. (2021). Açık kaynak kodlu gerçek zamanlı işletim sistemlerinin incelenmesi. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 30-37.
- Copeland, D. (2012). Realism and Neorealism in the study of regional conflict. In T. Paul (Ed.), *International Relations Theory and Regional Transformation* (pp. 49-73). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139096836.005
- Council of Europe (2001). Convention on Cybercrime Budapest, 23.XI.2001, <https://rm.coe.int/1680081561>
- Defence Turkey (2019). ADVENT Combat Management System. *Defence Turkey Magazine*, 14 (96), 68-71. <https://www.defenceturkey.com/en/content/advent-combat-management-system-3742>.
- Elbit Systems (2023). <https://elbitsystems.com/>
- General Atomics Aeronautical Systems, Inc. (GA-ASI) (2023). <https://www.ga.com/ga-asi-awarded-id-iq-contract-for-advanced-battle-management-system>
- General Policy And Legislation On Cybercrime (2017). [https://police.ge/en/projects/kiberdanashauli/kanonmdebloba-kiber-danashaulze-da-zogadi-politika#:~:text=In%20Georgia%20cybercrime%20issues%20are,Data%20or%20Computer%20System%20\(Art](https://police.ge/en/projects/kiberdanashauli/kanonmdebloba-kiber-danashaulze-da-zogadi-politika#:~:text=In%20Georgia%20cybercrime%20issues%20are,Data%20or%20Computer%20System%20(Art)
- Gray, Colin S. (2013). *Making strategic sense of cyber power: Why the sky is not falling*, Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, 9-15.
- Havelsan (2021). Komuta kontrol yeteneklerimiz: Advent Savaş Yönetim Sistem, *Havelsan Dergi*, Sayı 9 (3), 16, 28, 46.
- Havelsan (2021). Pakistan MİLGEM'lerinin savaş sistemleri entegratörü: Havelsan, *Havelsan Dergi*, 10 (3), 8- 10, <https://www.havelsan.com.tr/haberler/guncel/havelsan-pakistan-milgem-korvetlerinin-savas-sistemi-ana-entegratoru>
- Havelsan (2022). SEDA'dan tam isabet. *Havelsan Dergi*, 13-14 (3). 77, <https://www.havelsan.com.tr/kurumsal/medya-merkezi/havelsan-dergi#7865>
- Havelsan (2023). "Advent: Ağ Destekli Veri Entegre Savaş Yönetim Sistemi" <https://www.havelsan.com.tr/sektorler/savunma-ve-guvenlik/deniz/su-ustu-savas-yonetim-sistemleri/havelsan-advent>
- Hunker, J. (2010). Cyber war and cyber power: Issues for NATO doctrine, *NATO Defense College*, No. 62,1-13.
- ITU (2017). Global Cybersecurity Index, https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-GCI.01-2017-PDF-E.pdf
- Jervis, R. (1997). *System Effects: Complexity in Political and Social Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Johnson, E. M. ve Henderson, D. (Mayıs 1987). Training Requirements for the Battlefield Management System (BMS): A Preliminary Analysis, Research Product 87-18, Kentucky, *U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences*, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA185468.pdf>
- Lockheed Martin (2023). <https://www.lockheedmartin.com/>

- Martin C. Libicki (2009). *Cyberdeterrence and Cyberwar*, USA: RAND Corporation.
- NATO Standardization Office (2023). NSDD, <https://nso.nato.int/nso/nsdd/main/list-promulg>.
- NATO (2021). Cyber Security Risk Assessment Process for Military Systems, STO TECHNICAL REPORT AC/323(IST-151)TP/1030.
- NC State University (2023). Ethics in computing, <https://ethics.csc.ncsu.edu/intellectual/reverse/study.php>
- Paulson, J. W., Succi, G., ve Eberlein, A. (2004). An empirical study of open-source and closed-source software products. *IEEE transactions on software engineering*, 30(4), 246-256.
- Rahmat, R. (November 2021). Havelsan teams up with Thales on Indonesia's 90 m OPV programme, <https://www.janes.com/defence-news/news-detail/havelsan-teams-up-with-thales-on-indonesias-90-m-opv-programme>
- Raytheon Missiles And Defense (2023). <https://www.raytheonmissilesanddefense.com/>
- Robert O. Keohane ve Lisa L. Martin (2003). Institutional Theory as a Research Program, *Progress in International Relations Theory: Appraising the Field*, eds: Colin Elman and Miriam Fendius Elman, London: MIT Press
- Saab (2023). <https://www.saab.com/>
- SavunmaSanayiST (Şubat 2023). Aselsan'ın 2022 yılı finansal sonuçları açıklandı. <https://www.savunmasanayist.com/aselsanin-2022-yili-finansal-sonuclari-aciklandi/>.
- Snyder, J. (1991). *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition*. Cornell University Press, pp. 63,217
- Şenol, M. (2018). Hibrit savaş kapsamında siber savaş ve siber caydırıcılık, *siber güvenlik ve savunma farkındalık ve caydırıcılık*. Şeref Sağıroğlu, Mustafa Alkan (Ed.). Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- Şenol, M. ve Karaçuha, E. (2020). Ağların gücü: Ağ destekli yaşam, yönetim ve savaş, *Havelsan Dergi*, 6 (2), 58-60.
- Taliaferro, Jeffrey W. "Security Seeking under Anarchy: Defensive Realism Revisited." *International Security*, vol. 25, no. 3, 2000, pp. 128–61: 131. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/2626708>. Accessed 12 Apr. 2023.
- Thales (2023). <https://www.thalesgroup.com/en>
- Thales, TACTICOS- Combat Management System, <https://www.thalesgroup.com/en/tacticos-combat-management-system>
- Thalesgroup (2018). https://www.thalesdsi.com/wp-content/uploads/2018/12/thales_tacticos.pdf
- The SIPRI (2012). <https://www.sipri.org/databases/armsindustry>, the SIPRI Top 100 arms-producing and military services companies in the world (excluding China), 2012(a)
- The SIPRI (2023). Military expenditure, <https://www.sipri.org/research/armament-and-disarmament/arms-and-military-expenditure/military-expenditure>
- The USA Congressional Research Service (2022). Joint All-Domain Command and Control, <https://sgp.fas.org/crs/natsec/IF11493.pdf>.
- The U.S. Government Accountability Office (2022). DOD Cybersecurity: Enhanced Attention Needed to Ensure Cyber Incidents Are Appropriately Reported and Shared, <https://www.gao.gov/products/gao-23-105084>.
- The White House (February 2003). National Strategy to Secure Cyberspace, National Strategy for Homeland Security, <https://www.energy.gov/sites/prod/files/National%20Strategy%20to%20Secure%20Cyberspace.pdf>, (19.05.2022)
- TRT (2023). 22 ülke Aselsan silahları ile korunuyor. <https://www.trthaber.com/haber/savunma/22-ulke-aselsan-silahlari-ile-korunuyor-759192.html>

- Turqualit (2023). Destek programı kapsamındaki firmalar. <http://www.turquality.com/markalar/turquality-destek-programi-kapsamindaki-firmalar>
- Tusiad (2021). Türkiye’de yazılım ekosisteminin geleceği, https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/download/9542_a7e88172c603200ba9a01dd99a33c5f
- Tübitak Bilgem (2021). Gerçek zamanlı işletim sistemi (GİS), Aselsan SARP ile sahada. <https://bilgem.tubitak.gov.tr/tr/haber/tubitak-bilgem-gercek-zamanli-isletim-sistemi-gis-aselsan-sarp-ile-sahada>.
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı (2022). Circular of Turquality Promotion Project Support (15.11.2022). Decision No. 5973 on Export Supports, <https://ticaret.gov.tr/destekler/ihracat-destekleri/5973-sayili-ihracat-destekleri-hakkinda-karara-iliskin-genelgeler>
- Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı (2013). Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2013-2014 Eylem Planı, <https://www.btk.gov.tr/uploads/pages/2-1-strateji-eylem-planı-2013-2014-5a3412cf8f45a.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı (2016). Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi 2016-2019, <https://hgm.uab.gov.tr/uploads/pages/siber-guvenlik/2016-2019guvenlik.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı (2020). Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı 2020-2023, <https://hgm.uab.gov.tr/uploads/pages/strateji-eylem-planlari/ulusal-siber-guvenlik-stratejisi-ve-eylem-planı-2020-2023.pdf>
- Türkiye Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (2023). ADA sınıfı korvet projesi (MİLGEM). <https://www.dzkk.tsk.tr/Arge/icerik/firkateyn-muhrip-projeleri>
- Türkiye Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (2023). Fırkateyn Muhrip Projeleri, <https://www.dzkk.tsk.tr/Arge/icerik/firkateyn-muhrip-projeleri>
- Voo, J. Et al. (2020). National Cyber Power Index 2020, Harvard Kennedy School Belfere Center, https://www.belfercenter.org/sites/default/files/2020-09/NCPI_2020.pdf
- Waltz, K. (1979). *Theory of international politics*. Berkeley: University of California.
- Waltz, K. (2000). Structural Realism after the Cold War. *International Security*, 25(1), 5–41.
- Waltz, K. (2018). *Man, the state and war: A theoretical analysis*. New York: Columbia University Press.
- Warsaw Summit Communiqué (2016). Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw on 8-9 July.
- Wezeman, P. D., Gadon, J ve Wezeman, S. T. (2022). Trends in international arms transfers, *SIPRI Fact Sheet*, https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-03/2303_at_fact_sheet_2022_v2.pdf.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Rus İlhakı Sonrasında Kırım Tatarlarına Yönelik İnsan Hakları İhlalleri: Toplanma ve Örgütlenme Hakları Üzerine Kapsamlı Bir Analiz

Human Rights Violations towards the Crimean Tatars After the Russian Annexation: A Comprehensive Analysis on the Rights to Assembly and Association

Osman ERCAN^{a*} Hakan KOLÇAK^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ardahan / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-2186-8963

^b Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, Rize / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-1185-4055

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 29 Nisan 2023

Kabul tarihi: 8 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Tatarlar,

Kırım,

İnsan hakları ihlalleri,

Toplanma hakkı,

Örgütlenme hakkı.

ÖZ

Kırım Tatarlarının çokkültürlü Kırım Yarımadası'ndaki yaşamları, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus hâkimiyeti dolayısıyla siyasi ve sosyal açılardan sorunlu bir süreç olarak ilerlemiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşadıkları büyük sürgün nedeniyle ağır hak ihlallerine maruz kalan Kırım Tatarlarının talihi, Sovyet dönemi boyunca da birçok hak yönünden mahrumiyetler içerisinde geçmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Ukrayna bünyesinde bazı hakları teslim edilen Tatarlar, 1996 Anayasası'nda tanınan ve düzenlenen özerklik haklarından istifade etmiştir. İnsan hakları açısından bazı sınırlılıklar içeriyor olsa da görece olumlu bu anayasal düzen, Rusya Federasyonu'nun 2014 yılının mart ayında Kırım'ı ilhak etmesi akabinde tekrardan sekteye uğramış ve Kırım Tatarları birtakım insan hakları ihlalleri ile karşı karşıya kalmıştır. Bahse konu ihlalleri; mülkiyet hakkı, ifade hürriyeti, din hürriyeti ve çeşitli kolektif haklar yönünden irdeleyen çalışmalar yayımlanmıştır. Rus ilhakı sonrasında toplanma ve örgütlenme hakları bakımından kayıtlara geçen ihlallerin analizine yönelik olarak ise öğretilerde genel bir ihmalin varlığı söz konusudur. Çalışmamız, bu ihmalin ortadan kaldırılmasını hedeflemektedir. Bu bağlamda, Rus ilhakı sonrasında gerek sivil toplum kuruluşları gerek devlet kurumları tarafından düzenli bir şekilde yayımlanan insan hakları temalı raporlar irdelenmekte; toplanma ve örgütlenme haklarına yönelik Kırım'daki Rus yönetiminin ihlallere sebebiyet veren uygulamaları tespit edilmektedir. Söz konusu ihlallerin tespiti ile Tatar Türklerinin mevcut sorunlarına ilişkin bölgesel ve uluslararası farkındalığın artırılacağı de çalışmamızda ayrıca ileri sürülmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 29, 2023

Accepted: September 8, 2023

Keywords:

Tatars,

Crimea,

Human rights violations,

The right to assembly,

The right to association.

ABSTRACT

The lives of the Crimean Tatars on the multicultural Crimean Peninsula have been a politically and socially problematic process due to Russian domination since the second half of the 18th century. The Crimean Tatars were deprived of many rights during the Soviet period and subjected to deportation during World War II. Following the collapse of the former Soviet Union, the Crimean Tatars enjoyed several self-government rights, recognised by the Constitution of 1996, within the post-Soviet Ukraine. When the Russian Federation annexed Crimea in March 2014, the tide again turned against the Tatars, leading to numerous human rights violations following the annexation. Some of such violations concerning the right to property, freedom of expression, freedom of religion and various collective rights have been examined by some studies. However, those violations committed by the Russian authorities after the annexation concerning the rights to assembly and association have not been analysed completely, resulting in a research gap in the literature. This article seeks to fill the aforementioned gap. Such violations are identified through a comprehensive analysis of many human rights reports prepared by various non-governmental organisations and state organs. This study is ultimately expected to expand the regional and international awareness of the Tatars' problems.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: osmanercan@ardahan.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The Crimean Tatars are native to the Crimean Peninsula and have been affected by Russian dominance in the region for centuries. Since 1783, the year of the Russian takeover of the Peninsula, the Crimean Tatars have been subject to Russian ethnic and cultural policies. First, the period of Tsarist Russia dominated the Peninsula to the detriment of the Crimean Tatars as the then-Russian policies imposed an ultimate aim of Russification. Following the Tsarist epoch, the Soviet period also brought about no change in the fate of the Crimean Tatars. The deportation of thousands of Crimean Tatars during World War II created grave violations of the Crimean Tatars' rights and even changed the demographics of the Peninsula. During much of the Soviet era, a high proportion of the Crimean Tatars could not exercise their civic right of travel and freedom of residence. As a minority community of Crimea, the Tatars had nothing but to rely on the right to assembly and the right to association to make their voices heard and participate in the administration of the Peninsula.

Following the annexation of Crimea by the Russian Federation in March 2014, a series of legal and administrative measures targeted the Crimean Tatars. Moscow imposed a crackdown on the Tatar community to prevent the exercise of the rights to assembly and association. The right to assembly and the right to association are indeed two fundamental human rights recognised by numerous national, regional and international human rights documents. Like the Tsarist and Soviet periods, the post-annexation period of Crimea specifically targeted the Tatars to preclude them from enjoying their rights to assembly and association. Since 2014, the Crimean Tatars have not been able to assemble and congregate to create a pressure group in the Peninsula. Furthermore, their previous self-government rights, recognised by the Ukrainian Constitution of 1996, were taken away by new legal measures of the Russian authorities. The two rights in question are recognised by the national legal frameworks of both Ukraine and the Russian Federation and are consistent with regional and international human rights regulations. However, the Russian Federation's new administration in the Peninsula forced the Crimean Tatars to abandon their previous autonomy and regional privileges acknowledged by Ukraine. The Russian jurisdiction in the Peninsula also came out to bend the Russian legal framework to the end of obstructing the Tatar rights to assembly and association.

This study is aimed at examining the conditions of the Tatars in post-annexation Crimea. The Tatars have evidently suffered from numerous human rights violations committed by the Russian administration upon the 2014 annexation. Certain articles scrutinise some of such violations relating to the right to property, freedom of expression, freedom of religion and several collective rights. However, nobody has paid enough attention to those violations concerning the rights to assembly and association, leading to a research gap in the literature. The main goal of this study is to fill the aforementioned gap. To this end, this study lays out a brief historical background of the Crimean Peninsula and the Crimean Tatars. Subsequently, a detailed examination of the rights to assembly and association of the Tatars is presented from a critical viewpoint. For the parts that present the violations of the two rights, over 50 reports from internationally recognised human rights organisations are analysed and presented succinctly. The reports used in this study are mainly from Human Rights Watch, the Crimean Human Rights Group and the United States Bureau of Democracy, Human Rights and Labor Affairs. In addition, several reports prepared by individuals are also taken into account and utilised in the study. Moreover, this study also draws on various secondary sources to take advantage of the literature accumulated on the subject thus far.

This study aims to contribute to the literature on the country case of Eurasia in terms of the two human rights. The human rights aspect of post-annexation Crimea has been analysed in many studies, but this study offers a particular contribution from the lens of the two specific rights in the light of the history of the Peninsula. Furthermore, the conclusion of the article includes a synopsis of the study and ends with some policy recommendations for international society. As elaborated in the conclusion, especially Türkiye has the capacity for diplomatic endorsement to raise awareness of the human rights crisis for the Crimean Tatars. This is because the cordial relations between Moscow and Ankara are evident even though the Western allies turned their back on the Russian Federation completely after the outbreak of a full-scale war between Moscow and Kyiv in February 2022.

Giriş

Günümüzde bir azınlık olarak yaşamlarını sürdüren Kırım Tatarlarının varlığı, Kırım’da köklü bir geçmişe sahip olmakla birlikte Tatar tarihi, pek çok açıdan çalkantılı bir dönem olarak tecelli etmiştir. Kırım Tatarlarının temel hakları, 18. yüzyıldan itibaren Kırım’a hâkim olan Rus otoriteleri tarafından ihlal edilmiştir. Söz konusu ihlaller, 1783 yılından sonra bütünüyle Rusya Çarlığı yönetimine dâhil olan Kırım’da birtakım Slavlaştırma politikaları üzerinden kendini göstermiştir (Kurat, 1972, s. 303). Ruslar için tarihsel ve dinî açıdan önemli bir coğrafya olan Kırım, Sovyet dönemine kadar olan sürede Kırım Tatarları aleyhine siyasi, sosyal ve demografik bir gelişim göstermiştir. Sovyet dönemine geçiş ise Tatarlara karşı hak ihlallerine yenilerini eklemiş ve Tatarlar, İkinci Dünya Savaşı sürecinde sürgün politikasına tabi tutulmuşlardır. Sürgün ve Karadeniz kıyılarını Slav olmayan unsurlardan arındırma politikası sonucu Sovyet döneminde yaşanan hak ihlallerinin neticeleri, günümüzde de devam edecek kadar büyük olmuştur.

Kırım, 1954 yılında, o dönemin Sovyet sosyalist cumhuriyetlerinden biri olan Ukrayna’ya bağlanmış ve bunun sonucunda 1991 yılında Sovyetlerden bağımsızlığını kazandığında da Ukrayna sınırları içerisinde kalmıştır. Ukrayna egemenliğinde azınlık hakları temelinde bazı kolektif hakları tanınan Kırım Tatarları, 2014 yılının mart ayında Kırım’ın Rusya Federasyonu (RF) tarafından ilhak edilmesinin akabinde birtakım hak ihlalleri ile karşılaşmışlardır. Mevzubahis ihlalleri çeşitli temel haklar yönünden irdeleyen çalışmalar yayımlanmıştır. Örneğin Krimmer (2021) mülkiyet hakkı bakımından kayıtlara geçen ihlalleri irdelemiştir. Tsybulenko ve Platonova (2019) gerek ifade hürriyeti gerek din hürriyeti bağlamında Rus otoritelerinin gerçekleştirdiği ihlalleri incelemiştir. Aydın ve Şahin (2019) ise Tatar Türklerinin kolektif hakları yönünden Rus ilhakı sonrasında Kırım’da gerçekleştirilen ihlalleri analiz etmiştir. Tatarların Kırım’daki varlıklarını kavileştirmelerine ve organize bir şekilde seslerini duyurabilmelerine olanak sağlayacak toplanma ve örgütlenme hakları yönünden de Rus ilhakı sonrasında önemli ihlaller söz konusu olmuş; ancak bu ihlaller açısından bölgesel ve uluslararası farkındalığı artırmayı hedefleyen yeterli sayıda çalışma yayımlanmamıştır. Çalışmamızda öğretilerdeki bu boşluğun doldurulması yoluyla araştırma konusu özelinde katkı sunulması hedeflenmektedir.

Çalışmamızın ilk kısmında Tatar Türklerinin Kırım’daki pozisyonu, tarihsel dönüşüm süreçlerine de değinilerek izah edilmeye çalışılacaktır. İkinci kısımda ise öncelikli olarak Rus ilhakı sonrasında Kırım’da teşkil edilen kamu düzenine ilişkin öz bilgilendirme yapılacak, takip eden bölümlerde de Tatar Türklerine yönelik Rus otoriteleri tarafından gerçekleştirilen hak ihlalleri, toplanma ve örgütlenme hakları odaklı olarak incelenecektir. İhlallerin tespit edilmesi hususunda devlet organları tarafından hazırlanan raporların hesaba katılacağı çalışmamızda, çeşitli sivil toplum kuruluşlarınca periyodik olarak yayımlanan raporlar da dikkate alınacaktır.

Tarihsel Süreçte Kırım Yarımadası ve Kırım Tatarları

Kırım Yarımadası’nın tarihi, yazılı tarih kayıtlarının öncesine gidecek kadar eskiye dayanmaktadır. Birçok kültürden grubun kaynaşma noktası olan Kırım Yarımadası’nın Avrupa’daki en eski insan yerleşimlerinden biri olduğu tespit edilmiştir (Melvin, 2017, s. 32). Kayıtlı tarih boyunca da Kırım, askerî ve ticari yönlerden stratejik bir konuma sahip olmasından dolayı yaygınlıkla kullanılan tabire göre, Karadeniz’in “*baş tacı*” ya da “*mücevheri*” konumunda öneme sahip olmuştur (Magocsi, 2015, s. 19). Bu nedenle Kırım’ın günümüzdeki siyasi, sosyal ve kültürel yapısını idrak edebilmek için öncelikle tarihî arka planını incelemek gerekmektedir. Bir başka ifadeyle, günümüzde de jeopolitik açıdan önemini koruyan Kırım’ın güncel durumunun değerlendirilmesinde, bölgenin geçmişi ışık tutacak mahiyettedir.

Kırım'ın milat öncesine (MÖ) dayanan tarihi her ne kadar bu bölgede yaşamış Kimmerlere vurgu yapsa da aslen Kırım'daki en eski halklardan görülen Tauriler, Kırım tarihinin başlangıcını oluşturmuştur. Tauriler nedeniyle Kırım, Yunanlar tarafından "*Taurica*" olarak adlandırılmış ve bu adlandırma, 20. yüzyıla kadar kullanımda kalmıştır (Mogacsi, 2015, s. 19). Genel olarak Kırım'ın bilinen tarihi, MÖ ilk milenyum kadar eski olmakla birlikte bölgenin ilk insanları Tauriler ve İskitler olarak görülmektedir (Khrapunov, 2012, ss. 7-15). İskitlerin ise Kırım ve bugünkü Ukrayna toprakları çevresinde MÖ 7. ve 4. yüzyıllar arasında yaşamış oldukları ifade edilmektedir (Kurat, 1972, s. 7).

Bilinen sakinleri Tauriler ve İskitler'den sonra Kırım tarımsal üretim sıkıntısı çeken Miletli Yunanlar tarafından mesken edilmeye başlanmıştır. Kırım dâhil Karadeniz sahillerinde yerleşim yerleri kuran Yunanlar, MÖ 7. ve 5. yüzyıllar arasında, özellikle Kırım'ın güneybatı ucunda, günümüze de kalıntıları kalmış olan Hersonisos kolonisini kurmuştur (Melvin, 2017, ss. 32-33). Hersonisos; Yunan, İskit ve daha sonrasında göç yoluyla İrani Sarmatlar tarafından mesken edilmiştir (Khrapunov, 2012, s. 47). Kırım Yarımadası'nın tamamı ise milattan sonra (MS) 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiştir. Kırım, Roma İmparatorluğu'nun Batı Roma ve Bizans adını alan Doğu Roma olarak ikiye ayrılmasından sonra Bizans hâkimiyetine girmiştir. MS 250 ile 270 yılları arasında Gotlar Kırım'a akın etmiş ve bölgedeki Sarmatları yerlerinden etmişlerdir (Melvin, 2017, ss. 36-37, 635).

Kırım, MS 4. yüzyılda Attila liderliğindeki Avrupa Hun İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiştir. Kırım'ın Hunlar tarafından alınması sonrası Yarımada'ya Hun, Bulgar, Kıpçak, Hazar, Moğol ve büyük oranda Tatar göçleri yaşanmıştır. Bölgeye Hazarlıların 8. yüzyılda gelmesiyle Kırım, 1083 yılına kadar Hazar Devleti'nin bir parçası olarak kalmıştır (Yeşilot, 2014, s. 168). Avrupa ve Asya coğrafyasındaki birçok topluluğun Kırım'dan geçmesi nedeniyle bölgede çok eski tarihlerden itibaren çok kültürlü bir yapı var olagelmıştır. Söz konusu halkların en önemlilerinden biri de şüphesiz Ruslar olmuştur.

Rusların Kırım ile yollarının kesişmesi, 850'li yıllarda Kiev başkent olmak üzere Slav kabileleriyle Kiev Rus Knezliği'ni kurmaları sonrasında gerçekleşmiştir. Bahsedilen dönemde Kırım, Ruslar için önemi haiz tuz kaynakları nedeniyle ön plana çıkmıştır. Kiev Prensi Muhteşem Vladimir, Bizans İmparatorunun kız kardeşiyle evlenerek Doğu Hristiyanlığı kabul etmiş, Hersonisos'da 989 yılında baptiz edilerek Hristiyan olmuştur. Daha önce pagan olan Slav dünyasının çoğunluğunu oluşturan Ruslar, Ukraynalılar ve Belarussuların Doğu Ortodoks Hristiyan âlemine dahlinin başlangıcı olan bu tarihî olay nedeniyle Kırım Slavların dünyasında hassaten bir önem arz etmiştir (Magocsi, 2015, ss. 30-31).

Kırım Yarımadası'nın Ruslardan sonra en önemli hâkimlerinden birini ise doğudan gelen Altın Orda Devleti Moğolları oluşturmuştur. Batu Han liderliğindeki Moğollar 1239 ve 1240 yıllarında Kırım'ın tamamında ve Karadeniz'in kuzeyini alarak hâkimiyet sağlamışlardır. Kırım'da bu dönemde hüküm süren Kuman ve Kıpçak hâkimiyeti ise sona ermiştir (Kurat, 1972, ss. 96-97). Kırım'ın Altın Orda tarafından ele geçirilmesi sonrası Tatar kabileleri Kırım'a yerleşerek o dönemki yerel halk ile karışmışlardır ve bu dönemden sonra Kırım halkı "*Tatarlar*" olarak isimlendirilmeye başlanmıştır (Yeşilot, 2014, s. 168).

Kırım'ın tarihinde Bizans'ın etkisi, İstanbul'un Dördüncü Haçlı Seferi neticesinde ele geçirilmesinden sonra yerini 1204 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'na bırakmıştır. Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Kırım üzerindeki etkisi ise 1261 yılı sonrasında tacir gruplar olan Cenovalılar ve Venediklilere geçmiştir. Cenovalılar 1266 yılında Kefe kolonisini kurarak Kırım ticareti üzerinde güçlü bir grup olmuşlardır. Ancak yine de Cenovalıların rakipleri mesabesindeki Venedikliler de Kırım'da varlık göstererek Kırım Yarımadası'nın ticaretinde rol oynamışlardır (Vasiliev, 1936, ss. 160, 171-172). Anlaşılacağı üzere Kırım, Orta Çağ

döneminde de dönemin güçleri arasında arzulanan bir toprak parçası olmuş, güç mücadeleleri aslen Kırım'ın kültürel yönden zengin bir konuma ulaşmasına sebebiyet vermiştir.

Kırım sahillerindeki Venedik ve Ceneviz rekabeti aynı zamanda Moğol unsurlarıyla askerî çatışmaları ortaya çıkarmıştır. Mevzubahis rekabet sonrasında Kırım kıyılarında Cenevizli üstünlüğü ortaya çıkmıştır. Ancak Cenevizlilere rakip olarak Kırım sahillerine yakın dağlarda daha sonradan Bizans'tan kaçan Rumların kurduğu Theodora Prenslığı ortaya çıkmıştır (Magocsi, 2015, ss. 39-41). Theodora Prenslığı ile birlikte Kırım'da varlık gösteren Altın Orda Devleti'nin hükümraniği 1441 yılına kadar sürmüştür. Theodora Prenslığı ise 1475 yılında Kırım'ın Osmanlı korumasına geçmesine kadar varlığını korumuştur. Kırım tarihine damgasını vuran en önemli siyasi Türk oluşumu ise 1441 yılında Hacı Giray tarafından kurulan Kırım Hanlığı'dır (Milner, 1855, s. 91; İnalçık, 2017, ss. 3-26; Khvalkov, 2018, s. 413).

Kırım Hanlığı aslen Altın Orda mirası üzerine kurulmuş bir Türk devletidir. Kırım Hanlığı, Kırım Yarımadası'na ek olarak Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırları) olarak bilinen Kırım'ın kuzeyindeki Karadeniz bozkırlarını da kapsayacak kadar toprak büyüklüğüne sahip olmuştur (Kurat, 1972, s. 203). Kırım Hanlığı ile bölgedeki Cenevizliler arasında bir rekabet vuku bulmuş ve Cenevizlilere karşı Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu ile iş birliğine gitmiştir (Magocsi, 2015, ss. 45-46). Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yakınlaşma sonrasında Padişah Fatih Sultan Mehmet Han, Ahmet Gedik Paşa komutasındaki donanmasını Kırım'a göndermiş ve Kefe başta olmak üzere Kırım kıyılarındaki Ceneviz limanlarını ele geçirmiştir. Osmanlı yardımı sonrasında Kırım Hanlığı, Osmanlı vasal devleti statüsünü kabul etmiştir (Yeşilot, 2014, s. 168). Kırım'ın Osmanlı himayesi 1768-1774 yılları arasında İngilizler tarafından desteklenen Rusya Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar sürmüştür. 1774 yılında Osmanlı mağlubiyeti ile savaşın son bulmasından sonra Türk tarihinde toprak kaybının başlangıcı kabul edilen Küçük Kaynarca Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma uyarınca Kırım Hanlığı'nın siyaseten müstakillikinin Rus ve Osmanlı taraflarınca tanınacağı kabul edilmiştir (Davies, 2016, ss. 38-39, 206).

Kırım Hanlığı'nın müstakil yapısı Küçük Kaynarca Anlaşması hükümlerine aykırı şekilde Çariçe II. Katerina tarafından ihlal edilerek Kırım işgal edilmiş ve Rus topraklarına katılmıştır. Ruslara karşı bir set görevi ifa edecek derecede stratejik bir konuma sahip olan Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinin ardından Türk boğazlarının güvenliği ve Karadeniz'deki Türk hâkimiyeti zedelenmiştir (Kurat, 1972, s. 303). Rus işgalinin akabinde ise Kırım'daki Tatar nüfusu varlığı ciddi oranda tehdit altına girmiştir. Nitekim işgali izleyen yıllarda 100.000 kadar Kırım Tatarı Kırım'dan göç etmiştir. Dışa verilen Tatar göçünü büyük rakamlar hâlinde Kırım'a yerleşen Ruslar izlemiş ve bu nedenle Kırım'daki Tatar nüfusu aleyhine bir demografik değişim gerçekleşmiştir (Dawson, 1998, s. 429). Osmanlıların 1787 yılında Kırım'ı kurtarmak için Ruslara açtığı ve 1792 yılına kadar süren savaş yenilgi ile sonuçlanmış ve 1792 yılında Osmanlılar ile Ruslar arasında Yaş Barış Anlaşması imzalanmıştır. İmzalanan anlaşmaya göre Osmanlılar Dinyester Nehri'ne kadar olan topraklardaki hak iddialarından vazgeçmişlerdir (Kireççi ve Tezcan, 2016, s. 6).

Rusların Kırım üzerindeki hâkimiyetlerinin başlangıcı olan 1783 yılından günümüze kadar gelen dönemde Yarımada üzerindeki Rus etkisinin artarak devam ettiğini ifade etmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu ile Ruslar, 1828-1829 yıllarında Rusların Yunan bağımsızlık hareketine destek vermesi sonrası savaşmış ve Osmanlıların aleyhine sonuçlanan bu savaş özellikle 1853-1856 yılları arasında Kırım Savaşı olarak bilinen Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya Çarlığı arasındaki çatışmanın temellerini atmıştır (Gardner, 2015, s. 32). Osmanlı İmparatorluğu, Britanya ve Fransa gibi Batılı güçler ile aynı tarafta savaşarak Kırım Savaşı'nda Rusları mağlup etmiştir. Savaşın dünya medyasında yer bulması ve bazı ilkleri barındırması dolayısıyla Kırım'ın dünyaca bilinirliği bu mücadele sonrası sağlanmıştır.

Bu bilinirlik ise Kırım Savaşı sonucu oluşan zayıflığın büyüklüğü ve savaş yılları boyunca yeni fotoğraflama ve gazetecilik imkânları ile tüm dünyaya ulaştırılması nedeniyle gerçekleşmiştir (O'Neill, 2017, ss. 288-289).

1783'ten 1902 yılına kadar olan dönemde ciddi oranlarda Tatar nüfusu Rus hâkimiyetinden kaçarak Osmanlı topraklarına göç etmiştir (Kireççi ve Tezcan, 2016, s. 9). 19. yüzyıl boyunca Çarlık elitinin tatil mekânı olan Kırım'daki Rus yönetiminin değişime uğraması ise 1917 yılında vuku bulan Bolşevik Devrimi ile gerçekleşmiştir (Biersack ve O'Lear, 2014, s. 250). Çarlık yönetimi, Tatarların Osmanlı'ya ulusal bağlılığından çekinmesi dolayısıyla Tatar millî kültürü değerlerini baskılamaya çalışmıştır. Buna karşılık da İsmail Gaspıralı öncülüğünde görüldüğü gibi Tatar toplumunun Türk-Müslüman kimliğini ön plana çıkarmaya yönelik olarak millî hareketler görülmüştür. Söz konusu millî hareket ile Tatarlar, Çelebi Cihan liderliğinde bağımsız bir devleti 1917 yılında kursalar da Bolşevikler 1918 yılında Tatar devlet yapılanmasını lağvetmişlerdir (Uehling, 2004, ss. 35-36). Bolşeviklerin Rusya'da yönetimi ele geçirmesinin ardından Kırım, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin (RSFSC) içinde otonom bir cumhuriyet hâline getirilmiştir (Rosefielde, 2017, s. 46).

Kırım'da Sovyet idaresinin gelişi, Kırım Tatar nüfusu için sistematik baskı ve güçlüklerin bir başka sayfasını açmıştır. Sovyetlerin Kırım'da takip ettiği radikal politikalar nedeniyle Kırım Tatar nüfusu ormanlarda direniş hareketi başlatmıştır. Tatarların bahsi geçen direnişi sonucu Kırım 18 Ekim 1918'de "*Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*" statüsü kazanmıştır (Uehling, 2004, s. 36). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) yerel idari yapısını oluşturan başlıca üniteleri olan "*Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*" statüsünden hemen sonra gelen bahsi geçen statü ile Kırım, Sovyet idari yapısı içerisinde daha önemli bir konum kazanmıştır. Bunun da ötesinde, komünist idarenin Kırım'da teşkil edilmesinden İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar Kırım Tatar millî kimliği oluşumunu destekleyen Sovyet politikaları görülmüştür (Williams, 2016, s. 57). Moskova, Kırım'da kurulan özerk cumhuriyetin isminde ve yapısal teşkilatında Orta Asya Türk halklarının aksine Kırım Tatarlarını tanımamış olsa da Sovyet döneminin başlarında Sovyet milliyetler politikasının etkisiyle görece ılımlı bir politika izlenmiştir (Williams, 1998, s. 290). Sovyet rejiminin kültürel boyuttaki yıkımı ise Arap alfabesini kullanan Kırım Tatar dilinin 1926-1927 yıllarında önce Latin alfabesine, 1936 yılına gelindiğinde ise Kiril alfabesine çevrilmesi nedeniyle Tatarların geçmişleriyle bağlarının koparılmasıyla gerçekleştirilmiştir (Uehling, 2004, s. 37).

İkinci Dünya Savaşı'nın 1939 yılında başlamasının ardından Avrupa'da oluşan kaotik ortam doğuya kaymıştır. Nazi yönetiminin 1941 Haziran ayında Barbarossa Harekâtı ile saldırması sonrasında SSCB'nin bir parçası olan Kırım savaştan en çok etkilenen Sovyet bölgelerinin başında gelmiştir. 1941 ve 1942 yıllarında Alman ordusu karşısında mağlubiyetler alan ve çok sayıda esir veren Kızıl Ordu'da asker olarak Almanlara karşı savaşan 20.000 civarında Kırım Tatarı bulunmuştur. Ayrıca Alman ordusuna karşı köylerini ve topraklarını korumak için çok sayıda gerilla Kırım Tatarı görev almış ve Almanlarla savaşmıştır. Bununla birlikte, Alman ordusu tarafından esir alınan Kırım Tatarları, Almanya tarafında Kızıl Ordu'ya karşı ölüme gönderilen ve önemsiz sayılan askerler olarak savaşmak zorunda kalmışlardır (Williams, 2002, s. 358). Bu durum sadece Kırım Tatarları ile sınırlı olmamış, Naziler tarafından esir alınan diğer Sovyet vatandaşları da Kızıl Ordu'ya karşı Alman ordusu tarafından kullanılmak istenmiştir.

Almanlar, 1941 yılında Kırım'ı işgale başladığında çocuk ve yaşlılar hariç olmak üzere bütün erkek Tatarlar Kızıl Ordu'ya katılarak Almanlara karşı savaşmaya başlamıştır. Almanlar kendileri ile iş birliğine gitmedikleri gerekçesiyle 100 Tatar köyünü yakmış, Kırım'da büyük bir yıkıma neden olmuşlardır (Aydın ve Şahin, 2019, ss. 5-43). SSCB tarafında yaptıkları bütün fedakârlıklara ve savaş sırasında katlandıkları güçlüklerle rağmen Kırım Tatarlarının Sovyet

lideri Josef Stalin (1878-1953) tarafından Almanlarla iş birliği yaptıkları ve Sovyetlere ihanet ettikleri gerekçesiyle suçlanmaları önlenememiştir. Aslında Sovyetlerin sınır bölgelerinde Slav olmayan unsurların tasfiyesine gerekçe olarak sunulan bir bahane olan söz konusu suçlamalar neticesinde Kırım Tatarlarının Sibiryaya, Orta Asya gibi coğrafyalara sürgün süreci başlamıştır. Stalin'in sürgün politikasından sadece Tatarlar etkilenmemiş, aynı zamanda Kafkas Türk veya Müslüman halklarından İnguşlar, Karaçay Türkleri, Balkar Türkleri ve Ahıska Türkleri ile Budist olan Moğol Kalmuklar da sürgün politikasının hedefi hâline gelmiştir (Williams, 2002, ss. 357-358).

Bahsi geçen sürgün politikası, 1943 yılının kasım ayında İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya aleyhine bir dönüşün gerçekleşmesinin akabinde gerçekleştirilmiştir. Karaçay Türkleri ile başlayan Sovyet sınırlarından Slav olmayan unsurları bertaraf etme politikasına Müslüman Çeçenler ve Volga Almanları da dâhil edilmiş ve son olarak 1944 yılının mayıs ayından itibaren Kırım Tatarları sürgün politikasının hedefi hâline getirilmiştir (Williams, 1998, s. 294). 18 Mayıs 1944 tarihinde çok gizli tutulan bir operasyon ile Kırım Tatarları toplanmış ve Orta Asya ile Ural Dağları'na sürgüne gönderilmişlerdir. Kırımli tarihçilere göre sürgün sırasında Sibiryaya veya Orta Asya yollarında karşılaştıkları zorluklar veya başka nedenlerle Tatar nüfusunun %7 veya %8'i hayatını kaybetmiştir. Bunun da ötesinde Orta Asya ülkeleri ile Ukrayna ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (ABD) Tatarların ortak kanısına göre sürgün dolayısıyla nüfuslarının %46'sı ya da bir başka görüşe göre yarısı hayatını kaybetmiştir (Uehling, 2004, ss. 80-81). Kırım Tatarlarının sürgün dolayısıyla yaşadığı travma günümüze kadar etkileri derinlemesine hissedilecek olan bir sürecin başlangıcı olmuştur. 1944 yılında Kızıl Ordu safında savaşmış Kırım Tatarlarının bile sürgün edildiği dönemin ardından Tatarlar 1967 yılına kadar Kırım Yarımadası'nı turist olarak bile ziyaret etmekten menedilmişlerdir (Yeşilot, 2014, s. 169).

Stalin'in 1953 yılında ölmesi ve ardından Sovyet yönetimine Nikita Kruşçev'in geçmesinin ardından ise Kırım Yarımadası ile birlikte Kırım Tatarlarının geleceğinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Tatarlara uygulanan sürgün politikasının sözde ihanete karşı bir "ceza" mahiyetinde olduğunu ifade eden Sovyet yönetimi, Kırım'ı özerk sosyalist cumhuriyet statüsünden oblast statüsüne indirgemıştır. 1954 yılında Kruşçev döneminde ise Kırım Yarımadası, RSFSC'den Ukrayna Sosyalist Cumhuriyeti'ne (USSC) bağlı bir oblast hâline getirilmiştir (Marples ve Duke, 1995, s. 267). Ukrayna'nın 1954 yılında SSCB'ye bağlı bir sosyalist cumhuriyet olması ve Sovyetler yapısının dağılacağına dair bir beklentinin olmaması dolayısıyla Kırım'ın Ukrayna'ya bağlanması tamamen bir ülkenin kendi idari bölümlenmesinde yaptığı düzenleme olarak görülmüştür. Yine de 1945-1954 yılları arasında RSFSC içerisinde bir bölge hâline getirilen, 1954-1991 yılları arasında da USSC'ye bağlı bir bölge olarak kalan Kırım'da 21 Ocak 1991 tarihinde bir referandum yapılmıştır (Sasse, 2001, s. 87). Kırım nüfusunun %93'ü SSCB içerisinde tekrardan USSC'ye bağlı Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin teşkil edilmesi yönünde oy kullanmıştır (Marples ve Duke, 1995, s. 273). SSCB'nin dağılmasının hemen öncesinde yapılan idari tasarruf, Soğuk Savaş sonrası dönemde Kırım'ın Ukrayna ile bağımlı çok etkilememiş, Kırım Ukrayna'ya bağlı bir bölge olarak varlığını sürdürmüştür.

Çok da eski bir tarih olmayan 1783'ten itibaren Kırım'da hâkimiyet elde eden Rusların ulusal kimliğinde Kırım yerleşik bir öneme sahip olmuştur (Aydın ve Şahin, 2019, ss. 4-42). Bu durum, Boris Yeltsin'in ardından 2000 yılında cumhurbaşkanlığı görevine gelen Vladimir Putin döneminde de önemli bir gündem maddesi olmuştur. Sokak gösterilerine dayanan ve "renkli devrimler" olarak bilinen bir dizi Batı yanlısı siyasi dönüşümlerin Avrasya'da Rus jeopolitik çıkarlarını tehdit eder hâle gelmesi Putin dönemi dış politikasında ön plana çıkmıştır. Bu minvalde 2004 yılı sonu ile 2005 yılı başında Ukrayna'da "Turuncu Devrim" olarak bilinen

protestoların baş göstermiş olması önemlidir. Rus taraftarı politikalarıyla bilinen Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç iktidarına son verip Viktor Yuşçenko'yu iktidara taşıyan gösteriler sonrası Ukrayna dış politikasını Batı yönlü değiştirmiştir (Müllerson, 2014, s. 138).

Turuncu Devrim'den itibaren dış politika eksenini Avrupa Birliği (AB) ve genel olarak Batı tarafında değiştirme emareleri gösteren Ukrayna'da siyasi kriz ortamı doğmuştur. Kasım 2013'de Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in AB ile kapsamlı ticaret anlaşması imzalamayı ertelemesi üzerine Euromaidan Hareketi olarak adlandırılan gösteriler ortaya çıkmıştır. Şubat 2014'te Onur Devrimi olarak adlandırılan renkli devrim ile Yanukoviç, Ukrayna Parlamentosu tarafından görevinden alınmış ve ülkeyi terk etmiştir (Wilson, 2016, s. 157). Onur Devrimi'nin akabinde 2014 yılının mart ayında RF Kırım'ı ilhak etmiş, Doğu Ukrayna'nın Donbas bölgesindeki Donetsk ve Luhansk'da Rus destekli ayrılıkçı milis unsurlar tarafından bir gerilla savaşı başlatılmıştır. Rus müdahalesi ile de günümüze kadar etkisi sürecek Ukrayna sorunu baş göstermiştir (Gardner, 2015, ss. 10, 151). Rusların Ukrayna üzerindeki müdahaleci yaklaşımı şüphesiz en büyük etkilerinden birini Kırım Yarımadası üzerinde göstermiştir. 2014 yılının mart ayında plebisit tarzı tartışmalı bir referandum Ruslar tarafından düzenlenmiş, Kırım'ın Ukrayna'da kalma veya RF'ye katılması oylanmıştır. Bahsi geçen referandum sonucuna göre %95,5 oranında RF'ye katılma yönünde oy kullanılmıştır (Harding ve Walker, 2014). Türkiye'nin de tanımadığı referandum neticesinde Kırım bütün uluslararası tepkilere rağmen hızlı bir şekilde RF ile bütünleştirilmeye çalışılmıştır.

Kırım'ın ilhakından itibaren ortaya çıkan Moskova-Kiev çatışması, Kırım Yarımadası'nda yaşanmakta olan insan hakları ihlallerini azaltmamış, aksine artırmıştır. Söz konusu ihlaller de 24 Şubat 2022 tarihinden itibaren devam eden RF-Ukrayna Savaşı ile ikinci planda kalmıştır. Geri planda kalan bahse konu ihlallerin toplanma ve örgütlenme hakları bakımından olanları devam eden kısımda sırasıyla incelenecektir.

Kırım Tatarlarına Yönelik İnsan Hakları İhlalleri

1996 Anayasası'na (m. 134) göre Kırım, Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyettir (m. 134).¹ Kırım özelinde mülki (yersel) özerklik uygulaması öngören 1996 Anayasası (m. 135-136), Kırım için müstakil teşri ve icrai organlar ihdas etmektedir. Söz konusu özerk organlar, Anayasa'nın 137. ve 138. maddelerinde sayılan alanlar dairesinde yasama ve yürütme fonksiyonlarını ifa etme yetkisine sahiptir. Sayılan alanlar dışında kalanlar özelinde yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarının ifa edilmesi, merkezî devlet teşkilatlanması içerisinde bulunan organların görev, yetki ve sorumluluğundadır. Merkezî devletin Kırım'daki taşra teşkilatlanmasının ana aktörü ise "*Kırım Temsil Ofisi*" olarak 1996 Anayasası'nda kabul edilmektedir (m. 139).

1996 Anayasası'nın kurduğu düzen, 2014 yılının mart ayından itibaren fiilî bakımdan tatbik edilemez durumdadır. Belirtilen dönemde Kırım'ın Rus ülkesinin toprak bütünlüğünün bir parçası olduğu, Rus yasama organınca (Duma) kabul edilmiş; ancak bahse konu işlem, Ukrayna tarafından tanınmamıştır. Ukrayna Meclisi, 2014 yılından beri kabul ettiği çeşitli parlamento kararları ile – örneğin 27.01.2015 tarihli ve 129-VIII sayılı Parlamento Kararı ve 27.04.2015 tarihli ve 337-VIII sayılı Parlamento Kararı – Kırım üzerindeki Ukrayna egemenliğini yinelemiştir (Catala, 2015; Fabry, 2015; Tierney, 2015).

¹ 1996 Ukrayna Anayasası'nın tam metnine erişim için bakınız: https://www.constituteproject.org/constitution/Ukraine_2019?lang=en

Benzeri hukuki tutumun devletlerarası hukuk düzleminde de cari olduğunu not etmek isabetli olacaktır (Grant, 2015; Vidmar, 2015). Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK), 27.03.2014 tarihli ve 68/262 sayılı Kararı ile Kırım'ın, Ukrayna'nın toprak bütünlüğü içerisinde kaldığını belirtmiş; Rus yanlısı gruplarca Kırım'da yapılan halk oylamalarının, 1996 Anayasası'na aykırılığına vurgu yapmıştır.² BMGK'nın diğer pek çok kararında da – örneğin 17.12.2018 tarihli ve 73/194 sayılı BMGK Kararı, 09.12.2019 tarihli ve 74/17 sayılı BMGK Kararı, 07.12.2020 tarihli ve 75/29 sayılı BMGK Kararı ve 09.12.2021 tarihli ve 76/70 sayılı BMGK Kararı – Ukrayna'nın toprak bütünlüğü referans alınarak Kırım'daki mevcut durum için “*Rus ilhaki*” nitelendirilmesi yapılmıştır.³

Devletlerarası hukuk seviyesindeki Rus ilhaki nitelendirmesi, RF'nin Kırım üzerindeki egemenlik iddiasından vazgeçtiği anlamına gelmemektedir. Rus Anayasa Mahkemesi, 16 Mart 2014 tarihinde Kırım'da düzenlenen halk oylamalarını takiben atılan adımların, 1993 RF Anayasası'na aykırı olmadığına; 21.03.2014 tarihli ve 36 sayılı Federal Kanun ile 21.03.2014 tarihli ve 6 sayılı Federal Temel Kanun doğrultusunda, Rus Federasyonu'nun bir federal bileşeni olarak Kırım'ın statüsünün tespit edildiğine karar vermiştir (Nuzov, 2016).

Rus hukuku bakımından bir federal bileşen olarak kabul edilen Kırım'da uzun yıllardır yaşayan Tatarlar, 2014 yılından beri sayısız insan hakları ihlaline maruz kalmıştır. Önemle belirtmek gerekir ki, bölgede kayıtlara geçen insan hakları ihlallerini genel olarak değerlendirip Rus sorumluluğunu ön plana çıkaran BMGK kararları – örneğin 19.12.2016 tarihli ve 71/205 sayılı BMGK Kararı, 19.12.2017 tarihli ve 72/190 sayılı BMGK Kararı, 22.12.2018 tarihli ve 73/263 sayılı BMGK Kararı, 18.12.2019 tarihli ve 74/168 sayılı BMGK Kararı ve 16.12.2020 tarihli ve 75/192 sayılı BMGK Kararı – bulunmaktadır.⁴ Hak ihlallerini genel bir yaklaşımla listeleyen raporlar da İnsan Hakları İzleme Örgütü (*Human Rights Watch*, HRW) ve Kırım İnsan Hakları Grubu (*Crimean Human Rights Group*, CHRG) gibi sivil toplum kuruluşları tarafından periyodik olarak yayımlanmıştır. Benzeri raporlar, ABD Dışişleri Bakanlığına bağlı Demokrasi, İnsan Hakları ve Çalışma İşleri Bürosu (*The Bureau of Democracy, Human Rights and Labor Affairs*, DRL) gibi resmî devlet organları tarafından da hazırlanmıştır. Bu raporları hesaba katarak Kırım'da yaşayan bütün topluluklar yönünden hak ihlallerini irdeleyen müstakil

² 68/262 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F68%2F262&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>

³ 73/194 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F73%2F194&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>. 74/17 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/400/94/PDF/N1940094.pdf?OpenElement>. 75/29 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/345/86/PDF/N2034586.pdf?OpenElement>. 76/70 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/386/25/PDF/N2138625.pdf?OpenElement>.

⁴ 71/205 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F71%2F205&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>. 72/190 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F72%2F190&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>. 73/263 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F73%2F263&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>. 74/168 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/429/45/PDF/N1942945.pdf?OpenElement>. 75/192 sayılı BMGK Kararının tam metnine erişim için bakınız: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/373/94/PDF/N2037394.pdf?OpenElement>.

çalışmalar da – örneğin Gorbunova (2014); Coynash ve Charron (2019); Cwicsinskaja (2019) – öğretilerde mevcuttur.

Hak ihlallerini genel bir perspektifle incelemeyip belirli gruplar açısından yahut spesifik haklar bağlamında araştıran çalışmalar da öğretilere katkı sunmuştur. Örneğin Tsybulenko ve Platonova (2019), Rus ilhakı sonrasında kayıtlara geçen ifade hürriyeti ve din hürriyeti ihlallerine yönelmektedir. Mülkiyet hakkı bakımından hak ihlalleri de Krimmer (2021) tarafından araştırılmaktadır. İlhak sonrası Tatarların durumunu konu edinen çalışmaların büyük çoğunluğu ise – örneğin Aydın (2014); Demeshko ve Irkhin (2022); Gürseler (2015); Morkva (2021); Özçelik (2020); Sarıkaya (2017) – siyaset, sosyoloji ve dış politika boyutları bağlamında sundukları analizlerle ön plana çıkmaktadır. Ancak, Aydın ve Şahin (2019) ve Korostelina (2015) gibi Tatarların kolektif hakları bakımından ihlallere öz bir şekilde temas eden sınırlı sayıda çalışma da bulunmaktadır. Mevzubahis çalışmaların sayısının artırılması, Kırım Tatarlarının muzdarip olduğu hak ihlallerine ilişkin farkındalığın artmasına katkı sunabilir. Bahse konu farkındalığın artırılmasını gaye edinen bu çalışma, öğretilerde yer alan ve yukarıda kısaca temas edilen çalışmaları da hesaba katmakta; ihmal edilen haklar bakımından kayda geçen ihlallerin incelenmesini öncelemektedir. Çalışmanın hacim yönünden sınırlılıkları da dikkate alınmakta; Rus ilhakını takiben sadece toplanma ve örgütlenme hakları kapsamında gerçekleşen ihlaller araştırılmaktadır.

Toplanma Hakkına İlişkin İhlaller

Toplanma hakkı, en temel insan haklarından biri olarak pek çok uluslararası sözleşmede tanınıp düzenlenmektedir. Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin (KİSİHUS) 21. maddesi şu şekildedir:

Barışçıl bir biçimde toplanma hakkı hukuk tarafından tanınır. Bu hakkın kullanılmasına; ulusal güvenliği veya kamu güvenliğini, kamu düzenini, sağlık veya ahlaki veya başkalarının hak ve özgürlüklerini koruma amacı taşıyan, demokratik bir toplumda gerekli bulunan ve hukuka uygun olarak getirilen sınırlamaların dışında başka hiçbir sınırlama konamaz.⁵

Toplanma hakkının süjesini “herkes” olarak belirleyen İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi (İHAS) de bu hakkın barışçıl bir şekilde kullanılması gerekliliğini normlaştırmaktadır (m. 11/1).⁶ Barışçıl bir şekilde toplanmayı ayrıca detaylandırma yoluna giden İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi (İHAMES), toplanmanın silahsız bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekliliğini hüküm altına almaktadır (m. 15).⁷ Not edilen detaylandırmayı metne işlemeyen Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (AİHHS) ise toplanma hakkını bölgesel seviyede güvence altına alan bir diğer kaynaktır (m. 11).⁸

Devletlerarası hukukun hem yumuşak hem de sert mevzuat kaynaklarında tanınarak düzenlenen toplanma hakkı, egemen devletlerin anayasalarınınca da güvence altına alınmaktadır. Mevzubahis hak, gerek 1996 Ukrayna Anayasası (m. 39) gerek 1993 Rus Anayasası (m. 31) tarafından tanınmaktadır. Ancak anayasal düzlemde hakkın tanınıyor olması, Kırım Tatarlarının bu hakkı sorunsuz bir şekilde kullanabildiği anlamına gelmemektedir. Toplanma

⁵ KİSİHUS'un tam metnine erişim için bakınız: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.

⁶ İHAS'ın tam metnine erişim için bakınız: https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf

⁷ İHAMES'in tam metnine erişim için bakınız: https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf

⁸ AİHHS'nin tam metnine erişim için bakınız: https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf

hakkının Kırım Tatarları yönünden ihlal edildiği pek çok olay, Rus ilhakını takiben kayıtlara geçmiştir.

Rus ilhakı sonrasında Kırım’da düzenlenmeye çalışılan Tatar temalı barışçıl gösterilerin büyük çoğunluğu, Rus otoritelerince engellenmiştir. Keyfi gözaltılar, sorgulamalar, sınır dışı etme tehditleri ve aşırı materyaller bulundurma ithamları, söz konusu engellemelerin araçları olarak ön plana çıkmıştır. Rus ilhakı öncesinde her yıl düzenli olarak barışçıl şekilde düzenlenen Kırım Tatar Sürgünü Anma Etkinliği, 18 Mayıs 2014 tarihinde Rus otoriteleri tarafından engellenmiş; Akmesit (Simferopol) merkez caddeleri ve sokakları, Rus kolluk güçleri tarafından barikatlarla çevrelenmiştir. Barikatlar yüzünden Akmesit’in merkezinde toplanamayan Kırım Tatarları, 70. Kırım Tatar Sürgünü Anma Etkinliğini şehrin kenar mahallelerinde düzenlemek durumunda kalmıştır (DRL, 2014, s. 64). 18 Mayıs 2015 tarihinde gerçekleştirilen 71. Anma Etkinliğinde ise Rus kolluk güçlerinin uyguladığı engellemelerin derecesi artırılmış; etkinlikler esnasında Ukrayna ve Tatar bayraklarını kullanan yaklaşık 60 Tatar Türkü, ceza mevzuatına atıf yapan herhangi bir gerekçe gösterilmeksizin ve hukuki temsilcileriyle görüştürülmeksizin 6 saatten fazla gözaltında tutulmuştur (DRL, 2015, ss. 68-69).

2015 yılındaki engellemeler sadece Kırım Tatar Sürgünü Anma Etkinliği ile sınırlı kalmamıştır. 17 Ocak günü Akmesit’te düzenlenmesi planlanan Kırım Tatarlarının Hakları Üzerine İkinci Konferansa, Rus otoritelerinin desteklediği şiddet yanlısı gruplar tarafından müdahale edilmiş; konferansın akamete uğramadan devam etmesini sağlamak üzere Rus kolluk güçlerince herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır (DRL, 2015, s. 68). Yine Rus otoritelerinin aldığı idari bir karar ile bayrak günü olarak her yılın 26 Haziran günü kutlanan Kırım Tatar Millî Bayramında, her türlü toplanma faaliyetleri yasaklanmıştır (DRL, 2015, s. 69). Bir diğer sert uygulama, 26 Şubat 2015 tarihinde Rus ilhaka tepki olarak organize edilen gösterilere yönelik tatbik edilmiştir. Örneğin gösterileri organize ettiği ileri sürülen, Kırım Tatarlarının en yüksek temsil ve yürütme organı olan Kırım Tatar Millî Meclisi (KTMM) Başkanvekili Ahtem Chygoz, kitlesel kargaşalar ile kamu düzenini bozma suçunu işlediği iddiasıyla gözaltına alınmış ve tedbiren tutuklanmıştır (HRW, 2017, s. 625). Chygoz’un tutuklu yargılandığı ilk derece mahkemesindeki davası, 11 Eylül 2017 tarihindeki duruşmada tamamlanmış; “*kitlesel kargaşa organize etmek*” suçundan 8 yıl hapis cezasına mahkûm edilmiştir (HRW, 2018, s. 584). Kesinleşmeyen cezasıyla beraber 25 Ekim 2017 tarihinde cezaevinden tahliye edilen Chygoz’un, Türk ve Rus yetkililerin yürüttüğü müzakere ve diplomasi neticesinde Türkiye’ye geçişine izin verilmiş; aynı gün Türkiye’ye varan Chygoz, takip eden süreçte Ukraynalı yetkililerin koordinasyonu ve yardımıyla Ukrayna’nın başkenti Kiev’e ulaşmıştır (HRW, 2018, s. 584).

2015 yılında siyasi içeriği bulunmayan toplanma faaliyetlerine yönelik olarak da Rus otoritelerinin kısıtlayıcı uygulamaları kayıtlara geçmiştir. Örneğin Bahçesaray’ın yerel otoriteleri, 18 Temmuz 2015 tarihinde Ramazan Bayramı için planlanan etkinliklerin düzenlenmesini yasaklamıştır (CHRG, 2015a, s. 12). Hançayır ilçesine yakın bir yerdeki camide planlanan ve Rus ilhakı öncesi her yıl düzenlenen etkinliklerin engellenmesi için kolluk güçlerince bütün tedbirler alınmıştır. Yerel otoriteler, Rus ilhakı öncesinde her yıl barışçıl bir şekilde düzenlenen etkinliklerin engellenmesi için gerekçeyi ise kültürel etkinliklerin kamu düzeni ve kamu güvenliğini tehdit eden bir potansiyelinin bulunması olarak açıklamıştır (CHRG, 2015a, s. 12). Benzeri gerekçelere yaslanarak Akmesit’teki bütün toplanma faaliyetlerini yasaklayan kararnamele de 2015 yılında yürürlüğe konmuştur. Örneğin 27.09.2015 tarihli ve 953 sayılı Kararname ile 26 Eylül tarihinde Akmesit’te bir ambulansa yönelik yapılan silahlı saldırı referans gösterilerek her türlü toplanma faaliyeti süresiz

yasaklanmıştır. Bahse konu yasak, 09.10.2015 tarihli ve 1070 sayılı Kararname ile yürürlükten kaldırılmıştır (CHRG, 2015b, s. 9).

Toplanma hakkına yönelik ölçsüz sınırlandırıcı bir adım da Kırım Meclisi tarafından atılmıştır. 16.09.2015 tarihli ve 148 sayılı Federe Kanun ile toplanma hakkının kullanımına ilişkin usul ve esaslarda değişiklikler yapılmış; toplanma ve gösteriler için önceden izin alma şartına zaman sınırı getirilmiştir (CHRG, 2015c, s. 12). 27.11.2015 tarihli ve 1116 sayılı Kararname ile ise anılan yasa değişikliğine dayanılarak düzenleyici işlemler yapılmış; toplantı ve gösterilere katılabilecek azami insan sayısından toplantı ve gösteriler esnasında katılımcılar arasında kimlik tespitleri için bulunması gereken asgari mesafeye kadar bahse konu hakkın kullanımını kısıtlayıcı hükümler normlaştırılmıştır (CHRG, 2015d, s. 10).

Federe düzeydeki kısıtlayıcı teşri adımları, federal seviyede atılan sınırlandırıcı adımlar takip etmiştir. 09.03.2016 tarihli ve 61 sayılı Federal Kanun ile araba yarışları ve kamusal alanlardaki çadır kurma faaliyetleri de kamu otoritelerinden önceden izin almayı gerektiren toplanma ve gösteri aktiviteleri olarak kabul edilmiştir. Bu kapsamda, araçların veya yayaların hareketini engelleyecek bir yerde gösteri planlayan kişilerin, tek kişi olmaları durumunda dahi önceden izin alma zorunlulukları normlaştırılmıştır (CHRG, 2016c, s. 12). İzin almaksızın gösteri düzenleyenlere yönelik olarak ise idari para cezaları yoğun bir şekilde uygulanmıştır. Örneğin Kırım Tatarlarına yönelik keyfi gözaltılar ve konut dokunulmazlığı ihlallerini protesto etmek için 12 Mayıs 2016 günü Bahçesaray'daki bir caminin minaresinden mikrofonla anons yapan Seyran Saliev'e 20.000 Rus rublesi idari para cezası uygulanmıştır. Saliev'in cezaya karşı itirazı ise Kırım Yüksek Mahkemesi tarafından 24 Ağustos 2016 tarihinde reddedilmiş ve ceza kesinleşmiştir (CHRG, 2016g, s. 11).

Kırım Tatar Sürgünü Anma Etkinliklerine yönelik engelleyici Rus tavrı 2016 yılında da devam etmiştir. KTMM Başkanvekili İlmi Ümerov, anma etkinlikleri yönünden herhangi bir hazırlığın yapılmaması için 17 Mayıs tarihinde Rus otoritelerince uyarılmıştır (DRL, 2016: 72). Anma Etkinliklerine katılmak isteyen öğrencilere ise okul yönetimlerince izin verilmemiştir (DRL, 2016, ss. 72-73). Bazı Kırım kentlerinde kayıtlara geçen barışçıl anma etkinliklerinde ise Tatar bayrağı ve diğer millî sembollerin kullanılması, aşırı faaliyet olarak değerlendirilmiş; Bahçesaray'da 1, Kirovske ve Sudak'ta 4'er Tatar Türkü gözaltına alınmıştır (CHRG, 2016e, s. 15; DRL, 2016, s. 73). Rus otoritelerinin aldığı idari karar ile Kırım Tatar Millî Bayramının 2016 yılında da kutlanması yasaklanmıştır (DRL, 2016, s. 73).

Toplanma hakkının kullanımına ilişkin diğer ölçsüz sınırlandırmalar da 2016 yılında yürürlüğe konulan düzenleyici işlemlerle normlaştırılmıştır. Örneğin 04.07.2016 tarihli ve 315 sayılı Kararname ile Kırım'da toplantı ve gösteri düzenlenebilecek alanların sayısı 717'den 366'ya düşürülmüştür (CHRG, 2016f, s. 12; DRL, 2017, s. 61). Belirlenen alanlar dışında gösteri yapan kişiler hakkında ise idari yaptırımlar uygulanmıştır. Örneğin 8 Ağustos günü Akmescit'teki Kırım Temyiz Mahkemesinin önünde Ahtem Chygoz davasındaki usulsüzlükleri protesto etmek için pankart açan 76 yaşındaki Server Karametov, bu eyleminden ötürü idari para cezasına çarptırılmıştır (DRL, 2017, s. 62).

Kırım Tatar Sürgünü Anma Etkinlikleri ile Kırım Tatar Millî Bayramına yönelik kısıtlayıcı Rus tavrı, 2017 yılında da kayıtlara geçmiştir. Her iki özel günden önce Tatar odaklı sivil toplum kuruluşları, herhangi bir etkinlik düzenlememeleri noktasında uyarılmıştır. İlver Ametov, Emine Avamilev ve Nariman Celal gibi Tatar toplumu bakımından etki kapasitesi yüksek olan kişilere yönelik olarak ise Rus İçişleri Bakanlığında, özel günler öncesinde resmî ihtar yazıları gönderilmiş; düzenlenecek etkinliklerin cezai sorumluluk yükleyen aşırı faaliyet olarak değerlendirilebileceği belirtilmiştir (CHRG, 2017a, s. 9).

Rus mevzuatı doğrultusunda son derece geniş bir şekilde tanımlanan terör suçlarından kaynaklı gözaltılar, soruşturmalar, kovuşturmalar ve tutuklamalar başta olmak üzere Rus otoritelerince sürdürülen adli ve idari işlemlere karşı bireysel olarak protesto düzenleyenlere yönelik idari yaptırımlar, 2017 yılında da devam etmiştir. Örneğin toplu gözaltılar ve tutuklamaları bir başına protesto eden Emil Bilyanov hakkında, Rus Kabahatler Kanunu'nun 20. maddesine aykırılık gerekçesiyle 150.000 Rus rublesi idari para cezası 6 Temmuz 2017'de uygulanmıştır (CHRG, 2017b, s. 11). Benzeri yöndeki eylemleri engellemek adına kolluk kuvvetleri tarafından yazılı ihtar gönderilen kişi sayısı da oldukça fazladır. Bu yöndeki bir adım, 14 Ekim 2017 tarihinde atılmış; Rus polisi tarafından Dilaver Asanov, Muslim Zevriyev ve Sadir Muratov başta olmak üzere birçok Tatar Türkü, Rus otoritelerince yürütülen adli ve idari işlemlere karşı planlanan protestoların, Kabahatler Kanunu'nun 20. maddesine muhalefetten cezalandırılabilceği hususunda uyarılmıştır (CHRG, 2017c, s. 11).

Bireysel protestolara yönelik ceza uygulamalarına 2018 yılında da devam edilmiştir. Sadece Ocak-Mart döneminde 80'den fazla Tatar Türkü hakkında izinsiz alanlardaki bireysel protestolardan ötürü idari para cezası uygulanmıştır (CHRG, 2018a, ss. 12-13; 2018b, s. 12; DRL, 2018, s. 70). Aynı yılın ekim ayında ise Rus Duma'sı federasyonun bütün bileşenlerinde bağlayıcılığı olan Kabahatler Kanunu'nun 20/2-3. maddesini değiştirmiş; toplantı ve gösteriler bakımından önceden izin için süresinde idari mercilere başvuruda bulunmayan, başvuru dilekçesinde toplantı ya da gösterinin amacını belirtmeyen veya toplantı yahut gösterinin iptali durumunda idari birimleri bu hususa yönelik olarak bilgilendirmeyenler hakkında idari para cezalarını yeniden düzenlemiştir. Bu kapsamda mezkûr yasa hükmüne muhalefet edenin gerçek kişiler olması durumunda, 5.000 Rus rublesinden 20.000 Rus rublesine kadar idari para cezası uygulanabilir hâle gelmiştir. Yasa hükmüne aykırılığın tüzel kişilerce gerçekleştirilmesi hâlinde uygulanacak idari para cezası ise 20.000 Rus rublesinden 100.000 Rus rublesine kadar eylemin yoğunluğuna göre belirlenmektedir (CHRG, 2018c, s. 9). Toplantı hakkının kullanımına yönelik 2018 yılındaki bir diğer adım da Akmescit'teki Rus otoritesince atılmıştır. 6 Aralık 2018 tarihli idari karar ile Akmescit'te toplantı ve gösteri yapılabilecek alanlar tekrardan sınırlandırılmış; toplantı ve gösteriler için şehir merkezindeki geniş alanlardan ziyade şehrin kenar mahallelerindeki hacim yönünden oldukça dar olan alanlar toplanma yeri olarak tespit edilmiştir (CHRG, 2018d, s. 9).

2015-2018 yılları arasında kayıtlara geçen baskıcı uygulamaların, takip eden yıllarda da benzeri şekilde devam ettiği söylenebilir. Örneğin 29 Mart 2019 günü Akmescit'de bir başına "166 çocuğa babalarını geri ver!!!" pankartıyla protestoda bulunan ve 27 Mart tarihinde vuku bulan toplu tutuklamaları hedef alan Tair Ibragimov hakkında, izinsiz gösteri düzenlediği gerekçesiyle 15.000 Rus rublesi idari para cezası uygulanmıştır (CHRG, 2019a, s. 9; DRL, 2019, ss. 71-72). Nariman Celal ve Emine Avamileva başta olmak üzere Kırım'daki kanaat önderlerinin pek çoğu, Rus otoriteleri tarafından 17 Mayıs 2019 tarihinde yazılı olarak uyarılmış; Kırım Tatar Sürgünü Anma Etkinlikleri kapsamındaki muhtemel faaliyetlerin Rus mevzuatı doğrultusunda aşırı eylem olarak değerlendirilebileceği bildirilmiştir (CHRG, 2019b, s. 9). Aynı isimlere Kırım Tatar Millî Bayramı öncesinde de yazılı ihtarlar gönderilmiş; izinsiz toplanmalara karşı idari ve adli işlem yapılabileceği hususunda uyarılar yapılmıştır (CHRG, 2019c, s. 8). Benzeri yöndeki yazılı ihtarlar, aralarında insan hakları aktivistleri, gazeteciler ve sivil toplum kuruluşu yöneticileri de bulunan 42 kişiye 2020 yılında da gönderilmiştir (CHRG, 2020a, s. 10; 2020b, s. 8; 2020c, s. 6; 2021, s. 10; DRL, 2020, ss. 75-76; 2021, ss. 90-91; 2022, s. 84). 2021 yılında yazılı ihtar gönderilen kanaat önderi sayısı ise 36 olarak kayıtlara geçmiştir (CHRG, 2022, s. 17).

Tek kişilik protestolar dâhil olmak üzere toplantı ve gösterilere ilişkin kısıtlayıcı Rus tutumu da 2020'li yıllarda etkisini sürdürmüştür. 2020 yılında izinsiz toplantı düzenleme yahut

gösteri yapma gerekçesiyle toplamda 135.000 Rus rublesi kesinleşen idari para cezası uygulanmıştır (CHRG, 2021, ss. 9-10). 2021 yılında aynı gerekçelerle uygulanan idari para cezalarından kesinleşenlerin miktarı ise 957.000 Rus rublesine ulaşmıştır (CHRG, 2022, s. 18). Bu yaptırımların önemli bir kısmı, tek kişilik protestolara yönelik uygulanmıştır. Örneğin oğullarının tutukluluk hâllerinin hukuksuz olduğunu ileri sürerek tek kişilik protestolar düzenleyen Zeliha Abhayrova ve Emina Abdulhanieva hakkında, 2021 yılının mayıs ayında 10.000 Rus rublesi idari para cezası uygulanmıştır (DRL, 2021, s. 89). Benzeri uygulamalara 2022 yılında da devam edilmiş; Kırım Devlet Konseyi önünde savaş karşıtı poster taşıyan bir kadın hakkında “*Rus ordusunu itibarsızlaştırmayı hedefleyen faaliyette bulunmak*” gerekçesiyle 30.000 Rus rublesi idari para cezası uygulanmıştır (DRL, 2022, s. 83).

Örgütlenme Hakkına İlişkin İhlaller

Örgütlenme hakkı, KİSİHUS’un 22. maddesinde tanınıp düzenlenmektedir. Bahse konu hakkın kullanıcılarını “*herkes*” olarak belirleyen mezkûr madde, bireylerin menfaatlerini korumak amacıyla bir araya gelerek sendika kurmasını veya kurulu sendikalara üye olmasını da örgütlenme hakkının kullanımı olarak değerlendirmektedir (m. 22/1). Örgütlenme hakkının millî güvenlik, kamu güvenliği, kamu düzeni, genel sağlık, genel ahlak veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amaçlarıyla sınırlandırılabilceğini belirten KİSİHUS’un 22. maddesinin ikinci fıkrası, özel sınırlandırma sebepleri bakımından toplanma hakkı ile benzeşmektedir. Ancak “*silahlı kuvvetler ve polis teşkilatı mensupları*” için hakkın kullanılmasına ayrıca hukuki kısıtlamaların konulmasını mümkün kılan KİSİHUS (m. 22/2), bu yönüyle örgütlenme hakkını toplanma hakkından ayırmaktadır. Benzeri ayrımı yapmayan İHAS ise hem toplanma hem de örgütlenme hakkı için silahlı kuvvetler ve polis teşkilatı mensuplarının yanı sıra devlet idaresi mensupları bakımından meşru sınırlamaların getirilmesini mümkün kılmaktadır (m. 11/2).

Örgütlenme hakkını herkes için tanıyan İHAMES, örgütlenmenin ideolojik, dinî, kültürel, siyasal, ekonomik, sportif veya başka amaçlarla serbest bir şekilde gerçekleştirilebileceğini hüküm altına almaktadır (m. 16/1). Örgütlenme hakkını tanıyan bir diğer bölgesel kaynak olan AİHHS ise kimsenin bu hakkın kullanımı bakımından bir derneğe üye olmaya zorlanamayacağını da ayrıca normlaştırmaktadır (m. 10/2). Bu normlaşmaya yönelik hükümler, pek çok devletin anayasasında da bulunmaktadır. 1996 Ukrayna Anayasası (m. 36) ve 1993 Rus Anayasası (m. 30), uluslararası düzenlemelerle uyum içerisinde örgütlenme hakkını tanımaktadır. Ancak bu tanımaya atıf yapılarak Kırım Tatarlarının örgütlenme hakkını sorunsuz kullandığını ileri sürmek zordur. Kırım’daki Rus ilhakı akabinde bölgede meydana gelen birçok olayda, Tatarların örgütlenme hakkının ihlal edildiği gözlemlenmektedir.

19 Mayıs 2015 tarihinde Duma tarafından kabul edilen bir yasayla beraber anayasal düzen, millî güvenlik ve kamu güvenliğine tehdit oluşturan yapıların faaliyetlerinin yasaklanması normlaştırılmıştır. Yürürlüğe konan bu yasaya dayanarak 7 Temmuz 2015 tarihinde Rus yürütme erki, RF Başsavcılığı’nın da görüşünü alarak bir liste yayımlamış; 12 ayrı organizasyonun RF’deki bütün faaliyetlerini durdurmuştur (CHRG, 2015a, s. 10). Söz konusu organizasyonlardan biri ise Kırım’da Tatarların muzdarip olduğu insan hakları ihlallerini düzenli olarak raporlayan İnsan Hakları Kırım Alan Misyonu (*Crimean Field Mission on Human Rights*) olmuştur (CHRG, 2015a, s. 11). Faaliyetleri “*uygunsuz*” bulunarak kapatılan bu yapıların aktivitelerine iştirak edenlerin ise 15.000 Rus rublesinden 50.000 Rus rublesine kadar idari para cezasıyla cezalandırılacağı da yine aynı dönemde normlaştırılmıştır. Yasağı birden fazla kez ihlal edenler veya yasaklı organizasyonlara yardımda bulunanlara yönelik olarak cezai sorumluluk da Rus mevzuatına ayrıca işlenmiş; belirtilen eylemlerde bulunanların, eylemin yoğunluğuna göre 2 yıldan 6 yıla kadar hapis cezasıyla

cezalandırılabilmesi de ceza mevzuatına eklenmiştir. Söz konusu yapıların faaliyetlerine yönelik materyalleri bulundurmamak veya bu materyalleri medya kuruluşları aracılığıyla yaymak da ayrı bir cezai sorumluluk gerektiren hâl olarak düzenlenmiştir (CHRG, 2015a, s. 11).

KTMM'ye yönelik yaptırım ve yasaklar da Rus ilhakını takip eden süreçte kademeli olarak yürürlüğe konmuştur. KTMM, Kırım Tatar Millî Kurultayı tarafından seçilen üyelerden teşekkül eden bir yapı olarak Kırım Tatarlarının haklarını merkezi, bölgesel ve yerel yönetimlerin yanı sıra uluslararası düzlemde de savunmaktadır. 1999 yılından beri Ukrayna mevzuatı doğrultusunda hukuki statüye sahip olan KTMM, esasen Kırım Tatarlarının kültürel özerkliğini sağlamlaştırmayı hedeflemektedir. Ancak, KTMM'nin Rus ilhakına yönelik muhalif tavrına tolerans göstermeyen Rus yönetimi; aşırı, ayrılıkçı ve radikal faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle 2014 yılından itibaren KTMM'yi hedef alan yaptırımlar uygulamıştır. Şöyle ki; 1991 yılından 2013 yılına kadar KTMM Başkanlığı görevini sürdüren Mustafa Cemilev'in (Mustafa Abdülcemil Kırımoglu) Kırım'a girişi 2014 yılının nisan ayında yasaklanmıştır. Mustafa Cemilev'den sonra KTMM Başkanlığına seçilen Refat Çubarov'un Kırım'a girişi ise 2014 yılının temmuz ayında yasaklanmıştır. Aynı yılın eylül ayında, Cemilev'e destek sağladığı iddia edilen bütün dernek ve vakıfların banka hesaplarına bloke konulmuş, bu kuruluşların malvarlıkları müsadere edilmiştir (HRW, 2015, s. 571).

Rus otoritelerinin KTMM'ye yönelik baskıcı uygulamaları yukarıda not edilenlerle sınırlı kalmamıştır. 21 Eylül 2015 tarihinde Kırım Enformasyon Bakanlığına başvuran Kırım Başsavcısı Natalia Poklonskaya, KTMM için "*meclis*" ibaresinin medyada kullanılmamasını tavsiye etmiş; bu tavsiyesine gerekçe olarak da KTMM'nin RF Adalet Bakanlığında "*meclis*" ibaresiyle resmî kaydının olmamasını göstermiştir. 24 Eylül 2015 tarihinde ise Kırım'daki Rus otoritesinin üst düzey yetkilileri arasında yer alan Ruslan Balbek, KTMM'nin Rus mevzuatı doğrultusunda aşırı bir örgüt olarak tanınabileceğini ileri sürmüş ve bu tanınmayla beraber bütün faaliyetlerinin yasaklı hâle gelmesinin ihtimal dâhilinde olduğunu belirtmiştir (CHRG, 2015b, s. 8).

Kırım'daki sivil toplum kuruluşlarının müstakil olarak kayıtlı duruma getirilmesini zorunlu hâle getirecek teşri adım da Kırım Meclisi tarafından atılmıştır. 16.09.2015 tarihli ve 145 sayılı Federe Kanun ile Kırım'daki meşru örgütlü yapılar sayılmış; federe mevzuatı doğrultusunda hukuki tanıma yapılmayan yapıların Kırım'da faaliyet yürütmesi engellenmiştir. Federe düzeyde atılan bu teşri adımın, Rus normlar hiyerarşisi bakımından daha üst basamakta yer alan federal yasalara aykırı olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Federal düzeyde yürürlükte olan yasa hükmü, örgütlü yapıların faaliyetlerini sürdürebilmek için hukuki tanınmasını şart aramamaktadır (CHRG, 2015c, s. 11).

KTMM'ye yönelik bir diğer adım, 11 Şubat 2016 tarihinde atılmıştır. Belirtilen tarihte KTMM Başkanvekili Nariman Celal'i çağırarak Kırım Başsavcılığı, KTMM'nin güncel faaliyetleri ve ileriye dönük kısa ve uzun vadeli planları hususunda bilgi talep etmiştir. 15 Şubat 2016 tarihinde ise Kırım Başsavcısı Natalia Poklonskaya, Kırım Yüksek Mahkemesine başvurarak 25.07.2002 tarihli ve 114 sayılı Aşırı Faaliyetlerle Mücadele Kanunu mucibince KTMM'nin aşırı bir örgüt olarak tanınmasını ve RF'de yasaklanmasını talep etmiştir (CHRG, 2016a, s. 8). Davaya ilişkin olarak KTMM savunması, 7 Mart 2016'da mahkemeye sunulmuş ve ilk duruşma 17 Mart 2016 tarihinde görülmüştür. İlk duruşmada tarafları dinleyen mahkeme davayı ertelemiştir (CHRG, 2016b, s. 11).

KTMM'ye yönelik kapatma davası derdestken, 12 Nisan günü Kırım Başsavcısı 114 sayılı Kanun'un F/3 maddesine atıf yaparak KTMM'nin bütün faaliyetlerinin geçici olarak durdurulmasına ilişkin tedbir kararını vermiş ve ilgili kararı, 15 Nisan günü Kırım Yüksek Mahkemesine sunmuştur. Başsavcılık kararına istinaden harekete geçen Rus Adalet Bakanlığı,

faaliyetleri geçici olarak durdurulan örgütler listesine KTMM'yi eklemiştir (DRL, 2016, s. 73). Bu eklemeyi takiben KTMM'nin bütün faaliyetleri yasaklı hâle gelmiş, internet sayfası kapatılmıştır. 26 Nisan günü kararını veren Kırım Yüksek Mahkemesi ise KTMM'yi "aşırı örgüt" olarak tanımlamış; RF'deki bütün faaliyetlerini yasaklamıştır (CHRG, 2016c, s. 12; 2016d, ss. 12-14). Bu karar, aynı yılın Eylül ayında ise Federal Yüksek Mahkeme tarafından onanmıştır (HRW, 2017, ss. 624-625). Onanan kararlar beraber KTMM, her türlü toplanma ve gösteri faaliyetinden yasaklı hâle gelmiştir. KTMM'nin bayrağı başta olmak üzere bütün sembollerinin kullanımı da yine kapatma kararıyla birlikte yasaklanmıştır. 33 kişilik merkezî konseyi ile ilçe ve köylere kadar uzanan taşra teşkilatlanması da dâhil edildiğinde, 2000'den fazla vekilin temsilci niteliği de kapatma kararıyla ortadan kaldırılmıştır (DRL, 2016, s. 74).

Kapatma kararını takiben, İlmi Ümerov'un evinde, çevrim içi internet bağlantısı üzerinden Refat Çubarov'un doğum gününü kutlamak üzere 22 Eylül 2016 tarihinde bir araya gelen 8 KTMM üyesine karşı da Rus otoritelerince idari yaptırım uygulanmıştır. Bu kapsamda, doğum günü etkinliği, yasaklanan KTMM'nin bir toplantısı olarak değerlendirilip her bir üye için ayrı ayrı idari para cezası uygulanmıştır (DRL, 2016, s. 74). 27 Eylül 2016 günü KTMM adına faaliyet yürütme eyleminden ötürü KTMM üyesi Ali Khamzin hakkında da 1.000 Rus rublesi idari para cezası uygulanmıştır. Takip eden gün benzeri gerekçeyle 750 Rus rublesi idari para cezası uygulanan isim ise İlmi Ümerov olmuştur (CHRG, 2016h, s. 11). 4 Ekim tarihinde aynı miktarda idari para cezası uygulananlar ise KTMM üyeleri Tabah Sadikhov ve Bekir Mamutov olarak kayıtlara geçmiştir. Şevket Kaybullaev, Emine Avamileva, Abduraman Egiz, Mustafa Maushev ve Zeynur Yakubov, benzeri gerekçelerle idari para cezası uygulanan diğer KTMM üyeleri olmuştur (CHRG, 2016i, s. 12). Paralel yöndeki idari para cezaları, takip eden aylarda da Seytomet Suytumerov, Enver Çavuş, Alim Muslyadinov ve Ablyakim Ablyakimov gibi diğer KTMM üyelerine uygulanmıştır. Bu cezalara karşı yapılan itirazların pek çoğunu reddeden Kırım Temyiz Mahkemesi, sınırlı sayıdakiler için ceza miktarının azaltılmasına karar vermiştir (CHRG, 2016j, s. 12; 2016k, s. 12).

Rus otoritelerinin KTMM'ye yönelik tavrının benzerleri, Kırım Tatarlarının diğer örgütlü yapılarına karşı da sergilenmiştir. 27 Ocak 2016 tarihinde, Kırım'ın kuzeyinde bulunan ve Azak Denizi'ne kıyısı bulunan Canköy'deki çocuk merkezine Rus kolluk güçlerince yapılan baskın sırasında, merkezdeki bütün kitap ve eğitim materyallerine el konmuştur (DRL, 2016, s. 74). Benzeri el koyma, bir gün sonra Akmescit'te bulunan kültür merkezindeki kitap ve diğer materyaller yönünden söz konusu olmuştur (DRL, 2016, s. 74).

Önemle not etmek gerekir ki; Uluslararası Adalet Divanı 2017 yılında verdiği tavsiye niteliğindeki kararında, Kırım'daki Rus otoritelerinin Kırım Tatar topluluğunun temsilî kurumlarına yönelik kısıtlarını kaldırması gerektiğini belirtmiştir (CHRG, 2021, s. 10). Ancak Rus otoritelerinin uygulamaları, söz konusu karar ile uyum içerisinde olmamıştır. 2018 yılından sonra da KTMM'ye serbestlik tanımayan Rus otoriteleri, bir araya gelen eski KTMM üyeleri ile sosyal medya üzerinden KTMM'ye ilişkin paylaşımlar yapanlar hakkında adli ve idari işlem yapmayı sürdürmüştür (DRL, 2018, s. 71; 2019, s. 73; 2020, s. 76; 2021, s. 91; 2022, s. 84). Örgütlenme hakkına aykırı hükümdeki söz konusu adli ve idari işlemler, Kırım Tatar toplumunun organize bir şekilde hareket etmesini caydırıcı mahiyette ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Tarihi boyunca çok farklı kültürel gruplara ev sahipliği yapan Kırım Yarımadası'ndaki Tatar varlığı, 1783 yılında başlayan Rus hâkimiyetinden itibaren çalkantılı bir dönem geçirmiştir. Rusya Çarlığı döneminde Kırım'da yaşam hakları erozyona uğratılan Tatarlar, Sovyet döneminde de aynı talihle karşılaşmışlardır. Stalin yönetimindeki SSCB döneminde zoraki göçe tabi tutulan Kırım Tatarları, ana yurtlarından ayrılmak zorunda kalmış; günümüze

kadar sürecek olan vatanlarından ayrı yaşamının zorluklarıyla karşılaşmışlardır. Günümüzde birçoğu Sovyet sonrası ülkeler olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılmış Kırım Tatarlarının kendi öz kimliklerini muhafaza etmelerinde belki de en önemli faktör örgütlenme yoluyla kendi aralarındaki birlik ruhunu muhafaza etmeleri olmuştur.

2014 yılının mart ayında gerçekleşen Rus ilhakının ardından, Kırım’da yaşayan Tatarlar için durum aleyhlerine değişmiştir. Kırım Tatarlarının kendi öz yurtları olan Kırım’da toplanma ve örgütlenme haklarını kullanarak iradelerini Kırım Yarımadası’nın yönetimine yansıtmaları ve bir azınlık topluluk olarak seslerini duyurabilmeleri neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. İlhak yönetimi, Kırım’daki tüm yönetimi ve yasal çerçeveyi RF merkezli olarak değiştirmiş ve daha da ötesi Rus mevzuatına bile aykırı şekilde Kırım Tatarlarının haklarını kısıtlama yoluna gitmiştir. En temel sivil insan haklarından sayılan toplanma ve örgütlenme özgürlüklerinin önüne koyulan engeller ise Kırım’da Tatar varlığını tehlikeye sokacak bir hâl almıştır. Mevzubahis durum ile Kırım’da varlıklarını ortaya koymanın ve seslerini duyurmanın bir imkânı kalmayan Tatarlar, tarihsel açıdan insan haklarına aykırı Rus baskısı ile karşı karşıya kalmışlardır.

Kırım Tatarlarının karşı karşıya kaldığı hak ihlalleri ile mücadelede uluslararası topluma ve özellikle Türkiye’ye önemli görevler düşmektedir. Tatarların toplanma ve örgütlenme hürriyetleri ile organize olarak seslerini duyurma konusunda başta Batı ülkeleri olmak üzere farkındalık oluşturmak elzemdir. Hâlihazırda devam etmekte olan RF-Ukrayna Savaşı dolayısıyla ikinci planda kalan Kırım Tatarlarının siyasi ve hukuki durumu, başta Birleşmiş Milletler olmak üzere uluslararası kuruluşların gündeminde tutulmalıdır. Türkiye de Kırım Tatarları ile arasında bulunan tarihsel ve kültürel bağlara istinaden mevcut durumu gündemine almalı ve RF ile olan ilişkilerinde konuyu daha fazla gündeme getirmelidir. Bütün Batı ülkelerinin RF-Ukrayna Savaşı’nın ardından Moskova ile diplomasi kanallarını kapatmasına rağmen Türkiye ve RF arasında diplomatik kanalların varlığı korunmuştur. Hatta tahıl koridoru kurulması gibi Moskova’yı içeren başarılı diplomatik hamleler yapan Türkiye, Kırım Tatarlarının haklarının müdafaasında önemli diplomatik kapasiteye sahiptir. Bahsedilen kapasitenin kullanılması adına Türkiye, RF ile ikili ilişkiler vasıtasıyla konuyu gündeme getirerek Kırım Tatarlarına yönelik hak ihlallerini bertaraf etme veya azaltma potansiyelini taşımaktadır.

Kaynakça

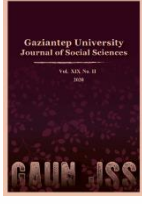
- Aydın, F. T. (2014). Crimean Tatars and Russia’s annexation of Crimea. *Turkish Policy Quarterly*, 13(3), 81-92.
- Aydın, F. T. ve Şahin, F. K. (2019). The politics of recognition of Crimean Tatar collective rights in the post-Soviet period: With special attention to the Russian annexation of Crimea. *Communist and Post-Communist Studies*, 52(1), 39-50.
- Biersack, J. ve O’Lear, S. (2014). The geopolitics of Russia’s annexation of Crimea: Narratives, identity, silences, and energy. *Eurasian Geography and Economics*, 55(3), 247-269.
- Catala, A. (2015). Secession and annexation: The case of Crimea. *German Law Journal*, 16(3), 581-607.
- CHRG. (2015a). *Monitoring review of the human rights situation in Crimea: July-August 2015*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2015b). *Monitoring review of the human rights situation in Crimea: September 2015*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2015c). *Monitoring review of the human rights situation in Crimea: October 2015*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2015d). *Crimean human rights situation review: November 2015*. Kiev: CRHG Publication Office.

-
- CHRG. (2016a). *Crimean human rights situation review: February 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016b). *Crimean human rights situation review: March 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016c). *Crimean human rights situation review: April 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016d). *Crimean human rights situation review: May 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016e). *Crimean human rights situation review: June 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016f). *Crimean human rights situation review: July 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016g). *Crimean human rights situation review: August 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016h). *Crimean human rights situation review: September 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016i). *Crimean human rights situation review: October 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016j). *Crimean human rights situation review: November 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2016k). *Crimean human rights situation review: December 2016*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2017a). *Crimean human rights situation review: May 2017*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2017b). *Crimean human rights situation review: July 2017*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2017c). *Crimean human rights situation review: November 2017*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2018a). *Crimean human rights situation review: January 2018*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2018b). *Crimean human rights situation review: February 2018*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2018c). *Crimean human rights situation review: October 2018*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2018d). *Crimean human rights situation review: December 2018*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2019a). *Crimean human rights situation review: March 2019*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2019b). *Crimean human rights situation review: May 2019*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2019c). *Crimean human rights situation review: June 2019*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2020a). *Crimean human rights situation review: March 2020*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2020b). *Crimean human rights situation review: April 2020*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2020c). *Crimean human rights situation review: May 2020*. Kiev: CRHG Publication Office.
-

-
- CHRG. (2021). *Human rights and international humanitarian law norms: Crimea 2020 situation review*. Kiev: CRHG Publication Office.
- CHRG. (2022). *Human rights and international humanitarian law norms: Crimea 2021 situation review*. Kiev: CRHG Publication Office.
- Coynash, H. ve Charron, A. (2019). Russian-occupied Crimea and the state of exception: Repression, persecution, and human rights violations. *Eurasian Geography and Economics*, 60(1), 28-53.
- Cwicinskaja, N. (2019). Crimea and liability of Russia and Ukraine under the European Convention on the Protection of Human Rights. *Adam Mickiewicz University Law Review*, 9(1), 85-100.
- Davies, B. L. (2016). *The Russo-Turkish War, 1768-1774: Catherina II and the Ottoman Empire*. London: Bloomsbury Publishing PLC.
- Dawson, J. I. (1998). Ethnicity, ideology and geopolitics in Crimea. *Communist and Post-Communist Studies*, 30(4), 427-444.
- Demeshko, N. E. ve Irkhin, A. A. (2022). The Republic of Türkiye and Ukraine: Using the Crimean Tatar question in foreign policy after 2014. *Vestnik Rossiskogo University International Relations Journal*, 22(4), 755-770.
- DRL. (2014). *Ukraine 2014 human rights report*. Washington: DRL Publication Office.
- DRL. (2015). *Ukraine 2015 human rights report*. Washington: DRL Publication Office.
- DRL. (2016). *Ukraine 2016 human rights report*. Washington: DRL Publication Office.
- DRL. (2017). *Ukraine 2017 human rights report*. Washington: DRL Publication Office.
- DRL. (2018). *Ukraine 2018 human rights report*. Washington: DRL Publication Office.
- DRL. (2019). *Ukraine 2019 human rights report*. Washington: DRL Publication Office.
- DRL. (2020). *Ukraine 2020 human rights report*. Washington: DRL Publication Office.
- DRL. (2021). *Ukraine 2021 human rights report*. Washington: DRL Publication Office.
- DRL. (2022). *Ukraine 2022 human rights report*. Washington: DRL Publication Office.
- Fabry, M. (2015). How to uphold the territorial integrity of Ukraine. *German Law Journal*, 16(3), 416-433.
- Gardner, H. (2015). *Crimea, global rivalry, and the vengeance of history*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gorbunova, Y. (2014). Human rights abuses in Crimea under Russia's occupation. *Security and Human Rights*, 25(3), 328-340.
- Grant, T. D. (2015). Annexation of Crimea. *American Journal of International Law*, 109(1), 68-95.
- Gürseler, C. (2015). Rusya Federasyonu'nda azınlık politikaları ve Kırım Tatarları. *Karadeniz Araştırmaları*, 12(46), 61-77.
- Harding, L. ve Walker, S. (2014, 16 Mart). Crimea votes to secede from Ukraine in 'illegal' poll. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/16/ukraine-russia-truce-crimea-referendum>.
- HRW. (2015). *World report 2015: Events of 2014*. New York: HRW Publication Office.
- HRW. (2017). *World report 2017: Events of 2016*. New York: HRW Publication Office.
- HRW. (2018). *World report 2018: Events of 2017*. New York: HRW Publication Office.
- İnalçık, H. (2017). *Kırım tarihi üzerine araştırmalar, 1441-1700*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Khrapunov, I. (2012). *The Crimea in the early Iron Age: An ethnic history*. Simferopol: Dolya Publishing House.
- Khvalkov, E. (2018). *The colonies of Genoa in the Black Sea region: Evolution and transformation*. New York: Routledge.
-

- Kireççi, M. A. ve Tezcan, S. (2016). The predicament of the Crimean Tatars, past and present. *Bilig*, 77, 1-26.
- Korostelina, K. (2015). Crimean Tatars from mass deportation to hardships in occupied Crimea. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 9(1), 33-47.
- Krimmer, M. (2021). Protection of property rights in Crimea: The tools of international investment law compared to the mechanism of the European Convention on Human Rights. *Review of Central and East European Law*, 46(1), 131-146.
- Kurat, A. N. (1972) *IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Magocsi, P. R. (2015). *Şu mübarek topraklar: Kırım ve Kırım Tatarları* (F. Burak, çev.). Ferit Burak Aydar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Marples, D. R. ve Duke, D. F. (1995). Ukraine, Russia, and the question of Crimea. *Nationalities Papers: The Journal Nationalism and Ethnicity*, 23(2), 261-289.
- Melvin, M. (2017). *Sevastopol's wars: Crimea from Potemkin to Putin*. London: Osprey Publishing.
- Milner, T. (1855). *The Crimea; its ancient and modern history: The khans, the sultans and the czars*. London: Longman.
- Morkva, V. (2021). Rusya'nın 2014 ilhakı sonrası Kırım'da Kırım Tatar halkının durumu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21(2), 375-397.
- Müllerson, R. (2014). Ukraine: Victim of geopolitics. *Chinese Journal of International Law*, 13(1), 133-145.
- Nuzov, I. (2016). National ratification of an internationally wrongful act: The decision validating Russia's incorporation of Crimea. *European Constitutional Law Review*, 12(2), 353-376.
- O'Neill, K. (2017). *Claiming Crimea: A history of Catherine the Great's southern empire*. New Haven: Yale University Press.
- Özçelik, S. (2020). The Russian occupation of Crimea in 2014: The second sürgün (The Soviet genocide) of the Crimean Tatars. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 29-44.
- Rosefielde, S. (2017). *The Kremlin strikes back: Russia and the West after Crimea's annexation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sarıkaya, G. (2017). Rusya'nın Kırım'ı ilhakından sonra Kırım Tatar Milli Meclisi ve Kırım Tatar Türklerine yönelik baskılar. *Karadeniz Araştırmaları*, 14(55), 85-100.
- Sasse, G. (2001). The 'new' Ukraine: A state of regions. *Regions & Federal Studies*, 11(3), 69-100.
- Tierney, S. (2015). Sovereignty and Crimea: How referendum democracy complicates constituent power in multinational societies. *German Law Journal*, 16(3), 523-541.
- Tsybulenko, E. ve Platonova, A. (2019). Violations of freedom of expression and freedom of religion by the Russian Federation as the occupying power in Crimea. *Baltic Journal of European Studies*, 9(3), 134-147.
- Uehling, G. L. (2004). *Beyond memory: The Crimean Tatars' deportation and return*. New York: Palgrave Macmillan.
- Vasiliev, A. A. (1936). *The Goths in the Crimea*. Cambridge, Mass.: The Medieval Academy of America.
- Vidmar, J. (2015). The annexation of Crimea and the boundaries of the will of the people. *German Law Journal*, 16(3), 365-383.
- Williams, B. G. (1998). The Crimean Tatar exile in Central Asia: A case study in group destruction and survival. *Central Asian Survey*, 17(2), 285-317.

-
- Williams, B. G. (2002). Hidden ethnocide in the Soviet Muslim borderlands: The ethnic cleansing of the Crimean Tatars. *Journal of Genocide Research*, 4(3), 357-373.
- Williams, B. G. (2016). *The Crimean Tatars from Soviet genocide to Putin's conquest*. New York: Oxford University Press.
- Wilson, G. (2016). Secession and intervention in the former Soviet space: The Crimean incident and Russian interference in its 'near abroad'. *Liverpool Law Review*, 37, 153-175.
- Yeşilot, O. (2014). The Crimean crisis in the context of new Russian geopolitics. *Insight Turkey*, 16(2), 167-181.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Marka Deneyiminin Davranışsal Niyet Üzerindeki Etkisi

Impact of Brand Experience on Behavioral Intent

Kazım DAĞ^{a*}

^a Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0643-6932

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 23 Nisan 2023

Kabul tarihi: 9 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Marka deneyimi,
Davranışsal niyet,
Restoran sektörü.

ÖZ

Marka araştırmacıları, tüketicilerin markaları nasıl değerlendirdiklerini ve marka uygulamalarına nasıl tepki verdiklerini anlama arayışı içindedirler. Bu arayış, deneyimlerin tüketici davranışı üzerinde önemli bir etkiye sahip olmasından kaynaklanmaktadır. İşletmeler bir pazarlama stratejisi olarak müşteri kazanmak için markalarla ilgili deneyimlere odaklanma eğilimindedir. Çünkü bu deneyimler tüketicileri sosyal, duygusal ve davranışsal olarak etkilemektedir. Tüketicilerin markayla ilgili deneyimlerine ilişkin algısı olan marka deneyimi, davranışsal niyeti etkileyebilmektedir. Marka deneyimi, işletmelere müşterileri için keyifli bir deneyim için müşteri-marka etkileşimini kullanarak birçok fırsat sağlamaktadır. Bir marka ile deneyim, ürün özellikleri ve faydalarından daha fazla etkiye sahiptir ve marka deneyimi uzun vadeli tüketici-marka ilişkisi kurmada önemli bir stratejik faktör olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle marka deneyiminin yarattığı değerler davranışsal niyeti etkileyerek tekrar ziyaret, tavsiye ve daha fazla ödemeye yol açması olumlu ya da olumsuz etkilenebilmektedir. Dolayısıyla tüketici ihtiyaçlarını daha iyi anlayarak marka deneyimini yönetmek işletmelerin stratejik birtakım avantajlar elde etmesini sağlayacaktır. Bu çalışma, tüketicilerin marka deneyiminin, davranışsal niyet üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada örnekleme yöntemi olarak "kolayda örnekleme" yöntemi kullanılmıştır. Veriler, restoran müşterilerinden anket tekniği kullanılarak toplanmıştır. Araştırmada hipotezlerin test edilmesi için Smart PLS 4 istatistik programı kullanılmıştır. Yapılan testler sonucunda, marka deneyimi boyutları olan duygusal, duygusal, davranışsal ve entelektüel deneyimin davranışsal niyet boyutlarını (tekrar ziyaret, tavsiye, daha fazla ödeme) olumlu etkilediği görülmüştür. Ancak entelektüel deneyimin, tavsiye ve daha fazla ödeme niyetini olumlu etkiler hipotezlerinin desteklenmediği belirlenmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 23, 2023

Accepted: October 9, 2023

Keywords:

Brand experience,
Behavioural intentions,
Restaurant industry.

ABSTRACT

Brand researchers seek to understand how consumers evaluate brands and respond to brand practices. This quest stems from the fact that experiences have a significant impact on consumer behavior. As a marketing strategy, businesses tend to focus on experiences with brands to acquire customers. Because these experiences affect consumers socially, sensory and behaviorally, Brand experience, which is consumers' perception of their experiences with the brand, can influence behavioral intention. Brand experience provides businesses with many opportunities to use customer-brand interaction for an enjoyable experience for their customers. Experience with a brand has more impact than product features and benefits, and brand experience is considered an important strategic factor in establishing long-term consumer-brand relationships. For this reason, the value created by the brand experience can affect behavioral intention, leading to repeat visits, recommendations and more payments, either positively or negatively. Therefore, managing the brand experience by better understanding consumer needs will enable businesses to gain some strategic advantages. This study aims to examine the effect of consumers' brand experience on behavioral intention. "Convenience sampling" method was used as the sampling method in the research. Data was collected from restaurant customers using survey technique. Smart PLS 4 statistical program was used to test the hypotheses in the study. As a result of the tests, it was seen that the sensory, emotional, behavioral and intellectual experience, which are brand experience dimensions, positively affected the behavioral intention dimensions (revisit, recommendation, more payment). However, it was determined that the hypotheses that intellectual experience positively affects recommendation and intention to pay more were not supported.

EXTENDED ABSTRACT

Marketers see brand experience as an important strategy for building long-term consumer-brand relationships. The need to create better and unique consumer experiences has been emphasized in order to develop stronger brands (Morrison and Crane, 2007). Experience has been defined as exhibiting a relatively high degree of familiarity with a particular subject area, achieved through some type of exposure (Braunsberger and Munch, 1998). Experiences have a significant impact on consumer behavior (Pine and Gillmore, 1998). Businesses tend to focus on brand-related experiences as a marketing strategy to gain customers (Huang, 2017). Because experiences affect consumers emotionally, mentally, socially, spiritually and physically (Carù and Cova, 2003).

Consumers' experiences with a brand express their knowledge and familiarity with that brand (Alba and Hutchinson, 1987). This brand experience emerges as personal reactions in the consumer's interaction with the brand (Morgan-Thomas and Veloutsou, 2013). Therefore, in brand experience, consumers evaluate products with real reactions (Kang et al., 2017). Brand experience, which is consumers' perception of their experience with the brand, can influence behavioral intention. Brand experience provides businesses with many opportunities to use customer-brand interaction for an enjoyable experience for their customers. Experience with a brand has more impact than product features and benefits, and brand experience is considered an important strategic factor in establishing a long-term consumer-brand relationship.

Brand experience provides various opportunities by interacting with customers (Beig and Nika, 2019). This pleasant experience has a greater impact on consumers than the benefits of the product (Ha and Perks, 2005). It has been argued that as consumers' brand experience increases, their ability to categorize brands according to their characteristics increases (Weinberg, 2001). Brand experience positively affects brand interactions (Chang and Chieng, 2006), and perceived quality and hedonic emotions also affect behavioral intention (Ding and Tseng, 2015). In fact, behavioral intention is normally theorized as a form of customer loyalty and is typically measured by repurchase intention and word-of-mouth intention (East et al., 2007). According to White and Yu (2005), consumer behavioral intention is affected by brand experience. Khan and Fatma (2017) empirically examined brand experience in the restaurant industry and found that it influences consumer purchase intention and positive word-of-mouth recommendation intention. Brand experience is a strong indicator of word of mouth marketing (Khan and Fatma, 2017). Brand experience has a significant relationship with willingness to accept a high price and influences behavioral intention. It emphasizes that it significantly affects the purchase intention, willingness to pay more, and recommendation (Rsitano et al., 2017).

The study was carried out to determine the effects of brand experience on behavioral intention. The population of the research consists of the customers of Bayazhan restaurant in Gaziantep. In the research, data collection was carried out using the questionnaire technique. Within the scope of the research, convenience sampling method was applied from non-random samples. The number of samples was evaluated according to the data in the 406 questionnaires. In the study, Smart PLS 4 (Partial Least Squares) statistical program was used to test the hypotheses.

When the path analysis results were examined, it was concluded that the brand experience had a positive effect on behavioral intention (H1). In the research, the effect of each dimension of brand experience on each dimension of behavioral intention was investigated. According to the path analysis results obtained, it was observed that sensory experience, affective experience, behavioral experience and intellectual experience had positive effects on all dimensions of behavioral intention (revisit, advice, more payment). The effect of intellectual experience on behavioral intention dimensions was also examined in the study. As a result of the results obtained, it was determined that the intellectual experience dimension positively affected the intention to visit again (H1j), and negatively affected the intention to recommend and pay more (H1k and H1m).

This research examines the brand experience in the restaurant industry and discusses its possible effects. The study emphasized the importance of brand experience in the restaurant industry. It has been determined that brand experience positively affects behavioral experience. The behavioral aspect of the brand experience shows that the brand experience encourages customers to engage in physical actions and behaviors. Although this research makes theoretical contributions similar to the literature, behavioral intention; The recommendation was reviewed with intent to revisit and pay more. Especially in the market where the brand experience is perceived positively, the positive effect of the intention to pay more will contribute to increasing the income of the enterprises. Considering that brand experience leads to brand loyalty (Huaman-Ramirez and Merunka, 2019; Brakus et al., 2009), it is a key factor in establishing a long-term bond with consumers (Kang et al., 2017; Ong et al., 2018; Wang et al., 2020) obviously. For this reason, it is inevitable for businesses to develop interactive structures to ensure that their brand experiences are perceived positively.

Giriş

Pazarlamacılar, marka deneyimini uzun vadeli tüketici-marka ilişkisi kurmada önemli bir strateji olarak görmekteyiz. Daha güçlü markalar geliştirmek için daha iyi ve benzersiz tüketici deneyimi yaratma ihtiyacı vurgulanmıştır (Morrison ve Crane, 2007). Deneyim, belirli bir konu alanıyla, bir tür maruz kalma yoluyla elde edilen, nispeten yüksek derecede aşinalık sergilemek olarak tanımlanmıştır (Braunsberger ve Munch, 1998). Deneyimler tüketici davranışı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Pine ve Gillmore, 1998). Tüketicilerin markayla ilgili deneyimlerine ilişkin algısı olan marka deneyimi, davranışsal niyeti etkileyebilmektedir. Marka deneyimi, işletmelere müşterileri için keyifli bir deneyim için müşteri-marka etkileşimini kullanarak birçok fırsat sağlamaktadır. Bir marka ile deneyim, ürün özellikleri ve faydalarından daha fazla etkiye sahiptir ve marka deneyimi uzun vadeli tüketici-marka ilişkisi kurmada önemli bir stratejik faktör olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle marka deneyiminin yarattığı değer davranışsal niyeti etkileyerek tekrar ziyaret, tavsiye ve daha fazla ödemeye yol açması olumlu ya da olumsuz etkilenebilmektedir. Yine işletmeler bir pazarlama stratejisi olarak müşteri kazanmak için markalarla ilgili deneyimlere odaklanma eğilimindedir (Huang, 2017). Çünkü deneyimler tüketicileri duygusal, zihinsel, sosyal, ruhsal ve fiziksel olarak etkilemektedir (Carù ve Cova, 2003). Brakus vd., (2009) deneyimleri markayla ilişkilendirerek markayla ilgili uyaranların tüketicilerde uyandırdığı öznel iç tüketici tepkileriyle beraber davranışsal tepkiler biçiminde kavramsallaştırmaktadırlar (Brakus vd., 2009).

Bilgi arama, karar verme ve ürün kullanma sürecinden geçmiş bir tüketici deneyimli olarak kabul edilerek o işletmeyle ilgili bir marka deneyimine sahip olacaktır. Bu nedenle marka deneyiminin yarattığı değer davranışsal niyeti etkileyerek tekrar ziyaret, tavsiye ve daha fazla ödemeye yol açması olumlu ya da olumsuz etkilenebilmektedir. Bu ilişkiler, tüketici ihtiyaçlarını daha iyi anlamak ve müşteri bazlı marka değerini yönetmek için önemlidir (Keller, 1993). Bu makalenin amacı, tüketicilerin marka deneyiminin, davranışsal niyet üzerindeki etkisini incelemektir. Marka deneyimi, marka deneyimlerinin duygusal, duygusal, entelektüel ve davranışsal boyutlarını ve bu deneyim boyutlarının etkisini ölçmek için onaylanmış ölçekleri içeren bir incelemeyle gerçekleştirilmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Marka Deneyimi

Tüketicilerin marka deneyimi, bir marka veya marka kategorisine ilişkin bilgi ve aşinalıklarını ifade etmektedir (Alba ve Hutchinson, 1987). Marka deneyimi, tüketicinin bir markayla etkileşime geçtiğinde içsel, kişisel tepkisi ile ilgilidir (Morgan-Thomas ve Veloutsou, 2013). Böylece marka deneyimi kullanımdan sonra ürünleri değerlendirirken tüketicilerden gelen gerçek yanıtları yakalamaktadır (Kang vd., 2017). Marka deneyimi kavramı, özellikle reklam ve geleneksel iletişim biçimlerinin aksine, tüketicilerin markalarla doğrudan ve etkileşimli olarak karşılaştığı olaylarla ilgilidir (Whelan ve Wohlfeil 2006). Marka yönetimi literatüründe, marka deneyimi “*bir markanın tasarımının ve kimliğinin, ambalajının, iletişiminin ve ortamlarının parçası olan markayla ilgili uyaranların uyandırdığı duyular, hisler ve davranışsal tepkiler*” olarak tanımlanmaktadır (Brakus vd., 2009, s. 52). Müşteriler, bir marka ile duyum, sevgi, davranış ve akıl yoluyla farklı türde deneyimlerle karşılaşabilirler (Ong vd., 2018). Bu tür etkileşimlerde markayla ilgili uyaranlar, tüketicinin deneyimine yönelik öznel ve içsel tepkiler ortaya çıkarmaktadır. Marka deneyimi, tüketicilerin markalarla her temas noktasında uyandırdıkları ve uzun süreli bellekte saklanan tepkiler seti olarak da tanımlanmaktadır (Huaman-Ramirez ve Merunka, 2019). Ürün deneyimi, alışveriş deneyimi ve

tüketim deneyiminden farklı olarak marka deneyimi, markaya özgü uyaranlara yönelik öznel, tüketici tepkilerini yakalayan bir yapı olarak değerlendirilmektedir (Ishida ve Taylor, 2012).

Brakus vd., (2009) tüketici tepkileri olarak tanımladıkları marka deneyimini duygusal, duygusal, entelektüel ve davranışsal boyutları kullanarak ölçmüştür. Duygusal boyut, bir markanın tüketicilerin duyularına hitap etme derecesi ve markanın tüketicilerin duyuları üzerinde güçlü ve ilgi çekici izlenimler yaratıp yaratmadığı ile ilgilidir. Duygusal boyut, markanın tüketicilerde duygu ve hisleri ne kadar güçlü bir şekilde uyandırdığı ile ilgilidir. Entelektüel boyut, bir markanın tüketicilerin merakını, düşünmesini ve problem çözmesini ne ölçüde teşvik ettiğiyle ilgilidir. Marka deneyiminin son boyutu olan davranışsal boyut ise markanın tüketicileri fiziksel aktivitelere ne kadar güçlü bir şekilde dâhil edebildiği ile ilgilidir (Jung ve Soo, 2012; Zarantonello ve Schmitt, 2010).

Huaman-Ramirez ve Merunka'ya (2019) göre marka deneyimi, tüketiciler için marka bağlılığı ile olumlu bir şekilde ilişkilidir. Brakus vd., (2009) tarafından tanımlandığı şekliyle marka deneyimleri, davranışsal tepkiler olarak işletmeler için başarıya ulaşmada ve bunu sürdürmede ve tüketicilerle uzun vadeli bağ kurmada önemli bir rol oynayan kilit bir faktördür (Kang vd., 2017; Ong vd., 2018; Wang vd., 2020). Müşterilerin bir markayla ilgili deneyimlerinin toplamı olan marka deneyimi, tüketicilerin davranışlarını etkilemede önemli bir pazarlama rolü oynamaktadır (Yu vd., 2020). Marka deneyimi hem marka memnuniyeti hem de marka sadakati üzerinde anlamlı bir etki göstermektedir (Nysveen ve Pedersen, 2014). Marka deneyiminin tüketici davranışlarını etkileyerek ticarete katılımı ön koşul olduğu görülmektedir (Ha ve Perks, 2005).

Brakus vd., (2009) müşteri memnuniyeti ve sadakatini etkileyen marka deneyiminin aracılık etkileri olduğunu doğrulamışlardır. Jung ve Soo (2012) tarafından yapılan çalışmada marka deneyimi boyutlarının, marka bağlılığı ve sadakatini etkilediği ifade edilmiştir. Başer vd., (2015) tarafından incelenen marka deneyiminin; tatmin, güven ve sadakati olumlu etkilediği gösterilmiştir. Kara ve Kimzan (2015)'a göre marka deneyimi, tekrar satın almayı pozitif etkilemektedir. Nysveen vd., (2013) de benzer şekilde marka deneyiminin, marka memnuniyeti ve sadakatini olumlu etkilediğini ifade etmişlerdir.

Davranışsal Niyet

Davranışsal niyet, bireyin bir davranışı gerçekleştirme arzusuyla ilgili subjektif potansiyelini göstererek tatmin olmuş veya tatmin olmamış deneyimleriyle sonuçlanmaktadır (Wang vd., 2020). Davranışsal niyet, belirli bir davranışta bulunma olasılığının doğrulanması olarak tanımlanabilir ve müşterilerin gelecekteki davranışlarının önemli bir göstergesidir (Lai ve Chen 2011). Marka deneyimi, müşterilerin bir markayla doğrudan ve dolaylı etkileşimleri sırasında ortaya çıkan çeşitli uyaranlarla uyandırılmaktadır (Schmitt, 1999). Brakus vd. (2009)'na göre marka deneyimi, tüketiciler markalarla temasa geçtiklerinde veya onlara maruz kaldıklarında ortaya çıkmaktadır. Bu, bazı deneyimlerin olumlu olabileceği bazılarının diğerlerinden daha güçlü olabileceği ve bazılarının olumsuz olabileceği anlamına gelmektedir. Bazı marka deneyimleri kasıtlı olarak gerçekleşir ve bu nedenle diğerlerinden daha uzun sürer. Bazıları ise aniden olur ve genellikle kısa ömürlüdür (Brakus vd., 2009). Tüketiciler markalı ürün ve hizmetleri deneyimlediklerinde veya tükettiklerinde markalı ürünleri ve hizmetleri deneyimlemek, satın almak, daha yüksek bir fiyat ödemek ve tavsiye etmek için davranışsal niyete sahip olmaktadırlar (Şahin vd., 2017).

Tekrar Ziyaret

Tüketicilerin markayla ilgili olumlu ya da olumsuz deneyimleri sonucu oluşan eğilim tekrar ziyaret etme veya etmeme olarak adlandırılmaktadır. Ziyaretçilerin marka deneyimi

yüksek olduğunda pozitif birtakım etkiler oluşmaktadır. Bunların başında tekrar ziyaret etme niyeti gelmektedir (Wang vd., 2020). Marka deneyimi, davranışsal niyetin öncülü olarak Hong ve Yang (2009), tüketicilerin olumlu davranışsal niyetler göstermesini sağlayabilmektedir (Hollebeeck, 2011). Dolayısıyla marka deneyiminin olumlu olması tekrar ziyaret üzerinde pozitif bir davranışsal niyet oluşturabilir. Tüketiciler bir markayla ilgili hoş veya nahoş bir deneyim yaşadıklarında, davranışsal tepkileri kolayca ifade ederler ve bu tepkilerin tavsiye, yeniden satın alma ve yüksek bir fiyat ödemeye isteklilik açısından gelecekteki davranışsal niyetleri üzerinde doğrudan bir etki gösterebilmektedir (Risitano vd., 2017).

Tavsiye

Marka deneyimi genellikle ürün veya hizmet tüketildikten sonra gerçekleşir ve bu tüketiciden tüketiciye değişmektedir (Holbrook ve Hirschman 1982). Bu deneyime bağlı olarak oluşan niyet tavsiye olarak ortaya çıkmaktadır. Deneyimler, tüketicinin bir ürünle etkileşimi sırasında belirli bir ürünü ararken bir ürünü inceleme ve değerlendirme sırasında da ortaya çıkmaktadır (Hoch, 2002). Bu deneyimlerin olumlu olması durumunda tüketiciler tavsiye ile davranışsal niyetlerini ifade edebilmektedirler (Risitano vd., 2017; Dağ, 2022). Marka deneyimine bağlı olarak tüketicilerin bu markadan tekrar ürün satın alma, başkalarına önerme olasılığı daha yüksek ve rakiplerinden satın alma olasılığı daha düşük olmaktadır (Yu vd., 2020).

Daha Fazla Ödeme

Marka deneyimi yalnızca aşinalık ile ilişkili değildir, aynı zamanda markayı anlama, keyif alma, geliştirme üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir. Olumlu marka deneyimi, satın almayla ilişkili fiyatlandırmaya olumlu bir tepki gösterebilir ve marka güvenini dolaylı veya doğrudan etkileyebilir. İnternetteki birçok tüketici, sadık müşterilerden ziyade fiyat araştıranlardan oluşmaktadır. Olumlu marka deneyiminin odak noktası, fiyat araştıranları güvenilir müdavimlere dönüştürmektir (Ha ve Perks, 2005). Bireyler bir markayı olumlu (örneğin; haz, istek ve bağlılık) veya olumsuz (örneğin; sıkıntı, korku ve iğrenme) olarak algılayabilirler (Kang vd., 2017). Iglesias vd., (2011) özellikle arzu edilen ve mantıklı satın alma deneyimleri ararken markanın etkinliği bireylerin karar verme süreçlerinde önemli bir katkı sağlamakta (Iglesias vd., 2011) ve bu karar verme sürecinin de fiyattan etkilendiği anlaşılmaktadır. Molalar, enerji, arkadaşlar ve ev ile ilişkisinden dolayı kahvenin sembolik değeri yüksektir. Bu sebeplerden dolayı insanlar ile kahve markası arasında yüksek bir etkileşim vardır. Duyusal, duygusal ve bilişsel unsurlara dayalı gıda ürünü tasarımının önemini vurguladığı için marka deneyimi ile yüksek bir fiyat ödemeye isteklilik arasındaki pozitif ilişki açıkça görülmektedir (Risitano vd., 2017).

Kuramsal Çerçeve

Marka Deneyimi ve Davranışsal Niyet

Marka deneyimi, belirli markayla ilgili deneyimsel nitelikler tarafından uyandırılan öznel tüketici tepkileri olarak tanımlanır (Brakus vd., 2009). Bu nedenle marka deneyimi, bireylerin markanın tasarımını ve kimliğini, hizmet alanını, ambalajını ve çok daha fazlasını nasıl algıladıklarını içeren, müşterilerin tüketim davranışları sırasındaki çeşitli anları içermektedir (Brakus vd., 2009). Marka deneyimi, işletmelere müşterileri için keyifli bir deneyim için çoklu müşteri-marka etkileşimini kullanarak birçok fırsat sağlamaktadır (Beig ve Nika, 2019). Bir marka ile deneyim, ürün özellikleri ve faydalarından daha fazla etkiye sahiptir. Bu deneyim daha derin bir anlam üretmekte ve daha akılda kalıcı olmaktadır (Ha ve Perks, 2005). Tüketicilerin marka deneyimi arttıkça markaları özelliklerine göre kategorize etme yeteneklerinin arttığı da görülmektedir (Weinberg, 2001). Marka deneyimi, marka

etkileşimlerini olumlu yönde etkilemekte (Chang ve Chieng, 2006) ve algılanan kalite ve hedonik duygular da davranışsal niyeti olumlu etkilemektedir (Ding ve Tseng, 2015). Davranışsal niyet ise bir tür müşteri sadakati olarak teorileştirilerek tekrar satın alma ve tavsiye niyeti ile ölçülmektedir (East vd., 2007). White ve Yu'ya (2005) göre tüketici davranışsal niyeti, marka deneyiminden etkilenmektedir. Khan ve Fatma (2017), marka deneyimini restoran sektöründe ampirik olarak inceleyerek tüketici satın alma niyetini etkilediğini ve olumlu ağızdan ağıza tavsiye niyetini etkilediğini bulmuşlardır (Khan ve Fatma, 2017). Marka deneyiminin yüksek bir fiyatı kabul etme isteği ile anlamlı bir ilişkisi vardır ve davranışsal niyeti etkilemektedir. Marka deneyimi, satın alma niyetini, daha fazla ödemeye istekliliği ve tavsiyeyi önemli ölçüde etkilemektedir (Risitano vd., 2017). Bu nedenle ana önerme olan aşağıdaki hipotez önerilmiştir:

H₁: Marka deneyimi, davranışsal niyeti olumlu etkiler.

Duyusal boyut, bir markanın tüketicilerin duyularına hitap etme derecesi ve markanın tüketicilerin duyuları üzerinde güçlü ve ilgi çekici izlenimler yaratıp yaratmadığı ile ilgilidir. (Brakus vd., 2009). Marka davranışsal niyeti açısından Han ve Hyun (2018), lüks bir otel restoranında tüketicinin tatmin edici deneyimi ne kadar yüksekse tüketicinin o restoranda veya aynı kapsamdaki başka bir restoranda ek bir satın alma yapma niyetinin o kadar fazla olduğunu belirtmişlerdir (Han ve Hyun, 2018). Dwivedi (2015), tüketiciler markalarla etkileşime geçtiğinde bu duyusal ilişkilerin, satın alma ve tekrar ziyaret niyeti açısından davranışsal niyet üzerinde doğrudan bir etki gösterdiğini belirtmiştir (Kadirov, 2015). Bu nedenle aşağıdaki alt hipotezler geliştirilmiştir:

H_{1a}: Duyusal deneyim, tekrar ziyaret etme niyetini olumlu etkiler.

H_{1b}: Duyusal deneyim, tavsiye etme niyetini olumlu etkiler.

H_{1c}: Duyusal deneyim, daha fazla ödeme niyetini olumlu etkiler.

Duyusal boyut, markanın tüketicilerde duygu ve hisleri ne kadar güçlü bir şekilde uyandırdığı ile ilgilidir (Brakus vd., 2009). Tüketici davranışı aynı zamanda tüketicinin bir markaya yönelik duygularına da bağlıdır (Sniehotta vd., 2014). Duyusal deneyimin gücü ve yoğunluğu değişkenlik göstererek olumlu ya da olumsuz olabilir. Ayrıca duyusal deneyim, tüketici davranışı üzerinde uzun süreli etkiler oluşturabilir (Brakus vd., 2009). Dolayısıyla bu duygular, markanın geleceğini belirlemede önemli bir rol oynamaktadır (Joshi ve Garg, 2021). Bu nedenle marka deneyimi, marka vaadini yerine getirmek ve tutarlı eylem sağlamakla ilgilidir (Brodie vd., 2009). Marka deneyimi, tüketim bağlamı ve tüketicilerin algılanan uyaranlarını ifade etmektedir. Bu yaklaşım tüketicileri, tüketim deneyimlerinden bilişsel ve duygusal olarak etkilenen, rasyonel ve duygusal bireyler olarak görmektedir (Risitano vd., 2017). Bu nedenle aşağıdaki alt hipotezler geliştirilmiştir:

H_{1d}: Duyusal deneyim, tekrar ziyaret etme niyetini olumlu etkiler.

H_{1e}: Duyusal deneyim, tavsiye etme niyetini olumlu etkiler.

H_{1f}: Duyusal deneyim, daha fazla ödeme niyetini olumlu etkiler.

Marka deneyiminin bir diğer boyutu olan davranışsal boyut ise markanın tüketicileri fiziksel aktivitelere ne kadar güçlü bir şekilde dahil edebildiği ile ilgilidir (Brakus vd., 2009). Tüketiciler, markayla dikkat çekici görünür deneyimler yaratmaya çalışan bedensel deneyimler ve fiziksel eylemlerde bulunma konusunda motive olmaktadır (Kang vd., 2017). Belirli bir markayı deneyimleyen bireyler, bu markanın ürünlerini kullanmaya devam edebilirler. Ayrıca, davranışsal deneyimler tüketicilerin düşüncelerinde uzun süre kalmakta ve bir pazarlama uygulaması olarak kullanılmaktadır (Mostafa ve Kasamani, 2021).

Tüketim yoluyla (marka ile etkileşim), tüketiciler markayla ilgili çok sayıda uyararla ilişki kurmaktadır (van der Westhuizen, 2018). Bir markayla daha fazla deneyim tavsiyeyi artırabilir (Karjaluo vd., 2016). Bu nedenle zenginleştirilmiş deneyimler sunan markalar daha fazla satış ve müşterileriyle daha fazla tekrarlanan etkileşim sağlamaktadır (Hwang vd., 2021). Olumlu marka deneyimleri, memnuniyet ve davranışsal niyetlerle sonuçlanmaktadır (Morgan-Thomas ve Veloutsou, 2013). Marka deneyimi, tekrar ziyaretin yanı sıra yeniden satın alma ve tavsiye için güçlü uyarıcılardır (Schmitt vd., 2014). Bu nedenle aşağıdaki alt hipotezler geliştirilmiştir:

H_{1g}: Davranışsal deneyim, tekrar ziyaret etme niyetini olumlu etkiler.

H_{1h}: Davranışsal deneyim, tavsiye etme niyetini olumlu etkiler.

H_{1i}: Davranışsal deneyim, daha fazla ödeme niyetini olumlu etkiler.

Entelektüel boyut, bir markanın tüketicilerin merakını, düşünmesini ve problem çözmesini ne ölçüde teşvik ettiğiyle ilgilidir (Brakus vd., 2009). Bir müşteri markayı sadece kalitesi ve dayanıklılığı nedeniyle sevmez. Markanın tanıtımı, markanın tüketim deneyimi, markanın çevrimiçi varlığı, markanın sürekli iyileştirilmesi ve müşteri ilişkileri yönetimi açısından bütüncül bir çaba gerektirmektedir. Bütün bu çaba, tavsiye, aktif katılım ve seçilen marka için fazla ödemeye isteklilik gibi üst düzey duyguları harekete geçirebilir (Joshi ve Garg, 2021). Hem dolaylı hem de doğrudan deneyimlerin birleşimi, tutumu, satın alma niyetini, ürün tercihini ve ürünün hatırlanmasını önemli ölçüde etkileyebilir (Huffman ve Houston, 1993).

İyileştirilmiş ve kitlesel olarak özelleştirilmiş ürünler sunmak ve gerçek bir müşteri değeri sunmak için müşteri deneyiminden yararlanmak gerekmektedir (Beig ve Nika, 2019). Holbrook ve Hirschman (1982), duyguların deneyimsel boyutları, tüketim, fanteziler ve eğlence gibi çoğu deneyimin olumlu olduğunu iddia etmişlerdir. Deneyimler, tüketicileri alışveriş sırasında duygusal olarak içine çekerek duygu, hayal gücü ve duygusal yönler uyandırmaktadır (Carù ve Cova, 2003). Girişimciler olağanüstü bir marka deneyimi satmaya öncelik vermektedirler (Han vd., 2019). Aynı şekilde işletmeler de daha fazla tüketici çekmek için bireylerin duyularının ve zihinlerinin çeşitli uyarımlarından kaynaklanan çeşitli deneyimlerle teşvik etmektedirler (Vanharanta vd., 2015). Marka deneyimi tüketicileri duygusal bağlılık yoluyla etkilemektedir (Iglesias vd., 2011). Hem duygusal hem de duygusal marka deneyimini entelektüel marka deneyimiyle ilişkilendirmek, markaya olan ilgiyi artırmakta (Jung ve Soo, 2012) ve davranışı harekete geçirmektedir (van der Westhuizen, 2018). Bu nedenle aşağıdaki alt hipotezler geliştirilmiştir:

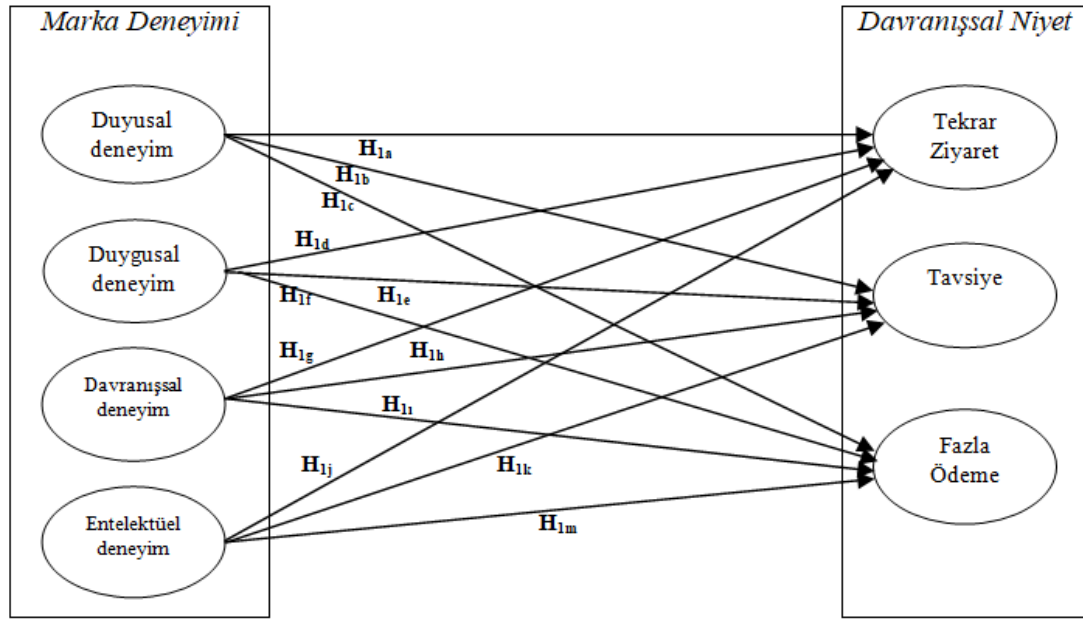
H_{1j}: Entelektüel deneyim, tekrar ziyaret etme niyetini olumlu etkiler.

H_{1k}: Entelektüel deneyim, tavsiye etme niyetini olumlu etkiler.

H_{1m}: Entelektüel deneyim, daha fazla ödeme niyetini olumlu etkiler.

Yöntem

Çalışma, marka deneyiminin davranışsal niyet üzerindeki etkilerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Gaziantep'teki Bayazhan restoran müşterileri araştırma evreninin oluşturmaktadır. 110 yıllık hizmet süresiyle Bayazhan, müşterilerine kalite ve iyi bir damak tadını benzersiz deneyimlerle sunarak fark yaratmayı hedefleyen (Bayazhan, 2023) bir restoran, butik otel ve merkeze konumlandırılmış tarihî bir mekân olarak araştırma evrenini temsil etmektedir.

Şekil 1: Araştırma Modeli Önerisi

Veriler anket tekniği ile toplanmıştır. Çalışmanın yürütülebilmesi için Hasan Kalyoncu Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 97105791-050.01.01-33747 sayılı kararla gerekli izin alınmıştır. Bu çalışmada, veri toplama için Gaziantep'te yer alan Bayazhan restoran müşterileri seçilmiştir. Bu müşterilerin seçilmesinde kolayda örneklem yöntemi kullanılmıştır. Restoranı ziyaret eden müşterilere anketler bire bir yapılmış ve böylelikle tüm soruların yanıtlanması sağlanmıştır.

Hair vd., (2018) gözlemlenen her ifade için en az 5 katılımcıya sahip olunması gerektiğini belirtmişlerdir (Hair vd., 2018). Bu nedenle 21 ifadeden oluşan 7 yapı için gereksinimi karşılayan bir örneklem büyüklüğünü hedeflenmiştir. 420 anket formundan 14 tanesi eksik ve hatalı veriler nedeniyle çıkarılarak 406 anket ile analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında veriler, modelde belirlenen marka deneyimi ve boyutları (duyusal, duygusal, davranışsal ve entelektüel), davranışsal niyet ve demografik soruları kapsayan bir anketle oluşturulmuştur.

Tablo 1: Demografik Özellikler

	Kategoriler	n	%
Cinsiyet	Kadın	186	45.8
	Erkek	220	54.2
Yaş	18 altı	34	8.4
	18-24	65	16.0
	25-34	79	19.5
	35-44	69	17.0
	45-54	61	15.0
	55-64	53	13.1
	65 ve üzeri	45	11.1
Eğitim	İlköğretim	44	10.8
	Lise	60	14.8
	Ön lisans	81	20.0
	Lisans	175	43.1

	Lisansüstü	46	11.3
Gelir Algısı	Çok Düşük	73	18.0
	Düşük	84	20.7
	Orta	141	34.7
	Yüksek	65	16.0
	Çok Yüksek	43	10.6

Katılımcıların %45,8'i kadın (n: 186), %54,2'si erkektir (n: 220). Katılımcıların %19,5'i (n: 79) 25-34 yaş aralığındadır. Katılımcıların %43,1'i (n: 175) lisans mezunu ve %34,7'si (n: 141) orta düzey gelire sahiptir.

Anket ifadeleri daha önceki araştırmalarda doğrulanmış ve güvenilir olduğu gösterilen çok maddeli ölçümlerden oluşturulmuştur. Marka deneyimi Brakus vd., (2009) tarafından geliştirilen ölçekler kullanılarak değerlendirilmiştir. Marka deneyimine ait her bir boyut 3'er ifadeden oluşmaktadır. Modelde bağımlı değişkeni oluşturan davranışsal niyet ise Han vd. (2009)'nın çalışmasından uyarlanarak oluşturulmuştur. Davranışsal niyetin her bir boyutu benzer şekilde 3'er ifadeyle değerlendirilmiştir. Bu ölçeklerin tamamı bir ankete dâhil edilmiştir. İfadelerin tamamında beşli likert tipi bir ölçek kullanılmıştır.

Veriler SmartPLS4 ile analiz edilmiştir. PLS ölçüm modeli değerlendirilirken iç tutarlılık güvenilirliği, yakınsak geçerlilik ve ayırt edici geçerlilik analizleri kullanılmıştır (Çavuşoğlu, 2021a). İç tutarlılık güvenilirlik analizi için Cronbach Alpha (α), bileşik güvenilirlik (ρ_c ve ρ_a) kullanılmıştır. Yakınsaklık geçerliliği için faktör yükleri (λ), ortalama açıklanan varyans (AVE), diskriminant (ayrım) geçerliliği için Fornell-Larcker Kriteri kullanılmıştır. Yapısal model değerlendirilirken InnerVIF ve yol analizi yapılmıştır (Çavuşoğlu, 2021b).

Ölçüm Modeli Sonuçları

Modelde yer alan ölçümlerin α , ρ_c ve ρ_a değerlerinin 0,70'in üzerinde olduğu (Hair vd., 2019) ve modelin iç tutarlılık ve güvenilirliğe sahip olduğu görülmüştür.

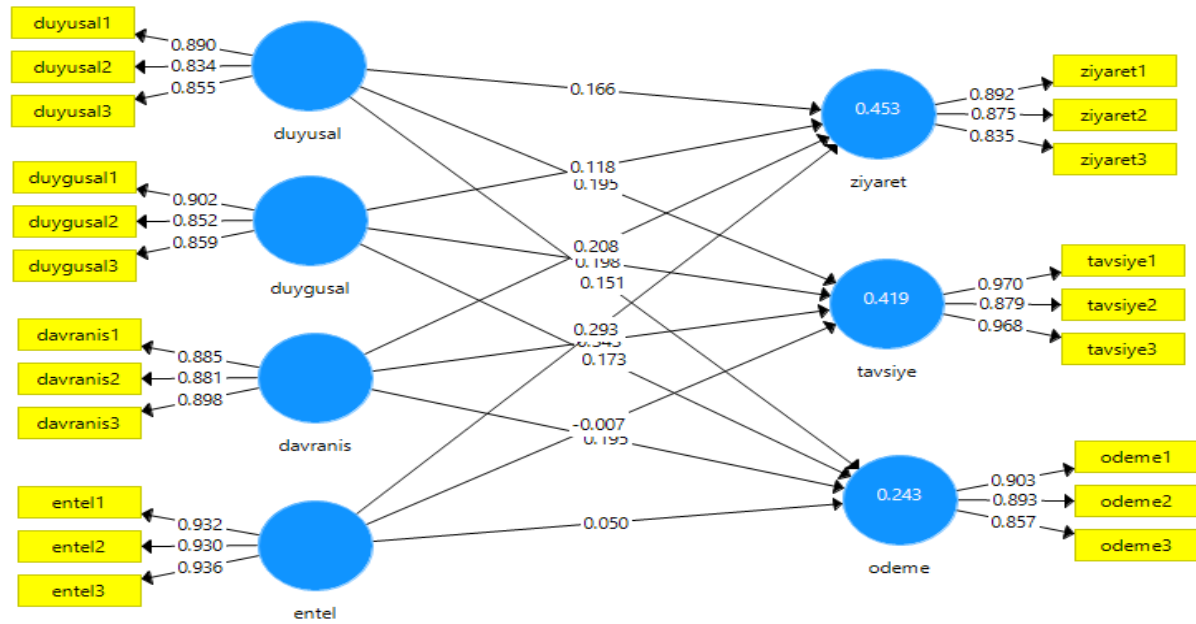
Tablo 2: Güvenirlik ve Geçerlik

Ölçekler	λ	t-statistics	ρ_c	ρ_a	AVE
Duyusal Deneyim($\alpha=0.82$)			0.89	0.83	0.73
1 Bu marka duyularım üzerinde güçlü etkiler bırakır.	0.890	59.479			
2 Bu markayı duyusal açıdan ilgi çekici buluyorum.	0.834	39.502			
3 Bu marka benim duyularıma hitap ediyor.	0.855	46.342			
Duyusal Deneyim($\alpha=0.84$)			0.90	0.84	0.75
1 Bu marka duyularımı ve hislerimi harekete geçirir.	0.902	77.822			
2 Bu markaya karşı güçlü duygular besliyorum.	0.852	38.749			
3 Bu markanın benim gözümde duygusal bir anlamı vardır.	0.859	48.182			
Davranışsal Deneyim ($\alpha=0.86$)			0.91	0.86	0.78
1 Bu markayı kullanmak beni fiziksel eylem ve davranışlarda bulunmaya iter.	0.885	54.634			
2 Bu marka bedensel deneyimlerle sonuçlanır.	0.881	60.334			
3 Bu marka eylem odaklıdır.	0.898	67.996			
Entelektüel Deneyim ($\alpha=0.92$)			0.95	0.92	0.87
1 Bu marka ile karşılaştığımda düşüncelere kapılırım.	0.932	93.565			
2 Bu marka bana birçok şeyi düşündürüyor.	0.930	83.319			
3 Bu marka merakımı ve problem çözmeme teşvik ediyor.	0.936	98.113			

Tekrar Ziyaret Etme Niyeti ($\alpha=0.83$)		0.90	0.83	0.75
1	<i>Bu restorani tekrar ziyaret etmek isterim.</i>	0.892	60.705	
2	<i>Bu restorani tekrar ziyaret etmeyi planlıyorum.</i>	0.875	56.387	
3	<i>Bu restorani tekrar ziyaret etmek için çaba göstereceğim.</i>	0.835	41.806	
Tavsiye Etme Niyeti ($\alpha=0.93$)		0.95	0.93	0.88
1	<i>Arkadaşlarım ve akrabalarımın bu restoranda yemek yemesini teşvik edeceğim.</i>	0.970	221.609	
2	<i>Birisi restoran arıyorsa, ona bu restoranda yemek yemesini önereceğim.</i>	0.879	53.998	
3	<i>Bu restoran hakkında olumlu şeyler söyleyeceğim.</i>	0.968	211.124	
Daha Fazla Ödeme Niyeti ($\alpha=0.86$)		0.91	0.86	0.78
1	<i>Bu restoran hizmetleri için fazladan harcayacağım.</i>	0.903	78.204	
2	<i>Bu restoran hizmetleri için daha fazla ödeme yapılması kabul edilebilir.</i>	0.893	67.505	
3	<i>Bu restoran için daha fazla ödemeye razıyım.</i>	0.857	54.585	

NFI=0,80; SRMR=0,046; $X^2=1440.526$

Yakınsak geçerliliği belirlemek için AVE değerleri hesaplanmıştır. AVE değerleri (Hair vd., 2019) 0,50'nin üzerindedir. Böylece araştırma modeli yakınsak geçerliliğe sahiptir. Ayrıca maddelerin faktör yükleri 0.50'nin üzerindedir (Kaiser, 1974). Böylece, araştırma modelinin yapı geçerliliğine sahip olduğu anlaşılmıştır (bkz. Tablo 2).

Şekil 1: Açıklanan Ortalama Varyans Sonuçları

Ayırt edici geçerliliği değerlendirmek için temel bir kural olarak Fornell ve Larcker (1981), 0,50 veya daha fazla puanla AVE'nin kullanılmasını önermiştir. Yeterli ayırt edici geçerliliği elde etmek için, AVE'nin karekökü, gizli yapılar arasındaki korelasyonlardan daha büyük olmalıdır (Fornell ve Larcker, 1981).

Tablo 3: Ayırma Geçerliliği (Fornell-Larcker)

Ölçekler	1	2	3	4	5	6	7
Duyusal Deneyim	0,860						
Duygusal Deneyim	0,645	0,871					
Davranışsal Deneyim	0,655	0,680	0,888				
Entelektüel Deneyim	0,576	0,607	0,660	0,933			

Tekrar Ziyaret Etme Niyeti	0,547	0,545	0,591	0,598	0,868		
Tavsiye Etme Niyeti	0,544	0,553	0,601	0,452	0,436	0,940	
Daha Fazla Ödeme Niyeti	0,419	0,433	0,444	0,371	0,383	0,488	0,885

Tablo 3'te yapılar arasındaki korelasyonlar, çıkarılan ortalama varyansların karekökü ile karşılaştırılmıştır (değerler kalın harflerle yazılmıştır). SmartPLS'den elde edilen sonuç, çıkarılan ortalama varyansların karekökünün, gizli yapılar arasındaki korelasyonlardan daha büyük olduğunu ve bu da yeterli ayırt edici geçerliliği olduğunu göstermektedir (Garson, 2016).

Yapısal Model Sonuçları

Önerilen araştırma modelindeki değişkenlerin çoklu bağlantı probleminde olmadığını ve varyansı artırmadığını belirlemek için InnerVIF değerleri incelenmiştir. InnerVIF 5'ten düşük çıkmıştır ve çoklu bağlantı sorunu bulunmadığı tespit edilmiştir (Smith vd., 2020) (bkz. Tablo 4). Hipotezler yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir.

Tablo 4: Yapısal Eşitlik Modeli Sonuçları

Hipotezler	β	S.S.	t-değeri	VIF	f ²	p-değeri
Model						
H _{1a} Duyusal Deneyim>>>Tekrar Ziyaret Niyeti	0,166	0,069	2,384	2,071	0,024	0,017*
H _{1b} Duyusal Deneyim>>> Tavsiye Etme Niyeti	0,195	0,063	3,094	2,071	0,032	0,002**
H _{1c} Duyusal Deneyim>>> Daha Fazla Ödeme Niyeti	0,151	0,065	2,305	2,071	0,015	0,021*
H _{1d} Duyusal Deneyim>>> Tekrar Ziyaret Niyeti	0,118	0,055	2,145	2,244	0,011	0,032*
H _{1e} Duyusal Deneyim>>> Tavsiye Etme Niyeti	0,198	0,058	3,393	2,244	0,030	0,001**
H _{1f} Duyusal Deneyim>>> Daha Fazla Ödeme Niyeti	0,173	0,071	2,446	2,244	0,018	0,014*
H _{1g} Davranışsal Deneyim>>> Tekrar Ziyaret Niyeti	0,207	0,060	3,471	2,492	0,032	0,001**
H _{1h} Davranışsal Deneyim>>> Tavsiye Etme Niyeti	0,343	0,061	5,613	2,492	0,081	0,000***
H _{1i} Davranışsal Deneyim>>> Daha Fazla Ödeme Niyeti	0,194	0,070	2,786	2,492	0,020	0,005**
H _{1j} Entelektüel Deneyim>>> Tekrar Ziyaret Niyeti	0,294	0,055	5,341	1,987	0,079	0,000***
H _{1k} Entelektüel Deneyim>>> Tavsiye Etme Niyeti	-0,007	0,056	0,127	1,987	0,001	0,899
H _{1m} Entelektüel Deneyim>>> Daha Fazla Ödeme Niyeti	0,050	0,066	0,762	1,987	0,002	0,446

$p < 0.001$ ***, $p < 0.01$ ** , $p < 0.05$ *

Yol analizi sonuçları incelendiğinde, marka deneyiminin davranışsal niyet üzerinde olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (H₁). Araştırmada marka deneyiminin her bir boyutunun davranışsal niyetin her bir boyutuna etkisi araştırılmıştır. Elde edilen yol analiz sonuçlarına göre duysal deneyimin, duygusal deneyimin, davranışsal deneyim ve entelektüel deneyimin davranışsal niyet boyutları (tekrar ziyaret, tavsiye, daha fazla ödeme) üzerinde olumlu etkilerinin olduğu görülmüştür. Entelektüel deneyimin davranışsal niyet boyutlarına etkisi incelendiğinde ise entelektüel deneyim boyutun tekrar ziyaret niyetini olumlu (H_{1j}), tavsiye ve daha fazla ödeme niyetini olumsuz etkilediği belirlenmiştir (H_{1k} ve H_{1m}).

Sonuç ve Tartışma

Marka deneyimini restoran sektöründe inceleyen bu makalede literatürle uyuşan sonuçlar ortaya çıkmıştır. Marka deneyiminin, davranışsal niyet üzerinde olumlu etkisi olduğu doğrulanarak ana hipotez kabul edilmiştir. Literatürle uyumlu olan (Chang ve Chieng, 2006; Brakus vd., 2009; Ding ve Tseng, 2015; Khan ve Fatma, 2017; Ong vd., 2018; Jiménez-Barreto vd., 2020; Chang ve Cheng, 2023; Li vd., 2023) bu sonuç tekrar ziyaret, tavsiye, daha fazla ödeme niyetini pozitif yönde etkilediğini göstermiştir. Risitano vd., (2017) araştırmasında, marka deneyiminin yüksek bir fiyatı kabul etme isteği ile anlamlı bir ilişkisi olduğu ve davranışsal niyeti etkilediğini belirtmişlerdir. Satın alma niyetini, daha fazla ödemeye istekliliği ve tavsiyeyi önemli ölçüde etkilediğini de vurgulamışlardır (Risitano vd., 2017). Bu sonuca dayanarak marka deneyiminin, davranışsal niyeti olumlu olarak etkilediği ifade edilebilir.

Marka deneyiminin olumlu olması tüketicilerin davranışsal niyetini harekete geçirerek tavsiye, yeniden ziyaret ve fazla ödeme istekliliğini pozitif etkileyebileceği değerlendirilmektedir.

Marka deneyiminin alt boyutu olan duyuşsal deneyim (H_{1a} , H_{1b} , H_{1c}) tekrar ziyaret etme, tavsiye etme ve daha fazla ödeme niyetini olumlu etkileyerek literatürle uyumlu (Brakus vd., 2009; Dwivedi, 2015; Han ve Hyun, 2018; Wu ve Gao, 2019; Pai vd., 2021) sonuçlar elde edilmiştir. Dwivedi (2015), tüketiciler markalarla etkileşime geçtiğinde bu duyuşsal ilişkilerin, satın alma niyeti açısından davranışsal niyetler üzerinde doğrudan bir etkisi olduğunu bulmuştur. Bu sonuca dayanarak duyuşsal deneyiminin tavsiye, tekrar ziyaret ve daha fazla ödeme niyetini olumlu etkilediği ifade edilebilir.

Marka deneyiminin alt boyutu olan duygusal deneyim (H_{1d} , H_{1e} , H_{1f}) tekrar ziyaret, tavsiye ve daha fazla ödeme niyetini olumlu etkileyerek literatürle uyumlu (Brakus vd., 2009; Sniehotta vd., 2014; Risitano vd., 2017; Wu ve Gao, 2019; Kim vd., 2019; Sarmad ve Ali, 2022) sonuçlar elde edilmiştir. Bu sonuca dayanarak duygusal deneyiminin, tavsiye, tekrar ziyaret ve daha fazla ödeme niyetini olumlu etkilediği ifade edilebilir. Özellikle bu duyguların markanın kaderini belirlemede önemli bir rol oynadığı (Joshi ve Garg, 2021) ve marka vaadini yerine getirmek ve tutarlı eylem sağlamakla ilgili (Brodie vd., 2009) olduğu ifade edilmiştir.

Marka deneyiminin alt boyutu olan davranışsal deneyimin (H_{1g} , H_{1h} , H_{1i}) tekrar ziyaret, tavsiye ve daha fazla ödeme niyetini olumlu etkilediği tespit edilerek elde edilen bu sonucun da literatürle uyumlu (Morgan-Thomas ve Veloutsou, 2013; Schmitt vd., 2014; Karjaluto vd., 2016; Hwang vd., 2021; Mostafa ve Kasamani, 2021; Dağ, 2022) olduğu görülmüştür. Olumlu davranışsal deneyimler, memnuniyet ve davranışsal niyetlerle sonuçlanarak (Morgan-Thomas ve Veloutsou, 2013) tekrar ziyaret, yeniden satın alma ve tavsiye için güçlü uyarıcılar olduğu belirtilmiştir (Schmitt vd., 2014). Bu sonuca dayanarak davranışsal deneyiminin, tavsiye, tekrar ziyaret ve daha fazla ödeme niyetini olumlu etkilediği ifade edilebilir.

Son olarak marka deneyiminin alt boyutu olan entelektüel deneyimin (H_{1j}) tekrar ziyaret etme niyetini olumlu etkilediği ve literatürle uyumlu (Jung ve Soo, 2012; van der Westhuizen, 2018; Han vd., 2019; Joshi ve Garg, 2021) olduğu belirlenmiştir. Deneyimler, tüketicileri alışveriş sırasında duyuşsal olarak içine çekerek duygu, hayal gücü ve duyuşsal yönler uyandırmaktadır (Carù ve Cova, 2003). Ancak entelektüel deneyim, tavsiye etme niyetini ve daha fazla ödeme niyetini olumlu etkiler hipotezleri (H_{1k} , H_{1m}) desteklenmemiştir. Risitano vd., (2017)'nin araştırmasında da entelektüel deneyimin daha fazla ödeme istekliliğini etkilemediği belirtilmiştir (Risitano vd., 2017). Bu sonuca dayanarak entelektüel deneyiminin, tekrar ziyaret etme niyetini olumlu olarak etkilediği ancak tavsiye etme niyetini ve daha fazla ödeme niyetini olumlu etkilemediği ifade edilebilir.

Bu araştırma marka deneyimini restoran sektöründe inceleyerek olası etkilerini ele almaktadır. Çalışma restoran sektöründe marka deneyiminin önemini vurgulamıştır. Marka deneyiminin davranışsal deneyimi olumlu etkilediği tespit edilmiştir. Marka deneyiminin davranışsal yönü, marka deneyiminin müşterileri fiziksel eylem ve davranışlarda bulunmaya teşvik ettiğini göstermektedir. Bu araştırma literatürle benzer teorik katkılar sunmakla birlikte davranışsal niyet; tavsiye, tekrar ziyaret ve daha fazla ödeme niyeti ile ele alınarak incelenmiştir. Tüketiciler marka deneyimi ile işletmelerde farklı türden deneyimlerle karşılaşarak geleneksel iletişim biçimlerinin aksine etkileşime bağlı olarak öznel ve içsel tepkiler ortaya çıkarmaktadırlar. Bu tepkilerin davranışsal niyeti etkilediği ve işletmeler için önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Marka deneyimi ile tüketicilere sunulan bu farklılık işletmelerin sadık müşteriler elde etmelerine ve rekabet üstünlüğü elde etmelerine yardımcı olmaktadır. Özellikle marka deneyiminin olumlu olarak algılandığı pazarda daha fazla ödeme niyetinin pozitif etkilenmesi

işletmelerin gelirlerini artırmada katkıları sunacaktır. Marka deneyiminin marka sadakatine yol açtığı (Brakus vd., 2009; Huaman-Ramirez ve Merunka, 2019) değerlendirildiğinde tüketicilerle uzun vadeli bir bağ kurmada kilit rol oynayan bir faktör (Kang vd., 2017; Ong vd., 2018; Wang vd., 2020) olduğu açıktır. İşletme ve müşteri arasındaki ilişkinin devamlılığı açısından marka deneyimi kritik bir role sahiptir (Kara ve Kimzan, 2015). Bu nedenle işletmelerin marka deneyimlerinin olumlu olarak algılanmalarının sağlanması için etkileşimli yapılanmalar geliştirmeleri kaçınılmazdır.

Araştırma verileri Gaziantep'te Bayazhan restoran müşterilerinden toplanmıştır. Bu nedenle bu sektördeki değerlendirmeler farklı şehirlerde farklılık gösterebilir. Ayrıca araştırma sonuçlarının bütün restoranlar için genelleştirilmesi bu durumlar dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Gelecekteki çalışmaların farklı şehirlerde gerçekleştirilmesi sonuçların karşılaştırılabilirliğine olanak sağlayacaktır. Aynı evrende yürütülecek nitel çalışmalarla da ayrıntıların birlikte değerlendirilmesi sağlanabilir. Marka deneyimi farklı değişkenlerle (marka özgünlüğü gibi) ilişkilendirilerek yeni araştırmalar gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Alba, J. W. ve Hutchinson, J. W. (1987). Dimensions of consumer expertise, *Journal of Consumer Research*, 13(1), 411–454.
- Başer, İ., Cıntamür, İ. ve Arslan, F. (2015). Examining the effect of brand experience on consumer satisfaction, brand trust and brand loyalty. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 37(2), 101-128.
- Bayazhan, (2023). Bayazhan butik otel hakkımızda (<http://bayazhan.com.tr/>). Erişim Tarihi: 01/04/2023.
- Beig, F. A. ve Nika, F. A. (2019). Brand experience and brand equity. *Vision: The Journal of Business Perspective*, 23(4), 410-417.
- Brakus, J.J., Schmitt, B.H. ve Zarantonello, L. (2009). Brand experience: what is it? How is it measured? Does it affect loyalty? *Journal of Marketing*, 73, 52–68.
- Braunsberger, K. ve Munch, J. M. (1998). Source expertise versus experience effects in hospital advertising, *Journal of Services Marketing*, 12(1), 23–38.
- Brodie, R. J., Whittome, J. R. M. ve Brush, G. J. (2009). Investigating the service brand: A customer value perspective. *Journal of Business Research* 62, 345 – 355.
- Carù, A. ve Cova, B. (2003). Revisiting consumption experience: A more humble but complete view of the concept. *Marketing Theory*, 3(2), 267–286.
- Chang, K. C. ve Cheng, Y. S. (2023). How sensory perceptions and sensory brand experience influence customer behavioral intentions in the context of cartoon-themed restaurants. *International Journal of Hospitality Management*, 115, 103604.
- Chang, P.L. ve Chieng, M.H. (2006). Building consumer-brand relationship: a cross-cultural experiential view, *Psychology and Marketing*, 23(11), 927–59.
- Çavuşoğlu, S. (2021a). Yeşile boyama ve yeşil satın alma davranışı arasındaki ilişkide yeşil marka imajı ve yeşil marka sadakatinin aracılık rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 2146-2161.
- Çavuşoğlu, S. (2021b). Yeşil reklam ve yeşil marka farkındalığının yeşil müşteri tatmini üzerindeki etkisi: Yeşil satın alma davranışının aracılık rolü. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(3), 1355-1374.
- Dağ, K. (2022). Restoran sektöründe ilişki kalitesinin ağızdan ağıza iletişim üzerindeki etkileri. *Alanya Akademik Bakış*, 6(3), 3349-3369.
- Ding, C.G. ve Tseng, T.H. (2015). On the relationships among brand experience, hedonic emotions, and brand equity, *European Journal of Marketing*, 49(7/8), 994-1015.

-
- Dwivedi, A. (2015). A higher-order model of consumer brand engagement and its impact on loyalty intentions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 24, 100-109.
- East R., Hammond K. ve Wright M. (2007). The relative incidence of positive and negative word of mouth: A multi-category study, *International Journal of Research in Marketing*, 24(3), 175- 84.
- Fernandes, C. ve Awamleh, R. (2006). Impact of organisational justice in an expatriate work environment. *Management research news*, 29(11), 701-712.
- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Garson, G. D. (2016). *Partial Least Squares: Regression & Structural Equation Models*. Politeness and Audience Response in Chinese-English Subtitling, Statistical Publishing Associate
- Ha, H. Y. ve Perks, H. (2005). Effects of consumer perceptions of brand experience on the web: Brand familiarity, satisfaction and brand trust. *Journal of consumer behaviour: An international research review*, 4(6), 438-452.
- Hair, J.F., Black, W.C., Anderson, R.E. ve Babin, B.J. (2018). *Multivariate Data Analysis*, 8th ed., Cengage Learning EMEA, London.
- Hair, J.F., Risher, J.J., Sarstedt, M. ve Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2-24.
- Han, H. ve Hyun, S. S. (2018). Role of motivations for luxury cruise traveling, satisfaction, and involvement in building traveler loyalty. *International Journal of Hospitality Management*, 70, 75-84.
- Han, H., Lee, K.S., Song, H., Lee, S. ve Chua, B.L., (2019). Role of coffeehouse brand experiences (sensory/affective/intellectual/behavioral) in forming patrons' repurchase intention. *J. Hosp. Tour. Insights* 3 (1), 17–35.
- Hoch, S. J. (2002). Product experience is seductive. *Journal of Consumer Research*, 29(3), 448–454.
- Holbrook, M. B. ve Hirschman, E. C. (1982). The experiential aspects of consumption: Consumer fantasies, feelings, and fun. *Journal of Consumer Research*, 9(2), 132–140.
- Hollebeek, L.D. (2011) Exploring customer–brand engagement: definition and themes. *Journal of Strategic Marketing*, 19(7), 555–573.
- Hong S.Y. ve Yang S.U. (2009). Effects of reputation, relational satisfaction, and customer-company identification on positive word-of-mouth intentions, *Journal of Public Relations Research*, 21(4), 381-403.
- Huaman-Ramirez, R. ve Merunka, D. (2019). Brand experience effects on brand attachment: the role of brand trust, age, and income, *European Business Review*, Vol. 31 No. 5, pp. 610-645. <https://doi.org/10.1108/EBR-02-2017-0039>
- Huang, C.-C. (2017). The impacts of brand experiences on brand loyalty: mediators of brand love and trust, *Management Decision*, 55(5), 915-934.
- Huffman, C. ve Houston, M. J. (1993). Goal-oriented experiences and the development of knowledge. *Journal of Consumer Research*, 20(2), 190–207.
- Hwang, J., Choe, J. Y. J., Kim, H. M. ve Kim, J. J. (2021). Human baristas and robot baristas: How does brand experience affect brand satisfaction, brand attitude, brand attachment, and brand loyalty?. *International Journal of Hospitality Management*, 99, 103050.
- Iglesias, O., Singh, J. J. ve Batista-Foguet, J. M. (2011). The role of brand experience and affective commitment in determining brand loyalty. *Journal of brand Management*, 18, 570-582.
-

-
- Ishida, C. ve Taylor, S. A. (2012). Retailer brand experience, brand experience congruence, and consumer satisfaction. *The Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior*, 25, 63-79.
- Jiménez-Barreto, J., Rubio, N., Campo, S., & Molinillo, S. (2020). Linking the online destination brand experience and brand credibility with tourists' behavioral intentions toward a destination. *Tourism Management*, 79, 104101.
- Joshi, R. ve Garg, P. (2021). Role of brand experience in shaping brand love. *International Journal of Consumer Studies*, 45(2), 259-272.
- Jung, L.H. ve Soo, K.M. (2012). The effect of brand experience on brand relationship quality. *Academy of Marketing Studies Journal*, 16(1), 87-98.
- Kadirov, D. (2015). Private labels ain't bona fide! Perceived authenticity and willingness to pay a price premium for national brands over private labels. *Journal of Marketing Management*, 31(17-18), 1773-1798.
- Kaiser, H. F. (1974). An index of factorial simplicity. *Psychometrika*, 39(1), 31-36.
- Kang, J., Manthiou, A., Sumarjan, N. ve Tang, L.R. (2017). An investigation of brand experience on brand attachment, knowledge, and trust in the lodging industry. *Journal of Hospitality Marketing and Management*, 26(1), 1-22.
- Kara, G. ve Kimzan, H. S. (2015). Marka deneyimi ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide müşteri tatmininin rolü. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 73-90.
- Karjaluoto, H., Munnukka, J. ve Kiuru, K. (2016). Brand love and positive word of mouth: The moderating effects of experience and price. *Journal of Product and Brand Management*, 25(6), 527-537.
- Keller K.L. (1993). Conceptualizing, measuring and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1-22.
- Khan, I. ve Fatma, M. (2017). Antecedents and outcomes of brand experience: an empirical study. *Journal of Brand Management*, 24, 439-452.
- Kim, S., Ham, S., Moon, H., Chua, B. L. ve Han, H. (2019). Experience, brand prestige, perceived value (functional, hedonic, social, and financial), and loyalty among GROCERANT customers. *International Journal of Hospitality Management*, 77, 169-177.
- Lai, W.T. ve Chen, C.F. (2011). Behavioral intentions of public transit passengers – the roles of service quality, perceived value, satisfaction and involvement. *Transport Policy*, 18, 318–325.
- Li, Z., Zhang, D., Zhang, Q. ve Liu, X. (2023). Constructing online destination brand experience and bilateral behavioral intentions: a sensory conduction perspective. *Current Issues in Tourism*, 26(20), 3364-3380.
- Morgan-Thomas, A. ve Veloutsou, C. (2013). Beyond technology acceptance: Brand relationships and online brand experience. *Journal of Business Research*, 66(1), 21- 27.
- Morrison, S. ve Crane, F.G. (2007). Building the service brand by creating and managing an emotional brand experience. *Journal of Brand Management*, 14, 410-421.
- Mostafa, R. B. ve Kasamani, T. (2021). Brand experience and brand loyalty: is it a matter of emotions?. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 33(4), 1033-1051.
- Niehoff, B. P. ve Moorman, R. H. (1993). Justice as a mediator of the relationship between methods of monitoring and organizational citizenship behavior. *Academy of Management journal*, 36(3), 527-556.
- Nysveen, H. ve Pedersen, P. E. (2014). Influences of cocreation on brand experience. *International Journal of Market Research*, 56(6), 807-832.
-

-
- Nysveen, H., Pedersen, P. E. ve Skard, S. (2013). Brand experiences in service organizations: Exploring the individual effects of brand experience dimensions. *Journal of Brand Management*, 20, 404-423.
- Ong, C. H., Lee, H. W. ve Ramayah, T. (2018). Impact of brand experience on loyalty. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 27(7), 755-774.
- Pai, C. K., Lee, T. ve Kang, S. (2021). Examining the role of service quality, perceived values, and trust in Macau food festival. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(17), 9214.
- Pine, B.J., ve Gilmore, J.H. (1998). Welcome to the experience economy. *Harvard Business Review*, 76, 97-105.
- Risitano, M., Romano, R., Sorrentino, A. ve Quintano, M. (2017). The impact of consumer-brand engagement on brand experience and behavioural intentions: An Italian empirical study. *British Food Journal*, 119(8), 1884-1896.
- Sarmad, I. ve Ali, R. (2022). Connecting the Dots of Brand Experience and Happiness: The Mediating Role of Happiness Orientations. *Reviews of Management Sciences*, 4(2), 14-30.
- Schmitt, B. H., Brakus, J. ve Zarantonello, L. (2014). The current state and future of brand experience. *Journal of Brand Management*, 21, 727-733.
- Schmitt, B.H., (1999). *Experiential marketing: How to get customers to Sense, Feel, Think, Act, Relate to your company and brands*. The Free Press,, New York.
- Smith, R. A., White-McNeil, A. ve Ali, F. (2020). Students' perceptions and behavior toward on-campus food service operations. *International Hospitality Review*, 34(1), 13-28.
- Sniehotta, F. F., Pousseau, J. ve Araújo-Soares, V. (2014). Time to retire the theory of planned behavior. *Health Psychology Review* 8(1):1-7.
- Şahin, A., Kitapçı, H., Altındağ, E. ve Gök, M. S. (2017). Investigating the impacts of brand experience and service quality. *International Journal of Market Research*, 59(6), 707-724.
- van der Westhuizen, L.-M. (2018). Brand loyalty: exploring self-brand connection and brand experience, *Journal of Product & Brand Management*, 27(2), 172-184.
- Vanharanta, H., Kantola, J. ve Seikola, S., (2015). Customers' conscious experience in a coffee shop. *Procedia Manuf.* 3, 618–625.
- Wang, J., Choe, Y. ve Song, H. (2020). Brand behavioral intentions of a theme park in China: An application of brand experience. *Sustainability*, 12(11), 4500.
- Weinberg, B. D. (2001). Research in exploring the online consumer experience, *Advances in Consumer Research*, 28(1), 227–232.
- Whelan, S. ve Wohlfeil, M. (2006). Communicating brands through engagement with 'lived' experiences. *Journal of Brand Management*, 13(4/5), 313–329.
- White, C. ve Yu, Y. T. (2005). Satisfaction emotions and consumer behavioral intentions, *Journal of Services Marketing*, 19(6), 411-420.
- Wu, S. H. ve Gao, Y. (2019). Understanding emotional customer experience and co-creation behaviours in luxury hotels. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(11), 4247-4275.
- Yu, X., Yuan, C., Kim, J. ve Wang, S. (2020). A new form of brand experience in online social networks: an empirical analysis, *Journal of Business Research*, 130, 426-435.
- Zarantonello, L. ve Schmitt, B.H. (2010). Using the brand experience scale to profile consumers and predict consumer behavior. *Journal of Brand Management*, 17(7), 532–540.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Intercultural Competence and Intercultural Sensitivity Levels of EFL Preparatory Students: Insights from a Turkish Context¹

İngilizce Hazırlık Öğrencilerinin Kültürlerarası Yetkinlik ve Kültürlerarası Duyarlılık Düzeyleri: Türkiye Bağlamından İlgörüler

Gülşah TIKIZ ERTÜRK^{a*} Hakan DEMİRÖZ^b Murat ATA^c

^aDr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-5803-1270

^bDoç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-2413-5383

^cDr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, İzmir / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-8822-5105

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 5 Haziran 2023

Kabul tarihi: 6 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Kültürlerarası duyarlılık,
Kültürlerarası yetkinlik,
Yabancı dil eğitimi,
Hazırlık sınıf öğrencileri.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: June 5, 2023

Accepted: October 6, 2023

Keywords:

Intercultural sensitivity,
Intercultural competence,
EFL,
Preparatory level students.

ÖZ

Farklı duygusal, bilişsel ve davranışsal bakış açılarına sahip insanlar arasında etkili iletişim, güçlü bir iletişim becerisi gerektirir. İngilizce küresel bir dil haline geldikçe yabancı dil yeterliliği ve iletişimsel yetkinlikten daha önemli olan kültürlerarası iletişim becerilerinin öğrenilmesi dil öğretimi için gereklidir. Bu nedenle İngilizce sınıflarında etkili iletişim, çok kültürlü duyarlılık ve yetkinlik gerektirir. Kültürlerarası yetkinlik insanların kültürlerarası ilişkilerde etik ve yetkin bir şekilde davranması gereken küreselleşmiş bir toplumda çok önemlidir. Toplumlar ortak hedefler için çabaladıkça ve farklı kültürel gruplarla kalıcı sosyal, kültürel ve ekonomik bağlantılar kurdukları, kültürlerarası duyarlılığın önemi tüm eğitim seviyelerinde, özellikle de yabancı dil öğrencileri için giderek artmaktadır. Birçok öğrenci kültürlerarası bilgi, beceri ve zihniyetten yoksundur. Bu çalışma, yabancı dille eğitim yapan hazırlık seviyesinde öğrenimlerine devam eden öğrencilerin kendi kültürlerarası duyarlılık ve yetkinliklerini nasıl algıladıklarını, iki değişken arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olup olmadığını ve bu değişkenlerin demografik özelliklerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini incelemektedir. Çalışmada betimsel yöntem benimsenmiş ilişkisel tarama metodu kullanılmıştır. Veriler, Chao (2014) tarafından oluşturulan *Kültürlerarası Duyarlılık Ölçeği* (Chen & Starosta, 2000) ve *Kültürlerarası Yetkinlik Ölçeği* (ICS) kullanılarak Türkiye'nin batısındaki bir devlet üniversitesindeki Yabancı Dil Olarak İngilizce hazırlık öğrencilerinden toplanmıştır. Veri toplamak için uygun örnekleme teknikleri kullanılmıştır. SPSS programı, sürüm 22 ile frekans ve yüzdeleri hesaplamak için T-testi, Pearson korelasyonu ve Spearman's Rho testleri kullanılmıştır. Sonuçlar, yabancı dil hazırlık öğrencilerinin yüksek düzeyde kültürlerarası duyarlılık ve yetkinlik seviyeleri gösterdiğini; ancak katılımcıların IS ve IC seviyelerinin demografik özelliklerine göre anlamlı bir şekilde değişmediğini göstermiştir. Alan yazın ışığında eğitimsel çıkarımlar önerilmiştir.

ABSTRACT

Effective communication between people with different emotional, cognitive, and behavioral perspectives requires skill in handling communication. Learning intercultural communication skills (IC), which are more important than language proficiency and communicative competence, is necessary for teaching foreign languages as English becomes a global language. Effective communication in English language classes, thus, requires multicultural sensitivity and competency. Intercultural competence (IC) is crucial in a globalized society where people must behave ethically and competently in cross-cultural relationships. As societies strive toward collective goals and establish lasting social, cultural, and economic connections with diverse cultural groups, intercultural sensitivity is gaining importance at all educational levels, particularly for foreign language learners. Many students lack intercultural knowledge, abilities, and mindsets. This study examines how EFL preparatory students perceive their intercultural sensitivity and competencies, whether there exists a statistically significant relationship between these two variables, and whether these variables show a difference regarding the participants' demographics. The study adopted a descriptive methodology by using a correlational survey method. Data were collected from EFL preparatory students at a state university in western Turkey by using the *Intercultural Sensitivity Scale and the Intercultural Competence Scale* (ICS). Convenience sampling technique was used to collect data. T-test, Pearson correlation, and Spearman's Rho tests were used to calculate frequency and percentages with SPSS program, version 22. The results showed that EFL preparatory students demonstrated a high level of IS and IC levels; however, the participants' IS and IC levels did not significantly differ by their demographics. Educational implications were suggested in the light of the literature.

¹ Another version of this study titled "Study of the Relationship Between Intercultural Sensitivity and Intercultural Competence Among EFL Preparatory Students: Insights from A Turkish Context" was presented at International Symposium on New Trends in Language Studies in Ankara, in 2023.

Introduction

Culture is characterized as a group of people's taught and shared values, beliefs, attitudes, and behaviors, as well as their customs and traditions, which are passed down from one generation to the next. Multicultural civilizations frequently have complex, contrasting, and comparable cultural understandings (Aksoy & Akkoç, 2019). Culture also plays a crucial function in the language classroom since it is a relevant word for numerous and ongoing themes. It is recognized as being a crucial component in learning a second language (Mozaffarzadeh & Ajideh, 2019). Chen (2005) emphasized that globalization and technology transference are the main drivers of the rapid expansion of communication since they strengthen connections between individuals from other cultures, societies, faiths, and geographic regions in every aspect of contemporary life. Thus, EFL students, particularly those attending preparatory classes to learn a foreign language along with its culture, need to be informed about the necessity of learning about different cultures and world views in addition to the target language they are learning.

In other words, it is essential to make a shift that reflects an increased cognizance of language and values of cultural consistency, as well as the imperative to equip students with the skills necessary for cross-cultural communication. This derives from the fact that cultural awareness is progressively emerging as a crucial element of education in the realm of contemporary language acquisition. The need for a strong commitment to cultural awareness within the educational system is evident considering recent developments on a national and worldwide level. According to Shemshadsara (2012), incorporating the concepts of language proficiency and cultural awareness in the classroom can have a significant effect on students' overall competency and can play a crucial role in society.

To this end, the concept of intercultural sensitivity pertains to the cultivation of positive affective states that facilitate the comprehension and exploration of cultural differences (Chen, 1997). This definition emphasizes the numerous qualities required to enhance intercultural competence. The aforementioned attributes include self-esteem, self-discipline, open-mindedness, empathetic thinking relationships with other people, and the absence of bias or judgment (Chen, 1997; Mercan, 2016). Because intercultural sensitivity concentrates on personal feelings that occur in specific situations, people, and environments, there is speculation that individuals who possess intercultural sensitivity may be capable of eliciting and experiencing positive emotional responses before, during, and after engaging in intercultural interactions (Triandis, 1977). This pertains particularly to the notion of an appropriate attitude (Adler & Towne, 1993). Inadequate knowledge of how to courteously treat others or cultural disparities typically results in decreased levels of satisfaction with the cross-cultural interaction process (Chen & Starosta, 1997).

On the other hand, intercultural competence (henceforth, IC) is described as the capacity to engage successfully with members of cultures other than one's own (Byram, 2012). The capacity to engage in responsible and proficient communication within cross-cultural environments is commonly attributed to a framework of attitudes, intercultural expertise, competencies, and introspection. (Deardorff, 2006). According to Spitzberg and Changnon (2009), intercultural communication refers to the proficient and efficient handling of communication between individuals who possess varying degrees of emotional, cognitive, and behavioral perspectives towards the world.

IC is the collection of abilities necessary to communicate appropriately and effectively with others who are linguistically and culturally different from oneself (Fantini, 2009). Intercultural sensitivity is essential for effective communication in a global village, along with intercultural competence and awareness (Barnlund, 1988). However, the majority of research

on intercultural sensitivity lacks a precise conceptualization and juxtaposes intercultural competence and awareness.

Intercultural communication is now essential in language learning contexts, in part, because English has become a global language spoken by a multitude of people regardless of geographic boundaries to communicate globally and nationally in a manner that may differ significantly from those of English-speaking cultures (Alptekin, 2002). It is projected that there will be an increase in the population of individuals who use English as an additional language, significantly outpacing the number of native English speakers, as English continues to gain popularity as a global language. Intercultural communicative competence (henceforth ICC) is required in this new and evolving era, establishing a new benchmark for foreign language instruction. The use of a native speaker as a role model for teaching English has come under scrutiny. Teaching foreign languages aims to help students develop ICC, which is more significant than language proficiency and communicative competence. As a result, teachers are now obliged to encourage their students' acquisition of ICC (Çakır, 2022; Demircioğlu & Cakir, 2015).

Regarding instructional practices, it is important that intercultural awareness instruction be offered to students as a necessary component of their English courses if a teacher wants to maximize their communication efficacy while engaging with people from various cultures (Mai Hoa, 2007). Language teachers have an important job to do when trying to encourage communicative competence in their students (Sarıçoban & Öz, 2014). L2 instructors and prospective teachers need sociocultural information regarding the target language community, frequent and plural contacts with it, and in-depth mastery of the pragmatic rules that govern the use of the foreign language in professional contexts (Sercu et al., 2005). Teachers can promote or oppose cultural diversity within language classes. Culturally sensitive educators are conscious of and actively address intercultural sensitivity (Chen & Starosta, 1998; Fantini, 2000).

Teachers must teach today's children how to converse with people from other cultures (Byram, 1997; Kramsch, 2013). Intercultural communicative awareness is a difficult concept to teach or emphasize in English language schools. Unfortunately, teachers lack sufficient knowledge of IC and how it is evaluated, which makes it challenging to provide instruction or highlight intercultural communicative awareness in different English-language settings. There is a growing understanding that cultural awareness should be incorporated into language teaching as an element of learning a foreign language (Sellami, 2000). The knowledge of the essential and linked relationship between culture, language, and instruction among students in EFL classrooms develops when the emphasis shifts from a traditional to a multicultural mindset. The challenge presented by this transformation is one that EFL instructors and students must resolve to achieve the various language learning goals of our contemporary world.

In today's world, modern international organizations require educational and cultural sensitivity for mutually effective and substantial living. In addition to intercultural awareness and intercultural competence, intercultural sensitivity is a prerequisite for effective interactions within the global community. Therefore, for language teachers and developers to indirectly influence the proficiency level of EFL language learners, the inclusion of learning experiences and possible strategies for instruction based on intercultural sensitivity is required. The purpose of this study was to determine the levels of IS and IC of EFL preparatory-level students at a Turkish university in the west of Türkiye. Taking into consideration the aforementioned circumstances, the present study focused on the following research questions:

1. What are Turkish university preparatory level EFL learners' self-rated degrees of their intercultural sensitivity?

2. What are Turkish university preparatory level EFL learners' self-rated degrees of their intercultural competence?
3. Does their level of intercultural sensitivity differ in relation to their (i) gender, (ii) age, (iii) if they have been abroad, (iv) knowing another foreign language other than English, (v) being in touch with people from different cultures and countries?
4. Does their level of intercultural competence differ in relation to their (i) gender, (ii) age, (iii) if they have been abroad, (iv) knowing another foreign language other than English, (v) being in touch with people from different cultures and countries?
5. Is there a relationship between EFL preparatory students' intercultural sensitivity and their intercultural competence?

Literature Review

Main models of Intercultural Sensitivity and Intercultural Competence were presented in this section. Developmental models focus on the phases of maturation or progression in acquiring intercultural competence.

Bennett's Developmental Model of Intercultural Sensitivity

Bennett's (1986) Developmental Model of Intercultural Sensitivity (henceforth DMIS) Model is predominantly based on the observation of instructors in real-world settings and the experience of students. Dr. Milton Bennett (1986, 1993) developed DMIS to describe how individuals react to cultural differences. Over a period of approximately two decades, Bennett conducted research on individuals' reactions to cultural disparities, their subjective encounters with such disparities, and the gradual development of these encounters into more intricate forms. Bennett formulated the Intercultural Sensitivity Development Model (DMIS) based on the aforementioned observations. This model is widely recognized for its strong theoretical foundation (Greenholtz, 2000).

As individuals learned to become professional intercultural communicators in academic and business settings, he found that they encountered cultural differences in predictable contexts. Using concepts from cognitive psychology and constructivism, he compiled a list of the six phases of cultural sensitivity which he derived from his findings. In other words, a descriptive explanation derived from observations of intercultural sensitivity changes based on experience. The proposed paradigm is a multifaceted approach to intercultural development that encompasses various aspects of the individual, including their emotional, cognitive, and behavioral characteristics, as well as their experiences and responses to cultural diversity (Paige, Jacobs-Cassuto, Yershova, & DeJaeghe, 2003). Bennett specifies the first three DMIS steps to reflect the level of ethnocentrism while retaining the remaining steps to emphasize ethnorelativism: denial, defense, and minimization as stages of difference avoidance, and acceptance, adaptation, and integration as stages of difference seeking (El Allame, Khotbi, Elghazaly, & Othmane, 2020).

Bennett (1998) concludes that adherence to cultural differences is neither an intrinsic nor a typical characteristic of human behavior. Cultural differences can result in miscommunication, conflict, and culture shock. Consequently, IC is gaining importance, especially in the teaching of foreign languages (Jalali, 2021).

Chen's Intercultural Competence Model

Chen (1989), after examining the works of researchers in the field, established four aspects of intercultural competence. The first component of personal attributes is disclosure of oneself, awareness of oneself, self-concept, and social comfort. Another factor is

communication skills, which consist of message skills, the ability to interact with others, adaptation, and interaction management. Adaptation refers to the capacity to effectively manage challenges, including but not limited to emotions such as anger and anxiety, feelings of isolation, and uncertain or unclear situations. Awareness of social values, customs, societal norms, and cultural understanding comprise cultural awareness. Chen and Starosta (1997) suggested that intercultural competence can be viewed from three different angles: emotional, cognitive, and behavioral.

Byram's Model

In an endeavor to assist foreign language instructors, a framework for teaching and evaluating ICC was developed by Byram (1997). ICC consists of attitudes, understanding, ability of incorporating and connecting, skills of discovering and communication, and most importantly, critical cultural awareness (Byram et al., 2002). The framework aims to cultivate learners as intercultural communicators or mediators who can handle challenging circumstances and diverse identities without resorting to stereotypes. Unlike Bennett's descriptive model, Byram's IC model includes implied guidelines for educators, curriculum designers, and foreign language instructors in particular.

Byram's model promotes clear recommendations and instructions for instructors of foreign languages. For Byram, there is a clear distinction between IC and ICC, that is, interlocutors have the capacity to function as culture mediators because they are able to successfully interact in their native language with individuals from other cultures. Conversely, IC speakers cannot be culture mediators because they communicate in a second or foreign language. In this regard, language learners should be able to effectively communicate, interpret and comprehend the cultural perspectives of the other, and evaluate their culture.

Deardorff's Model

Based on a research inquiry into the identification and measurement of international competence as a learner's end product of assimilation, Deardorff (2004) developed the Pyramid Model of international competence. Respect, receptivity, as well as inquisitiveness, and discovery, are fundamental attitudes that form the base of the pyramid. The subsequent level involves integrating information and understanding into a single category, along with interdependent skills. To achieve intercultural competence, a person must have self-awareness, a comprehensive understanding, and familiarity with diverse cultures, culture-specific knowledge, and sociolinguistic sensitivity.

The acquisition of intercultural competence is facilitated by individuals who possess knowledge of their own culture as well as other cultures. This knowledge enables individuals to develop fundamental skills such as mindful listening, skilled observation, precise interpretation, critical thinking, effective assessment, and meaningful connection. This particular model prioritizes the consideration of internal as well as external outcomes (Taşkın, 2020). Upon attaining the initial two tiers, an individual undergoes an internal transformation characterized by enhanced adaptability, flexibility, ethnorelative perspective, and empathy. This, in turn, translates into discernible external manifestations such as effective and appropriate conduct and communication (Deardorff, 2006).

Methodology

Research Design

Using a quantitative methodology, the study adopted a descriptive methodology utilizing the correlational survey method. In the body of this design, survey research is used to investigate a sample of this group in order to produce a quantitative or numerical description of

---

trends, attitudes, or opinions within this community. With this method, questionnaires are used to capture data for the purpose of extrapolating sample data to the entire population (Babbie, 1990). Survey research is a research methodology that is non-experimental in nature and is employed to collect data pertaining to the frequency and distribution of variables in a predetermined population, as well as the connections that might exist between them. The application of this methodology involves the collection of data pertaining to individuals' attitudes, actions, and the frequency of occurrences. According to Coughlan, Cronin, and Ryan (2009), sample surveys are generally considered to be a more cost-effective and less complicated method of gathering information for present-day researchers, as compared to population surveys.

Sampling

143 EFL preparatory students participated in the research. Non-probability sampling approach was adopted by using convenience sampling technique to determine the participants within the body of the current research. The population of the research consists of EFL students from various Turkish universities.

Table 1: Demographical Information about the Participants

Variables		f	%
Gender	<i>Female</i>	72	50
	<i>Male</i>	71	50
Age	>20	67	47
	<20	76	53
Experience of being abroad	<i>Yes</i>	52	36
	<i>No</i>	91	64
Knowing another language	<i>Yes</i>	43	30
	<i>No</i>	100	70
Being in touch with different people/cultures	<i>Yes</i>	107	75
	<i>No</i>	36	25
TOTAL		143	100

In convenience sampling, the researcher chooses individuals based on their availability, their convenience, and their representation of a characteristic the researcher wishes to investigate. In certain circumstances, it may be necessary to recruit participants who voluntarily consent to be investigated. Calculating descriptive statistics on these samples and comparing them to the larger population to draw inferences from the sample to the population may be appropriate. (Creswell, 2012). Accordingly, the researchers, in this study, chose the participants based on their willingness and availability by using convenience sampling technique.

Data Collection Tools

The purpose of this study was to determine if the IS and IC levels of the participants differed in relation to their demographic characteristics and if there was a significant relationship between these two constructs. Two instruments were exploited within the body of this study. The *Intercultural Sensitivity Scale* (ISS), developed by Chen & Starosta (2000) is a 24-item instrument which contains five factors. A five-point Likert scale was used to respond to each item in the scale as follows; 5 = strongly agree, 4 = agree, 3 = uncertain, 2 = disagree, and 1 = strongly disagree. The original reliability score of the scale is $\alpha=.81$. On the other hand, *Intercultural Competence Scale* (ICS) developed by Chao (2014) is a 30-item instrument, whose original reliability score is $\alpha=.93$. It is 6-point Likert scale including the following benchmarks: 5= I *strongly agree with* this statement (Very competent), 4= I *agree with* this statement (Competent), 3= I *slightly agree with* this statement (Partly competent), 2=I *slightly*

disagree with this statement (Less competent), 1= I *disagree* with this statement (Incompetent) and 0= I *strongly disagree* with this statement (Quite incompetent). Below, Table 2 presents the information regarding the normality results for both scales.

Table 2: Tests of normality results for both instruments (ISS & ICS)

	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	p	Statistic	df	p
ISS	.071	143	.076	.992	143	.563
ICS	.053	143	.200	.990	143	.420

$p > 0.05$

Table 2 demonstrates that both scales had a normal distribution, as a p-value of more than 0.05 is regarded significant. In the analysis of the data, therefore, parametric signed rank tests were conducted.

Data Collection Procedure

The data were collected from 143 participants (females=72; males=71) during 2022-2023 Spring term. Participants at the school were asked to respond to the two scales through an online survey in their Main Course classes because every student is enrolled in the main course class as a compulsory component of the program. All students took their English classes online during the study because of the earthquake-related mandatory online education system that was implemented in Türkiye. It took about ten to fifteen minutes to finish both scales. By providing a link through a learning management system that was utilized by the university, the researcher guided the participants in completing the questionnaires. Additionally, before answering two scales, students filled out a demographic survey created by the researchers. Students were asked to fill out a demographic form that included questions about their age, language proficiency, department, high school they graduated from, experience living abroad, knowledge of other languages besides English, and contact with people from various cultures and nations. The research only included students who were enrolled in the mandatory preparatory program. Students who did not return their questionnaires or participate in the surveys were excluded from the study.

Data Analysis

SPSS, version 22, was used to analyze the data using descriptive and inferential statistics to answer the research questions. First, reliability was calculated using Cronbach's alpha. The reliability score of both scales is presented in Table 3, suggesting that both scales are highly reliable to use within the body of this study (.85 for ISS and .94 for ICS respectively).

Table 3: Reliability statistics for both scales

Scale	N	M	Sd	Cronbach's Alpha
Intercultural Sensitivity Scale (ISS)	24	3.849	.417	.858
Intercultural Competence Scale (ICS)	30	3.599	.569	.943

The demographic information was subjected to descriptive analysis, including frequency and percentage calculations, in order to present a comprehensive overview of the participants' characteristics, as illustrated in Table 4. The researchers employed descriptive statistics, specifically the means and standard deviations, to address the first and second research questions. Initially, the mean scores of the participants on each item of the IC and IS were assessed. Subsequently, the means of the entire sections were computed. The findings

pertaining to the IC levels of students (Tables 5 and 6) were interpreted using the framework developed by Sariçoban and Öz (2014).

Table 4: Descriptive statistics for all variables

Variables	Range	Min.	Max.	M	Sd	Skewness	Kurtosis
<i>Gender</i>	2.00	1.00	2.00	1.5105	.528	.247	-1.310
<i>Age</i>	18.00	18.00	35.00	19.797	2.057	3.952	24.006
<i>Experience of being abroad</i>	1.00	1.00	2.00	1.636	.482	-.573	-1.696
<i>Knowing another foreign language</i>	1.00	1.00	2.00	1.699	.460	-.878	-1.246
<i>Being in touch with different people/cultures</i>	1.00	1.00	2.00	1.251	.435	1.156	-.673

This paradigm classified disagree and strongly disagree as having a "low level of IS and IC," neither disagree nor agree as having a "moderate level of IS and IC," and agree and strongly agree as having a "high level of IS and IC." Furthermore, a statistically significant relationship was found using the Pearson correlation coefficient to examine the association between the IS and IC levels among students enrolled in EFL preparatory courses.

Findings and Results

This study aimed to investigate the IS and IC levels of pre-service EFL teachers in a Turkish context to determine whether gender, age, and international relocation reveal differences in IS and IC levels. This section presents the findings of the research as descriptive and inferential statistics, preceding a discussion of the findings.

As a response to research questions 1 and 2, the findings as demonstrated in Tables 5 and 6 indicate that the descriptive analyses reveal a moderately high level of IS ($M=3.84$, $Sd=.41$) and a high level of IC ($M=3.59$, $Sd=.56$) among the participants.

Table 5: Descriptive Statistics For ISS

Item	N	Min.	Max.	Mean	Sd
I1	143	1.00	5.00	4.335	.75006
I2	143	2.00	5.00	3.916	.98221
I3	143	1.00	5.00	3.734	.82181
I4	143	1.00	5.00	3.223	1.04423
I5	143	1.00	5.00	3.370	.93957
I6	143	1.00	5.00	3.629	1.05268
I7	143	1.00	5.00	4.370	.90132
I8	143	1.00	5.00	4.503	.74940
I9	143	1.00	5.00	4.090	.82998
I10	143	1.00	5.00	3.713	.86091

I11	143	1.00	5.00	3.426	.77359
I12	143	1.00	5.00	3.699	.91185
I13	143	1.00	5.00	4.419	.75445
I14	143	1.00	5.00	3.797	.87661
I15	143	1.00	5.00	3.881	.95305
I16	143	1.00	5.00	4.251	.80025
I17	143	1.00	5.00	4.153	.86649
I18	143	1.00	5.00	4.160	.96888
I19	143	2.00	5.00	3.608	.88042
I20	143	1.00	5.00	3.090	1.17431
I21	143	1.00	5.00	3.958	.76797
I22	143	1.00	5.00	3.496	.97774
I23	143	2.00	5.00	3.622	.80320
I24	143	2.00	5.00	3.930	.78409
ISS MEAN	143	2.54	4.83	3.849	.417

Based on the ISS, the participants' average score extended beyond the mid-point of the scoring continuum in all items and more than 4 in most items, item 1 (M=4.33, Sd=.75), item 7 (M=4.37, Sd=.90), item 8 (M=4.50, Sd=.74), item 9 (M=4.09, Sd=.82), item 13 (M=4.41, Sd=.75), item 16 (M=4.25, Sd=.80), item 17 (M=4.15, Sd=.86) and item 18 (M=4.16, Sd=.96). According to ISS, all these items are related to cultural differences, nuances and interacting with different cultures as displayed in Table 5.

Table 6: Descriptive Statistics for ICS

ITEM	N	Min.	Max.	Mean	Sd
I1	143	1.00	5.00	3.3357	.91885
I2	143	1.00	5.00	3.1259	.89496
I3	143	1.00	5.00	3.5175	.85459
I4	143	1.00	5.00	3.3287	.83730
I5	143	1.00	5.00	3.1608	1.01849
I6	143	1.00	5.00	3.4126	.98816
I7	143	1.00	5.00	3.5175	.98477
I8	143	1.00	5.00	3.2098	.92579
I9	143	1.00	5.00	3.1678	.91917
I10	143	1.00	5.00	4.3007	.88042
I11	143	1.00	5.00	4.1189	.99640
I12	143	1.00	5.00	3.8392	.92425
I13	143	2.00	5.00	3.8671	1.00167
I14	143	1.00	5.00	3.6923	.96583
I15	143	1.00	5.00	4.0839	.93067
I16	143	1.00	5.00	3.7762	.96721

I17	143	1.00	5.00	3.7692	.90920
I18	143	1.00	5.00	3.5664	1.02476
I19	143	2.00	5.00	3.5175	.92579
I20	143	1.00	5.00	3.3846	1.14402
I21	143	1.00	5.00	3.7273	.94334
I22	143	1.00	5.00	3.4755	.87880
I23	143	1.00	5.00	3.5734	1.01044
I24	143	1.00	5.00	3.5315	1.04007
I25	143	1.00	5.00	3.5874	1.08335
I26	143	1.00	5.00	3.7343	.97107
I27	143	1.00	5.00	3.5175	.92579
I28	143	1.00	5.00	3.5664	.78327
I29	143	2.00	5.00	3.8042	.84135
I30	143	2.00	5.00	3.7762	.79097
ICSMEAN	143	2.13	4.87	3.5995	.56976

Similarly, based on ICS, the participants' mean scores extended beyond the mid-point of the scoring continuum in all items except for item 1 (M=3.33, Sd=.91), item 2 (M=3.12, Sd=.89), item 4 (M=3.32, Sd=.83), item 5 (M=3.16, Sd=1.01), item 6 (M=3.41, Sd=.98), item 9 (M=3.16, Sd=.91), and item 20 (M=3.38, Sd=1.14). On the other hand, items 10, 11 and 15 extended beyond 4 on the scale as demonstrated in Table 6.

Additionally, a paired samples t-test was performed to identify whether there was a statistically significant difference between the IS for female and male participants as well as whether there was a significant difference regarding the participants' various constructs like (i) gender, (ii) age, (iii) whether they have been abroad, (iv) knowing another foreign language besides English, and (v) being in contact with people from different cultures and countries. The t-test results are presented in Table 7. As a result, there was no statistically significant difference between male and female IS levels ($t = -1.24$, $p = .21$). This indicates that male and female participants did not perform differently on the IS scale.

Table 7: T-test Results for IS

Variables		N	Mean	Sd	t	p
<i>Gender</i>	<i>Female</i>	72	3.813	.353	-1.245	.215
	<i>Male</i>	69	3.900	.472		
IS	<i>Age</i>				.437	.524
		>20	67	3.865		
		<20	76	3.835	.400	
<i>Experience of being abroad</i>	<i>Yes</i>	52	3.884	.347	.762	
	<i>No</i>	91	3.829	.453		
<i>Knowing another foreign language</i>	<i>Yes</i>	43	3.831	.463	-.336	.737
	<i>No</i>	100	3.857	.398		
<i>Being in touch with different</i>	<i>Yes</i>	107	3.829	.406	-.964	.323

<i>people/cultures</i>		<i>No</i>	36	3.907	.448
------------------------	--	-----------	----	-------	------

* Correlation is significant at the 0.05 level

Considering the IC levels of the participants to explore if their level of intercultural competence differ in relation to their (i) gender, (ii) age, (iii) if they have been abroad, (iv) knowing another foreign language other than English, (v) being in touch with people from different cultures and countries, t-test was run, and the results are demonstrated in Table 8 below.

Table 8: T-test Results for IC

Variables		N	Mean	Sd	t	p
Gender	<i>Female</i>	72	3.557	.532	-.900	.369
	<i>Male</i>	69	3.644	.614		
Age	<i>>20</i>	67	3.626	.583	.537	.592
	<i><20</i>	76	3.575	.559		
Experience of being abroad	<i>Yes</i>	52	3.685	.535	1.364	.175
	<i>No</i>	91	3.550	.585		
Knowing another foreign language	<i>Yes</i>	43	3.582	.595	-.228	.820
	<i>No</i>	100	3.606	.561		
Being in touch with different people/cultures	<i>Yes</i>	107	3.566	.590	-1.191	.236
	<i>No</i>	36	3.697	.497		

* Correlation is significant at the 0.05 level.

The results revealed that the participants' IC levels did not differ significantly with regard to their gender, age, the experience of being abroad, knowing another foreign language and keeping in touch with people from different cultures and countries.

Finally, to determine the relationship between EFL preparatory students' intercultural sensitivity and their intercultural competence a Pearson correlation analysis and Spearman's Rho test was conducted. The results of the tests are presented in Table 9. As Table 9 shows, there was a significant strong positive correlation between the participants' IS and their IC.

Table 9: Pearson Correlation and Spearman rho's Test Results

	Pearson Correlation					Spearman's rho	
	N	M	Sd	C. Coefficient	p	C. Coefficient	p
ISS	143	3.849	.417	.695	.000	.681	.000
ISC	143	3.599	.569				

*Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

As Table 9 shows, there was a significant strong positive correlation between the participants' IS and their IC.

Discussion

The purpose of this study was to evaluate the intercultural sensitivity (IS) and intercultural competence (ICC) of EFL preparatory students in Türkiye. This section addresses the research questions that prompted this study through an examination of the aforementioned findings. The study produced significant findings regarding the IS and ICC levels of EFL preparatory students. The prevailing consensus among scholars who have conducted research on topics of intercultural sensitivity (IS) and intercultural competence (ICC) is that individuals

with higher levels of intercultural sensitivity tend to exhibit greater intercultural competence (Penbek, Yurdakul Şahin & Cerit, 2012). Following is a discussion of the findings organized according to the previously formulated research questions.

The ability to exhibit intercultural sensitivity has been widely acknowledged as a crucial skill required for fostering peaceful coexistence in the contemporary diverse global society. The phenomenon in question is not a pervasive and innate characteristic of human conduct. Research endeavors that center on learners, while comparatively less prevalent than those that center on pre- and in-service teachers, primarily delve into learners' perspectives on cultural aspects in language education, their present intercultural sensitivity, intercultural competence (IS or ICC), and the impact of intercultural training on their perceptions, IS or ICC (Taşkın, 2020). There have been studies on intercultural sensitivity (Alptekin, 2002; Banos, 2006; Byram, Gribkova, Starkey, 2002; Engle & Engle 2004; Gedik Bal, 2023; Jackson, 2011; Sariçoban & Öz, 2014). It is noteworthy that there is a lack of research with a similar focus as this current study in the Turkish context, as previous studies have concentrated mainly on preservice English teachers (Çiloğlan & Bardakci, 2019).

However, some studies were similar to the present study in terms of their findings and participants. For instance, some studies (Akın, 2016; Bekiroğlu & Balcı, 2014; Pedersen, 2010; Simkhovych, 2009; Yılmaz & Göçen, 2013) concluded that gender had no influence on intercultural effectiveness and sensitivity similar to the results of the current study. However, Gonzales (2017) conducted a study on university students and found that male participants exhibit greater emotional resilience in intercultural communication when compared to female participants. On the other hand, female participants demonstrated a higher ability to empathize culturally than their male counterparts unlike the results of this study. Also, studies have found that female students have a higher level of intercultural sensitivity than male students (Margarethe et al., 2012; McMurray, 2007). The findings contradict Banos's (2006) conclusion that female pupils are more interculturally sensitive than males.

Penbek et al. (2012) also investigated the intercultural sensitivity of university students and the function of instruction and intercultural experience in the formation of IC. The study's sample was comprised of students from two distinct universities and disciplines, and a survey was conducted to compare the effects of demographics, education, personal traits, and intercultural experience on intercultural sensitivity. Their study revealed that students' respect for other cultures increases in proportion to their participation in international interactions. In the present study, the high level of intercultural sensitivity of the participants might have contributed to their formation of ICC similar to their findings. However, since the samples of both studies do not resemble each other, it would be wrong to make a straightforward comparison. Furthermore, the results of Penbek et al.'s study do not align with the results of the current study in terms of the international experience since no significant difference was found regarding being abroad within the body of this study.

Chen and Hu (2023) also sought to investigate the level of intercultural sensitivity exhibited by university students in Macao, a region in China that is known for its multiculturalism. The findings indicated that university students in Macao exhibited a relatively high level of intercultural sensitivity, which is consistent with the findings of the present study. However, in contrast to the present research, their study revealed notable dissimilarities among various student groups with respect to gender, academic year, intercultural communication-related courses, and foreign language proficiency. Moreover, Yurur et al. (2018) have reported that individuals who have previously participated in student exchange programs, work, and travel programs, and have spent a considerable amount of time abroad, have exhibited an increased level of intercultural sensitivity as a result of their exposure to diverse cultures although the participants' IS did not change with regard to their experience of being abroad.

Regarding overseas experience, several studies (Anderson et al., 2006; Yashima, 2010) have presented empirical support for the notion that individuals who have undergone brief overseas experiences tend to demonstrate a more pronounced enhancement in intercultural sensitivity compared to those who have not. Additionally, Kirillova et al. (2015) have posited that short-term overseas experiences, such as volunteer tourism, may have the capacity to both facilitate and impede intercultural comprehension. However, the current study revealed no significant change with regard to the experience of being abroad as well. This might derive from the fact that not all the participants participating in this study had the chance to go abroad once in their lifetime, which might lead to an insignificant result in relation to the overseas experience.

Intercultural competence is also essential in higher education systems where internationalization is gaining prominence (Avcılar & Gök, 2022). The acquisition of intercultural competence is a gradual and extended educational endeavor that encompasses the acquisition of a foreign language, intercultural training, and practical exposure to individuals from diverse cultural backgrounds (Korhonen, 2004). This study also aimed to investigate intercultural competence levels of EFL preparatory students. Similar to studies regarding IS, the studies conducted in relation to IC were mostly conducted with pre-service teachers (Beek, 2023; Çakır, 2022; Huang, Cheung, & Xuan, 2023; Sapkota, Zhou, Mbewe, Newton, & Phillion, 2023). However, several studies explored IC of tertiary level students. In this respect, this study may contribute to the existing literature on intercultural competence in the sense that it was conducted with EFL preparatory level students. Language instructors' views are undoubtedly important; however, getting feedback from this group of students may play a crucial role in shaping practices in terms of language teaching and may inform language practitioners in doing further research and designing their instructional practices.

For instance, Pham and Pham (2022) conducted research to evaluate the degree of intercultural competence exhibited by students enrolled in higher education within the Vietnamese setting. The aim of this research was to gain insights into the intercultural proficiency of students enrolled in private as well as public colleges. A survey consisting of nineteen questions was conducted with a sample size of 336 participants, comprising of 175 students from private universities and 161 students from public colleges. The results indicated that the level of intercultural competence among students in both public and private schools was not particularly high, which is not congruent with the findings of the current study. However, it was observed that private school students exhibited a greater degree of proficiency in terms of attitudes and skills. The different levels of IC may derive from difference between education systems or procedures of Vietnam and Türkiye, though.

The study conducted by Tran and Duong (2022) aimed to examine the perspectives of EFL postgraduate students in Thailand concerning intercultural acquisition of languages and their proficiency in intercultural competence. The study involved a sample of 91 EFL graduate students from various nationalities, including Cambodia, China, Thailand, and Vietnam. The results of the study indicated that EFL graduate students of English held a positive perception towards intercultural language learning and exhibited a notable degree of intercultural competence (IC), similar to the findings of the present study, which is interesting to note as the language level of the participants within this study was probably lower since they were at preparatory level at the time of the research. However, they demonstrated a high level of IC just like students at tertiary level from different nationalities.

On the other hand, regarding the possible relationship between the two constructs, the current study's finding is congruent with other studies in the sense that there exists a positive and significant relationship between IS and IC. Based on Sarwari and Abdul Wahab's (2017) study, for instance, showed that there exists a strong correlation between IS and IC, with each

construct exerting a reciprocal influence on the other. The study's results indicate that individuals possessing high levels of intercultural sensitivity are capable of initiating intercultural communication, and that their intercultural communication competency facilitates successful interactions. Although the sample of the study is different and included EFL teachers as the sample, Mostafaei Alaei and Nosrati's (2018) study also revealed significant correlations among various facets of intercultural competence (IC) and intercultural sensitivity (IS).

The findings of the present investigation corroborated the argument made by Chen and Starosta (2000) that intercultural sensitivity and intercultural communication competence are intimately linked, yet distinct constructs. Ameli and Molaei (2012) assert that intercultural sensitivity is a crucial factor in facilitating effective intercultural communication. Additionally, they argue that intercultural competence is a prerequisite for successful interactions with individuals from diverse cultural backgrounds.

Conclusion and Pedagogical Implications

The purpose of the current research was to examine the IC and IS of Turkish students at the preparatory level of English as a foreign language (EFL), with a particular focus on their levels of IC and IS. The research findings indicate that Turkish students at the EFL preparatory level demonstrated competence in both IC and IS. Research has shown that a lack of cultural knowledge among individuals can result in social anxiety and impede their capacity to establish significant relationships with individuals from diverse cultures, thus serving as the primary impediments to successful intercultural communication. Hence, it is imperative to explore strategies that can enhance students' cultural proficiency and subsequently mitigate the primary obstacle, which is their limited self-assurance in engaging in such intercultural associations. One possible approach to achieving this objective is by means of exchange programs, which involve sending students to foreign countries through initiatives such as Erasmus, or by hosting exchange students from other nations to participate in collaborative seminars, workshops, and other activities. Such measures can facilitate student interactions with those coming from diverse cultural contexts, particularly at preparatory level, which is relatively an optimal time period for such cultural exchanges.

Although this study provided valuable insights into the ICC and IS of Turkish EFL preparatory students, it had a number of limitations that could have impacted our interpretation of the results. The research was restricted to 143 EFL preparatory students at a state university. The sample size can influence the applications of the results to a larger population. Future research with a larger sample size may yield more precise and reliable results. Respondents could easily give their preferences instead of reality. Therefore, the results of this study are legitimate to the point that the subjects responded and disclosed the truth. Interviews, observations, or a combination of qualitative and quantitative methods can be used to investigate teachers' ICC and IS.

To verify or refute the results of the current study, additional research should be conducted with the same and distinct populations. Students' ICC and IS may be affected by variables such as ethnicity, gender, experience, educational qualifications, their departments; therefore, future research should concentrate on these variables. Lastly, the same research can be repeated by examining language teachers and university professors.

References

Adler, R. B., & Towne, N. (1993). *Looking in/looking out*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.

- Akın, E. (2016). Türkçe öğretmen adaylarının kültürlerarası duyarlılıklarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Siirt Üniversitesi örneği). *Turkish Studies*, 11(3), 29-42. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies>.
- Aksoy, N. & Akkoç, M.G. (2019). Intercultural sensitivity levels and cultural difference perceptions of physicians and nurses. *Florence Nightingale J. Nursing*, 28, 23-32.
- Alptekin, C. (2002). Towards intercultural communicative competence in ELT. *ELT Journal*, 56(1), 57-64. <https://doi.org/10.1093/elt/56.1.57>
- Ameli, S. R., & Molaei, H. (2012). Religious affiliation and intercultural sensitivity: Interculturality between Shia & Sunni Muslims in Iran. *International Journal of Intercultural Relations*, 36, 31–40. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2010.11.007>
- Avcılar, A., & Gök, E. (2022). Intercultural effectiveness of international and domestic university students: A case of Turkey. *Journal of International Students*, 12(2), 531-549. <https://doi.org/10.32674/jis.v12i1.2972>
- Babbie, E. (1990). *Survey Research Methods*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Banos, R. V. (2006). Intercultural sensitivity of teenagers: A study of educational necessities in Catalonia. *Intercultural Communication Studies*, 15(2), 16-22.
- Barnlund, D. C. (1988). Communication in a global village. In L. A. Samovar, & R. E. Porter (Eds.). *Intercultural communication: A reader*. CA: Wadsworth.
- Beek, A. (2023). Preservice preparation for middle level international schoolteachers. In *Middle Level Teacher Preparation across International Contexts* (pp. 172-190). Routledge.
- Bekiroğlu, O., & Balci, Ş. (2014). Kültürlerarası iletişim duyarlılığının izlerini aramak: İletişim fakültesi öğrencileri örneğinde bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(35), 429-459.
- Bennett, M. J. (1986). A developmental approach to training for intercultural sensitivity. *International Journal of Intercultural Relations*, 10(2), 179-196. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(86\)90005-2](https://doi.org/10.1016/0147-1767(86)90005-2)
- Bennett, M. J. (1993). Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. In M. Paige (Ed.). *Education for the Intercultural Experience* (pp. 21-71). Yarmouth, ME: Intercultural Press.
- Bhawuk, D. P., & Brislin, R. (1992). The measurement of intercultural sensitivity using the concepts of individualism and collectivism. *International Journal of Intercultural Relations*, 16(4), 413-436. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(92\)90031-0](https://doi.org/10.1016/0147-1767(92)90031-0)
- Byram, M. (1997). 'Cultural awareness' as vocabulary learning. *Language Learning Journal*, 16(1), 51-57. <https://doi.org/10.1080/09571739785200291>
- Byram, M. (2012). Language awareness and (critical) cultural awareness–relationships, comparisons, and contrasts. *Language Awareness*, 21(1-2), 5-13. <https://doi.org/10.1080/09658416.2011.639887>
- Byram, M., Gribkova, B., & Starkey, H. (2002). *Developing the intercultural dimension in language teaching: A practical introduction for teachers*. Language Policy Division, Directorate of School, Out-of-School and Higher Education, Council of Europe.
- Chen, G. M. (1989). Relationships of the dimensions of intercultural communication competence. *Communication Quarterly*, 37(2), 118-133. <https://doi.org/10.1080/01463378909385533>
- Chen, G. M., & Starosta, W. J. (1998). *Foundations of Intercultural Communication*. Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Chen, G., & Starosta, W. (2000). The development and validation of the Intercultural Sensitivity Scale. Paper presented at the Annual Meeting of the National Communication Association (86th), Seattle, WA.

- Chen, H., & Hu, B. (2023). On the intercultural sensitivity of university students in multicultural regions: A case study in Macao. *Frontiers in Psychology, 14*, 1-11.
- Chen, G. M. & Starosta, W. J. (1997). A review of the concept of intercultural sensitivity. *Human Communication, 1*, 1-16.
- Çiloğlan, F., & Bardakçı, M. (2019). The relationship between intercultural sensitivity and English language achievement. *Journal of Language and Linguistic Studies, 15*(3), 1204-1214. <https://doi.org/10.17263/jlls.631563>
- Coughlan, M., Cronin, P., & Ryan, F. (2009). Survey research: Process and limitations. *International Journal of Therapy and Rehabilitation, 16*(1), 9-15.
- Creswell, J. W. (2012). *Educational Research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. Pearson Education, Inc.
- Çakır, İ. (2022). TV serials and movies to boost intercultural communicative competence in Turkish EFL context. *International Journal of Applied Linguistics, 32*(3), 397-410. <https://doi.org/10.1111/ijal.12425>
- Deardorff, D. K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education, 10*(3), 241-266. <https://doi.org/10.1177/1028315306287002>
- Demircioğlu, Ş., & Cakir, C. (2015). Intercultural competence of English language teachers in International Baccalaureate World Schools in Turkey and abroad. *Journal of Language and Linguistic Studies, 11*(1), 15-32.
- Durocher Jr, D. O. (2007). Teaching sensitivity to cultural difference in the first-year foreign language classroom. *Foreign Language Annals, 40*(1), 143-160. <https://doi.org/10.1111/j.1944-9720.2007.tb02858.x>
- El Allame, Y. E. K., Khotbi, T., Elghazali, O., & Othmane, Z. (2020). Intercultural competence models: A comparative study. *International Journal of All Research Writings, 3*(7), 23-31.
- Engle, L., & Engle, J. (2004). Assessing language acquisition and intercultural sensitivity development in relation to study abroad program design. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad, 10*(1), 219-236. <https://doi.org/10.36366/frontiers.v10i1.142>
- Fabregas, J. M. G., Kelsey, K. D., & Robinson, S. J. (2012). Predicting intercultural sensitivity using demographic variables among college of agriculture undergraduate students. *US-China Education Review, A8*, 710-719.
- Fantini, A. E. (2000). A central concern: Developing intercultural competence. *SIT Occasional Paper Series, 1*, 25-42.
- Fantini, A. (2009). Assessing intercultural competence: Issues and tools. In D. K. Deardorff (Ed.), *The SAGE handbook of intercultural competence*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Fowler, F. J. (2002). *Survey research methods*. (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gedik Bal, N. (2023). In-service teachers' intercultural sensitivity. *Teaching English as a Second Language Electronic Journal (TESL-EJ), 27*(2), 1-15. <https://doi.org/10.55593/ej.27106a2>
- Gonzales, H. (2017). The intercultural effectiveness of university students. *Psychology, 8*, 2017-2030.
- Greenholtz, J. (2000). Assessing cross-cultural competence in transnational education: The intercultural development inventory. *Higher Education in Europe, 25*(3), 411-416. <https://doi.org/10.1080/713669273>
-

- Gullahorn, J. T., & Gullahorn, J. E. (1963). An Extension of the U-Curve Hypothesis, *Journal of Social Issues*, 19(3), 33-47. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1963.tb00447.x>
- Hammer, M. R., Bennett, M. J., & Wiseman, R. (2003). Measuring intercultural sensitivity: The intercultural development inventory. *International Journal of Intercultural Relations*, 27(4), 421-443. [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(03\)00032-4](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(03)00032-4)
- Huang, Q., Cheung, A. C., & Xuan, Q. (2023). The impact of study abroad on pre-service and in-service teachers' intercultural competence: A meta-analysis. *Teaching and Teacher Education*, 127, 104-191. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2023.104091>
- Jackson, J. (2011). Host language proficiency, intercultural sensitivity, and study abroad. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, 21(1), 167-188. <https://doi.org/10.36366/frontiers.v21i1.308>
- Jalali, M. (2021). Developing and assessing intercultural competence through ethnographic interviews in the domestic context of teacher education in Iran. *Issues in Language Teaching*, 10(2), 119-144.
- Karim, A. U. (2003). A developmental progression model for intercultural consciousness: A leadership imperative. *Journal of Education for Business*, 79(1), 34-39. <https://doi.org/10.1080/08832320309599085>
- Korhonen, K. (2004). Developing intercultural competence as part of professional qualifications. A training experiment. *Journal of Intercultural Communication*, 7, 1-8.
- Kramsch, C. (2013). Culture in foreign language teaching. *Iranian Journal of Language Teaching Research*, 1(1), 57-78.
- Lee Olson, C., & Kroeger, K. R. (2001). Global competency and intercultural sensitivity. *Journal of Studies in International Education*, 5(2), 116-137. <https://doi.org/10.1177/102831530152003>
- Mai Hoa, N. T. (2007). Developing EFL learners' intercultural communicative competence: A gap to be filled? *Asian EFL Journal*, 21.
- Margarethe, U., Hannes, H., & Wiesinger, S. (2012). An analysis of the differences in business students' intercultural sensitivity in two-degree programmes. *Literacy Information and Computer Education Journal*, 3(3), 667-74.
- McMurray, A. A. (2007). *Measuring intercultural sensitivity of international and domestic college students: The impact of international travel* (Doctoral dissertation, University of Florida).
- Mercan, N. (2016). Cultural sensitivity and communication skills on the relationship between an investigation. *Press Academia Procedia*, 2(1), 449-454. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2016118665>
- Mostafaei Alaei, M., & Nosrati, F. (2018). Research into EFL teachers' intercultural communicative competence and intercultural sensitivity. *Journal of Intercultural Communication Research*, 47(2), 73-86. <https://doi.org/10.1080/17475759.2018.1424020>
- Mozaffarzadeh, S., & Ajideh, P. (2019). Intercultural competence: A neglected essential in the Iranian ELT textbooks. *Journal of Applied Linguistics and Applied Literature: Dynamics and Advances*, 7(2), 167-183. <https://doi.org/10.22049/jalda.2019.26674.1149>
- Pedersen, P. J. (2010). Assessing intercultural effectiveness outcomes in a year-long study abroad program. *International Journal of Intercultural Relations*, 34(1), 70-80. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2009.09.003>
- Penbek, Ş., Yurdakul Şahin, D., & Cerit, A. G. (2012). Intercultural communication competence: A study about the intercultural sensitivity of university students based on their education and international experiences. *International Journal of Logistics Systems and Management*, 11(2), 232-252. <https://doi.org/10.1504/IJLSM.2012.045425>

-
- Pham, V. T. T., & Pham, A. T. (2022). An assessment of students' intercultural competence in public and private universities in Vietnam. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 18(S1), 34-44.
- Reid, E. (2010). Culture—an inevitable part of a foreign language teaching. In S. Pokrivcakova (Ed.). *Modernization of Teaching Foreign Languages: CLIL, Inclusive and Intercultural Education*, (pp.199-219). Brno: Masarykova Univerzita.
- Reid, E. (2013). Models of intercultural competences in practice. *International Journal of Language and Linguistics*, 1(2), 44-53. <https://doi.org/10.11648/j.ijll.20130102.12>
- Sapkota, B. K., Zhou, L., Mbewe, R., Newton, J., & Phillion, J. (2023). Fostering preservice teachers' social justice awareness and intercultural competence through a virtual global community of practice. In C. E. Ullom, N. Guler (Eds.). *At school in the world: developing globally engaged teachers*, (pp. 212-237). Maryland: Rowman & Littlefield.
- Saricoban, A., & Oz, H. (2014). Research into pre-service English teachers' intercultural communicative competence (ICC) in Turkish context. *The Anthropologist*, 18(2), 523-531. <https://doi.org/10.1080/09720073.2014.11891570>
- Sarwari, A. Q., & Abdul Wahab, M. N. (2017). Study of the relationship between intercultural sensitivity and intercultural communication competence among international postgraduate students: A case study at University Malaysia Pahang. *Cogent Social Sciences*, 3(1), 1-11. <https://doi.org/10.1080/23311886.2017.1310479>
- Sellami, A. L. (2000). Teaching towards cultural awareness and intercultural competence: From what through how culture is? *Annual meeting of teachers of English to speakers of other languages*, (pp. 1-13). Vancouver, Canada.
- Sercu, L. (2023). Internationalization at home as a factor affecting intercultural competence. A study among Belgian university students. *European Journal of Higher Education*, 1-22. <https://doi.org/10.1080/21568235.2022.2094815>
- Sercu, L. et al. (2005). *Language teachers and intercultural competence. An international investigation*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Shemshadsara, Z. G. (2012). Developing cultural awareness in foreign language teaching. *English Language Teaching*, 5(3), 95-99. <https://doi:10.5539/elt.v5n3p95>
- Simkhovych, D. (2009). The relationship between intercultural effectiveness and perceived project team performance in the context of international development. *International Journal of Intercultural Relations*, 33(5), 383-390. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2009.06.005>
- Spitzberg, B.H. & Changnon, G. (2009). Conceptualizing intercultural competence. In D.K. Deardorff (ed.), *Handbook of intercultural competence*. (pp. 2– 51). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Straffon, D. A. (2003). Assessing the intercultural sensitivity of high school students attending an international school. *International Journal of Intercultural Relations*, 27(4), 487-501. [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(03\)00035-X](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(03)00035-X)
- Tamam, E., & Krauss, S. E. (2017). Ethnic-related diversity engagement differences in intercultural sensitivity among Malaysian undergraduate students. *International Journal of Adolescence and Youth*, 22(2), 137-150. <https://doi.org/10.1080/02673843.2014.881295>
- Temel B. A. (2008). Transcultural nursing education. *Journal of Anatolia Nursing and Health Science*, 11, 92-101.
- Tran, T. Q., & Duong, T. M. (2022). EFL graduate students' intercultural language learning and intercultural competence. In *Handbook of research on teaching in multicultural and multilingual contexts*. (pp. 302-318). IGI Global.
-

-
- Triandis, H. C. (1977). Theoretical framework for evaluation of cross-cultural training effectiveness. *International Journal of Intercultural Relations*, 1, 195-213. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(77\)90030-X](https://doi.org/10.1016/0147-1767(77)90030-X)
- Yılmaz, F. & Göçen, S. (2013). Investigation of the prospective primary teachers' intercultural sensitivity levels in terms of certain variables. *Adıyaman University Social Science Journal*, 6, 373– 392.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

The Image of China in Turkish Secondary Education History Textbooks

Türk Ortaöğretim Tarih Ders Kitaplarında Çin İmaji

Sema GÖKENÇ GÜLEZ^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Çin Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Nevşehir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1787-9328

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 8 Ağustos 2023

Kabul tarihi: 13 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Çin,
Türkiye,
Türk Tarih Ders Kitapları,
Çin İmaji.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 8, 2023

Accepted: October 13, 2023

Keywords:

China,
Türkiye,
Turkish History Textbooks,
China Image.

ÖZ

Bu çalışmada Türk ortaöğretim 9., 10. ve 11. sınıflar tarih ders kitaplarında Çin imajı ve Çin'in nasıl ele alındığı incelenmiştir. Çalışma kapsamında Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan ve günümüzde ortaöğretim 9. 10. ve 11. sınıflarında okutulan zorunlu tarih ders kitapları, Türk Kültür ve Medeniyetleri Tarihi, Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi ders kitapları ele alınmıştır. Ortaöğretim Türk tarih ders kitaplarında Çin imajını oluşturan temel faktörler ele alınarak ders kitaplarında Çin'in nasıl ele alındığı ve sunulduğu, Çin ile ilgili olumlu ve olumsuz ifadeler analiz edilmiştir. Nitel bir araştırma olan çalışmada veri toplama tekniği olarak doküman analizi ve araştırma modeli olarak betimsel araştırma modeli kullanılmıştır. Araştırma sonucunda tarih ders kitaplarında Çin adı çoğunlukla Çin'in İslam öncesi Türk devletleri ile olan ilişkileri kısmında geçtiği görülmektedir. Çinlilerin Hunlar ve Göktürklerle olan etkileşimleri ve Çin Seddi'nin inşası konuları ortaöğretim tarih ders kitaplarında sıklıkla yer almıştır. Türk tarih ders kitaplarında Çin imajı, tarihi olaylar ve ilk Türk devletlerinin Çin ile olan ilişkileri üzerinden öne çıkarken, Çin'e karşı doğrudan olumsuz bir Çin imajı tespit edilmemiştir. 9. sınıf tarih ders kitabında Bir Kuşak Bir Yol Projesi'nden ve projenin öneminden bahsedilmesi olumlu bir Çin imajının göstergesidir. Sonuç olarak tarih ders kitaplarının tarihte dönemselsel olarak iki ülke ilişkilerinden etkilendiği ve bunun sonucunda Çin imajının dönemlere ve tarihi olaylar doğrultusunda değiştiği görülmektedir.

ABSTRACT

In this study, the image of China and how China has been approached in the 9th, 10th and 11th grade Turkish history textbooks of secondary school was evaluated. Within the scope of the study, compulsory history textbooks, Turkish Culture and Civilization History textbook, Contemporary Turkish and World History textbook published by the Ministry of National Education of the Republic of Türkiye were examined. By considering the basic factors that create the image of China in Turkish history textbooks, how China has been represented in the textbooks and positive, negative statements were analyzed. In the study, which was designed as a qualitative research, document analysis was used as data collection technique and descriptive research model was used as a research model. As a result of the research, the name of China is mostly mentioned in the section of China's relations with pre-Islamic Turkish states. However, the interaction of the Chinese with the Huns and Göktürks and the construction of the Great Wall of China were frequently included in the history textbooks of secondary education. While the image of China stands out in Turkish history textbooks through historical events, no direct negative images of China have been identified. The mention of One Road One Belt Project in the 9th grade textbook is an indication of a positive image of China. The history textbooks are affected by the relations between the two countries periodically in history, and as a result the image of China changes in line with periods and historical events.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: gokencsema@nevsehir.edu.tr

Introduction

The interactions and value judgments of leaders between societies and nations are as significant as the interaction and perception of individuals towards one another. The primary factor in establishing interactions and learning mutual value judgments between countries and peoples is the education provided in schools. Following education provided within the family, the primary education process forms the basis for individuals to create a concept of “otherness”. The positive and negative information we possess about the concept of “others” apart from ourselves directly or indirectly affects our thoughts and behaviors in society. This image created through education in schools is shaped by directing our thoughts about “others”. In this regard, one of the effective factors in forming and shaping an individual’s perspective and thoughts about a country is the history textbooks taught in secondary education institutions.

History textbooks included in the education curriculum of public schools of different countries can create a positive or negative image by influencing the thoughts and perceptions of societies regarding other countries apart from themselves. This image, formed by the compulsory history lessons provided since primary education, may lead to problems between countries and in some cases, may hinder interactions between countries and peoples. Therefore, history textbooks taught in schools are one of the effective factors in getting to know each other and creating an image about that country. History textbooks are regarded as essential resources for individuals to understand the world outside the nation and to create a perspective and image in this direction, as well as being influential in the formation of national identity and sense of belonging.

Türkiye and China have a deep-rooted and extensive history of relations, dating back to ancient times. The cultural presence of the Turks in China can be traced back to ancient China. People-to-people contacts play a crucial role in strengthening the relationship between the two countries. As an old Chinese saying goes, “Friendship, which derives from close contact between the people, holds the key to sound state-to-state relations”. If Chinese and Turkish people become closer emotionally and understand each other more, then the two countries’ images of each other will significantly improve, and China-Turkish relations will inevitably strengthen (Yang, 2021, p. 50).

The role of history textbooks in shaping individuals’ understanding and perceptions of other countries cannot be overstated. Given the importance of people-to-people contacts in the development of relations between nations, history textbooks taught in compulsory education can have a direct or indirect impact on the image and perception of a country. Against this backdrop, the present study aims to investigate the representation of China in Turkish history textbooks, which are part of the secondary education curriculum that all students are required to take. The study will scan the information presented about China in modern times history textbooks of secondary education in Türkiye, analyze the image and perception of China in these textbooks, and objectively examine the nature of the information presented about China in secondary education history textbooks.

The research methodology used in this study involves a qualitative approach, specifically scanning. The study focuses on the examination of secondary education history textbooks in Türkiye, with an emphasis on the inclusion and emphasis of topics and discourses related to China, as well as the form and content of such inclusion. Data collected through the scanning process was subjected to content analysis. In addition, all visual materials pertaining to China, including pictures, maps and drawings, were included in the evaluation. The study’s objective is to analyze the discourse and treatment of China in Turkish history textbooks, irrespective of the accuracy or inaccuracy of the information presented in the sources.

The Historical Background of History Education in Türkiye

In Türkiye, as in other countries, history education holds significant importance for both citizens and the state, as it is intended to cultivate a sense of national consciousness and values. By examining historical events and prominent figures, individuals receiving this education are not only able to gain insight into the past but also learn from past experiences. The compulsory history education provided in schools not only allows individuals to learn about their own country's history and past but also serves as a window to the world, helping them understand their country's relations with other countries and the cultures of those countries.

Throughout different periods in Turkish history, history education has remained an essential concept, much like in other countries. Significant changes have occurred in the history curriculum during the Ottoman Period and the period following the proclamation of the Republic. During the Ottoman period, topics such as the History of Turks and Pre-Ottoman Turkish Tribes were included in the history lesson curriculum. After the Ottoman period, particularly in the Republic's establishment and later periods, history education and understanding have undergone further development, reaching the modern period. The history curriculum developed in the Ottoman period and the period following the proclamation of the Republic has influenced today's history curriculum. This curriculum is based on subjects such as Ottoman Empire History, Islamic History, World History, and Turkish History.

During the early years of the Ottoman Empire, the education system consisted of primary schools and madrasah education. However, history education and training curriculum were not emphasized enough in this period and the focus was mostly on Islamic history. The traditional school system of the Ottoman Empire did not include a separate course on history, and instead, only the life stories of prophets and Islamic elders were taught. Moreover, the history of pre-Islamic Turkish history was not emphasized much in the Ottoman understanding of history. Ottoman history was taught in terms of the birth of Islam and the spread of Islam, followed by a brief mention of the "Four Caliphs" period, the "Umayyad" and "Abbasid" states, the Seljuk, and a broad overview of Ottoman history. Notably, the history curriculum in the Ottoman era did not mention states such as Hun, Göktürk, Uyghur, Karahanlı, Oghuz, and Altınorda (Erkan, 2017, p. 396).

It was only after the Tanzimat reforms that history was included in the school curriculum, marking the first time pre-Islamic Turkish history was introduced to the education system. The first regular school curriculum was established in 1896 with the Maarif-i Umumiye Regulation, modeled after French high schools, and history was recognized as a component of this curriculum. Although this curriculum was never fully implemented, it is noteworthy for revealing the administrators' perspective on education, particularly history education, during that period (Erkan, 2017, p. 399).

Education has played a crucial role in the formation of a new and modern state since the early years of the Republic. As a fundamental component of being a nation-state, history education has received significant attention in the field of education. Curricula for history lessons were prepared at all levels of schools, and the Turkish History Congresses and Education Councils have played a pivotal role in determining the principles of history education (Boykoy, 2011, p. 158). The Republic of Türkiye was established under the leadership of Atatürk in 1923, with the aim of building a secular state to replace the Ottoman understanding. To establish a modern and secular nation-state, significant changes were made in education, society, and social life. "Atatürk recognized that modernization would first require a change in the mental world of the people, with education being one of the most important issues of the new republic. In the first years of the Republic, education underwent significant changes in line with the modernization of society and the principles of secularism. The education system

inherited from the Ottoman Empire was deemed inadequate for the new nation-state in terms of both infrastructure and content. Educational institutions, course contents, and existing staff inherited from the Ottoman Empire were not suitable for building a modern and secular nation-state in the new Republic” (Aktekin, 2019, p. 27).

The curricula of primary, secondary, high school, vocational schools and higher education during the Republican period were influenced by the social and economic developments and the needs of society. Thus, these curricula are not only a reflection of the cultural understanding of the period in which they were prepared but also of the principles upon which young people were to be raised. The main focus of education during this period was to instill national culture and historical consciousness among the citizens. The primary school curriculum of 1936 aimed to achieve several objectives through history lessons, including the comprehension of the Turkish revolution’s significance and importance by Turkish children, the presentation of contemporary culture as a product of the past, the reinforcement of national identity by highlighting the Turkish nation’s role in world history, the demonstration of the great role played by historical figures, the illustration of how people impact the environment, the revelation of future national and national identity of the Turkish nation, and the drawing of attention to human responsibility (Boykoy, 2011, p. 158). Therefore, considering the curriculum of that period and the goals of history lessons, it aimed to teach the new generation concepts such as love of nation, national self, historical consciousness, unity, and belonging.

During the Republican period in Türkiye, the curriculum was designed to emphasize the importance of Turkish history beyond the Ottoman period and Islamic history. This approach included pre-Islamic Turkish history and the presence of Turks in Central Asia, including the Huns, Göktürks, and Uyghurs. As Aktekin mentioned in his related article: “1930s were the years that history curriculum and textbooks were rewritten in line with the Turkish history thesis. The Turkish history thesis (Yıldırım, 2016, p. 51) focused on the idea that Turks made significant contributions to world civilization long before the Ottoman Empire. Following the last ice age, Turks migrated to other parts of the world due to climate change in Central Asia, bringing their rich culture with them and creating the civilizations of Mesopotamia, Egypt, India and China, among other well-known ancient civilizations. This thesis asserted that the oldest civilizations were created by the Turks, with the goal of proving that Anatolia has been a Turkish homeland since ancient times, and that civilizations such as the Hittites, Phrygians, and Lydians belonged to the Turks. Moreover, the proponents of the thesis argued that Turks were at the root of all ancient civilizations, and as such, Western civilization owed a lot to Turks and should not exclude them from Western civilization (Aktekin, 2019, p. 29).

History Curriculum for the Modern Era

With the emergence of nation states in the 19th century, one of the primary responsibilities assigned to general education institutions was to cultivate individuals with a heightened sense of civic consciousness. As such, history lessons, along with language and literature, were deemed of paramount importance. During this period, the prevailing approach to teaching history was the traditional method of imparting past events and facts to students, as they were recorded by historians. In the latter part of the 20th century, however, a new approach to history teaching emerged, prioritizing historical thinking skills over factual knowledge, with an emphasis on developing students' abilities to evaluate evidence, think critically, and solve problems (Aktekin, 2019, p. 29).

In modern Turkish history textbooks, discussions on the concepts of “us” and “the other” are often included. Rather than providing an understanding of historical events and periods, the content of these textbooks focuses on promoting feelings of pride for victories won or criticizing lost battles, particularly emphasizing the former. The Turkish primary education curriculum

does not include history lessons in the first three grades; instead, social studies is taught starting in the fourth grade, with the goal of fostering citizenship among students. The curriculum aims to produce citizens who love their homeland and nation, understand and exercise their rights, fulfill their responsibilities and possess national consciousness. Students are also expected to value and preserve Türkiye's democratic, secular, national and contemporary values and to comprehend the fundamental elements and processes that constitute Turkish culture and history. In addition, they are encouraged to question historical evidence from different periods and places, and to analyze people, objects, events and phenomena. Ultimately, the curriculum seeks to help students understand the historical processes of human rights, national sovereignty, democracy, secularism and the republic and their implications for contemporary Türkiye, so that they may live their lives according to democratic principles.¹

In primary and secondary education in Türkiye, history lessons begin in the 8th grade of secondary school, with the inclusion of the "T.R. History of Revolution and Kemalism" course in the curriculum. Subsequently, history is taught in grades 9 through 12 of secondary education, with the "Common Turkic History" course also being incorporated into the curriculum. This course aims to provide students with comprehensive knowledge of Turkish history and to instill an awareness of the unity of the Turkish world. The Common Turkic History course emphasizes that the Turkish world covers a vast geography, including regions with a significant population of Turks in countries such as Russia, China, and Iran, as well as independent Turkish states. Thus, the course encourages a holistic perspective when studying topics related to the borders of the Turkish world.² The Common Turkic Cultural History curriculum includes the following units: Turkish History in the Framework of World History, Hun Empires and Later Turkish States, Turkic Khaganates, First Turkish Islamic States, Turkish Mongolian States, and the Common Spiritual and Cultural Heritage of the Turkic World.

In the context of Turkish secondary education, the history curriculum is implemented during the 9th, 10th, and 11th grades. This curriculum has been designed to equip students with a comprehensive understanding of the past, as well as to develop specific historical competencies and skills. Drawing on a range of social science disciplines, the curriculum aims to foster historical thinking by emphasizing the development of historical thinking skills. These skills, which are aligned with international standards, are an essential component of the 2007 History Course Curriculum, and include chronological thinking, historical comprehension, historical analysis and interpretation, historical problem analysis and decision making, and research based on historical inquiry. In the 2018 program, these skills were further detailed and expanded into eight categories, encompassing chronological thinking, historical understanding, establishing cause-effect relationships, perceiving change-continuity, research based on historical inquiry, historical analysis and interpretation, historical problem analysis and decision making, and historical empathy. In 2022, the Secondary Education History Course 9-11 curriculum was updated to include learning objectives, values and attitudes, general skills, and key concepts of historical thinking. Historical thinking skills that are aimed to be taught to students in the 5th Grade Curriculum include chronological thinking, historical understanding,

---

¹ For detailed information about the Social Studies curriculum please visit Ministry of National Education official website: <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=354>.

² For detailed information about Turkic History Curriculum please visit Ministry of National Education official website: <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=1203>.

---

historical analysis and interpretation, research based on historical inquiry, historical problem analysis and decision making, and historical empathy.

Table 1: Turkish Republic Secondary Education History Curriculum

9th Grade	10th Grade	11th Grade
History and Time	Seljuk Türkiye in the Settlement and Nationalization Process	Policy of Ottoman in the Face of Changing World Balances (1595-1774)
Early Periods of Humanity	Ottoman Policy from Principality to State (1302-1453)	Europe and the Ottoman Empire in the Age of Change
The World in the Middle Ages	Warriors and Soldiers in the Nationalization Process	State-Society Relations Changing in the Age of Revolutions
Turkish World in the First and Middle Ages	Ottoman Civilization from Principality to State	Balance Strategy in International Relations (1774-1914)
The Birth of Islamic Civilization	World Power Ottoman (1453-1595)	Socio-Economic Life Changing in the 19th and 20st Century
Acceptance of Islam by Turks and the First Turkic Islamic States	Sultan and the Ottoman Central Government	
	Ottoman Empire Social Order in the Classical Age	

In the context of secondary education in Türkiye, the 12th grade curriculum includes the Turkish Republic Revolution and Kemalism course. This course aims to elucidate the establishment of a new state after the collapse of its predecessor, the struggle of the Turkish nation to attain a contemporary level of civilization under the guidance of Mustafa Kemal Atatürk, and the reestablishment of Türkiye as a respected player on the global stage.³

In addition to the aforementioned compulsory history courses, elective courses such as Turkish Culture and Civilization History and Contemporary Turkish and World History are also available at secondary education institutions. The Turkish Culture and Civilization History course is highly significant in that it seeks to convey cultural values that originated in Central Asia, developed with the adoption of Islam, spread worldwide through the Ottoman Empire, and continue to be maintained by the Republic of Türkiye.

The Turkish Culture and Civilization History course is designed to encompass not only political history but also economic, social, and cultural aspects. The course is structured to cover the period from the first Turkish states to the Republican Period. The curriculum comprises seven units, namely State Organization in Turks, Social Structure in Turks, Law in Turks, Economy in Turks, Education and Science in Turks, Art in Turks, and Sports in Turks. The interconnectivity of these units is evident in the institutional structure of the state organization.

³ For detailed information about T.R. History of Revolution and Kemalism please visit Ministry of National Education official website: <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=346>.

Therefore, the content of each unit is related to the others, and they are all integral in providing a comprehensive understanding of the history of Turkish culture and civilization.⁴

The 20th century has been a period of immense development in terms of political, socio-cultural and technological advancements, which have left their mark on societies and states worldwide. These developments have continued to shape the world we live in today. Thus, in order to understand the current landscape, it is imperative to examine the recent past using comprehensive sources. This requires a focus on events that are directly relevant to our country and society, and the issues that pertain to our recent past and geography. The importance of Türkiye's geopolitical and strategic position must also be evaluated from both regional and global perspectives, and the effects of scientific and technological developments on societies must be analyzed. The Contemporary Turkish and World History Curriculum is designed to enable students to gain a thorough understanding of the developments that have taken place in Türkiye and around the world from the beginning of the 20th century to the present day. It aims to help them comprehend the effects of political, economic, social, cultural, and scientific developments on Türkiye, as well as Türkiye's response to these changes over the course of the 20th century. Furthermore, the course seeks to help students understand their role in the world, equip them to respond to the evolving needs of the 21st century and enable them to make predictions for the future. The course is divided into units that cover the World between Two Global Wars, the Second World War, the Cold War Period, the Detention Period and the Globalizing World.

An Overview of Türkiye and China Relations

The Republic of Türkiye's initial contact with China occurred in 1927. However, Turkish-Chinese relations have a long-standing and deeply rooted history. The Turks and the Chinese have a shared culture and history due to their close proximity to each other in ancient times. The Huns, from the pre-Islamic Turkish states known as "Xiongnu (匈奴)" in Chinese sources, had contact with the Chinese during the Han Dynasty. As Onat mention, after Han Dynasty was founded in 206 BC, the foreign policy of dynasty was concentrated on relations with the Huns. During Emperor Wu Di, in order to establish political superiority over the Huns for the first time, abandoned the defense policy and started to attack to Huns (Onat, 1987, p. 611-612). In order to prevent attacks from the Huns, Han Dynasty followed different policies against to the Huns. Emperor Wu Di followed Ensuring Hebei Border Security and Heqin Policy which means establishing relationships through kinship. The policies implemented by the Han Dynasty created a peaceful environment for a while, but It couldn't completely stop the attacks from the Huns (Gökenç Gülez, 2022, p. 722). After the Huns were divided into, Hun-Chinese relations underwent both political and economic changes. From now on, China implemented various political and economic measures to prevent the Huns from reuniting and gaining strength (Onat, 1987, p. 613).

Gokturks, referred to as Tujue (突厥) in Chinese sources, had close contacts with the Chinese people during the Sui and Tang Dynasties of China. During this period, both war and peace were made. Chinese emperors sometimes bestowed titles upon the Turkish khans and established kinship relations through marriage, as well as engaging in mutual commercial and other activities (Eberhard, 1995, p. 191-197). Although struggles between Gokturks and China in the history is often mentioned, Gokturks contributed to the continuation of trading

---

⁴ For detailed information about The Turkish Culture and Civilization History textbook please visit Ministry of National Education official website: <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=345>.

activities on the Silk Road routes and ensured that porcelain and silk produced in China were delivered to Byzantium (Yang Chao, 1989, p. 749).

Despite historical accounts mainly highlighting conflict between the two civilizations, they have had interactions in various fields such as politics, culture, trade, economy and art. As nomads, the Turks did not utilize the silk obtained from China through commercial activities, instead transporting it as far west as the Byzantium and Eastern Roman Empire. Therefore, the Turks acted as intermediaries and bridges between the East and West along the Silk Road. After the arrival of Arabs in Central Asia, the Turks dispersed in the Hezhong region. The Turks regained their former power by establishing the Karakhanid, Seljuk, and Ottoman dynasties as the Arab power waned. The Ottoman Turks established a state in Anatolia and conquered the Eastern Roman Empire, which became a significant empire spanning Asia, Europe, and Africa (Yang Chao, 1989, p. 749). The Turks' westward expansion from East Asia did not impede contact between them and the Chinese. The two civilizations, having lived in close proximity throughout history, have interacted in various fields, and Chinese culture has permeated Turkish life, while Turkish activities in Central Asia have significantly influenced Chinese culture and politics. Chinese historical records of ancient times contain information about Turkish history before Islam.

Although diplomatic contacts were sporadic between the two empires during the Ottoman era, official relations were not established. Despite various attempts, the Ottoman and Chinese empires in the early 20th century did not have any diplomatic treaties and conducted their relations through other countries. Nevertheless, the absence of official relations did not preclude commercial interactions. Before 1908, Türkiye exported approximately 30 tons of opium annually to China (Altan, 2013, p. 95).

After the proclamation of the Republic of Türkiye, there have been significant developments about Turkish-Chinese relations. The first contact between the Republic of Türkiye and China took place in 1927, followed by the opening of the Turkish embassy in Nanjing, the capital of the period, in 1929. With the closure of the Chinese Embassy of Türkiye in 1931 due to the economic difficulties, charge d'affaires Hulusi Fuat Tugay left China on August 2, 1931. After that the Friendship Agreement was signed between two countries in 1934. The Chinese Embassy of Türkiye which was closed in 1931 due to the economic difficulties, was reopened with the appointment of Emin Ali Sipahi as ambassador in 1939. In 1944, two states mutually upgraded its embassies to embassy level. Hulusi Fuat Tugay, who established the first Türkiye -China relationship as chargé d'affaires during the Atatürk Era, was appointed as the first Turkish Ambassador. Türkiye-China relations between 1920 and 1950, led by Mustafa Kemal and İsmet İnönü were economically minimal and politically secular for two countries (Akdağ, 2019, p. 42). Official relations between the two nations were established in 1971, coinciding with China's recognition in the United Nations and the international community. 2021 marked the 50th anniversary of diplomatic relations between Türkiye and China. Moreover, Türkiye's strategic location has made it an important partner in China's One Belt One Road Initiative, also known as the New Silk Road Project, which was introduced by Chinese Prime Minister Xi Jinping in 2013. While commercial and economic cooperation has continued, cultural interactions between the two nations persist through people-to-people contacts. The Middle Corridor Initiative, which forms the Turkish leg of the New Silk Road Project, seeks to revive the ancient Silk Road and create new economic corridors by strengthening relations between Türkiye and the Central Asian Turkic Republics. This initiative is of great significance in fostering bilateral cooperation between Türkiye and China in various domains, including trade, economy, politics, and culture.

The Representation of China in History Textbooks

The Relationship Between the Early Turkic States (Hun, Göktürks, Uyghur) and China

When examining the content of modern Turkish history textbooks, it becomes apparent that the mention of China is primarily confined to the relations between the pre-Islamic Turkic states of the Huns, Göktürks, and Uyghurs with China (Kaya, 2019, p. 51). With the exception of these relations, information regarding China is restricted to topics such as the first age civilizations, Chinese innovations such as paper and printing, the Turkish Calendar with 12 animals, the struggle for control of the Ancient Silk Road, Silk Road trade routes, Chinese trading, Chinese policies against the Huns during the Ancient Period, the Great Wall of China and its construction, Turkic beliefs, the Mongol Empire, and China's admission to the United Nations. It is worth noting that when Turkish-Chinese relations are mentioned, the primary focus is on the struggles and wars of the Huns and Göktürks with China. In discussing the first Turkic states, history textbooks touch on the social structure, art and education, Chinese sources, and Chinese ambassadors, such as Wang Yan Di (Yüksel, Kapar, Bağcı, Bildik, Şahin Şafak, Ardiç, 2021a, p. 99), who traveled to the region and submitted reports to the Chinese emperor (İzgi, 2000). Furthermore, while discussing Hun-Chinese relations, textbooks emphasize the Huns' military might in suppressing China, obtaining state and popular needs from China through taxation or trading and seeking to establish superiority over China. At the same time, the textbooks underline the Chinese empire's primary goal of dominating the Huns through its policies against them (Yüksel ve diğerleri, 2021a, p. 100). In addition to the first Turkish states, the textbooks also mention Genghis Khan's success in uniting the Mongolian tribes under a single flag, starting with the domination of the Kansu and Ordu regions and ultimately conquering Beijing after lengthy wars (Yüksel, Kapar, Bağcı, Bildik, Şahin Şafak, Ardiç, 2021b, p. 37).

In Turkish history textbooks, when discussing the culture and lifestyle of the Huns, one of the earliest Turkic states, citations from Chinese sources are often included, indicating the significance of Chinese sources for Turkish history. For instance, one section of the textbook describes the houses of the Huns as being constructed from beaten clay, drawing upon information from Chinese sources (Yüksel at all., 2021a, p. 98). Another example of Turkish reliance on Chinese sources is found under the heading of the Chinese Ambassador's Report, which provides information about the social and culinary habits of the Turfan Uyghurs, as reported by Chinese ambassador Wang Yen-te, who visited the region between 981-984. This reliance on Chinese sources highlights the importance of China in shaping the early Turkic states' culture and way of life. The report notes that:

The city of "Kao-Ch'ang (Turfan)" lacks rain and snow and is extremely hot. It further describes the local cuisine, stating that rich people eat horse meat while others consume beef and wild goose, and notes the use of the kopuz in local music (Yüksel at all., 2021a, p. 99).

History textbooks taught in previous years mention that the Chinese benefited from the Huns in different areas. It was said that they were especially influenced by the military and military issues (Kaya, 2019, p. 57). In the modern period history textbooks in Türkiye, the representation of Turkish-Chinese interactions is multifaceted. The textbooks mention the military superiority of the Turks over the surrounding nations, which is attributed to their use of horses and iron as elements of steppe culture. It is further noted that every Turk who reaches the age of youth is an excellent rider due to their early exposure to horseback riding. The Chinese, who could not be successful in wars with the Huns, attempted to stop the Turks by organizing their armies in the Hun style and underwent a military reform that lasted for a hundred years (Yüksel at all., 2021a, p. 99).

The textbooks also detail the influence of the Chinese on the Turks' religion and lifestyle. For instance, it is mentioned that: "*The Uyghurs' closeness to the Chinese and their acceptance of Manichaeism led to a rapid change in the social structure of the Uyghurs, resulting in a tendency towards urbanization*" (Yüksel at all., 2021a, p. 99). Additionally, it is noted that II. Bilge Kagan, a Turkish ruler, desired to become Buddhist under the influence of the Chinese; however, the congress rejected the proposal on the grounds that it did not fit the Turks' lifestyle (Yüksel at all., 2021a, p. 101). Thus, the textbooks highlight the reciprocal influence of the Chinese and Turks in different fields, including state organization and military issues, as well as religion and social structure.

Intermarriage Between Chinese Princesses and Turks in the Historical Context of "Heqin Policy"

Turkish history textbooks frequently discuss the subject of Chinese princesses who were married to Turks, within the context of Turkish-Chinese relations. There exists a widespread perception in Turkish society that these princesses were spies who conveyed internal news to the Chinese. Most of the history textbooks previously taught in secondary education in different years state that the marriage relationship established between the Turkish and Chinese dynasties facilitated the execution of the policy of intrigue. "For example, in the textbook dated 1931, the destructive role of Chinese princesses in Turkish palaces in the collapse of the Eastern and Western Göktürks was mentioned. In the 1939 textbook, were mentioned about the Chinese intrigues and the role of the princesses in the palace in the division of the Hun empire and It also was emphasized that Chinese princess acted as spies for the Chinese state (Kaya, 2019, p. 65)." This perception stems from the heqin policy followed during the Han dynasty to prevent attacks from the Huns. The heqin policy aimed to establish kinship relations through marriage in order to reach an agreement with the Huns, who posed a significant danger to the Han dynasty. The policy prevented military conflicts between the two sides for a while and contributed to the improvement of the community economy. The history textbooks mention Chinese princesses who were married to the Huns within the scope of the heqin policy as agents who were brought into the Hun country. About Chinese princesses relevant section in the book is as follows:

The Chinese emperors had brought many agents to the Huns in the entourage of the Chinese princesses they sent as wives to the Hun khans, especially in the times of peace. These agents had allegedly caused enmity and conflict between the Hun chiefs and their communities through various intrigues and had also accustomed the Huns to comfort and pleasure by sending luxury goods to the Hun country through trading, which weakened the fighting abilities of the Turks (Yüksel at all., 2021a, p. 100).

The Construction of the Great Wall of China in Turkish History Textbooks

In the context of Turkish-Chinese relations in Türkiye, the Great Wall of China is a prominent subject that is frequently discussed. In the history textbooks taught in previous years, the Great Wall of China was treated as a symbol emphasizing the military superiority of the Turks and the fear of the Chinese. It was also mentioned that, in order prevent the raids from the Huns, Chinese built the Great Wall o China. Because Chinese were afraid of them. However, it can be seen that the construction of the Great Wall of China was reflected in the textbooks as an achievement and skill of the Turks, not as an achievement and skill of the Chinese (Kaya, 2019, p. 61). Despite the limited knowledge of the Turks on this structure, which is often associated with the history of Central Asia, it is often perceived as a source of pride and is proudly expressed that the Chinese feared the Turks. The construction of the Great Wall of China can be attributed to several reasons, primarily for defense purposes and to establish the border between the Chinese and nomadic nations. The construction of the wall served as a message from Emperor Qin Shi Huang to the nomadic nations that the wall constituted the border between them and beyond the wall was Chinese territory. At that time, the Chinese were frequently attacked by the Huns from the north and believed that their borders were under threat,

leading to the construction of the Great Wall as a preventive measure (Okay, 1993, p. 27-40). In history textbook, the section about the Great Wall of China (Image 1) is quoted from pages 42 and 43 of Jean Paul Roux's Central Asian History and Civilization (Roux, 2011, p. 42-43) source, where it is discussed under the title "Defense Walls of Settled Societies Against Nomads:"

Settled societies have devised various methods to protect themselves from nomads, with one of the most effective being preemptive attacks against them. Alternatively, they erect forts at strategic points, and where possible, build a defensive line, such as a wall, to resist attacks by horsemen, similar to breakwaters. The Chinese built small castles against the Huns, which were later combined by China Shi Huang Ti to establish the Great Wall of China, an architectural masterpiece that is constantly repaired, reviewed, and expanded. Persians also constructed barricades on the steppe borders, with Alexander the Great following a similar approach (Yüksel et al., 2021a, p. 120).

The topic of the Great Wall of China is discussed in both Turkish history and international relations textbooks. The history textbook emphasizes the Great Wall as a defensive measure utilized by settled societies against nomadic societies, while the international relations textbook highlights the Great Wall's construction as a response to Turkish raids in 214 BC. The discrepancy in discourse surrounding the Great Wall's construction is evident, and it suggests an intention to portray China in a positive light by implying that the Chinese people built the wall out of fear of the Turks. The Turkish-Chinese relations in history and the construction of the Great Wall play a significant role in shaping Türkiye's perception and image of China. The international relations textbook also mentions that China's closed and supremacist attitude prohibited long-term foreign representatives in the country, and other states only established relations with China through war. The chapter related to the Great Wall of China is mentioned in the international textbook as follows:

The state with which Turks established the most relations in the early ages is China. In order to stop Turkish raids, the Chinese built the Great Wall of China (214 BC). Additionally, the common geography between Turks and Chinese led to mutual influence in areas such as military service, state organization, agriculture, and philosophy (Şahin, Muslu, Recep, Araz, 2021, p. 40).

The present study examines the representation of China in Turkish history textbooks with a focus on the Great Wall of China. Analysis of two different textbooks reveals contrasting discourses on the purpose of the wall's construction. The history textbook portrays the Great Wall as a strategy utilized by settled societies against nomadic societies, while the international relations textbook suggests that the wall was built to deter incursions from the Turks. Notably, the history textbook does not explicitly acknowledge the wall's construction in response to attacks from the Turks. This omission could be interpreted as an attempt to positively portray China by suggesting that the wall's construction was motivated by fear of the Turks. It is worth noting that Turkish-Chinese relations in history and the construction of the Great Wall have played a crucial role in shaping Türkiye's perception and image of China.

The Representation of Ancient Silk Road Trading and Exchange in Turkish History Textbooks

China's trading on the Silk Road and its routes is frequently discussed in history textbooks, particularly in terms of its interaction with the Gokturks period. The Turks and the Chinese often clashed during this period as they vied for control of the Silk Road. However, they also engaged in commercial activities by exchanging their belongings. The textbooks describe how trade in the old Turkish communities was largely based on exchange, with horses being the primary mode of exchange. Furthermore, the Turks used money to buy goods they needed, often obtained under the name of taxes, tribute and war compensation, from neighboring countries such as Byzantium, China, and Sassanid (Yüksel ve diğerleri, 2021a, p. 121).

The textbooks highlight the measures taken by the first Turkish states to ensure the safe realization of their trade with neighboring countries, with the first free trade market (Yılmaz, Duran, Köse, 2021, p. 133) being established between the Asian Hun State and China according to historical records (Yüksel at all., 2021a, p. 123). The textbooks also note that the Turks traded as intermediaries between the east and the west, and “*made significant profits from the sale of Chinese silk to the West*” (Yüksel at all., 2021a, p. 122). While the textbooks acknowledge the Turks’ struggle with China on the Silk Road, they emphasize the Turks’ contributions to commercial activities by providing necessary animals such as horses and camels to the caravans and offering food and beverage services for a certain fee. Overall, the textbooks illustrate the complex interactions between the Turks and the Chinese on the Silk Road, shedding light on the role of the Turks as intermediaries and their significant contributions to the trade and exchange on this historic route.

The Representation of China’s Modern Silk Road: One Belt One Road and the Middle Corridor in Turkish History Textbooks

In Turkish history textbooks, there is frequent mention of commercial activities between the Turkish states and China, such as the trade on the ancient Silk Road route, the exchange of goods, and the first free trade market between the Huns and the Chinese. However, the recent update of the 9th grade history textbook by the Ministry of National Education in 2021 includes a mentioned about the “*One Belt One Road Project*” (Image 3), also known as the New Silk Road Project, which aims to revive the old Silk Road. The New Silk Road project was first mentioned in the textbook in 2018. “In the history textbook in 2018, the “Modern Silk Road Project” was explained and it was mentioned that China has shown a significant economic growth after 2000s along with the developments in industrialization and technology, and has become a power which every country wants to cooperate (Kaya, 2019, p. 70)”. This inclusion in the curriculum indicates an update and renewal of the content, as the project is not yet a widely known topic in Turkish society. Moreover, the textbook highlights the importance of the project by mentioning that it will connect the countries on the route through various modes of transportation, including land, sea, air, railways, and port-pipelines. The Silk Road is described in the history textbook as follows:

The Silk Road represents a trade route that starts from China and ends in Europe via Anatolia and the Mediterranean. (Image 3.18) Named its most important symbol “silk” Silk Road served as an intermediary in the transportation of commercial goods, people, cultures, and ideas. Although the route which has provided the interaction between East and West culture lost its importance with the discovery of alternative routes, it has regained attention in recent years. With the increasing industrialization and technological developments after the 2000s, showing serious economic growth, China has become an actor that every country wants to cooperate with. Aiming to expand its sphere of influence by using this advantage, China carries out important studies in order to implement the One Belt One Road project, which is viewed as the world's largest transportation project (Yüksel at all., 2021a, p. 87).

The history textbooks used in Türkiye have made frequent reference to commercial activities between Türkiye and China, such as the trade along the ancient Silk Road route, the Turks’ trading activities in Chinese silk to the west, and the exchange of commercial activities between them, including the first free trade market between the Huns and the Chinese. However, the latest version of the 9th-grade history textbook, which was updated by the Ministry of National Education in 2021 which was similar to 2018 version, features a new addition to the curriculum, namely the mention of the One Belt One Road Project, also called New Silk Road Project that was initiated by China in 2013. The inclusion of this project in the history textbook curriculum is an indication that the curriculum has been renewed and updated to reflect current events.

The One Belt One Road project is not yet widely known in Turkish society, and the textbook provides a comprehensive explanation of the project. The importance of the project is

emphasized by noting that the Modern Silk Road Project will be in harmony with the Middle Corridor project, which is the Turkish leg of the One Belt One Road project, and that it will connect the countries along the route through land, sea, air, railways, and port-pipelines.

The textbook highlights the benefits of the One Belt One Road Project and aims to create a positive perception of China by asking students questions such as: “*What are the reasons why countries want to cooperate with China? In which areas does the modern Silk Road include investment initiatives? What can be the effects of the Modern Silk Road Project on the Turkish economy today? What are the differences between the Historical Silk Road and the Modern Silk Road?*” The inclusion of these questions in the curriculum indicates an effort to create a positive image of China among students, particularly by drawing attention to the potential contributions of the project to the Turkish economy.

China’s Inventions and Art Activities

The Turkish history textbook calendar systems chapter also mentioned China. These textbooks mention that different civilizations, including the Sumerians, Egyptians and Chinese used various calendars. Of particular importance is the Turkish calendar with Twelve Animals. The textbook notes that this calendar was the first one used by Turks and was utilized by Uyghurs and Kök Turks. Furthermore, it is considered to be one of the crucial cultural legacies left by the ancient Turkish civilizations as a result of astronomical observations, which have continued to the present day. The textbook stresses that the Turkish calendar with Twelve Animals is a significant cultural heritage, and also highlights the fact that this calendar is of Turkish origin, while the Chinese have incorporated it as an element of their own culture.

Similar statements also appear in history textbooks previously taught in schools. In these history textbooks, it was stated that the Chinese continue to use the Twelve Animal Turkish calendar, which the Turks do not use today, and therefore they try to present this calendar as a value of Chinese culture” (Kaya, 2019, p. 58). As Related chapter about twelve animal calendar is as follows:

The calendar developed by the Turks had a considerable impact on the whole region, with many Asian civilizations utilizing the same or similar calendars. Today, the Turks do not use the Turkish Calendar with Twelve Animals, but the Chinese still use it. The textbooks suggest that the Chinese present this calendar as a value belonging to their own culture, despite its Turkish origin (Yüksel at all., 2021a, p. 24).

The mention of China in Turkish history textbooks extends to the discussion of Chinese inventions. These textbooks recognize the Four Great Inventions of ancient China, which includes the invention of paper and the printing press (Yüksel, Kapar, Bağcı, Bildik, Şahin Şafak, Ardıç, 2021c, p.37). (Image 3) Moreover, they highlight China’s significant contributions to weaving, particularly in the context of silk, despite the Ottoman Empire’s well-established weaving industry. Specifically, the textbooks note that even China, renowned for its weaving tradition, purchased fabrics from Bursa during the Ottoman era (Yüksel at all., 2021b, p. 115). Furthermore, while discussing the Topkapı Palace, which served as the center of the Ottoman Empire, Turkish history textbooks acknowledge the presence of valuable Chinese porcelain within the palace.

Conclusion

In conclusion, the analysis of Turkish history textbooks has shown that China is represented in various ways, including its historical and cultural significance, technological advancements, and economic relations with Türkiye. In Turkish secondary education history textbooks, discourses concerning China are predominantly found in the 9th grade textbook, particularly in the section discussing China's interactions with pre-Islamic Turkish states. The name of China (in Turkish “Çin”) often appears in the historical accounts of Chinese-Turkish

relations. Additionally, the Great Wall of China is frequently mentioned in textbooks at different grades. Explanations for the construction of the Great Wall are presented from two distinct perspectives. One perspective characterizes the Great Wall as a defensive structure erected to protect settled societies from nomadic groups, while another perspective posits that the wall was constructed to prevent incursions from the Turks. Notably, Turkish history textbooks do not generally present a negative image of China in their discourses.

While the textbooks acknowledge China's contribution to world history, they also exhibit certain biases and inaccuracies. For instance, the textbooks sometimes present the Turkish Calendar with Twelve Animals as a Chinese cultural heritage, despite its Turkish origin. Similarly, the texts mention China's weaving and porcelain industries in the Ottoman period but do not provide a comprehensive understanding of the history of these industries in China. Furthermore, the textbooks do not always reflect the complexity and diversity of China's culture, economy, and politics, which could lead to a simplified and stereotypical portrayal of the country. Therefore, it is important to critically examine the representation of China in Turkish history textbooks and to promote a more accurate and nuanced understanding of China among Turkish students. Such efforts could contribute to a more informed and respectful relationship between Türkiye and China in the future.

Compared to the history textbooks taught in previous years, today's history textbooks include positive discourses about Chinese civilization rather than political and military relations between two countries. While today's history textbooks mention about China's relations with the pre-Islamic Turkish states, Turkish superiority is not mentioned as in the previous books. Although the history textbooks taught in previous years mentioned that the construction of the Great Wall of China was built due to the skill of the Turks and the Chinese's fear of the Huns, in today's history textbooks, the construction of the Great Wall is mentioned under the title of Defense Walls of Settled Societies against Nomads. It is an indication that positive discourse is used against in China in today's history textbooks.

References

- Akdağ, Z. (2019). Türkiye-Çin ilişkilerinin tarihsel gelişimi. *Hafıza Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Cilt:1, 40-57.
- Aktekin, S. (2019). *Türkiye'de tarih eğitimi*. Aktekin, S., Harnett, P., Öztürk, M., Smart, D. (Ed.). *Çok Kültürlü Bir Avrupa için Tarih ve Sosyal Bilgileri Eğitimi* (1. Baskı, s. 27-44). Harf Eğitim Yayıncılığı.
- Alemdar, E. ve Keleş, S. (2021). *Çağdaş Türk ve Dünya tarihi 12. sınıf ders kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Altan, S. (2013). *Osmanlı'ya Doğudan bakmak: 20. Yüzyıl dönümünde Çin'de Osmanlı algısı ve milliyetçilik*. Esenbel, S., Togan, İ., Atlı, A. (Ed.). *Türkiye'de Çin'i Düşünmek*. (s. 90-114). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Boykoç, S. (2011). Türkiye'de 1939- 1945 yıllarında tarih öğretim programları ve tarih ders kitaplarının incelenmesi. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/2, 157-181.
- Çevik, A. Koç, G. Şerbetçi, K. (2021). *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 12. sınıf ders kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Eberhard, W. (1995). *Çin tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erkan, S. (2017). Osmanlı döneminde tarih öğreniminin tarihçesi. *21.yy. da eğitim ve toplum*, Vol: 6/17, p. 396.
- Gökenç Gülez, S. (2022). *Türk Dünyası tarihi*. Nurdan S.ve Özler, M. (Ed.) İpek Yolu'nun öncüsü Zhang Qian'in Batı Bölgesi Seyahati ve Hun-Çin ilişkilerine etkileri (s. 721-742). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- İzgi, Ö. (2000). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kaya, R. (2019). *Tarih ders kitaplarında imajlar*. Şimşek, A. (Ed.). Tarih ders kitaplarında Çin imajı (1. Baskı, s. 51-76). Ankara: Pegem Akademi.
- Okay, B. (1993). Çin Seddi'nin yapılış nedeni hakkında değişik bir görüş. *Belleten Türk Tarih Kurumu*, Cilt 57, Sayı, 218, p. 27-40.
- Onat, A. (1987). Han döneminde Hun-Çin ekonomik ilişkileri (M.Ö. 206-M.S.220). *Belleten: Türk Tarih Kurumu*. Cilt: 51, Sayı: 200, p. 611- 624.
- Roux, J. P. (2001). *Orta Asya tarih ve uygarlık* (Arslan Özcan, L. Çev.). Kabalıcı Yayınevi.
- Şahin, I., Muslu, S., Recep, S., Araz, Z. (2018). Uluslararası ilişkiler ders kitabı. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Tüysüz, S. (2019). *Tarih 9 ders kitabı*. Ankara: Tuna.
- Yang Chao, S. C. f(1989). Türkiye ve Çin arasındaki kültür mübadelesinin tarihi geçmişi. (Özkaya, T. Çev.). *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt:5/15, 749-772.
- Yang, C. & Xie, F. (2021). The mutual construction of the image of China and Turkey: Perceptions, problems, and policy proposals. *Belt & Road Initiative Quarterly*, 3(1), 16-25.
- Yıldırım, T. (2016). *Tarih ders kitaplarında kimlik söylemi*. Yeni İnsan Yayınevi Eğitim Serisi.
- Yılmaz, A. (2018). *Tarih 10 ders kitabı*. Ankara: İlke Yayıncılık.
- Yılmaz, D., Duran, H., İdris, K. (2021). *Türk kültür ve medeniyet tarihi ders kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Yüksel, E., Kapar, M. A., Bağcı, Ö., Bildik, F., Şahin K., Şafak, L., Ardıç, M., Yıldız, S. (2021a). *Tarih 9 ders kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Yüksel, E., Kapar, M. A., Bağcı, Ö., Bildik, F., Şahin K., Şafak, L., Ardıç, M., Yıldız, S. (2021b). *Tarih 10 ders kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Yüksel, E., Kapar, M. A., Bağcı, Ö., Bildik, F., Şahin K., Şafak, L., Ardıç, M., Yıldız, S. (2021c). *Tarih 11 ders kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Appendix

Image 1: The Great Wall of China

(Related Image was taken from the Ministry of National Education 9th Grade History Textbook. https://drive.google.com/file/d/1OsfaRMVcKgmkfIOZQNplKeqsM_XkJWI/view , p.120. Date Accessed: 10.05.2023)

Görsel 4.12
Hunların Çin Seddi'ne akınları
(İllüstrasyon)
(İstanbul Harbiye Askeri Müzesi)

lerin maiyetlerinde Hun ülke ajanlar, türlü entrikalarla Hun düşmanlık çıkarmıştı. Ayrıca eşya göndererek Hunları rahat

Image 2: Huns Incursions to the Great Wall of China

(Related Image is taken from the 9th Grade History Textbook of the Ministry of National Education. https://drive.google.com/file/d/1OsfvaRMVcKgmkfiOZQNplKeqsM_XkJWI/view , p.100. Date Accessed: 10.05.2023)

Kâğıdın Serüveni

Parşömen, keçi ve koyun derisinin üzerindeki yünün veya kılın kazınıp derinin birkaç gün kireçli suda bekletilmesi, ardından da sünger taşı ile parlatılmasıyla elde edilir ve bu yüzden pahalı bir malzemedir. Kitap basımı için parşömen yerine kâğıdın kullanılması bir dönüm noktası olmuştur. Kâğıt, dut ağacı kalıpları, kendir, kenevir ve paçavra kullanılarak yapılmıştır. Parşömene göre daha ucuz olan kâğıt, MS 105'te Çin'de icat edilmiştir (Görsel 2.39). Müslümanlar, Çinlilerden bu icadı öğrenmiş ve kâğıt üretmeye başlamıştır. İslam dünyasında bol miktarda kâğıt üretilmesi, Orta Çağ'da İslam kültürünün üstün olmasının sebepleri arasındadır. Kâğıt, İspanya'yı fetheden Müslümanlar tarafından Avrupa'ya taşınmıştır. Müslümanlar, XII. yüzyılda Endülüs'te Avrupa'nın ilk kâğıt imalathanelerini kurmuştur. 1276 yılında İtalya'nın Fabriano şehrinde imal edilene kadar Avrupalılar, kâğıt ihtiyacını Yakın Doğu ve İspanya'dan karşılamıştır. Kâğıt imalatı Fransa'da 1348, Almanya'da 1390, İngiltere'de 1495 ve Amerika'da 1690'da başlamıştır.

Osman Ersoy, "Kağıt", s.163-165'ten düzenlenmiştir.

Görsel 2.39
Kağıt üretimi
(İllüstrasyon)

ÖRNEK METİN

Image 3: The Invention of Paper

(Related Image was taken from the 9th and 11th Grade History Textbook of the Ministry of National Education. https://drive.google.com/file/d/1OsfvaRMVcKgmkfiOZQNplKeqsM_XkJWI/view s, p. 37 and <https://drive.google.com/file/d/18fO3ydrM9AXqELI5kS5QsCayIRBv59TG/view> , p.79. Date Accessed: 10.05.2023)

Tek Kuşak-Tek Yol

İpek Yolu Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz üzerinden Avrupa'da son bulan bir ticaret yolunu temsil etmektedir (Görsel 3.18). Adını en önemli simgesi olan "ipek"ten alan bu ticaret yolu yalnızca ticari malların değil insanların, kültürlerin ve fikirlerin taşınmasında da aracı bir rol oynamıştır. Doğu ile Batı kültürü arasındaki etkileşimi tarih boyunca sağlamış olan yol, alternatif güzergâhların bulunmasıyla birlikte önemini yitirmiş olmasına rağmen son yıllarda tekrar dünya gündemine girmiştir. 2000'li yıllardan sonra artan sanayileşme ve teknolojik gelişmeler ile birlikte ciddi bir ekonomik büyüme performansı sergileyen Çin, hemen her ülkenin iş birliği yapmak istediği bir aktör hâline gelmiştir. Bu avantajını kullanarak etki alanını genişletmeyi amaçlayan Çin, dünyanın en büyük ulaşım projesi olarak görülen "Tek Kuşak, Tek Yol" yani Modern İpek Yolu (The New Silk Road) Projesini hayata geçirmek adına önemli çalışmalar yapmaktadır. Proje; başta Çin olmak üzere bağımsızlıklarını kazandıktan sonra dünyayla ekonomik entegrasyona öncelik veren Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye, İran ve Rusya gibi önemli ülkeleri içermektedir.

Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayacak olan Modern İpek Yolu Projesi (kara-yollar, tren yolları, limanlar ve enerji nakil hatlarını içeren milyarlarca dolarlık altyapı yatırım girişimi) ile ilgili olarak ilk kez 14-15 Mayıs 2017 tarihlerinde Pekin'de bir zirve düzenlenmiştir. 29 ülkenin devlet ve hükümet başkanlarının katıldığı zirvede proje dünyaya anlatılmıştır. Türkiye'nin önerdiği "Orta Koridor" projeleri ile uyum içinde olması planlanan Modern İpek Yolu Projesi'nin, güzergâh üzerindeki ülkeleri kara, deniz, hava ve demir yolları ve liman-boru hatları aracılığıyla birbirine bağlaması planlanmaktadır. Modern İpek Yolu Projesi en basit hâliyle geçeceği 65 ülkeyi yol, liman, demir yolu (Görsel 3.19), havaalanı ile birbirine bağlamayı hedeflemektedir.

Erdal Tanas Karagöl, "Modern İpek Yolu Projesi", s.1-7'den düzenlenmiştir.

Görsel 3.18
İpek Yolu kervanı anıtı (Kazakistan)

Görsel 3.19
İpek Yolu'na döşenen demir yolu (Çin)

Aşağıdaki soruları metinden yola çıkarak cevaplayınız.

1. Kültürlerin ve fikirlerin taşınmasında İpek Yolu'nun önemi nedir?
2. Ülkelerin Çin ile iş birliği yapmak istemesinin nedenleri nelerdir?
3. Modern İpek Yolu Projesi hangi alanlarda yatırım girişimlerini içermektedir?
4. Entegrasyon ne demektir?
5. Modern İpek Yolu Projesi'nin günümüzde Türk ekonomisine etkileri neler olabilir?
6. Tarihi İpek Yolu ile Modern İpek Yolu arasındaki önemli farklılıklar nelerdir?

Image 4: One Belt, One Road Project

(Related Image was taken from the 9th Grade History Textbook of the Ministry of National Education. https://drive.google.com/file/d/1OsfvaRMVcKgmKfiOZQNplKeqsM_XkJWI/view , p. 87. Date Accessed: 10.05.2023)